

श्री. ब्लोक्कूल

भाषेचा विकार

म. ग्रं सं. ठाणे.

विषय अंतरःस्था

सं. क्र. ६७

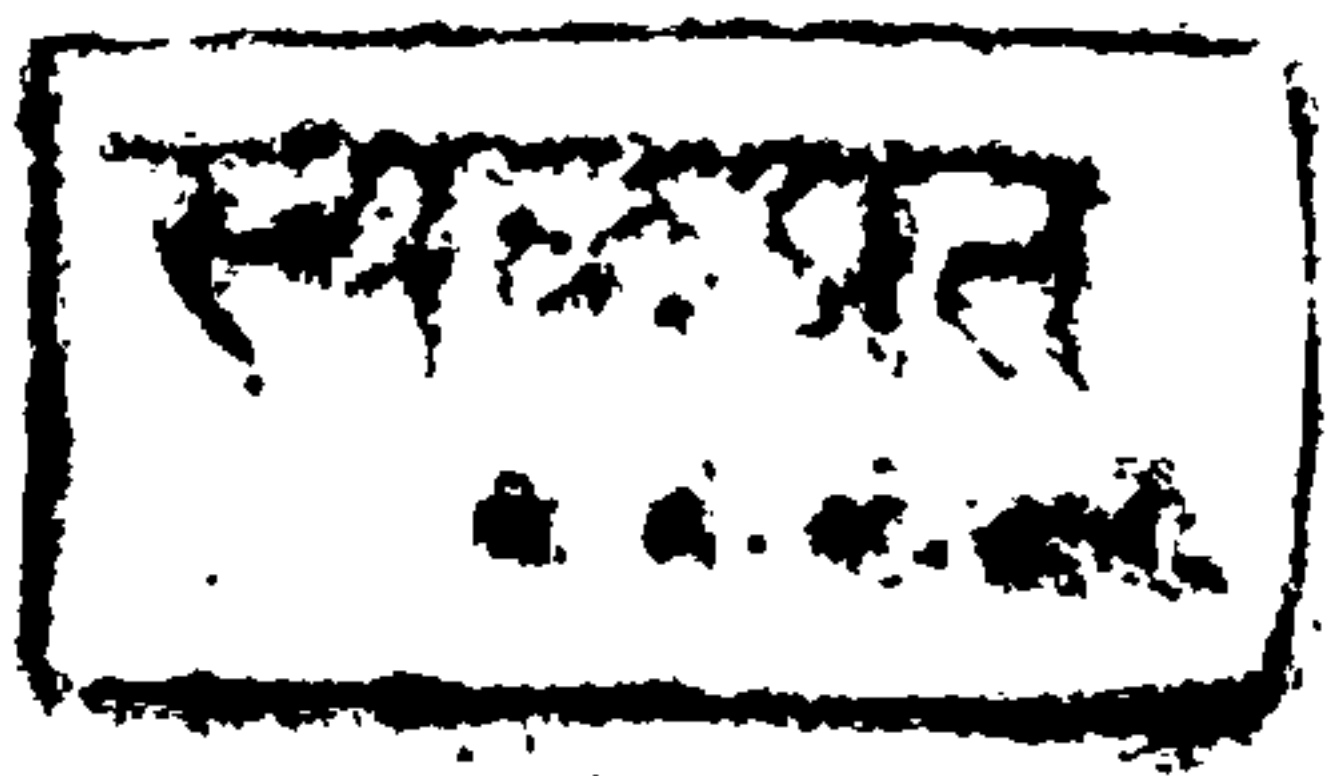
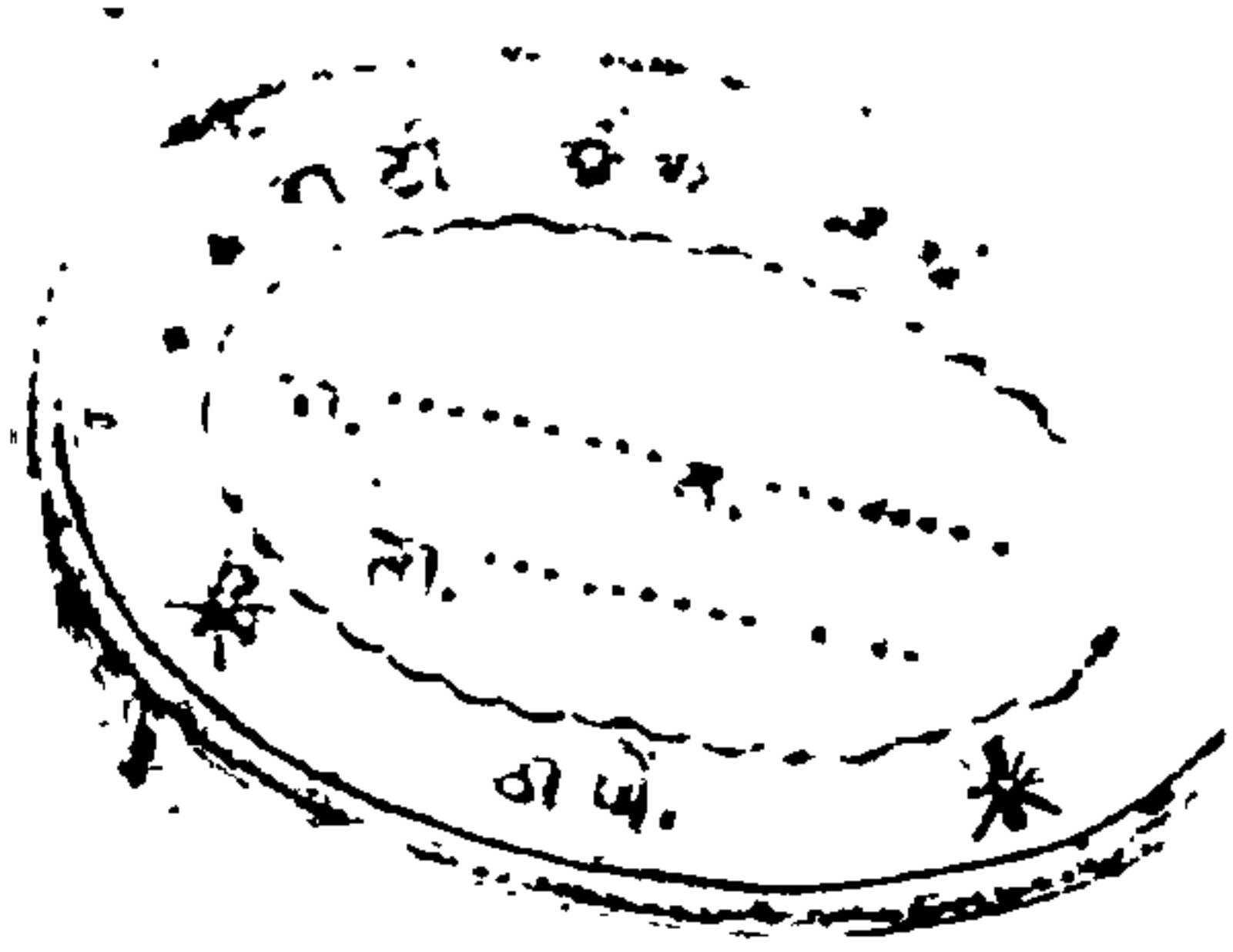
भाषांतरकार

वा. गो. परांजपे

12:00 PM

श्री ११०
२२०

११०
२२०

मराठी भाषेचा विकास

[Bibliothèque de l'Ecole des Hautes
Etudes (Sciences Hist. et Phil.) ह्या
मालेतील २११ वें पुस्तक La Formation de la
Langue Marathe ह्याचा मराठी अनुवाद]

ग्रंथकार

झुल् ब्लोक्

पॅरिस येथील कॉलेज दू फ्राँस, विश्वविद्यालय आणि प्राच्यभाषाविद्यालय यांतील
संस्कृताचे, भारतीय भाषांचे आणि भाषाशास्त्राचे प्राध्यापक

भाषांतरकार

वासुदेव गोपाल परांजपे

पुणे येथील फर्ग्युसन कॉलेजांतील संस्कृताध्यापक

किंमत चार रुपये

मुद्रक—

(पृष्ठे १ ते ३५२) प्रल्हाद भास्कर काळे,
प्रतिभा-मुद्रणालय, ३३५ शनिवार, पुणे २.

(पृष्ठे ३५२ ते ४९६) लक्ष्मण नारायण चापेकर, बी. ए.,
आर्यसंस्कृति-मुद्रणालय, ११७ सदाशिव, पुणे २.

प्रकाशक—प्रा. वासुदेव गोपाळ परांजपे,
फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे ४.

विद्याव्यासंगी आणि विद्येचे पुरस्कर्ते

श्रीमंत

नारायणराव ऊर्फ बाबासाहेब

घोरपडे

इचलकरंजीसंस्थानाधिपति

ह्यांस कृतज्ञतापूर्वक

समर्पण

भाषांतरकाराचें प्रास्ताविक निवेदन

मी भाषाशास्त्रज्ञ नाहीं, पण मराठीचा उपासक आणि फ्रेंच संस्कृतीचा ऋणी! या दुहेरी नात्यानें माझे सख्खे प्रो. ब्लोक यांचे परिश्रम मराठी जनतेच्या निदर्शनास आणणें माझे कर्तव्य आहे असें मला वाटलें. प्रो. ब्लोक यांनीं या ग्रंथाचें भाषांतर करण्याची स्वतःपुरती परवानगी देऊन प्रकाशकांचीहि परवानगी मिळवून दिली; त्या गोष्टीला आज १७ वर्षे होऊन गेलीं. दरम्यानच्या काळांत परिस्थितिदोषामुळे या ग्रंथाचें प्रकाशन मागे पडलें आणि मुंबईच्या विश्वविद्यालयाच्या साहाय्यामुळेच हा ग्रंथ प्रसिद्ध होणें शक्य झालें आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या योग्यतेविषयी आणि उपयुक्ततेविषयी, त्याचप्रमाणें भाषांतरकाराच्या अडचणीविषयी आणि पारिभाषिक शब्दांविषयी परिशिष्ट २, पृ. ३२७-३४८ ह्यांकडे वाचकाचें लक्ष वेधूं इच्छितों. त्याच ठिकाणीं ग्रंथावर टीपाहि सांपडतील. मूळ ग्रंथांत ग्रंथकारसूचि नाही ती परिशिष्टांच्या पुढें दिली आहे. विषयानुक्रमणिका ग्रंथाच्या शेवटीं दिली आहे.

ग्रंथ तयार होत असतांना योग्य लेखकसाहाय्याच्या अभावीं आणि इतर कारणांनीं मुद्रणप्रमाद घडले आहेत त्याबद्दल क्षमायाचनापलीकडे दुसरा मार्ग नाही. सर्व महत्त्वाच्या चुका शुद्धिपत्रांत आणि अंशतः टीपांत दिल्या आहेत.

प्रो. ब्लोक आणि त्यांचे प्रकाशक यांचें आभार मानावे तितके थोडेच. फ्रान्स संकटांत असल्यामुळे त्यांच्या उपकारांचें आणि इतर ऋण त्यांना पावतें होणें शक्य नाही याबद्दल अत्यंत खेद होतो. मुंबईच्या विश्वविद्यालयानें ह्या ग्रंथाच्या छपाईच्या कामीं मला जें भरीव द्रव्यसाहाय्य केलें आहे त्याबद्दल मी त्याचा फार ऋणी आहे.

वा. गो. प.

ग्रंथकर्त्याची प्रस्तावना

ह्या ग्रंथापैकीं विवेचनात्मक भाग विश्वविद्यालयाच्या पदवीकरितां निबंधाच्या रूपानें १९१४ सालीं प्रसिद्ध केला होता. व्युत्पत्तिसूचीचीं कांहीं पानें छापून झालीं न झालीं तोंच लढाईमुळे छापण्याचें काम बंद पडले. मराठी रूपें व संस्कृत रूपें यांमध्ये जें परस्परसादृश्य प्रस्तुत ग्रंथांत गृहीत धरलें आहे त्याची सिद्धि व्युत्पत्तिसूचींतच होणारी असल्यामुळे तिच्यावांचून ग्रंथाची पूर्तता होत नाही. तिच्यामध्ये प्रथम मराठी शब्दांच्या जोडीला मराठीला जवळ असलेल्या दुसऱ्या भाषांतील असे शब्द दिले आहेत कीं

त्यांच्या योगानें मराठी शब्दांच्या अस्सलपणासंबंधानें प्रत्यंतर यावें. नंतर संस्कृत व प्राकृत रूपे दिलीं आहेत, अशाकरितां कीं ते मराठी शब्द कितपत जुने आहेत हें सिद्ध व्हावें अशा तऱ्हेनें या सूचाला व्युत्पत्तिदर्शक कोशाचे स्वरूप आलें आहे. हें सांगा-वयास नकोच कीं असा व्युत्पत्तिदर्शक कोश म्हणून ही व्युत्पत्तिसूची तयार केलेली नव्हे. खरा व्युत्पत्तिदर्शक कोश करावयास फारच जास्ती सूक्ष्म मानानें भाषेचा अभ्यास करावयास पाहिजे; शिवाय प्रचलित बोलींवर विद्वत्ताप्रचुर असे लेख जोपर्यंत प्रसिद्ध झाले नाहींत, व वाङ्मयभाषेचा विकासक्रम ज्यांच्या योगानें ठरेल असे ऐतिहासिक शब्दकोश किंवा सूची जोपर्यंत प्रसिद्ध झाल्या नाहींत, तोपर्यंत ही गोष्ट अशक्यच आहे. खुद्द संस्कृत भाषेच्या शब्दकोशासंबंधानें सुद्धां असे कांहीं प्रश्न उभे राहतात कीं अजून चराच वेळपर्यंत त्यांचा निकाल लागणार नाहीं. अशा स्थितींत दुसऱ्या ग्रंथांवर हवाला ठेवून तयार केलेल्या व अपूर्ण स्थितींत असलेल्या पुस्तकाचा तूर्त अगदींच उपयोग नाहीं असें म्हणतां येणार नाहीं. व्युत्पत्तिसूचींत निखालस एका शब्दाचींच रूपांतरें आहेत असें नसून ज्यांचा एकमेकांशीं केवळ अर्थसंबंध आहे अशींही रूपे येथें पुष्कळ वेळां एकत्र आणलेलीं आहेत ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. कांहीं रूपांच्या उप-पत्ति सांगण्यांत थोडे धाट्ये झालें असेल, व कांहीं रूपे रोमन लिपींत लिहितांना प्रमाद^१ झाला असेल,—अर्थात् त्यांचें येथे विशेष महत्त्व नाहीं,—तर त्यावद्दल वाचक क्षमा करितील.

१ काश्मीरी भाषेत V आणि W (अर्धस्वर), च(दंत्य) आणि च (तालव्य), यांत कांहीं भेद केला नाहीं. मध्यभागांतील भाषांत द्विस्वरांतर्गत ड आणि र यांचा परस्पर घोटाळा होतो. पूर्वेकडील भाषांत ऊष्मवर्णांमध्ये तसा घोटाळा होतो. सिंधी भाषेतील विशिष्ट घोषवर्णांची विशिष्ट लिपिचिन्हे दिलीं नाहींत; कारण हे सर्व उच्चाराचे भेद आहेत; त्यांचें निव्वळ इतिहासदृष्ट्या जें भाषेचें निरीक्षण करावयाचें त्यांत महत्त्व नाहीं; आणि म्हणूनच खुद्द मराठी भाषेत सुद्धां फ-वर्णांचे किंवा तालव्य अर्धस्पर्शवर्णांचें जें अलीकडे ऊष्मवर्णांत रूपांतर होतें त्यांचाहि उल्लेख केलेला नाहीं. सिंहली भाषेत m व लमाणी भाषेत ll यांनीं सर्व अनुनासिकांचा उल्लेख केला आहे. मिझोझिश् यांच्या ग्रंथांतून घेतलेल्या लमाणी भाषेच्या रूपांत कंठ्य अघोष ऊष्मवर्णावद्दल त्यांच्या ch च्या ऐवजीं x, तसेंच त्यांच्या j च्या ऐवजीं y व dz च्या ऐवजीं j वापरला आहे. सामान्यतः मराठीव्यतिरिक्त इतर आधुनिक भाषांतील नामांची लिपि किंवा शब्दांचे विशिष्ट अर्थ दिलेले नाहींत. (मराठी रूपांतरांत वरील लिप्यंतराचा प्रश्न येत नाहीं, पण रोमन लिपीचे मराठीकरण करतांना, विशेषतः काश्मीरीच्या वाबतींत, पुष्कळ न्यून राहिले आहे.—भाषांतरकार.)

१९१४ च्या पुढें प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांचा सूचीत थोडाच उपयोग झाला असेल. सर जॉर्ज ग्रिअर्सन् यांच्या काश्मीरी भाषेच्या सुंदर कोशापैकी पहिला भाग नुकता वाहेर पडला आहे (विल्डिऑथिका इंडिका १९१६); यापैकी व व छ या दोन अक्षरांचा मला उपयोग करून घेतां आला. त्याचप्रमाणें मॅकॉलिस्टर यांच्या Language of the Nawar or Zutt, the nomad smiths of Palestine (एडिंबरो, १९१४) या ग्रंथांतून कांहीं लमाणी (जिप्सी) भाषेचीं रूपें घातलीं आहेत. आधारभूत पुस्तकांची जी यादी दिली आहे, तिच्यांत या पुस्तकाचें नांव घालण्यास आलेल्या संभोचा येथें मी फायदा घेतां. त्याचप्रमाणें लुई एच. ग्रे यांच्या Indo-Iranian Phonology (कोलंबिया, १९०२) ह्या ग्रंथाचें नांव यादींतून राहिलें आहे. यांत मी आतां जो विषय हातीं घेतला आहे, त्याला उपयुक्त सामग्री माझ्या आर्थाच एकत्र केलेली मला सांपडली असती. विशेषतः या यादींत हिंदुस्थानासंबंधानें अभ्यास करणाराला नित्योपयोगी झालेला Hobson—Jobson¹ व दुसरा मार्मिक ग्रंथ म्हणजे Bihar Peasant Life¹ या दोन पुस्तकांचा उल्लेख करावयास पाहिजे होता. इतर पुष्कळ लेखकांप्रमाणें मी या दोन्ही पुस्तकांचा नाम निर्देश फारसा केलेला नाहीं तरी वेळोवेळीं उपयोग केलेला आहे. आणखी कांहीं नवीन पुस्तकांचा या यादींत निर्देश करावयास पाहिजे असून त्यांचीं नांवें राहून गेलीं असल्यास शुद्धिपत्रांत^२ त्यांचा उल्लेख करीन. वरील कारणास्तव, त्याचप्रमाणें शब्दसूचि छापतांना ज्या कांहीं पुष्कळ नजरचुका व करावयाचे राहिलेले शोध दिसून आले ते ताबडतोब शुद्ध करितां यावेत, म्हणून पुस्तकाच्या प्रारंभाच शुद्धिपत्र^२ जोडण्यांत आलें आहे.

1 Hobson—Jobson, a Glossary of Colloquial Anglo-Indian Words and Phrases; by Col. H. Yule and A. C. Burnell; new edn. by W. Crooke, लंडन, १९०३; G. A. Grierson, Bihar Peasant Life, कलकत्ता, १८८५.

२ [शुद्धिपत्रांतील मजकूर प्रस्तुत भाषांतरांत जागोजागीं मूळग्रंथांत किंवा टोपांत समाविष्ट केला आहे. ग्रंथकारांनीं दुसरे एक हस्तलिखित शुद्धिपत्र माझ्याकडे पाठविले होतें, त्यावरूनहि प्रस्तुत भाषांतरांत दुरुस्त्या केल्या आहेत. कांहीं नजरचुकीनें समाविष्ट करण्याच्या राहिल्या त्या टिप्पणींत दिल्या आहेत. —भाषां.]

शब्दसंक्षेप

(उपोद्धात, पृ. ५२-५६, यथे कांहीं ग्रंथसंक्षेप दिले आहेत ते पहा)

AJPh	American Journal of Philology.	ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morganländischen Gesellschaft.
BB	Bezenberger's Beiträge.	अक.	अकर्मक
BSOS	Bulletin of the School of Oriental Studies.	अनेक.	अनेकवचन, अनेकवचनी(नीं), अनेकवचनाचा इ.
EI	Epigraphia Indica.	अप.	अपभ्रंश.
GGA	Gelehrte Anzeigen heraus. von der Gött. Ges. d. W.	अर.	अरबी.
IA, Ind., Anti.,	Indian Antiquary.	आधु.	आधुनिक.
IF	Indogermanische Forschungen.	आ. पु.	आणि पुढें.
JAOS	Journal of the American Oriental Society.	आर्मे.	लमा. आर्मेनियांतील लमाणी.
JAs	Journal Asiatique.	आ.	आवृत्ति.
JBRAS	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.	आशि.	लमा. आशियांतील लमाणी.
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society.	आसा.	आसामी.
JSAB	Journal of the Asiatic Society of Bengal.	इ., इत्या.	इत्यादि.
KZ	Kuhn's Zeitschrift.	इं.	इंग्रजी.
LSI	Linguistic Survey of India.	उ.	उदा. उदाहरणार्थ.
Mél.	Mélanges.	उ. नि.	उपरिनिर्दिष्ट.
Mém.	Mémoires.	एक.	एकवचन, एकवचनी(नीं), एकवचनाचा इ.
MSL	Mémoires de la Société de Linguistique de Paris	ओ.	ओरिया.
		का.	काश्मीरी.
		कान.	कानडी.
		का. ना.	काव्यनाटकांतील
		काव्य.	काव्यभाषेतील.
		कों.	कोंकणी.

गु. गुजराथी.
 ग्री. ग्रीक.
 च., चतु., चतुर्था.
 जु. जुनी (चालूच्या विरुद्ध).
 तत्स. तत्सम.
 ता. प. ताडून पहा
 ता., तामि., तामिक.
 तृ. तृतीया, तृतीयेचे इ.
 तै. सं. तैत्तिरीयसंहिता.
 दं. देशी, देशीनाममाला.
 द्रा. द्राविडी.
 द्वि. द्वितीय, द्वितीया; द्वितीयेचे इ.
 भा. भातु.
 भा.सा. भातुसाभित.
 न., नपुं. नपुंसकलिंग(गी) इ.
 ने. नेपाळी.
 पं. पंजावी.
 पंच. पंचमी.
 पश्चि.पं. पश्चिमेकडील पंजावी.
 पॅले. लमा. पॅलेस्टाइनांतील लमाणी.
 पा. पालि. पु. पुरुष.
 पुं. पुंलिंग(गी) इ.
 पो. पोर्तुगीज.
 प्र. प्रथम, प्रथमा इ.
 प्रा. प्राकृत. पृ. पृष्ठ.
 फा. फारसी.
 वं. बंगाली. बौ. बौद्ध.
 भा. भाग.
 भा. इरा. भारत-इराणीय.

भा. यु. भारत-युरोपीय.
 भू. भा. सा., भू. भा., भूतकालवाचक
 धातुसाभित.
 म. मराठी. म्ह. म्हणजे.
 मै. मैथिली.
 यु. लमा. युरोपांतील लमाणी.
 राशे. लमा. रशियांतील लमाणी.
 रा. राज. राजस्थानी.
 लमा. लमाणी. लॅ. लॅटिन.
 लो. भा. लोकभाषा.
 वर्त. वर्तमानकाळ, वर्तमानकाळचे इ०.
 वर्त. भा. सा. वर्तमानकालवाचक धातु-
 साभित.
 वि. विशेषण.
 श. अ. शब्दयोगी अव्यय.
 शौ. शौरसेनी.
 ष. षष्ठी.
 सं. संस्कृत.
 सक. सकर्मक.
 सत. सतमी.
 संबो. संबोधन.
 सिं. सिंधी. सिंह. सिंहली.
 स्त्री. स्त्रीलिंग(गी) इ.
 हिं. हिंदी.
 * कल्पिलेल्या मूळ रूपाची खूण.
 > ' मागील मुळापासून झालेला ' या
 अर्थी खूण.
 < ' पुढील मूळ ज्याचे आहे ' या अर्थी
 खूण.

मराठी भाषेचा विकास

उपोद्घात

§ १. सध्या हिंदुस्थानामध्ये ज्या अनेक आर्यभारतीय भाषांमधील ग्रंथांत आहेत त्यांपैकी कोणत्याही, वैदिक ग्रंथ किंवा काव्यनाटकादि ग्रंथ यांमध्ये ज्या तऱ्हेची संस्कृत-भाषा दिसून येते, तिच्यातून म्हणण्यासारख्या भिन्न स्वरूपाच्या एखाद्या भाषेच्या निघालेली असावी असे दिसत नाही. म्हणजे ह्या अनेक भाषांपैकी कोणत्याही एकाचा उदाहरणार्थ घटकाभर मराठीचा, इतिहास लिहिणे काय किंवा संस्कृतच्या विशिष्ट भाषिक रचनेमध्ये कालवशाने जे फेरफार झाले त्यांमुळे मध्यहिंदुस्थानांत प्रथम अनेक प्राकृत भाषांची कशी उत्पत्ति झाली व त्यानंतर ती प्रस्तुत भाषा स्वतः कशी निर्माण झाली हे दाखविणे काय, दोन्ही एकच आहे.

वास्तविक काही विशिष्ट मर्यादितच असा इतिहास लिहिण्याची कल्पना वाजवी होईल किंवा ती तडीस नेणे शक्य आहे. सध्या जे ग्रंथसाधन उपलब्ध आहे त्यावरून आर्यभारतीय भाषांपैकी कोणत्याही भाषेसंबंधाने शास्त्रीय वर्गाकरणास योग्य अशी खात्रीची माहिती मिळत नाही. अतिशय जुन्या संस्कृत ग्रंथांतसुद्धा भिन्नभाषामिश्रण वरेंचसे झाल्याचे प्रत्यंतर मिळते व पुढील काळी ज्या भिन्नभिन्न बोली प्रचारांत होत्या त्यांच्यावर संस्कृत भाषेचे परिणाम झालेले, त्यांचे एकमेकींचे एकमेकींवर परिणाम झालेले, व त्यांच्या योगाने संस्कृतमध्येही फरक पडलेले दिसून येतात. म्हणून प्रथमार्भी आर्यभारतीय स्क्रंधभाषेच्या आपणांस ठाऊक असलेल्या प्रत्येक रूपाचे बारकाईने निरीक्षण करणे व ज्या लिखाणांत हीं रूपे सांपडतात त्यांची विश्वसनीयता ठरविणे हेच युक्त आहे; म्हणजे मग मराठी भाषेच्या विकासाचे निरीक्षण करितांना या पुराव्याचा कितपत उपयोग करून घेणे शक्य आहे हे ठरविता येईल.

§ २. संस्कृत भाषेतील सर्वांत जुन्या ग्रंथांचा कालदृष्ट्या जो क्रम आहे तो पूर्व दिशेने ही भाषा ज्या क्रमाने पुढेपुढे पसरत गेली त्याच्याशी समनियत आहे, हे पुष्कळांनी सिद्ध केले आहे. कालांतराने नवीन प्रकार भाषेत येणे आणि निरनिराळ्या बोलींची संस्कृतमध्ये मिसळ होणे हे अगदीं क्रमप्राप्त होते. पण ऋग्वेद-

कालीन भाषा जुन्या इराणी भाषेला इतकी जवळ आहे व इराणदेशच्या नजीकच्या इतक्या मर्यादित भागांत ती प्रचलित होती की कोणालाहि साहजिकपणे असे वाटेल की भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने तुलना करण्यास फार उत्तम आधारभूत साधन होण्याजोगी, निश्चित लक्षणांनी युक्त आणि अगदी शुद्ध स्वरूपाची अशी ती भाषा असावयास पाहिजे; पण ती तशी नाही. दहाव्या मंडलाप्रमाणे सर्वांत मागाहून रचिलेले भाग वगळले, किंवा मागाहून संस्करणे झाली असतील तीं लक्षांत घेतलीं, व मूलामध्ये जे कांहीं पुढील भाषेशीं मेळ घालण्याकरितां नवीकरणे झाले असेल ते शुद्ध केले म्हणजे आपणांस मूलभूत अशी एक एकजिनसी भाषा मिळते खरी; पण ही भाषा म्हणजे परंपरागत आणि मिश्रस्वरूपाचीच भाषा आहे (ह्या सर्व मुद्यांवद्दल वाकरनागेलचे व्याकरण, पृ. I-IXII पहा). अथवा यापेक्षाहि पुढे जाऊन असे म्हणतां येईल की सध्यां जो ऋग्वेद उपलब्ध आहे त्याच्या संहिताकारांनीं पूर्वीच्या एका जुन्या भाषेमध्ये रचिलेले धर्मग्रंथ अंशतः आपल्या स्वतःच्या भाषेमध्ये आणिलेले आहेत. मेथ्ये यांनीं आपल्या 'वैदिक भाषेतील द्विस्वरांतर्गत वर्ण' ह्या विषयावर लिहिलेल्या लेखांत (IF, ३१, पृ. १२० आ. पु.) ह्या सिद्धांतासंबंधीं खालील प्रमाणे दिलेली आहेत:

पाहिल्या प्रथम म्हणजे ऋग्वेदांत अर्धस्पर्श '*झ' या वर्णोच्चारांत जो द्विस्वरांतर्गत महाप्राण घोषांचा विचार दिसून येतो तो भ व भ या वर्णांच्या उच्चारांतहि, विशेषतः (वर्त. प्र. पु. अनेक. -महे, द्वि. पु. एक आज्ञा. -हि, इत्या.) सुप्तिङन्तरूपांत, होता हें म्हणण्यास प्रमाण आहे. परंतु पुष्कळ वेळेला जुने भ व भ शिल्लक राहिलेले दिसतात. याचें कारण असें की प्रस्तुत ऋग्वेदाच्या संहिताकारांनीं आपल्या स्वतःच्या बोलींत असलेले पुष्कळसे स्पर्शवर्ण बऱ्याचशा शब्दांत फिरून घातले. खुद्द सुप्तिङन्तरूपांमध्ये त्यांना फरक करतां आला नाही; कारण ज्या जुन्या ऋषिप्रोक्त भाषेचा ते उपयोग करीत होते तिचें स्वरूपच अशा फरकांनीं पार बदललें असतें. संस्कृतमध्ये र व ल यांमध्ये जी एक व्यवस्था दिसून येते त्याचेंहि कारण म्हणजे वर सांगिल्याप्रमाणे जुन्या भाषेमध्ये नवीन भाषेशीं मेळ घालण्याकरितां केलेले फेरफार हें होय. ऋग्वेदाची मूळ भाषा पश्चिमेकडील असून तिच्यांत इराणी भाषेप्रमाणेंच ल व र यांचा परस्परांशीं घोटाळा होत असे. उलट पक्षां, विद्यमान ऋग्वेदाच्या अगदीं जुन्या भागांमध्ये भारत-युरोपीय भाषांत जेथें ल येतो तेथेंच ल येणारे शब्द आहेत, त्यावहून संहिताकारांनीं संहितेंत आपल्या भाषेचीं रूपे घातलीं, हें सिद्ध होतें; एका पूर्वेकडील भाषेंत र व ल या दोन वर्णांच्या ऐवजीं

ल हा एकच वर्ण होता हेहि निश्चितपणें म्हणतां येतें. कालांतराने असे फेरबदल केलेलीं रूपें वाढत गेलीं व संस्कृत व प्राकृत शब्दांच्या रूपासंबंधानें या वावर्तांत इतका घोटाला दिसून येतो की त्याचा उलगडा पडणे शक्य नाही. शेवटची गोंष्ट म्हणजे ऋग्वेदाच्या मुतिदन्तरूपांमध्ये सुद्धां ह्या संपर्काची स्पष्ट लक्षणें दिसून येतात. -एभिः व -ऐः हे तृतीयेचे प्रत्यय वाटेल त्या वेळीं उपयोगांत आलेले आहेत. ह्याचें कारण असें असलें पाहिजे की त्या वेळीं दोन तऱ्हेच्या परस्परविरुद्ध वोळी प्रचलित होत्या. एकीमध्ये प्रथमतः विशेषणांना -एभिः हा प्रत्यय लावण्याची प्रवृत्ति होती व मागाहून तो नामांना लागूं लागला (पुढें प्राकृत भाषांमध्येहि हें झालें), व दुसरीमध्ये काव्यनाटकांच्या संस्कृताप्रमाणें -ऐः हा प्रत्यय कायम ठेवून पूर्वी ज्या रूपांना तो लागत नव्हता त्यांना तो लावण्याची प्रवृत्ति होती.

यावरून असें सिद्ध होतें की वेदकालीन संस्कृत भाषा ही तिच्या अगदीं शिष्टसंमत आणि शुद्ध स्वरूपांत सुद्धां एक सर्वसाधारण, अर्थात् मिश्र स्वरूपाची, वाङ्मयभाषा होती. मग काव्यनाटकांतील संस्कृतामध्ये हीं लक्षणें आणि हें एकविधत्व वन्याच कमी प्रमाणांत असणें क्रमप्राप्तच आहे.

§ ३. ऋग्वेदानंतर मागाहूनच्या ग्रंथांत, उदाहरणार्थ, दुसन्या संहिता, विशेषतः अथर्ववेदसंहिता, नंतर ब्राह्मणें, सूत्रें, पाणिनीची अष्टाध्यायी, जिच्यांत तिची वर्णविषयभूत ती भाषा आणि जुनी ती छंद असा त्यांच्यांत भेद केला आहे (पहा सिल्व्हे लेव्ही, JAŚ, १८९१, २. पृ. ५४९; MSL, १४, पृ. २७८-२७९), तिच्यावरील व्याख्या (त्यांमध्ये पाणिनीच्या मागाहूनची भाषेची झालेली प्रगति बुद्ध्या किंवा सहजीं वर्णिलेली आहे), त्यानंतर रामायण व महाभारत व काव्यनाटके, या सर्वांत संस्कृत भाषेच्या आंतररचनेमध्ये जें संक्रमण घडून आलें त्याच्या निरनिराळ्या पायऱ्या दिसून येतात (पहा वाकरनागेल, पृ. xxii आ. पु., xliiv आ. पु). संस्कृत भाषेत ज्या क्रमानें अन्तःस्थ फेरबदल झाले त्याच क्रमानें ते जुन्या याज्ञिक वाङ्मयामध्येहि आले (ऋग्वेदांतील फेरकावरून ही कल्पना अशक्य दिसते) असें जरी गृहात धरलें, तथापि असा एक काल खास लवकरच प्राप्त झाला असला पाहिजे की ज्या वेळीं ज्यांचें संस्कृताहून भिन्न अस्तित्व मानण्यावांचून गत्यंतर नाही अशा भाषांचा संस्कृताशीं संबंध येऊन त्या योगानें संस्कृतामध्ये फेरफार झाले. पाणिनीनंतर शंकर वर्षीनी प्राकृतामध्ये लिहिलेल्या शिलालेखांनीं अशोकानें सर्व हिंदुस्थान व्यापलें. इसवी सनापूर्वी १५० च्या सुमारास लिहिलेल्या महाभाष्यांतील एका प्रसिद्ध

वाक्यांत (भांडारकर, JBRAS, १६, ३३५) पतंजलीनें आर्यवर्तांतील शिष्ट लोकांची वोलण्याची भाषा म्हणून संस्कृतचा निर्देश केला आहे. याचा अर्थ असा की संस्कृत ही या वेळीं अगदीं अपवादात्मक अशी भाषा होती; म्हणजे धर्माकरितां किंवा विद्येकरितां तिचा उपयोग होत असल्यामुळे तिला जर एक तऱ्हेचें माहात्म्य आलें नसतें तर ती शिष्टकच राहिली नसती.

धार्मिकेतर व्यवहारांत, म्हणजे शिलालेखांत किंवा वाङ्मयांत, संस्कृत ही भाषा तिच्याहून भाषाशास्त्रदृष्ट्या मागाहून अस्तित्वांत आलेल्या भाषांच्यापेक्षां पुष्कळ मागाहून उपयोगांत आलेली दिसते. रामायण व महाभारत हे ग्रंथ वगळले तर संस्कृत भाषेचा इसवी सनानंतर पहिल्या शतकांतच वाङ्मयांत प्रथम उपयोग केलेला दिसून येतो. महाभारत व रामायण यांची गोष्ट सुद्धां अश्लेषे आहे की त्यांचा मूळ रचनाकाल माहीत नाहीं व एका दृष्टीनें धार्मिक वाङ्मयामध्येच या ग्रंथांचा अंतर्भाव होतो. इ. स. नंतर पहिल्या शतकांत बौद्धधर्मीयांनीं ब्राह्मणांची भाषा बळकावून आपल्या धर्मप्रसारार्थ तिचा उपयोग केला. अश्वघोषनामक त्यांच्या एका आचार्यानें धर्मकथा व धर्मसिद्धांत यांना वाङ्मयरूप अलंकार चढविला. त्यानें नाटकें लिहिलीं आहेत त्यांमध्ये संस्कृत व शिष्ट-भाषापदवीला चढलेल्या प्राकृत भाषा ह्या जोडीनें आढळतात (पहा सि. लेव्ही JAs, १९०८, २, ५७ आ. पु.). ज्या गोष्टीची कल्पना देखील अशोकाला खास शिवली नसेल तिचा, म्हणजे सरकारी लिखाण संस्कृतमध्ये करण्याचा, प्रघात परकी राजांनीं पाडला. एका शकराजाने, म्हणजे महाक्षत्रप रुद्रदामा याने, इसवी सनानंतर १५० च्या सुमारास गिरनारपार्शीं एक लांबलचक शिलालेख खोदविला आहे व त्यावरून साहित्यशास्त्राच्या नियमानुसारें गद्य व पद्य काव्य आपणास करतां येतें म्हणून त्यानें जी प्रौढी मिरविली आहे तिची सत्यता पटते (पहा सि. लेव्ही, JAs, १९०२, १, १०९, १११, ११९). या वेळेपासून संस्कृतभाषा पूर्णपणें लौकिकप्रचाराची भाषा होऊन तेव्हांपासून आजमितीपर्यंत वाङ्मयाची व शास्त्रीय ऊहापोहाची भाषा व हिंदु-स्थानांतील सर्व प्रांतांतील शिष्ट लोकांच्या व्यवहाराचे एक साधन म्हणून तिचा उपयोग होत आहे. रोमान्स (लॅटिनोद्भव) भाषा उपयोगांत आल्यावर जशी लॅटिनची स्थिति झाली, तशीच काव्यनाटकांच्या संस्कृत भाषेची झाली; परस्परविरुद्ध दोन लक्षणे तिच्यांत प्रादुर्भूत होऊन तीं दिवसानुदिवस दृढतर झालीं. एक तर जे तिचें स्वरूप एकदा स्थिर झाले तें त्या स्थिरीकरणाच्या काळांचे मुख्यत्वे प्राचीन स्वरूपाचें होतें; उदा-हरणार्थ, द्विस्वरांतर्गत व्यंजनांचें स्पर्शत्व तिच्यांत राहिले व वेदकालीं व प्राकृतांत

असणाऱ्या ळ व ळ्ह यांच्या स्थानां तिच्यांत पुनः ड व ढ आले; प्रचारांतून नष्ट झालेलीं कांहीं रूपें, उदा. द्वन्द्व, आत्मनेपद, लिट्(परोक्षभूत), हीं तिच्यांत कायम झालीं व उलट पक्षां प्राकृतांत व आधुनिक भाषांत जां रूपें आहेत व त्यामुळे जीं संकृतांत शिष्टक होतीं असें सिद्ध होतें त्यांना तिच्यांतून फांटा मिळाला (पहा वाकरनागेल, पृ. xxv, आ. पु.). पण इतकें असूनहि सर्व वाजूनीं जे भाषेवर परिणाम व्हावयाचे ते व्हावयाचे राहिले नाहींत. विशेषतः भाषेच्या शब्दकोशांत हिंदु-स्थानांतील, व हिंदुस्थानावाहेरील सुद्धां, आर्य व आर्येतर लोकांच्या बोलींतून थोड्या-वहुत फरकांनीं घेतलेल्या शब्दांची भर पडणें अपरिहार्य झाले (पहा वाकरनागेल, पृ. LI व पुढें).

ह्यावरून अर्थात् असें निष्पन्न होतें कीं कोणत्याहि काळीं ग्रंथांतरांच्या संस्कृतभाषे-मध्ये समकालीन भाषास्थिति पूर्णपणें प्रतिबिंबित झाली आहे असें म्हणतां येणार नाहीं; आणि संस्कृतामध्ये निरनिराळ्या काळीं जें रूपांतर झालेलें दिसतें तें सुद्धां लौकिक प्रचाराच्या कोणत्याहि भाषेचा साहजिकपणें विकास होत असतांना तिच्यांत जे अवस्था-भेद होतात तशा तऱ्हेचें नव्हे (वाकरनागेल, पृ. xx II).

§ ४. भाषाशास्त्रदृष्ट्या विचार करतांना संस्कृत ग्रंथांमध्ये किती भानगडी व किती फसगतीच्या जागा आहेत, हें वरील विवेचनावरून दिसून आलें असेल. बऱ्याच जुन्या काळीं, म्हणजे ह्या संस्कृत ग्रंथांच्या वरोवरीनेच, प्राकृत भाषांचा उदय झाला हें वर सांगितलें आहे; त्यांच्यांत तरी अधिक विश्रसनीय व अधिक उपयोगी पडण्याजोगे लिखाण सांपडतें काय ? त्यांचा विस्तार व त्यांचे बहुविधत्व पाहिलें म्हणजे कोणालाहि वाटेल की तें सांपडावें.

क्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या मध्यकाळीं चक्रवर्ती अशोक यानें वायव्य प्रांता-पासून तहत बंगालपर्यंत व तराईपासून म्हैसूरपर्यंत पुष्कळसे शिलालेख लिहविले व हें प्राकृत भाषेंतील पहिलें उपलब्ध लिखाण होय. हे शिलालेख ज्यांवरून तयार केले तीं मूळ शासनं, अशोकाची राजधानी मगध देशांत असल्यामुळे, त्या देशाच्या कोणत्या तरी एका बोलीमध्ये लिहिलीं होतीं हें निःसंशय आहे. परंतु, ह्या शिला-लेखांत जे रूपभेद दिसतात ते पुष्कळच आहेत व बहुतेक स्थळीं लिपिकाराच्या दोषांमुळे ते झाले असें जर म्हणतां यावयाचें नाहीं, तर मग अगदीं भिन्नभिन्न अशा बोली त्या वेळीं अस्तित्वांत होत्या असें म्हणून ह्या रूपभेदांची उपपत्ति लावणें शक्य नाहीं. कोणाकोणाला अशी कल्पना करणें प्राप्त वाटलें (पहा ओ. फ्रांके, Pali und

Sanskrit, पृ. १०९; टी. मिश्लसन, AJPh. ३०, पृ. २८४, JAOS, ३०, पृ. ७८) की या लेखांचें मूळ शासन कांहीं थोड्या फरकांनीं प्राच्य शिला लेखांत शिल्लक राहिलें आहे व तें वायव्य प्रांतांतील व दक्षिणेंतील अभिकान्यांनीं आपल्या देशांच्या बोलींमध्ये भाषांतरित केलें, अथवा अधिक व्यवस्थितपणानें सांगा-वयाचें म्हणजे आपल्या देशबोलींशीं जुळवून घेतलें, व तसें करतांना कांहीं प्राच्य शब्द व रूपे या प्रतिकृतींत घुसलीं. भाषांतर करणाऱ्यांपुढें एक प्राच्य मूळ होतें, एवढ्या एका गोष्टीनें ह्या आगंतुक किंवा जुळवून घेतलेल्या शब्दांचा व रूपांचा चांगलासा उलगडा पडतो काय ? मूळांतील शब्द आपल्या स्वतःच्या बोलींना, निदान त्या भाषांतील प्रचलित राजभाषेला, पारखे नाहींत, अशा कल्पनेनें ते वापरण्यास हरकत नाहीं असेंहि कदाचित् लेखकांना वाटणें शक्य होतें; बौद्धधर्माचें वर्चस्व व मौर्यांचें बऱ्याच पिढ्या चालत आलेलें राजवैभव या दोन कारणांनीं मगधभाषेचा उत्तर हिंदु-स्थानांत सर्वत्र, निदान सुसंस्कृत प्रजाजनांपुरता व त्यांच्या भाषेतील एका विशिष्ट शब्दकोशापुरता तरी, खास प्रसार झाला असला पाहिजे (पहा ल्यूडर्स, Bruchstücke, पृ. ४०).

पण या मूलशासनांमध्ये तरी मगध देशांत प्रचलित असलेली भाषा प्रतिबिंबित झाली होती काय ? प्रथम अगदीं निःसंशय मगधी भाषेतला म्हणून ठरलेला एक लेख घेऊं; तो लेख म्हणजे रामगड येथील शुतनुकेचा लेख. हा सर्व प्राच्यलिपि-कोविदांनीं अशोकाचा समकालीन ठरविला आहे. ह्या लेखांत ऊभवणींपैकीं फक्त शकार दिसतो व असा शकार अशोकाच्या पूर्वदेशांतील कोणत्याहि लेखांत दिसून येत नाहीं (पहा, ल्यूडर्स, Bruchstücke, पृ. ४१). उलट पक्षां भावा येथील शिलालेखांत अशोकानें जी बौद्धधर्मग्रंथांतून, अर्थात् शब्दशः, अवतरणें दिलीं आहेत, त्यांवरून दोन स्वरांमधील अघोष स्पर्शवर्णांचे जिच्यांत या वेळांच घोष झाले आहेत अशा तऱ्हेच्या मगधी भाषेचें आपणांस त्यांत उदाहरण मिळतें (पहा सि. लेव्ही, JAs, १९१२, २, पृ. ४९५ आ. पु.; इतर लेखांत अशाच तऱ्हेचीं रूपे आहेत; पहा, सनार Inscr. de Piyadasi, २, पृ. ४२७). भाषेच्या या तीन तऱ्हेच्या रूपांमध्ये काय परस्परसंबंध असावेत ?

एकटया शुतनुकेच्या लेखाबद्दलच जर विचार करणें असतें तर असें सहज म्हणतां आलें असतें की अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये जी मगधी भाषा दिसून येते, तिच्यामध्ये मध्यदेशांतील भाषांप्रमाणें दंत्य स या कालींहि येऊं लागला होता. या कारणास्तवच

पूडर्स हे या भाषेचा नाटकांतील अर्धभागभी भाषेशीं संबंध जोडतात. परंतु या बौद्धग्रंथांतील अवतरणांवरून हे एक आणखी सिद्ध होतें की चक्रवर्तीच्या दरबाराची भाषा त्या वेळींहि जुनीपुराणी झाली होती. इतर देशांत सुद्धां या गोष्टीचें अश्चर्य वाटावयाचें कारण नाहीं; मग पुराणप्रिय हिंदुस्थानांत नाहींच नाहीं.

तेव्हां ज्यांतील पाठ निश्चित आहेत व ज्यांचा अर्थ लागला आहे, अशा अशोक-लेखांतून सुद्धां इ. स. पूर्वी तिसऱ्या शतकांत प्रचलित असलेल्या हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि एका विशिष्ट बोलीविषयीं प्रत्यक्ष आधारभूत असें लिखाण मिळत नाहीं. तथापि त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणांतीं निरनिराळ्या भाषालक्षणांची निश्चित देशव्यवस्था करण्यास उपयुक्त अशीं कांहीं प्रमाणें मिळू शकतात. पूर्वभाषाविभागाचे सामान्य स्वरूप असें:—
ण व ञ यांचा अभाव; शब्दारंभीं य-चा लोप; र-च्या स्थानीं ल येणें; पुंलिंगी प्रथमा व सामान्यतः नपुंसकलिंगी प्रथमा एकारान्त, सप्तमी -असि-प्रत्ययान्त. दुसऱ्या विभागामध्ये ण व ञ यांतील भेद स्पष्ट आहेत. प्रारंभींचा य त्याचप्रमाणें र हे शिल्लक राहतात, पुंलिंगी अकारान्त नामाचें प्रथमेचें एकवचन ओकारान्त; सप्तमीचें रूप अम्हि- किंवा ए-प्रत्ययान्त (सनार, Inscr. de Piyadasi, २, पृ. ४३१). शिवाय पश्चिमदेशांतील शिलालेखांत जोडाक्षरें शिल्लक राहिलेलीं दिसतात, पण गंगेच्या आसमंतातच्या भागांत त्यांची सवर्णापत्ति होते; वायव्य भागांत सामान्यतः ऋ-च्या जागीं इर् किंवा उर् येतो, गिरनार येथें अ येतो, पूर्वभागांत अ किंवा इ येतो; र + दंत्य यांच्यापासून पश्चिम देशांत दंत्य वर्ण येतो, पूर्वभागांत मूर्धन्य येतो; पश्चिमभागांत क्षन्वा छ व पूर्वभागांत ख्र होतो; अगदीं पूर्वेकडील शिलालेखांत शब्दान्तींचा आ ऱ्हस्व होतो, व तिय व भिय यांच्या ऐवजीं त्य व भ्य हीं सोपीं अक्षरें होतात (ह्या सर्वांविषयीं टी. मिशल्सन्, IF, २३, पृ. २१९-२७१, AJPh, ३०, पृ. २८४, आ.पु., ४१८ आ. पु.; ३१, पृ. ५५ आ. पु.; JAOS, ३०, पृ. ७७ आ. पु., ३१, पृ. २२३ आ. पु. पाहणें).

हीं प्रमाणें फार महत्त्वाचीं आहेत व त्यांचा पुढें उपयोग केला जाईल. पण मुख्य हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं क्रिस्ती शकापूर्वी हिंदुस्थानच्या पश्चिम भागापावेतो मागभी भाषेचे इतर भाषांवर असे कांहीं परिणाम झाले आहेत की त्यांचें नवी स्वरूप माहीत नसलें तरी ते निःसंशय मूलगामी आहेत. अशोकानंतर एका शतकाच्या आंतच हे परिणाम व्हावयाचे थांबले असतील हें शक्य आहे; परंतु मगधदेशाचा उत्कर्ष फार वर्षे टिकलेला होता हें निर्विवाद आहे आणि दिल्लीच्या शिलालेखाचा

पुरावा ब्राह्म मानण्यास कांहींच प्रत्यवाय नाही. या लेखांत र-चा ल व ण-चा न झालेला दिसतो (पहा, सनार, उ. नि., २, पृ. ३७३; ता. प. भा. २, पृ. ४३४). पतंजलाच्या ग्रंथावरून आपणांस असे कळते की अशोकशालापर्यंतचीं मागधीचींच असलेलीं वृद्धि व वृद्धि हीं रूपे त्यामागून लवकरच मध्यदेशांतील सर्वसामान्य भाषेमध्ये शिरलीं.

§ ५. शिलालेख व ताम्रलेख इत्यादिकांची संस्कृत ही एकच भाषा होईपर्यंत, म्हणजे उत्तरहिंदुस्थानांत व मध्यहिंदुस्थानांत इ.स.नंतर सुमारे ३५० पावेनां (फ्रीट, JRAS, १९०४, ४८५), प्राकृत भाषेमध्ये वरेचसे शिलालेख एकामागून एक असे खोदण्यांत आले. तसे शिलालेख अजून नित्य नवे उघडकीस येत आहेत. तथापि भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने त्यांपासून जी माहिती मिळते ती फार संदिग्ध व त्रोटक आहे. एकंदरीत पाहतां जरी हे लेख ज्या भागांतून मिळाले त्यांचा विस्तार फार मोठा आहे व चारशें किंवा पांचशें वर्षांच्या मोठ्या कालावधीमध्ये जरी ते झालेले आहेत तथापि त्यांच्यामध्ये फार विलक्षण रूपसादृश्य आहे (पहा सनार, उ.नि., २, ४९३); आणखी असें असूनहि त्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें तर त्यांच्यामध्ये दिसून येणारे भाषेचे प्रकार फार परस्पर-भिन्न आहेत व त्यांत स्थानिक भाषाभेद पुष्कळच दिसतात. परंतु, रूपभेदांप्रमाणें जर या लेखांचें वर्गीकरण करूं लागलें तर निरनिराळ्या रूपभेदांमुळें निरनिराळी वर्ग-व्यवस्था लागते (पहा फ्रांके, Pali. u Sansk., ८, पृ. १२६). असें पुष्कळ वेळां होतें की अगदीं जवळ-जवळच्या भागांतल्या व एका वेळच्या शिलालेखांत वर्ण-प्रक्रियादृष्ट्या आणि रूप-सिद्धिदृष्ट्यासुद्धा, परस्परविरुद्ध लक्षणांचा असा संकर होतो की त्यांची गुंतागुंत सोडवणें शक्य नाही. कांहीं टिकाणीं एक उपपत्ति शक्य वाटते. दक्खन-मधील शिलालेखांत ज्यांच्या सांगण्यावरून लेख लिहिला गेला त्यांचा सामाजिक दर्जा ज्या मानानें वरचा त्या मानानें त्यांतील संस्कृत शब्दांचें प्रमाण ठरतें हें स्पष्ट दिसतें (पहा झुल् ब्लॉक Mél. S. Lévi, पृ. १४; ता. प. भांडारकर, JBRAS, १६, पृ. ३४१ व टीप). पण भाहुत व सांची येथील स्तूपांवर जवळजवळ असलेल्या शिलालेखासंबंधीं काय उपपत्ति देतां येईल? बुद्धभर्मीयसंन्यासिनीवाचक भिक्षुणी या शब्दाची भाहुत येथें (संपा.हुल्लु, ZDMG., ४०, पृ. ६०) कधीं भिळुनिय (क्रमांक २७, ३१, १०१), कधीं भिखुनिया (क्र. २९, ७५, ८१), कधीं भिळुनिये (क्र. ६५, १२०, १२१) आणि एकदां तर भिखुनियि (क्र.

१०३) अशीं षष्ठींचीं रूपें सांपडतात. सांची येथें (संपा. व्यूलर, EI, २, पृ. ९७ आ.पु., ३७० आ.पु.) त्याच शब्दाचीं भिखुनिया (प्रथम भाग ६, १९९, ३१५, ३३२), भिखुनिय (प्र.भा. २४४, २८६, ३०४, ३५०, द्वि. भा. ८, ९, ११, ४०, ४२, ४३, ७०, ७६), भिखुनय (द्वि. ५४), भिछुनिया (प्र. २८, १००, १८६, २२४, २८३, ३३७, ३४३, ३५१; द्वि. २९, ४७) भिछुनिय (प्र. ३७, ५२, १२६, २७७, ३२६, ३५५; द्वि. ४८), भिछुनया (प्र. ११९, ३५३), भिछुनिया (प्र. २५३), भिछुनय (प्र. २५२), भिछुनिये (प्र. ३८, ७८, १०१, १०५, ११०, १५८, १८०, १८३, १९२, २१४, २९३, ३१६, ३२९, ३४१) अशीं रूपें सांपडतात. यांपैकीं बहुधा वरीचशीं रूपें चुकीनें लिहिलीं असतील. परंतु छ व ख त्याचप्रमाणें षष्ठीचें इय (इया) आणि इये अशा भिन्न रूपांनीं होणाऱ्या वर्गाचें भेदक तत्त्व कांहींहि सांगतां येत नाहीं. दानें देणाऱ्यांच्या जातीवरून कांहींच समजावयास मार्ग नाहीं. बेसनगर व नंदिनगर त्याचप्रमाणें उज्जयिनी येथील दात्यांचीं नांवां लिहिलेल्या शिलालेखांत दोन्ही तऱ्हेचे प्रत्यय एके ठिकाणीं सांपडतात (पण कुरर-कुरघर येथें फक्त अकारान्तच प्रत्यय सांपडतो. कुरर येथें तर अगदींच निराळें रूप सांपडतें : ' वलाय कोररिये भिखुनिये दानं ' द्वि. २६). तसेंच जवळजवळ लिहिलेल्या व एकंदरीत पाहतां एकाच माणसानें लिहिलेल्या दोन शिलालेखांत संस्कृत क्ष-च्या जागीं दोन निरनिराळे वर्ण आलेले दिसतात (सामिकया भिखुनिय दानं; सामिकाय भिछुनिया दानं; सांची, प्र. ३५०, ३५१).

तात्पर्यार्थ, शिलालेखांवरून भाषाशास्त्रदृष्ट्या जी माहिती मिळते ती अत्यंत अनिश्चित स्वरूपाची आहे. कांहीं स्थलीं इतर ठिकाणीं उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून, उदाहरणार्थ ल्यूडर्स यांनीं (Bruchstücke, पृ. ४० आ.पु.) नाटकांतील प्राकृतांच्या मदतीनें ज्याप्रमाणें एक प्रयत्न केला आहे त्याप्रमाणें, या शिलालेखांतील रूपांची उपपत्ति लावतां येईल यांत संशय नाहीं. परंतु सध्यां तरी अशा दिशेनें प्रयत्न करून फारसें यश येईल असें दिसत नाहीं.

§ ६. येथपर्यंत शिलालेखांची गोष्ट झाली. आतां ग्रंथांकडे वळूं या. सर्वांत जुने ग्रंथ, निदान ज्यांची भाषा फार जुनी आहे असे ग्रंथ, म्हटले म्हणजे सिंहलद्वीपांत जे बौद्धधर्मग्रंथ राहिले आहेत ते होत. या ग्रंथांतील (चुकीनें पालि-संज्ञेनें उल्लेखिलेली) पालि भाषा मूळची हिंदुस्थान देशांतली ह्यासंबंधीं कोणासहि आतां संशय राहिला नाहीं.

पण ही हिंदुस्थानांतल्या कोणत्या भागांतली व हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या कोणत्या कालखंडाशी इचा संबंध येतो, या मुद्यासंबंधाने जवळजवळ पूर्ण अज्ञान आहे. सिंहली दंतकथेप्रमाणे वट्टगामनीराजाने इ. स. पूर्वी ८० च्या सुमारास जी धर्मपरिषद् बोलाविली तिच्यानंतर लवकरच बौद्धधर्मग्रंथांस सांप्रतचे निश्चित स्वरूप आले. ह्या वरून बौद्धधर्मग्रंथांपैकी सर्वांत जुन्या ग्रंथांची अलीकडील मर्यादा ठरते. ह्या भाषेच्या दृष्टीने पाहतां खुद्द या ग्रंथांतच मागभी या नावाने तिचा उल्लेख होतो. शिलालेखां-वरून किंवा वाङ्मयावरून मागभीविषयी मिळणारी माहिती तर त्याच्या उलट आहे; ज्यांचा अशोक उल्लेख करतो त्या मूळ ग्रंथांच्या भाषेचे मागभी हे नांव आहे, आम्हां-पुढे जे भाषांतर आहे त्या भाषेचे ते नव्हे, हे निश्चित.

तात्पर्यार्थ, पालीचा मूळ आरंभ कोठे झाला याचा निश्चय करण्याकरितां ऐतिहासिक प्रमाणांवरून अनुमान काढण्याची जरूरी पडते. अशा अनुमानाने निदान हिंदुस्थानमध्ये तरी निश्चित व अबाधित असे सिद्धांत क्वचितच ठरू शकतात. ओल्डन-बेर्ग यांच्या मते पालिभाषेचा उगम ओरिसामध्ये झाला आहे (पहा विनयपिटकं, उपोद्धात, पृ. LIV). त्यांची भिस्त उदयगिरी येथील खारवेलच्या शिलालेखामध्ये असलेल्या भाषेचे पालिभाषेशी जें साम्य आहेसे ते म्हणतात,—जें साम्य ए. म्यूलर यांच्या मते (Pali Gram., प्रस्ता. पृ. x) सिंहली शिलालेखांतील कांहीं गोष्टीं-वरून दृढ होत आहे—त्यावर आहे. परंतु ह्या दोन भाषा एक आहेत अशांतला विलकूल प्रकार नाही. इतर भेद पुष्कळ आहेत, पण त्यांतल्या त्यांत खारवेल याच्या भाषेत -णचा जो अभाव* आहे, त्यावरून ती पालीहून अगदी भिन्न आहे असें म्हटलें पाहिजे.

जास्ती सयुक्तिक व बहुतेकांनी मान्य केलेले असें दुसरें एक मत आहे. त्या मताप्रमाणे पालिभाषेचा उदय अधिक पश्चिमेला म्हणजे भारुत व सांची येथील अत्यंत प्राचीन जें बौद्धस्तूपांनी सूचित तीर्थाटनाचें केंद्र, त्यापासून फार लांब नाही

* शुद्धिपत्रांत अशी टीप आहे:—खारवेलच्या शिलालेखांतील अनुनासिकासंबंधाने जें लिहिलें तें चुकीचें आहे. पालीप्रमाणेंच ह्या लेखांतहि प्रातिपदिकांत मूर्धन्य अनुनासिक असून प्रत्ययांत दत्य अनुनासिक कायम राहिलें आहे (उदा० गणना, गुण—, संपुण—; पण परिहारेन, सिहरानि; अर्थातच भमेन, सहसानि). शिलालेखां-तील प्राकृतांचीहि सर्वत्र हीच तन्हा आहे. Commemorative Essays presented to Sir R. G. Bhandarkar, पृ० ११७—१२३, येथे ग्रिअर्सन् यांनी पालीच्या उत्पत्तीविषयी एक नवीन कल्पना मांडली आहे.

अशा भागांत, स्पष्टच सांगावयाचें म्हणजे माळव्यांत, झाला. ह्या मताच्या प्रवर्तकांनीं प्रथम ह्या भाषांतील शिलालेखांचा पालीशीं भाषादृष्ट्या जो निकट संबंध दिसतो त्यावर भिस्त ठेविली आहे. तसेंच माळव्याची राजधानी उज्जयिनी येथें अशोकाचें, त्यानंतर महिंदाचें, दोघेहि युवराज असतां वास्तव्य होतें ह्या गोष्टीकडे त्यांनीं लक्ष वेधिलें आहे. दंतकथेप्रमाणें उज्जयिनी येथेंच महिंदाच्या आईचा जन्म झाला व महिंदाचें वाढ्य गेलें. हाच महिंद सिंहलद्वीपांत बौद्धधर्माचा प्रसार करण्यास कारणीभूत झाला (यावर विशेषतः ओ. फ्रांके, Pali und Sanskrit, पृ. १३८-१३९ पाहणें). जर सिंहली भाषा व पाश्चात्य देशांतील भाषा ह्यांमधील साम्य निश्चितपणें सिद्ध करतां येईल (पुढें § १८ पहा), तर ह्याच देशांतून वसाहतीकरितां बाहेर पडलेल्या लोकांनीं आपल्याबरोबर एक जिवंत भाषा आणि स्थिर स्वरूप पावलेल्या एका धर्मभाषेतील ग्रंथ आपल्याबरोबर नेले आणि त्यांच्या लोकभाषेचा पुढें स्थानिक विकास झाला हें म्हणणें कोणासहि संयुक्तिक वाटेल.

उलट पालिभाषा अगदीं निखालस प्रतीच्य आहे असेंहि मानतां येणार नाहीं. स्पर्श + व अथवा व + स्पर्श या संयुक्त व्यंजनांच्या जागीं व् व येणें या गोष्टी-वरून मध्यहिंदुस्थानाच्या पठारापर्यंत तरी ती जाते (पहा § १७). एवढ्यानेच भागतें असें नाहीं; पालिभाषा ही एक एकजिनसी भाषाच नाहीं. जातकांतील गाथा व त्यांच्या-वरील गद्य व्याख्या यांमध्ये निदान सात शतकांचें अंतर आहे (पहा फूरो, Mélanges Sylvain Lévi, पृ० २३५, २४५-२४७). अर्थात् पालीमध्ये मागर्भा रूपांपासून (पहा विंडिश, Congrès des Orient. à Alger, भा. १, पृ. २८० आ. पु.) तों सिंहली शब्दांपर्यंत (पहा इ. म्यूलर, पालिव्याकरण, पृ. x-xi) अनेकविध भेसळीचे प्रकार दिसून आल्यास आश्चर्य मानावयाचें कारण नाहीं.

अनिश्चित उत्पत्तिस्थान व पुष्कळ सरभेसळ असलेले स्वरूप, यांमुळे वाङ्मयांत उपयोगांत आलेल्या प्राकृताच्या प्राचीन रूपाचा एक नमुना आणि आर्यभारतीय भाषांच्या सर्वसामान्य विकासांतील एक मधला टप्पा या नात्यानेच केवळ पालिभाषा तूर्त विचारांत घेतां येईल.

§ ७. बौद्धधर्मग्रंथांच्या संहिताकालीं मूळच्या एका प्राच्य भाषेच्या जागीं येणारी मध्यदेशांतील किंवा पश्चिमदेशांतील एक भाषा असें जर पालीचें खरें स्वरूप असेल तर दुसऱ्या एका धार्मिक भाषेच्या, म्हणजे जैनप्राकृताच्या, इतिहासावर पालीच्या इतिहासानें प्रकाश पडतो.

जैनधर्मग्रंथ अर्धमागधीत रचले आहेत अशी कल्पना आहे. ह्या भाषेचा उपयोग बौद्धधर्मीय व महाकविकृत नाटकांतहि केलेला असून व्याकरणकारांच्या मागधीपेक्षांच नव्हे तर अशोकाच्या लेखांतील जी मुख्य भाषा तिच्यापेक्षांहि ती जास्ती पश्चिमे-कडली दिसते. कारण, तिच्यांत सच्या जागीं श येत नाहीं, येवढेंच नाहीं तर तिच्यांत र कायम राहतो, त्याच्या जागीं ल येत नाहीं. तिच्यांतील पुंलिंगी प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप मागधीप्रमाणेंच एकारान्त आहे. पण पुढें जैन धर्माचें केंद्रस्थान दक्षिणेंत व गुजराथेंत गेलें हें इतिहासप्रसिद्ध आहे, तेव्हांपासून या भाषेचें स्वरूप पालटलें. तिच्यांतील सर्वांत जुन्या काव्यांमध्ये ओकारान्त रूपें शिरलीं व उत्तरोत्तर ह्या भाषेस अभिकाधिक पाश्चात्य स्वरूप येऊन ती माहाराष्ट्रीभाषेशीं ऐक्य पावूं लागली.

§ ८. पालि ही बौद्ध धर्मग्रंथांची एकटीच प्राकृत भाषा आहे असें नाहीं.

आजतागायत अप्रसिद्ध अशा एका भाषेंत इ. स. नंतर दुसरें शतक संपण्याच्यापूर्वी लिहिलेले धर्मपदाचे कांहीं त्रुटित भाग खोतानच्या आसपास सांपडले आहेत (संपा. सनार, JAs, १८९८, २, १९३ आ. पु.). या भाषेंत द्विस्वरांतर्गत व्यंजनांचें स्पर्शत्व नेहमींच नष्ट झालेलें नाहीं, पण अंत्य स्वरास ऱ्हस्वत्व येतें; ते इतकें की ए व ओ यांच्या जागीं पुष्कळदा इ व उ येतात. ह्या शेवटच्या स्वरूपावरून काव्य-नाटकांतील प्राकृतांपेक्षां या भाषेचें स्वरूप अलीकडलें वाटतें. उलट पक्षां द्विस्वरांतर्गत व्यंजनें अंशतः कायम राहिल्यामुळें तीं अधिक पुरातन दिसते. कांहीं झालें तरी दोन्ही दृष्टींनीं काव्यनाटकांतील प्राकृतांचा जो सर्वसामान्य विकास झालेला आहे, त्याच्याशीं या भाषेचीं रूपें जुळतात. पण अनुस्वारानंतर येणाऱ्या व्यंजनांची या भाषेमध्ये जी एक विकृति होते, तिच्यायोगानें तिच्यांत वैशिष्ट्य आले आहे. या कारणानें इतर सर्व प्राकृतांहून हिचा वर्ग निराळा ठरतो. ह्या कारणानेंच बौद्ध वाङ्मयांतली अपूर्वाईची गोष्ट म्हणजे तिचें उद्भवस्थान नक्की ठरवितां येते : पश्चिम पंजाबमधील व हिमालयाच्या वायव्य कोपण्यांतली भाषांमध्ये अद्यापि त्याच तऱ्हेचीं विशिष्ट प्रकारचीं रूपें दिसून येतात (पहा झु. ब्लोक, JAs., १९१२, १, पृ. ३३१ आ. पु.).

कांहीं बौद्ध ग्रंथ, विशेषतः महावस्तु व ललितविस्तर, हे ज्या एका विलक्षण भाषेंत लिहिले आहेत तिच्यामध्ये संस्कृत, पालि व प्राकृत या तीन भाषांची वाटेल तशी मिसळ केलेली दिसते. उदाहरणार्थ, हिच्यांत अब्रवि आणि अब्रवीत्, आप्रत्ययांत व आनि-प्रत्ययान्त नपुंसकलिंगीं अनेकवचनां प्रथमेचीं रूपें, असे प्रकार

शेजारींशेजारीं दिसून येतात (पहा सनार, महावस्तु, १, XII-XIII). वाक्य-रचनेचे निरीक्षण करितां क्रियापदविभेय आणि नामविभेय वाक्यांनीं उपलक्षित असे अनेक थर तिच्यांत दिसून येतात (पहा ओल्डेनबर्ग, GGA, १९१२, पृ. १२३ आ.पु.). उलट पक्षां हिच्यांत जो अशुद्ध संस्कृत रूपांचा बुज-बुजाट झालेला आहे त्यांचीं मूळचीं प्राकृत रूपे निरीक्षणांतीं पुष्कळदा ओळखितां येतात (पहा वाकरनागेल, पृ. XXXIX; केर्न, IF., ३१, १९४ आ. पु.). परंतु अकुशल अशा अनुवादकांच्या अज्ञानानेच हीं रूपे आलीं आहेत असे म्हणावयाचे म्हणजे मोठमोठ्या व परस्परांपासून भिन्न ग्रंथांमध्ये जें भाषिक सादृश्य दिसतें त्याला उपपत्ति नाही असे होईल आणि बौद्धग्रंथांत संस्कृत भाषेवर जें प्रभुत्व दिसतें तें विसरल्यासारखें होईल. शिवाय या अशुद्ध संस्कृताच्या बुडाशीं जें एक प्राकृत दिसतें त्याचे विशिष्ट स्वरूप काय आहे तें अद्यापि निश्चित झालें नाही हे आहेच.

तात्पर्यार्थ, कोणत्या खरोखरीच्या भाषास्थितीचे हे ग्रंथ निदर्शक होतील तें ठराविणे सर्व तऱ्हेनें अशक्य आहे. तुलनात्मक व्याकरणानें या ग्रंथांचा अर्थ लावण्यास मदत होईल, परंतु खुद्द त्याला त्यांचा कांहीं उपयोग नाही.

काव्यनाटकांतील प्राकृतांचे स्वरूप स्थिर होण्यापूर्वीचें जें कांहीं लिखाण उपलब्ध आहे तें येवढेंच. मध्य आशियांतील धार्मिकेतर व्यवहारांत चालूं असलेल्या एका भाषेचा आपणांस कदाचित् लवकरच उपयोग करतां येईल हें निश्चित. आज आपणांस जी माहिती आहे ती एवढीच की स्टार्डिन यांनीं निया येथून ज्या विटा आणिलेल्या आहेत त्यांवरील भाषा व युत्रय-द-न्हें यांनीं जे ग्रंथावशेष (सनार यांच्या टीपा, JAs, १९१२, १; पृ. ४११) आणिलेले आहेत त्यांची भाषा ह्या दोहींचा एक वर्ग नव्हे.

§ ९. काव्यनाटकांबरोबर वाङ्मयांत ज्या नवीन भाषा प्रविष्ट झाल्या, त्यांना व्याकरणकारांनीं प्राकृत अशी संज्ञा दिली आहे. ह्यांपैकीं पुष्कळांचीं नांवे देशांवरून पडलेलीं आहेत. उदाहरणार्थ, भरतानें जी यादी दिलेली आहे (अध्याय १७, ४८), मागध्यवन्तिजा प्राच्या शूरसेन्यर्भमागभी ।

बाहिका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥

तिच्यामध्ये सातांपैकीं सहांची स्थानांवरून पडलेलीं नांवे आहेत. वररुचीच्या यादी-मध्ये चारांपैकीं तिहींचीं (मागभी, शौरसेनी, महाराष्ट्री अशीं) स्थाननामं आहेत. मागाहन या तिहींमध्ये दंडीच्या काव्यादर्शांत लाटी व 'अन्यापि तादृशी' यांची भर पडली आहे (काव्यादर्श, १, ३५). तेव्हां मगध, मथुरा, दख्खन, किंवा

गुजराथ येथील भाषासंबंधानें नक्की साधनें पाहिजे असतील तर या ग्रंथांवर किंवा व्याकरणावर भिस्त ठेवावी काय ?

तशी आशा वाळगण्यांत अर्थ नाही. अगोदर या स्थाननामांवरोवर दुसरीं अगदीं भिन्न स्वरूपाचीं नांवां अस्तित्वांत आहेत. भरतानें दिलेलें अर्धमागधी हेंच नांव आधीं स्पष्टार्थक नाही. त्याच्यानंतर वररुचीनें अशीं स्थाननामे असलेल्या प्राकृतांच्या जोडीला पैशाची आणून वसविली आहे; व या दिशेने जरी पुष्कळ प्रयत्न केले आहेत, तथापि एका विशिष्ट जनसमूहाच्या व अर्थांत इतर तिघींप्रमाणें एका सुसंस्कृत जनपदाच्या भाषेची संज्ञा पैशाची या शब्दांत दिसून येते असें मानणें अशक्य आहे (पहा लाकोत, *Essai sur Guṇādhyā et la Brhatkathā*, पृ० ४७ आ. पु.). वास्तविक पाहतां वाङ्मयामध्ये प्राकृत भाषा ज्या विशिष्ट परिस्थितींत शिरल्या तिच्यावर त्यांच्या संज्ञा अवलंबून आहेत. वाहेरून स्थाननामांप्रमाणें भाषणारे शब्द जुन्या काळीं तरी नट, वंदी, चारण, गायक, इत्यादि वर्गांचे वाचक आहेत. पैशाची हा शब्द बहुधा गुणाध्य व त्याचा ग्रंथ यांसंबंधी जी कथा आहे तिच्यांतली एका प्रसंगावरून आलेला दिसतो (पहा सि. लेव्ही, *Théâtre indien*, प ३३०-३३२; लाकोत, उ. न.). अर्धमागधीचा उगम कसाहि असो, ती खास एका विशिष्ट काळीं झालेली मिश्र भाषा दिसते. व्याकरणाची जरी पुष्कळ प्रगति झाली आहे तथापि त्या कालासंबंधानें भाषाप्रचाराचा जर नकाशा काढला तर सम-भाषांगरेखणाच्या रेषा फारच क्वचित एके जागीं मिळतात ही गोष्ट अजूनपर्यंत फारशी कोणाच्या लक्षांत आलेली दिसत नाही (याविषयीं पिश्लूच्या व्याकरणातील §१७ मध्ये असलेले अमयदेवाचें अवतरण पहा). अर्थांत प्राकृत भाषा जसजशा संख्येनें वाढल्या तसतसा वर्गीकरणाचा घोटाला अधिकाधिक झालेला आहे, व जुन्या व्याकरणपरंपरेच्या वर्गीकरणाला कोणतेंहि नक्की भेदक तत्त्व मूलभूत नसल्यामुळे भिन्नदेशीय ग्रंथांचें वर्गीकरण कोणत्याहि तत्त्वाप्रमाणें केलें तरी त्यांत स्पष्ट व्यवस्था येणें शक्य नव्हतें.

प्राकृत भाषांच्या नांवांमध्ये दिसून येणारा विसंगतपणा व्याकरणकारांनीं जो कवृल केला आहे, त्याचें कारण असें की ह्या नावांनीं ओळखल्या जाणाऱ्या भाषा म्हणजे बोलण्याच्या भाषा अशी त्यांची समजूत नव्हती. या प्राकृत भाषांचा उगम त्यांची 'प्रकृति' जी संस्कृत भाषा, म्हणजे एक परंपरागत वाङ्मयभाषा, तिच्यापासून झाला असें ते जें मानितात तेंच योग्य आहे आणि प्राकृतव्याकरणाच्या विषयांत

ज्यांची उपपत्ति लागत नाही, जे संस्कृतकोशामध्ये आढळत नाहीत, परंतु जे लेखकांनी उपयोगांत आणिले आहेत ते देशी अशा तऱ्हेने प्राकृत शब्दकोशाहून स्पष्टपणे देशी शब्दांचा ने जो भेद करतात तोहि विनाकारण नाही (व्युत्तर, BB, ४, ७६आ.पु.).

§ १० हिंदुस्थानांतील आधुनिक वाङ्मयभाषांशी तुलना केल्यास प्राकृत भाषांचा बोलण्याच्या भाषांशी काय वास्तविकपणे संबंध होता तो फार उत्तम रीतीने विशद होतो. असें पुष्कळदा होतं की जुन्या एका काळीं स्थिर स्वरूप प्राप्त झालेल्या भाषांपैकीं प्रत्येकींत एका विशिष्ट तऱ्हेच्या कथासमूहाची रचना झालेली असते, किंवा एका विशिष्ट तऱ्हेचें वाङ्मय निर्माण झालेलें असतें. ब्रजभाषा कृष्णकथांची; वुंदेलखंडी अल्हा आणि उदल यांच्या कथांची, व औधची अवधी भाषा रामकथांची आणि साधारणीत्या महाकाव्यांची भाषा झालेली दिसते (§ १९ पहा). परंतु या अशा भाषांत काव्ये लिहिणारे कवि ज्या प्रांताच्या भाषेचा त्यांनीं उपयोग केला आहे तेश्च राहत नसतील, किंवा ज्यांच्यापुढें ते आपलें काव्य म्हणून दाखवितात त्यांना ती भाषा समजत नसेल, तर या भाषा शुद्ध राहणें शक्य नाही. त्यांत कांहीं दुसऱ्या भाषेतील उसने शब्द कांहीं थोड्या फेरवदलानें आत्मसात केलेले, किंवा क्वचित् मूळच्या भाषेतील लक्षणांचा अतिप्रयोग करून, अर्थात व्याकरणदृष्ट्या खोड्या, शुद्धीकरणानें तयार केलेले असे शब्दहि त्यांच्यांत सांपडावयाचेच. उदाहरणार्थ, वैष्णव पंथाच्या पुनरुज्जीवनानंतर ब्रजभाषेनें बंगालचें आक्रमण केलें, आणि तेव्हांपासून पुढें ब्रजबलिनामक एक अपूर्व प्रकार प्रादुर्भूत झाला.* दिनेशचंद्र सेन म्हणतात (Hist. of Bengali Lang. and Liter., पृ. ३८७) की ' ती भाषा म्हणजे दरभंगा येथें प्रचलित असलेला हिंदी भाषेचा एक पोटभेदच आहे. हें जें हिंदी व बंगाली यांचें मिश्रण झालें आहे त्याचें कारण वैष्णव लेखकांना वृंदावनच्या भाषेसंबंधीं जें एक तऱ्हेचें प्रेम वाटतें तें होय (पुष्कळसे बंगाली वृंदावनमध्येच राहतात, पहा उ. नि. पृ. ५९९) दुसरें कारण असें की प्रसिद्ध गीतकवि विद्यापति ह्यानें मैथिली भाषेंत

* मिअर्सन माझ्याजवळ असें म्हणाले की वैष्णव कवींच्या ग्रंथांतून येणारी भाषा न्वरोखरीं ब्रजभाषा नव्हे, पुढें लिहित्याप्रमाणे ती शुद्ध मैथिलीच आहे. पूर्वीं एका काळीं बंगाल आणि पंजाब यांच्या दरम्यान चालू असलेल्या प्रत्येक भाषेला बंगालमध्ये हिंदी म्हणत; आणि खऱ्या हिंदीला ब्रज हें एकच नांव प्रचारांत असे. त्यावरूनच हें ब्रजबलि नांव पडलें. ब्रजभाषेविषयीं आतां १९१६ सालीं प्रकाशित झालेल्या LSI च्या ९ व्या भागाचा प्रथम भाग, विशेषतः पृ. ६९ आ. पु. पहा.

काव्ये रचिलीं आहेत व त्याचें अनुकरण करण्याकरितां वंगाली लोकांनीं ही भाषा उचलली आहे.' दुसऱ्या एका स्थळीं याच लेखकानें असें म्हटलें आहे की ' आपल्या भक्तिमार्गाचा प्रसार सर्व हिंदुस्थानांत करीत असतांना हिंदुस्थानांतील अनेक जातींच्या, अनेक भाषा बोलणाऱ्या, लोकांशीं वैष्णवांचा संबंध आला. दिल्लीच्या मुसलमान बादशहाच्या एकच्छत्राखालीं असलेल्या अखिल हिंदुस्थानाची हिंदी आर्षीच सर्वसाधारण भाषा झाली होती. सर्व हिंदुस्थानभर आपले ग्रंथ समजावेत या हेतूनें वैष्णवांनीं पुष्कळसे हिंदी शब्द आपल्या ग्रंथांत घेतले ' (उ. नि. पृ. ५९९-६००). सरते शेवटीं पुढील विधानांचा सर्वस्वी जरी आम्हांला उपयोग होत नाही तथापि त्याचा उल्लेख करतो : ' व्रजवलि ही कोणत्याहि एका प्रांताची भाषा नव्हे आणि तथापि ती कृत्रिम भाषाहि नव्हे ' (उ. नि. पृ. ५४६).

वाङ्मयाची भाषा नवीन तयार होत असल्याची दुसरी उदाहरणे म्हणजे सामान्यतः हिंदुस्थानी ह्या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या उर्दू व हिंदी भाषांमध्ये दिसून येतात. हा मुद्दा अधिक विशद करण्याकरितां प्रिअर्सन ह्यांनीं हिंदुस्तानच्या भाषा या ग्रंथाच्या § २०२ व २०५ मध्ये या दोन भाषांचें स्वरूप ज्या शब्दांनीं वर्णिलें आहे ते शब्दच उद्धृत केले म्हणजे पुरें आहे. ते म्हणतात की हिंदुस्थानी ही भाषा गंगेच्या उत्तर दुवावाची प्रथमतः भाषा होती. तिचें सर्वांत शुद्ध रूप मीरतच्या आसमंतात व उत्तरेस सांपडतें. ह्या भाषेतील कांहीं शब्दांमध्ये प्रांतपरत्वे थोडाबहुत फरक झाला असेल, पण येवढी तोशीस सहन करून ती सर्व हिंदुस्थानदेशाची, विशेषतः उत्तरहिंदुस्थानची, बोलण्याची भाषा होऊन बसली आहे. ह्या भाषेचे नांवहि युरोपीय लोकांनीं बनविलेलें आहे. हिंदुस्थानांतील लोकांनीं तिचा जो वाङ्मयाकडे उपयोग कला आहे तोहि बहुधा युरोपीय लोकांचें वर्चस्व आहे म्हणूनच होतो. सार्वत्रिक उपयोगाची भाषा म्हणून ह्या भाषेचा जन्म दिल्लीराजधानीनजीकच्या बाजारा(उर्दू-)मध्ये झाला, व तेथून मंगल दरवारच्या सुभेदारांनीं तिचा सर्व हिंदुस्थानभर प्रसार केला. ती तेव्हांपासून आतांपर्यंत अविच्छिन्न चालत आली आहे. तिच्यांत पुष्कळ भाषाप्रकारांचा, विशेषतः उर्दू व हिंदी या दोन भाषांचा, समावेश होतो.

अरबी लिपीमध्ये लिहिलेलें आणि फारशी, अर्थात् अरबी, शब्दांचा पुष्कळसा भरणा असलेलें असें जें हिंदुस्थानीचें रूप तीच उर्दू भाषा होय. पश्चिम हिंदुस्थानाच्या शहरांतून मुसलमान लोकांच्या व ज्यांच्यावर फारसीचा संस्कार झाला आहे अशा हिंदू लोकांच्या बोलण्यांत बहुधा ही भाषा येते. हिंदुस्थानीमध्ये सर्वत्र, अगदीं खेडे-

गांवी बोलामध्ये सुद्धां. फारसी शब्द सांपडतातच; परंतु उर्दू वाङ्मयांत फारसी शब्दांच्या उपयोगाचा जवळजवळ कल्पनातीत प्रमाणांत आतिरेक झाला आहे. अशा तऱ्हेच्या लेखांत क्वचित अशीं सर्वभ वाक्ये दाखवितां येतील की ज्यांमध्ये व्याकरणाशच काय तो हिंदुस्थानाचा आहे, आणि शब्द अथपासून इतिपर्यंत सर्व फारसी आहेत. पण विलक्षण गोष्ट अशी आहे, व ही सर चॉर्ल्स लायल यांनीं मार्मिकपणें नमूद केलेली आहे, की हिंदुस्थानाचें हें फारसीकरण मुसलमानी जेत्यांनीं जितांच्या भाषेच्या अज्ञानामुळे केलें असें नसून उलट हिंदूच आपल्या राजकृत्यांची भाषा पूर्णपणें उचलण्याच्या कामीं फार पटाईत असल्यामुळे त्यांच्याच कृतीचा तो परिणाम आहे. बादशाही नोकरींत असलेल्या फारसी जाणणाऱ्या कायस्थांची व खऱ्यांची ती करामत आहे.

ज्यांना उर्दू लिहितां येत नाहीं अशा हिंदू लोकांच्या गद्यवाङ्मयाची जी भाषा ती हिंदी. हिला अगदीं अलीकडे सुरुवात झालेली आहे, म्हणजे गेल्या शतकाच्या आरंभीं इंग्रजी अंमलाच्या योगानें तिचा प्रारंभ झाला. तोंपर्यंत हिंदू माणसास गद्य लिहावयाचे असलें व त्याला उर्दू लिहितां येत नसले तर कोणत्या तरी एका स्थानिक भाषेंत, उदाहरणार्थ, अवधी, बुंदेली, ब्रजभाखा इ.; यांपैकीं एकींत तो लिही; डॉक्टर गिलक्रिस्ट यांच्या सांगण्यावरून लल्लूलाल यांनीं आपला विख्यात प्रेमसागर-ग्रंथ लिहिल्यामुळे हें सर्व पालटलें. या ग्रंथापैकीं गद्यभाग हा जवळजवळ फारसीऐवजीं आर्यभारतीय शब्द घातलेल्या उर्दू भाषेंतच आहे. हा प्रयोग फारच यशस्वी झाला. ह्या नवीन भाषेमुळे हिंदू लोकांना एक सर्वसाधारण भाषा (lingua franca) प्राप्त झाली, आणि निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांना त्यांच्या दृष्टीनें अपवित्र अशा तऱ्हेचे मुसलमानी शब्द न वापरतां एकमेकांशीं बोलण्याला नवीन साधन झालें. तोंपर्यंत सर्व हिंदू सरकारी कामाकरितां जी भाषा वापरीत त्या भाषेचें व ह्या भाषेचें व्याकरण एक असल्यामुळे व या भाषेंतला शब्दकोश उत्तर हिंदुस्थानांतील सर्व आर्यभारतीय भाषांना साधारण असल्यामुळे ही भाषा सर्वत्र समजण्यास सोपी पडली; शिवाय या वेळे पर्यंत आर्यभारतीय भाषांमध्ये टीका व तत्सदृश ग्रंथ यांखेरीज क्वचितच गद्य लिहीत असत, त्यामुळे साहजिक रीत्या प्रेमसागर-ग्रंथाची भाषा सर्व हिंदुस्थान-भर म्हणजे, बंगालपासून पंजाबपर्यंत, आदर्शभूत झाली. लल्लूलालांनंतर हिंदी भाषेमध्ये भाषाशैलीच्या दृष्टीनें कांहीं विशेष नियम आलेले आहेत व त्यायोगें ती उर्दूपेक्षां भिन्न झाली आहे. त्यांत मुख्य भेद म्हणजे हिंदीतील शब्दांचा क्रम उर्दूपेक्षां पुष्कळच जास्ती नियमबद्ध आहे. शिवाय अलीकडे थोड्या दिवसांत हिंदीच्या शब्दकोशांत

संस्कृत भाषा अधिकाधिक शिंहं लागली आहे. अशा तऱ्हेने बंगाली भाषेला बदल-
ण्यास जें कारण झालें आहे तें कारण नसतां हिंदी भाषा बंगालीइतकीच बदलते की
काय अशी भीति आहे; कारण खेडेगांवांतील मनुष्य जी हिंदी भाषा बोलतो तिचा
स्वतःचा स्वतंत्र शब्दकोश असून तो इतका विपुल आहे की आधुनिक हिंदींत
येणाऱ्या संस्कृत शब्दांपैकीं नऊदशांश शब्द समजण्यास कठीण तर आहेतच, पण
भाषेत विनाकारण आले आहेत; पण संस्कृत शब्दांनीं भाषेला प्रौढपणा येतो अशी
एक कल्पना असावीसैं दिसते.

§ ११. धार्मिक संस्कार, राजकीय वर्चस्व, शास्त्रीय भाषेचें महत्त्व व आदर्शभूत
अशा एका ग्रंथाचा प्रसार हीं विशिष्ट लक्षणें, जशीं प्राचीन वाङ्मयभाषांच्या, त्याचप्रमाणें
आधुनिक वाङ्मयभाषांच्याहि जन्माला कारणीभूत होणे हें उचितच आहे. त्यांतल्या त्यांत
ह्या वाङ्मयाने स्थिर झालेल्या किंवा थोड्याबहुत पालटलेल्या भाषा एका विशिष्ट वाङ्मय-
संस्कृतीशीं जर का निगडित झाल्या की अशी एक वेळ यावयाचीच की, मग ती व्रज-
वालि असो, किंवा उर्दू किंवा हिंदी असो, त्या समजावयाला संस्कृताप्रमाणेंच त्यांचा
अभ्यास करावयाला पाहिजे, त्यांचें व्याकरण केलें पाहिजे, आणखी मग त्यामुळें ह्या
प्रत्येकींत अधिक प्रमाणांत एक तऱ्हेचा ठराविकपणा यावयाचच. हाल याच्या सप्तशतींतील
एक उतारा सनार (Inscr. de Piyadasi, भा. २ पृ. ४९७) यांनीं फार धार्मिक-
पणें नजरेस आणिला आहे, त्यावरून असें दिसते की अगदीं स्वतंत्रपणें प्राकृतांचा
अभ्यास केल्याखेरीज त्या समजत नसत. कारण त्यांत 'ज्यांना अमृततुल्य प्राकृत-
काव्य वाचतां येत नाहीं किंवा समजत नाहीं' त्यांचा धिक्कार केलेला आहे.

तात्पर्य, काव्यनाटकांच्या काळीं हिंदुस्थानांतील भिन्नभिन्न प्रांतांत चालू असलल्या
बोलण्याच्या भाषांसंबंधानें साक्षात्स्वरूपाचा पुरावा प्राकृतांतून मिळण्याची अपेक्षा करणें
व्यर्थ आहे. ग्रंथकारांनीं प्राकृतांमध्ये लिहिण्यास मुरवात केली तेव्हांपासूनच वाङ्मयाच्या
व व्याकरणाच्या परंपरेच्या शृंखलेनें त्यांचे पाय जखडले होते आणि नऊदहा शतकांच्या
अवधींत प्राकृतांमध्ये केवळ किरकोळ फेरबदल झाले आहेत. त्यांचा शब्दकोश वाढला,
परंतु ह्या नवीन शब्दांवर भिन्न ठेवण्याची सोय नाहीं. संस्कृत भाषेमध्ये एका शब्दाच्या
ठिकाणीं दुसरा शब्द राजरोसपणें वापरण्याची जी पद्धत आहे (पहा, मेथ्ये, De la
Méthode dans les Sciences, भा. २, पृ. ३०१), त्या पद्धतीनेच संस्कृत
शब्दकोश फुगला आहे, आणि तिच्या योगानें संस्कृत शब्दांवर देशी शब्दहि
तिच्यांत घेतां आले. त्या पद्धतीच्या योगानेंच निःसंशय निरनिराळ्या प्राकृत भाषां

सभोल शब्द परस्परांत नेहमीं मिसळले जाऊन मूळचे ते कुठले तें कळण्यास मार्ग राहिला नाही. याचा परिणाम असा झाला आहे की प्राकृत भाषांच्या उगमापासूनच त्या भाषांच्या संशयास्पद होत्या, व जसजसे त्यांच्यातील ग्रंथ वृद्धिगत झाले तसतसा त्यांच्यापासून मिळणारा पुरावा भाषाशास्त्रदृष्ट्या अधिकाधिक संशयास्पद झाला आहे.

§ १२. अशा तऱ्हेने जेवढा म्हणून कांहीं परंपरेने आलेला लेखी पुरावा आहे तो सगळाच निकामी आहे काय ? आणि कोणत्याहि आधुनिक भाषेच्या जुन्या स्वरूपासंबंधाने जी माहिती मिळेल, तिच्या द्वारा तिच्या विकासाचे वर्णन करणे अशक्य म्हणून सोडून द्यावयाचे काय ? भाषाशास्त्र म्हणजे मुख्यत्वेकरून शब्दकोशाचा इतिहास असं जर असेल तर या प्रश्नांचे होकारात्मकच उत्तर देणे भाग पडेल. व्यक्तिशः शब्दांच्या विकासाचे व त्यांच्या देशांतरगमनाचे निरीक्षण करणे हे काम कोठे जर करणे शक्य असेल तर ज्या देशांमध्ये भाषेच्या स्थूलमानाच्या इतिहासाचे ज्ञान आहे, जेथे वाङ्मयाचा व स्थानिक भाषांचा फार वास्कोईने अभ्यास केला जातो, व त्यायोगाने निरनिराळ्या शब्दांच्या व त्यांच्या निरनिराळ्या रूपांच्या उपयोगाच्या प्रादेशिक मर्यादा व त्यांच्या जिवंतपणाचा काळ अगदी व्यवस्थितपणे नकी करण्यास साधने अनुकूल आहेत, त्याच देशांत शक्य आहे; एरवीं नाही. परंतु ज्या वेळी भाषेचा स्थूलमानाचा इतिहास ठराविणे हाच विषय आहे,—व आपला प्रस्तुत विषयहि तोच आहे,—त्या वेळी शब्दकोशास केवळ साधनाचे स्वरूप येते; त्या वेळी शब्दांचा विचार करीत 'भसतांना खुद्द शब्दांचा विचार होत नाही, तर वर्णप्रक्रियालक्षणांची प्रवृत्ति कशी व व्याकरणरूपांचा प्रयोग कसा होतो, या गोष्टींचाच विचार होतो.

हे भाषाशास्त्राचे लक्षण केले की ताबडतोब वाङ्मयभाषेमध्ये एका शब्दाच्या जागी दुसरा शब्द राजरोसपणे घालण्याची जी प्रवृत्ति, तिच्या योगाने भाषेचे खरे स्वरूप नाहीसे होऊन तिला विकृत स्वरूप प्राप्त झाले असले तरी त्या गोष्टीचे महत्त्व राहत नाही. ह्या प्रतिशब्दांच्या योगाने लेखकास ज्या परंपरागत रूपांत ती भाषा लिहिणे भाग पडले होते त्या भाषेची वर्णप्रक्रियादृष्ट्या नित्याची स्थिति संशोभकाच्या नजरेस पडते. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे ही परंपरागत भाषा त्या भाषेच्या विकासावस्थेतील एका विशिष्ट काळी खरोखरीचे अस्तित्व असलेल्या एका रूपाचे स्थिरीकरण असल्यामुळे तिच्यातील वाङ्मयावरून स्थिरीकरणाच्या वेळी तिच्यांत अंतर्गत असलेल्या प्रत्येक स्थानिक भाषाभेदासंबंधाने जो पुरावा मिळतो तो, अप्रत्यक्ष स्वरूपाचा तर न्वराच, परंतु एकंदरीत पाहतां निश्चित स्वरूपाचाच असतो. उलट, पक्षी अशा तऱ्हेने

स्थिरावलेल्या प्रत्येक भाषेच्या सामान्यलक्षणांशी विरुद्ध स्वरूपाचे प्रकार सर्वत्र दिसून येतात. हे विरोध देखील फार महत्त्वाचे आहेत, कारण त्यांच्या योगाने भाषेच्या स्थिरीकरणानंतरच्या गोष्टी उघडकीस येतात; त्या गोष्टींना वाङ्मयांतून सर्वांशी वगळणे शक्य नव्हते म्हणून त्या राहिल्या.

अशा तऱ्हेने आपणांस उपलब्ध असलेल्या लिखाणाचा उपयोग करून त्यापासून भाषेच्या प्रमुख अंगांचा इतिहास स्थूलमानाने तयार करणे शक्य आहे. वास्तविक भाषेचा इतिहास दिसतो तितक्या विनभानगडांचा नाही हें पक्कें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. एकच उदाहरण घ्यावयाचें तर द्विस्वरांतर्गत वर्णांच्या जागी घोषवर्ण येणें ही गोष्ट एकाच वेळीं सर्व ठिकाणीं झालेली नाही. सुदैवानें एक निर्देश उपलब्ध आहे त्यावरून मागधीमध्ये अशोककालीं हें वर्णांतर होत होतें हें नक्की सांगता येतें; शौरसेनीमध्येहि पुढें एका शतकानंतर मथुरेच्या जागीं मभुरा म्हणून जो उल्लेख पतंजलि (मभुरापाञ्चलाः, पा. १.२.५१, वा. ५; वाकरनागेल यांनीं § १०९ येथें उद्धृत केलेला) करतो त्यावरून हें वर्णांतर जुनेच असल्याचें सिद्ध होतें.* परंतु दक्षिणेंत 'पेरिप्लस' वरून व शिलालेखांवरून फक्त इ. स. नंतर पहिल्या शतकामध्ये तसें वर्णांतर सांपडतें; त्याचप्रमाणें द्युत्रय द हें यांच्या पार्थीतील भाषेमध्ये सुद्धां काव्यनाटकांतील प्राकृताच्या मानाने कधीं जुनीं व कधीं नवीं अशीं रूपे सांपडतात.

§ १३ तात्पर्यार्थ, या कालिक भेदांची कांहींहि हकीकत असो, वरील भिन्नकालीन लिखाणाच्या सूक्ष्माभ्यासाने भाषेच्या मूलभूत अंगांच्या इतिहासाचें ज्ञान होणे शक्य आहे एवढें ठरतें.

वर्णांपैकीं स्वरमालेचें जें स्वरूप आज दिसून येतें तें वरेंच लवकर आलेलें आहे. संस्कृतमध्ये ह्रस्व व दीर्घ अ, इ, व उ प्राचीन कालापासून चालत आले असून आर्य-भारतीय भाषेच्या सर्व कालखंडांत ते तसेच न बदलतां राहिलें आहेत. उलट पक्षां भारत-इराणीय कालखंडांतील संयुक्त स्वरांचें स्वरूप अधिक सोपें झालें आहे. *अइ व *अउ या संयुक्त स्वरांचा पहिला अंश ऱ्ह्रस्व स्वराचा होता, त्यांच्या जागीं वैदिक कालापासून ए व ओ आलेले आहेत; ज्यांच्या प्रथम अंशांत दीर्घ स्वर होता असे जे *आइ व *आऊ त्यांच्या जागीं त्याच कालीं ऐ व औ आले, परंतु हीं नवीं रूपे स्थिर राहिलीं नाहींत. प्रथमनिर्दिष्ट संयुक्त स्वरांप्रमाणेंच त्यांचेहि प्राकृताच्या

* खारवेलच्या लेखांतहि (ओळ ८) मभुरं असे रूप आहे. खारवेल हा जवळ-जवळ पतंजलीच्याच काळचा आहे.

अगदी आरंभकालीं ए व ओच झाले (पहा मेय्ये, *Mél. S. Lévi*, पृ. ३०). याच कालीं अय व अव यांच्या जागीं ए व ओ हीं सोपीं रूपे आलीं.

याशिवाय संस्कृतमध्ये लृ व ऋ असे दोन व्यंजनश्रुति स्वर आहेत. त्यांपैकीं लृ-ला संस्कृतांतसुद्धां अगदीं मर्यादित अस्तित्व आहे; ऋ (दीर्घ) रूपसिद्धीतच येतो. राहिलेल्या ऋ-च्या जागीं अ, इ, व उ अगदीं जुन्या काळीं सुद्धां आलेले दिसतात (पहा §३१). रूपांतर्गत वर्णांतराची जाणीव असल्यानें ऋ शिल्क राहिला असें जेथे झालेले नाही अशा ठिकाणीं ही विकृति ऋग्वेदांतसुद्धां दिसून येते (पहा मेय्ये, *Sur l'étym. de l'adj. ved. ninyah*, *Mélanges Kern*, पृ. १२१-१२२). त्याचप्रमाणे कांहीं प्रत्ययांत सुद्धां ती दिसते (पहा मेय्ये, *La finale uh de skr. pituh, viduh, etc.*, *Mélanges Sylvain Lévi*, पृ. १ आ. पु., विशेषतः पृ. २०). अशा तऱ्हेनें अगदीं जुन्या प्राकृतामध्ये ह्रस्व व दीर्घ अ, इ, उ, आणि सामान्यतः दीर्घ असे ए व ओ (परंतु इतर स्वरांप्रमाणेच संयुक्त व्यंजनां-पूर्वीं ऱ्ह्रस्व होणारे, पहा म्यूलर, *Pali Gram.*, पृ. १३ आ. पु., पिशल, § ८३-८४) असे स्वर होते. प्राकृतांत ह्या वर्णांमध्ये स्थाननियत वर्णांतरांव्यतिरिक्त दुसरे फेरफार झाले नाही. विशेषतः अगदीं जुन्या काळच्या प्राकृत ग्रंथांमध्ये सुद्धां शब्दाच्या शेवटीं येणारे स्वर निर्बल होते याचे निदर्शन मिळते व ह्या निर्बलत्वामुळेच पुढील काळीं ते अजीवात नाहीसे झाले.

§ १४. व्यंजनांचा इतिहास यापेक्षां जास्त भानगडीचा आहे. परंतु त्यांतील मुख्य गोष्टी स्पष्ट आहेत. स्पर्शवर्णांच्या उच्चाराची पद्धति सर्व कालखंडांमध्ये बऱ्याच अंशीं कायम राहिलेली आहे. ओष्ठ्य, दंत्य, मूर्धन्य, तालव्य आणि कंठ्य असे पांच वर्ग, त्यांपैकीं प्रत्येकांत एकएक अल्पप्राण अघोष आणि घोष आणि एकएक महाप्राण अघोष आणि घोष असे वर्ण येतात. कांहीं फरक झाले असतील तर ते फक्त निरनिराळ्या शब्दांमध्ये स्पर्शवर्णांत स्थानभेदाने झालेले आहेत.

शब्दारंभीं येणारे स्पर्शच फक्त कायम राहिले आहेत. इतरांच्यामध्ये कमी किंवा जास्ती प्रमाणांत फेरफार झाले आहेत.

प्राकृतभाषेत अंत्य व्यंजनांचा बहुधा लोप झालेला आहे. या लोपाचे कारण इतिहासकालाच्या पलीकडे शोभावे लागते (पहा मेय्ये, *Introduction*, पृ. १०९-१११). संस्कृतांत अंत्य व्यंजनें अन्तःस्फोट होतीं (पहा वाकरनागोल १, § २६०) आणि ऊष्मवर्ण व अंत्य म यांचे स्पर्शत्व न्या वेळीं फारच कमी होते हे सर्वांना माहित

आहे. तेव्हां असे सिद्ध होते की प्राकृत भाषेच्या अगदी पुरातन कालापासून सर्व शब्दांच्या अंतीं स्वर येत असे व ज्या ठिकाणी अंत्य अनुनासिक व्यंजनाचा लोप होई त्या ठिकाणी अंत्यस्वर अनुनासिक होत असे (पहा पिश्ल, § ३४८, ३५०).

द्विस्वरांतर्गत व्यंजनांचे स्पर्शत्व, कर्मीजास्त प्रमाणांत परंतु सर्वांचेच, लुप्त झालेले दिसून येते. §२ यावरून दिसून येईल की महाप्राण घोषवर्णांमध्ये हा स्पर्शलोप कांहीं अंशी इतिहासकालापेक्षा प्राचीन आहे व त्यामुळे संस्कृतामध्ये ह हा अक्षर सुद्धा कांहीं स्थळां प्राकृत स्वरूपाचे समजले पाहिजे. द्विस्वरांतर्गत अघोष स्पर्श बरेच कालपर्यंत टिकले याचे कारण असे असले पाहिजे की त्यांच्या जागी सर्वांत स्वाभाविक असा जो वर्ण म्हणजे तत्स्थानीय ऊर्ध्ववर्ष यावयाचा तो हिंदुस्थानामध्ये शक्य नव्हता (पहा मेथ्ये *Des consonnes intervocaliques en Védique, III.*, ३१, पृ० १२०-१२१). परंतु इ.स.पूर्वीचे तिसरे शतक व इ.स.नंतरचे पहिले यांच्या दरम्यान ह्या सर्वांच्या जागी घोषवर्ण आले. ह्या कालाच्या अखेरीस प्राकृत भाषेत द्विस्वरांतःस्थानी फक्त द्वित्व पावलेल्या वर्णांखेरीज इतर वर्ण म्हणजे घोषस्पर्श येऊ शकत आणि ते जुने अघोष आणि घोष या दोघांच्या जागी येत. ह्या जुन्या घोषवर्णांपैकीं ङ व ढ खेरीज इतरांच्या जागी पुढे लवकरच व्यंजनश्रुति स्वर आले व ङ व ढ यांचा हा अपवाद सुद्धा सकृद्दर्शनीच तसा दिसतो, खरा नव्हे, हे त्यांचे वैदिककाळीं ळ व ळ्ह असे जे रूपांतर झाले त्यावरून (पहा मेथ्ये, उ. नि. पृ. १०२) व आधुनिक भाषांत द्विस्वरांतर्गत ङ व ढ यांचा जो उच्चार होतो त्यावरूनहि सिद्ध होते. बाकी राहिलेल्या स्पर्शांपैकीं सर्व महाप्राणांचा नियमाने ऱ्हास होऊन त्यांच्या जागी ह येतो (त्यांतहि भ सर्वांत जास्ती दिवस टिकला; पहा वर-रुचि, २, २४-२६); ब-चा व झाला; कदाचित तो जुन्या काळीं सुद्धा व झालेला होता (उदा. रामायणांत सांपडणारा 'कवाट' शब्दाविषयी वाकरनागेल, पृ. XLVIII पहा); आणि द, ज, ग, यांच्या जागी य आला. पुढील प्राकृतामध्ये हा अशा रीतीने आलेला य जैन पोथ्यांखेरीज इतरत्र नष्ट झालेला दिसतो (पहा पिश्ल, § १८७), व पुढे तो अजीबात नष्ट होऊन निरनिराळ्या परिस्थितींप्रमाणे त्या लोपाचे कार्य जवळच्या स्वरांच्या स्वरूपांवर होत असे.

अगदी जुन्या काळांचे जोडाक्षरे उच्चारण्यास कठिण पडू लागली असे दिसते. कांहीं शब्दांतील सवर्णापत्ति इतिहासपूर्व काळांतली आहे, आणि अगदी जुन्या संस्कृतांत सुद्धा द्वित्व पावलेली व्यंजने आहेत (पहा वाकरनागेल, § ९, ७ & ४).

जों संयुक्त व्यंजनं संस्कृतांत राहिलीं आहेत त्यांपैकी ज्यांच्यांत र हा वर्ण आहे त्यांच्यांत अगदीं प्राचीन काळापासून एक स्वर मध्यं घालण्यांत येतो (पहा वाकरनागेल, § ४९-५१); आणि क्रिस्तपूर्व पतंजलि हा सुप्ति-च्या जागी 'सुपति' नेहमीं येणारें रूप म्हणून सांगतो. सर्वांत अधिक वेळां दिसून येणारी प्रवृत्ति म्हणजे उच्चार सोपा करण्याची. क्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकांतहि कात्यायन आज्ञापय-धातूच्या आणपयति ह्या रूपाचा उल्लेख करितो व पुढल्या शतकांत पतंजलि हा वर्तते, वर्धते, यांच्या ठिकाणीं वृद्धति, वृद्धति, हीं रूढ रूपे म्हणून देतो. अशोकाच्या लेखांत तर स्त, स्त व व्यंजन + र हीं गिरनार व वायव्य प्रांतांत (म्हणजे जेथे अजून बोलण्याच्या भाषेत हीं राहिलीं आहेत तेथे) सांपडणारीं संयुक्त व्यंजनं वगळलीं तर इतर सर्वांची सवर्णापत्ति झाली आहे; बौद्ध प्राकृतांत व क्रिस्ती शकाच्या आरंभीच्या लिखाणांत (पहा झु. ब्लोक. Mél.S. Lévi) ही सवर्णापत्ति सर्वत्र दिसते व काव्यनाटकांच्या प्राकृतांत तर शब्दांतर्भागीं द्वित्व पावलेल्या स्पर्शाखेरीज इतर स्पर्श राहिले नाहींत.

§ १५. असा हा सामान्यतः स्पर्शांचा इतिहास झाला. ईषत्स्पृष्टांचा इतिहास सर्वत्र एका प्रकारचा नाहीं, तथापि दोन स्वरांच्या मध्यं येणाऱ्या व्यंजनश्रुति स्वरांत स्पर्शांच्याप्रमाणेंच फेरबदल झाले आहेत. य-ला शब्दारंभींच एक विशिष्ट तऱ्हेचें स्पर्शत्व आलें आहे आणि त्याचा व ज-चा क्रिस्ती प्रथमशतक व काव्यनाटककाल यांच्या दरम्यानच्या काळीं घोटाळा झाला आहे (पहा ब्यूडर्स, Bruchstucke, पृ. ४८ व ६०). ह्या दरम्यानच्या काळाच्या अखेरीस आद्य व द्विस्वरांतर्गत य-मधील घोटाळा जाऊन त्यांच्यांतील भेद नकी झाला;* म शब्दारंभीं शिल्क राहून द्विस्वरांतर्गत स्थानीं तो वँ झाला (पहा पिश्ल, § २५१).

काव्यनाटकांच्या प्राकृतांत मूर्धन्य व दंत्य अनुनासिकांच्या जागीं आलेले मूर्धन्य अनुनासिक व ल हे वर्ण कायम राहिले, पण पुढील काळीं इतर वर्णांप्रमाणेंच या वर्णांत फेरबदल झाले (पुढें पहा). र व ल हे मात्र जसेच्या तसे राहिले.

मूर्धन्य (ण), व मूळचे दंत्य (न) पण मागाहून मूर्धन्य झालेले अनुनासिक, त्याप्रमाणें ल हे काव्यनाटकांच्या प्राकृतांत राहिले आहेत; पण पुढील काळीं

* मागर्भांत हा घोटाळा उलट तऱ्हेचा आहे, म्हणजे तिच्यांतील य हा जुन्या ज-च्या व य-च्या स्थानीं असतो (पहा पिश्ल, § २५२; ता. पि. § २३६). कदाचित् हा खऱ्या उच्चारान्ना घोटाळा नसून परंपरागत लिपिचिन्हाचा असेल.

ह्या वर्णांत वर सांगितलेल्या प्रकारचे फेरवदल झालेले दिसतात (पुढे पहा). र आणि व हे मात्र जसेच्या तसे सर्व काळीं राहिले.

श, ष, स यांची सर्वत्र गळत होऊन त्यांच्यापैकीं एकच राहिला आहे. जुन्या शिलालेखांच्या प्राकृतांत त्यांच्यामध्ये भेद केला आहे; पण पालीत आणि बौद्ध-युगांतील व काव्यनाटककालांतील आजवर माहीत असलेल्या एकखेरीज इतर सर्व प्राकृत भाषांमध्ये त्या सर्वांचें एकीकरण केलेलें आहे. ती भाषा म्हणजे ढकीं. ही पूर्व टोकांची भाषा असून तिच्यांत मूळ संस्कृत शच्या जागीं श व मूळ संस्कृत स व ष यांच्या जागीं स असा स्पष्ट भेद दिसतो (पिशळ §२२८). मागर्भांत तालव्य श आहे; इतर प्राकृत भाषांत सर्वत्र दंत्य स आहे. प्राकृतांचें हें स्वरूप आधुनिक भारतीय भाषांत दिसून येईल. कारण, वायव्यहिमालयभाषा व यूरोपीय लमणी भाषा (ह्यांत संस्कृत श व ष यांपासून श व संस्कृत स-पासून स झाले आहेत; पहा ग्रिअर्सन Pis. Lang.; पृ. २१-२२; मिक्लोझिश, ९, ३९). ह्यांखेरीज इतर सर्व भाषांत सामान्यतः एकच ऊष्मवर्ण आहे व तो बंगाली व ओरिया सोडून इतरत्र स आहे; बंगाली व ओरिया यांत श आहे (पहा ग्रिअर्सन, Phon., पृ. १८-१९).

§ १६. व्याकरणरूपांचा इतिहास लावणें अधिक कठिण आहे. तथापि संस्कृता-मधील याज्ञिक वाङ्मयांतील नियमबाह्य आणि विसंवादी रूपांमुळें फार महत्त्वाचा पुरावा मिळतो (पहा वाकरनागेल, पृ. XIV, XXIII आ. पु.). यांत काव्यनाटकांच्या संस्कृताची भर घातली म्हणजे पुरातन काळापासून चालत आलेली क्रियापदरूपांची पूर्वागत नियमवद्ध मांडणी कशी हळूहळू विसकटत चालली तें वरेंच सूक्ष्ममानानें लक्षांत येतें व अशा तऱ्हेनें जे सिद्धांत ठरतात त्यांना प्राकृत भाषांचें निरीक्षण केलें म्हणजे दुजोरा मिळतो. उलट पक्षां संस्कृतांतील नामरूपें पुरातन रूपांवरून स्थिर केलेलीं होती; परंतु शिलालेखांच्या व वाङ्मयाच्या प्राकृतांवरून जुनीं रूपें कोणत्या क्रमानें नष्ट झालीं व नवीन रूपांची योजना करणें कसें आवश्यक झालें, हें सर्व लक्षांत येतें (ह्या सर्व बारीक मुद्यांसंबंधानें पुढे पहा).

§ १७. मराठीच्या उत्पत्तीच्या पूर्वीच्या काळच्या आर्यभारतीय भाषेच्या इतिहासाचा येथवर स्थूलमानानें विचार केला. पण येथें एक अडचण उद्भवते. वर दिलेल्या लक्षणांनीं लक्षिलेल्या प्राकृत भाषेच्या इतिहासाशीं मराठीचा इतिहास संलग्न करणें योग्य

† पण ग्रिअर्सन ह्यांनीं असें सिद्ध केलें आहे की ही भाषा पश्चिमेकडील आहे आणि तिचें खरें नांव टक्की आहे, JRAS, १९१३, पृ. ८८२ व १९१८, पृ. ५१३.

आहे काय ? त्याचें उत्तर हें की मराठी ही आधुनिक काळांतील एकटी आर्यभारतीय भाषा आहे असें म्हणणें दूरापास्त आहे; अर्थात्च मराठीच्या विकासाचें वर्णन करितांना एका परंपरागत विशिष्ट भाषिक स्वरूपाच्या भाषेतील फेरबदलांचें साधनग्रंथांच्या आधारें स्पष्टीकरण करून त्यामुळें ती भाषा कशी निष्पन्न झाली हें तर सांगावयास पाहिजेच, पण तिला जवळ असलेल्या शेजारच्या प्रांतांतल्या भाषांचे व तिचे परस्परसंबंध दाखविणें, व शक्य तर त्यांची कारणमीमांसा करणें हेहि क्रमप्राप्त आहे. असें आहे तर मग मराठी व तिच्या मूळ भाषेचीं जीं दुसरीं कांहीं रूपांतरें उपलब्ध आहेत तीं ह्यांच्यामध्ये जो भेद आहे त्याला प्रथम सुरवात केव्हां झाली ? हेंच पर्यायानें सांगावयाचें म्हणजे जुन्या भाषेपासून भाषाभेद होऊन आधुनिक भाषा उत्पन्न होण्याचा काल फार प्राचीन आहे काय व सकृद्दर्शनीं उपरिनिर्दिष्ट एकाच वक्ररेषेनें ज्याचें समभाषांगरेखण होतें अशा प्राकृताला वास्तविक अस्तित्व नसून तें काल्पनिकच आहे काय ? किंवा प्राकृताच्या पुराव्यावरून सिद्ध झालेल्या एकाच स्कंधभाषेपासून सर्व आधुनिक आर्यभारतीय भाषा उत्पन्न झाल्या आहेत ? या दोन्ही पक्षांत जर सत्यांश असेल तर दोघांची एकवाक्यता कशी व्हावी ? आधुनिक आर्यभारतीय भाषांच्या प्रादेशिक विभागांचें आणि त्यांच्या प्रमुख लक्षणांचें विहगावलोकन केलें तर ह्या प्रश्नांचें उत्तर देतां येईल.

§ १८. हिंदुस्थानच्या वायव्य सीमेपासून एका टोंकाला आसाम व ब्रह्मदेश-पावेतो व दुसऱ्या टोंकाला कोंकण व गोदावरीच्या मध्यभागापर्यंत आर्यभारतीय भाषा एकसारखी पसरली आहे; वायव्य टोंकाला ती इराणी आणि तिबेटी भाषांना मिडली आहे; पूर्वेच्याहि टोंकाला तिबेटी ब्रह्मदेशी भाषासमूह लागला आहे; आणि दक्षिण टोंकाला ती द्राविडी भाषेचें अतिक्रमण करीत आहे.

या हद्दींच्याहि पलीकडे सिंहलद्वीपाचा दक्षिणार्ध आर्यभारतीय भाषेनें व्यापिला आहे व तो फार जुन्या काळापासून व्यापिला आहे. किंबहुना परंपरेप्रमाणें बुद्धघोषानें इसवी सनाच्या पांचव्या शतकांत लिहिलेली पाली अट्टकथा सिंहली मूळावरून भाषांतरित केलेली होती; इतर पुराव्यांमुळें याहि काळाच्या पलीकडे जातां येतें; उलट पक्षां सिंहली भाषेतील प्रमाणसिद्ध लिखाण इसवी सनाच्या दहाव्या शतकांतच झाले (पहा गायगर, प्रक. १). ह्या भाषेचा पश्चिम हिंदुस्थानांतील भाषांशीं संबंध जोडला आहे (उ.नि. प्रक. ३); परंतु ज्या लक्षणांमुळें हा परस्परसंबंध सिद्ध केलेला आहे, उदाहरणार्थ शब्दरंभांचा आणि द्वित्व पावलेला व आणि सुबन्तांचीं तिन्ही लिंगे कायम राहणें,

तीं केवळ पुराणावशेषवजा आहेत असे म्हणणे शक्य आहे. जसे शब्द-मध्यभागी न व ल आणि शब्दारंभीचा आणि द्वित्व पावलेला य कायम राहणे ह्या लक्षणांनी ती त्याच भाषासमूहांत विलग दिसून पाली व मागधीशीं तिचे सादर्य वाटू लागते, पण तीं लक्षणे तिच्यातील पुराणावशेष असू शकतील, तशींच हींही असू शकतील. उलट पक्षां जुन्या संस्कृत षष्ठीच्या एकवचनी व बहुवचनी प्रत्ययांनी सामान्यत्वे होणे ही गोष्ट केवळ हिमालयाच्या वायव्यभागाच्या भाषांत व लमाणी भाषेत दृष्टीस पडते. विशेषतः प्रथमेच्या अनेकवचनाचे अहु, -ओ, हे प्रत्यय मागधीप्रमाणे वाटतात व ण-च्या ठिकाणी ण हे सोपे रूप केल्यामुळे सिहली भाषा त्याच्या ठिकाणी दंत्य न-चा उपयोग करणाऱ्या पाश्चात्य भाषांहून निराळी ठरते. परंतु इतर भाषांहून अगदीं भिन्न प्रकाराने जेथे सिहलीचा विकास झालेला नाही, तेवढ्यापुरती तरी ती इतर भाषापक्षां पाश्चात्य विभागाशींच अधिक संलग्न आहे असे तूर्त म्हणण्यास हरकत नाही.

हिंदुस्थानच्या हद्दीबाहेर खुद्द आशियाखंडांतहि आर्यभारतीय भाषा गेलेली आहे. मध्य आशियांत (वर § ८ पहा) संशोधकांना असे काही जुने ग्रंथसाधन सांपडले आहे की त्यांपैकी एका भाग खरोखरीच्या बोलण्यांत येत असलेल्या एका लोक-भाषेत लिहिलेला असावा. इराणापासून व आर्मेनियापासून युरोपखंडाच्या पश्चिमटोकांपर्यंत आज सुद्धा लमाणी लोक ज्या भाषा बोलतात त्याहि निःसंशय भारतीय भाषावर्गीतील आहेत. त्यांच्या देशांतराचा, किंवा देशांतरांचा, काल नक्की माहित नाही; पण त्यांचे सर्वांत प्राचीन काळातील देशांतर क्रिस्ती शकाच्या पांचव्या शतकांत झाले असावे (पहा de Goeje, Mém. sur less migrations des Tsiganes à travers l'Asie); त्यांच्या मूळदेशासंबंधी मात्र नक्की माहिती आहे; लमाणी भाषा ही हिंदुस्थानदेशाच्या वायव्य भागाची भाषा आहे. ही गोष्ट अनेक कारणांनी सिद्ध होते. व्यंजन + र हे जोडाक्षर कायम राहणे, व आत्मा या शब्दांतील आद्यस्वराचा लोप होणे ह्या गोष्टी लमाणी, सिंधी व पहाडी भाषांतच होतात ह्या (काश्मीरीखेरीज) पहाडी भाषांप्रमाणेच लमाणी भाषेत मूळच्या य-ह्या संबंधी सर्वनामाचा लोप होतो. ह्या उपरिनिर्दिष्ट भाषांत ज्याप्रमाणे श व ष यांपासून होणारा श, आणि स, यांमध्यें भेद आहे किंवा त्यांत स्त व ष्ट हीं जोडाक्षरे आहेत त्याचप्रमाणे युरोपमधील लमाणी भाषेत आहेत. किंबहुना ह्या दुसऱ्या बाबतींत आर्मेनियातील लमाणी भाषा हिंदुस्थानातील आर्यभारतीय भाषांप्रमाणे प्राकृत भाषेच्या नियमाने चालते (पहा फिक, Die Sprache der Armen. Zigeuner, Mém.

de l'Acad. impér. de Saint-Petersbourg, ८, ५, § ५.७). पण हिमालय-भागांतल्या भाषांमध्ये व इराणी भाषेत सुद्धां (पहा, गोतियो, MSL., १७, पृ. १५७) अशाच तऱ्हेचीं रूपांतरें दृष्टीस पडतात आणि वायव्यप्रांतांत समभाषांग-रेखणाच्या रेंधा एकमेकांना भिन्न प्रकारांनीं छेदणें शक्य आहे हें त्यावरून सिद्ध होतें. इतर सर्व आर्यभारतीय भाषांपासून (हिमालयदेशीय भाषावर्गापैकीं एक पश्चिम-टोंकाची 'वेरोन' नांवाची भाषा आहे ती सोडून, पहा ग्रिअर्सन, Pis. lang., पृ. १९) एका बाबतींत युरोपीय लमाणी भाषा भिन्न ठरते व तिच्यावरूनच तिचें उत्पत्तिस्थान इराणी सरहद्दीवर निश्चितपणें ठरवितां येतें. त्या भाषेत द्विस्वरांतर्गत त व द यांच्या ठिकाणीं नियमानें ल येतो (उ. फल, फल = भाऊ; पहा मिझोझिश, ९, पृ. २५); आर्मे-नियांतील लमाणीमध्ये आद्य द-चाहि ल होतो (लुइ- 'दोन', लस- 'दहा', लेल- 'देणें', पहा फिक, उ. नि. § ७३); आणखी तचा शब्दारंभीं व शब्दमध्यभागीं ल होणें ही एक वायव्य इराणी भाषांची, मग त्या कोणत्याही वर्गाच्या असोत, महत्त्वाची खूण आहे (पहा गोतियो, JAs, १९१०, १, पृ. ५४२; MSL, १७, पृ. १५८ व १९, पृ. १३८).

वायव्य भाषाविभागांतच हिमालयांतील वऱ्याचशा लहानलहान बोली मोडतात. त्या एका बाजूला पडल्यामुळें व त्यांच्यामध्ये वाङ्मय नसल्यामुळें आर्यभारतीय भाषांपासूनच त्या भिन्न झाल्या आहेत असे नव्हे तर आपापसांतहि त्यांच्यामध्ये फार फरक दिसून येतो. ग्रिअर्सन यांनीं, चुकीनें यांत शंकाच नाही, 'आधुनिक पिशाच भाषा' म्हणून ज्यांना नामाभिधान दिलें आहे त्या ह्याच भाषा होत (पहा ग्रिअर्सन, The Pisāca Lang., पृ. १ आ. पु., ZDMG, ५६, पृ. ४९-८६; मेय्ये, Bull. Soc. Ling., १४, पृ. CCXLIX; झु. ब्लोक, BEFEO, १९०७, पृ. ११९; लाकोत, Essai sur Gullādhā et la Brhatkathā, पृ. ४६ आ. पु., स्टेन कोनाउ, ZDMG, ६४, पृ. ९५-११८, यार्ल शार्पान्तिअे, Kleine Beitr. zur indoir. Mythologie, उप्साला, १९११). ग्रिअर्सन यांनीं या बोलींचे तीन विभाग केले आहेत: पश्चिमेला काफिरिस्तानमधील बोली; मध्ये चित्रळच्या खिडींत बोलण्यांत असलेली खोवार व शेवटचा म्हणजे खाली सिंधूनदीच्या कांठीं, गिलघीट व चिलास येथें, कोहिस्तानमध्ये, स्वात नदीकांठीं व काश्मीरमध्ये बोलण्यांत असलेल्या भाषा. ह्या बोलींत काश्मीरी सर्वांत अधिक प्रसिद्ध आहे, पण एका अर्थी तिचा उपयोग भाषाशास्त्रदृष्ट्या कमी आहे; कारण तिच्यावर संस्कृत व इराणी भाषांचे दृढ संस्कार झाले आहेत व वाङ्मयभाषा म्हणूनहि तिचा उपयोग झाला आहे.

§ १९. आतां खुद्द हिंदुस्थानाकडेच वळूं. अबुल फझलच्या आधारे असं म्हणतां येईल की सोळाव्या शतकांत ज्या भाषा एकमेकींपासून इतक्या भिन्न होत्या की एक बोलणाराला दुसरी समजत नव्हती त्या म्हणजे दिल्लीची, बंगालची, मुलतानची, मारवाडची, गुजराथची, तेलंगणची, मराठी मुलखाची, कर्नाटकाची, सिंधची, अफगाण(सिंध आणि काबूल व कंदाहार यांमधील) देशाची, व काश्मीरची या होत (एन-इ-अकबरी, जारे-टचे भाषांतर, भाग ३, पृ. ११९). यांपैकी ज्या आर्यभारतीय भाषा नव्हेत त्या वगळून बाकीच्यांपैकी ज्या आपणांस महत्त्वाच्या वाटतात त्यांचे व्यवस्थित विभाग पाहूं. पश्चिमेला स्वतःचें वैशिष्ट्य असलेल्या या भाषांची एक मोठीच माल लागलेली अबुल फझलला दिसून आली; त्या भाषा उत्तरेकडून प्रारंभ केल्यास काश्मीरी, पंजाबी, सिंधी, गुजराथी व मराठी; ह्या भाषा व दिल्लीची भाषा म्हणजे हिंदुस्थानी यांच्यामधील दुव्या-प्रमाणें मारवाडीचा उपयोग होतो. हिंदुस्थानातील बंगालपर्यंतचा गंगाकांठ व्यापला आहे आणि राहिलेल्या बंगालीचें बंगालमध्ये अभिष्टान आहे. आधुनिक भाषाशास्त्रा-मुळे हा भाषेचा नकाशा भानगडीचा झाला आहे; पण ह्यांतल आराखडा त्यानें बदलत नाही (यापुढील भागासंबंधानें मुख्यत्वेकरून प्रिअर्सन, The Languages of India, § भा. ९ आ. पु., व LSIचे प्रकाशित भाग पाहणें).

हिमालयाचा पश्चिमभाग सोडून सिंधुनदीच्या कांठानें थोडें खाली गेलें म्हणजे लाहंडा किंवा पश्चिम पंजाबी हिचा मुख्य लागतो. वास्तविक ही भाषा म्हणजे वाङ्मय-हीन अशा अनेक बोलींचा समूह असून तिच्या लक्षणांवरून तिचा सिंधी व हिमालयभाषा या उभयतांशीं निकट संबंध सिद्ध होतो. परंतु तिच्या शब्दकोशावर व व्याकरणरूपांवर पश्चिम टोंकाला अफगाणी भाषेचे व पूर्वेला पंजाबीचे, व पंजाबीच्या द्वारे हिंदीचे, संस्कार झालेले आहेत.

सिंधुनदीचा पंचनदाशीं संगम झाल्यानंतर तिच्या खाली जो प्रदेश आहे तेथें सिंधी चालते. याखेरीज कच्छच्या रणाच्या पश्चिमभागावरहि ती बोलण्यांत येते. थरच्या वाळवंटांतील भटक्या जातींची भाषा, खुद्द सिंधमधील भाषा व दक्षिण सिंधी किंवा लाह अशा तीन बोलींचा हिच्यांत मुख्यतः अंतर्भाव होतो. ह्या शेवटचीचा वाङ्मयभाषा म्हणून उपयोग होतो व व्याकरणांतून सिंधी म्हणून जो निर्देश होतो तो हिचाच होतो.

समुद्रकिनार्यानें पुढें गेलें म्हणजे आधीं गुजराथी व मग पुढें मराठी लागते. पहिलीचा प्रसार सिंधीनें न व्यापिलेल्या कच्छच्या रणाच्या सर्व प्रदेशांत, गुजराथमध्ये,

बडोदा संस्थान व सुरत जिल्हा इतक्या ठिकाणी व मुंबईलाहि आहे. तिला फार जुन्या काळापासून वाङ्मयभाषेचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. चौदाव्या शतकाच्या शेवटी गुजराथीत लिहिलेले संस्कृतचे व्याकरण उपलब्ध आहे व पंधराव्या शतकापासून पुढे तिच्यांत भरपूर काव्यरचना झाली आहे. दुसरे एक सांगवयाचे म्हणजे ह्या प्रांताची नेहमीच हिंदुस्थानांतील सर्वांत जास्त सुधारलेल्या प्रांतांमध्ये गणना झाली आहे. गिरनार येथेच अशोकाच्या एका शिलालेखाशेजारी संस्कृत भाषेतील पहिला शिलालेख आहे; याच भागांत जोमदार जैन धर्मींनी प्राकृत वाङ्मयाचा प्रसार केला, व पुढे त्यांतील एका आचार्यांनी, हेमचंद्रांनी, बाराव्या शतकांत व्याकरण व देशीनाममाला हे प्राकृतावर सर्वांत अमूलिक असे साधनग्रंथ याच भागांत लिहिले.

दमणच्या दक्षिणेस व आर्यभारतीय भाषेच्या दक्षिण टोंकापर्यंत मराठी पसरली आहे (तिच्याकडे आपण पुन्हां वळणार आहोंतच). पूर्वेला गंगाथडीकडे वर गेले म्हणजे पश्चिमेकडील भाषासमूहांत मोडणाऱ्या बोली लागतात व मग हळूहळू हिंदुस्थानीशीं जुळणाऱ्या बोली लागतात. यांत प्रथम एका बाजूला अजमीर व नाशिक यांच्या दरम्यान व दुसऱ्या बाजूला बडोदा व इंदूर यांमध्ये ज्या भिन्नांच्या बोली लागतात त्या म्हणजे मुंडवंशीय जातींच्या बोलण्यांत असलेल्या गुजराथीच्याच उपभाषा आहेत. त्यानंतर ग्रिअर्सन यांनी 'राजस्थानी' हें ज्यांना जरा अप्रयोजक असे नांव दिले आहे अशा बऱ्याचशा बोली लागतात. यांना तद्देशीय लोक एक तर निरनिराळीं नांवे देतात, नाहोंतर मारवाडी हेंच एक नांव देतात. वास्तविक म्हटले तर मारवाडी हें नांव जिला आहे त्या भाषेनें या सर्व बोलींच्या वायव्यभागीं फार मोठा प्रांत व्यापला आहे आणि त्या सर्वांहून अधिक लोकसंख्येची ती भाषा आहे. विशेषतः अखिल हिंदुस्थानांत ज्याला प्रमुख स्थान मिळाले आहे अशा एका व्यापारी वर्गाची ती भाषा आहे; हिच्यांत फार विपुल व अत्यंत जुने वाङ्मय आहे. मारवाडी व पूर्वेला तिला संलग्न असलेल्या जयपुरीप्रमुख भाषा या गुजराथीला अगदीं जवळ आहेत. आग्नेयी दिशेला असलेली मालवी हिचे बुंदेलीशीं अधिक साम्य आहे व ऐशानी दिशेला मेवाटी-अहीरवती हा भाषासमूह पश्चिम हिंदीला अगदीं जवळ आहे. तेव्हां या बोलींना एक गुजराथीच्या उपभाषा तरी म्हणतां येईल किंवा गुजराथ व हिंदुस्थान यांमधील एक संधिभाग म्हणतां येईल. दक्षिणेच्या म्हणजे मराठीच्या बाजूला मात्र भाषांची सीमा अगदीं रेखल्यासारखी आहे.

यानंतर वरील व मधील गंगथड व हिमालयाचाहि थोडासा भाग व्यापणारा

मध्यदेशीय भाषासमूह लागतो. याला मध्यदेशीय म्हणावयाचें. कारण असें की ह्या भागांतील खोऱ्यांत गंगथडीतील व राजपुतान्यांतील लोकांनीं स्वान्या करून तेथें वसाहत केलेली असावी. या अफाट प्रदेशाच्या पश्चिमेस पंजाबी लागते. लौकिक समजुतीप्रमाणें सुद्धां तिला स्वतःचें वैशिष्ट्य आहे. येवढेंच काय, पण रूपसिद्धि-दृष्ट्या तिच्यांत अशीं कांहीं लक्षणें दृश्यमान होतात की त्यांवरून हिंदुस्थान ही खास संज्ञा असलेल्या भागांतील भाषांमधून ती वेगळी ठरते; उलट पश्चिम पंजाबीला ती जवळ होते. हीच गोष्ट तिच्या शब्दकोशावरूनहि सिद्ध होते. पण तिच्यावर प्राच्य भाषांचेहि पुष्कळच परिणाम झाले आहेत व ते इतके आहेत की तूर्त तरी भाषाशास्त्राला या भाषेचा फारसा उपयोग करून घेतां येणार नाही. तथापि शिखांचें वाङ्मय हिच्यांत असल्यामुळे इतिहासाच्या अभ्यासकांना ती उपयुक्त होईल; कारण पंजाबी शिखांची भाषा म्हणून प्रसिद्ध आहे आणि हिंदुस्थानाच्या पुष्कळ भागांत व बाहेरहि तद्गत चीन देशापर्यंत तिच्यावर हक्क सांगणारे लोक सांपडणे शक्य आहे.

पंजाबपासून खुद्द बंगालमध्ये महानंदेपर्यंत व हिमालयापासून नर्मदेपर्यंत ज्या भाषा बोलण्यांत येतात, त्या सर्वांना लौकिक भाषेंत हिंदी हें नांव देण्यांत येतें. या माठ्या गटांतून राजस्थानच्या बोली व त्यांच्याशीं संबद्ध हिमालयभागांतील बोली आगाऊच निराळ्या दाखविल्या आहेत. राहिलेल्या भाषांचे तीन मोठे वर्ग पडतात. पंजाबच्या सरहद्दीपासून कानपूरपर्यंतच्या भागांत पश्चिम हिंदी, कानपूरपासून जवळ जवळ बनारसपर्यंतच्या भागांत हिंदी, व नंतर बिहारी. पण बिहारी पूर्वटोंकाच्या भाषासमूहांत घातलेली वरी.

पश्चिम हिंदीपैकीं मुख्य भाषा म्हणजे हिंदुस्थानी (किंवा जास्ती शुद्ध म्हणजे हिंदोस्तानी); हिचा वर § १० येथें निर्देश झाला आहे. हिच्याखेरीज विशिष्ट निर्देश करण्याजोग्या भाषा म्हणजे दिल्लीच्या पश्चिमेस बोलण्यांत असलेली बंगर व नंतर मथुरा, आग्रा व कनौज येथें चालणारी ब्रज किंवा अंतर्वेदी ह्या होत. ही दुसरी भाषा जुन्यापुराण्या स्वरूपाची असून हिच्यांत फार विपुल वाङ्मय आहे. त्यांत सर्वांत जुना ग्रंथ म्हणजे प्रिथ्वीराज रासो. ह्यांत दिल्लीचा शेवटला राजा प्रिथ्वीराज चौहान याच्या पराक्रमाचें वर्णन आहे. प्रिथ्वीराजाला ह्या काव्याचा कवि चंद्र बरदाई याच्याबरोबर सन ११९३ मध्यें मुसलमानांनीं मारले. राधाकृष्णांच्या लीला ज्या प्रांताशीं निगडित आहे, त्याच प्रांताची ही भाषा; ह्याच भाषेंत पुढें सुरदास (इ. स. १५५० च्या सुमाराचा) यानें आणि इतर बळभंपंथी आचार्यांनीं राधाकृष्णकथा

गीतरूपानें वर्णिली. राहतां राहिली बुंदेलखंड व ग्वाल्हेर येथें प्रचलित असलेली बुंदेली भाषा. अल्हा व उदल यांनीं महोबाचा राजा व प्रिथीराजाचा शत्रु जो परमाल त्याचें रक्षण केलें, या त्यांच्या पराक्रमाचें गीतमय वर्णन भाटांनीं या भाषेंत केलें आहे.

लखनौ, अलाहाबाद व अयोध्या ह्या भागांत मुख्यतः प्रचलित असलेली अवधी ही प्राच्य हिंदीची सर्वांत महत्त्वाची उपभाषा आहे. रामकथेचा अयोध्या हा केंद्र आहे, व त्यामुळें रामचरित ज्यांत वर्णिलें आहे अशा काव्यांची ती भाषा झाली आहे. त्यांतल्या त्यांत आधुनिक हिंदुस्थानांतील श्रेष्ठ कवि तुलसीदास (मृत्यु इ. स. १६२४) याची ती भाषा आहे. ह्याच भाषेंत मुहम्मद जाइसी यानें अल्लाउद्दीन खिलजी याच्या तडाक्याखालीं उद्ध्वस्त झालेल्या चितोडगडावर सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत काव्यरचना केली; आणखी एक सांगावयाचें म्हणजे उत्तर हिंदुस्थानांत सर्वांत अधिक लोकप्रिय असलेलें महाभारताचें भाषांतरहि ह्याच भाषेंत झालें आहे. वाघेल-खंड व छत्तिसगड येथें ह्याच भाषासमूहाचीं संलग्न असलेल्या पण कमी महत्त्वाच्या लोकभाषा प्रचलित आहेत.

हन्लें यांनीं हिंदुस्थानांतील वर्गीकरणपद्धतीप्रमाणें प्राच्य हिंदी म्हणून उल्लेखिलेल्या बिहारीच्या तीन उपभाषा आहेत. त्यांपैकीं पश्चिम टोंकाची भोजपुरी; तिची एक उपभाषा हिंदीला लागत असून तिच्या पूर्वेस ही असल्यामुळें तिला 'पूर्वी' असेंहि म्हणतात. राहिलेल्या दोन उपभाषा पाटण्यापासून पुढें असून त्यांच्या क्षेत्रांची मर्यादा गंगेच्या योगानें होते; उत्तरेची मैथिली व दक्षिणेची मगही. ह्या तीन उपभाषांपैकीं फक्त मैथिलीला जुने वाङ्मय आहे; विशेषतः विद्यापति ठाकुर यानें पंधराव्या शतकांत ह्या भाषेंत कृष्ण व राधा यांच्यावर गीते लिहिलीं. वैष्णवांनीं त्यांचें बंगालींत रूपांतर केलें व सध्यां बंगाली वाङ्मयांत त्यांची गणना करितात.

आतां राहिल्या तीन प्राच्य भाषा; त्या म्हणजे बंगाली, ओरिया व आसामी. ह्यांच्यामध्ये फार साम्य आहे; तें इतकें की काहीं लोकांची अशी, अर्थात् चुकीची, कल्पना आहे की शेवटल्या दोन ह्या पहिलीच्या म्हणजे बंगालीच्या उपभाषा होत. निर्घोमध्येंहि जुने वाङ्मय आहे. पण त्या सर्वांत अधिक विपुल, अधिक सुंदर व अधिक लोकप्रिय बंगालीचेच आहे ह्याबद्दल वाद नाही.

पौराणिक कथा, पुढे चैतन्याचा नवीन पंथ, त्यानंतर दरबारी व्यवहार व फारसी व संस्कृत विद्यांचें अध्ययन व शेवटीं धार्मिक जीवनाचे व युरोपीय भौतिक शास्त्रांचे परिणाम, हीं सर्व या वाङ्मयाच्या उत्पत्तीला कारणीभूत झालीं; शिवाय त्यांचे परि-

णामहि ह्या भाषेवर फारच झाले आहेत; विशेषतः कोशग्रंथांवरून व बहुतेक पुस्तकां-
वरून वंगाली भाषेतील शब्दकोशांचे युरोपाय वाचकाला तरी जे ज्ञान होणे शक्य आहे
त्यावरून पाहतां त्यांत संस्कृत व हिंदी आगतुक शब्द इतके भरले आहेत की भाषाशास्त्र-
दृष्ट्या तुलना करावयाला ह्या शब्दकोशाचा फारच थोडा उपयोग होईल असे वाटते.

§ २० मराठीच्या नात्यांतल्या ह्या भाषा झाल्या. त्यांची मुख्य लक्षणे कोणती व
ह्या लक्षणांवरून ह्या भाषांत व प्राकृतांत काय संबंध दिसतो ?

ह्या भाषांमध्ये फरक झालेला आहे तो मुख्यत्वे रूपप्रक्रियेचा आहे; आणि हीं शब्द-
रूपे एकाच प्राकृतोत्तरकालीन रूपमालेवरूनच सिद्ध झालेलीं दिसतात; ह्याला अगदीं
वायव्य टोंकांच्या कांहीं वोळींतील व सिंहलींतील कांहीं रूपे मात्र अपवादात्मक
आहेत, आणि अगदीं प्राचीन काळांच तीं भिन्न झालीं होतीं. भिन्नभिन्न भाषांमध्ये नाम-
रूपांचे जे फरक दिसतात त्यांचे कारण असे की कांहींमध्ये तीन तर कांहींमध्ये दोन
लिंगे आहेत व कांहींत लिंगाची कल्पना नष्ट झाली आहे; कांहींत जुन्या अमुक एका
विभक्तीवरून सामान्यविभक्तीचीं रूपे झालेलीं असतात किंवा कांहींत नशी झालेलीं
नसतात; त्याचप्रमाणे विभक्तींच्या रूपांवर, म्हणजे शब्दान्तीं येणारे स्वर अमुक
अमुक तऱ्हेनें ह्रस्व होतात ह्या नियमांवर, व सरते शेवटीं म्हणजे सामान्यविभक्तीच्या
पुढे येणाऱ्या कोणत्या शब्दानें संबंधी विशेषण होतें यावरहि हे फरक अवलंबून अस-
तात. पण ह्या सर्व रूपभेदांचे मूळ सर्वत्र एकरूपाचें होतें आणि त्याचें मूळ म्हणजे
सर्व प्राकृतांची मूलभूत अवस्था. त्याचप्रमाणे सर्व भाषांतील धातुरूपेहि सर्व
प्राकृतांच्या मूलभूत धातुरूपांपासून झालेली आहेत. जो एक जुना रूपभेद पुढेहि बराच
वेळ टिकलासें दिसते तो म्हणजे शौरसेनीला व मागधीला समान अर्शां इअ-प्रत्ययान्त
आणि माहाराष्ट्रीचीं तूणं-ऊणं-प्रत्ययान्त धातुसाभित अव्ययांचीं रूपे यांमधला; पण या
बाबतींत एक तर सिंहली, सिंधी व गुजराथी यांचे मध्यदेशीय व प्राच्य भाषांशी
जुळते व दुसरे म्हणजे मराठीतील ऊनप्रत्यय माहाराष्ट्रीतील प्रत्ययांचेच पुढले रूपांतर
आहे हे अगदीं निश्चयात्मक म्हणतां येत नाहीं. म्हणजे आधुनिक भाषांचे जे एका
प्राचीन रूपभेदाच्या आधारावर एकच वर्गीकरण केले आहे, तें तितकेसे स्पष्ट नाहीं.

दुसरे असे की आम्हांला प्राकृतांची जी माहिती आहे तिच्याप्रमाणे रूपभेदांमुळे
नव्हे तर उच्चारभेदांमुळे त्यांचे स्वतंत्र भेद पडले आहेत. तर मग आधुनिक आर्य-
भारतीयभाषेतील समभाषांगरेखणाच्या कोणत्या मुख्य रेषा आहेत असे विचारल्यास
प्रथमतः वायव्यभाषासमूह अगदीं निराळा काढला पाहिजे. त्याची जीं मुख्य

लक्षणें म्हणजे दन्त्य स-बरोबर तालव्य श व स्त व ष हीं कायम ठेवणें, स्म-चा म्ह न होतां स्स होणें, अनुनासिकोत्तर स्पर्शांचें वर्णांतर होणें, हीं काव्यनाटकांच्या प्राकृतांत कर्भीहि वर्णिलेलीं नाहींत (स्म > स्स भस्म व -स्मिन्-प्रत्यय यांतच दिसतें, पहा पिशल्, § ३१३; न्त > न्द मागधीचें म्हणून § २७५, येथें त्यांनीं दिलें आहे).

राहिलेल्या आधुनिक भाषांत संस्कृतमध्ये असलेले ऋ, क्ष आणि र् + दंत्य व दंत्य + व् यांचीं वर्णान्तरें होतांना त्यांत जो घोटाळा झालेला आहे तो जुन्या साधनग्रंथांवरून मार्गेच झालेला होता असें सिद्ध होतें व फार सूक्ष्म तऱ्हेनें त्याचें निरीक्षण केलें तरच इतिहासपूर्वकालीन भाषाप्रदेशाची स्थिति लक्षांत येते. म्हणून हे वर्ण सोडून राहिलेल्या वर्णांचें निरीक्षण करूं या. इतरत्र नाहींसे झालेले अंत्यस्वर काश्मीरी, सिहली, सिंधी वगैरे भाषांत राहिले आहेत. ह्रस्व स्वर व त्यांपुढील जोडाक्षरें हीं जशींच्या तशीं सिहलीमध्ये राहिले आहेत. सिंधींत व वायव्य भाषासमूहांत ऱ्हस्व स्वर + जोडाक्षर ह्यांमध्ये जोडाक्षर एकेरी होतें, पण मागील स्वर दीर्घ होत नाहीं (पहा ग्रिअर्सन, JRAS., १९१३, पृ. १४२). इतर भाषांत पूर्वस्वर दीर्घ होऊन पुढें एकेरी व्यंजन येतें. गुजराथी, सिंधी व राजस्थानी या भाषांमध्ये शब्दांतर्भागीं असलेले औ व ऐ यांच्या जागीं ओ व ए येतात. तात्पर्य, हे स्वरांचें ऱ्हस्वीकरण निरनिराळ्या भाषांमध्ये निरनिराळ्या तऱ्हेनें होते. स्वरांच्या उच्चारांत अलीकडच्या काळांच फरक पडले आहेत असें दिसतें. कालवशानें व्यंजनांची जी स्थिति झाली आहे ती प्रथम अधिक मनोवेधक वाटते आणि सकृद्दर्शनीं समकालीन प्रकारांचीं पाळेंमुळे भूतकाळांत अदृश्य झालेलीं दिसतात. पण नक्की असें अनुमान थोड्याच स्थळां निघतें. शब्दारंभांच्या आणि द्वित्वांत येणाऱ्या व-च्या स्थळां सिहली, आर्मे-नियांतील लमाणी, पंजाबी, सिंधी, गुजराथी, राजस्थानी व मराठी, इतक्या भाषांत व-च राहिला आहे, तर युरोपीय लमाणी, हिंदी व सर्व प्राच्य भाषासमूह यांत व येतो; उलट पक्षां वायव्यहिमालयभाषांत व व व दोन्ही येतात, पालींत व्य, व, यांच्या जागीं व् व येतो व त्यापासून असें वाटेल की ही व आणि व यांची प्रांतवार विभागणी जुनीच असावी. पण पालीखेरीज राहिलेल्या प्राकृत भाषांत व-च आहे व त्यांच्यांतील सर्व प्रकारची वर्णस्थिति पाहतां असें वाटतें की व-चा व अलीकडे झाला असावा. हें एक झालेंच, पण आणखी एक असें म्हणतां येईल की ह्याच उच्चारभेदाची द्राविडी भाषांत जी प्रांतवार विभागणी आहे तिच्यावरून निरनिराळ्या भाषांतून पृथक्पणें व-चा व होणें शक्य आहे असें दिसतें. तेलुगू व तामीळ यांमध्ये शब्दारंभां व राहिला

आहे, तर कानडीमध्ये त्याचा व झाला आहे; पण कानडी तर तेलुगूच्या पश्चिमेला आहे. उत्तर हिंदुस्थानांतील संबंध पश्चिम भाषासमूहांत व गंगेच्या उत्तर अंगच्या दृवावांतल्या हिंदुस्तानीमध्ये द्विस्वरांतर्गत न व ल यांच्या जागीं मूर्धन्य म्हणजे ण आणि ळ येतात, पण याच भागाच्या पूर्वेला मूळ न आणि ल कायम राहिले आहेत. प्राकृतांत तर ल-च्या जागीं मूर्धन्य ळ येणे हे फक्त पेशाचीत दिसते व ती भाषा अद्यापि नकी कोणती व कोठली ते ठरले नाही. उलट, इतर सर्व भाषांतून (अर्थात जैन प्राकृता-
 न न जाला जुना सूत्र अलाकड पुनरुज्जावत कला आहेत ती सोडावयाची) शब्दा-
 र्भां न-चा ण होत असतां या पेशाचीतच काय तो नेहमीं न कायम रहाता. ऊष्म-
 वर्णाचीं जीं स्थित्यंतरे झालीं त्यांसंबंधीं मात्र पुराणकालाविषयीं, अपुरी तर खरीच, पण स्पष्ट कल्पना येते. कारण वायव्य भाषांत दोन ऊष्मवर्ण अवशिष्ट राहिले हा त्यांचा विशेष आहे. तसे दोन ऊष्मवर्ण इतर कोणत्याहि प्राकृतामध्ये दिसत नाहींत. ढकी किंवा टकी (पृ. ३२ टीप पहा) नांवाच्या प्राकृतांत त्यांच्याशीं जुळणारा एक प्रकार दिसतो. पण तिची तन्हा वेगळी आहे (उदा. वायव्यभाषांत स > स, प व श > श; पण ढकींत स व प > स, श > श; पहा पिश्ल § २२८). सामान्यतः असे म्हणतां येईल की प्राकृतांत फार जुन्या काळीं तीन ऊष्मवर्णांच्या जागीं एक राहिला; पश्चिमेंत व मध्य-
 भागांत स व पूर्वेला श (मागधीविषयीं ल्युडर्सनीं उद्धृत केलेला रामगडचा शिलालेख पहा, Bruchstucke, पृ. ४१ व पिश्ल § २२९); आणखी आधुनिक आर्यभारतीय भाषांपैकीं वायव्यभाषा व मराठी व गुजरातींतील कांहीं अलाकडील प्रकार सोडले तर इतर सर्व पश्चिम व मध्यदेशीय भाषांत ऊष्मवर्णांचा संकर होऊन फक्त दंत्य स राहिला आहे, व पूर्व टोंकाला (वायव्य बंगाली सोडून) सर्वत्र श हा एकच ऊष्मवर्ण आहे.

उलट पक्षां काव्यनाटकांच्या प्राकृत भाषांत दृश्यमान होणारे भाषाभेद आधुनिक भाषांतून जवळजवळ अजीवात नाहींसे झाले आहेत. उदाहरणार्थ, शौरसेनामध्ये द्विस्वरांतर्गत स्पर्श घोषस्पर्श म्हणून राहिले आहेत व मागधीमध्येहि कांहीं अंगां ने राहिले आहेत, पण त्यांचे स्पर्शत्व अजीवात (अर्थात तत्सम व अर्भतत्सम शब्द सोडावयाचे) नष्ट झाले आहे. मागधींतील शब्दार्भांचा व द्वित्व पावलेला य इतरत्र ज्याप्रमाणें ज झालेला आहे तसा ग्वुद् मागधी जेथे चालत होती त्या प्रदेशांतहि ज झालेला आहे; व प्रत्ययलोपामुळे प्रत्ययभेदामुळे होणारे रूपभेदहि सामान्यतः नष्ट पावले आहेत; जसे कांहीं सर्वसाधारण अर्शा एकच प्राकृत भाषा राहिली असून फार तर ज्याप्रमाणें स्क्रंधभाषेन प्रांतिक भेद रहावयाचेच त्याप्रमाणें कांहीं भाषाभेद राहिले आहेत. ज्यांची प्रादेशिक मर्यादा सहज ठरवितां येईल अशा कांहीं वर्णविकृति आणि कांहीं विशिष्ट रूपभेदांविषयीं अगदीं तुरळक व अस्पष्ट माहिती, येवढे या भाषाभेदांतून मिळते खरे, पण ते सोडल्यास एरवीं ह्या सर्व भाषिक प्रकारांची इतिहासदृष्ट्या एकच वंशावळ ठरने आणि त्यामुळे सिंधुपूर्व आर्यभारतीय भाषांपैकीं कोणत्याहि एकीचा इतिहास लिहिण्याला त्यांचा उपयोग करण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

§ २१. ग्रंथांवरून पाहतां उत्तरहिंदुस्थानांतील भाषांमध्ये जी एक एकहपता दिसते ती ऐतिहासिक वस्तुस्थितीला भरून आहे असे म्हणण्याला जागाहि आहे. वैदिक ग्रंथांवरून आणि पुराणकालीन बौद्धधर्मांतल्या परंपरागत माहितीवरून समाजाचे जे स्पष्ट विभाग पडलेले दिसतात ते जाऊन लवकरच अशी एक संस्कृति निर्माण झालेली दिसते की तिच्यांत राजकीय व धार्मिक परिस्थितीमुळे उत्तरोत्तर समाजाचे एकीकरण झालेले आहे. पंजाबपासून तहत बंगाल व म्हैसूरपर्यंत पसरलेले विस्तीर्ण साम्राज्य प्रथम मौर्यांनी स्थापिले; त्यांच्यानंतर साम्राज्याचा गुरुत्वमध्य स्थानच्युत झाला; पण शकांनी राजपुताना व पुढे सर्व उत्तरहिंदुस्थान देश व्यापिला; कनिष्काची नाणी बनारसच्या पुढे गंगाकाठी असलेले गाझीपुर येथपर्यंत आढळून येतात (पहा, व्हिन्सेंट स्मिथ, Early Hist. of In., पृ. २२६). चवथ्या शतकांत गुप्तांच्या कारकीर्दीत नर्मदेपर्यंत पसरलेल्या साम्राज्याची पाटलिपुत्र पुनरपि राजधानी झाली; समुद्रगुप्ताच्या अमदानीत ह्या साम्राज्याची सर्व हिंदुस्थानभर व्याप्ति होती; त्यानंतर तीन शतकांनी कर्नाटकाच्या हर्षाच्या अमदानीत तोच मुख्य एकच्छत्रांकित झाला. त्यानंतर मुसलमान आले. एकीकडे त्यांची राजसत्ता हळूहळू सर्व हिंदुस्थानभर पसरून, ' दिल्लीच्या भाषे 'चे सर्वत्र वर्चस्व प्रस्थापित होत होते तर दुसरीकडे त्यांच्या पहिल्या विजयांमुळे हिंदू राजांना आपले संघ स्थापणे भाग पडले. निरनिराळ्या प्रांतांत ह्या एकामागून एक स्थापलेल्या साम्राज्यांमुळे निरनिराळ्या भाषांतील शब्दकोशांची जी गळत झाली असेल तिचे महत्त्व सांगावे तितकें थोडेच होणार आहे. राजसत्तेचा गुरुत्वमध्य हिंदुस्थानच्या अगदी एक टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत स्वैरविहार करित होता. अशोकाच्या वेळीं मागधी राजभाषा होती आणि अकबराच्या वेळीं उर्दू राजभाषा होती. यांच्या दरम्यान आणखी कितीतरी राजभाषा झाल्या असतील. आम्हांला त्यांच्यापैकी फार तर एक माहित आहे व ती कोणती तर संस्कृत. ह्या संस्कृताचे तर देशभाषांवर विलक्षण परिणाम झाले. पण शिलालेखांखेरीज इतर कमी टिकाऊ लिखाण जर उपलब्ध झाले असते तर ह्या परदेशी नवीन राजांच्या, निदान त्यांच्या अंमलदारांच्या व त्यांच्या राज्यांतील सतत हिंडणाऱ्या लेखकांच्या, भाषांचे अधिक नक्की स्वरूप त्यावरून दिसले असते, हेहि उघड आहे. संस्कृत ही राजभाषा झाल्यामुळे तिचा देशभाषांवर परिणाम तर झालाच पण येवढ्यावर संपले नाही; बौद्धधर्माच्यानंतर पुन्हा ब्राह्मणधर्माचा उदय होऊन हिंदुस्थानाचे एकीकरण झाले; संस्कृतची प्राणप्रतिष्ठा झाली; पुन्हा जातिव्यवस्था आली. नाटकांत ज्याप्रमाणे प्राकृतांच्या पायऱ्या लागल्या आहेत, त्याप्रमाणेच प्रत्यक्ष व्यवहारांतहि निरनिराळ्या जातींच्या भाषांच्या संस्कृताच्या मानाने पायऱ्या लागून संस्कृताशी त्यांचे अधिकधिक साम्य होऊ लागले, म्हणजे संस्कृत त्यांच्यांत तरी जास्त येऊ लागले किंवा संस्कृताची नकळत तरी त्या करून लागल्या. त्यांतहि निरनिराळ्या प्रांतांतून निरनिराळ्या देशी भाषांतून गाणी म्हणत हिंडणारे सूतचारण पूर्वी असत आणि यात्रेकरू,

व्यापारी आणि सैनिक हे तर हिंदुस्थानांत नेहमींच प्रवास करीत असतात; ह्या सर्वांचा विचार करतां मध्ययुगीन भारतवर्षांत अशी एक सर्वसाधारण प्राकृत भाषा बनण्यास किती अनुकूल कारणे होती त्यांची कल्पना करितां येईल.

§ २२. ही जी एक सर्वसाधारण भाषा तात्त्विकदृष्ट्या अपरिहार्य होती असें आतां-पर्यंतच्या विवेचनावरून दिसून येईल व जिचे अस्तित्व ऐतिहासिक दृष्ट्याहि अगदीं शक्य वाटतें ती भाषा ज्यांना प्राकृत भाषा अशी खास संज्ञा आहे त्या भाषांपर्यंत येऊन पोचते व तेथेच ती थांबते. कांहीं विद्वान लेखकांना या भाषेचा काल आणखी अलीकडे आणतां येईल आणि अपभ्रंश ह्या नामाभिधानाचे जें लिखाण, विशेषतः हेमचंद्राच्या ग्रंथांतून मिळते, त्याचा सर्वसाधारण भाषा म्हणून उपयोग होत होता असेहि वाटतें (उदा. पहा ग्रिअर्सन. Phon., पृ. ३९३); परंतु सध्यांची उपलब्ध अपभ्रंशभाषा वस्तुतः एक प्रांतिक भाषा असून प्राकृताइतका तिचा देश-विस्तारहि नाही आणि विशेषतः मराठीशी तिचे कांहीं साम्यहि नाही.

व्याकरणावरील व अलंकारशास्त्रावरील ग्रंथांमध्ये अपभ्रंश या शब्दाचा संस्कृत व्याकरणाच्या दृष्टीने अशुद्ध असें भाषेचे रूप असा अर्थ दिलेला आढळतो; 'शास्त्रेषु संस्कृताद् अन्यत् ' ही त्याची दंडीने व्याख्या केली आहे (काव्यादर्श, १-३६; पहा पिशळ § ४). दंडीच्या पूर्वीहि पतंजलीने (भांडारकर यांनी JBRAS, १६, पृ. ३३१ आणि पिशळ § ८ यांनी निर्दिष्ट केलेल्या स्थळीं) व त्याच्यामागून वामनाने (पूर्वनिपातेऽपभ्रंशो रक्ष्यः ' समासांत पदांचा क्रम चुकीचा होतो त्याबद्दल काळजी ठेविली पाहिजे', ५-२-२१) अपभ्रंशशब्दाचा उपयोग केला आहे. नाटकांत व सामान्यतः काव्यांत, -काव्येषु असा दंडीचा या स्थळीं शब्द आहे, -अपभ्रंश ही वाङ्मयांत उपयोगिलेली प्रांतिक भाषा असते; परंतु तिचा उपयोग करतांना शब्दांची योग्य निवड केली पाहिजे; वाग्भटाच्या मते (पहा पिशळ १२-४) अपभ्रंश म्हणजे प्रांतिक भाषेचे शुद्ध केलेले स्वरूप : यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम्. यामुळेच प्राकृताच्या मानाने अपभ्रंशांत फार अलीकडलीं रूपे तर येतातच, पण पुष्कळ वेळां अशी एक कल्पना सुचते की ह्या रूपांचे स्वरूप जुन्या रूपांपेक्षां तत्कालीन रूपांशींच ताडून पाहिल्याने स्पष्ट होईल. पुष्कळ वेळां तर अशी शंका येते की हीं रूपे म्हणजे आधुनिक भाषांचीच ठराविक लिप्यंतरें असावीत आणि प्राकृतावरून तीं सिद्ध झालींच नसावीत (उदा. षष्ठीच्या एकवचनाचा प्रत्यय -अह, बहुवचनाचा -अहं, सप्तमीचा अहिं, तृतीयपुरुषीं अनेकवचनीं -अहिं).

ही जी अपभ्रंशशब्दाची दुसरी व्याख्या केली आहे तिच्यावरून असा निष्कर्ष निघतां की तात्त्विकदृष्ट्या पाहतां निरनिराळ्या प्राकृतांशीं संलग्न असलेले अनेक अपभ्रंश असतील; किंबहुना तसे अपभ्रंश आहेत असें सर्वांनीं कबूल केले आहे; आणि त्यांच्यांत भिन्न प्रकार असून त्यांतील कांहींचा वाङ्मयांत उपयोगहि झाला असेल; कारण अपभ्रंशवाङ्मय प्राचीन आहे. तिबेटमध्ये प्रचलित असलेला जन-

प्रवाद खरा असेल तर बौद्धांपैकीं संमितीय शाखेचें वाङ्मय अपभ्रंशांत होतें (वास्सि-
लिएफ्, Buddhismus, पृ. २६७), आणखी अपभ्रंशांत, अर्थात् मागाहूनच्या
काळीं लिहिलेले, कांहीं बौद्धधर्मीय श्लोक सांपडतातहि (पहा वेंडाल, Muséon,
१९०३, पृ. ३७६, १९०४, पृ. २४५ आ. पु.). कालिदासानेंहि त्या भाषेचा
कदाचित् उपयोग केला असेल (पहा पिशल, § २९). निदान सहाव्या शतकाच्या
आरंभीं वलभीचा राजा गुहसेन हा संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश ह्या तीन भाषांतील
आपल्या ग्रंथकर्तृत्वाबद्दल फुशारकी मारतो हें खचित. परंतु या अनेक प्रकारच्या
अपभ्रंशांत उपयोगीं पडण्याजोगें लिखाण विलकूल नाहीं; ज्याचा उपयोग करतां
येईल तें नेमकें गुहसेन जेथें राज्य करीत होता त्या प्रदेशांतलेंच आहे. वास्तविक
प्राकृत वैयाकरणांनीं दिलेलीं नागर आणि वाचड हीं नांवां गुजराथ व सिंधुनदीच्या
मुखाकडील प्रदेश यांच्यावरून पडलेलीं आहेत (पहा पिशल, § २८; ग्रिअर्सन,
LSI, राज., पृ. ३२७). उलट पक्षां आम्हांला माहित असलेल्या अपभ्रंशभाषेचा
गुजराथीशीं व हिंदीच्या प्राचीन रूपाशीं भांडारकर संबंध जोडतात (JBRAS, १६,
पृ. ३९) आणि वास्तविक पाहतां अपभ्रंशाचीं जीं विशिष्ट लक्षणें आहेत त्यांशीं जुळणारे
भाषिक प्रकार जेथें सांपडतात असा जो मुलूख, तो लहान असो किंवा मोठा असो,
त्याच्या बाहेर मराठी राहते हें निश्चित. व्यंजनानंतर र राहणें आणि स-चा ह होणें
हीं लक्षणें गुजराथी, सिंधी व वायव्य भाषा यांखेरीज इतरत्र बहुधा सांपडत नाहींत.
अपभ्रंशांत अंत्य अं-चें स्पष्टत्व जाऊन त्याचें उं असें जें रूपांतर होतें (पिशल्
§ ३५१, ३५२) त्यापासून गुजराथेंतील नपुंसकलिगीं प्रथमेच्या एकवचनाचें उं-
प्रत्ययान्त रूप सिद्ध होतें; पण त्यापासून त्याच ठिकाणीं मराठींत येणाऱ्या एं-प्रत्य-
यान्त रूपाची सिद्धि होत नाहीं (पहा § ३६). अपभ्रंशांतील महार, तुहार, अम्हार
किंवा हमार, तोहार, हीं षष्ठ्यंत सर्वनामें बहुतेक सर्व ठिकाणीं, लमाणी भाषेंत
देखील, प्रचारांत आहेत, पण तीं सिंहलींत, प्राच्य हिमालयभाषांत, सिंधींत आणि
मराठींत दिसून येत नाहींत. त्याचप्रमाणें क्रियापदरूपांत द्वितीयेची एकवचनीं अहि-
(प्राकृत असि-) प्रत्ययान्त, अनेकवचनीं अहु-(प्राकृत अह-)प्रत्ययान्त रूपें उत्तर
हिंदुस्थानांतील सर्व भाषांतील रूपांशीं जुळतात; मात्र ओरिसा व मराठी रूपांशीं तीं
जुळत नाहींत; इतरत्र धातुसाभित अव्ययें अपभ्रंशांतील इ-(शौरसेनी -इअ, सं. -य-)
प्रत्ययान्त रूपांपासून झालेलीं आहेत; परंतु मराठींत तसा प्रकार नाहीं; त्याचप्रमाणें
तृतीयपुरुषीं अनेकवचनीं -अहि-प्रत्ययान्त रूपांपासून (ह्याची उपपत्ति लावणें फार कठिण
आहे; पहा, झुल् ब्लोक, JAs, १९१२, १, पृ. ३३४) गुजराथेंतील व उत्तर हिंदुस्था-
नांतील रूपे झालेलीं दिसतात; पण येथेंहि ओरिसा व मराठी ह्या अपवादात्मक आहेत.

§ २३ आतांपर्यंत जें विवेचन केलें त्यावरून असें सिद्ध होतें की मराठीचा अभ्यास
करण्याकरितां प्राकृत लिखाणाचा कांहीं विशिष्ट मर्यादेंत उपयोग करून घेतां येईल;
मात्र निदान आम्हांला माहित असलेली जी अपभ्रंशभाषा आहे ती मागाहूनची

असून मराठी इतर भाषांपासून विभक्त झाल्यानंतर तिचा वाङ्मयांत प्रवेश झालेला आहे.

माहाराष्ट्राप्राकृताचा कित्येक शतकेपर्यंत वाङ्मयभाषा म्हणून उपयोग झाला असल्यामुळे मराठीचा प्राकृताशी साक्षात् संबंध जोडण्याचा अधिक हक्क प्राप्त होतो, हे हि येथे नमूद केले पाहिजे. किंबहुना वैयाकरणांकडूनहि आपणांस एक सावधगिरीची सूचना मिळाली आहे. महाराष्ट्रांत काव्यभाषेला अनुरूप अशा प्राकृताचा जन्म झाल्यादिवसापासून भरताने गृहीत भरलेले शौरसेनीचे जुने वर्चस्व नष्ट होण्याच्या पंथास लागले. सहाव्या शतकातील दंडीने माहाराष्ट्रीला उत्तम प्राकृत म्हणून लेखिले आहे, आणि वैयाकरणांनी आपल्या प्राकृत भाषालक्षणाला आधारभूत म्हणून तीच भाषा घेतली आहे; त्यांच्या ग्रंथांत प्राकृत म्हणजे माहाराष्ट्री प्राकृतच (पहा पिश्ल § २). हेमचंद्राच्या देशीनाममालेत प्राकृत आणि मराठी यांच्यातील साक्षात्संबंधाचे फार उत्तम रीतीने दिग्दर्शन मिळते. हा वैयाकरण गुजराथेत उदय पावला आणि त्याच्या कोशातील पुष्कळसे शब्द आज प्रत्यक्ष गुजराथीत आणि मराठीत सांपडतात.

§ २४. आतां मराठीची व्याप्ति सांगून तिच्या अभ्यासाकरितां कोणत्या साधनांचा आर्हो उपयोग केला आहे त्यांचा संक्षिप्त निर्देश करण्याचें काम राहिलें.

स्थूल मानानें दमण ते कारवारपर्यंतचा किनारा हा ज्याचा पाया होईल, नागपूर, जबलपूर आणि रायपूर ह्यांमधील मुलखांच्या मध्यभागी किंवा वायव्येला आणि नर्मदा ह्यांच्या खोऱ्यांना विभागणाऱ्या डोंगरांच्या पायथ्याशी ज्याचा शिरोबिंदु पडेल अशा एका, समुद्रकिनारा आणि पूर्वगामिनी नद्यांचीं खोरी ह्यांनीं झालेल्या, त्रिकोणाकृति प्रदेशावर मराठी अधिष्ठित झाली आहे. दक्षिण दिशेला तिच्या सीमेवर कानडी, तेलुगु, गोंड, ह्या द्राविडी भाषा लागल्या आहेत. उत्तरेला समुद्रकिनार्याच्या वाजूने गुजराथी लागते. नंतर वर सातपुड्याच्या अंगानें भिल्ली, माळवी म्हणजे राजस्थानी, बुंदेली म्हणजे पश्चिम हिंदी, प्राच्य हिंदीची शाखा छत्तीसगढी, आणि शेवटीं ओरिया लागते.

ह्या प्रांताचा उत्तर हिंदुस्थानाशी सतत संबंध राहिला होता, तथापि तो कांहीं अंशीं नेहमींच स्वतंत्रहि राहिलेला आहे. ऐतरेयब्राह्मणकारांनीं अंध आर्यावर्ताच्या बाहेर होतें. खुद्द मराठी द्राविडी पायावर उभी असल्यामुळे तिच्यांत द्राविडीचे स्थानिक अवशेष स्पष्ट दिगतात. त्यांपैकीं जे अवशेष भारतवर्षभर प्राचीन काळापासून सर्व आधुनिक आर्यभारतीय भाषांत समान आहेत, उदाहरणार्थ मूर्धन्य वर्णांचा एक नवीन वर्ग, इषस्पृष्ट स्पर्शांचा अभाव (पहा LSI, मुंड-द्रा., पृ. २८०-२९१), एक सामान्य-विभक्ति निष्पन्न होऊन तिला दोन्ही वचनीं सत्प अशीं शब्दयोगी अव्यये लागणें, षष्ठीचा संबंधी विशेषणाप्रमाणें उपयोग होणें, ते जरी सोडले तरी मराठीत असे दोन उच्चारविशेष आहेत कीं त्यांच्या योगानें मराठी इतर आर्यभारतीय भाषांहून भिन्न होते आणि ते शेजारच्या द्राविडी भाषांतच आढळतात. त्यांपैकीं एक म्हणजे कंठ मूलाद्भव स्वरांपूर्वी अर्धस्पर्श तालव्यांचें तालव्यत्व लोपणें; यामुळे मराठीचे तेलुगुशीं साम्य दिसून येतें; दुसरा म्हणजे आव ए आणि ओ ह्यांच्यांत व्यंजनश्रुतित्व येऊन

त्यांचा उच्चार ये आणि वो असा होणें (चालू लिपींत पुष्कळदा ए-च्या जागीं ये येतो; ये 'जाणें' हा भातु नेहमीं अशाच तऱ्हेनें लिहितात, ता. प. मोल्सवर्थ, Pref., पृ. १४); हा प्रकार सर्वच द्राविडी भाषांना समान आहे. कोंकणच्या कांहीं लोक-भाषांत शब्दमध्यभागींहि ए आणि ओ व्यंजनश्रुति असतात हें खरे, पण त्याचा वरील प्रकाराशीं कांहींहि संबंध नसावा असें दिसतें.

आर्यावर्ताच्या शिवेवर असल्यामुळे दक्खनचा त्याच्या कक्षेंत प्रवेश होण्यास फार वेळ लागला नाहीं. अशोक आपल्या बौद्धप्रजाजनांत अंध्रांची गणना करतो आणि पुढें १०० वर्षांनीं कलिगदेशचा राज खारवेल आपला पश्चिमेचा शेजारी ' सतकनी ' ह्याच्या लष्करी सामर्थ्याचा निर्देश करतो; लिनिनेहि ' अंदर ' ह्यांचा प्रामुख्यानें नाम-निर्देश करून त्यांच्या सामर्थ्याचे, त्यांच्या तीस दुर्गांचे, असंख्य गांवांचे, एक लक्ष पायदळ, दोन हजार घोडेस्वार आणि एक हजार हत्ती ज्यांत आहेत अशा त्यांच्या सैन्याचे त्यानें वर्णन केले आहे. शातकर्णी ह्या राजवंशानें पठण येथें कित्येक शतके राज्य केले. ह्या राजांनीं जीं अनेक भर्मसंस्थांना दानें केलीं, तीं त्यांच्या पराक्रमाचे आणि संपत्तीचे एक निदर्शक आहे. कांहीं काळपर्यंत क्षत्रपांनीं त्यांचा पराभव केला, पण गोतमिपुत्र ह्यानें पुन्हा जम बसविला आणि कोंकण, दक्खन आणि माळवा या प्रांतांवर त्यानें राज्य केलें. ह्या राजवटींतच एका स्थानिक प्राकृताला वाङ्मयभाषेचे स्वरूप प्राप्त झालें. त्यांच्यापैकीं हालराजाच्या नांवावर महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध सत्तसई ह्या सातशें आर्यांचा सुभाषितसंग्रह मोडतो. ह्याच राजाशीं पैशाची प्राकृताचा निर्माता जो गुणाढ्य त्याच्या कथेचा संबंध पोहोचतो (पहा लकोत, *Essai sur Guṇādhyā.*, पृ. २७ आ. पु.). अर्थात् जेथे प्राकृत वाढीस लागलें आहे त्या ठिकाणीं संस्कृतहि जोमांत असणारच. कातंत्रव्याकरणाचा कर्ता म्हणून गणलेला शर्ववर्मा एका शात-कर्णीचा मंत्री होता आणि ह्याच वंशातील एका राजाला उद्देगून प्रसिद्ध माहायानिक आचार्य नागार्जुन यानें सुहृत्लेख लिहिला. शातकर्णींचा अस्त झाल्यावर पुढें ३०० वर्षांचा दक्खनचा इतिहास अज्ञात आहे. त्यानंतर चालुक्यवंश बदामींत अभिरुढ होऊन समुद्रापार्यंतच्या प्रदेशावर त्यानें अंमल चालविला. त्यांच्यापैकीं दुसऱ्या पुलिकेशीनें नर्मदाकाठीं (इ. स. ६२० च्या सुमारास) उत्तर हिंदुस्थानचा सार्वभौम राजा हर्ष याच्या इतरत्र जय पावलेल्या सैन्याला प्रतिबंध केला. ह्याच सुमारास हिउ-एनत्संग हिंदुस्थानांत आलेला होता; त्यानें महाराष्ट्र (मो-हो-लच्छ) या जनपदाचे सामर्थ्य आणि त्यांतील प्रजेचा सुद्धोत्साह यांचें वर्णन केले आहे. पण पुढें लौकरच दक्षिणेकडून चालू करून आलेल्या राजांनीं पुलिकेशीचा पराभव केला आणि मग पुढें बदामीचे चालुक्य, नाशिकचे आणि मालखेडचे राष्ट्रकूट, कल्याणचे चालुक्य, अशा अनेक राजवंशांनीं एकामागून एक राज्ये केलीं; त्यांत अखंड लढाई चालून राज्याच्या हद्दी कधीं आकुंचित होत तर कधीं विस्तीर्ण होत. पण एकंदरीत पुलिकेशीनें उत्तर दिशेला जी सीमा प्रस्थापित केली होती ती सर्वानीं अबाधित राखिली.

नित्य झगडा करून कायम राखलेल्या या नर्मदारूपी सीमेच्या दक्षिणेस बोलल्या जाणाऱ्या भाषांवर, इतर भाषांपेक्षा हिंदुस्थानच्या भाषांचेच परिणाम होण्याचा अर्थाने अधिक संभव होता; पुढील काळां दिल्लीच्या वर्चस्वाला मराठ्यांनी जो प्रतिकार केला, त्या योगाने हिंदीचे आणि विशेषतः फारसीचे परिणाम त्यांच्या भाषेवर त्या मानाने अत्यल्प झाले असे इतिहासावरून आपल्या लक्षांत येते (पहा रानडे, Rise of the Maratha Power, पृ. २७, आ. पु.); उलट पक्षां दक्खनमध्ये कोणत्याही राजवंशांत स्थैर्य नसल्यामुळे आणि वर्चस्वाची केंद्रे सतत बदलल्यामुळे एक संयुक्त स्वरूपाची सर्वसाधारण भाषा लवकर निष्पन्न होण्यास मदत झाली. त्यानंतर पुढे शिवाजीने व त्याच्या वंशजांनी राज्यव्यवस्थेचे एकीकरण केल्यामुळे विशेषतः पुण्याच्या भाषेचेच महत्त्व प्रस्थापित झाले; तथापि मराठीच्या शब्दकोशावरून आणि उच्चारपद्धतीवरून प्रत्येक कालखंडांत तिच्यांत नवीननवीन बाहेरून आलेले संस्कार दिसून येतात, आणि एकाच लोकभाषेचे वर्चस्व असले म्हणजे तिच्यावर आभारलेल्या भाषेला साधारणमानाने एकजिनसीपणाचे जसे स्वरूप येते तसे तिला आलेले दिसत नाही.

अर्थात् इतर भाषांप्रमाणे मराठीवरहि संस्कृतचे परिणाम सर्व कालखंडांत बलवत्तर होते, आणि हळूहळू ते वाढतच गेले. श्री. भांडारकर म्हणतात की जुन्या कवींची भाषा आतां समजत नाही याचे मुख्य कारण असे की आतां भाषेच्या नैसर्गिक विकासाने निर्माण झालेल्या शब्दांच्या ऐवजी संस्कृत शब्दांचा उपयोग होऊं लागला आहे; उदा. गहिरू, नाह, पसाय, हे शब्द जाऊन त्यांच्या जागी गंभीर, नाथ, प्रसाद हे आले आहेत (JBRAS, १६, पृ. २५९); मराठीचे उच्चारहि आतां संस्कृतच्या भर्तीवर गेले आहेत; महाराष्ट्रीयाना खुद्द मराठी भाषेतून नष्ट झालेले ऋ, क्ष आणि इतर जोडाक्षरे (ज-चा मात्र इत्ये झाला आहे) ह्या वर्णांचा स्पष्ट उच्चार करतां येतो. तिच्यांत जो संस्कृतांश आला आहे, त्याविषयी साहाजिकच कांहीं न बोलतां आम्ही पुढे चालणार आहोंत; कारण या ग्रंथांत भाषेचे वर्णन करण्याचे योजिले नसून तिच्या विकासाचा इतिहास लिहावयाचा आहे.

§ २५. सर्वसाधारण भाषा म्हणून ज्या मराठी लोकभाषेचा उपयोग होत आहे ती भाषा देशाची म्हणजे घाटमाथा आणि वऱ्हाडची सरहद्द यांमधील प्रदेशाची भाषा. सर्व कालखंडांमध्ये महाराष्ट्राचे राजकारण ह्याच भागांत केंद्रीभूत झाले आणि बहुतेक मराठी कवि येथेच उदयास आले. पुढे ज्यांच्या ग्रंथांतून उतारे दिले आहेत अशांचीच नांवे येथे द्यावयाचीं तर ज्ञानदेव पुण्याजवळच्या आळंदीत जन्मला आणि त्याने इ. स. १२९० मध्ये ज्ञानेश्वरी ही भगवद्गीतेवरील ओवीबद्ध टीका लिहिली. मराठीतील निश्चित काल माहीत असलेला असा हा पहिलाच काव्यग्रंथ आहे. नामदेव हा कदाचित ज्ञानदेवाइतकाच जुना असेल, पण त्याची भाषा नितकीशी जुनी नाही. त्याचे आयुष्य पंढरपूरला विठोबाच्या सांनिध्यांत गेले, आणि त्याच्या प्रसादानेच त्याला काव्यस्फूर्ति झाली. तसेच सन १५८४ मध्ये ज्ञानेश्वरी संशोभणारा एकनाथ हा पैठणचा ब्राह्मण.

यांपैकीं सर्वांत मोठा आणि लोकप्रिय जो तुकाराम (१६०८-१६४९) तो पुण्या-जवळच्या देहूस राहन असे.

एकंदरींत देशावरील भाषा हीच सबंध मराठी प्रदेशभर शिष्ट लोक बोलतात आणि महाराष्ट्रेतर हिंदुस्थानांत, उ. कानडी मुलखांतील विजापुरांत, किंवा अव्वल तामीळ मुलखांतील तंजावरांत, किंवा वडोदा आणि इंदूर येथील राजदरवारीं, तीच भाषा सर्वमान्य मराठी भाषा म्हणून समजली जाते. ह्या भाषेच्या जोडीने पुष्कळ लोकभाषा आहेत आणि देशपरत्वे त्यांना जीं नांवे मिळालीं आहेत त्या नांवांवरूनच त्यांचें वैशिष्ट्य लक्षांत येतें. येथें त्यांचीं नांवे देऊन त्यांचें संपूर्ण वर्णन देण्यांत अर्थ नाहीं. ' भारतवर्षाचें भाषिक निरीक्षण ' (Linguistic Survey of India) ह्या ग्रंथमालेपैकीं मराठीच्या विभागांत तेथील नेहमींच्या पद्धतीनें हें वर्णन विस्तारानें दिलें आहे आणि प्रस्तुत ग्रंथांतील बरीचशी माहिती तेथूनच घेतली आहे.

विशेष सांगावयाचें म्हणजे ह्या सर्व लोकभाषा एकमेकींसारख्या आहेत आणि मध्यवर्ती भाषेपेक्षां अगदीं स्पष्ट भेद ज्यांच्यांत आहेत अशा भाषा म्हणजे कोंकणांतल्या, निदान कोंकणपट्टीतील एका भागाच्या भाषा. घाटाच्या पश्चिमेला बोलल्या जाणाऱ्या भाषांचे प्रियर्सन यांनीं दोन विभाग केले आहेत. एक म्हणजे उत्तर आणि मध्य कोंकणपट्टीतील मराठी; हिच्यांत मुख्य पोट विभाग म्हणजे दमणपासून मुंबईपर्यंत प्रभुसमाजांत प्रचलित असलेली परभी आणि मुंबई ते राजापूर या मुलखांत प्रचलित असलेली संगमेश्वरी. दुसऱ्या विभागांत कोंकणी असें विशिष्टाभिधान असलेली भाषा पडते. तिचे मुख्य पोटविभाग म्हणजे गोव्याची भाषा, मालवणी भाषा, आणि रत्नागिरीकडील चित्पावनी भाषा. भौगोलिकदृष्ट्या आणि तेथें वास्तव्य करून राहिलेल्या जनतेच्या दृष्टीनें हि (उ. प्रभु, कोळी, ठाकूर हे गुजराथेंतहि आहेत) कोंकण हें सुरत आणि गुजराथ यांच्याशीं निगडित आहे. तीच गोष्ट तेथील भाषांचीहि आहे. त्यांच्यातील साधर्म्य दक्षिणकोंकणांत अधिक प्रमाणांत आणि डोळ्यांत भरण्याजोगें आहे. शिष्ट मराठींत प्रथमेचें पुं. एक. आकारान्त व नपुं. एक. एकारान्त रूप असतें, त्या जागीं कोंकणींत गुजराथीप्रमाणें ओ-,आं-प्रत्ययान्त रूपें होतात. मराठींत प्रथमपुरुषाचें मी तर कोंकणींत हांव आणि मराठीतील णें-प्रत्ययान्त धातुसाधिताऐवजीं कोंकणींत उं-प्रत्ययान्त धा० सा० होतें. कोंकणपट्टीतील मराठींत हीं विशिष्ट रूपें नाहींत. पण कोंकणी आणि गुजराथी यांच्याशीं शब्दकोशदृष्ट्या तिच्यांत वरेंच साम्य आहे. त्याचप्रमाणे ह्या

भाषांतल्याप्रमाणे भूतकाळाचा एक अपवादात्मक प्रयोग तिच्यांत आहे. म्हणजे स्थूलमानांचे कोंकण हा एक गुजराथी आणि दक्खन यांना मध्यवर्ती असा प्रदेश होतो. कोंकणी आणि गुजराथी यांमध्ये हा जो मूळचा संलग्नपणा आहे, तो देशावरच्या भाषेचे मध्यकोंकणांत आणि उत्तरकोंकणांत फार वर्चस्व झाल्यामुळे दृष्टोत्पत्तीस येत नाही.

§ २६. प्राकृतवरून साक्षात् उद्भव पावलेली, परभाषांच्या संस्कारांपासून इतर भाषांच्या मानाने अलित राहिलेली, विपुल वाङ्मयाने समृद्ध आणि बोलण्याच्या भाषेशी बहूशी समान, अशा या मराठी भाषेला अभ्यासकांच्या दृष्टीने आणखी एक गोष्ट अनुकूल आहे. ती म्हणजे तिचे आतापर्यंत अभ्यासकांनी उत्तम निरीक्षण केले आहे. मोल्सवर्थचा कोश हा खरोखरी एका मराठी विद्वन्मंडळाची कृति असून आजच्या आर्य-भारतीय भाषांच्या कोशांमध्ये तो अग्रस्थानी आहे. त्यांतील शब्दसंग्रह फार मोठा; त्यांतील व्युत्पत्ति अर्धवट आणि अर्थात अपुरी आहे, पण ह्या व्युत्पत्तीखेरीज त्यांतील शब्दांच्या उद्भवाविषयी भाषिक आणि सामाजिक दृष्ट्या त्यांत फार सुंदर विवेचन केले असून स्थानिक लोकभाषापरत्वे अर्थभेदही दिले आहेत. या कोशाला जोशी आणि नवलकर यांची व्याकरणे (जीं दुसऱ्या कोणत्याही भाषेच्या व्याकरणाच्या तोडीची आहेत) आणि ग्रियर्सन यांच्या ' भाषिक निरीक्षणां 'तील विपुल उतान्यांची जोड मिळाल्यामुळे व्याकरणाला आधारभूत सामग्रीची विपुलता आहे आणि युरोपीय अभ्यासकाला तिची छाननी करणे सुकर आहे. त्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथातील वस्तुस्थितिनिवेदक भाग तयार करण्याचे काम बरेच सोंपे झाले आहे.

अशा परिस्थितींत आधुनिक आर्यभारतीय भाषांच्या तुलनात्मक व्याकरणशास्त्राचा जो बीम्सनी पाया घातला, किंवा भांडारकरांनी आपल्या ' विल्सन ' व्याख्यान-मालेत आर्यभारतीय भाषांच्या संपूर्ण इतिहासाचे विहंगमावलोकन करण्याचा जो प्रथम प्रयत्न केला, त्यापासून आतापर्यंत प्राच्यविद्येमध्ये जी प्रगति झाली आहे, तिचा फायदा युरोपीय अभ्यासकाने घ्यावा, आणि लोकभाषा किंवा भाषाशास्त्रे यांसंबंधी प्रांतिक विद्वानांनी संशोधन केले तर पुष्कळशा प्रश्नांविषयी अधिक निश्चितता येईल हे खरेच, पण तशा संशोधनाची वाट त्याने पाहू नये, हेंच युक्त वाटते. नुसत्या एका भाषेविषयी बोलतावयाचे तर पिशाल यांच्या प्राकृत व्याकरणामुळे आणि ग्रियर्सन यांच्या वतःच्या किंवा त्यांच्या प्रेरणेमुळे झालेल्या विपुल लिखाणामुळे साधनसामग्री किती

चाढली आहे आणि संशोधनाला कित्ती मदत होत आहे हे सर्वांना विस्तृत आहे आणि पुढील ग्रंथाच्या प्रत्येक पानांत ही गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येईल. नववीन-अधिकांशी निरीक्षण केल्यामुळे आर्यभारतीय भाषांच्या इतिहासापैकी अंधुक भाग स्पष्ट दिसू लागले आहेत. निदान पूर्वीचेच भानगडीचे प्रश्न आतां अधिक व्यवस्थित रीतीने मांडता येऊ लागले आहेत.

प्रस्तुत ग्रंथ लिहितांना ज्या प्रमुख ग्रंथांचा उपयोग झाला त्यांची यादी पुढे दिली आहे; पण नुसत्या ग्रंथांवर मी निस्त ठेविली नाहीं हे प्रसंगवशात् येथे सांगणे जरूर आहे. श्री. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांनी मला प्रोत्साहन तर दिलेच पण दुर्दैवाने अद्यापि अमुद्रित* अशा आपल्या शेवटच्या 'विल्सन' व्याख्यानाचे हस्त-लिखित मला कृपा करून दिले. त्याचा मी जर जागोजागी नामोच्चार केला नसेल तर त्याचे कारण असे की श्री. जोशी यांनाहि ते व्याख्यान उपलब्ध असल्यामुळे त्यांतील सर्व महत्त्वाच्या भागांचा त्यांच्या व्याकरणांत अंतर्भाव झाला आहे. श्री. भांडारकरां-खेरीज श्री. वा. व. पटवर्धन, श्री. वि. का. राजवाडे, श्री. प्र. रा. भांडारकर, श्री. तु. कृ. लडू, आणि इतर मराठी विद्वानांनी मला अनेक तऱ्हेने मदत केली आहे. येथे मी अगदी संक्षेपाने त्यांच्या विषयींची आपली कृतज्ञता व्यक्त करित असतांना त्यांच्या ज्ञानाचा मला जो उपयोग करून घेतां आला तो 'एकोल फ्रांसेझ देक्स्ट्रेम ओरिआँ' ह्या संस्थेने मला जर एकामागून एक अशा दोन शिष्यवृत्त्या दिल्या नसत्या तर करून घेतां आला नसता हेहि मी विसरलों नाहीं.

धूरोपमध्येहि माझ्यावर पुष्कळांचे उपकार झाले आहेत. पण त्यांपैकी मी फक्त माझे गुरु सिल्व्हॅ लेव्ही आणि ऑ. मेथ्ये यांचाच नामनिर्देश करणार आहे. त्यांच्या शिकवणुकीवरच हे माझे पुस्तक आधारलेले आहे आणि त्यांचेच प्रोत्साहन आणि मार्गदर्शित्व माझ्या पुस्तकाला कारणीभूत झाले आहे.

* ही 'विल्सन' व्याख्याने आतां प्रकाशित झाली आहेत (Wilson Philological Lectures, मुंबई, १९१४).

ग्रंथसूचि

§ २७. ह्या विवेचनांत ज्या ग्रंथांचा किंवा लिखाणांचा उपयोग केला आहे किंवा सारांशरूपानें जें निर्दिष्ट केले आहेत त्यांची यादी व संक्षेप पुढें देत आहेत.

भारतीय-युरोपीय भाषेकरितां :

मेय्ये : Introduction 'à l'étude comparative des langues indo-européennes, तिसरी आवृत्ति, पॅरिस, १९१२ (Intro.)

संस्कृतकरितां :

वाकरनागेल, Altindische Grammatik, I आणि II, गोत्रांगण, १८९६-१९०५. (नुसत्या 'वाकरनागेलनें' ग्रंथाचा पहिला भाग अभिप्रेत आहे.)

व्हिट्टने, A Sanskrit Grammar, तिसरी आवृत्ति, लाइप्सिक्-लंडन, १८९६.

ष्याय्यर, Vedische u. Sanskrit Syntax (Grundriss der I. A. Philologie), स्ट्रासबुर्ग, १८९६.

ऊलेनवेक, Kurzgefasstes Etym. Wörterbuch der Altindischen Sprachen, अॅम्स्टर्डॅम, १८९८-९९.

वाल्डे, Lateinisches etymologisches Wörterbuch दु.आ., हाइडेलबेर्ग, १९१०.

प्राकृतकरितां :

सनार (Senart), Les Inscriptions de Piyadasi, I आणि II, पॅरिस, १८८१-१८८६.

फ्रांके, Pali grammar, लंडन, १८८४.

ल्यूडर्स, Bruchstücke buddhistischer Dramen, बर्लिन, १९११.

पिशल्, Grammatik der Prakrit-Sprachen (Grund. der I. A. Philo.), स्ट्रासबुर्ग, १९०० (पिशल्). ह्या ग्रंथाच्या परिशीलनाच्या कामीं विक्रमसिंघे यांच्या Index of all Prakrit words occurring in Pischel's Grammatik der prakrit Sprachen, reprinted from the Indian Antiquary, मुंबई, १९०९, या ग्रंथाचा फार उपयोग होतो.

पिशल, Materialien zur Kenntniss des Apabhramśa (Abb. der Kgl. Gen. Wiss., Göttingen), बर्लिन, १९०२ (Materialien).

पिशल, हेमचन्द्रकृत देशीनाममाला, भाग १, मूळ आणि टिप्पणी, मुंबई, १८८०; सोईस्कर पडेल या समजुतीने व्याख्येतील अवतरणे दिली आहेत; आंकडे पिशलच्या आवृत्तीतील पानांचे आणि ओळींचे आहेत.

याकोबी, Ausgewählte Erzählungen in Māhārāṣṭri, लाइप्सिक, १८८६ (Ausgew. Erz). अवतरणांतील आंकडे ग्रंथातील व्याकरणासंबंधाच्या उपोद्धातांतील खंडांचे आहेत.

आधुनिक भाषांकरितां :—

सर्वसाधारण ग्रंथ व लेख:—

बीम्स, Comparative Grammar of the modern Aryan Languages of India, तीन भाग, लंडन, १८७२, १८७५, १८७९.

हर्ने, Comparative Grammar of the Gaudian Languages, लंडन, १८८०.

रा. गो. भांडारकर, Wilson Philological Lectures, मुंबई, १९१४.

ग्रियर्सन, On the Phonology of the Modern Indian Aryan Vernaculars; ZDMG, XLIX, पृ. ३९३-४२९; L, पृ. १-४२ (Phon.).

ग्रियर्सन, On certain Suffixes in the Modern Indo-Aryan Vernaculars, K.Z. XXXVIII, पृ. ४७८-४९१ (Suffixes).

ग्रियर्सन, On the Radical and Participial Tenses of the Modern Indo-Aryan Languages; JASB, LXIV, 1895, पृ. ३५२-३७५.

ग्रियर्सन, Languages of India, १९०१ च्या खानेसुमारीच्या अहवालवहून पुनर्मुद्रित. कलकत्ता, १९०३.

मराठीव्यतिरिक्त भाषांकरितां :

ग्रियर्सन, Linguistic Survey of India, छापत आहे. त्यांत मराठीचा भाग सोडल्यास भारतीय-आर्य भाषांविषयी खाली दिलेले ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत.

ग्रंथ ५, प्राच्यभाषासमूह : भाग १, बंगाली आणि आसामी; भाग २, बिहारी आणि ओरिया.

ग्रंथ ५, पर्यन्तसमूह : प्राच्य हिंदी.

ग्रंथ ९, मध्यसमूह : भाग २, राजस्थानी आणि गुजराती; भाग ३ मिल्ही भाषा.

रसमय मित्र आणि वी. एन्. घोसळ, वंगाली भाषेचा कोश, भाग १, वंगालांतून इंग्रजी, डॉ. कॅरेच्या कोशाची संक्षिप्त वारावी आवृत्ति, कलकत्ता, १९०६.

रामकृष्ण विद्यालंकार, The Prakritibada, or an ill. etym. dictionary of the Sanskrit and Bengali Languages, पांचवी आ., कलकत्ता, १९०१.

प्रियर्सन, An Introduction to the Maithili dialect of the Bihari Language, भाग १, व्याकरण, JBAS, V (१९०९), दुसरी आ., कलकत्ता, १९१०. (Maith. Gram.)

क्रेलॉग, A Grammar of the Hindi Language, दुसरी आ. लंडन, १८९३.

ग्रीव्हज, A Grammar of Modern Hindi, बनारस, १८९८.

हॅट्स, A Dictionary of Urdu, classical Hindi and English, लंडन, १८८४.

फॅलन, A New Hindustani English Dictionary, बनारस, १८७९.

टिस्डॉल, A Simplified Grammar and Reading-Book of the Panjabi language, London, 1889 (Panj. Gram.)

विल्सन, A Grammar and Dictionary of Western Panjabi as spoken in the Shahpur district, लाहोर, १८९९.

ओब्रायन, विल्सन आणि पं. हरिकिसन कौल, Glossary of the Multani language or South-Western Panjabi, लाहोर, १९०३.

ट्रेप-Grammar of the Sindhi language, लंडन-लाइप्सिग, १८७२.

शर्ट, उधराम थावुरदास, मिर्झा, A Sindhi-English dictionary, कराची, १८७९.

टिस्डॉल, A simplified grammar of the Gujarati language, लंडन, १८९२ (Guj. gram.).

वेलसरे, An etymological Gujarati-English dictionary, अहमदाबाद १९०४.

प्रियर्सन, The Piśāca languages of North-Western India, लंडन, १९०६ (Piś. lang.).

प्रियर्सन, A Manual of the Kashmere language, २ भाग, ऑक्सफर्ड, १९११ (Man. Kash.).

मिक्लोझिश, Ueber die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's, VII, VIII, Denkschr. der Phil. Hist. Kl. der Kais. Ak. Wiss., Wien, भाग २६ ते ३१ यांतून उद्धृत, १८७७-१८८० (यांत VII, VIII मध्ये तुलनात्मक शब्दकोश, IX मध्ये उच्चारशास्त्र, X मध्ये प्रत्ययपूर्व कार्ये, XI मध्ये नामरूपे आणि क्रियापदरूपे, आणि XII मध्ये वाक्य-रचना, असे विषय आहेत).

फिक, die Sprache der Armenischen Zigeuner, Mém. de L' Acad. des. Sc. de St. Petersbourg, श्रेणी ८, भाग VIII, 5), सेंटपीटर्सबर्ग, १९०७.

गायगर, Etymologie des Singhalesischen (Abh. Kais. Bay. Ak. Wiss., I Kl. XXI-2), म्युनिक, १८९७.

गायगर, Litterature und Sprache der Singhalesen (Gr. der I. A. Phil.), स्ट्रासबुर्ग, १९०० (यांतिल दुसऱ्या भागांत, पृ० २६ व पुढे, व्याकरण आहे त्याचा गायगर ह्या सामान्यनिर्देशाने उल्लेख केला आहे).

मराठीकरिता :

प्रियर्सन, स्टेन कोनाउ यांनी तयार केलेला Ling. Surv. of Ind. चा भाग, Specimens of the Marathi Language, कलकत्ता, १९०५ (L. S. I. Mar). ह्यांत उतारे व भाषांतर यांशिवाय मराठीचा एक भाषिक नकाशा, उपोद्धात आणि महत्त्वाची ग्रंथसूचि आहेत.

मोल्सवर्थ, मराठी-इंग्रजी कोश, दुसरी आ., मुंबई १८५७. यांत एक महत्त्वपूर्ण प्रस्तावना आणि विल्सनकृत मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे संक्षिप्त टिप्पण आहे.

रेव्हरंड गणपतराव नवलकर, Student's Marathi Grammar, तृ. आ., मुंबई, १८९४.

रा. भि. जोशी, A Comprehensive Marathi Grammar, तृतीय इंग्रजी आ., पुणे १९००.

कृष्णशास्त्री गोडबोले, मराठी भाषेचें नवीन व्याकरण, तृ. आ., मुंबई, १८९५.

वि. का. राजवाडे, श्रीज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण, धुळें, शके १८३१; हा एक मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाचा पूर्वप्रयत्न आहे, पण माहिती अपुरी आहे. याच ग्रंथकारानें मुंबईच्या सरस्वतीमंदिरांत शके १८३० मध्ये मराठी नामरूपांवर, त्याचप्रमाणें शके १८२६ आणि १८२९ मध्ये त्याच मासिकांत आणि फेब्रुवारी १९०६ च्या ग्रंथमालेंत कांहीं शब्दांच्या व्युत्पत्तीवर, आणि वरील मासिकांत आणि कोल्हापूरच्या विश्ववृत्तांत अप्रसिद्ध प्राचीन मराठी लिखाणाविषयीं, वरेच लेख लिहिले आहेत. या लिखाणांपैकीं कांहीं भाग पुढें उद्धृत केले आहेत. हें ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण ज्ञानेश्वरीच्या नवीन आवृत्तीसोबत प्रकाशिलें आहे. त्या आवृत्तीचें निरीक्षण J. As. १९०९, I, पृ. ५६४ आणि पुढें, येथें आले आहे.

ज्ञानेश्वरींतील अवतरणे मांडगांवकर यांच्या 'श्रीज्ञानदेवकृत भावार्थदीपिका ज्ञानदेवी, मुंबई, १९०७ (ज्ञानेश्वरी)', या ग्रंथांतून दिली आहे. ह्या ग्रंथांत उपयुक्त पाठभेदसंग्रह आहे, पण पौथ्यांचें वर्णन किंवा वर्गीकरण नाही. पृ. ११ ते १६ यांवर जुन्या रूपांची यादी आहे, त्यावरून नामरूपांच्या इतिहासाला सामग्री मिळते; ग्रंथाच्या शेवटीं दोनशेंच्यावर पृष्ठांचा कठिण व लुप्तप्रचार अशा शब्दांचा कोश नक्की स्थलनिर्देशामुद्रां दिला आहे.

इतर कवींविषयीं परशुरामपंत तात्या गोडबोले, यांचें 'नवनात अथवा मराठी कवितांचे वेचें', पांचवी आवृत्ति, नारायण वाळकृष्ण गोडबोले यांनीं संपादिलेली, मुंबई, १९०७, ह्या शालोपयोगी ग्रंथावरून पुरेशी माहिती मिळाली आहे.

शेवटीं निर्देश करावयाचा तो म्हणजे जुन्या, वहंशीं शिलालेखमय, गद्य लिखाणाचा; त्याचा संग्रह करणें उपयुक्त वाटलें आणि म्हणून तो ग्रंथाच्या अखेरीस दिला आहे.

उच्चारपद्धति

स्थूल विवेचन :

§ २८. सिंधुनदीच्या पूर्वेस असलेल्या आर्य-भारतीय भाषांत जे परस्परभेद आहेत ते मुख्यत्वेकरून रूपभेदांमुळे झाले आहेत. उलट पक्षां उच्चारपद्धतीतील लक्षणांपैकी जीं अगदीं मूलभूत आहेत आणि जीं प्राकृतावरून जशींच्या तशीं पुढे आलेलीं आहेत तींच जर विचारांत घ्यावयाचीं, तर ह्या भाषांत सर्वत्र उच्चारपद्धति अगदीं एक आहे हें स्पष्ट आहे. तथापि ह्यांपैकीं कोणत्याहि एका भाषेची उच्चारपद्धति स्वतंत्रपणे विचारांत घेतली तर तिच्यांत असंख्य विसंवाद आणि अनियम दिसून येतात. त्याचें कारण असं की ह्या सर्व भाषांच्या शब्दकोशांत बाहेरचे पुष्कळ शब्द घुसले आहेत. सर्व ऐतिहासिक कालविभागांत गंगा ज्यांतून वाहते असा उत्तर-हिंदुस्थानचा भाग आणि दक्खन ह्यांची एकसंस्कृति दिसून येते आणि ह्या संबंध प्रदेशाच्या पोटविभागांत सारखें दळणवळण असल्यामुळे ते एकजीव झालेले आहेत; पण ह्या एकजीवपणाच्या मुळाशीं सर्वत्र समाजरचना सारखी आहे हें कारण आहे; यांपैकीं एका प्रांताचा उत्कर्ष होऊन त्याचें सर्वश्रेष्ठत्व दीर्घकाळ टिकलें हें नव्हे. ह्यांपैकीं कोणत्याहि एका प्रांताची भाषा सर्व भारतवर्षावर पगडा बसवूं शकली नाही किंवा संबंध महाराष्ट्रभर कोणत्याहि एका विशिष्ट भागाची लोकभाषा प्रचलित नाही. म्हणजे कोणत्याहि लोकभाषेत परभाषेतील शब्द घेण्याच्या प्रवृत्तीला प्रत्यवाय येत नव्हता; उलट प्रत्येक जातीला आपआपल्या शब्दकोशांत स्वतंत्रपणें भर घालण्याची सुभा असल्यामुळे आणि ते शब्द फिरून मध्यवर्ती भाषेत रूढ होत असल्यामुळे वरील प्रवृत्तीला एकतऱ्हेचा स्वैरसंचार करितां येत होता.

सारांश, प्रत्येक लोकभाषेच्या पोटांत असे बरेचशे शब्द किंवा शब्दसमूह सांपडतात की त्यांचा इतिहास ज्या लोकभाषेत ते आले तिच्या इतिहासापेक्षां भिन्न असतो; धरोपमधील उत्तम तऱ्हेनें अभ्यासिलेल्या भाषांच्या बाबतींत सुद्धा अशा तऱ्हेचा इतिहास लावणें कठीण पडतें; हिंदुस्थानांतील भाषांच्या बाबतींत तूर्त तरी तो अशक्य आहे. प्रत्येक लोकभाषेत हे परकी शब्द येऊन जे अनियम होतात ते नमूद करून शक्य तर त्यांचें वर्गीकरण करण्यावर संतुष्ट राहिलें पाहिजे; त्यांची उपपत्ति लावण्याच्या भरीं पडतां येणार नाहीं.

आधुनिक कालांत आलेल्या ह्या परक्या शब्दांच्या भेसळीच्या वावर्तीत तरी मराठींत ह्या शब्दांचें प्रमाण इतर भाषांतलें प्रमाणापेक्षां कमी आहे; पण पुढें संख्याशब्दां-विषयीं जें आम्ही सांगणार आहोंत त्याचा यथे नुसता निर्देश केला म्हणजे सामान्यतः जुन्या आणि एकजिनसी वाटणाऱ्या शब्दांत उच्चारशास्त्रदृष्ट्या किती भानगडी आणि विसंवाद उत्पन्न होतात, हें समजून येण्यास तो पुरेसा होईल. तात्पर्यार्थ, मराठींत एका पक्षां इतर सर्व आर्यभारतीय भाषांशीं साधारण असे साधे आणि ठोकेळ नियम तर सांपडणारच, पण दुसऱ्या पक्षां प्रायः ज्यांची उपपत्ति लागत नाही असे वरेचसे विशेष प्रकार तिच्यांत आहेत आणि त्यांच्या योगानें तिच्या उच्चारपद्धतीला एक प्रकारच्या सरभेसळीचें आणि घोटाळ्याचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे, हें आर्थाचें गृहीत भरून चाललें पाहिजे.

स्वर

मराठीतील स्वरांतरांचे प्रकार :

§ २९. खंड १३ वरून कळून येईल की प्राकृतामध्ये ऋस्व आणि दीर्घ अ, इ, उ, आणि ए आणि ओ हे सामान्यतः दीर्घ स्वर आहेत. ह्या स्वरांचे उच्चार कांहीं स्थानभेद न होतां मराठीत आले आहेत; उदाहरणार्थ, आग (अग्नि-), तीन (त्रीणि), पूत (पुत्र-), येणें (एति), तेल (तैल-), जोत (योक्त्र-), चोर (चौर-). जुने संयुक्त स्वर प्राकृतांतून गळल्यामुळे मराठीत जर संयुक्त स्वर आले तर ते अलीकडले आहेत, आणि मूळचे दोन स्वर एकत्र झाल्यामुळे किंवा संस्कृतमधून किंवा इतर भाषेतून घेतलेल्या शब्दांतून ते आलेले आहेत; उदा० पै (प्रति-), चौथा (चतुर्थ-), गौरव (सं.), गौर (अरवी-गर).

ऋ या स्वराचीं रूपांतरें

§ ३०. अ, इ, उ, हे स्वर संस्कृतांत जेथे येतात त्या ठिकाणी प्राकृतांत ते येतातच, पण ऋ च्या जागीही ते येतात. प्राकृतांत हीं तीन्ही रूपांतरें होतांना कोणत्या ठिकाणी कोणतें रूपांतर व्हावें याविषयी स्पष्ट नियम दिसत नाही, आणि प्रत्येक शब्दांत एकाच तऱ्हेनें रूपांतर होईल असाही नियम नाही (पहा पिशाल § ४९-५३). मराठीमध्येहि तिन्ही प्रकार आढळतात आणि एकाच शब्दापासून झालेलीं भिन्न रूपेहि पुष्कळदां होतात. मूळ संस्कृतांत ज्यांत ऋ आहे अशा मराठी शब्दांचीं रूपे जर बारकाईनें पाहिलीं तर मराठीच्या वर्णपद्धतींत किती विसंवाद आहेत आणि त्यांची उपपत्ति लावतांना किती पंचाईत पडते याचीं पुष्कळशीं उदाहरणें मिळतील.—पुढें जीं उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांत प्राकृत रूपांहून अलीकडील रूपें स्वतंत्रपणे दाखविलीं आहेत, आणि एका मूळ शब्दाहून आलेलीं दोन भिन्न रूपेहि निर्दिष्ट केलीं आहेत.

१. ऋचा अ—प्राकृतमध्ये आधार सांपडतो अशीं रूपेः—अस्वल, त्याशिवाय रीस (ऋक्ष; ता. प. अच्छभल्ल), कान्हा, शिवाय अर्धतत्सम किसन (कृष्ण), तण (तृण-), तान्ह (तृष्णा), दाढा (दृढ-), दावणें (ह्यांत दृप धातू असेल तर), पाठ (पृष्ठ-), मऊ (मृदु-), मडे, मेला (मृत-), मिटणेंच्या जोडीनें माठणें, (मृष्ट-), माती (मृत्तिका-), सांखळ (शंखला). दाखविणें आणि देखणें ह्या दोघांचा वरील उदाहरणांत अंतर्भाव करतां येत नाही; कारण दाखविणें हे दृश्

पासून आले नसून द्राक्षपासून आले आहे, आणि-देखणे हे प्राकृत पेक्ख-संस्कृत प्रेक्ष-ह्याच्या संपर्काने आलेले आहे. (पहा-पिशल § ५५४, टीप १०). खालील रूपे देशीवरून आलेली आहेत; कच (कृत्या-), पडकय (-कृति-).

खालील प्रयोग फक्त अलीकडील काळां दिसतात: कात्या (कृत्तिक-, कार्तिक शब्दाचाही यावर परिणाम झाला असावा), घाटणे आणि घुसळणे (घृष्ट-), ताठ (तृष्ट-), कदाचित वाहणे (वृह्-). सडळ हा शब्द संस्कृत शिथिल, प्राकृत सिडिल, यांच्याहून भिन्नरूप आहे (पहा वाकरनाले § १६).

२. ऋ चा इ (पुढील रूपांना प्राकृतमध्ये आधार मिळतो):—रीण (ऋक्ष-), रीस, खेरीज अस्वल, (ऋक्ष-), इटी, (ऋष्टि-), किवण (कृपण-), किसान (कृषाण-), घी (घृत-), घेणे (गृह-ग्रहि-), तीज ता. प. अडीच (तृतीय-), दिसणे (दृश्य-), दीठ (दृष्टि-), भिंगुटी (भृंग-) शींग (शृंग-), शीट (सृष्टि- ; निसटणे यांतील अ, सं. निःसृष्टि शब्दाशी ताडून पाहतां, शब्दाच्या अंतर्भागी असलेल्या त्याच्या स्थानामुळे आहे हे खास; पहा § ४३), हिय्या (हृदय-).

अलीकडे दिसून येणारे : तैसा (तादृश-), मिटणे (मृष्ट; हे रूप माठणे याच्याहून भिन्नरूप आहे); खिड हा धातु संस्कृत आणि मराठीतील खंड या धातूचे रूपांतर असावे. खिड हे रूप खंड आणि खिद् यांच्या संपर्कानेहि कदाचित झाले असेल. विंचू (वृश्चिक-प्राकृत विंच्छुअ-), ह्यांतला च प्राकृत छ पासून येणे शक्य नाही, म्हणून अर्थात हा शब्द परभाषेतून आला हे स्पष्ट आहे.

३. ऋ चा उ.—ज्यांना प्राकृतमध्ये आधार मिळतो असे:—उजू (ऋजु-) (§ १०६ मध्ये आद्य वर्णाचीं वर्णान्तरे सांगितली आहेत त्यावरून कदाचित प्राकृत-मधील उज्जु या शब्दांतील ज च्या द्वित्वाने उपपत्ति लागते), ओपणे (ता. प. सं. अर्प-), गुंठणे (ता. प. सं. ग्रंथ आणि मराठी गांठणे), घुसळणे व त्याच्याशीं भिन्न-रूप घाट (घृष्ट-), पाऊस (प्रावृष-), पुसणे (पृच्छ-).

अलीकडील शब्दांचीं रूपे देतां येतील पण तीं संशयित आहेत. कोमणे हा मूळच्या ऋयुक्त शब्दांपासून झालेल्या पुष्कळ देशी शब्दांसारखा आहे पण त्याचा मूळ शब्द नक्की ठरवितां येत नाही; निझूर हा निझरणे (प्राकृत निज्झरइ, सं. क्षर-) ह्याच्याशीं संलग्न आहे, आणि देशीमध्ये निझूर- आणि निज्झर-असे दोन्ही शब्द आहेत; पण ह्या शब्दांत र शिल्लक राहिली आहे यामुळे त्याच धातूच्या

दुसऱ्या रूपाशीं किंवा ऋदाचित् दुसऱ्या शब्दाशीं सुद्धां संपर्क झाल्याचा संशय येतो. राहिला पोहा (पृथुक्-); ह्या शब्दाची व्युत्पत्तिमुद्धां पुहुअ-पेक्षां प्राकृत *पहुअ ह्यापासून अधिक वरी लागते.

§ ३१. हे जे वर्णांतराचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत त्यांत कोणतें भेदक तत्त्व आहे ? सकृद्दर्शनीं असें दिसून येतें की निव्वळ उच्चारपद्धतिजन्य संस्कारांनीं ह्या प्रकारांची उपपत्ति लागेल. मृदु-खेरीज ऋ चा अ झाल्याचीं जीं दुसरीं जुनां उदाहरणें आहेत, त्यांमध्ये ऋच्या मागाहून येणाऱ्या अक्षरांत अ हा स्वर आहे; जेथे ऋ चा उ होतो अशा बहुतेक शब्दांत पुढें येणाऱ्या अक्षरांतील स्वर तरी उ असतो किंवा ऋ तरी ओष्ठ्यवर्णाशीं संपृक्त असतो (म्हणजे प्राकृत मऊ हें रूप-मुद्धां सदृशवर्ण टाळण्याकरितां भिन्नवर्णापत्तीनें झालेलें असणें अगदीं शक्य आहे); त्यानंतर ऋ चा इ झाल्याचीं जीं उदाहरणें आहेत त्यांत पुष्कळ वेळां जवळच्या अक्षरांत इ स्वर तरी दिसतो किंवा ऊष्मवर्णाशीं तरी त्याचा संयोग झालेला असतो. ह्या किंवा ह्यांसारख्या तत्त्वांनीं पिशळ ह्यांनीं § ४९ ते ५१ यांमध्ये प्राकृतमधील वर्णांचे जे बदल सांगितले आहेत, त्यांची आणि संस्कृतमध्ये जीं कांहीं प्राकृत रूपें घुसलीं आहेत त्यांची उपपत्ति लागते; उदा० पुण्य आणि निप्य किंवा कंकण आणि किंकिणी ह्या शब्दांच्या जोड्यांमध्ये जो फरक दिसतो त्याची उपपत्ति लागते (पहा मेय्ये, Album Kern, पृ. १२१).

पण संस्कृत रूपांची काय किंवा प्राकृत रूपांची काय, निव्वळ उच्चारशास्त्राच्या तत्त्वांवर सर्व ठिकाणीं उपपत्ति लागत नाहीं; अर्थात् मराठीतील रूपांची तर लागत नाहींच. लोकभाषासंकरामुळेहि ही उपपत्ति कांहीं ठिकाणीं लावली पाहिजे आणि कांहीं वर्णांतराची व्यवस्था अंशतः तरी भौगोलिक तत्त्वांवर लाविली पाहिजे.

अगदीं वेदापर्यंत मार्गें गेलें असतां त्या वाङ्मयांत जी प्राकृतसदृश रूपांतरें शिरलेलीं दिसतात त्यांत मुख्यत्वेकरून ऋ चा अ झालेला दिसतो; उदा०—अवट-, कटुक-, विकट-, अणु-, कण-, गण-, फण-, कषति, षष्ठ-, भष-, इरज्- (पहा वाकरनागेल § § ९, १४६, १७२, २०८); ऋ चा उ किंवा इ झालेलाहि क्वचित् आढळतो; उ० पुण्य-, निप्य, शिथिर-, 'कृमि'च्या जोडीनें किमि (पहा वाकरनागेल § १९); आणि विशिष्ट उच्चारशास्त्रविषयक नियमांनीं त्यांची उपपत्ति लागते. पण सूत्रकालापर्यंत आपण आलों की भिन्न वर्णांतरतत्त्वांचा गोंधळ तेथें पूर्णपणें

दिसून येतो; तीच गोष्ट पाली भाषेत दिसून येते; कारण तीसुद्धां संस्कृतप्रमाणेच एक मिश्र वाङ्मयभाषा आहे.

उलट पक्षांनी अशोकाच्या शिलालेखांचे पाठभेद सूक्ष्मपणे तपासतां असं दिसून येतं की त्यांत झालेल्या संकरामुळे जरी त्यांचें स्वरूप अस्पष्ट झाले आहे तरी त्यांत एक विलक्षण तऱ्हेची व्यवस्थितता दिसून येते. गिरनारमधील पाठांत ऋ चा इ झाल्याचें दिसत नाहीं. (तारिस इत्यादि स्थळां बहुधा मूळचा ऋ च नाहीं, पहा वाकरनागेल, प्रस्तावना, पृष्ठ XXI; दुग्मान*, Grundriss II, I—पृष्ठ ४९६ वरील टीपेंत त्याच्याविरुद्ध मत प्रदर्शित करतात). ऋ चा उ फक्त दोन स्थळां दिसतो आणि परिपुछा आणि वृत्त यांच्या जोडीनें ओष्ठ्यवर्णसंयोग असूनहि वडि, मग, मगव्य अशीं रूपे आढळतात, शिवाय कांहीं शब्दांचे फार महत्त्वाचे पाठभेद दिसून येतात. गिरनारमध्ये क्त, दढ, मग, मगव्य, वडि हीं रूपे आहेत, तर त्या जागीं शाहावाजगडींत क्तिट(र), दिढ, मृगो, पण त्याबरोबर मगव्य, वुडि आणि वडि आणि वडढणं, अशीं रूपे आहेत. कालसीच्या शिलालेखांत क्तच्या जोडीनें क्तिंतवत, ' वुडि'च्या जोडीनें दिढ, मिगे, मिगव्य, वुडानं असे पाठ सांपडतात (सनार, Insc. de Piyadasi, II, ३६०, ३४८, ३६९, ३७०; ता. प. मिशलसन, Am. J. Phil. XXX, ४२८, XXXI, ५६, ५८, JAOS, XXXI, २३१, २४९.).

ह्या पाठव्यवस्थेनें पुढील कल्पना दृढ होते. नैर्ऋत्य दिशेकडील प्रांतांत ऋ—चा अ—हें वर्णांतर मुख्यत्वेकरून दिसतें; उलट उत्तरेकडील व पूर्वेकडील भाषांत ऋ चा इ झालेला दिसतो; उदा० भात्रा येथें संस्कृत अभिकृत्य ह्याचें अधिगिच्य हें रूप झालेलें आहे आणि ह्यांत पौरत्य भाषांचें लक्षण स्पष्ट आहे (पहा सिल्व्हॅ लेव्ही, J. As., १९१२, II, पृष्ठ ५१२).

ज्या भाषांतून वाङ्मयनिर्मिति झाली आहे त्यांचें निरीक्षण केलें असतां हीच गोष्ट सिद्ध होते. उत्तर हिंदुस्थानांतील मध्ययुगीन लोकभाषांना वाङ्मयाचें भाग्य

* पण पुढें त्यांच्या ग्रीक व्याकरणाच्या चौथ्या आवृत्तींत पृष्ठ २३१ वर मिशलसन, Classical Philology, भाग ५, पृ. २१९-२२० चा हवाला देऊन त्यांनीं मत पालटलें आहे.

लाभलें नाहीं; पण प्रो. ल्यूडर्स यांनी संपादिलेल्या बौद्ध नाटकांच्या अवशेषांतील प्राकृतांत जर ऋ-चा इ-च झालेला दिसत आहे तर ह्या प्राकृत भाषा मध्यभारतां-तील किंवा पूर्वेकडील होत्या म्हणून हें वर्णोत्तर झालें आहे असें कां म्हणूं नये? संस्कृत काव्यनाटककारांनी जर ऋ-चीं निराळी रूपें असलेले शब्द वारकाईने पाहिलें तर सामान्यतः माहाराष्ट्रीमध्ये ऋ चा अ, आणि शौरसेनींत किंवा मागधींत इ झालेला दिसतो (जैन प्राकृत ह्या मिश्र स्वरूपाच्या असल्यामुळे अपवादात्मक आहेत); उदा० किद-, बिद-, अशीं शौरसेनी आणि मागधी रूपें आहेत; ता. प. माग० पिस्ट, शौर० तिण-, मिउ-, मिच्चु-, पुठ-, वुसह-, दिढ-, खेरीज दढ- (पिशळ § ४९, ५२, ५३).

आतां आपण जर मराठीकडे वळलों तर प्रथमतः हें दृष्टीस पडतें की संस्कृत-मधील ऋच्या ठिकाणीं इ व उ येणारीं रूपें उत्तर हिंदुस्थानाशीं संलग्न असलेल्या भाषांत आढळतात. अर्थात्च त्या भाषांतच हे शब्द नसले तरची गोष्ट वेगळी. दुसरें असें की प्राकृतमध्ये जेथे दोन रूपें झालेलीं आहेत तेथे मराठीचा कल अ असलेल्या रूपाकडे बहुतेक नेहमीं असतो; उदा. दाढा, मऊ, मडें, मेला, सढळ (घी, तैसा, वगैरे अपवाद आहेत, पण हे शब्द अखिलभारतीय आहेत). त्याच-प्रमाणें ज्या रूपांवद्दल आधुनिक आर्य-भारतीय भाषांमध्ये पुष्कळ प्रकार आढळतात त्या स्थलीं अ असलेलाच रूपें मराठींत येतात; उदा० तण, तहान, पाठ, माती, सांखळ. उलट पक्षीं हिंदींत ह्या शब्दांऐवजीं तिन, तिस (तृषा), पीठ, मिट्टी (मट्टीहि आहे), सीकड (त्याच्या जोडीला सांकळही आहे; ता. प. वं. शीखल). गुजराथी व सिंहली या दोन भाषांत मात्र संस्कृत तृण याच्या जागीं येणाऱ्या शब्दांत अ सांपडतो आणि सिंहलीमध्येच फक्त मराठीप्रमाणें ऋक्ष-चें एक रिच्छ आणि दुसरें प्राकृत अच्छपासून झालेलें अशीं दुहेरी रूपें सांपडतात; मराठी माठणे व मिटणें ह्या जोडीपैकीं सिंहलींत फक्त पहिलें रूप सांपडतें. कांहीं बाबतींत मराठीपेक्षां गुजराथी आणि सिंहली पुढें गेलेल्या दिसतात. संस्कृत हृदयांतील ऋच्या जागीं फक्त त्यांच्यांत अ झालेला आहे. मराठींतील हिय्या हा वाङ्मयभाषेतील शब्द खास दुसऱ्या भाषेतून आलेला आहे. मराठींतील घणें, शींग, शीट ह्यांच्या जागीं असलेल्या सिंहली शब्दांत फक्त अ च आहे.

वरील विवेचनावरून पाहतां मराठींत ऋ च्या जागीं जे अनेक वर्ण दिसतात ते केवळ उच्चारशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें आले असें नसून मध्यभारतांतील भाषांतून

आलेल्या शब्दांशी संकर झाल्याने ते आले आहेत. हे आंगतुक शब्द फार प्राचीन काळी मराठीत शिरले असून त्यांत सारखी भर पडली आहे. हे आंगतुक शब्द सोडले असता ऋ चें जें वर्णांतर होतें तें एक गमक ह्या दृष्टीने त्याकडे पाहतां मराठी भाषा हिंदुस्थानच्या नैर्ऋत्य भागांतील भाषांमध्ये मोडते; गुजराथी आणि सिंहीहि त्याच भाषाविभागांत मोडतात.

स्थाननियत स्वरांतरं

प्रास्ताविकः— स्वराघात*

§ ३२.—मराठीतील स्वरघटना प्राकृतमधील स्वरघटनेप्रमाणेच जरी झालेली असली तथापि मराठीतील स्वर हे नेहमी व्यक्तिशः प्रत्येक स्थळी त्या जागी असलेल्या प्राकृत शब्दांतील स्वरांप्रमाणे असतात असे नाही. मराठीतील स्वरांत जे फरक झाले आहेत ते त्या स्वरांचे त्या शब्दांत काय स्थान आहे यावर अवलंबून झालेले आहेत.

१. बहुक्षर शब्दांच्या अंती येणारे स्वर गळले आहेत; अर्थात् कांहीं थोडो जुनीं रूपे वगळलीं तर मराठीतील सर्वच अंत्य स्वर जुन्या अंत्य स्वरांचा उपांत्य स्वरांशी संयोग झाल्याने उत्पन्न झालेले आहेत.

२. उपान्त्य स्वर शिळक राहिले आहेत व त्यांचा उच्चार कायम राहिला आहे, पण जुन्या ह्रस्व स्वरांच्या ठिकाणी दीर्घ स्वर आले आहेत. जुने उपान्त्य अक्षर मराठीत अन्त्य होऊन ते स्वराघाताचा उच्चविन्दु झाले आहे आणि त्यामुळे मराठी कवितेमध्ये यमकपद्धति रूढ झाली आहे.

३. उपान्त्यपूर्व स्वरांचा मात्रालोप झाला आहे आणि, येरवींची गोष्ट राहो, मध्याक्षरांतसुद्धा त्यांचे उच्चार पालटले आहेत.

* ह्या पुढील स्वराघाताविषयींच्या, विशेषतः सद्यःस्थितीविषयींच्या, आमच्या म्हणण्याला प्रियर्सन यांची मान्यता नाही. ह्या सर्वच कल्पनेचा ऊहापोह करून टर्नर यांनी आपली नवीन कल्पना मांडली आहे (The Indo-germanic Accent in Marathi, JRAS, १९१६, पृ. २०३-२५१), पण मला ती पटली नाही. उलट पक्षां येथे मराठी उच्चारपद्धतीची जी उपपत्ति दिली आहे ती ग्रॅमों यांनी Notes de phonétique générale (MSL, १९ पृ. २७७-८) यांत मान्य केली आहे. कांहींही तथ्य असो, आधुनिक भाषांतील स्वराघाताविषयी निव्वळ कल्पना सोडून प्रत्यक्ष वस्तुस्थितिकथनरूपी संशोधन अद्यापि व्हावयास पाहिजे; ता. प. झ्युल. ब्लोक, A propos d'accent d'intensité " en indo-aryen (Comm. Essays presented to R. G. Bhandarkar, पृ. ३५९ व पुढे).

हे जे फरक झाले आहेत त्यांचे लॅटिन शब्दांपासून 'रोमान्स' भाषांमध्ये आलेल्या शब्दांत जे फरक दिसून येतात त्यांशी असलेले साम्य विद्वानांनी पुष्कळ ठिकाणी दाखविलेले आहे आणि हे मराठीतील फरक उपान्त्य अक्षरावरील येणारा जो स्वराघात, त्याचप्रमाणे दार्मस्तेतेर यांच्या मताप्रमाणे येणारा आद्याक्षरावरील प्रत्याघात, या दोहोंच्या संयोगामुळे उत्पन्न झाले आहेत, असा सामान्यतः निष्कर्ष काढलेला आहे (पहा वीम्स I, पृ० १७ व पुढे; ता. प. वंड्रेथ, *The Gaurian compared with the Romance Languages*, JRAS, १८७९, पृ. २८७ व पुढे; १८८०, पृ. २३४ व पुढे). ह्याच कारणामुळे आधुनिक भारतीय-आर्य भाषांच्या उच्चाराना इतिहास सांगण्यापूर्वी स्वराघातांचे विवेचन आणि त्याचा इतिहास सांगितलेला असतो (पहा ग्रियर्सन, *Phon.*, पृष्ठ ३९५ आणि पुढे; गायगर § ४ आणि पुढे). प्रत्येक कालविभागामध्ये हा स्वराघात कसा होता आणि त्याचे नियम काय होते हे जर नक्की ठरले तर ही वरील विवेचनपद्धति आवश्यकच आहे; पण स्वराघाताचा इतिहास आणि त्याचे परिणाम हे ठरविणे सकृदर्शनी वाटते त्यापेक्षा फार कठीण आहे.

§ ३३. अगदी प्राचीन काळी पाहू जातां स्वराघाताविषयी प्रत्यक्ष पुरावा अर्जा वात नाही. त्या वेळचे वाङ्मय किंवा व्याकरणग्रंथ यांत स्पष्ट अशा तऱ्हेची कांहींहि माहिती नाही. तरीसुद्धां असे अनुमान काढावयास हरकत नाही की जर काव्यनाटककाळी स्वराघात हा लक्षांत येण्याजोगा असता, तर ज्याप्रमाणे वेदांतील स्वरांचा विचार झाला होता त्याप्रमाणे भाषेतील स्वराघाताचाहि विचार झाला असता; आणि त्यामुळे व्याकरणांत कांहीं नवे शोध कदाचित कांहीं गैरसमजुतीचे प्रकारसुद्धां, आले असते. पिश्ल (§ ४६) म्हणतात त्याप्रमाणे वैदिक स्वरांच्या जागी स्वराघात आले असते तर ही गोष्ट जवळजवळ निश्चितपणे झाली असती. प्रो. याकोबी पिश्ल यांच्या मताचा पुरस्कार करतात. त्यांच्या मताने अन्त्य वर्णांच्या आर्भी येणाऱ्या पहिल्या दीर्घ स्वरावर मुख्य स्वराघात आणि आद्य स्वरावर एक गौण स्वराघात येतो. ह्या मताचे विस्तृतपणे परीक्षण करण्याचे हे स्थळ नाही; आर्भी ह्या मताला फार महत्त्वाचे अपवाद आहेत (पहा याकोबी; *IF*, ३१, पृ. २१९); पण प्रो. याकोबींचा लेख, *ZDMG*, ४७, पृ. ५७४ आणि पुढे, वाचला असतांना असे दिसून येईल की अन्त्य वर्णांचा होणारा अस्पष्ट उच्चार हा, आपणांस माहित असलेली भारत-युरोपीय लघु-गुर्वक्षरक्रमपद्धति आणि प्राकृतामधील वर्णव्यापत्तीचे सामान्य नियम हे सर्व लक्षांत

घेतां, विशेषतः प्राकृतमध्ये असंख्य तत्सम आहेत हीहि गोष्ट लक्षांत घेतां, त्यांनीं निर्दिष्ट केलेल्या बहुतेक चिंत्य गोष्टींचा उलगडा होण्यास पुरेसे साधन आहे. प्रो. याकोबिनी KZ, ३५, पृ. ५६८, या लेखांत शांतनवाच्या फिटसूत्रांतील कांहीं चमत्कारिक नियमांचा उल्लेख केला आहे. त्यावरून असे दिसते की जुन्या स्वरावरो-वरच दुसरा एक स्वर कांहीं सांप्रदायिक विशिष्ट लग्न—(लघुगुरु—) क्रमाने येत असतो. हा दुसरा स्वर आघातस्वर तर नसेल ? एकंदरीत पाहतां जुन्या काळीं स्वराघात होता असे म्हणण्यास सबळ कारण नाही, आणि ही गोष्टसुद्धां लक्षांत ठेवली पाहिजे की स्वराघाताविषयांचे प्रचलित मत हौग-व्हूलरप्रभृति जर्मन पंडितांनीं केलेल्या अली-कडील संस्कृताच्या उच्चारान्या वर्णनावरून बनलेले आहे. ह्या पंडितांच्या ठिकाणीं स्वराघाताविषयीं साहजिक पूर्वग्रह असल्यामुळे त्यांचे वर्णन चुकीचे असण्याचा संभव आहे. माझ्या स्वतःच्या अनुभवाने त्यांचे वर्णन चुकलेले आहे हे मी सांगू शकेनच, पण फोनोग्राफवर जे उच्चारलेख घेतले आहेत त्यावरूनहि हेच सिद्ध होते [पहा फेल्बर, die indische Musik der ved. u. der klass. Zeit, Sitzber. Kais. Ak. Wiss., Wien, Phil.hist. Kl., १७०, VII, पृ. ७७ व पुढे].

§ ३४. सध्यांच्या काळच्यासुद्धां स्वराघाताचे वर्णन करणे फार कठीण आणि आणि फार अनिश्चित आहे. बीम्सनीं ह्याविषयीं समाधानकारक मत आपणांस मांडतां येत नाही अशा कबुली दिली आहे; त्यांचे म्हणणे असे की हा विषय मूळचाच कठीण, पण ज्या भाषांमध्ये वाङ्मयावांचून पुष्कळ काळ गेला आहे, त्यांच्या बाबतीत तरी तो फार कठीण होतो (१, पृष्ठ १७ ते २१). त्यांनीं दिलेले हे कारण चुकले आहे हे स्पष्टच आहे, पण त्यांच्याइतक्या कुशाग्र बुद्धीच्या आणि चाणाक्ष ग्रंथकाराला ह्या विषयाच्या अवलोकनाला थोडीबहुत जरी अनुकूल परिस्थिति असती तर ह्या स्वराघाताचे नियम ठरविल्यावांचून तो खास राहिला नसता. एक गोष्ट निश्चित आहे आणि ती ही की जेथे जुन्या कांहीं निरीक्षकांनीं स्वराघात आहे म्हणून मत दिले आहे तेथे हा स्वराघात फार अल्प आहे आणि स्वराघात आणि मात्राकाल यांचा जवळजवळ गोधळ होतो असे त्यांचे म्हणणे आहे; उदा. बिहारीच्या बाबतीत ही स्थिति आहे (पहा ग्रियर्सन, Maith. Gram. § २८). ग्रीव्हज म्हणतात की हिंदीत स्वराघात नाही (Hindi Gram, § २६); केलोंग हीच गोष्ट सांगतात पण जरा कमी ठासून सांगतात (स्वराघात हा “निःसंशय प्रतीत होतो, पण इंग्रजीपेक्षा बराच कमी लक्षांत येणारा आणि मात्राकालाच्या मानाने कमी

महत्त्वाचा आहे, ” ३५); इतर बहुतेक वैयाकरणांनी स्वराघाताचा उल्लेखच केलेला नाही. बंगालीमध्ये वाक्यस्वर आहे आणि त्यामुळे प्रेच भाषेप्रमाणेच पदस्वर हा लक्षांत न घेण्याजोगा होतो, असे अँडरसन यांचे मत आहे (पहा JARS, १९१२, पृ.० १०७४-७५). मराठीत स्वराघात आहे आणि तो सामान्यतः उपांत्य स्वरांवर आणि अंत्य जर दीर्घ असेल तर त्यावर असतो, असे जोशी यांनी कबूल केले आहे (§ २१७). नवलकरांचे म्हणणे असे (१३९) की मराठीत प्रत्येक शब्दाचा उच्चार समस्वर असतो, फक्त उच्चारप्रयत्नामुळे पहिले अक्षर इतरांपेक्षा क्वचित् वरच्या स्वरांत असते, पण इंग्रजीप्रमाणे अधिक जोराच्या अर्थी पुढील तीन प्रकारां-व्यतिरिक्त मराठीमध्ये स्वर अस्तित्वांत नाही. त्यांनी जी उदाहरणे दिली आहेत ती (१) स्वरानंतर येणाऱ्या संयुक्त व्यंजनांची (उ० घट्ट, पक्का, शब्द, भक्त इ०), (२) ऋस्व स्वरानंतर येणाऱ्या अनुस्वारांची (बंड इत्यादि) आणि (३) स्वरानंतर येणाऱ्या विसर्गांची (दु.ख इत्यादि) आहेत. त्यावरून हे उघड दिसते की ही उदाहरणे व्यंजनसंयोगांची अतएव एक संस्कृतमधून किंवा इतर अर्वाचीन भाषांतून आलेल्या आगतुक शब्दांची उदाहरणे आहेत. यांतहि एक फार लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट अशी की मराठीत लिहिलेल्या (गोडबोले-दिपळुणकर-कृत) व्याकरणांत स्वराघाताचा प्रश्न अर्जावात वर्ज केला आहे. आणखी अलीकडे जी प्रस्तुत ग्रंथकारांनी माहिती जमा केली आहे त्यावरून मराठी वैयाकरणांना स्वराघाताची कल्पनाहि नाही किंवा तिचा उल्लेख करण्यास त्यांना शब्दहि माहित नाही असे दिसते.

§ ३५.—दुसरे असे की संस्कृतमधील आणि अर्वाचीन प्रचलित ग्रंथांत स्वराघाताविषयी जे वर्णन येते ते जर खरे मानले तरी या दोन कालविभागांमधील नवी संबंध प्रस्थापित करितां येत नाही. शब्दांच्या पेटांतील स्वरांचे लघूकरण आणि उच्चारान्तर ही निरनिराळ्या काली झाली आहेत आणि ही जर फक्त स्वराघातामुळेच झाली असती तर त्यांच्यांत एक अपरिहार्यतेचा किंवा सार्वत्रिकत्वाचा जो भाग असता तो दिसत नाही. जे उपांत्य वर्ण अन्त्य होऊन दीर्घ होतात त्यांचीहि अन्य तऱ्हेने उपपत्ति लागते; अन्त्य स्वराचा लोप झाल्यानेच उपांत्य स्वर दीर्घ होतो अशी उदाहरणे नमूद झालेली आहेत (पहा स्ट्राइटबेर्ग, I F, ३, पृ० ३१०-११); त्यांतही मराठीतील अन्त्याचे दीर्घाकरण हे अलीकडे झाले आहे. ही अडचण फक्त मराठीतच येते असे नाही तर स्वराघाताची मांडणी इतर भाषांमध्ये करित असतांना

कांहीं ग्रंथकारांच्या लिहिण्यांत विसंगति दिसून येते; शायगर यांना (§ ४) सिंहलीच्या स्वराघाताच्या इतिहासाचे दोन स्वतंत्र कालखंड आणि त्या भाषेच्या घटनेत दोन स्वतंत्र थर मानावे लागतात; भारतीय-आर्यभाषेच्या उच्चारपद्धतीची सामान्य रूपरेषा सांगतांना (Phon. पृ० ३९८-९९) प्रियर्सन यांना एका अक्षरावरील स्वराघाताचा संपर्क दुसऱ्या अक्षरावर होतो आणि मुख्य स्वराघात प्रतिस्वराघाताने नाहीसा होतो असे म्हणणे भाग पडले आहे. स्वराघाताचा इतिहास सुसंबद्धपणे लिहितां येणे शक्य नाही हा निष्कर्ष ह्या सर्व गोष्टींवरून निघतो, दुसरें काय ?

§ ३६—ग्रॅमोच्या संशोधनाप्रमाणे असदृशवर्णापत्तीचीं जीं उदाहरणे पुढे सांगितलीं आहेत त्यांचा आणि स्वराघाताचा कांहीं संबंध नाही हीहि गोष्ट येथे नमूद केली पाहिजे.

म्हणजे स्वराच्या मात्रांत किंवा क्वचित् प्रसंगीं उच्चारांतसुद्धां जे ठराविक फरक होतात, ते फक्त लघुगुर्वक्षरक्रमाच्या नियमानें सिद्ध होतात असें मानणे युक्त ठरते. पुढील विवेचनामध्ये ही गोष्ट प्रस्थापित केली आहे.

(अ) अंत्य स्वर

§ ३७—संस्कृतामधील अन्त्य व्यंजनें गळल्यामुळे प्राकृतांत स्वरांखेरीज अन्त्य वर्ण राहिला नाही. हा जो शेवटच्या वर्णाचा विशिष्ट कमजोरपणा त्याचा परिणाम पुढे स्वरांवरही झाल्याशिवाय राहिला नाही. अशोकच्या शिलालेखांतच ह्या परिणामाचें पहिलें स्वरूप दिसून येतें. त्याच्या स्तंभलेखांपैकीं पूर्वभागाच्या लेखांत आकारान्त शब्द अकारान्त लिहिलेले सांपडतात. (पहा मिशलसन, IF, २३, पृ. २३८-३९, मेथ्ये, J. As., १९०८, २ पृ ३१२); पण वाङ्मयांतील प्राकृतांत अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत पुरातन काळापासून चालत आलेली लेखनपद्धति शिल्लक राहिलेली आहे आणि ह्याचें कारण खास असें असावें की मूळचे दीर्घ पण मागाहून ऱ्हस्व झालेले स्वर अन्त्य नसलेल्या ऱ्हस्व स्वरांपेक्षा थोडेतरी अधिक दीर्घ राहिलेच. वाङ्मयांतील प्राकृतांत सुद्धां कर्धोर्धो अंत्य 'आ' ऱ्हस्व केलेला सांपडतो, पण कांहीं विशिष्ट स्थळीं येणाऱ्या विशिष्ट रूपांतच हे ऱ्हस्वत्व येतें; उदा० टी मिशलसन यांची संस्कृत यथा-च्या ठिकाणीं येणारा प्राकृत ग्रह किंवा संस्कृत वा-च्या जागीं येणारा प्राकृत व यांविषयीं अशी उपपत्ति आहे की मूळच्या भारतीय-युरोपीय भाषांतच अशीं दोन दोन रूपे होती. तरीसुद्धां

अद्यतन भूताच्या तृतीय पुरुषाचे त्या आणि त्या असे जे प्रत्यय दिसतात त्यांची उत्पत्ति लागत नाही (पिशल, १५.४७, ता. प. १५.२०). प्राच्य भाषांत अशोकान्या शिलालेखांतील रूपांप्रमाणे उअ-प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययें (कदुअ, गडुअ, इ०, पिशल, १५.८१) आहेत. तीं सिद्ध करण्याला दुसरी उत्पत्ति मिळतच नाही. अशा स्थितींत मूळच्या त्या प्रत्ययाचा य-प्रत्ययाशी संपर्क झाला असे म्हणता येईल. आतां वाङ्मयांतील प्राकृतांत सर्वत्र येणारे ऋस्वीकरणाचे दोन निर्विवाद प्रकार राहतात ते म्हणजे (१) सर्व दीर्घ अनुनासिक स्वर अन्त्य स्थानीं ऋस्व होतात (पिशल, १८३) आणि (२) युत्रय द ऋ यांनीं आणलेल्या पोथीच्या पानांपासून तहत प्राकृत कवितापर्यंत ए आणि ओ ऋस्वत्व पावून इ आणि उ असें लिहिले आहेत (पिशल, १८५); प्राकृतामध्यें सामान्यतः आत्मनेपदाचा लोप होऊन परस्मैपद अधिक प्रमाणांत दिसते, त्याला हेंच अन्त्य ए चें ऋस्वीकरण आणि संवृतीकरण कदाचित् कारणीभूत झालें असेल (पहा पिशल, १४५२).

अलीकडील बहुतेक भारतीय-आर्य भाषांत शेवटच्या स्वरांचा लोप झाला आहे. फक्त विहारी (पहा ग्रियर्सन, Maith. Gram., § ८-१०), काश्मिरी, सिंधी (पहा ग्रियर्सन, Phon., § ४००), सिंधली (पहा गायगर, § २८, २९-३०) आणि नेपाळी ह्या अपवादात्मक आहेत. मराठींत कोंकणाच्या दक्षिण भागांत अन्त्य स्वर नेहमीं ऋस्व असतात, पण इतरत्र ते शिळक राहिलेले नाहीत आणि कोंकणांत मूढां जे राहिले आहेत ते द्राविडी भाषांच्या लकडांच्या संपर्कांत राहिले आहेत हें खास (पहा LSI., Mar., पृ. १६७, १८८, १८९). हा अपवाद वगळला असतां मराठींत जर अन्त्य स्वर राहिले असतील तर ते जुन्यापुराण्या रूपांत किंवा स्वरसंक्षेपांत किंवा खोळ्या दाखल्यावरून केलेल्या नवीन रूपांतच दृष्टीस पडतात.

§ ३८—ऋस्व किंवा दीर्घ, शुद्ध किंवा सानुनासिक अ मराठीच्या उत्पत्तीच्या पूर्वीच लुप्त झाला आहे आणि त्याचा अवशेष फक्त कवितेंत गणाक्षरांची भरती करण्याकरितां उपयोगिला जातो; उलट पक्षां इ आणि उ अधिक दिवस टिकले. जुन्या कवींच्या हस्तलिखित प्रतींत नवी लेखनपद्धति नाही, पण त्यांत नेहमीं चतुर्थीच्या एकवचनाचा आणि द्वितीय पुरुषीं एकवचनां सि-सी हा प्रत्यय (आतांचा स) दिसून येतो. त्याचप्रमाणे तृतीय पुरुषीं अनेकवचनां ति-ती (आतांचा त) हा प्रत्यय दिसतो. प्रथमेचें पुंलिंगीं एकवचन सामान्यतः उ-प्रत्ययान्त असतें आणि

स्वरानंतर किंवा, व, य, ह या वर्णानंतर ओ- प्रत्ययान्ताहि असतें; उदा० अभिल-
षितार्थचिन्तामणि या ग्रंथांत रावो, नारायणु, अशीं रूपें आढळतात. जुन्या शिला-
लेखांतही अशींच रूपें आढळतात: ता.प. पंढरपूरच्या शिलालेखांत फागनिपुर, देवरायासि
विवरु (ओळ ३), पंडीतु (ओळ २८); खुद्द सोळाव्या शतकांतली कांहीं लेखांत
पाटइळु आणि पाटेळु, सावंतु (सामन्तः) हीं रूपें आहेत (ग्रंथमाला, मार्च १९०२
पृ. ३१-३३).—अलोकडल्या काळीं तरी अशी लेखनपद्धति जर दिसून आलीच तर
ती बहुधा निव्वळ जुन्या वळणाची असली पाहिजे; त्याखेरीज जुन्या सांप्रदायिक
लिहिण्यांत जो एक विसंवाद दिसतो त्याची उपपत्ति लागत नाही; उदा० हेम(मा)-
डि(डी) ह्यांत असे ऱ्हस्व व दीर्घ असे दोन्ही प्रकार आहेत. मालि, जोइसि (पंढ-
रपूर, पंक्ति ४, १७) येथे ऱ्हस्व इ आहेत, त्यावरून ह्या काळीं अंत्य इ वर्ण हा
उभयवाचक होता हें सिद्ध होतें. त्यामुळे संस्कृतमध्ये जेथे ऱ्हस्व इ येतो त्या ठिकाणी
जुन्या वाङ्मयग्रंथांत दीर्घ ई चा प्रघात पडला; उदा. जरी, तरी (आधु. म.,
जर, तर, सं. यर्हि, तर्हि), असी-अती (आधु. म., अस,--अत, सं. असि--
अन्ति), इत्यादि.

च्याप्रमाणें इ आणि उ ह्यांच्या मात्राकालांत फरक पडला त्याचप्रमाणें उच्चारांतहि
पडला आहे. ह्या दोन्ही वर्णांचा अ-शीं घोटाळा झाला आहे. याचें प्रत्यंतर च या
ऊष्मदन्त्य अव्ययांत मिळते. या अव्ययाचें जुन्या मराठींत आणि कोंकणींत ऱ्हस्व
चि असें रूप आहे; आणखी आपल्याला माहीत आहे (पुढें पहा) की तालव्य
वर्णांच्या पुढें इ आला असता जुना उच्चार कायम राहातो. यासारखेंच दुसरें उदा-
हरण म्हणजे संबंभदर्शक नामास लागलेला आणि देवतादर्शक स प्रत्यय (आज्ञास,
आजीस इ०, लांव=लांस, दे. लामा); हा स प्रत्यय संस्कृत श्रीचें रूपांतर आहे हें
नक्की; आतां या प्रत्ययाचा उच्चार स होतो, श होत नाही; म्हणजे इ चा अ-शीं
घोटाळा झाल्यानंतर मग लोप झाला.

अन्त्य स्थानीं कांहीं संयुक्तस्वरांमध्ये जे फेरबदल होतात ते पुढें § ६० आणि
पुढें येथें वर्णिले आहेत. एकेरी स्वरांच्या लोपाचीं उदाहरणें पुढें दिल्याप्रमाणें :

§ ३९—प्राकृत अ आणि अम् ह्यांचा पुढील ठिकाणीं लोप झाला आहे : आज
(अद्य,) आठ (अष्ट), पांच (पञ्च); नपुं. प्र० आणि द्वि० एक०: नांव (नाम),
जळ (जलम्), पान (पर्णम्); तृतीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय एँ (एन).

प्रा. स्त्री० प्र. आणि द्वि. एक. च्या आ आणि आम् या अन्त्य वर्णांचा पुढील ठिकाणी लोप होतो : आत (दे. अत्ता), आस (आशा, आशाम्), कळ (कला-कलाम्), वेळ (वेला- वेलाम्), वाट (सं. वर्त्मन्, प्रा० स्त्री० वद्य वद्यं); सं. मूबील प्र० द्वि० पुं० अनेकव० चे आः आणि आन् यांचा, सं. पुं. नपुं. षष्ठीच्या अनेकव. आनाम् प्रत्ययापासून झालेल्या सामान्यविभक्तीच्या आं-प्रत्ययाचा, त्याच-प्रमाणे सं. ईनाम् पासून झालेल्या ई-चाही लोप होतो. हेठ ह्या अव्ययाची भानगड आहे. प्राकृत हेठठा-पासून तें झालें आहे म्हणावें किंवा प्राकृत हेठठ विशेषणापासून नपुं० द्वितीया किंवा सप्तमी अशी कोणती तरी विभक्ति मानावी तें कळत नाही (पिशळ, § १०७). मराठीमध्ये आकारान्त किंवा आंकारान्त रूपे स्वरसंक्षेपानें होतात. वर पुं. नपुं. अनेकव. सामान्यविभक्तीचीं रूपे सांगितलीं आहेत तीं, त्याचप्रमाणे प्राकृत-अह (सं.-अथ) ह्यापासून आलेलीं द्वि. पु. अनेकवचनीं रूपे, त्याचप्रमाणे अओ-प्रत्ययान्त प्रा. रूपांपासून झालेलीं प्र. पु. एकवचनींचीं आकारान्त रूपे, हीं अशाच तऱ्हेनें स्वरसंक्षेपानें झालीं आहेत. ' सहा ' आणि ' दहा ' यांमध्ये आर्षीं रूपे सिद्ध झालीं आणि मागाहून त्यांना अन्त्य आ जोडण्यांत आला आहे.

ह्या प्रसंगानें ही एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे की मराठी अन्त्य अं-आं-चा लोप होण्यापूर्वी त्यांच्या उच्चारान्त कांहींहि फरक झालेला नाही. दुसऱ्या आधुनिक भाषा ज्यांपासून उदभवल्या अशा कांहीं मध्ययुगीन भाषांत अनुनासिकत्वानें या अन्त्य स्वरांत 'उत्व' आलें आहे. त्यामुळे गुजराथांत द्वि. नपुं. एकवचनाचा उं असा प्रत्यय आहे, तर मराठीतील प्रत्यय एं (अकं) आहे असा भेद आहे. त्याचप्रमाणे शतम् शब्दाचीं मध्यभारतीय किंवा पश्चिम भारतीय भाषांत मराठीहून भिन्न रूपे आहेत; उदा० सिं. सौ, गुज. शो, हिं. पं. सौ व जोडीनें सह, उलट पक्षीं म. शें, हिं. पं. सह, ओ. शए, वं. शए, शये, सिं. सिय. याचप्रमाणे हिंदांत सामान्यवि. च्या अनेकवचनाच्या ओं (आनाम्) प्रत्ययाची उपपत्ति लागते; त्याच्या उलट म., रा., पं., सिं, आणि बहुधा गुज. ह्यांत त्याच ठिकाणी प्रत्यय आं आहे. हिंदातील प्र. पु. एकव. ऊं (आमि) प्रत्ययाचें कोडे पडतें त्याचीही अशाच तऱ्हेनें बहुधा उपपत्ति असेल. ज्या भाषांत अन्त्य अंला उत्व आलें आहे त्यांत अपभ्रंशाची गणना केली पाहिजे; उदा० त्यांत अं चा उ आणि अकं-चा अउं झाला आहे (पिशळ, § ३५१-५२). त्याचप्रमाणे त्यांत प्र. पु. एकव. चा प्रत्यय अउं-च आहे. ह्यापासून मिळणाऱ्या प्रमाणांची योग्यता कांहींही असो (ता. प. § २२) ह्या एका महत्त्वाच्या बाबतींत अपभ्रंश हा मराठी-

हून भिन्न ठरतो आणि मध्यभारतीय भाषांशी त्याचें एकरूपत्व दिसतें. मराठीच्या मातृस्थानी असणाऱ्या प्राकृत भाषेतील अं चा मूळचा उच्चार शिहक राहिला आहे, ह्याचा मराठीत नपुं. ची स्वतंत्र रूपे आहेत ह्याच्याशी बहुधा कांहींतरी संबंध आहे. पुं. ओ हा प्रत्यय नपुं. अं प्रत्ययाहून भिन्न राहिला आहे; उलट पक्षी ज्या भाषांत प्राकृत अं च्या ऐवजी उं आला आहे त्यांमध्ये हा उ आणि प्राकृत ओ-पासून झालेला उ ह्यांचा घोटाळा झालेला आहे.

इकारान्त नामांच्या प्राकृत प्र. द्वि.च्या रूपांतील इ व इम्चा लोप झाला आहे; उदा० आग (अग्निः-अग्निम्), आंच (अर्चिः)-इ०. वर्त. द्वि. पु. एक.चा प्रत्यय स (सि) आहे त्यांतील, तसेच त्याच काळीं तृ. पु. अने.चा त(न्ति) यांतील, सं. प्रति, प्रा०-पडि, म० पड-ह्या उपसर्गांतील, त्याचप्रमाणेंच पूर्वीचें पणि, आताचें पण, ह्या अव्ययांतील इ-चा लोप झाला आहे.

पुढील ठिकाणीं संस्कृत स्त्री. नामांच्या प्राकृत प्र० द्वि० एक० अनेक० रूपांतील ई, ई व ईः ह्यांचा लोप झाला आहे(पुढें नामरूपांचें प्रकरण पहा) : आरत (*आरात्री), केळ (कदली), दावण (दामनी) इ०; सं० इनीपासून होणारी ईण-प्रत्ययान्त स्त्री० विशेषणें; उदा० दुर्भीण, ह्यांतहि ईचा लोप होतो.-मराठीतील इ-प्रत्ययान्त नामें, प्राकृतमधील इओ-इआ-इअं-प्रत्ययान्त नामांपासून झालीं आहेत(उपरिनिर्दिष्ट प्रकरण पहा); आथि(थी), नाथि(थी) (सं० अस्ति, नास्ति), हीं क्रियापदरूपे, त्याचप्रमाणें आम्ही, तुम्ही, हीं सर्वनामरूपे कालांतरानें स्थिर झालेलीं रूपे आहेत. जर-तर (यर्हि-तर्हि) ह्यांच्या जागीं जरी-तरी हीं फक्त कवितेच्या भाषेत येतात.

उकारान्त नामांच्या प्र. द्वि. एकव. यांत येणारे प्राकृत उ आणि उं यांचा लोप होतो; उदा० तंत (तन्तु-), कांग (कङ्गु-), खाज (खर्जु-), जांब (जांबु-बू) पांग (पङ्गु-), फाग (फल्गु-), बुंद (बिन्दु-), वीज (विद्युत्, प्रा. विज्जु-), हिंग (हिङ्गु-), ता. प. शेगट (शिष्टु-).

अंत्य दीर्घ ऊ चीं उदाहरणें नाहींत. हीं रूपे संस्कृतमध्येच कमी सांपडतात (विहटने, सं. व्याक. § ११७९); मराठीतील ऊ-ऊं हीं अंत्याक्षरें प्राकृत -उंओ, -उंआ, -उंअं, ह्यांपासून झालेलीं आहेत. पुष्कळदां तीं संस्कृत उ ह्या रूपांच्या जागीं येतात,

कारण संस्कृतमर्भाल उ-कारान्त शब्दांचें पुष्कळदां दीर्घत्व होतें आणि म्हणूनच पांग आणि वीज यांच्या जोडीला पांगू व विजू हीं रूपें सांपडतात.

संस्कृत ण,-ओ, यांचें प्रथमतः ऱ्हस्वीकरण होऊन इ-उ येतात आणि नंतर त्यांचा लोप होतो. मूळचा ए असल्याचें प्रत्यंतर अप्रत्यक्षपणें आम्ही आणि तुम्ही या सर्वनामांत मिळनें. त्याचा 'आज,' 'आसपास' आणि 'पार' या अव्ययांत माग-मूसही राहिला नाहीं. कारण तीं मूळचीं अश्रे, पार्श्वे आणि पारे अशीं मूळचीं सप्तम्यंत रूपें आहेत. त्याप्रमाणें आगस(अग्रशः)-च्या आणि पुं. प्र. एक. च्या 'ओ' चा लोप होतो. हा ओ आतां फक्त जो व तो या सर्वनामांत, वर्त. क्रियापदाएवजीं येणाऱ्या भातुसाभितांत (उ० उठतो इ०; पुढें पहा), रावो (राजन्) ह्यांत आणि ज्यांच्या अंत्याक्षरांत ह हें व्यंजन येतें (उदा० कळ्हो-कळह, माहो-माघ, लाहो-लाभ, लोहो-लोह) अशा नामांत राहिला आहे. त्यांतहि नवलकर (§ १०४) यांच्या मतें देह, मोह हीं रूपें दाहो, मोहो यांपेक्षां अधिक चांगलीं. हा ओ विशेष-नामांतही येतो : उदा० कान्हो-बा (कृष्ण); तसेंच मूळच्या ओ-च्या ऱ्हस्वीकरणानें पुढील रूपें झालेलीं आहेत: काऊ (काक-), पिहु (प्रिय-), रामू इ० लाडके-पणाच्या संज्ञा (पहा जोशी § २०६ अ) आणि मेहु-डा (मेघ-) ह्यांसारखे तद्धित.

(आ) उपांत्य अक्षरांतील स्वर

§ ४०.—सामान्यतः प्राकृत काळापासून उपांत्य स्वराचा उच्चार बदललेला नाहीं आणि त्याचा ऱ्हस्व काल असेल तर त्या ठिकाणीं दीर्घ येतो.

-इ, -उ यांबद्दल प्रमाणें ग्रंथनिबद्धच आहे; उदा० ईण-(सं. इनी)प्रत्ययान्त हत्तीण-राजपुतीण-सारखीं स्त्री. रूपें, कणीस (कनिश, एक. सामान्यरूप कणसा), हळीस (हल्लीषा), तत्स. कठीण व कडीण, कुटील; भविष्यकाळचे द्वि. पु. तृ. पु. एक. शील व ईल हे प्रत्यय (पुढें पहा); गुग्गूळ (गुग्गुलु), निठूर (निष्ठुर-), माणूस (समासांत-माणस, सं.मानुष-ष्य-); लकडा, जोडीनें लकूड (लकुट-), लसूण आणि लसण (लशुन-), हिंगूळ (हिंगुल-); तत्स. आकूळ (आकुल-).

-अ च्या बाबतींत एकनियम दिसून येत नाहीं. सामान्यतः मूळ शब्दांतील मात्राकाल शिल्लक राहिलेला आहे; उदा० कवाड (कपाट), किसान (कृषाण), त्याचप्रमाणें कवळ (कवल-), कापड (कर्पट-), पाखर (देशी पखरा-), पातळ (देशी पत्तल-); पण ज्या ठिकाणीं मूळ शब्दांत अ ह्या स्वरानंतर द्वित्व पावलेले

व्यंजन आलेलें असतें, त्या ठिकाणां बहुधा अ-च राहातो: आळस (आलस्य-), करवत (करपत्र-), सवत (सपत्नी-), पण उमास (दे. उम्मच्छिअ-). ह्याच्या उलट किराण (किरण-) ह्या तत्सम शब्दांत अ-चा आ झाला आहे. पहार (प्रहर-), वहाण (उपानह-), या शब्दांत त्याचप्रमाणें रहाट (अरघट) या शब्दांत जो आ झाला आहे तो विशिष्ट कारणानें म्हणजे दोन आकारांच्यामध्ये येणाऱ्या महाप्राणामुळें आलेला आहे (पुढें पहा). जुन्या लिखाणांत स्वरांचे ऱ्हस्वदीर्घ निश्चित नाहींत, यामुळें स्वराच्या ऱ्हस्वदीर्घत्वासंबंधानें चुकीची कल्पना करून घेतां कामा नये. देव-नागरी लिखाणांत अ हा स्वर शेवटच्या अक्षरांत नेहमीच दीर्घ असतो (पहा जोशी § १७०).

§ ४१.—प्राकृतमधील उपांत्य अक्षराचें मराठींत अंत्य अक्षर झालेलें असतें. मूळ शब्दांत अन्त्य स्वराच्या आणि ह्या उपांत्य अक्षराच्यामध्ये एक द्वित्व पावलेलें व्यंजन तरी आलेलें असतें,—आणि तसें असलें म्हणजे प्राकृतमधील शेवटच्या स्वराचा लोप होतो,—किंवा पूर्वकालीन दोन स्वरांमधील व्यंजनाच्या लोपानें उपांत्य स्वर व अन्त्य स्वर हे जवळ येऊन त्यांचा संयोग झालेला असतो. तेव्हां प्राकृत स्वराच्या दीर्घाकरणाचा नियम अशा तऱ्हेनें सांगतां येईल : मराठीमध्ये शब्दांतील अंत्य स्वर नेहमी दीर्घ असतो; अर्थात् एकाक्षरी शब्दांतील स्वर दीर्घ असतो. उदा० :—(१) उपांत्य स्वरांची :—कच (कृत्य-); हा शब्द कच असाहि लिहितात; कळ (कला-), जळ (जल-), ह्या शब्दांचा कच, कळ, जळ, असा उच्चार होतो; आत (अत्ता), आर (अजगर-; ता. प. अरा), आग (अग्नि-), खाज (खर्जु-), ईट (इष्टा-), गीध (गृध्र-), कीर (किल-), ऊस (इक्षु-), कास (कक्ष-), पूल (फा. पुल); (२) अन्त्य स्वरांची : था (देशी थाह-), बीं (बीज-), गहं (गोधूम- इत्यादि);—हा नियम चिर (चिरम), पण (पुनः, पं. पन) किंवा तो हें सर्वनाम ह्यांना लागू पडत नाहीं.

हें दीर्घाकरण अलीकडील आहे. तसें तें जुन्या ग्रंथांत नियमानें लिहिलेलें दिसत नाहीं आणि उडीद हा शब्द देशींतसुद्धां उडिदो असाच लिहिलेला आहे.

§ ४२. - अपवाद १. —ज्या स्वरांच्यापुढें अनुनासिक किंवा स्पर्शवर्ण येतो ते स्वर अनुनासिक असतील किंवा नसतील, आणि त्यांच्या पुढील अनुनासिकांचा उच्चार लुप्त झाला असेल किंवा शिथिल राहिला असेल त्याप्रमाणें ते दीर्घ किंवा ऱ्हस्व होतात

(पहा § ६८). अपवाद २.-कांहीं शब्दांमध्ये शब्दांतर्भागी येणाऱ्या स्वरांच्या नियमां-प्रमाणे बहुक्षरी शब्दांच्या उपान्त्य स्वराचा उच्चार बदलतो; उदा. किलिच याच्या जोडीने किलच (देशी किलिच-), नारेळच्या जोडीने नारळ (नारिकेल-), निसान आणि निशीन (निःश्रेणि-), परस, पारस आणि परीस (परीक्षा-), परल-पराल-परेळ (देशी परिअली-); फाणस आणि फाणुस (अर., फा. फानूस), लसन आणि लसूण (लशुन-), सावण आणि सावूण (अर. सावून-). पुढील शब्दांचे इ किंवा उ असलेले रूप नाहीत: आवस (आमिष-), अवळ (देशी अविल), कवठ (कपित्थ-), पुळण (पुलिन-), पुनव (पूर्णिमा), वणज (वाणिज्य-), सळळ (शिथिल-), शिरस (शिरीष-), हरण (हरीण-), कुकर-(कुकुर-). पुढील शब्दांत सकृद्दर्शनीं तरी आ ऱ्हस्व केलेला दिसता : इंगळ (अंगार-प्रा० इंगाल-), पडखर (दे० पडिक्खारो-), पळस (पलाश-), पैठण (प्रतिष्ठान-), मावळण (मातुलानी-), म्हसण (म्मशान-), कदाचित् आळस (आलस्य-).

हीं जीं भिन्न रूपे होतात त्यांची उपपत्ति लावणे कठीण आहे. हें खरें की कांहीं शब्द अपवादान्मक म्हणून वाज्रला काढून ठेवले पाहिजेत; उदा. पारस ह्या ठिकाणी परीक्षा आणि स्पर्श ह्यांचा संपर्क झाला असें मानणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे कुकर ह्या परभाषेतून घेतला असल्याची शंका येते; कारण त्या अर्था नेहमींचा शब्द कुत्रा अगर कुत्रे आहे. कुंवार, स्त्री. (कुमारी) याच्या जोडीने येणारा कुंवर, पुं. (कुमार-) ह्यांतील ऱ्हस्व प्राकृतपासूनचा आहे. हळद (हरिद्रा) यांतील अ हाहि प्राकृत वैयाकरणानीं सांगितला आहे. (पण § ११५ पिशळ पहा). तथापि ह्या सर्वसाधारण रूपांची उपपत्ति सहज लागत नाही. मराठीच्या शेजारच्या भाषांतून हे आगतुक शब्द आले, असें मानणे जरूर आहे काय? कारण गुजरातीत पुष्कळदां शब्दांत सर्व स्थळां येणाऱ्या -इ व उ-चा अ होतो हें आपल्याला माहित आहे (पहा ग्रियर्सन Phon., § १२०-२३) आणि अवळ, कुकर, फणस, लसण, हरण, हळस, हीं रूपे ह्या भाषेत सांपडतानही. हिंदुस्थानी कोशामध्ये मराठीप्रमाणेच कांहीं दुहेरी रूपे सांपडतात. वर मांडलेल्या कल्पनेत जर तथ्य असेल तर ह्या हिंदुस्थानीच्या दुहेरी रूपांपैकी एकेक राजस्थानी लोकभाषांतून आलेली आहेत असें म्हटलें पाहिजे. पण वरील उपपत्तीने आ-च्या ऱ्हस्वीकरणाचा उलगाडा पडत नाही. कुवरखेरीज वर सांगितलेली ऱ्हस्वयुक्त रूपे मराठीचीच आहेत.

हीं रूपे कोणत्या काळीं प्रचलित झालीं हें ठरविणे कमी अवघड नाही. प्राकृतां-

तहि हालद्, कुमर, सिरिस हीं रूपें आहेत. पुढील काळच्या संस्कृतमध्ये कुरळ आणि कुरुळ अशीं दोन रूपें आहेत. त्याप्रमाणेच मराठीत कुरळ आणि कुरुळ अशीं आहेत. 'देशीत नीसणी ह्याच्या जोडीनें अविल, किलिंची, अशीं रूपें आहेत. पण ज्ञानेश्वरीत आंविस असेच रूप प्रचलित आहे; ते आतांच्या भाषेत आंवस असें झालें आहे. फाणस हें रूप तर अगदीं अलोकडे दुसरीकडून घेतल्याचा वराच संभव आहे.

(इ) उपांत्य अक्षरापूर्वी—

§ ४३.—प्राकृतमधील उपांत्य अक्षरापूर्वीचा, म्हणजे मराठीतील अंत्य अक्षरापूर्वीचा, जो भाग त्यांतील मात्राकाल अनिश्चित असून त्याची ऱ्हस्वत्वाकडे प्रवृत्ति असते. हा सिद्धांत मराठीबरोबर पं., हिं. व वि. ह्या भाषांना, कदाचित आणखी इतर भाषांना, लागू पडतो (पहा ग्रियर्सन, Phon., § ३४, २, पृष्ठ ४१४; Maithili Gram. § ३२ आणि पुढें; हर्नले § २५, १४६; वॉम्स, I, § ४०). मराठीत इ आणि उ ह्यांना हा सिद्धांत सर्वांत अधिक नियमानें लागू पडतो, ए आणि ओ ह्यांना त्यापेक्षां कमी व अ-ला त्याहि पेक्षां कमी. ह्या अ-च्या बाबतीत ऱ्हस्वीकरण हें कमी प्रमाणांत दिसतें आणि जें होतें तें अगदीं परस्पर-विरुद्ध कारणांनीं झालेलें दिसतें; भारतीय लेखनपद्धतीत मात्राकालाबरोबर उच्चारार्थें स्वरूपही दाखविलें जातें; यामुळे हा प्रश्न अधिक भातंगडीचा झालेला आहे (ता. प. § १५). जर विवृत आणि ऱ्हस्व अ लिहावयाचा असेल तर अ व आ ह्यांपैकीं कोणतें तरी एक रूप लिहिणें अपरिहार्य आहे. अर्थात् दोन्हीहि चुकीचीं आहेत, कारण पहिलें उच्चारस्वरूपाच्या दृष्टीनें चुकीचें तर दुसरें मात्राकालाच्या दृष्टीनें चुकीचें. तरी पण इ व उ हीं दोन अक्षरे लिहितांना बऱ्याच अंशीं एक-पद्धति दिसून येते आणि म्हणून येथें वस्तुस्थितीस अनुसरून हें लेखन असणें अशक्य नाहीं. इतर सगळ्या गोष्टी सारख्या असतांना जितक्या मानानें स्वर संवृत असतील तितके ते अधिक ऱ्हस्व उच्चारण्याची प्रवृत्ति असते हें विश्रुतच आहे (पहा मेय्ये MSL, XV, पृ. २६५-६७).

आद्याक्षरांत मात्राकालावरच परिणाम झालेला आहे. आद्येतर अक्षरांत ऱ्हस्वीकरण इतकें पुढें गेलेलें दिसतें की इ- व उ-चेंच काय पण ए व ओ ह्यांचेंसुद्धां उच्चारस्वरूप पालटून त्यांचा अ-शीं घोटाळा झाला आहे; त्याचा परिणाम असा

झाला आहे की मूळचा शब्द विचिर्णा असा तालव्य असतांना त्यापासून झालेल्या विचणी शब्दांत च हा दन्त्य आहे. पुढील विवेचनांत दिसून येईल की जुन्या तालव्य वर्णांचे तालव्यत्व अ, उ आणि ओ ह्यांच्याच पूर्वी नष्ट झाले आहे; इ-पूर्वी आणि सामान्यतः ए-पूर्वी ते शिळक राहिले आहे.

२. आद्याक्षरांत

§ ४४.—आद्याक्षरांत इ व उ हीं अक्षरे नेहमींच ऱ्हस्व असतात. पुढील स्थळां इ हे अक्षर मूळचे ऱ्हस्व आहे गिळणें (गिल्-), चिचडणें (चिचिट-), तिचण (तिपर्ण-), तुसार (तुषार-), तुळस (तुळसी-), तुळणें (तुल्-); पुढील स्थळां मूळच्या ई- व ऊ-चे इ व उ झाले आहेत. जिणें (जांव्-), जिरणें (जीर्ण-), पिवळा (पीतल-), पिसणें (पिष, प्रा. पीस) पिळणें (पीड-), कुदणें (कूर्द-), भुतारा (धूर्त-), पुरा (पूरित-), सुआर (सुपकार-), स-च्या जाडीनें सुई (सूचीः संयोगगुरुत्व होतें: खिजणें (खिज-), चिता, चितारी (चित्र-), निकामी (निष्कर्म-), निसण (निःश्रेणी-), कितर (अभ्यंतर-), रिठा (अरिष्टक-), रिता (रिक्त, ना. प. रिकामा); कुदाल (कुदाल-), चुकटी (दे. चुक-), चुकणें (दे. चुकक-), दुकाल (दुष्काल-), पुतळा (पुत्र-), पुनव (पुंनव-), पुनव (पूर्णिमा), पुसणें (प्रोञ्ज-), बुझणें (बुध्य-), भुंकणें (बुक्क-), रुसणें (रुध्य-).

हा नियम सामान्यतः मान्य झाला आहे; त्याचीं दोन विशेष उदाहरणें देतां येतील. एक म्हणजे धक्षरी शब्दांत अन्त्य स्वर दीर्घ असतांना पहिल्याचे ऱ्हस्वीकरण होतें; उदा० इसाड (ईस-ईषा-पासून), किंडा (कीटक-), गिधाड (गृध्र-), चिता (चित्र-), रिता (रिक्त-), खुजा (कुब्ज-), चुका (चुक-) चुडा (चूडा-), चुना (चूर्ण-), जुई (यूथिका-), जुना (जीर्ण-), खुजा (कुब्ज), जुवा (द्युत-), पुरा (पूरित-), पुला (पूल-), पुवा (पूप-), सुदी (मुद्रिका-), रुई (दे. रूवी-), सुका (शुष्क-), सुगी (प्रा० सुग-), सुना (शून्य-); ना. प. प्रियर्सन Phon., § १३. दुसरें म्हणजे सामासिक शब्दांत असें ऱ्हस्वीकरण होतें; उदा० धुपांगरा (धूप + अंगारा), फुलेल (फूल + तेल); पहा प्रियर्सन, उ. नि. § ३४. लेखनपद्धतीवरून हे ऱ्हस्वीकरण पुष्कळदां लक्षांत येत नाही, पण लिपिचिन्हांनीं फसतां कामा नये. 'कुळकर्णी' शब्दासंबंधानें मोल्स्वर्थ

असें लिहितात—“ ही लेखनपद्धति इष्ट आहे, कारण कांहीं तरी नियम पाहिजे; पण लोकांना ही पद्धति पसंत नाही. ” आणि कुळकर्णि हें ऋढ रूप असल्यामुळे तो शब्द पहा असा ते हवाला देतात.

ऋस्वीकरण फक्त दोन प्रकारच्या स्थळीं होतें असें नसून बहुविध शब्दांच्या ठिकाणीं होतें हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल. ह्या दृष्टीने पाहतां, लिपीवर जर विश्वास ठेवावयाचा असेल तर, मराठी ही भाषा तिच्या शेजारीं पूर्व दिशेंस असलेल्या भाषां-हून भिन्न आहे. उत्तरेस गुजराथी लिपींत इ आणि उ ह्यांच्या मात्राकालामध्ये कांहींही फरक केलेला दिसत नाही। पहा वीम्स पृष्ठ १५१] आणि तिच्यांत इ-च्या ऐवजीं आणि क्वचित उ-च्या ऐवजीं अ होतो [पहा LSI, राजस्थानी, पृ० ३२९] म्हणजे मराठी ही अलग नसून आय स्वरांच्या परिवर्तनाच्या बाबतींत प्रतीच्य भाषासमूहांत अंतर्भूत झालेली आहे.

आतांपर्यंत जे विचार व्यक्त केले आहेत त्यावरून असा निष्कर्ष निघतो की पीडणे वगैरे शब्द मराठी भाषेत दुसराकडून तरी घेतले आहेत किंवा पीड् शब्दावरून नव्यानें तरी बनविले आहेत. त्याचप्रमाणे जीवा [ज्या] म्ह० धनुष्याची दोरी ह्यां-सारखे शब्द त्यांच्या रूपावरूनच तत्सम मानले पाहिजेत.

§ ४५.—ए आणि ओ ह्यांच्या बाबतींत सामान्यतः लिपीवरून हा वरील प्रकार निदर्शनास येत नाही. पण कानडी लिपींत ऋस्व ए व ऋस्व ओ ह्यांकरितां स्वतंत्र चिन्हे आहेत, आणि त्या यांगानें दक्षिणेकडील वोलोंत कीड-किडा ह्या स्वरभेदा-प्रमाणे एक-एँका, लोका-लेंका असे स्वरभेद ओळखतां येणे शक्य आहे [पहा LSI, मराठी, पृ० १६८-१९४ ऋस्वीकरणानें येणारें संवृतत्व लेखनांत-मुद्धां अनेक वेळां चिन्हित झालेले आहे: उदा० दिकील [पाहील ह्या अर्थी देख-पासून], हुता [होता, होपासून (उ. नि. पृ. १२२)]. पुढील शब्दांत अ आणि ओ ह्यांच्या पर्यायत्वामुळे हेंच ऋस्वीकरण अप्रत्यक्षपणें निदर्शनास येतें: चतकोरच्या ऐवजीं चोतकोर, चतकर चौथ- + कोर], गोमूत्र ह्या तत्समाच्या ऐवजीं गमूत्र इ०; ता. प. कौपीन-च्या ऐवजीं कुपीण, गुरुं [गोरूप-], गहूं [गोधूम-

अकरा (एकादश, प्रा. एकारह) ह्यांतील आयस्वर तर अनिश्चित उच्चाराने

आहेच, पण त्यावरून ह्या ऋस्वीकरणाच्या प्रकाराला पुष्कळ जुन्याकाळापासून सुरवात झाली असली पाहिजे हे सिद्ध होते.

तथापि आद्याक्षरीं येणारे सर्वच ए आणि ओ, उदा०, इ-प्रमाणे ऋस्व असतात असे समजू नये. मूळ प्रातिपदिकांतील किंवा भातूतील ए व ओ ह्यांच्यांत दीर्घ राहण्याची प्रवृत्ति प्रामुख्यानें असते. ऐकाला (एक शब्दाची च०) ह्याच्या जोडीनें एक शब्दापासूनच होणारा एकला शब्द आहे; त्याचप्रमाणे ठेपणें इ. भातूंतहि तेंच दिसतें. उलट पक्षीं मीं त्याला भेटलों होतों असा उच्चार होतो; पण अर्थमूलक स्वराघातामुळे तेथवर (तत्रोपरि) ह्या शब्दांतील ए चा अगदीं स्पष्टपणे दीर्घ उच्चार होतो. ए आणि इ, त्याचप्रमाणे ओ आणि उ, ह्या स्वरांच्या जोड्यांमध्ये जे नेहमींचे परस्पर परिवर्तन होतें, आणि ज्यांचें अस्तित्व प्राकृत कालापर्यंत मागे जातें (पुढें पहा), त्यामुळे हा प्रश्न फार गुंतागुंतीचा झालेला आहे.

§ ४६. — आद्याक्षरांतील अचा काल ए व ओच्या कालाप्रमाणेंच अनिश्चित असतो. स्वरापूर्वी जेव्हां व्यंजन असतें तेव्हां मूळच्या भातूचा मात्राकाल सामान्यतः शिल्क राहातो; उदा० अचा अ; कडे (कटक-), कडतर (दे. कडंतर-), कडप (दे. कडप्प-), कटणे (क्त्थ-), कवडा (कपर्द-), कवळ (कवल-), कसणें (कष-), कळणें (कल्-), कळंब (कदंब-), कळवा (कलाप-), कळस (कलश-), कळी (कलिका-), खरड (खर-), खरणें (क्षर्-), खवण (क्षपणिका), खवा (दे. खवअ-), खळणें (खल्-), गणणें (गणय-), गवसणें (गवेष-), गळा (गल-), घडणें (घट-), घडा (घट-), चडणें (प्रा. चड्-), चणा (चणक-), चवणें (च्यु), जडणें (जट्-), जळू (जलौका), झडणें (प्रा. झड्-), तरणा (तरुण-), तरणें (तर्-), तरंस (तरक्ष-), तरोड (दे. तरवट्-), तवा (तप्-), दे. तवअ-), तळणें (दे. तल्-), तळाव (तडाग-), थरू (त्सरु-), थवा (स्तवक-), दहीं (दधि-), धरणें (धर्-), नई (नदी), नवा, नवरा (नव-), नववर-), नवस (नम्-), पडणें (पद-), पडणें (पठ्-), पणत- (प्रनप्तृ-), पहिला (ता. प. प्रथम-), पळणें (पलाय-), पळस (पलाश-), पळ्हे (दे. पळ्ही-), फळा (फलक-), बैसणें (उपविश-), वरू (दे. वरुअ-), वहीण (भुगिनी-), मड (मृडु-), मडणें (मृष्-), प्रा. मड-), मडू (मधु), मरणें (मर-), मशी (मसी-), म्हसण (श्मशान-),

महाग (महार्घ-), महाळ (महालय-), मळणें (मळ-), म्हैस (माहिषी), रडणे (रट्-), रसाळ (रसाल-), रहंवर (रथ-), रहस (रहस्य-), रहाट (अरघट्ट-), लवंग (लवंग-), लसूण (लशुन-), लहर (लहरी-), लहु- (लघु-), वणवा (दे. वणव-), वरई (वराह-), वरंडा (दे. वरंड-), वरात (वरयात्रा-), वसणें (वस्-), वहू (वधू-), वळणें (वल्-), वळें (वलय-), सई (सखी-), सडणें (शट-), सरणें (सर-), सरवा (दे. सरिवाअ-), सरु (त्सरु-), सवंग (समर्घ-), सवड (दे. सवड), सवत (सपत्नी), संवथळ (सम-), सवा (सपाद-), सवें (समय-), ससा (शश-), हडकणें (भा. हठपासून), हडदा (हडि-), हणणें (हन्-), हरण (हरिण-), हरणें (हर्-), हर्याळ (हरिताळ-), हसणें (हस्-), हळद (हरिद्रा-), हळीस (हलीषा-), हळू (प्रा. हलु-).

आ चा आ :—काणा (काण-), कारणें (कारण-), काळा (काल-), खाणें (खाद्-), गाऊ (गांव-), गाढा (गाढ-), जाई (जाति-), जाऊ (यातृ-), जाणणें (जानाति-), जाणे (या-), जांवई (जामातृ-), जाळें (जालक-), तावणें (तापय-), ताळु (तालु-), थावरणे (स्था-), थाळा (स्थाल-), दावण (दामनी-), न्हावी (नापित-), नाणें (नाणक-), नारेळ (नारिकेल-), नासणें (नाशय-), पाऊण (पादोन-), पाऊस (प्रावृष्-), पाणी (णनीय-), पारभ (दे. पारद्ध-), पारवा (पारावत-), पाखडा (प्राकार-), पारा (पारद-), पावणें (प्राप्-), पाळणें (पालन), फाणूस (अ. फानूस-), वाव्हळा (दे. वाउल्ली-), बाहेर (बाहिर-), माडी (दे. माडिय-), माणस (मानुष-), माहो (माघ-), माळा (दे. माल-), राई (राजिका-), राऊत (राजपुत्र), राऊळ (राजकुल-), राही (राधा-), वाडा (वाट-), वाणी (वाणिज-), वारणें (व्याह-), वारा (वात-), वारीक (दे. वारिय-), वारु (वारु-), वावर (व्यापार-), वाळा (वाल-), वाळु (वालुका-), साऊ (साधु-), साय (दे. साह-), सायर (सागर-), सारी (सारिका-), साडे (सार्ध-), सावंतु (सामंत-), सांवर (दे. सामरी-), सावळ (दे. साहुली-), सावली (छाया-), सांवा (श्यामाक-), सांवळा (श्यामल-), साला (श्याल-).

§ ४७.—त्याचप्रमाणे द्वित्व पावलेल्या व्यंजनाचे साभे व्यंजन झाल्यानंतर मूळ मात्राकाल ठेवण्याकरितां झालेला दीर्घ सामान्यतः राहतो; उ०:—

(आखा) अक्षत—, आधि (अस्ति—), आधा (अर्ध—), आपण (आत्मन्), काकडी (कर्कटिका), काजळ (कज्जल—), कातर (कर्तरी), कानडा (कर्नाटक—), कापड (कर्पट—), कापूर (कर्पूर—), कापूस (ता. प. कर्पास—), कांसव (कच्छप—), खाजें (खाद्य—), खापर (खर्पर—), गाजणें (गर्ज—), गाढव (गर्दभ—), गातडी (दे. गत्ताडा), चाखणे (चक्ष—), चाटणें (ता. प. प्रा. चडडइ), चाट्ट (दे. चट्ट), जांपणें (जल्प—) झालर (झल्लरी), ठाडा (प्रा. ठडढ—), डाजणें (दह्य—), डावा (दे. डव्व—), तातं(तां) वणें (तप्त—), तापणें (तप्य—), तासणें (तक्ष—), नागा (नग्न—), नाचणे (नृत्य—), नाठा (नष्ट—), नातू (नप्तृ—), पांकळी (पक्ष्मल—), पाखर (उपस्कर—), पाखरूं (पक्षिन्—), पाठविणें (प्रस्थापय—), पाडा (ता. प. दे. पडडी), पातळ (दे. पत्तल—), पाडणें (पर्द—), पाला (पल्लव—), बावर (वर्बर—), भाजणे (भ्रज्ज—), भादरणें (भद्र—), भादवा (भाद्रपद—), माखण (म्रक्षण—), मागणें (मार्गय—), माँजर (मार्जार—), माँजणें (मृत्र—), माती (मृत्तिका), माथा (मस्तक—), मांदणें (मर्द—), मानणें (मन्य—), माशी (मक्षिका), राखणे (रक्ष—), राणी (राज्ञी), राता (रक्त—), रावणें (ता. प. रम्भ—, लर्ब—), लागणें (लग्न—), लादणें (लर्द—), लाभणें (लब्ध—), वाखाण (व्याख्यान—), वागुळ (दे. वग्गोलइ), वाजणें (वाद्य—), वाटणें, वाटला (वृत्त—), वाढणें (वृष्—), वाढाया (वर्धक—), वाणणें (वर्णय—), वादळ (वर्दलिका), वाधी (वर्ध—), वासरूं (वत्स—), साखर (पा. सकरा, ग्री. सक्खरि), साजणें (सज्ज—), सांडणें (छृद्—), सातवण (सप्त—), सातु (सक्तु—), सादळणें (शद्वल—), सासू (श्वश्रू—), हाटणें (प्रा. हट्ट—), हालणें (दे. हल्ल—).

पण आ ऱ्हस्व झाल्याचीं आणि क्वचित प्रसंगीं अ दीर्घ झाल्याचींही पुष्कळ उदाहरणें आढळतात.

§ ४८.—सामान्यतः शब्दसिद्धीच्या विविध वर्णान्तरांत अंत्याक्षराच्या लग्नकमाला जेव्हां प्रामुख्य मिळते त्या वेळीं इतर स्वरांप्रमाणेंच आद्य अ ची ऱ्हस्व होण्याकडे प्रवृत्ति होते. संस्कृत चर्पट शब्दाच्याच (खालपट, सपाट, ह्या) अर्थी मराठींत चापट शब्द आहे, पण त्यापासून दुसरा शब्द होतांना अंत्याक्षर दीर्घ झाल्यामुळे आद्याक्षर ऱ्हस्व होऊन चपडा शब्द होतो; त्याचप्रमाणें ताटीपासून तट्ट्या होतो; चालणें ह्या

भातूचें आज्ञा. द्वि. पु. अने० चला असें रूप होतें; सं. वक्ता शब्दापासून झालेल्या पण आतां उपलब्ध नसलेल्या वात शब्दाचे वर्ती असें रूप होतें. ह्याच तऱ्हेनें एक वाजूस पथार पथारी आणि दुसऱ्या वाजूस पाथर (प्रस्त-स्तार) अशा भिन्न रूपांची उपपत्ति लागते. ह्यामुळेच साभित आणि सामासिक शब्दांत आद्याक्षर ऱ्हस्व होतें आणि त्यामुळे पुढें दिलेलीं परस्परभिन्न रूपें उत्पन्न होतात:

खाट (खटवा); खटंग (खट्वांग-); गाढव, गभडा (गर्दभ--), चाक (चक्र--); चक्रवा (चक्रवाक--); नाट, नाठा, नथारा (नष्ट--); नाक, नकटा (प्रा. नक--); फाटणें, फटकणें (स्फट--); मावळा (मातुलक--), मावळण (मातुलानी), लाख, लकारी (लाक्षा), वाखाण, वखाणणें (व्याख्यान--), वाणी (वाणिज--); वणज, वणजार (वाणिज्य--); वाढणें, वढिन्नला (वृध्--); त्याचप्रमाणे मूळच्या अरव शब्दाला भरून असलेल्या हाल-अवहाल ह्याच्या जोडीनें हळहळ आणि हल-अहवाल हीं रूपें झालीं आहेत. त्याप्रमाणेंच माठणें (मृष्ट--), मानणें (मन्य--) ह्यांच्या जोडीनें मठाविणें आणि मनाविणें अशीं प्रयोजकभेदीं रूपें झालीं आहेत. हा नियम अर्थातच ऐकांतिक नाही; उदा० ता. प. माटकुला आणि मटगा (दे. मट--).

पण ऱ्हस्वीभवनार्ची हीं उदाहरणे सर्वच कांहीं निःसंदेह नाहीत. कांहीं शब्दांची उपयुक्त किंवा साभित अशींच रूपे मराठींत उपलब्ध आहेत, पण मूळ शब्द मराठींत नाहीत; अशा ठिकाणीं एरवीं उपपत्ति न लागल्यास ह्या वर सांगितलेल्या नियमानें कदाचित् उपपत्ति लावतां येईल; उदा० प्रा. लाऊ (सं. अलाबु--) पासून झालेला लवडा, हिंदी काबर (कर्बुर--) शब्दाशीं निकट संबंध असलेला कवरा; ता. प. भटकणें (भ्रष्ट--), कचरा (कचर--). पण प्रा. पल्ल-- , सं. पर्य-- ह्यांच्यापासून आलेल्या पलाटण, पलंग, पलाण ह्या शब्दांत अ ऱ्हस्व कां आणि पालट आणि पालथा (पलाण हें रूप पलाण-इतकें शुद्ध नाही) ह्या त्याच मूळ-भातूपासून झालेल्या शब्दांत दीर्घ आ कां ? किंवा सं. पल्लव शब्दापासून पल्ला असा शब्द कसा झाला ? त्याचप्रमाणें सं. मस्तु-पासून मट्टा आणि मस्तक पासून माथा, उपस्थान पासून वठाण आणि प्रस्थापय-पासून पाठविणें, रक्तिका पासून रती, रक्तक-पासून राता, भद्र-भल्ल-पासून भला आणि भल्ल पासून भाला ह्या रूपांचा कसा उल-गडा लागावा ? ज्यांच्यांत ऱ्हस्व अ आलेला आहे अशा शब्दांपैकीं बरेचसे दुसऱ्या

भाषांत सांपडतात; वरील विसंगतीची व्यवस्था लावण्याकरितां हे शब्द मराठींत आंग-
तुक आलेले आहेत हे मत प्रतिपादून काम भागण्याजोगें आहे काय ?

व्याचशा एकाक्षरी शब्दांत अच्या पुढें मूळचें द्वित्व पावलेलें व्यंजन असतें.
नख सारख्या शब्दांना तत्सम मानतां येईल आणि प्रा० णक्ख हा शब्द तरी ह्याच
गोष्टीचें लिपिगत प्रमाण आहे. पण ह्या उपपत्तीचा पुढील स्थळीं उपयोग होत नाहीं:
खज (खर्जु-), नथ (दे. णथ्या), लट्ट, लट (प्रा. लट्टि-), सक (षट्-), हाट-
च्या जोडीनें हट (हट्ट-).

क्रियापदांच्या रूपांत दुसऱ्याच एका प्रवृत्तीचें कार्य झालेले दिसतें आणि ती म्हणजे
प्रयोजकभेदीं आणि कर्तरि भातूचा स्वार्थी आणि कर्मणि भातूशीं असणारा विरोध
दाखविणें. मारणें-मरणें, पाडणें-पडणें, गाडणें-गडणें, हीं उदाहरणें पुढें ठेवून
आणि उच्चारशास्त्राला भाव्यावर बसवून काटणें-कटणें(कर्त-), घाटणें-घटणें
(घृष्ट-), अशीं विरोधार्थक रूपां बनविण्यांत आलीं. ही प्रवृत्ति सुरू झाली ह्याचा अर्थ
असा की ज्या भातून अ स्वर आहे ते स्थिति-वाचक असतात ही समजूत; उदा.
मचणें (प्रा. मच्चई)=फुगणें, खपणें (क्षपय-)= विकला जाणें, सकणें (शक्य-).
खचणें हें गतिवाचक क्रियापद आहे त्याची काय वाट ? ह्याला उत्तर असें की
त्याची तत्समांत गणना करतां येईल. वटणें (कापूस दाबणें) ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति
माहीत नाहीं. तेथें मात्र वरील उपपत्ति चालणार नाहीं.

तात्पर्य, हा प्रश्न अजून सुटलेला नाहीं. पुढील दुहेरी रूपांवरून पाहतां भिन्न
बोलींतील शब्दांची मराठींत मिसळ झाली असावी ही गोष्ट विचारांत घेणें जरूर
पडतें: तपणें-तापणें (तप्यंते-), हकणें-हाकणें (प्रा० हकइ-); थकणें-गत्यर्थक आणि
अक०-थाकणें (काव्यांत), प्रा० थकइ; खसणें-खासणें (कासते, खोकणें). दुसरें
असें की अ आणि आ ह्या लिपिचिन्हांनीं दाखविलेल्या वर्णांमध्ये उच्चारस्वरूपांतच
भेद आहेत ही गोष्ट अगदीं विसरतां कामा नये; ह्याचा अर्थ असा की पुष्कळ
शब्दांत लिपिभेदामुळे मात्राभेद दर्शित होत नसून उच्चारभेदच दर्शित होतो.

§४९.—उलट पक्षां, आद्याक्षरांतील अ दीर्घ होण्याचींहि उदाहरणें आहेत, पण
तीं कमी प्रमाणांत आढळतात. पुढील स्थळीं तीं आढळतात:

(१) उपसर्ग असलेल्या सामासिक शब्दांत; उदा० पाडशी (दे० पडिच्छिआ),
पण पडसाद (प्रतिशब्द-), पडोस (प्रतिवास-), इ०; पारखणें, पारस (परीक्ष-),

पारुसणें, पारोसा (पर्युष्-), ह्याच्या उलट परेणणें (परिणयन-), परवत (परिवर्त-), परसणें (पर्येष-), परीस (परीक्षा). ह्या ठिकाणीं रूपसिद्धीच्या नियमाप्रमाणें कार्यें झालेलीं आहेत आणि त्यांचें मूळ प्राकृतांत आणि क्वचित प्रसंगीं संस्कृतमध्येच मिळतें (पहा पिशल, § ७७-७८).

(२) क्रियापदांत.—येथें मूळ शब्दरूपांत प्रयोजक प्रत्ययाची भर पडल्यामुळें हा परिणाम होतो; पण खणणें-खाणणें, हरणें-हारणें, ह्यांच्यांत अर्थाच्या दृष्टीनें कांहींच अंतर नाही. चारणें म्हणजे चरून देणें, पण चरणें असाहि त्याचा अर्थ होतो; त्यामुळें संच(चा)रणें, विस(सा)वणें (विश्रम-), इ० उपसर्गयुक्त रूपांच्या स्वरांमध्ये अनिश्चितपणा आहे; शब्द-मध्यवर्ती आ चीं उदाहरणें §५२ यांत दिलेलीं पहा. कांहीं स्थळीं कर्मणि रूपांचा परिणाम झालेला दिसतो; उदा० डाजणें ह्याचा परिणाम दाहणें ह्यावर झाला असावा. त्यांच्याशीं डागणें (दह-) हें रूपहि ताडून पहावें. लाभणें, लाभणें (लभ-) ह्याच्या वर्गांतच लाहणें वसतें.

(३) ज्यांचा अर्थ लावणे कठीण आहे किंवा अशक्य आहे अशा शब्दांत.— करंदें (करमंदिका) ह्याचा जोडशब्द करंदा ह्याची, पा० काळसुत्त- (सं. कला-), प्रा. गाहावइ-(गृहपति-), ह्यांच्याशीं तुलना करतां येईल असे वाटतें; पण प्राकृतांतही असाच प्रकार होतो आणि तेथेहि हीच पंचाईत पडते(पहा पिशल § ७८, याकोबी ZDMG, ४७, पृ. ५८० आणि पुढें). इतर कांहीं स्थळीं शब्द आगंतुक असण्याचा संशय येतो.—पावणा हा शब्द प्रांतिक आहे हें उघड आहे; पण तो व्युत्पत्तिशुद्ध असूं शकेल; ता. प. सं. लावयितृ आणि लविक;—कावड (कमठ-) हा गुजरातींत सांपडतो, पण त्या भाषेंत सामान्यतः आद्यवर्ण दीर्घ होत नाही. कांहीं ठिकाणीं दुसऱ्या शब्दाच्या दाखल्यानें कांहीं रूपें बदललीं असावीत; उदा० सासू (श्वश्रू-) ह्यांत दीर्घ आहे म्हणून सासरा (श्वशुर-) ह्यांत दीर्घ आला. कवाड (कपाट-) ह्याच्या जोडीला लाकड-लाकूड (लकुट -) हीं रूपें सांपडतात. अशीं पुष्कळ उदाहरणें सहज काढतां येतील, पण रूपांच्या उपपत्तीला त्यांचा कांहीं उपयोग नाही.

अ जेव्हां आद्यस्थानीं असतो त्या वेळीं त्याच्या उच्चारांत अनिश्चितता असते हा सामान्य नियम. अ(आ)वस (अमावास्या), अ(आ)ळशी (अतसी-), ह्यांमध्ये दीर्घत्व नियमास धरून आहे; पण निषेधार्थक अ सुद्धां आरोगण(णें) ह्यांत

दीर्घ आढळतो. पण ह्या वावर्तांतहि सुद्धा ऱ्हस्वाक्षरांचीच उदाहरणे अधिक सांपडतात; उदा० अरसा (अर्भतत्सम आदर्श-), अलंबें (आलंब-), अवतणें, काव्यांत आवतणें (आमंत्रण-), अवळा (आमलक-) इत्यादि. हाच प्रकार जुन्या काळीं द्वित्व पावलेल्या आणि व्यंजनापूर्वी येणाऱ्या अ चा होतो; उदा० आभा (अर्भ-) याच्या जोडीनें अड-आड, अखितीज (अक्षय-), अ(आ)खा (अक्षत-), अ(आ)गला (अग्र-), अग्या (अग्रेग-), अ(आ)गळ (अगल-), अ(आ)फळणें (आस्फाल-) इत्यादि.

ह्या जोडरूपांत मोल्स्वर्य नेहमीं ऱ्हस्व अ असलेल्या रूपांना पसंत करतात (पहा प्रस्तावना पृष्ठ XIV); पण असं करतांना निव्वळ तात्त्विक कारणांनीं ते प्रवृत्त झाले आहेत किंवा प्रत्यक्ष रूढि तशी आहे हें ते सांगत नाहींत. अड(ढ)- (अर्भ-) ह्यासंबंधानें लिहितांना मात्र त्यांनीं आपल्या मनाचा कल ओळखण्यास एक मजेशीर साधन करून ठेवले आहे. अड-आणि आड-ह्यांमधील वारीक भेद निश्चितपणें सांगून ते मागाहून कबुली देतात की प्रत्यक्ष रूढि आपण ठरविलेल्या अर्थाच्या विरुद्ध आहे; वास्तविक अड- हें रूप देशावरचें आणि आड- हें रूप कोंकणांतलें अशी वस्तुस्थिति आहे. आद्याक्षरांतलि अ च्या लेखनासंबंधानें जो अनिश्चितपणा आहे त्याचें मर्म हें तर नसेल ? दुसरें असं की अशा ठिकाणीं उच्चारभेद असतो, कीं मात्राभेद असतो, कीं दोन्ही भेद जोडीनें असतात ? हे असे प्रश्न आहेत की त्यासंबंधानें साक्षात् अनुभवाखेरीज कांहींच बोलतां येत नाहीं. लिपीवरच जर हवाला दिला तर आद्याक्षरांतलि आच्या ऱ्हस्वीकरणाची उदाहरणे अच्या दीर्घीकरणापेक्षां फार अधिक सांपडतात; आणि इ आणि उ ह्यांचीं जीं नेहमीं ऱ्हस्व रूपें सांपडतात, त्याचप्रमाणें शब्दाचा आद्यांश ऱ्हस्व करण्याकडे जी सामान्य प्रवृत्ति आहे, ह्या दोन्ही गोष्टींशीं ही वरील गोष्ट जुळते.

(२) आद्याक्षराखेरीज इतर अक्षरांत.

§ ५०—शब्दांतर्भागीं ऱ्हस्व आणि दीर्घ इ आणि उ ह्यांचा खरा उच्चार नाहींसा होऊन त्यांचा अ-शीं घेताळा होतो (ता. प. वीम्स I §§ ३७, ३९). उदा०:—

इ:— आगटी (अग्नि-), उमळणें (प्रा. उम्भिल्ल-), किंकणी (किंकिणी हा शब्द संस्कृतपासून किंवा मराठीजवळच्या एकाद्या भाषेंतून घेतलेला दिसतो); चिरकणें (पे. चिरिग्ना), पडोस (*पडवस—पासून, सं. प्रतिवस-), परणणें (परि-

णय-). परि-आणि *पडि- यांच्यापासून झालेले इतर साभित शब्द, पाखरुं (पाक्षि-
रूप-), विखरणें (विष्किर-), विंचणी (प्रा. विंचिनी; पहा § ४०), सरवा (दे.
सरिवाअ-); अवविकरणे पासून समानाक्षरलोपानें झालेल्या अविकरणेपासून बहुधा
झालेला अवकणें हा शब्दही ह्या यादींत बहुधा घातला पाहिजे; अळिता (आलक्त-
आलित-) ह्यापासून अळता हा स्वतंत्र आहे किंवा नाही हें ठरविणें कठीण आहे.
तेव्हां ज्या शब्दांच्या आंत इ शिळक राहतो ते आगंतुक आलेले आहेत; उ० महिना
हा फारशी आहे, बहिरा (बधिर-) हा खास हिंदी आहे, बहिला (प्रा. पहिल्ल-),
हा काव्यभाषेतच येतो.

ई-चें आधीं ऱ्हस्वीकरण होतें; जेव्हां शब्दान्तर्भागी इ रहातो त्या वेळीं तो ऱ्हस्वच
राहतो: उदा० गहिरा (गभीर-); हा लोकभाषेत येतो. अलिकडे हा अलीकडे
(-कट-) ह्यापेक्षां अधिक रुढ आहे. ऱ्हस्व स्वराचा सामान्यतः लोप होतो आणि त्यामुळे
जोशी (जुने मराठी जोडसी, सं. ज्यौतिषिक-) ह्याच्या जोडीनें जोसकी, जोसपणा,
अशीं रूपें होतात. त्याचप्रमाणें प्र.चें रूप कणीस (कणिश-) ह्याचें सामान्यरूप
कणसा असें होतें; ज्या शब्दांत उपांत्य अक्षर ई आहे त्यांच्यांत सर्व ठिकाणीं अशीं
रूपें जोडीनें आढळतात (पहा जोशी § १७३).

उ:—अंगठा (अंगुष्ठ-) ह्याच्या जोडीनें अंगूठा; अंगूठा हा शब्द मराठींत
फक्त काव्यभाषेत येतो पण इतर भारतीय आर्यभाषांत हेंच रूप सामान्यतः प्रच-
लित आहे (ग्रियर्सन, Phon., पृ. २७); अंगुळी (अङ्गुलि-) ह्याच्या जोडीनें
अंगळी, उ(फळणें) (उत्फुल्ल-), बहुधा उलटणें (प्रा० उल्लुट-), कवरा (कर्बुर-),
तरणा (तरुण-), सासू- (श्वश्रू-)च्या जोडीनें सासरा (श्वशुर-), सासरें;
खजुरी ह्या शब्दांत उ जो राहतो तो खास खजूर (खर्जुर-) ह्या शब्दाच्या
संपर्कांनें राहिला आहे, पण माणूस (मानुष-, मानुष्य-) ह्याच्या जोडीनें समासांत
माणस- शब्द सांपडतो, तसेच लाकूड (लकुट-) ह्याच्या जोडीनें लकडा, हिंगूळ
(हिंगुल-) ह्याच्या जोडीनें हिंगूळक-; ज्यांचें उपान्त्य अक्षर उ आहे अशा
शब्दांच्या सामान्य रूपांत हीं अशींच रूपें जोडीनें सांपडतात (पहा जोशी § १७३).
निरुता (निरुक्त-) हा शब्द काव्यभाषेतच सांपडतो, पारुसणें (परि-उष्-)
ह्यांतील उ वास्तविक जोडशब्दांतील आद्याक्षर आहे म्हणून राहतो; बाहुला ह्या
शब्दाला खरोखरी पाहतां अस्तित्वच नाही, कारण बाव्हला (दे० बाउल्ली) हेंच
रुढ रूप आहे.

ऊः—ह्याचा उभळणे (उडूलय-), ह्यांत अ झाला आहे. उपणे (उत्पू-), अळकुडी (अळू-सं. अलु- ह्यापासून साभित शब्द) आणि उन्मळणे (उन्मूलनपासून तत्सम) ह्यांत लोप झाला आहे.

§ ५.१.—ए आणि ओ हे संवृत आणि ऱ्हस्व होतात आणि त्यामुळे इ व उ ह्यांची होणारीं सर्व रूपांतरें त्यांना होतात; उदा०ः—

एः—उडणे (उडडयन-), गवसणे (गवेषय-), काव्यभाषेतील परिसणे आणि परिएसणे (पर्येष-) ह्यांच्या जोडीला परसणे, परणणे (परिणयन-), काव्यभाषेतील पलेटणे (पर्यट-) ह्यांच्या जोडीला पलाट, पलाटण, मावणे (मापय-), वानणे, काव्य. वानिणे (वर्णय-), विक्रणे (विक्रय-), पण केणे (क्रय-); ह्या यादींत बहुधा पुढील शब्द घातले पाहिजेत: गंडरी (दे० गंडीरी, गु० गंडेरी), अखजा आणि अखितीज (अक्षयतृतीया; हे शब्द भार्मिक भाषेतील आहेत). व (सं.- पय -) ह्या प्रत्ययानें सिद्ध झालेल्या प्रयोजक भेदांत इ विकल्पानें शिळक राहतो; उदा० करविणे आणि करवणे; नेदणे (न देणे) ह्या शब्दाच्या आद्याक्षरा-वरून ह्या यादींत त्याला घालतां कामा नये असें दिसते; नेणणे (न जानाति) ह्याच्या चालीवर तो बनविला आहे.

ओः—लोण (लवण) ह्यापासून झालेला अळणी, अंदोळणे (आंदोल-) ह्यापासून झालेला उचंदळणे, करटी (करोटि-पासून तत्सम); पण कडमड ह्याच्या जोडीनें कडमोड सांपडतो, पारसा ह्याच्या जोडीनें पारोसा (पर्युषित-) सांपडतो, पडोस (प्रतिवास-) ह्याच्या संपर्कानें पडोसी झालेला आहे; अंगोछ (अंगुच्छ-) हा आगतुक आहे हें छ-वरूनच सिद्ध होतें. मेहुडा (मेघ) ह्यासंबंधानें § ३९ पहा.—येथे हें सांगितलें पाहिजे की अव- ह्यापासून अ हे रूपांतर होतें तें प्रथम ओ मग उ अशा क्रमानें होतें हें पुढील समानार्थक शब्दांवरून दिसून येईल: पारवसा, पारोसा, पारुसणे, पारसा (पर्युष-). वाडा (वाट) ह्या स्थलवाचक शब्दापासून होणाऱ्या कुलवाचक सामासिक शब्दांत राजवाडे, कळवडे ह्यांच्या जोडीनें खोपडे, पिपडे, बोपडे, भांबुडे, रमडे अशीं रूपें सांपडतात; ह्यांच्याशीं आठव्या शतकांतील आडतवाडे, विल्ववाडे हे शब्द ताडून पहा; त्याचप्रमाणें करवंद, करवंदी (करमंदिका) ह्याच्या जोडीनें कारंदा, कारंदें हीं रूपें सांपडतात; परवटणेच्या जोडीला परटणे शब्द सांपडतो, करवट ह्या काव्य-

भाषेतील शब्दाच्या जोडीनें करट हा रूढ शब्द सांपडतो; सं. उद्वर्तन ह्यापासून उटणें शब्दाची व्युत्पत्ति करतात ती खरी असल्यास येथें एकच रूप शिल्लक आहे.— तथापि अशांही कांहीं उदाहरणें आहेत की त्या ठिकाणीं व-चा लोप होणें, किंवा पर्क्षां तो आगंतुक येणें, ह्या गोष्टींना मूळरूपीं आणि प्रयोजकभेदीं दोन स्वतंत्र रूपें असलीं पाहिजेत ह्या कल्पनेची मदत झाली असावी.

§ ५२.—शब्दांतर्भागीं आ ऱ्हस्व झाल्याचीं उदाहरणें:—आवसा, अंसडी (प्रा. आसटिका), उभळणें (दे. उब्भालण—), उजवणें (उद्यापन—), ओंबळणें (दे. ओंबालइ—), ओवसा (उपवास—), कढई (कटाह—), कळवा (कलाप—) गवळी (गोपाल—), जानिवसा (जन्यवास—), वाटणेंच्या जोडीनें निवटणें (वर्त—), निसणा (निशान—), पळणें (पलायन—), पारवा (पारावत—), भिंगरुटी (दे. भिंगारी—); त्याचप्रमाणें पुढें जोडाक्षर आलें असतां: आवगणें (आवल्ग—), आरती (आरात्रिक—), उपजणें (उत्पद्य—) इ०; अक्षरसंक्षेपानंतर: दसरा (दशहरा).

परंतु इ पुढाल स्थळीं शिल्लक राहतो: (१) अक्षरसंक्षेपानें आ होतो अशा कांहीं स्थळीं: तणारा (तृणागार—), दिवाळी (दीपावली—), मराठा (प्रा. मरहट्ट—); (२) जेथें दोन अ च्या मध्ये ह येतो, अशा ठिकाणीं विकल्पानें: —अहा—, —आह—, आणि क्वचित्—आहा—कमी शुद्ध आहे तरी तें लिहिण्यांत येतें (पहा मोल्स्वर्थ, उपोद्धात, Orthography, § ८, पृ. xiv); आहणा, दाहणें, पाहणें, बाहणें, राहणें, वाहणें, आणि साहणें ह्यांच्या जोडीनें अहाणा आणि आहाणा, दहाणें आणि दाहाणें इ० रूपें सांपडतात; सायच्या जोडीनें सहा (दे. साह—) असें रूप सांपडतें. यांपैकीं अहाणा—खेरीज कोणत्याही शब्दांत व्युत्पत्तीनें दुसरा आ दीर्घ नाही, तेव्हां दीर्घत्व अलीकडलें आणि ह—मुळें आलेलें आहे. हें अनुमात्र दोन ज्ञापकांनीं दृढ होतें; त्यांतील एक म्हणजे कोल्हाळ (सं. कोलाहल—), वहाण आणि वाहाण (उपानढ—, प्रा० वाहण—), ह्या शब्दांत मूळच्या ऱ्हस्वांच्या ठिकाणीं मराठींत दीर्घ येऊन तो स्थिर राहतो; दुसरें म्हणजे ज्या शब्दांत मूळच्या ऱ्ह—चा विशेष होतो, त्यांतही ह्या गोष्टींचें प्रत्यंतर मिळतें; उदा० तहान (तृष्णा), नहाण (स्नान—), लहान (प्रा० लण्ह—); ता. प. सं. शाण—साण—सहाण.

(३) कांहीं प्रत्ययांत:—आवा (सं.—अव्य—) अंतीं येणाऱ्या कृत्यार्थीं भातुसाधितांत; उदाहरणार्थं द्यावा, करावा इ०; वृद्धीभूत विशेषणप्रत्ययांत:—

आरा(- अकार -); उदा० भवि०धा.सा. करणारा, मरणारा; नठारा, धुतारा;-
आळु-इ०, उदा० झोंपाळू (झोंपणें पासून), पिसाळे (दे. पिसळ-), इ०; (अ)आव-
(वि)णे-प्रत्ययान्त प्रयाजक भातु, उदा० मनाविणें इ०;

(४) मुख्य शब्दाच्या आद्याक्षरीं आ असलेल्या कांहीं क्रियापदांत आणि सामा-
सिक नामांत; उ० उजवणें आणि उभळणें यांच्या जोडीनें विस(सा)वणें (विश्रम-),
उफ(फा)णणें (उत्फण-), येथें ऱ्हस्व व दीर्घ दोन्ही आणि निहाळणें
(निभालय-) येथें फक्त दीर्घ सांपडतो; त्याचप्रमाणें वळणें, उवळणें; पण ओंवाळणें
(वळ-). भातुसाधित नामांत शक्य तों दीर्घ स्वर ठेवण्याची प्रवृत्ति असते असें
दिसतें: पसरणें (प्रसृ-) ह्यापासून प्रयोजक भेदाचें भातुसाधित नाम पसारा होतें आणि
तसें वाटतेंहि; पण निवणें (निर्वाण-) ह्याच्या जोडीनें निवाणें ह्या नामाचाहि प्रयोग
होतो; इतर उदा० उखाणा (उपख्यान-), उताणा (उत्तान-), उभारा (उद्धार-).
पथारी हें रूप आगतुक दिसतें; नियमानुसारी रूप पाथर (प्रस्तर-) आहे;

(५) उजागर (उजागर-), कडासण (कटासन-) इ० अर्धतत्सम शब्दांत
आणि कंदारणें (प्रा० कन्दारेइ-) ह्यासारख्या कांहीं दुर्बोध व्युत्पत्तीच्या शब्दांत.

हे फरक केव्हां झाले हें नकी सांगणें कठीण आहे. प्राकृतामध्ये आणि अलीकडील
संस्कृतामध्ये शब्दांतर्भागीं स्वर ऱ्हस्व झाल्याची उदाहरणें सांपडतात (पहा याकोबी,
ZDMG, ४७, पृ० ५७४-८१). इ, उ, ए किंवा ओ ह्यांसारख्या विशिष्ट
वर्णोच्चारांचा लोप होण्याची क्रिया ही सकृद्दर्शनीं अलीकडील दिसतें; जोइसी आणि
जोशी, आंगुठा आणि आंगठा अशा जोड रूपांची तुलना केली असतां त्याचें
प्रत्यंतर मिळतें. उलट पक्षां पंढरपुरच्या शिलालेखांत फाल्गुनीपुर ह्याऐवजीं येणाऱ्या
फागनिपुर ह्या ग्रामनामांत उ-च्या उच्चारऱ्हासाचें निदर्शन आहे. ई ऱ्हस्व होऊन
राहिला आहे, कारण तो अन्त्य वर्ण आहे. पहिल्या शतकांतसुद्धां 'एरिथ्रियन
समुद्राचा पेरिलस' ह्या ग्रंथांत ग्री० दखिनवादेस (दक्षिणापथ-) ह्या देशनामाच्या
जोडीनें ग्री० दखनोस असें रूप सांपडतें, यावरून शब्दांतर्भागीं इ-च्या उच्चाराचा
लोप होतो याचें हें अगदीं पहिलें निदर्शन नव्हे काय ? प्राचीन काळीं ही प्रवृत्ति होती
हें कबूल केलें तर संस्कृतमधील कफोणि-कफाणि 'कोपर' अशा जोड रूपांची आणि
विशेषतः मराठींतल्या हळद आणि निसण ह्यांच्या पूर्वांच असलेल्या हळदा (हरिद्रा)
आणि नीसणी (निःश्रेणी) ह्या प्राकृत रूपांची उपपत्ति लागते. पिशल यांनीं इ-च्या

ऱ्हासार्चीं §११५, मध्यें सांगितलेलीं आणि §१२३ मध्यें सांगितलेलीं उच्या ऱ्हासार्चीं उदाहरणें बहुतेक संशयित आहेत आणि ह्यापैकीं कांहीं पिशलनींच संशयित म्हणून दिलीं आहेत, तेव्हां हीं उदाहरणें जरी अगदीं अल्प असलीं तथापि प्राकृत ग्रंथांमध्ये सामान्यतः जुनीं रूपें शिल्लक ठेवण्याची जी प्रवृत्ति आहे तिच्या विरुद्ध प्रत्यक्षानुसारी उच्चारलेखनाचे बहुधा येवढेच अवशेष राहिले आहेत आणि म्हणून त्यांचें महत्त्व आहे.

—

प्राकृतामधील संयोगांत आलेले स्वर

§ ५३.—संस्कृतमधील द्विस्वरांतर्गत व्यंजनांचा लोप झाल्यामुळे शब्दांतर्भागीं सामान्यतः स्वरांचे संयोग होतात. प्राकृतांत प्रगृह्य (निकटवर्तीं स्वरांचा असंयोग) केवळ अपवादादाखल वर्ज केलेला असतो. अलीकडील काळीं आणि फक्त जैन परंपरेप्रमाणें जवळ येणाऱ्या दोन स्वरांमध्ये यश्रुति येते (पिशळ § १८७). मूळ संस्कृतांतील ग आणि यच्या ऐवजीं आणि क्वचित् त आणि दच्या ऐवजीं ज्या ठिकाणीं य होतो त्या ठिकाणीं व आलेला आढळतो (पिशळ § § २३१, २४६, २५४, आणि टीप १; ता. प. साखाउकृत अल्बेरुनी, पृ. ४६, बेबरनें उदाहृत, यांत निर्दिष्ट केलेलीं रूपें). प्राकृतच्या विरुद्ध आधुनिक भाषांत प्रगृह्य शक्य तों टाळण्याची प्रवृत्ति आहे (पहा प्रियर्सन, Phon., § ३७; हर्नले, § ६८ ते ९८).

संयोगांतील स्वरांची व्यवस्था मराठींत इतर सजातीय भाषांप्रमाणेंच तीन प्रकारांनीं होते. त्या स्वरांचें मूळ स्वरूप मध्ये य-किंवा व-श्रुति घालून शिल्लक राहतें, किंवा दोहोंचें संध्यक्षर होतें किंवा स्वरसंक्षेप होतो.

१ मध्ये यश्रुति किंवा वश्रुति यणें

§ ५४.—इतर भाषांत केव्हां यश्रुति तर केव्हां वश्रुति असा अनियमित विकल्प दिसून येतो; मराठींत यश्रुति क्वचित् येते.

जुन्या मराठींत अशीं कांहीं रूपें राहिलीं आहेत की ज्यांच्यामध्ये मूळ संस्कृत दंत्य वर्णांच्या ठिकाणीं आणि विशेषतः धातुसाभितांत य येतो. मराठींतील सर्वांत प्राचीन लेखांतच एक उदाहरण आहे: श्री-चावुंडराजें करवियलें. पुढें अभिलषितार्थ-चिंतामर्णांत आणियलें, वाणियले हीं रूपें सांपडतात: पण ज्ञानेश्वरांत शिकविलें, करविलें (११, २८ इ०) अशीं रूपें लिहिलेलीं आढळतात.

आधुनिक काळीं अगदीं क्वचित् आणि बहुधा लोकभाषांतच असले अवशेष राहिले आहेत, कोंकणांत 'त्वां'च्या अर्थी 'तुवें'च्या जोडीनें तुयें असें रूप येतें (LSI, Mar, पृ. १७३); अभिलषितार्थचिंतामर्णांत आढळणारा सायर (सागर-) अर्जाबात भाषेतून गेला आहे; तेथें मुद्दां 'संसार-सायर-तारण' अशा तऱ्हेनें तो समासांत आलेला असून अर्धतत्सम असण्याचा संभव आहे; सायर (सहोदर-) हा शब्द शुद्ध प्राकृत स्वरूपांत राहिला आहे आणि तो नातें दाखविणारा शब्द आहे म्हणूनच तो राहिला

असला पाहिजे. ओयरा ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति दुर्बोध आहे. त्याचा अर्थ रोजचें अन्न असा आहे आणि त्यावरून “अवहार— ह्या सारख्या कोणत्या तरी मूळ शब्दापासून त्याची व्युत्पत्ति केली पाहिजे; पण जर स्वयंपाकघर किंवा गृहान्तर्भाग असा केला तर तें एक अपवरक शब्दाचें ‘ओवरा’ याच्या जोडीचें अर्थात् लोकभाषेतील जोडरूप असावें. त्याचप्रमाणें परावा (परागत—) ह्याच्या जोडीनें पराया हें रूप सांपडतें आणि म्हणूनच तें आंगंतुक असावें अशी शंका येते.

§ ५५.—मराठींत वश्रुतिच सामान्यतः येते. प्रगृह्य स्वर मूळांतील कोणत्याहि अक्षरांपासून आले तरी ती येते: उदाहरणार्थ पुढील सर्व स्थळां व येतो: सं. ऋ—पासून: नागवा, खेरीज नागा (नग्नक—); मुवा, शिवाय सुआ (शुक—); सं. ग—पासून:— तलाव (तडाग—), निवळी (निगड—), परावा (परागत—), पुनव (पुंन्नाग—); सं. ज्ञ—पासून: तेवणे (तेजस—), राव आणि राओ (राज—); सं. वृ—पासून: कंगवा (कंकत—), केवडा (केतक—), घाव, त्याशिवाय घाय (घात—), चेवणें (चेतन—; ज्ञानेश्वरींत चेइणे रूप आढळतें). जोव (द्योत—, प्रा० जोई), जुवा (द्यूत—), वाव (वायु—पासून नसून वात—पासून असेल तर—); सं. ढ—पासून: ओसवा (अवच्छेद—), पाव (पाद—), शेव (च्छेद—); बहुधा ह्याच व—श्रुतीनें बोर (बदर—) हें रूप सिद्ध होतें. हेंच रूप दे., गुज., द्रा. भाषांत सांपडतें. उलट पक्षां सिं. आणि मध्यदेशच्या आणि प्राच्य भाषांत बेर सांपडतें; सं. य—पासून: माव(माया), सांव (स्नायु—), सांवली (छाया); सं. मायते-पासून जर मावणें झालें असेल व वायुपासून जर वाव झाला असेल तर हे दोन शब्द; सं. महाप्राणवर्णांपासून (ह्यांचा प्राकृतमध्ये ह होतो); अस्वल (अच्छभल—), उगवणें (उद्ग्रहण—आणि (*उद्ग्रथन—), मेवूण (मैथुन—), रोव (रोह—; कदाचित् मराठी रोव—सं. रोपय—ह्या धातूच्या संपर्कांनें हें रूप झालें असेल), सावळ (दे. साहुली, सं. शाखापासून ?). तत्सम संभेर्वां (संदेह—) आणि म्होंव (मोह—) ह्या दोन शब्दांत महाप्राण शिल्लक राहून त्यांचें स्थलांतर झालें आहे हें जितकें स्पष्ट आहे तितकेंच मूळ वर्णांऐवजीं व आला आहे हेंहि स्पष्ट आहे. गोवंड (दे. गोअंट—) आणि शिवरा (दे. सीहर—) ह्यांचें संस्कृत मूळ अप्रसिद्ध आहे पण त्यांच्यांत मूळवर्णांऐवजीं व आला आहे हें निश्चित.

मूळच्या उ किंवा ओच्या स्थानीं जेथें व येतो त्या प्रकाराचा वरील प्रकाराहून भेद दाखविला पाहिजे; उदा० साव साऊ (साधु—). ह्या शेवटल्या प्रकाराखालीं

पाव (पाद-), शेव (च्छेद-), हीं पुंलिंगी नामें घालून त्यांच्यांतील अंत्य व प्रथमेच्या जुन्या ओ-च्या स्थळीं आला आहे असें मानण्याचा मोह होतो; पण माव (माया) ह्या स्त्रीलिंगी रूपानें ह्या प्रश्नाचा निर्णय लागतो. जुन्या ग्रंथांत रावो, घावो असे लिहिलेले जे राओ, घाओ इ० शब्द आहेत त्यांविषयीं मात्र शंका वाटण्यास जागा आहे (ता. प. §५७).

२. संयुक्तस्वर

§५६.—मराठी वर्णमालेंत ऐ आणि औ असे दोन संयुक्त स्वर आहेत. त्यांपैकीं ऐ हें अ+इ किंवा ए ह्यांचें आणि औ हें अ+उ किंवा ओ ह्यांचें लिपिचिन्ह आहे.

ऐ < अ+इ; हा स्वर जुन्या भविष्यकाळच्या तृ० पु० एक०-ऐलु, इ० प्रत्य-यांत, पै-(सं. प्रति-: पैखणें, पैज, पैठण, पैण, पैला, यांतील), पैठा (प्रविष्ट-), वसणें (उपविश-), म्हैस (महिषी), ह्या शब्दांत आणि प्राकृत नव्य ग्रंथांत उपलब्ध अशा पुढील जुन्या अर्भतत्सम शब्दांत दिसून येतो (पहा पिशल §६१): कैवाड (कैतव-), दैन (दैन्य-), वैर (वैर-), सैर (स्वैर-);

ए < अ+ए: कैक (एक-एक-), पैस (प्रवेश-).

औ < अ+उ: चौ-(चतुः; चौक, चौथ, चौदा, चौसार यांतील), मौ (मृदु-), वौळ (वकुल-);

औ < अ+ओ: पौळ (प्रतोलि).

अपवादादाखल औ < ओअ: ओहट (दे.-ओहट-) च्या जोडीनें औठ; जाव-च्या जोडीनें जौळ (द्योत-).

§५७.—अ, इ किंवा उ ह्यांच्यापैकीं क्रोणता तरी स्वर जेव्हां दीर्घ असतो त्या वेळीं स्वरांतील प्रगृह्य बहुधा शिळक राहतो; उदा० घाइवटा (घात-), माउशि (मातृ-), राउळ (राजकुल-), नई (नदी), वरई (वराह-); गाई (पा. गावी), राई (राजिका), गाऊ (गातु-, गौ-), जाऊ (यातृ-), राऊत (राजपुत्र-).

हेहि लक्षांत ठेवले पाहिजे की हे असंयुक्त स्वर स्थिर नाहींत. वई (वृत्ति-) च्या जोडीनें वही आणि वै अशीं रूपें सांपडतात. पाऊण (पादोन-) च्या जोडीनें पौण सांपडते. सं. आदित्यवार याच्या जागीं अर्भतत्सम ऐतवार येतो; पै (प्रायेण), तैसा (तादृश) इ० यांमध्ये मूळचा अ दीर्घ होता.

निव्वळ संयुक्त स्वरांच्या जोडीने (विशेषतः अंत्य स्थळीं) आय्, आव् किंवा अय्, अव् असंदि लिहिलेले सांपडते. 'काई' पेक्षां 'काय' अधिक प्रचारांत आहे. वाई याचें वाय् असें ग्राम्यरूप होतें; त्याचप्रमाणे ता.प. गाय, घाय (ता.प. घाइवटा; एकाघाई), साय (ता. प. साई, सहा;) सई-(सखी, स्मृति-)च्या जोडीनें सय, लोकभाषेंतील पढकय (प्रतिकृति-), नव्हे (= न - होए, सं. न भवति), चौदस (चतुर्दश)चें ग्राम्यरूप चावदस, बाहुला (दे. बाउल्ली)च्या जोडीनें बाव्हला, मावळा (मातुल-), माउशी (प्रा. माउसिसभा)च्या जोडीनें मावशी, लवडा (अलाबु-), साऊ-(साधु)च्या जागीं साव. ह्याचें कारण इ आणि उ हे आणि य्, व् हे सारखे लिखाणांत एकमेकांच्या बदलीं येऊं शकतात; उदा० मेहुणां (मैथुन-) ह्याच्या-जागीं येणाऱ्या मेव्हणा शब्दांत उच्या स्थानीं व लिहितात. उलट पक्षीं नवरा (नव-)च्या जागीं नौरा असें म्हणतात; दवडणें (द्रव-) ज्या जागीं दौडणें लिहितात. त्याचप्रमाणें उदैक आणि ऐता हे तत्सम सं. उदय-(ता. प. म. उद्यां) आणि आयत्त-ह्यांपासून झाले आहेत. (राव्-राओ, पाव-पाय, तत्सम. न्याव, उपाव, जु. मं. न्यावो इ० (न्याय-, उपाय) हीं दुरुपपाद्य जोडरूपें वरील रूपांशीं ताडून बघण्या-लायक आहेत.

३. संक्षेप

अ०—आदि स्वर अ असतांना

अ + इ, ए, उ, ओ.

§ ५८.—वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल की अलीकडील ऐ आणि औ ह्या संयुक्त स्वरांची प्रवृत्ति हस्वीभवनाकडे आहे.

ह्या दोहोंपैकीं ऐ हा सर्वांत अधिक वेळ राहिला; तथापि हेट (अभस्तात् वरून अभिष्टात्) याचें मूळ प्राकृतापर्यंत पोहोचतें; पैठण (प्रतिष्ठान-) ह्याच्या जोडीला पैठ (प्रतिष्ठा) हा शब्द आहे आणि तो *पेढा ह्या प्राकृत रूपांत द्राविडी भाषेंत गेला असल्यामुळें (ता० प० तामिळ पेड्रेइ) बराच जुना आहे; बैल हा शब्द जर शिल्लक राहिला असेल तर खैर (खदिर-) ह्याचें जोडरूप खैर आहे आणि त्यामुळें मराठी गुजराथीची सजातीय ठरते. पै (प्रायेण-) ह्याच्या जोडीनें सवें (समयेन) हें रूप

सांपडते. हस्वीभवन जें होतें तें विशेषतः शब्दाच्या अंतीं होतें; उदा० जु. म. दळवई > अली० दळवी (दलपति-); ता० प. शेणवी (सेनापति-); तृ० पु० एकव०चा ऐ-(अति) हा प्रत्यय (सै ह्या उद्गारवाचक शब्दाखेरीज इतरत्र) अगदीं जुन्या काळापासून वर्तमानकाळीं आणि अलीकडील काळांत भविष्यकाळीं ए असा झाला आहे. वर्त० प्र. पु.एकव.-एँ, भ. का० एन (पूर्वींचे—एन), प्रा०मधील स्त्रीलिंगी नामाच्या सामा. वि. च्या एकव०चा आए > *ऐ > मरा.-ए हा प्रत्यय, सं० नपुं. प्र. व द्वि. बहु०चाआनि > प्रा०-आई > मरा० एँ हा प्रत्यय, काव्यांतील आज्ञार्थी एकव०चा एँ=प्रा० आहि, ह्या सर्वांची वरीलप्रमाणेंच स्थिति आहे. ह्या सर्व ठिकाणीं हस्वीभवन जें होतें तें शब्दाच्या अंतीं संयुक्त स्वर आल्यामुळे होतें हें खचित आहे.

ऐ-चें एक विशिष्ट रूपांतर म्हणजे कांहीं स्थळां त्यांचा अ होणें; नैसा इ० आणि वसणें ह्यांच्या जोडीने, येवढेंच काय पण त्यांच्यापेक्षां अधिक वेळां, तसा इ० आणि वसणें हीं रूपे प्रचलित आहेत. सर्वनामोद्भव विशेषणांत संपर्कामुळे एका नमुन्याचें प्रातिपदिक करण्याची प्रवृत्ति होते असें म्हणतां येत नाहीं, कारण अशा तऱ्हेची प्रवृत्ति मराठींत जवळजवळ नाहीं; उदा० जो, तो, हा, कोण, काय. उलट पक्षी, अशी एक सकृद्दर्शनी कल्पना सुचते की ब(इ)सणें ह्या धातूचा वस-वसती करणें ह्या धातूला संपर्क झाला असेल; पण तसें असतें तर हिंदींतील व—आद्याक्षर असलेल्या रूपाचा संपर्क मानणें प्राप्त आहे; पण अशा तऱ्हेचा हिंदींत वसणें ह्या अर्थी धातूच नाहीं. हिंदींतील रूप वेठना (उपविष्ट-) असून तें भू. का. धा. वरून बनलेलें आहे. संयुक्त स्वरांचें हस्वीभवन होण्याचें कारण उच्चारमूलक असले पाहिजे आणि पुढें येणाऱ्या स-शीं त्याचा कांहीं तरी संबंध असला पाहिजे. पुढें स असतांना ह्याच्या उलट क्रिया झाल्याचेंहि उदाहरण आहे, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे; प्राकृत असीई ह्याअर्थी म. ऐंशी, गु. ऐसी अशीं रूपे आहेत; इतर भाषांत असी हें आहे. मराठींतसुद्धां ऐंशी आणि सामासिक शब्दांत-यशीं अशीं रूपे आहेत. शेवटचें रूपच बहुधा व्युत्पत्तीला भरून आहे आणि त्यांतील य हा आंगतुक वर्ण असावा. ह्या सर्व प्रकारांना एकच उपपत्ति लागू करणें कठीण; पण हें सर्व जवळ आणून ताडून पाहतां अनेक लोकभाषांचा संकर झाला असावा आणि त्यांच्यांत कांहींमध्ये स-च्या योगानें स्वरांतील तालव्याचा लोप होण्याची प्रवृत्ति होते असें मानावें लागतें. मंद-पासून मँद हें रूप कसें होतें हें सांगणें मात्र कठीण आहे.

§ ५९. औ-चें हस्वीभवन ह्याहिपेक्षां अधिक प्रमाणांत झालें आहे. चो- (चव्नीसच्या जोडीनें चोवीस, चोर्हीकडे, चोतकोर; सं. चतुः-), पोळ (पौळ-च्या जोडीनें; सं. प्रतौली-), भोरूप (बहु), मोह- (मधु-) ह्यांत त्याचे ओ असें हस्वीभवन होतें. मागुता (ता. प. मागौतें) ह्यांत उ असें आणि पंचमीचा आणि धातुसाभिताचा प्रत्यय ऊन(नि), जु. रू. औनि, ह्यांत ऊ असें हस्वीभवन होतें. देउळ (देवकुल-) ह्याचा थेट प्राकृतर्शां संबंध पोचतो, पण त्याला थोडीशी अधिक अनुकूल परिस्थिति होती आणि त्यांत एक तऱ्हेचा समानाक्षरलोपहि झाला असावा: * देव(व)उळ > दे(व)उळ (ता. प. राउळ, सं. राजकुल-). गांवडा (ग्रामकूट) ह्यांत शब्दांतर्भागीं जुना औ पूर्णपणें नष्ट होऊन औ-चा ओ नंतर उ आणि मग लोप झाला असावा.

§ ६०. अन्त्य स्थानीं येणाऱ्या औ-चें, तो मूळ प्राकृतांतील औ पासून किंवा अओ पासून आला असेल त्याप्रमाणें, दोन भिन्न तऱ्हेचें हस्वीभवन होतें. पहिल्या प्रकारांत-औ-चा ओ होऊन पुढें कांहीं स्थळीं-ऊ होतो; उदा. आज्ञा. तृ. पु. ए. प्रत्यय -ओ, सं.-अतु (ता. प. जाणो, जाणू, ' जसें कांहीं, ' आज्ञार्थी, काव्यभाषेतील जाणउ). उलट पक्षां दुसऱ्या प्रकारांत, मूळ शब्दांत अ असो किंवा आ असो, दोन्ही स्थळीं हस्वीभवनाने आ होतो; उदा:-सं.-अको : पुं.प्र.एक.वृद्धीकरणानें आंवा (आम्र-), अवळा (आमलक-), चणा (चणक-) इ०. सं.-अतो: आखा (अक्षत-). सं.-अदो: पाडवा (प्रातिपद-), भादवा (भाद्रपद-). सं.-अजो: कुडा (कुटज-). सं.-अयो: तत्स. आसरा (आश्रय-), संचा (संचय-), ओंचा (उच्चय-). सं.-अवो: पान्हा (प्रस्रव-), पाला (पल्लव-). सं.-आको: चक्रवा (चक्रवाक-). सं.-आवो: पिसा (पिशाच-). सं.-आतो: चुलता (चुल्ल-तात-). सं.-आदो: सवा (सपाद-). सं.-आयो : पां (प्रायः). प्रा.-आओ : स्त्री.प्र.बहु.-आ : इटा, घाडिया इ. पुढें पहा. अओ आणि आ ह्यांच्यामधील पायरी म्हणून औ होता हें नक्की. निरनिराळ्या भाषांतील पुं. प्र. एक. चे प्रत्यय ताडून पाहतांना तें स्पष्ट होतें; हिंदी काव्यांत औ हा प्र.चा प्रत्यय राहिला आहे आणि त्याच ठिकाणीं सि. गु. राज. ने. ह्या भाषासमूहांत ओ हा विभक्तिप्रत्यय आहे.

मराठींत अशा तऱ्हेनें दोन भिन्न रूपें कां झालीं आहेत ह्याची उपपत्ति करावयाचें एकच साधन आहे आणि तें असें की प्रा. अओ पासून औ हें रूप प्रा. औ पासून

ओ हे रूप झाल्यानंतरचे मानले पाहिजे. अर्थात् ही कल्पना सिद्ध करण्यास प्रमाणे नाहीत, कारण सर्वांत प्राचीन लिखित प्रमाणांच्या पूर्वाची ही रूपांतरं आहेत आणि मराठीतसुद्धां ह्यासारखा दुसरा प्रकार दिसत नाही.

प्रा. आओ ह्या स्वरसमूहांत अनुनासिकत्व आल्यानंतर त्याचें औ असे रूप होऊन पुढें -ओं आणि -ऊं (सं. प्रा. आमो) अशीं रूपें झालीं.

§ ६१. अ+अ. जेव्हां ह्या दोन स्वरांपैकीं एक दीर्घ असेल त्या वेळीं संक्षेपाचें रूप आ होते.

१. पहिला अ दीर्घ आहे याची उदा०:- सं.-आज: राजत (राजपुत्र-); राजळ (राजकुल-); सं.-आत-: मांग (मातङ्ग-); वाव (वात-); सं-आद-: तत्स. आरसा(आदर्श-), साण (च्छादन-), सवा (सपाद-), कदाचित पोवाडा (प्रवाद-); सं.-आय-: वाण (वायन-); तत्स. कास्त (कायस्थ-), नाक (नायक-); पुं. सा. वि. चा आ (- आय); सं.-आव:- दिवाळी (दीपावली); सं.-आका-: पारवडा (प्राकार-). प्रा:- आय:-वार (दे.वायार-) ता. प. दे. भाउज्जा; म. भावजई (भातृजाया)हे नवें रूप आहे; प्रा.-आह-: था (थाह:); प्रा.-आअ: स्त्री. तृ. प्रत्यय (पिशल § ३७५): हेळा (हेल्या).

वरील रूपें विचारांत घेतां *पिशाचपासून पिसें एकदम आलें असें म्हणणें कठीण आहे. कारण तें पिसा याचे नपुं.रूप आहे. अर्थाच्या दृष्टीने प्रा. पिसळो, म. पिसळें, याच्याशीं तें ताडून बघावें.

२. दुसरा अ दीर्घ आहे याची उदा०:- अका-यापासून अगदीं जुन्या काळीच -आ झालेला दिसतो: वणजार (वाणेज्यकार-; ता० प० नाशिकच्या लेखांतील वणिजारक-), अंधार, कुंभार, चांभार, चितारी. धुनारा, सुआर, सोनार इ०; -णार प्रत्ययान्त धातुसाभितें (ता.प. § ५२, ३); भादरणे (भद्राकरणम-); त्याचप्रमाणें -अगा:-आर(सं. अगार-पासून; उदा० गाभार, तनारा, भवळार, भांडार इ.);-अया-: वरात (वरयाला);, अवा-तत्स. उपास (उपवास-); बहुधा-अता-:चार (चतुरोवरून चत्तारो, नंतर * चत्ताराच्या स्थानीं आलेला). ह्या मालिकेंत पाडक शब्द घालतां कामा नये, कारण तो सं. पदातिक-पासून आलेला नाही. अगदीं जुन्या काळीं घेतलेला तो फारसी शब्द आहे (प्रा० पाडक-).

पुं० प्र० अने० चें रूप वृद्धीभवनाचें-एकारान्त होतें, कारण शेवटचा -आ

ऱ्हस्व पावून ते रूप झालेलें असतें; म्हणजे ह्यांत -अ(क)आ (सं.-अकाः) असें मूळ रूप नसून अ(क)अ असें रूप मानावें लागतें.

ह्या दृष्टीनें मध्यदेशांतील भाषांशीं म्ह० हिं. पं० ह्यांच्याशीं मराठीचें सादृश्य आहे आणि गुजराथी (-आ, -ओ) आणि सिंधी (-आ) ह्यांच्याशीं भेद आहे. एरवीं उपपत्ति अशक्य असेल तर असंही म्हणतां येईल की ह्या गुजराथी व सिंधी प्रत्ययाच्या मुळाशीं दुसराच प्रत्यय असावा. (ता० प० सिंह.-आहु, -ओ; पहा गायगर § ३४, III, आणि पुढें नामप्रत्ययांचें प्रकरण).

§ ६२. दोन्ही स्वर जेव्हां ऱ्हस्व असतात असा प्रकार:—

जेव्हां संस्कृतांत दोन स्वरांमध्ये य असतो तेव्हां प्राकृतकाळींच संक्षेप झालेला असतो; उदा० पालींतील वर्त० तृ० पु० एक० प्रत्यय-एति, प्रा०-एइ, सं० -अयति. अशा तऱ्हेनें मराठींतील नेणें (नयन-), भें (भय-), इ० रूपें सिद्ध होतात. शिवाय §१४ येथें आपण पाहिलें आहे की द्विस्वरांतःस्थानीं अल्पप्राण स्पर्शांचा आधीं य होऊन मग ते लुप्त होतात. संस्कृतपासून होणाऱ्या -अय-ह्यांतील य प्रमाणेच प्रा०-अय- ह्यांतील य ची स्थिति झाली आहे आणि त्यामुळें मराठीं-तील -ए- हा पुढील भिन्न मूलवर्णापासून आलेला आहे: सं०-अक-नपुं० प्र० द्वि०- एक०चा-एँ(-अकं), आणि पुं० प्र० अने०चा-ए(-अकाः); सं०-अग-:शेरडूं, शेळी(च्छाल-), तेर(ग्रामनाम, -सं०तगर-), णेर(नगर, ग्रामनामांतील उत्तरपद); सं.-अत-:गे-ला(गत-), सांपें(सांप्रतं-), शें (शतं, ता०प० शंभर);-सं.-अद-:केळ(कदली), बहुधा पेर(प्रदर-).

वरील उदाहरणांवरून असें दिसतें की केला(सं. कृत-) हें रूप प्रा० *क(य)अ यासून किंवा *क्रिअ-पासून झालें हें ठरविणें अशक्य दिसतें; पण मेला(मृत-) ह्याच्या मुळाशीं अ आहे हें नकी, कारण इ-ला कोठेंच प्रमाण मिळत नाही (पहा §३०).

अलीकडील काळीं अर्धतत्स० असंद (अश्वगंध-), त्याचप्रमाणें द्विर्वचनानें आलेलें गडाडणें (ता० प० गडगडणें) आणि कडाड(कडकड-पासून) ह्या शब्दांत अअ ह्यांचा संयोग झालेला दिसतो. दोन अ-मध्ये येणाऱ्या ह-चा लोप होऊनहि तेंच निष्पन्न होतें; उदा० गाण(गहन-), आणा(आभाणक-), मराठा(प्रा० मरहट्ट-), सं. महाराष्ट्र-), तत्स० अग्रार(अग्रहार-), स्वार्थी द्वि० पु० अने० प्रत्यय-आ(आँ)

<-अथ. ह्या संक्षेपापासून होणारा आ-हि दसरा(दशहरा), पायरा(*पादाकर-)
ह्यांत ऱ्हस्वत्व पावला आहे; ता० प० § ५.२.

आ—पहिला स्वर इ किंवा ए असतांना.

§ ६३ पुढे आ आला असतांना इ आणि ए हे राहतात आणि त्यांचा य होतो. प्यार(प्रिय-कार-), प्यास(पिपासा), व्याही(विवाह-), हर्याळ(हरिताल-), अग्या(अग्नेय-), आणि विध्यर्थीं भातुसाधितें, उदा. धावा(दे-भातु), चालविण्या इ० (पंढरपूर येथील शक ११९५ च्या शिलालेखांत चालवेआ असें रूप सांपडतें; १२८९ शकांत चलविआ, १४९४ शकांत सागंव्या); पण मणियार(मणि-कार-) च्या जोडीनें मणेर सांपडतें आणि फारसी म्यान याची मेण, मेना अशी जोडरूपें आढळतात.

जेव्हां इ आणि ए यांच्या मागाहून ऱ्हस्व अ येतो त्यावेळीं बहुधा संक्षेप होतो.

ए+अ > ए : केढवळ (केवढ-पासून), केवडा (केतक-), तेवणें (तेज-), देर (देवर-), वेण (वेदना-), शेव (च्छेद-);

इ+अ ह्यापासून शब्दांतर्भागीं ए किंवा इ होतो, शब्दान्तीं अ अनुनासिक नसेल तर ई होतो.

ए : नेटी(निकट-), शेंडा (शिखंड-), शेरा (शिखर-), (य)एर (इतर-), अहेव (अविभवा), नेसणें (गुज० नेस- < निवस-आणि नास- < निवास-ह्यांमध्यें फरक आहे).—त्याचप्रमाणें परेळ (दे० परिअली), बहुधा माहेर (मातृ+घर-) इ०, आणि नपुं० अन्त्याक्षरांत : जानवें (यज्ञोपवीतम्), कोडें (दे० कोडियं) इ०; आणि कांहीं स्त्रीलिङ्गीं रूपें : ते, हे (आधु० ती, ही) इ०, व्हण्से (प्रा०-स्सिआ).

इ : तिडें(त्रिक-), विणें(वि+जन्-), वीथ (वितस्ति-), शिळा (शीतळ-), दी (दिवः), दीस (दिवस-), परीट (दे० परिअट-), दीढ (प्रा० दिवड्ढअ-), प्रयोजकभेदीं-इळें(इत-+ल्-)प्रत्ययान्त भातुसाधितें, जु.मरा.-इयलें(करवियलें, चामुंडराजाचा शिलालेख). त्याचप्रमाणें पिणें (पिव-), जिणें (जीव-), हीं प्राकृतापासून झालेलीं रूपें. शब्दान्तीं स्त्री० एक० सं०-इका, त्यावरून प्रा०-इआ > -इअ यांचा सामान्यतः ई होतो : आगशी (अग्निशिखा), कळीं (कलिका), पी (षीहा);

मावशी (प्रा० माउस्सिआ), इ०; त्याचप्रमाणे पुढील नपुं० रूपे : धी, दहीं, पाणी, जान्हवे (यज्ञोपवीत) ह्याच्या जोडिते जान्हवा (स्थळ प्रत्)

इ+इ > ई : तीज, अडीच (तृतीय—, अर्धतृतीय—).

जेव्हां ए आणि इ कोणत्याहि क्रमाने एकत्र येतात त्या वेळीं शब्दांतर्भागीं ए ला प्राधान्य मिळते, शब्दान्तीं इ ला मिळते.

शब्दान्तर्भागीं : नारेळ (नारिकेल—), वेधळा (दे० वेड्ड—); तथापि परिसरणे (पर्येष—) ह्याच्या जागीं परिसरणे आले आहे; पण परिसरणे ही हासाची कदाचित पहिली पायरी असून त्यापासून पुढे परिसरणे हे रूप झाले असावे.

शब्दान्तीं : प्रत्ययांतः—प्रा० स्त्री० सा० वि०चे रूप—इए, म०—ई (भिती), प्रयो० वर्त० तृ० ए. चा प्रा०—एइ, म०—इ(करी); प्रयो० काव्यभाषेतील आज्ञार्थी रूप प्रा०—एहि, म०—ई (ई); त्याचप्रमाणे पुढील सानुनासिक रूपे : प्र० पु० एक० सं०—अयामिपासून म०—ई (करीं) आणि नपुं० प्र० द्वि० अने० वृद्धीभवनाने सं०—अक्रानि. प्रा०—अ(य)याइं, म०—ई.

पुढे उ आला असतां पुढील स्थळीं इ चा लोप होतो : दुणा (प्रा० दुउण—; सं० द्विगुण—), सं०—इतुं— पासून झालेलीं—ऊप्रत्ययान्त भातुसाधिते (पहा LSI, मरा०, पृ० ९.), पारुसणे (पर्युष—). पण शब्दान्तीं—ओपासून होणाऱ्या—उपेक्षां—इचे प्राधान्य असते : त्यापासूनच पुढीलप्रमाणे—ईप्रत्ययान्त पु० प्र० ए० चीं रूपे होतात : न्हावी (नापित—), वाणी (वणिज—), इ०. ह्या मानाने मागाहूनच्या काळीं अओपासून औ होण्याविषयीं वर जें लिहिलें आहे त्याला आतां जीं रूपे सांगितलीं त्यामुळे दुजोरा मिळतो.

इ : पहिला स्वर उ किंवा ओ असतांना.

§ ६४. संक्षेपांत उ किंवा ओ ह्यांचे नेहमीं प्राधान्य असते.

उ+अ > ओ : ओहमाय (वधू—), पोफळ (पूग—), मोहळ, समोर (—मुख—);

उ+अ > उ : जूळ (युगल—; ता० प० जुंवळ), धुणे (धुनोति; म० धुवणे हे काव्यभा०चे रूप आहे), लुला (लून—), जूं (युगम्), तूं (प्रा० तुमं), गहूं (गोधूम—); अन्तीं—ऊ (सं०—उका) असलेलीं स्त्री०रूपे : आणि—उं (सं० उकम्) अन्तीं असलेलीं नपुं० रूपे. उद्वर्तन—पासून उटणे झाले असल्यास त्याचाहि

येथेंच अन्तर्भाव होईल.—सुआंर (सूपकार—) ह्यांत सांभिरहित स्वर दिसतात पण वास्तविक कूप— पासून कुवा, पूप— पागून पुवा इ० प्रमाणें सं० प पासून आलेला व मध्यें गृहीत धरला पाहिजे.

उ+ओ > उ : निरू (निरुज—), पू (पूय—), आणि प्र० एक० ऊ—(प्रा०—ऊओ—)प्रत्ययान्त दुसरीं रूपें. वास्तविक ह्या रूपांचें खरें स्वरूप पुढीलप्रमाणें आहे:

उ+उ > उ असे अगदीं प्राकृत काळापासून दिसतें : उखळ (उदूखल—), उंबर (उदुंबर—); अर्धतत्सम गरोदर (गुरु—उदर), कोयकमल (कुमुद—), या ठिकाणीं ऊ च्या ऐवजीं ओहि आलेला दिसतो.

उ+इ. जव्हां शब्दांतील असंयुक्त स्वर शिल्लक राहत नाहींत,—उदा० जुई (युथिका); धुई (भूमिका), भुई (भूमि—), रुई (दे. रूवी), तेव्हां त्यापासून निष्पन्न रूप उ हें होतें. इतर भाषांत प्राकृतप्रमाणेंच सूचीपासून मुई हें रूप आहे. पण मराठींत मुई आणि सू अशीं रूपें होतात. त्याचप्रमाणें कुरुविंद—पासून कुरुंद आणि त्याहिपेक्षां दुहितृ—पासून ध्रुव अशीं रूपें होतात. ध्रुव असें रूप सिंहलींतही सांपडतें आणि देशींत ही धूआ असें रूप सांगितलें आहे, पण हिंदुस्थानच्या इतर भाषांत धी किंवा तत्सदृश रूपें होतात.

ओ+अ > ओ : थोडा (स्तोक—), पाळ (प्रा० पांअळ—). जळू (जळोका), ह्यांत इतर —उ (सं. उका) अन्ती असलेल्या नामांच्या संपर्कानें कदाचित् उ आला असेल (मराठींत अन्ती ओ असलेला बायको हा एकच स्त्रीलिंगी शब्द आहे, आणि त्याची व्युत्पत्ति लागत नाहीं); अशाच तऱ्हेच्या हस्वीभवनानें जान्हवे ह्याचें जोड रूप जनूं (जणोवविअं पासून * जणोवं ?) असें झालें असावे. देशी भाषेच्या कालापासूनच ओव—पासून हस्वीभवनानें उ—झाल्याचें. उदाहरण सं ओपश—, दे० उसअ—, म० उसें यांत दिसतें; पण सामान्यतः असंयुक्त स्वर शिल्लक राहातात : जुवारी > दे० जोवरी.

ओ+इ ह्यांच्या हस्वीभवनानें शब्दांतर्भागीं ओ होतो: डोईच्या जोडीनें डोकें व डोकी, जोसी (जु० मु० जोइसी); ओई हा नुसता ओवी(दे. ओविअ—) ह्याचा अडाणी लोकांचा उच्चार आहे, पण कोइळ (कोकिल—; ता. प. जोड रूप कोयळ) येथें असंयुक्त स्वर शिल्लक राहिले आहेत.

तीन स्वरांचा संक्षेप

§ ६५. तीन स्वरांचा संक्षेप झाल्याची उदाहरणे मराठीत काचित् आहेत. सामान्यतः स्वरांचे असे समूह होतात की त्यापासून हस्त्रीभवनाने संयुक्त स्वर उत्पन्न होतात; उदा० वृद्धीभूत पुं० नपुं० सा० वि० च्या एक० प्रत्ययामध्ये : सं० -अकाय > म० एआ, -या; -इ अन्ती असलेल्या स्त्री० प्र० द्वि० अनेक० : प्रा० इआओ > म० -एआ, -या. तीन अ च्या संक्षेपाची खात्रीची उदाहरणे म्हणजे आर (अजगर-), आ-ला (आगत-) हीं आहेत. पसारा (प्रसारित-), पारोसा (पर्युषित-), पुरा (पूरित-), विपारा (विपरीत-), ह्या स्थळीं सकृद्दर्शनीं इ-अ-ओ > आ असा संक्षेप दिसतो; पण ह्या शेवटीं सांगितलेल्या रूपांमध्ये रूप-विकारांच्या नियमाप्रमाणें विशेषणांच्या रूढ रूपांच्या (-इतक- > -अक-) चालीवर हीं भातुसाधितें बनलीं असणें हेहि तितकेंच शक्य आहे; पांड्या (पांडित-क-) ह्या विशेषनामांत नियमाप्रमाणें होणारें रूप आढळतें आणि त्यापासूनच लोकभाषेंतील पांडे हें जोडरूप झालें असावें. स्त्री० प्र० अनेक० (प्रा० -इअए > ई) आणि नपुं० प्र० अनेक० (-इआइ > ई) येथें इ आरंभीं असलेल्या स्वरसंयोगापासून संक्षेपाने ई झालेला दिसतो. सं० सहितेन-पासून जर शीं झाला असेल तर त्या दोहोंच्या मध्ये जसा एक इण् मानावा लागतो तसा ह्या दोहोंच्या मध्येहि खास एक इए होता असें मानिलें पाहिजे.

स्वरांचें अनुनासिकत्व

§ ६६. दोन स्वरांपैकीं दुसरा अनुनासिक असतांना त्यांच्या संक्षेपांनं जें स्वर निष्पन्न होतात, त्यांत सामान्यतः अन्त्य स्थानीं येणारे स्वर अनुनासिक होतात; उदा० शें (शतं), शां (सहितं, सहितेन), - हं-प्रत्ययान्त अल्पार्थक रूप; उदा० वासहं (वत्स-रूपं) इ०, एं-ई-ऊं-(प्रा. अअं, इअं, उअं)प्रत्ययान्त नपुं.प्र.एक.रूपें. अन्त्य स्वरां-पूर्वीं जेव्हां अनुनासिक व्यंजन येतें त्या वेळां लिहिण्याच्या भाषेत नपुं.रूपांत अन्त्य स्वरांवर अनुस्वार येत नाहींत; उदा० पाणी (पानीयं), लोणी (नवनीतं); हा केवळ दिसावयाला अपवाद आहे, पहा जोशी § १६७. घां(सं. घृतं) हा शब्द बहुधा आंग-तुक आहे. त्यांत ऋ-चा इ झाला आहे, ह्यामुळेहि तेंच सिद्ध होतें.

प.चा अनेक० प्रत्यय -आनाम्, मराठींत-आं, हा सा. वि. चा प्रत्यय होतो आणि त्यामध्ये अन्त्य अनुनासिक स्वरांशीं संबद्ध न् चा उच्चार वऱ्याच जुन्या काळां नाहींसा झाला आणि ग्रंथनिविष्ट प्राकृतांत -आण ह्या रूपांनं तो अवशिष्ट राहिला आहे (पहा पिशल § ३७०). हा लिहिलेला प्रत्यय जर खरोखरीचा असेल तर मराठींतील आं प्रत्ययाची उपपत्ति लागणें अशक्य आहे; दुसरें असें की पुढील काळां अपभ्रंश-भाषेत -आहं किंवा -अहं ह्या स्वरूपांत अलीकडील रूप दिसून येतें. त्यांत ह कोठून आला याचा उलगडा लावण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे. (हेमचंद्र हा प्रत्यय मागधीचा मानतो, पण पंथींतील पाठ तर त्याविरुद्ध आहेत, पहा पिशल § ३७०). तृ. एक. प्राकृतमध्ये अन्त्य स्वर अनुनासिक होऊन सं. -एन हा प्रत्यय -एणं असा झाला (पहा पिशल § १८२); येथेंहि द्विस्वरांतर्गत न-चा उच्चार लुप्त होतो आणि अपभ्रंशाप्रमाणें मराठींतहि एं हा प्रत्यय निष्पन्न होतो. नपुं० अनेक० प्रत्ययांतहि त्याच तऱ्हेने अन्त्य स्वर अनुनासिक होतो आणि नंतर द्विस्वरांतर्गत न्-चा लोप होतो; सं.-आनि प्राकृतमध्ये -आइं, -आंइं किंवा -आइ अशा तऱ्हेने लिहिलेला आढळतो (पहा पिशल § १८२, ३६७); ह्या प्रत्ययांच्या जागीं मराठींत -एं (सं.-आनि), ई (सं.-इकानि) हे प्रत्यय येतात.

§ ६७. पुढील भागांत द्विस्वरांतर्गत सं. म चा ऊष्मवर्ण होऊन वं-(व अनुनासिक-)मध्ये त्याचें रूपांतर होतें आणि नंतर ह्या अस्थिर वर्णातील अनुनासिकत्व त्याच्या मागील अक्षरावर जातें; तसेंच बघावयाला गेलें तर लिहितांना तरी बहुतेक शब्दांतील अनुनासिकत्व पार नाहींसं झालेलें दिसतें; पण उलट पक्षां कांहीं विशिष्ट

प्रत्ययांत हें अनुनासिकत्व शिळक राहिले आहे, ओष्ठ्यत्व मात्र नाहींसं झालें आहे; त्याचा परिणाम असा झाला आहे की प्र० पु० एक० प्रत्ययाच्या अंती - एं (प्रा० आमि, - अमि), - ईं (सं०-अयामि, प्रा० - एमि) येतात आणि अनेक० - ओं, - ऊं (प्रा० - आमो, - अमो) असे प्रत्यय येतात. तूं (सं० त्वं, प्रा० तुमं) याविषयीं § २०८ पहा.

§ ६८. शब्दांतर्भागीं ऱ्हस्व स्वर+अनुनासिक+स्पर्श ह्या वर्णसमूहाचे अनेक विकार होतात (ता० प० नवलकर § ३८).

स्पर्श जेव्हां अघोष असतो त्यावेळीं निष्पन्न वर्ण हा पुढील दोहोंपैकीं कोणता तरी एक असतो:

(१) ऱ्हस्व स्वर + अनुनासिक + अघोष स्पर्श;

(२) दीर्घ अनुनासिक स्वर + अघोष स्पर्श.

अशा तऱ्हेने निंब (सं० निंब-), पर्यंत (तत्सम), अशीं एका वाजूस रूपां दिसतात. दुसऱ्या पक्षां आंत (अन्त-), चांपा (चम्पक-), चोंच (चञ्चु-), वांटा (मूळ भातू वण्ट-) अशीं रूपां होतात.

सामान्यतः हे दोन्ही विकार न्यायप्राप्तच आहेत, त्यामुळें तंत तांत (तंतु-), खुंटा खांटा, इ० जोडरूपां होतात. ह्या रूपभेदामध्ये एकतऱ्हेची नियमबद्धता दिसून येते आणि त्यामुळें अनुस्वराच्या एकाच ग्वुणेमुळें दोन्ही प्रकार दर्शविले जातात: जेथें स्वर ऱ्हस्व असतो त्या वेळीं अनुनासिक परसवर्ण असतो; जर हा स्वर दीर्घ असेल तर अनुस्वाराला अनुनासिकाचीच किंमत येते. ज्या वेळीं स्पर्श अघोष असतो त्या वेळीं पुढील तऱ्हेची निष्पत्ति होते:

(३) अनुनासिक स्वर + अनुनासिक + घोष स्पर्श.

पहिल्या प्रकारांत जो मात्राकाल आहे तो येथें मात्राकाल नाहीं. नेहमींच्या ऱ्हस्व स्वरांपेक्षां येथील स्वर किंचित दीर्घ आहे आणि अनुनासिकाचा स्पर्श द्विस्व- रांतर्गत अनुनासिकापेक्षां कमी कालाचा आहे (ही माहिती कै. प्रभाकर रामकृष्ण भांडारकर यांनी दिली); उदा० भाँण्ड(भाण्ड-), झेंडा (ध्वज-), माँण्डणें, तोंड (तुंड-), खाँण्ड (खांड-), चान्द (चंद्र-), वाँन्झ (वंध्या), आँम्ब (आम्र-), खाँम्ब (प्रा० खंभ-), बुन्द(विंदु-), पाँङ्ग (पंगु), इ०

पहिल्या दोन प्रकारांच्या मध्यवर्ती असलेल्या ह्या प्रकारांतहि अनुनासिकाचें स्पर्शत्व नाहींसं करून मागील स्वरावर अनुनासिकत्व देण्याची प्रवृत्ति दिसते. ही प्रवृत्ति वायव्य

भागांतील भाषा सोडल्या असतां इतर सर्व संस्कृतोद्भव भाषांत दिसून येते. सिंधींत आणि पंजाबींत (वीम्स, १, पृ० २९६-९९ येथें उदा० पहा.) आणि सिंहालींतहि (गायगर §१७) जोडाक्षरांतील व्यंजनांचें समानाक्षरत्व झाल्यावरहि स्वर मूळ स्थितींत आणि ऱ्हस्व राहतो; इतकेंच काय पण पुढें ऱ्हस पावलेलीं जोडाक्षरें आलीं असतां मागील स्वरांना या भाषांत दीर्घत्व येत नाहीं. इतर भाषांत सर्वत्र प्रथम सांगितलेले दोन प्रकार जोडीनें येतात. आणि जेथे घोष स्पर्श येतो तेथें आणखी एक प्रकार उत्पन्न होतो. ग्रामध्यें स्वराचें अनुनासिकत्व नष्ट होतें पण तो दीर्घ होतो आणि जोडाक्षराचा ऱ्हस होऊन स्पर्श न होतां अनुनासिक होतो (पहा ग्रियर्सन, Phon., पृ० ३४; मैथिली व्या. §२७, हर्नले §२३). अशा तऱ्हेनें मराठीतील वर्णविकारांचे पद्धत इतर उत्तर हिंदुस्तानांतील भाषांशीं सदृश आहे, पण अगदीं एकरूप नाहीं.

§ ६९. जोडाक्षराच्या मूळ व्यंजनांपैकीं प्रथम व्यंजन र असून पुढें ऊष्म वर्ण किंवा तालव्य महाप्राण आला असतां, प्राकृतप्रमाणेच ऱ्हस पावलेल्या जोडाक्षरांपूर्वीच्या दीर्घ स्वरांची प्रवृत्ति अनुनासिकत्वाकडे असते (पहा पिशल § ७४); उदा० आग(अग्नि-), आथि(अस्ति), आप(आत्म-), आसरे (अःसरस्-), आणि विशेषतः माग (मार्ग-), साप (सर्प-), इ० शब्दांच्या जोडीनें एका बाजूनें आंच (अर्चिः-), कॅवॅटळ (प्रा० कवट्टिअ-), कांकडी-काकडी (कर्कटिका-), कोंपर-कोपर (कूर्पर-), झांजरी (झर्झरी), भांभळ (भर्भ-), मांजर-मांजर (मार्जार-), मांजणें (मार्जय-), वांक (वक्र-), सवंग (समर्थ-), पण महाग (महार्घ-), सांडणें-साडणें (छर्द-); आणि दुसऱ्या बाजूनें आस-च्या जोडीनें आंख आणि आख (अक्ष-), आंथरणें-आथरणें (आस्तृ-), ओठ(हें शुद्ध)च्या जोडीनें ओंठ (ओष्ठ-), कवठ-कवठ (* कपिष्ठ- , ता० प० सं० कपित्थ-), काख आणि खाक यांच्या जोडीनें कांख आणि खांक (कक्ष-), कासव यांच्या जोडीनें कांसव (कश्यप- , कच्छप-), तरस(हा रूढ)च्या जोडीनें तरंस (तरक्षु-), रींस-रीस (रिक्ष-), पांकळी (पक्ष्म-); उंशीत (उत्सिक्त-), वांसरुं-वासरुं (वत्स-), कांच्या-काच्या (कच्छ-), विंचू (वृश्चिक-); पण हे शेवटचे दोन शब्द बहुधा आंगतुक आहेत; आंसु-आसु (अश्रु-), पांसोळी (पार्श्व-). इतर वर्ण पुढें असतांहि अनुनासिकत्वाची उदाहरणें : फांकी (फक्किा), हांकणें (हक्क-), साच-च्या जोडीनें सांचा (सत्य-), ओचा(कमी रूढ) च्या जोडीनें उंच आणि ओचा

(उच्च-), झुझणे याच्या जोडीने झुझणे (युध्य-), कुटण-कुट्टीण यांच्या जोडीने कुटण (कुट्टनी), भांन—भित्त (भित्ति-), पिंपळ (पिंपल-) इ०.

ह्या विसंवादाचो कशो उपपत्ति लावावी? सजातीय भाषांचें निरीक्षण करून ह्या ठिकाणां कांहींही उलगडा होत नाहीं. आंच, आंखू, झांझरी, भांभळ, मांजर, वांक, हांकणें यांतील अनुस्वार त्यांच्यांतही दिसतात, पण सां(सा)—डणेंमधाल अनुस्वार फक्त गुजराथींत सांपडतो; कांख यांतील फक्त हिंदींत सांपडतो; हिं० पं० आणि गु० यांमध्ये मराठीप्रमाणेच सं० मार्ज—चे मांज—होतें, पण सिं०, वं०, आणि ओ. यांमध्ये मांज—च होतें. मराठीखेरीज इतरत्र कांकडी, कांचा, कांपर, सांचा, वांस, (पण हिंदी बघ्या—प्रमाणें येथे कदाचित् निरनुनासिकत्व न्हस्वत्वामुळे आलें असेल) ह्या शब्दांचीं इतर भाषांत निरनुनासिकत्व रूपें आहेत. पिंपळ शब्दही अशाच तऱ्हेनें अगदां अलग राहिलेला आहे आणि ओरियामध्ये तो जर अनुनासिक असेल तर मराठींतून आगंतुक आल्यामुळेच तो तसा झाला आहे. (पहा बीम्स, २, पृ० २४, टीप २).—उलट पक्षां म० आणि गु० मांग (मार्ग—भा० मार्गय—), ह्यांच्या उलट वायव्य प्रांतातील आणि पूर्व भागांतिल सर्व भाषांत (ओरिया आणि आसामी सोडून) मांग—किंवा मङ्ग—अशीं रूपें आहेत; मराठी माज(झ), गु० मोज (मध्य-) ह्यांच्या ऐवजीं सिं०, का० यांत सानुनासिक रूपे आणि हिं. आणि पं. ह्यांत दोन्ही प्रकारचीं रूपें आहेत. पण सं० मुद्र—यांतील वर्णविकारांचें देशवार वर्गाकरण निराळ्या तऱ्हेनें होते : म० मूग, पं० मुग्ग, ओ० वं० मुग, हिं० वि० मुंग, सिं० मूडु.

§ ७० सर्व दीर्घ स्वरांमध्ये अनुनासिकत्वाकडे प्रवृत्ति दिसून येते. मागील परिच्छेदांत सांगितलेल्या अनुस्वाराला हीच प्रवृत्ति कारणीभूत असली पाहिजे आणि लिहिलेल्या भाषेत जितकी दिसून येते त्यापेक्षां खास ती अधिक प्रमाणांत असली पाहिजे. य, र, ल, व आणि ळ ह्यांपूर्वीं हें अनुनासिकत्व वैकल्पिक म्हणून सांगितलें आहे (मोल्स्वर्थ, उपोद्घात § १६). पण ही प्रवृत्ति कबूल केल्याशिवाय पुढील रूपांची उपपत्ति लागत नाहीं: आ(आं)सडा (पा० आसट्टिका), अंचवणें (तत्स० *आचमन—), का(कां)च (तत्सम० काच—), केस आणि केंसर ह्यांच्या अंककूट आणि जुनीं रूपें केस आणि केंसर (केश—); बांड (दे० पासून; डा० बुडवांड—); हे(हें)सणें, हि(हिं)सणें (भा० हेष—, हेष—). अन्त्य स्वरांत ह्या स्वयंसिद्ध अनुनासिकत्वाचीं पुष्कळ उदाहरणे दिसतात; उदा० आहेच्या जोडीला नाहीं; द्वि. पु.

अनेक० प्रत्यय आं (सं.-अथ); तरी(ऱ्ही) (तर्हि) आणि त्याच्या विरुद्ध नातरीं, एकदां, एव्हां, एथें, इ०. ह्याच कारणाने ज्यांची व्युत्पत्ति दुर्वोभ आहे अशा कांहीं प्रत्ययांना अनुनासिकत्व येतें, ही शंका ध्यावयास जागा आहे (उदा० त्वां-ह्वा तृतीया; स० -आं-ई, हे प्रत्यय; पुढें पहा), आणि § ६६ ह्या वरून असें दिसून येतें की तृ. ए. च्या आणि सा. वि. अनेक० च्या प्रत्ययांविषयीं तर खालीच आहे. अर्थात् ज्या ठिकाणीं रूपसिद्धीच्या नियमांच्या संपर्कांने अनुस्वार येतो अशीं रूपें, उदा० जिंकरणें, लिपणें (धा० जि- लिप-), आणि ज्या ठिकाणीं अनुस्वार ही अच्या अस्पष्टत्वाची (उत्वाची) मुख्यत्वे खूण आहे अशा ठिकाणीं, उदा० पवळें, पवाडा (प्रवाल-, *प्रवाद-; त्यापासून पुढें पौवळें, पौवाडा अशीं रूपें उत्पन्न होतात), हे दोन प्रकार अगदीं भिन्न केले पाहिजेत. उलेढालें (दे० उल्लेहडो) ह्या शब्दांत शब्दांत-र्भागीं असलेला ए यावर जां अनुस्वार येतो त्याला कारण असे की यथें एकतऱ्हेची द्वित्व झाल्याची भावना आहे: ता० प० उलाढाल हें रूप. स्वर ऱ्हस्व असून तेथे अनुस्वार असल्याचीं कांहीं रूपें आहेत; उदा० पूर्वी सांगितलेल्या क(कं)वंटाळ ह्या शब्दाच्या पहिल्या अक्षरांत किंवा विनति-च्या जोडीनें येणाऱ्या विनति या चमत्कारिक तत्समामध्ये अनुस्वार आहे, पण त्याची उपपत्ति लागत नाहीं.

ह्या बाबतींतही मराठीच्या जोडीला दुसऱ्या भाषा आहेत. हिंदींत जरी काच आणि केस अशींच रूपें दिलीं आहेत तथापि तिच्यांत अंचवन (तुलसीदास) हें रूप सांपडतें आणि हें कारणावांचून येणारें अनुनासिकत्व इतर भाषांतूनही क्वचित् क्वचित् आढळून येतें; उदा० हिं. बाँह, सिं. वाँहन (सं० बाहु-), म० बाही; गु. भेंम, (सं. महिषा), म. म्हैस.

§ ७१. ह्याच्या उलट मराठींत अनुस्वारलोपाचीं असंख्य रूपें आहेत. पुष्कळशा शब्दांत अनुस्वार व्युत्पत्तिसिद्ध असतो आणि त्या ठिकाणीं अनुनासिकत्व वैकल्पिक असतें; उदा० मा(मां)स (मास हें रूढ; सं० मांस-), वा(वां)सा (वंश-), ह(हं)सणें(हंस-), चा(चां)पा(चम्पक-), सा(सां)पें(सांप्रतम्), सा(सां)खळ (शृङ्खला); काव्यभाषेतील आवंतणें ह्याच्या ऐवजीं लोकभाषेतील रूप आवतणें (आमंत्रण-) असें आहे; गुफा ह्याचें लोकभाषेतील रूप गुफा असें आहे. कोथिंबीर (कुस्तंबरी) ह्याचें लोकभाषेतील रूप कोथींब आहे; सं० मंच-ह्यापासून मंची आणि माचा अशीं दोन रूपें झालीं आहेत. संलग्न-पासून संलग्न झालें आहे; पुढील शब्दांत देशीच्या काळापासूनच अनुस्वार गेलेला आहे : किलच, किलीच(दे० किलिचि), खाजण

(खञ्जन-), मिचकणें(मिञ्च-), उमड-(उम्मण्ड-), ओरपणें(धा० रम्प-). खालील शब्दांत आतां अनुस्वाराचा मागमूस राहिला नाही : कोहळें(कूष्माण्ड-), मिजणें (अभ्यंजन-), भुई(भूमि-), त्याचप्रमाणें द्विस्वरांतर्गत म असलेल्या सं० शब्दांतून आलेले दुसरे शब्द; पुसेण (सं० प्रोच्छ-; देशांत दोन्ही रूपें आहेत). न्त पूर्वीं येणाऱ्या ऱ्हस्व स्वराचें अनुनासिकत्व जवळ जवळ नेहमीं नष्ट होते: वर सांगितलेल्या अवतणें(आमंत्र-), ह्या रूपाच्या जोडीला पुढील रूपें आहेत: कडतर(प्रा० कडंतर-), भितर(अभ्यंतर-), शेवंती(सीमंतिका), आणि विशेषतः वर्त० तृ० पु० अने० चा अति-अत(अन्ति) हे आणि अत(प्रा.-अन्त-)प्रत्ययान्त वर्त० का० धातुसाधितें. ह्यांपैकीं वर्तमानकाळच्या रूपांतून अनुनासिक अगदीं जुन्या काळच्या वाङ्मयांत लुप्त झालेले दिसतात; पण वर्त० का० धातुसाधितांत अजूनहि त्याचे अवशेष राहिले आहेत; पाटणच्या शिलालेखांत विकणें(विक्री) ह्यापासून वर्त० धा० विकत ह्याच्या सा. वि. ए० विकतेया ह्या रूपाच्या जोडीला होणें-चें वर्त० धा० चें प्र० एक० रूप होता (आधु. होता) असें आहे. त्याचप्रमाणे ज्ञानेश्वरीच्या पुष्कळशा आवृत्तींत अस धातूच्या वर्त० का० धा० सांत- ह्यांत अनुनासिकत्व पुष्कळदां राहिलेलें दिसतें (उदा० अ. ४, ओ. ११७, १५४); पण आधुनिक काळीं अनुनासिकांचा सामान्यतः लोप झाला आहे आणि चिंतणें, निचिंत, मंथणें (ता० प० मथणें, माथणी) हीं रूपे क्वचित् आढळतात आणि तीं नत्सम असण्याचा बराचसा संभव आहे.

ह्या सर्व दृष्टींनीं इतर भारतीय-आर्य भाषांप्रमाणेच मराठीचीहि स्थिति आहे. मराठीशीं संलग्न असलेल्या बहुतेक इतर भाषांत बहुतेक उदाहरणें जशींच्या तशींच सांपडतात. विशेषतः त-पूर्वींचा अनुस्वार गुजरातपासून तों तहत बंगालपर्यंतच्या सर्व स्थानिक भाषांतून नष्ट झाला आहे. फक्त ओरिया आणि आसामी यांत तो दिसतो, आणि पौरस्त्य भाषांतही आढळतो, पण तेथें -न्त-च्या ऐवजीं-न्द-होतो (ता० प० झुल ब्लोक, J. As., १९१२, १, पृ० ३३३).

पण भूमि-सारख्या शब्दांतील द्विस्वरांतर्गत म चें अनुनासिकत्व गु०, सि०, पं० आणि हिंदी ह्या भाषासमूहांत शिल्लक राहिलेलें आहे. ह्याच भाषांत अजूनही प्रोच्छ आणि पृच्छ ह्यापासून अगदीं भिन्न रूपें झालेलीं आहेत; मराठींत मात्र दोन्ही धातूंपासून पुस- हें एकच रूप आहे.

§ ७२. ह्या परस्परविरुद्ध गोष्टींचा पक्का उलगडा लावणे आजच्या आमच्या माहितीच्या परिस्थितीत अशक्य आहे. सर्वांत जास्त संभाव्य उपपत्ति म्हणजे ही की हे विरोध मराठीच्या आणि तिच्या सजातीय भाषांच्या उच्चारांचे जें विशिष्ट स्वरूप आहे त्यामुळे उत्पन्न होतात; ह्या सर्व भाषांत टाळूच्या मागील बाजू चांगली न उघडतां वर्णोच्चार होतो, म्हणजे असें म्हणतां येईल की त्यांतील सर्व स्वर कर्माधिक प्रमाणांत अनुनासिक आहेत आणि लिहितांना अनुस्वार थोडेबहुत अनुमानधक्यानेच लिहिले जातात. एवढेंच की स्वर दीर्घ असला म्हणजे अनुनासिकत्व लक्षांत येण्याचा संभव अधिक असल्यामुळे त्यावर तो नियमानें दिलेला असतो; लिहितांना अनुस्वार देण्यांत जें वैचित्र्य दिसते हा बहुतेक अशीं नुसता लेखनपद्धतीचा भाग आहे.

हेही खरे की हें अनुनासिकत्व निरनिराळ्या लोकभाषांप्रमाणें कमी किंवा अधिक प्रमाणांत असतें आणि म्हणून लेखनांत कमी किंवा अधिक प्रमाणांत दिसून येतें. मराठीच्या बाबतींत कोंकणामध्ये तें फार जास्त प्रमाणांत आहे ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे (पहा LSI, मरा०, पृ० ७८, १६७, १८९). उत्तर भागांतील आणि पूर्व भागांतील बोलींमध्ये तें कमी प्रमाणांत असतें आणि म्हणून तें नाहा असेंसुद्धां वाटेल (पहा उ० नि०, पृ० २२, २४). पण ह्या प्रान्तविशिष्ट भाषाभेदांत अगदीं स्पष्ट अशी विभागमर्यादा दिसून येत नाहीं : टाण्याला लोकभाषेत रानान्त याऐवजीं रानात हा उच्चार दिसून आलेला आहे आणि तेथेंच व्युत्पत्तिसिद्ध अनुस्वार असलेला तान्तला (त्यांमधील) हा तर ऐकूं येतोच पण माजा (प्रा० मज्झ-) ह्याच्या-ऐवजीं मांजा आणि कथा ह्याच्याऐवजीं तत्सम कंथा हे उच्चार ऐकलेले आहेत (उ० नि० पृ० ६५). देशावरसुद्धां प्रत्ययांतील अनुनासिकत्व हें चांगलें लक्षांत येण्याजोगें आहे आणि भविष्यकालच्या प्र० पु० एक० च्या प्रत्ययांत (- ल च्या जागीं-न) अनुनासिक स्वराच्या योगानें ल चा न होतो त्याचप्रमाणे च० अनेक० च्या प्रत्ययांतही ल चा न होतो (-आंला च्या ऐवजीं -आंना; ता० प० त्यान्ला) ही गोष्टहि प्रसिद्ध आहे.

स्वरांमध्ये अनुनासिकत्व येण्याच्या प्रवृत्तीला फार प्राचीन काळापासून सुरवात झाली असली पाहिजे. चरणाच्या अंती असलेल्या ष्वस्व आणि दीर्घ अ, इ, उ या वर्णांना अनुनासिकत्व येतें, ही गोष्ट पाणिनीनें सांगितली आहे; पालींतही तोच प्रकार दिसून येतो (पहा पाणिनि, ८, ४, ५, ७; वाकरनागेल § २५९); उलट

पक्षां ज्या लेखकांनीं अशोकाचे शिलालेख लिहिले त्या लोकांच्या दृष्टीने अनुनासिक स्वर आणि दीर्घ स्वर हे एकच दिसतात (पहा सनार, Inscr. de Piyadasi, १, १६; स्तंभावरील लेखांना वरील म्हणणें लागू पडत नाहीं. पहा टी मिशेलझोन, I. II., २३, २५७). त्याचप्रमाणें सं० बौद्ध ग्रंथांत कांहीं पाठभेद वरील कारणामुळेच उत्तम झालेले दिसतात : दिव्यावदानांत (पृ० २२४) जेथें जातु वापरला आहे तेथें पेळ्योच्या पोथींत (भर्मपद २. २०) आणि पालींत (संयुक्त १. ११७) जन्तु सांपडतो. त्याचप्रमाणें दिव्यावदानाच्या (पृ० २२४) समाचरेत च्या ऐवजीं पालीमध्ये (संयुक्त १, ११७) समं चरेत् असा पाठ आहे.

मराठी स्वरांतरप्रक्रियेची रूपरेषा

§ ७३. आतां मराठी स्वरांतरप्रक्रियेची एक रूपरेषा देऊन तिच्यांत विद्यमान स्वरांचा मूलनिर्देश करणें हें काम राहिलें. खालीं जे नियम सांगितले आहेत त्या योगानें सामान्यतः उपपत्ति लागेल; ज्या कांहीं अडचणीं सूक्ष्मविचारांतीं दिसण्यांत येतात, त्यांच्या प्रसंगानें अधिक विचार करणार आहोंत.

अ.

§ ७४. आद्याक्षरांतील अ हा सं.अ किंवा ऋ पासून झालेल्या प्रा० अ च्या जागीं असतो; पहा § ३०, ४६ आणि पुढें; तो संक्षेपामुळेहि येतो, पहा § ६१, ६२, ६५; असवर्णापत्तीनें म्हणा (गमूत, गरू, गरोदर, गहं, मुंगूसच्या जोडीनें मुंगस, रोवंथच्या जागीं रवंथ, कदा. अरबी सुरूच्या जागीं सरू), किंवा कांहीं अज्ञात कारणांनीं म्हणा (मफ्त बहुधा गुजरार्थीतून आलेला आहे; सर हा सं. सुरा आणि सार— ह्यांच्या संपर्कानें झाला असावा) तो उ-च्या जागींहि येतो.

अंत्य स्थानीं येणारा आ हा वर्ण संक्षेपाने सिद्ध होतो; पहा § ३९, ६० आणि पुढें, ६५, ७०

शब्दांतर्भागीं अ सर्व स्वरांच्या जागीं येणें शक्य आहे, § ४०, ४२, ५० आणि पुढें.

मूळ इ, ए, ओ ह्यांपासून झालेल्या इ आणि उ ह्यांच्यांशीं संयोग पावून त्यांच्यापासून ऐ आणि औ हे संयुक्त स्वर उत्पन्न होतात, § ५६ आणि पुढें.

अपवादादाखल अकरा (एकादश) ह्यांमध्ये आद्य एच्या जागीं अ येतो.

इ

§ ७५. इ= प्रा० इ०, सं. इ किंवा ऋ, पहा § ३०, ३९, ४० आणि पुढें, ५०, ५५ आणि पुढें.

आद्याक्षरांत इ= प्रा० ए, उदा० इतुका. शब्दांतर्भागीं, पहा § ५१, ६३, अन्त्या-क्षरांत अम्ही, तुम्ही यांत, § ३९.

कांहीं ठिकाणीं तो प्रा० ऐ पासून आलेला असतो (पहा § ५८) आणि आरंभीं इ किंवा ए असलेल्या सर्व संयुक्त स्वरांपासून तो आलेला असतो (पहा § ६३, ६५).

कांहीं शब्दांतील (हे बहुधा अर्धतत्सम असावेत) व्यंजनाच्या पुढें येणाऱ्या मूळ सं. य-पासून तो झालेला असतो; उ० भिजणें (अभ्यजन), भीतर (अभ्यन्तर-) हे

प्राकृतापासून आलेले आहेत. विजणा (व्यजन-) आणि जानिवसा (जन्यावास-; ह्या शब्दांत निवास ह्या शब्दाचा प्रत्यक्ष किंवा कल्पित अक्षराध्यारोप झाला असणे शक्य आहे) हे शब्दहि त्याच चालीवर झालेले दिसतात; उदीम (उद्यम-) आणि नेमच्या जोडीने येणारा नीम-(नियम-) ह्या दोन शब्दांतील ममुळें हे खरेखुरे तत्सम आहेत हें सिद्ध होतें. वावसाव (व्यवसाय-) च्या जोडीने विवसाव शब्द बनला आहे तोहि ह्याच कारणामुळें असेल. पुष्कळ ठिकाणीं जेथें अ येईल अशी आपली कल्पना असते तेथें इ येतो: इंगळ (अंगार-) आणि पीका (-पाकच्या जोडीने; सं. पक्व-) हे अगदीं जुन्या प्राकृतापासून आलेले आहेत; ह्याळ आणि हळद ह्यांच्या जोडीने येणाऱ्या हिरवा आणि हिरडा या शब्दांतील इ-ला खुद्द वेदांत आधार आहे (हरित-, हिरि-, हिरण्य-; पहा वाकरनागेल §२१ क). त्यांत लक्षांत ठेवण्यालायक गोष्ट म्हणजे केवळ मराठींत हीं रूपें शिल्लक राहिलीं आहेत.—पुढील शब्दांतील इ तितकीच जुनी, पण मराठीप्रमाणें इतर भाषांतहि ती आहे: भिरी(मरीच-), निड-(ढ)ळ, (ललाट-, प्रा० णिडाल-), उकिडवा(ता० प० उकुडवा, उकड), उकिरडा (उकरडा). शेवटचे दोन शब्द ऋ च्या विकारांत जें एक वैचित्र्य आहे त्यामुळेंच खास झालेले जोडशब्द आहेत. खडणें, खडा, खाडा इ० शब्दांच्या जोडीनें खिड, खिडकी वगैरे रूपें सांपडतात, त्यांची उपपत्तिहि बहुधा अशाच तऱ्हेनें दिली पाहिजे. त्याचप्रमाणें मंजिरी (मञ्जरी), खरणेंच्या जोडीनें खिरणें, झरणें (क्षर्-), पंजर (पञ्जर-)च्या जोडीनें पिंजरा, हेहि त्याच प्रकारचे आहेत. बऱ्याच जुन्या काळीं हे शब्द आगतुक आले, अशा तऱ्हेनें ह्या सर्व शब्दांची व्यवस्था लावली पाहिजे काय ? मराठी भाषेच्या सामान्य स्वरप्रवृत्तीशीं ही कल्पना जुळते, पण त्याला निश्चित प्रमाण नाहीं. त्याखेरीज लोकभाषांचे संस्कार आणि अलीकडे घडून आलेले फरक हेहि जमेला भरले पाहिजेत. मोल्सवर्थ यांनीं नमूद केले आहे की चन्हाट आणि ग्रह ह्यांच्या जागीं चिन्हाट आणि गिन्हा हीं अशिष्ट रूपें आहेत; आणि दुसरें असें की असे पुष्कळ शब्द असतील, पण ते ध्यानांत येत नाहींत; कारण शब्दांतर्भागीं येणाऱ्या इ-चें रूप अस्पष्ट असतें; ता० प० § ५०.

इ च्या जागीं पुष्कळदा य लिहितात; पहा § ५७, ६३

उ.

§ ७६. उ = प्रा० उ, सं. उ व ऋ इ०, §§ ३०, ४४, ५०, ५७.

म. भा. वि . . .

पुष्कळ तऱ्हेच्या संक्षेपांमुळे उ चा निष्पत्ति होते : मूळ औ च्या जागी (§६०), इउच्या जागी (§६३), उ किंवा ओ ह्यांतील एक आद्याक्षर आहे अशा स्वर-समूहाच्या जागी (§ ६४), प्रा० ओ-किंवा सं० अप-,अव-, ह्यांच्या जागीहि पुष्कळदा (पहा §§ ५१, ६४, ६७) तो येतो. आरंभांचा उ उद ह्या उपसर्गाशीं घोटाला होऊन कदाचित् येत असावा आणि हा प्रकार अगदीं जुन्या काळांचे झालेला दिसतो; पा. उज्जायति, सं० उज्जिहि-च्या संबंधीं वाकरनागल § १४१ पहा.

ज्याप्रमाणें इ हा कांहीं अर्धतत्समांमध्ये व्यंजनानंतर येणाऱ्या य च्या जागी येतो, त्याचप्रमाणें प्राकृतांत उ हा व च्या जागी येतो; उदा० वेदांतील -त्वान ह्याच्या जागी ऊण हा भातूसा० अव्ययाचा प्रत्यय जर असंल (पहा पिशल § ५८४) तर त्या ठिकाणीं; तुरिअम् मध्ये (पण त्या ठिकाणीं त्वरितम् आणि तूर्तम् ह्या दोहोंचा संपर्क झालेला नसेल तर), इ०. वचा उ होण्याचीं उदाहरणें मराठीत फार क्वचित् आहेत. कुठें-मध्ये क + स्था-पासून आलेला शब्द (ता० प० § ११०) अशी व्युत्पत्ति असेल काय? कोण (ता० प० काय) ह्याचा जोपर्यंत व्युत्पत्ति नकी नाही तोंपर्यंत वरील मुद्यावर नकी कांहींही बोलतां येणार नाही. सूर (स्वर-), धृन (ध्वनि-) हे शब्द बहुधा आगतुक असावेत. धृन ह्या शब्दांत दंत्य आहे आणि त्यामुळे विशेषतः तो संशयित आहे. प्राकृतांत मूर्धन्य ण आहे (पिशल § ५६१). आतां तूं हा तर सं० त्वम्च्या जागी येत नसून प्रा० तुम्-च्या जागी आलेला आहे, आणि मुणें=सं० शुनक-. उ हा ओष्ठवर्णाला जाडून येणारा आधारभूत स्वर असतो; उदा० सुगृम, हुकूम, हे शब्द सं० मृगम आणि अ० हुक्म ह्यांपासून आले आहेत.

शब्दानुकारी किंवा भावनादर्शक शब्दांत जवळ र किंवा मूर्धन्य वर्ण आला असतां अ च्या जागी उ पुष्कळदां येतो; उदा० तड-, तुड-; फटकणे, फुटणे; घडघडणे, घुरघुर-, गुरगुर; ता० प० हिं. घटकना-गिळणे ह्याच्या जोडीनें घोटणें आणि घुटघुट. अर्थात ह्या ठिकाणीं ऋ चे जे निरनिराळे विकार होतात त्यांचाही प्रश्न येतो. वरील शब्दांमध्ये व्यंजनांनाच प्राधान्य आहे आणि त्या मानानेंच ऋ या स्वरासंबंधीं आंदासीन्यहि दिसून येते. क्षर-, झर-ह्यांच्यापासून इ-युक्त कांहीं जोडरूपे मिळतात, त्याचप्रमाणें उ-युक्तहि रूपे मिळतात; उदा० विखरणें, निझरणे ह्याच्या जोडीने-विखुरणें, निझूर; प्राकृतांत अ आणि इ-युक्तच रूपे आहेत, पण देशीं णिञ्जर-च्या जोडीने णिञ्जूर आढळतें; आणि दुसरें असें की उ युक्त रूपे मराठीच्या

स्वरूपाला जास्त जुळून आहेत. सं० किसलय, प्रा० किसल ह्याच्या जागां मराठींत किसळ हें रूप येतें आणि येथे ळ च्या संबन्धामुळेच उ येत असावा (पहा § ७९). कलौली (घोड्याचा मद) ह्याच्या जोडीने कुलौली आणि कुलुली अशां रूपे आहेत. न्यांच्याशां हिं० कलाल-, किलोल हीं जोडरूपे नाडून पहाण्यालायक आहेत. ह्या शब्दांत कुला- ' नितंब ' ह्याचा संबन्ध आहे काय ?

बुंद (सं० बिंदु-), ह्या ठिकाणीं इ च्या जागी उ येतो, म०, गु०, व सिंह. ह्यांच्यांत उंदर आणि प्राच्य भाषांत इंद्र ह्या रूपभेदाकडे लक्ष देतां बुंद शब्दांत इ आणि उ ह्यांचा व्यत्यास झालेला दिसतो. संस्कृतमध्ये पुंजाल आणि पिंजल अशां रूपें जोडीने येतात (पहा वाकरनागेल पृ० XXXIII, २७७). बिंद आणि बिंदे हे शब्द मराठींत रेनोबिन्दु ह्या विशेष अर्थी प्रचलित आहेत ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. चुणणे ह्याचे मूळ प्राकृतमध्ये आहे आणि तो चिणणे-पासून भिन्न आहे. सुसर (शिशुमार-) ह्यांतील उ हाहि मूळ प्राकृतांतीलच आहे याला प्रमाण आहे आणि तो सवर्णापत्तीमुळे येतो.

उ च्या जागां पुष्कळदां व लिहितात; पहा § ५५, ५७

ए

§ ७७ ए=प्रा० ए; ह्या प्रा० ए चे मूळ पुढीलप्रमाणें :

सं. ए : एक (एक-), एणें (एति-), केवडा (केतक-), केस (केश-), खवा (क्षेप-), चेंवविणें (चेतन-), देव (देव-), देस (देश-), देह (देह-), देउळ (देवकुल-), पंज (पेय-), पेखणें (प्रेक्ष), पेसणें (प्रेष-), मेहुडा (मेघ-), शेट (श्रेष्ठ-), शेणवी (सेना-), वेश्या (वेद्या-), वेत (वेत्र-), शेत (क्षेत्र-), शेव (च्छेद), इ०, तृ. प्रत्यय- एं (सं. एन).

सं. ऐ गेरू (गैरिक-), तेल (तैल-), मेहुणा (मैथुन-).

सं. अय क्रेणें (क्रयण-), वळें (वलय-), जें (जय-); देणें आणि न्या- पासूनच लेणें (पिशाल § ४७४); पहा § ६२.

सं. इ : पेड (पिण्ड-), वेल (विल्व), वेठ (विष्टि-), पुढें पहा.

ए संक्षेपापासून उत्पन्न होतो; पहा § ६२, ६३.

शेजारच्या इ-च्या संपर्कानें अपवादादाखल अ चा ए होतो : शेज (शय्या-) हा प्राकृतमध्येही आहे, मेर (मर्या) आणि वेल (वलि) हे देशीतून आले आहेत; कोंकणींत हा प्रकार नेहमीं दिसतो (LSI, मरा०, पृ, १७१); उदा० कोंकणा-

मध्येच वेरी (= पर्यंत), म. वर(री), हा शब्द दिसून येतो; निदान उवेर, डेर, कदाचित् एंड आणि ऐशीं ह्या चमत्कारिक रूपांत (पहा § ५८) हा अ चा ए खास अलीकडील काळांत झाला आहे.

पुढील ठिकाणीं अ चा ए झालेला आहे. पण व्युत्पत्ति दुर्बोध आहे : सांवर (शाल्मली)च्या जोडीनें शेंवरी हा प्राकृतापासून आलेला आहे. डेंकूण (दंश-?) हा देशीतून आला आहे; आघाडा-च्या जोडीनें आघेडा हा कदाचित् गुजराथीतून आलेला असेल, खेंकड(कर्कट-) हा कदाचित् हिंदीतून आला असेल; निरेखणें यांत कदाचित् व्युत्पत्तिदृष्ट्या ए मुद्दाम घातला असेल; हिसेव हा अरबी हिसाब-चें फारसी रूप आहे; खरीज हा अरबी खारिजचें उर्दू रूपांतर खरीज यापासून खास आला आहे. पण उलाढाल च्या जोडीनें उलेंढालें, पलाटण(व्युत्पत्तिसिद्ध असून देशीत आहे)च्या जोडीनें पलेटण, त्याचप्रमाणें संख्यावाचक सामासिक शब्दांतील बा(ढा-)च्या जोडीनें बे आणि चव(चतु :-)च्या जोडीनें चव्वे- ह्या शब्दांचा मात्र उलगडा होत नाही.

ठेवणें हा शब्द प्रा० ठाअइ-ठाई (स्था-) ह्यापासून प्रत्यक्ष आला नसून प्रा० * ठेइ-उठेइ-यांतील)पासून आलेला आहे.

ओ

§ ७८. ओ = प्रा. ओ, सं. ओ : ओठ (ओष्ठ-), काण (क्रोण-), कोठा (कोष्ठ-), कोर (कोर, कोल-), कोल्हाळ (कोलाहल-), कोंवळ (क्रोमल-), कोस (क्रोश-), गोठा (गोष्ठ-), गोण (गोणी), गोत (गोत्र-), जोगा (योग्य-), जोत (योक्त्र-), जोशी (ज्योतिष-), डोळा (दोल), लों (लोम-), लोहार (लोहकार-), सोस (शोष-), सोळा (षोडश-) इ.

= इ नंतर येणारा प्रा० अन्त्य ओ : कळ्हों (कलह-), बोहो (दे० गोह), माहो (माघ-), मोहो (मोह-), लोहो (लोभ-); ता० प० § ३९.

= सं. - औ : कोसला (क्रौश-), कोळी (क्रौल-), गोड (गौड-), गौरा (गौर-), चोर (चौर-), तोल (तौल्य-), मोती (मौक्तिक-), मोल (मौल्य-)

= सं० अप : ओवरी, ओसरणें, ओसर, ओसरी.

= सं. अव : होणें (भव-), लोण (लवण-), लोणी (नवनीत-). शब्दार्थां: ओणवणें, ओंवाळणें, ओंवाळा, ओरपणें.

= सं. उव : सोनें (सुवर्ण-).

= प्रा० उव, सं. उप : ओवस (उपवास-), ओळखणे (अवलक्ष-), इ.

वि. सू०—ओ-उ-यांमध्ये नेहमीं अदलावदल होत असल्याने ओ-हें आद्याक्षर असलेल्या सामासिक शब्दांतील मूळ उपसर्ग अप-, अव-, उप-, कांहीं वेळ तर उत-, ह्यापैकीं कोणता आहे हे नुसते वरवर पाहून ठराविणे शक्य नाही; पहा § ८१.

अव- चा न्हास होऊन, प्राकृतांतच काय पण पुढेही सर्व काळीं ओ होण्याची प्रवृत्ति दिसून येते : लोणी (नवनीत-), पडोसा (प्रतिवास-), कोण (कवण हा शब्द नुसता एक काल्पनिक व्युत्पत्तिसिद्ध वाङ्मयविशिष्ट शब्द नसेल तर-), दरोडा (दे. दडवडा-); अलिकडल्या काळीं पुष्कळ जोडरूपें सांपडतात : केढोळ-केढवळ, एकोसा-एकसारखा, अमोस-अमूस-अवस (अमावास्या-); अंगोछा (अंगवस्त्र-) हा बहुधा आंगंतुक आहे. अव आणि ओ ह्यांच्या दरम्यान ओ होता हें उघड आहे, ता. प. दौड (द्रव-).

शब्दारंभीं व- आणि ओ- यांचा घोंटाळा होतो. वटणे (वट् वर्त-), वार्ती (वक्त-), वळणे (वलन-) हीं रूपें ग्रंथनिविष्ट आहेत, पण पुढील जोडरूपेहि सांपडतात : वढणे-ओढणे (वृध-), व(ढ)वर (वधूवर-), वहमाय- ओहमाय वधूमातृ-), वाहण, वाहणें, वाहळी ह्यांच्या जोडीने ओढण, ओहण, ओहळ (वढ-).

ओहण हा एका विशिष्ट बोलींतला शब्द असून त्याच्यावर सं. ओघ-शब्दाचा संपर्क झाला असेल हें खरें; ता. प. ओझे. याचा परिणाम असा होतो की अव- चा न्हास होऊन एकदम ओ झाला किंवा त्यांतील आद्याक्षराचा लोप झाला (सं. ग्रथांत त्याला आधार आहे, वाकरनागेल, II, § २९ b & and ४; विहटने § १०८७) हें सांगणें पुष्कळ वेळां कठीण होतें. दोन्ही प्रकार एका वेळींच होत असले पाहिजेत आणि म्हणजेच पुढील जोडरूपें सिद्ध होतात : ओणवणे वणवणे (अवनम्-), ओहळ-वहळ-ओघळ-वघळ (अवगळ, अवघृ-), ओंज(झ)ळ वंजळ(अञ्जलि कीं *अवाञ्जलि-?); ओसवा वसवा (अवच्छद-); ओळंगा(घ)णें-वळंगणें (अवलङ्घ-) आणि बहुधा वपणें ओपणें; त्याचप्रमाणें ओंगळ-वंगळ (अमङ्गल-), ओळ बळी (आवली), ओंऊळ-वऊळ (वकुल-); ता. प० वांव च्या जोडीनें वोवा (व्याम-).

§ ७९. न्हस्व अ चा उच्चार कंठाच्या अगदीं मागल्या बाजूला होत असल्यामुळे हे वर्णव्यत्यास अगदीं सहज होतात; महारी भाषेत ह्या प्रवृत्तीचा अतिरेक होतो आणि अ चा उच्चार जवळ जवळ ओ प्रमाणें होतो; उदा० आनोद (आनन्द-), हारोस (हर्ष-), दुकोळ (दुष्काळ-), पहा L S I, म. पृ. १५७. सामान्यतः असें

म्हणतां येईल की कोंकणांत अ च्या ठिकाणीं आं चालण्याची प्रवृत्ति आहे आणि ती (१) ओष्ठ्य वर्णांच्या संपर्कामुळे उत्पन्न होते; उदा० L S I, म.. पृ. १६७ येथें दिलेल्या शब्दांत : वारे (म० वरे), वोंईण (म० वहीण), म्हूण- मोंण (म्हूण-) पोंड पडणें (म० पड); नेहर्मांच्या भाषेत मुद्दां, विशेषतः अ अनुनासिक झाला असतांना म्हणजे त्यांच्यांत सहजीं अस्पृष्टत्वाची (उच्चाची) प्रवृत्ति असतांना हीच गोष्ट दृष्टीस पडते, उदा० तत्सम कंस चा खेडवळ उच्चार कंस, आणि उलट पक्षीं कोवमा (मूड घेणारा) याचा वायकी उच्चार कंया. ह्यामुळे अ च्यांत आहे अशा रूपांच्या जोडीनें पुढीलप्रमाणें रूपें सांपडतात : पोंवळें (प्रवाल), पोवाडा (प्रवाद), भोंवणें, भोंवडणें (भ्रम), भोंवर (भ्रमर-), भोंस (दे० भम(मा)स-), लोंवणें (लम्बन), थांव च्या जोडीनें ठोंव (स्तम्भ-), उलट पक्षीं लों(लोम-)च्या जागीं लंव हें रूप आढळते. ज्या ठिकाणीं अनुनासिकत्व नाही त्या ठिकाणीं हा प्रकार कमी प्रमाणांत घडतो; ता० प० गु० मोवुं (महार्थ-) च्या स्थानीं महाग.

(२) मूर्धन्य ळ च्या संपर्कानें ती प्रवृत्ति उत्पन्न होते; त्यामुळे पुढील जांडरूपे निष्पन्न होतात : विमळणेच्या जोडीनें विसूळणें (विक्षल-), संगडणें (संघट-) चें कोंकणी रूप संगुळणें, इंगळ (अङ्गार-) आणि किलस (किलास) ह्यांच्या जोडीनें इंगाळ (क्वचित् येणारा) आणि किलोस (लोकभाषेतील) सांपडतो; किसूळ (किसलय) ह्यांत बहुधा शब्दान्ताची अदलावदल होऊन (जसे देवालय-देवकुल प्रा० देवउल-, देउल-) मग किसलअ > किसउल > किसौल अशा तऱ्हेनें निष्पत्ति झाली आहे; पांकळी (पक्ष्मन्-) च्या जोडीनें पाकोळी.

(३) जवळच्या अक्षरांतील उ-च्या संपर्कानें होणे : कोर्न = करून; नेहर्मांच्या भाषेला ही गोष्ट अपरिचित आहे.

(४) मधील व्यंजन ह असून त्याच्या मागील अक्षरांतील ओ-शीं सवर्णापत्तीनें होते; उदा० प्र० ए० लोहो, मोहो; ता० प० काव्यभाषेतील मोहोरा, डोहोळा हे शब्द व्यवहारांतील भाषेत मोहरा (मुखर-), डोहळा (दोहद-), ह्यांच्या जागीं येतात (पहा जोशी § १७५, ३).

ए आणि ओ ह्यांना समान असे कांहीं नियम

§ ८०. इ आणि उ ह्यांच्या जागीं ए आणि ओ केव्हां येतात त्यासंबंधीं तर्का नियम नाहीत. प्राकृतांत ज्याप्रमाणें ऱ्हस्व ए आणि ओ ह्यांच्या पुढें विशेषतः द्वित्व पावलेलीं व्यंजनें आलीं असतां त्यांचीं लिपिचिन्हे इ आणि उ अशीं असत (पिशळ

§ ७२.-८४) त्याचप्रमाणे ह्याच स्थळां इ आणि उ च्या ऐवजीं ए आणि ओ लिहिण्याचाही पद्धत होती (पिशल § ११९, १२२, १२५, १२७). ह्याचीं कारणे उघड आहेत; एक तर ऱ्हस्व ए आणि ओ ह्यांची निराळी खूण नसल्यामुळे (पहा याकोबी, KZ, XXV, २९), आणि दुसरें असें की ए आणि ओ हे संस्कृत असल्यामुळे. जर फक्त कोणतीं लिपिचिन्हें वापरावीत एवढाच प्रश्न असतां तर आधुनिक भाषांमध्ये सुद्धां एक तर ऱ्हस्व इ आणि उ सर्वत्र उपयोगांत आले असते किंवा अजिबात नाहींसे तरी झाले असते; पण तसें कांहीं झालें नाहीं. सामान्यतः इ आणि उ चा उपयोग होतो, पण त्यांच्या जोडीनें ए आणि ओ हेही सांपडतात; उदाहरणार्थ -

(१) प्राकृतमध्ये ज्या शब्दांत नकी ए आणि ओ होते अशा शब्दांत : एथें (इत्थ), पेढी आणि पिढें (पीठ), बेल (विल्व-), वेठ (विष्टि-), शेंदूर (सिंदूर-); कदाचित घेणे (प्रा० गेण्ह-, सं. ग्रह-), आणि खेळणे (प्रा० खेल-, सं. क्रीड); ओल (उद्र-), कोहळें (कूष्मांड), कोढ (कुष्ट-), तोंड (तुंड-), थार (स्थूर), पोखर (पुष्कर-), पोथी (पुस्तक-), पोला (पूल-) मोगर (मुद्गर), भोथ (मुस्ता), मोल (मूल्य-, पण कदाचित मौल्यः ता० प० तोल = * तौल्य-); सांड (शुण्डा; हा पाली सोण्डा शब्दाप्रमाणे झाला आहे); देशी रूपावृत्त पुढील शब्द आले आहेत. कोड-‘प्रेम’, कोळें ‘वैलाचें वशिंड’, चोज, वोकड (बुक), मोचा (फा. मोचक शब्दापासून).

(२) कांहीं शब्दांत आणि विशेषकरून पुढील स्वरूपाच्या धातूंमध्ये जे ए आणि ओ येतात त्याचा संबंध भारत-युरोपाय काळां होणाऱ्या विकृतीशीं पोचतो; फेडणे-फिटणें (प्रा. फिड-); चेपणें चिपणें (दुसरा अशिष्ट प्रयोग आहे; ता० प० सं. चिपिट-), भोकणें-भुंकणें (प्रा. भुक-); घोटणे-घुटघुटणें (प्रा० घुट-घोट-); आणि ह्याच चालीवर कदाचित नवीन झालेले चेंदणें (छिद), लेटणें (ली-), कोपणें (कुप्य पण कदाचित तत्सम कोप शब्दापासून हा नामधातु असेल), लेहणें (अशिष्ट-) लिहिणें (लिख-); ता. प. हिंसणें, सं. हेष-हेष, म० हे-हेंसणें यांतील ए च्या जागीं देशींत इ झाला आहे. हीच गोष्ट धातुसाधिन नामें व धातु ह्यांच्या विकाराला लागू पडते; तुटणें (तूट-) ह्याच्या जोडीनें तोटा (ता. प. तोडी आणि तोडणें), अखुडणें (खोड-, कुंठ-) ह्यापासून खोडा. त्याचप्रमाणे धातुसाधिनापासून धातूचें रूप बनतें असें मानल्यानेच देनलेन (प्रा. दिष्ण-) ह्या सामासिक शब्दांतील स्वरविकृतीचा उलगाडा होतो.

(३) कांहीं दुर्बोध स्थळां. वेहळा ह्या शब्दांत एक तर सं० विभीतिका ह्या शब्दांतील दोन इ-चें असवर्णत्व झालें असेल किंवा त्यापासून मध्यंतरीं एक प्राकृत *वेहिडिया असे रूप मानलें पाहिजे; दुसरे असें की हें एका झाडाचें नांव आहे आणि अशीच दुसरीं नावे उदा० विहल, वेधक-, संस्कृतांत आहेत, ही गोष्ट विसरतां कामा नये. तेरडा हेंही झाडाचेंच नांव आहे. त्याचेंच लोकभाषेंत तिरडा असें रूप सांपडतें तें बहुधा जुनें असावें. पण ज्यांचें प्राकृतांत मूळ सांपडतें अशा शब्दांची जी स्थिति तिच्याचप्रमाणें पुढील शब्दांचीहि आहे. दोन्ही ठिकाणीं स्वरविकाराची आज समाधानकारक उपपत्ति देतां येत नाही. ते शब्द म्हणजे अहेर (ता० प० अहिरा), शेगट (शिग्र-), ओचा (उच्चय-), ओसंगा (उत्संग-; उत् च्या जागीं अव आला आहे काय ?), कोडें (दे० कूड), कोंडाळें (कुण्डल-), गोफा (गुल्फ-), तोंडेल (ता० प० तुण्ड-), तोर (त्याच्या जोडीनें तूर, सं० तुरी, सांपडतो), चोंच (चञ्चु-), चोचला (दे० चुंचुलिअ,), निखोरडा (दे० णिखुरिअ-), पोंख (पुङ्ख-), भोज (भूर्ज-), मोस (त्याखेरीज लोकभाषेंतील मूस-, सं० मूषा), मोळी (मूलिका), कदाचित् ओज (ऊर्जस-), कोर (क्रूर-), कोली (कुल्या-), पोट (पुष्ट-). उलट पक्षां तूण शब्द प्रा० तोण - हून भिन्न असून संस्कृतशीं जुळतो; मुठ शब्दांत उ राहिला आहे पण हिं० का० सांठ, शॉट अशीं रूपें आहेत. त्याचप्रमाणें कुदळ (सं० कुद्दल-) यांतील उ पं. सिंह. व मराठींत राहिला आहे, इतरत्र ओ झाला आहे.

ह्या सर्व स्थळां जीं जोडरूपें दिसतात त्यांचें मूळ फार प्राचीन काळापर्यंत जाणे शक्य आहे; उदा० दिव्यावदानांत मूट- आणि मोट- (मूढ-) अशीं जोडरूपें आहेत आणि त्याच तऱ्हेचीं मराठींत मुडी आणि मोट अशीं रूपें सांपडतात. ह्यांपेक्षां अधिक खोलांत शिखन व्युत्पत्ति देणें तूर्त तरी शक्य नाही. प्रा० वाहिं (वाहिर-), जुने म. वाहिरिला (सन १२०६ चा शिलालेख), ह्यांच्या जोडीनें येणाऱ्या बाहेर शब्दांतील ए खास ऱ्हस्व आहे. फारसी इ- च्या जागीं मेहतर, पेहरण ह्या शब्दांत जो ए दिसतो त्याचें कारण फारसी भाषेंत देखील ह वर्ण पुढें असतां इ विवृत होतो हें होय (पहा ' हॉर्न ' Neupers. Schriftspr., Grundriss d. Iran. Phil. I, २ § ४). मोरांवा ह्या शब्दांत मूळ अरबी उ च्या ऐवजीं ओ आला आहे, त्याचेंहि कारण कदाचित् असेंच असावें (उ. § ६); आणखी दुसरें कारण असें की ह्या ठिकाणीं लोकांनीं आपल्या कल्पनेनें ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति लावली असेल.

व्यंजनविकृति

स्पर्शविकृति

§ ८१. जुन्या संस्कृत भाषेंतील द्विस्वरांतर्गत व्यंजनांमध्ये प्राकृतांत विकृति झाल्याने शब्दांतर्भागीं द्वित्व पावलेल्या वर्णाखेरीज इतर स्पर्श प्राकृतमध्ये राहिले नाहीत, हे § १४ मध्ये स्पष्ट झाले आहे. पुढील काळीं द्विस्वरांतर्गत व्यंजनांच्या दुर्बलतेचा शेवटचा परिणाम म्हणून हे द्वित्व पावलेले वर्ण सुद्धा बहुतेक वेळीं, निदान पंजाबीखेरीज इतर पाश्चात्य भाषांत आणि विशेषतः मराठींत, एकेरी झाले (पहा ग्रिअर्सन, Phon., पृ. २१ आणि पुढे) आणि याला कांहीं अपवाद असलेच तर ते आगंतुक शब्दांपुरतेच आहेत.

अशा तऱ्हेने मराठीमध्ये अशी एक कांहीं वर्णव्यवस्था निर्माण झाली आहे की एका बाजूला शब्दार्भी येणारे किंवा प्राचीन काळचे द्वित्व पावलेले स्पर्श आणि दुसऱ्या बाजूला प्राचीन द्विस्वरांतर्गत व्यंजनांचे अवशेष किंवा त्यांच्या स्थानीं आलेले वर्ण. प्राकृतकाळापासूनच ह्या द्विविध वर्णव्यवस्थेंत य ची (शब्दार्भीचा य- आणि य्य- यांचा प्राकृतांत आणि मराठींत ज होतो; द्विस्वरांतर्गत य चा लोप होतो; मराठीतील य ला वास्तविक असें अस्तित्वच नाही; पहा § ५४. ५६ आणि यापुढे) आणि म-ची (प्रा. म आणि-म्म-> मराठी म हे सं. द्विस्वरांतर्गत म पासून निघणाऱ्या प्रा. आणि म. व् याहून भिन्न आहेत) भर पडली. न आणि ल यांच्या बाबतींतहि हा भेद दिसून येतो; म्हणजे जेथें द्विस्वरांतर्गतस्थानीं ण आणि ळ यावयाचे त्या ठिकाणीं आतां आय स्थानीं आणि द्वित्व झालें असतां न आणि ल येतात. येथेहि मोठी गमतीची गोष्ट अशी आहे की मुख्य भेद हा उच्चारपद्धतीचा नसून उच्चारस्थानाचा आहे. य आणि ज किंवा ह आणि ख यांच्यांत जो परस्पर संबंध आहे तोच भेद ण, ळ, आणि न, ल ह्यांच्यामध्ये आहे असें दिसतें. म्हणजे मूर्धन्य वर्ण हा एक दंत्य वर्णाचा द्विस्वरांतर्गत अतएव कमजोर प्रकार अशी स्थिति आहे.

इटॅलियन भाषेंत असेच द्विस्वरांतर्गत कमजोर दंत्य आहे. त्यांच्यामुळे ज्या अनेक विकृति झाल्या त्यांच्यांत, मुख्यतः सिएन्ना भागांत, मराठीतील न-ल प्रमाणेंच एक विकृति दिसून येते. सिएन्ना येथील भाषेंत द्विस्वरांतर्गत दंत्य मूर्धन्य होतात. पण आय दंत्याच्या उच्चारांत जीभ क्रमी उचलल्यामुळे ते दंत्यच राहतात असें बात्तिस्ती यांनीं सिद्ध केले

आहे. फ्रेंच भाषेतहि ढ आणि न यांच्या उच्चारापेक्षां त चा उच्चार जोरदार असतो आणि हसलो यांचे त पंक्षां ढ आणि न यांच्या उच्चारंत जीभ अधिक उचलली जाते असे म्हणणे आहे. ह्यावरून अनुनासिक आणि साधे स्पर्श यांत कसा भेद आहे हे स्पष्ट होते (मेव्ये, Bull. de Soc. Ling., ६१, पृ. २७१ वरून). § ११७ मध्ये आणि पुढे सांगितलेल्या पुष्कळां भाषिक प्रकारांची ह्याने उपपत्ति लागेल.

सामान्यतः प्राचीन द्विस्वरांतर्गत व्यंजन आणि आद्याक्षरांतील किंवा द्वित्व पावलेलीं व्यंजने ह्यांच्यांत भेद दिसून येतो, तो फक्त स्पर्शांच्या एका जोडांत दिसून येत नाही आणि ते म्हणजे ड आणि ढ. लिहिलेल्या भाषेवर जर विश्वास ठेवावयाचा तर हे वर्ण संस्कृतमधील आद्यस्थानीं असलेल्या आणि द्वित्व पावलेल्या ड आणि ढ यांच्या जागीं आणि त्याचप्रमाणे द्विस्वरांतर्गत ड आणि ढ यांच्या जागींहि येतात. पण जरी लेखपद्धतीमध्ये सादृश्य दिसले तरी ह्या वर्णांच्या उच्चारामध्ये एक खरोखरीचा भेद आहे. डॉ. प्र. रा. भांडारकर यांनी मला अशी माहिती दिली आहे की ह्या वर्णांचा उच्चार आद्याक्षरी किंवा जोडाक्षरांत ट आणि ण प्रमाणेच होतो, म्हणजे तालुच्या मागील भागी (येस्पर्मन् यांच्या Lehrbuch der Phonetik ह्या पुस्तकाच्या शेवटी दिलेल्या आकृतींतील g या स्थानीं) होतो; पण द्विस्वरांतर्गत ड आणि ढ ह्यांचा उच्चार ळ च्या जागीं म्हणजे मृदु तालुस्थानीं (आकृतींतील i च्या जरा पुढे होतो), म्हणजे डाग, ढग, कढणे, ह्यांचा उच्चार काडा ह्यांच्या उच्चारापेक्षां जरा पुढे होतो. ह्या उच्चारांत जो भेद दिसतो (ग्रिअर्सननां Phon., § ५२ मध्ये ज्या मध्यभाषांत द्विस्वरांतर्गत ड चें लिपिचिन्ह र असे दिले आहे, त्यांतहि बहुधा हा भेद आहे) तो न, ल आणि ण, ळ यांमधील भेदांप्रमाणेच आहे; म्हणजे अधिक जोरदार उच्चार हा मागील भागी होतो.

पुढील कोष्टकांत मराठी स्पर्शामधील जे कांहीं विशिष्ट भेद आहेत त्यांचा संग्रह केला आहे.

	आद्याक्षरांतील किंवा प्राकृत द्वित्व पावलेल्या व्यंजनांपासून आलेले		प्राचीन द्विस्वरांतर्गत व्यंजनांपासून आलेले	
	अल्पप्राण	महाप्राण	अल्पप्राण	महाप्राण
कंठ्य	क, ग	ख, घ	०	ह
तालव्य	च, ज	झ, ञ	०	—
बुर्ध्म्य	ट, ड	ठ, ढ	ड(ळ)(वर पहा)	ढ
दंत्य	त, द	थ, ध	०	ह
श्रोत्र्य	प, ब	फ, भ	व	ह

उपनिर्दिष्ट लक्षणांनी युक्त स्पर्श मराठीत सामान्यतः कांहीं बदल न होता राहिले आहेत. तथापि स्पर्शांच्या उच्चारपद्धतीत कांहीं अनियमसिद्ध विकृति झाल्या आहेत आणि त्यामुळे अनुनासिकानंतरच्या व्यंजनांवर आणि महाप्राणेच्छारांवर परिणाम झाले आहेत.

अनुनासिकानंतर येणारे स्पर्श

§ ८२. अनुनासिक + स्पर्श अशा जोडाक्षरांत मराठीत स्पर्शच जोरदार ठरतो. अनुनासिकांमध्ये अनेक प्रकारच्या विकृति होतात आणि त्या होतांना अनुनासिक-विकृति मागील स्वरांच्या विकृतींशी निगडित असतात (पहा § ६९); पण सामान्यतः स्पर्शांत फरक होत नाही. या दृष्टीने मराठीचे आणि गुजराथीचे साहज्य आहे आणि त्यांचे वायव्य भाषांशी वैधर्म्य आहे, कारण ह्या भाषांत अनुनासिकामुळे पुढील येणाऱ्या अघोष स्पर्शांत घोषत्व येते; त्याचप्रमाणे त्यांचे बहुतेक मध्यभाषांशीहि वैधर्म्य आहे, कारण त्यांच्यांत घोष स्पर्शांपेक्षा अनुनासिक वर्णच जोरदार ठरतो (पहा झुल्लंकर, J. As., १९१२, १ पृ. ३३२ आणि पुढे; आणि ग्रिअर्सन, Phon., पृ. ३४, ३८ मध्ये दिलेली उदा०; ता. प. पुढे § १२४) हे जे दोन विकृतींचे प्रकार सांगितले आहेत त्यांची मराठीत फक्त अपवादादाखल उदाहरणे सांपडतात; उदा०—

* प्रा० छ पासून झालेला स आणि सं० स, श, ष, पासूनचा स त्यांच्यांत घोटळा होतो आणि सर्वच तालव्यांप्रमाणे पुढे येणाऱ्या स्वरांच्या उच्चारानुरूप त्यांचे दोन भिन्न उच्चार होतात.

कुंजी (किल्ली) आणि पलंग (पर्यङ्क ता. प. म. पालक, पालख) हे शब्द बहुतेक बोलीत सांपडतात; आणि त्यांपैकीं बहुतेक बोलीत ते आगंतुक असावेत. ' किल्ली '- च्या आणि ' पलंगा 'च्या वाचक शब्दांनीं जर पर्यटन केले असेल तर त्यांत कांहीं नवल नाही. कंकण आणि कंकवा यांच्या जोडीनें सांपडणाऱ्या कंगणी (कंकण-) आणि कंगवा (कंकत-) ह्यांत दिसून आलेले घोपत्व उच्चारनियमांमुळे आले असावे; क प्रारंभीं असलेल्या शब्दांपैकीं याच शब्दांतील क मूळच्या संस्कृतापासून आलेला आहे आणि या शब्दांच्या वावरीत मूळ संस्कृतांतसुद्धां विकल्प असला पाहिजे, कारण तेथेहि कडकु, कडगु, (म. कांग) अशीं जोडरूपे आहेत. उलट पक्षीं मराठींत जर शब्दांतर्भागीं क शिळक राहिला असेल तर त्या ठिकाणीं मूळ क असावा (कंकोळ = सं० ककोळ-कडकोळ-) आणि तोहि बहुधा क पासून झाला असावा (कांकडी < कर्कटिका, कंकर < कर्कर, कुकर < कुक्कुर-, कुर्कुर-); म्हणजे कुंकू हा शब्द सं. कुडकुम(ता. प. सिं. कुंगू)पासून निघाला नसून कुची कुर्कम-आणि सोगडियन कुर्कुब- (हीं रूपे सिल्लहं लेव्ही आणि गोतिओ यांनीं सांगितलीं आहेत) ह्यांच्या मूळ रूपापासून आला असला पाहिजे.

दुसऱ्या विकृतीचा प्रकार फक्त अलीकडील विंभणें- विन्हणें (व्यभ-; प्रा० विन्ध-) अशा स्वरूपाच्या जोडरूपांतच सांपडतो; त्याचप्रमाणें पांच या संख्यावाचकांचीं जीं वेडींवांकडीं रूपे होतात त्यांत तो सांपडतो; हीं रूपे मात्र फार जुनीं आहेत आणि संख्यावाचक प्रकरणांत त्यांच्याविषयीं विचार केलेला आहे तो पहावा.

महाप्राणत्व

§ ८३. इतर सजातीय भाषांप्रमाणेंच मराठींत स्पर्शांच्या महाप्राणत्वांत सारखे बदल झालेले दिसतात, पण ते इतके तुरळक आणि अनियमित आहेत की त्यावरून एक सामान्य सिद्धांत काढणें शक्य नाही. अल्पप्राण स्पर्शांचे महाप्राण झाल्याचीं आणि महाप्राणाचे अल्पप्राण झाल्याचीं उदाहरणें सर्वत्र दिसतात; सिंहलींत मात्र तिच्या शेजारच्या द्राविडी भाषांप्रमाणे महाप्राणांचा पूर्ण अभाव आहे (गायगर § १४, ३ आणि § २७).

§ ८४. महाप्राणत्वांत दोन प्रकार केले पाहिजे. शब्दारंभीं जर महाप्राण असेल तर त्याचें मूळ बहुधा प्राकृत असून इतर प्राकृतोद्भव भाषांमध्ये तो सांपडतो; उदा० खसणें (कष-), खापर (कर्पर-), खीळ (कीळ-खीळ याला पुढल्या वैदिक वाडम-यांत आणि पालींत आभार आहे), खुजा (कुब्ज-), कदाचित् खेंकड (ता. प.

कांकडी; सं. कर्कट-), खेळणें (सं. क्रीडपासून असेल तर; खेळ-रामायणांत सांप-
डतो), फणस (लोकभाषेंत पणस, सं० पनस-), फरस (परशु-), फांसा
(पाश-, ता. प. सफांशी), पासोळीच्या जोडीनें फासोळी (पार्श्व-? ता. प.
पाली फासुलिका), भिसें (बिस-), भींस- (वृसी-), भुकणें (बुक्-), भूस (वुस-).
ह्या उदाहरणांच्या प्राकृत रूपांबद्दल आजपर्यंत जी उपपत्ति दिली आहे ती अपुरी
आहे. शब्दारंभीं एकटा येणारा क किंवा प ह्यांच्या आद्याक्षरींच्या कांहीं अज्ञात कार-
णांनीं भारतयुरोपीय भाषेंत होणाऱ्या स ह्या आगमाची उपपत्ति खापर इ० स्थळी
संभाव्य असेल, इतरत्रहि ती शक्य असेल (पहा वाकरनागेल, १, २३० व, पिशळ
§ २०५, २०६ टीप २), पण तिच्यामुळें घोषांच्या महाप्राणत्वाची उपपत्ति लागत
नाहीं; याक्रोवीनीं मुचविलेली शेजारच्या र- आणि स- च्या संपर्काचा कल्पना
(Ausgew. Erz., § २१) या वरील उदाहरणांना जास्ती लागू पडते (ता० प०
वाकरनागेलनीं § ४१ यें सांगितलेलें फार प्राचीन सं० मधील जष : झष हें
उदाहरण), आणि घोस (गुच्छ) ह्यांतलि महाप्राणत्वाचीहि तिच्यामुळें उपपत्ति लागते.
संस्कृतमधल्या बादि रूपांपेक्षां अलीकडील भाषांतलीं भादि रूपें वास्तविक मुळाला
अधिक धरून असण्याचा संभव आहे आणि मग व हाच ऊष्मवर्णांच्या संपर्कांनिं अस-
वर्णापत्ति होऊन झाला असेल; भारत-युरोपियन भाषेत व फार क्वचित आढळतो आणि
सं० व पुष्कळदां भा.-यु. म वरून आला आहे हीहि गोष्ट विश्रुत आहे (पहा वाकर-
नागेल, § १०५; ता० प० पिशळनीं § १०६ मध्ये उदाहृत केलेले घेप-वरील
विचार). हें जर खरें असेल तर स किंवा र ह्यांच्या संपर्कांनिं प्राचीन म शिष्टक-
राहिल्यामुळें अलीकडील रूपें झालीं असतील; उदा० भेर (हिं० बेर, म. वोर, सं०
बदर-). भुकणें ह्या एकच उदाहरणांत ऊष्म वर्ण नाही; पण हा शब्द अनुकृतिवाचक
असल्यामुळें त्याच्यांत कास- > खस 'खोक्णे' ह्याप्रमाणें विकृतिविशेष येण्याचा
संभव आहे.

तात्पर्यार्थ, व- भ- ह्यांखेरीज इतरत्र आद्याक्षरीं येणाऱ्या वर्णांचा पुढें येणाऱ्या
ऊष्मवर्णांतील महाप्राणत्वाच्या किंवा र च्या संपर्कांमुळें कांहीं अंशीं अपवादात्मक
अशा सवर्णापत्तीनें महाप्राणत्व येतें असें मानतां येईल. सं० कुब्ज-कुभ्र-यापासून
कुवडा- च्या जोडीनें खुजा, खुबा वगैरे जीं रूपें झालीं आहेत त्यांचें निरीक्षण केलें
असतां किंवा झुझणें (युध्य-) हें रूप विचारांत घेतलें असतां वरील कल्पनेला
दुजोरा मिलतो.

वाफ (वाप्-) च्या जेडीने येणारे भाफ हें रूपहि वरील उदाहरणांप्रमाणेंच आहे, पण अर्थात हें मराठीचें रूप नव्हे. मराठींत वाफ शब्द आहे त्यामुळे व-असलेलें रूप आगंतुक असेल असा संशय येतो. फतर-मध्ये द्विन्व झालें आहे (ता० प० पाथर) आणि थेव (निप , स्तेप-) ह्यांत अनुनासिकानंतर प-ला घोषत्व आलें आहे. गमु-ळेंहि त्या रूपांविषयींहि वरीलप्रमाणेंच संशय येतो.

संपर्काच्या कल्पनेनें पुढील शब्दांचीहि उपपत्ति लागते. घागर(गर्गरी)वर घागरा ' ग्वुळग्वुळा पाण्याचा कळखळाट ' (घर्घर), ह्या शब्दाचा परिणाम झाला असेल. फांस, ' जालें ' आणि फासा (पाश-, पाशक-) ह्यांच्यावर स्पृश ह्या भातृचा परिणाम झाला असावा. ह्या उपपत्तीनें *पास्- हा भातु पार्श्व-, पश्चात्, आणि पक्ष- ह्यांतहि कल्पिला आहे तो मानण्याची जरूरी नाहींशी होते. (उलट पक्षां स्पृश भातुपासून आलेल्या परस इ० अर्धतत्समांतील आद्याक्षराचा महाप्राण लुप्त झालेला दिसतो; पहा ग्रियर्सन, Phon., § ६०, ता० प० प्रा० अपुष्ट- = अस्पृष्ट-, म० अपूट). पण अशीं कांहीं रूपां आहेत की कोणत्याहि उपपत्तीला तीं दाद देत नाहींत; उदा० पोल(प्रा० पोल्ल-)च्या जेडीनें येणारा फाल आणि विशेषतः कांहीं झादि शब्द; झाड आणि झोटिंग ह्या शब्दांतलें महाप्राणत्व देशीनंतरचे आहे; ता० प० कानडींत जोंप- आणि त्या जेडीनें झोपणें; जें (यत) आणि जें हा उद्गारवाचक शब्द, आणि विशेषतः जाला (जात-) ह्याच्या ऐवजीं प्राचीन काळांच येणारे झाला हें रूप हीं दुसरीं उदाहरणें आहेत. झादि शब्दांची व्युत्पत्ति सामान्यतः नीटशी लागत नाहीं हेहि आहेच, ता० प० § १०७.

८५. शब्दाच्या अंती आणि मध्यभागीं महाप्राणत्वाचीं उदाहरणें मार्गीलपक्षांहि अधिक विरळ आणि उपपत्ति लावण्यास कठीण असतात.

अंत्याक्षराचीं उत्तम उदाहरणें म्हणजे कंप(फ), अंक(ख), हे तत्सम शब्द होत कप-कफ, ह्या जेडरूपांचा अर्थ कापूस असून कापूस आणि कपास ह्यांची व्युत्पत्ति न लागल्यामुळे त्यांतील महाप्राणत्वाची उपपत्ति लावणें कठीण आहे. कप हें जुनें रूप अमृत्त कफ हा त्याचा विकार असणें अगदीं शक्य आहे; पण कोणत्या तरी वेळांत स चा ह होऊन सिद्ध झालेला कफ हा शब्द आगंतुक आलेला असणें तितकेंच शक्य आहे (ता० प० हिं. पं. कपाह, ओरिया कपा) आणि मग महाप्राणत्वाचा लोप झालेला असेल; जांब(भ), (जंबू-), वाक(ख), (वक्क), ह्या

शब्दांच्या जोडीला दुसरे शब्द नाहींत असे नाही; ता० प० पुढे सांगितलेले जांबु(भू)ळ आणि वाक(ख)ळ

§ ८६. शब्दांतर्भागीं महाप्राणत्वाचीं उदाहरणें संख्येने थोडीं अधिक आहेत. कांहीं सकृद्दर्शनींच तशीं भासतात एवढेंच वघळ-ओघळ (अवगल-) ह्याच्यावर तत्सम ओघ- किंवा ओत्रर (अवक्षर-) ह्यांचा संपर्क झाला असेल. मुंडा (ढा) 'टकल्या' (मुण्ड-) ह्याच्यावर मुंडा "डोकें" (मूर्धन्) ह्याचा संपर्क होऊन उलट प्रतिसंपर्काने मुंडी चें मुंडी हें रूप बनलें असेल; ओळंघणें ह्यांत लग 'लागणे', लडघ 'उडी मारणे' किंवा लम्भ 'टांगणे' ह्यांचा संपर्क झाल्याचें लक्षण दिसते; वुज-झ-णें (प्रा० वाञ्ज-) ह्याच्यावर त्याचां सारूप वुझणे (वुध्य-) ह्याचा संपर्क झाला असावा; हेमचंद्रानें गुफा ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति गुप-पासून दिली आहे आणि हेमचंद्राचा अधिकार मोठा तथापि सं० गुण्य गुफ-गुम्फ ह्यांना तो अधिक जवळ असावा असें दिसतें.

म्ब (म्भ) हे ज्यांत आहेत असा एक स्वतंत्र शब्दसमूह आहे आणि हीं जोडरूपें प्राचीन काळ्यापासूनचाच आहेत : वेदांत रम्ब रम्भ असे धातु आहेत. संस्कृतांत अम्भस आणि अभ्र ह्यांच्या जोडीला अम्बु आहे आणि पुढें जम्भ आणि जम्भीर ह्यांच्या जोडीला जम्बीर सांपडतो (वाकरनागेल, § १०९). ह्या तऱ्हेनेच पुढील शब्दांची व्युत्पत्ति लागते आळंबें(भें), जांबू(भू)ळ, वांबू(भू)ळ, कदाचित चुंब(भ-)ळ (पा. चुंबट-). पण अजून पुष्कळ शब्दांचा उलगडा लागत नाही; उदा. निड(ड-)ळ (ललाट-, प्रा० निडाल-), पांढर (पाण्डर-), पारका(खा)(पारक्य), पालकीपेक्षां अधिक वेळां येणारा पालखी (पर्यङ्क-), घेडी(डी)(पिण्ड-), वाफा वाफणें (तत्सम वप-)

महाप्राणत्वलोप

§ ८७. महाप्राण स्पर्शातील महाप्राणत्व जातें तें फक्त शब्दांतर्भागीं आणि शब्दान्तींच जातें. अल्पप्राण आद्याक्षरांच्या जागीं जुन्या काळां महाप्राण असल्याचीं उदाहरणें कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत सांपडतात; प्राचीन घरत्ता (त्या) यांतील थच्यामुळें झालेल्या असवर्णापत्तीमुळें घरत-(गृहस्था-)पासून गरत शब्द आला असेल; दाई हा शब्द प्रा० भाई-पासून आलेला नसून फारसी भाषेतून आलेला आहे.

§ ८८. महाप्राणत्वलोपाला शब्दान्तींची जागा ही विशेषतः अनुकूल आहे आणि म्हणून ह्या जागींच पुष्कळशीं उदाहरणें सांपडतात. त्यांतहि लिहिण्याच्या

भाषेत, नुसत्या मराठीतच नव्हे तर तिच्याशी संलग्न अशा सर्व भाषांत, जी बरीचशी धरसोड आहे तिच्यावरून पहातां महाप्राणत्वलोप अगदीं सररहा होत असला पाहिजे; मात्र लिहिलेल्या भाषेवरून तितकेंसें लक्षांत येत नाहीं. मराठीत लिहिलेल्या भाषेतील उदाहरणे:—

कंठ्य : भीक : (भिक्षा), भूक (बुभुक्षा, चौक (चतुष्क-) जांग (घ)(जडघा), महाग (महार्घ-), सवंग (समर्घ-);

तालव्य : गृज (गुह्य-), माज (मध्य-) वांज आणि सांज; पण वांझ आणि सांझ (वंध्या आणि संध्या) हीं रूपे अधिक प्रचारांत आहेत;

मूर्धन्य : ईट (इष्टा) आणि उंट (उष्ट्र-), ह्यांतील महाप्राण प्राकृतकाळींच गेलेला होता (ईष्टा, उष्ट्र-, पिशल § ३०४); त्याचप्रमाणे अपूट (अस्पृष्ट-, प्रा० अपुष्ट-), कट (कष्ट-), कंट (कंठा, कांठणे इ० च्या जोडीला; सं० कण्ट-), नाट (नाटा-च्या जोडीला, सं० नष्ट-), पालट (ह्यापासूनच पालटणे; ता० प० पालथा; सं० पर्यस्त-); लट (प्रा० लट्ठि-), लट (प्रा० लट्ठ-), सट(ठ)-(षष्टि-), शीट (सृष्टि-), हेठ (प्रा० हेटठ); आखाड (आषाड-; पण हा खास आंगंतुक आहे; ता० प० गु० सि० रूपे), कोड(ढ) (सं० कुष्ट, कोठ-), दीड(ढ) (प्रा० दिवडढ-), मेड(ढ) (प्रा० मेढी);

दन्त्य : गरत (गृहस्था), रोवंथ, रोन्त(न्थ) च्या जोडीने रोहंत (रोमन्थ), वीत (लो० भा० वीथ, सं० वितस्ति-), शीत (१ सं० सिक्थ-; २ दे० सिथ्था), हात (हस्त-), अन्सूद (अन्नशुद्धि-), आसन्द (अश्वगन्ध-), खाद (प्रा० खद्ध-), गीद(ध)(गृध्र-), पारद(ध)(प्रा० पारद्धि), सवंद(ध) (तत्सम सवंध-, पण वंद ह्याचा सं० वन्ध-शीं कांहीं सवंध नाहीं. तो फारसीतून आंगंतुक आला आहे), सांद (ध) (संधि-);

ओष्ठ्य : जुलूप (फा० झुल्फ), शेंम(म्ब) (श्लेष्मन्).

§ ८९. शब्दांतर्भागींहि महाप्राणत्वलोपार्चीं उदाहरणे पुष्कळच आहेत. महाप्राण ज्याच्या अंत्याक्षरीं आहे, अशा अवृद्ध मूळ शब्दापासून हीं विकृत रूपे झालीं आहेत किंवा नाहीत हे ठराविणें पुष्कळ वेळां कठीण पडतें; उदा० भूक किंवा भुक्णे, सांट(ठ) किंवा सांट(ठ)णें, सूद किंवा सुधा(धा) यांमध्ये प्रथमर्चां रूपे कोणतीं हे सांगतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणे -ट हा भूत० का० धा० सा० प्रत्यय अंती असलेल्या धातूंपासून झालेल्या क्रियापदांत महाप्राणहीन धातु होता किंवा तो महाप्राण असून

मागाहून त्याचें महाप्राणत्व गेले हें सांगतां येत नाहीं. उलट पक्षीं प्राकृतमधील इट्टा, उट्ट-हीं रूपें जर जुनीं दिसणारीं पण मागाहून वनविलेलीं नसतील तर त्यांच्यावरूनहि असें अनुमान निघतें की वर अन्त्य व्यंजनें म्हणून ज्यांचा विचार केला त्यांच्यांत ज्या विकृति झाल्या आहेत त्या तीं व्यंजने ज्या वेळीं अन्त्य राहिलीं नाहींत त्या वेळींहि झाल्या असूं शकतील. कांहीं झालें तरी महाप्राण आणि अमहाप्राण व्यंजन ह्यांमधली ही भरसोड अगदीं जुन्या काळची आहे: उदा० सं० शर्करा, प्रा० सकरा ह्या शब्दाचें पालांतील रूप सकग्ररा असें आहे आणि त्याच्याशीं Sakkhari हें मूळ पश्चिमभारतीय शब्दाचें ग्रीक रूपांतर ताडून पाहण्यालायक आहे.

वरील सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊनहि सर्व प्रकारांची वर्णप्रक्रियादृष्ट्या उपपत्ति देणें शक्य नाहीं. पुढें ज्या याद्या दिल्या आहेत त्यांत कांहीं शब्दांत ऊभ्वर्ण किंवा महाप्राण आहेत. ते शब्द भाषेत किती वेळां येतात हें न सांगून भागत नाहीं. ह्या वर्णांच्यामुळें जी असवर्णापत्ति होते त्यामुळेंच खास महाप्राणलोपाचा उलगडा बऱ्याच अंशीं लागतो. त्याचप्रमाणें अन्त्य स्थानीं महाप्राणत्वलोपांच्या उदाहरणांपैकीं बऱ्याच उदाहरणांनाहि वरील युक्तिवाद लागू पडतो; पण अपवादस्थळें इतकीं आहेत की एवढ्या एका कारणमीमांसेनें समाधान होत नाहीं. सर्व उदाहरणांची उपपत्ति देण्याच्या भानगडींत न पडतां त्यांचें येथे वर्गीकरण करणेंच बरे.

अघोष क्रंज्यः सं० ष्क-चा पोखर(पुष्कर-), विखरणे(विष्कृ-), येथें ख होतो, पण दुकाळ (दुष्काळ, ता० प० दुक्कर > दुष्कर,), निकामी (निः-कर्मन्) येथेंच केवळ नव्हे तर सुका (सुखा क्वचित् सांपडतो आणि तो खास परभाषेतला आहे; सं० शुष्क) यांतही क होतो. (निकामी-मध्ये हा समास आहे याची जाणीव असल्यामुळें मुख्य शब्दांतील आद्याक्षर क शिल्लक राहिलें आहे (ता० प० दे० निकडो > निष्कट-, आणि हिंदीतून मराठींत आलेला निकालहि बहुधा); त्याचप्रमाणें सामान्यतः सं०क्षच्या ऐवजीं ख येतो (§ १०४ पहा), पण शिकरणें (शि-क्ष-), भुक्करणें (बुभुक्ष-; ता० प० भूक < बुभुक्षा हें वर आलेंच आहे), ह्यांत क येतो; ती स्थिति बहुधा पैक(ख)णें (प्रेक्ष) आणि ईक्ष धातूपासून आलेले दुसरे दोन धातु पैकणें 'वाट पाहणें' आणि ऐकणें ह्याचीहि आहे; पाकळी (पक्ष्मन्) ह्यांतहि महाप्राणाचा मागमूस नाहीं; साखर-साकर ह्या जोडरूपांखेरीज मराठींत सांक(ख)णें, सांक(ख)ळणें (प्रा० संखाई), सांक(ख)ळ (~~सखिला~~ जैन प्रा

कृतांत अल्पप्राण रूप येते) अर्शां जोडरूपें प्रचारांत आहेत. — ती स्थिति पुढील घोषवर्णांचीहि आहे : सांगड, सांगडणें, सांगुळणें (संघट-), सांगणें (प्रा० साङ्ग-ङ्घ-), मुंगणें (ता० प० दे० मुंघिअ-).

घोष तालव्यः डाजणें (दह्य-), रुज(झ)णें (रुह्य-, पण हें भारत-इराणी महाप्राणरहित जोडरूपहि असेल; सूचि पहा); रेंजणें (रिह- ?), शिजणें (सिध्य-; शिझणें मुद्रां आहे, पण तितकें शिष्टसंमत नाहीं), हीं कर्मणि-प्रयोगीं रूपें, त्याचप्रमाणें समजणें (-ध्या-?, ता० प० हिं० सिं०, समझ-), माजीं माजारीं (मध्य-; ता० प० वर- सांगितलेले माज). निश्च-निच- ह्याबद्दल § १०१ पहा.

अघोष मूर्धन्यः अगटी(ठीं)(अग्निस्थ-), आटकें, अडतीस, अडसष्ट (अष्ट), भटकणें (भ्रष्ट-), सांत(थ)णें (संस्था-), शेटी(ठीं)(श्रेष्ठिन्-); ह्या यादींत टु अंती असलेल्या भू०का०धा०सा०पासून झालेले पुढील धातु घातले पाहिजेतः उमटणें(उन्मृष्ट- ?), घाटणें(घृष्ट-), निसटणें (निसृष्ट-), पिटणें(पिष्ट-), मिटणें(मृष्ट-, ता०प० माठणें-); साटी(ठीं) याची व्युत्पत्ति नकी नाहीं. पण सकृद्दर्शनीं अर्थ-पासून झालेला एक सामासिक शब्द तो असावा असें वाटते; पण सिं. साटो “मोबदला”, गुज. साट “बदली” ह्या शब्दांवरून अशी शंका येते कीं अर्थानें जवळ आणि महाप्राणत्वाखेरीज इतर दृष्ट्या सरूप अशा दोन शब्दांचा येथें घोटाला झाला असावा; त्यांतहि साट-ची व्युत्पत्ति माहीत नाहीं.

घोष मूर्धन्य : अडीच अडका साडे (अर्ध) ; ता० प० दाड(ढ), ओड(ढ)ण आडे(ढ)णी (दे० ओडढणं-ओहाडणी), साडू(ढू) (श्यालिवोड -); गाडणें ची खात्री नाहीं, गर्त- किंवा गाढ- यापासून तो आला असणें शक्य आहे; मुंडी(ढी) (मूर्धन्-), याच्यावर मुंड- याचा संपर्क झाला असावा, उलट पक्षीं मुंड-वर त्याचा संपर्क झाला आहे (पहा § ८५).

अघोष दंत्य : उत(थ)ळ (प्रा० उत्थल-), कोथिंबीर (कुस्तुंबरी) त्यापासून कोत(थ)रीब.

घोष दंत्य : उदव (उद्वव-), सुदा (घा) (शुद्ध- ; ता- प. वर सांगितलेला अनसृद्); विन्ध्रं चें जोडरूप विन्द्रं ह्यांत बहुधा विंभ्र धातु नसून सं० विद्र असेल.

अघोष ओष्ठ्यः अपूट (अस्पृष्ट- , प्रा० अपुटठ-); हा स्पृश-धातूच्या एका जुन्या सरहित जोडरूपापासून झाला असेल किंवा असवर्णापत्तीनें झाला असेल (प्रा०

* फुडू > पुठ); पापणी (पक्ष्मन- ?) याची व्युत्पत्ति अनिश्चित आहे; ता. प.

पाकळी. वापा (वाप्य-) पेक्षां वाफा हें रूप अधिक प्रचारांत आहे. वाफ (सं० वाष्प-) ह्या सरूप शब्दाचा तर संपर्क त्यावर झाला नसेल?—

घोष ओष्ठ्यः कुवडा (सं० कुभ्र-); हा शब्द दोन महाप्राणांनी युक्त एका जुन्या भातूपासून झालेला असून दोन्ही ठिकाणी असवर्णापत्ति झाली आहे; ता.प. खुवा आणि खुजा (सं० कुब्ज-); यासारख्याच असवर्णापत्तीनें हंबा, हंबर- (सं० हम्भा) हे झाले आहेत; जाभाडच्या जोडीनें येणारा जावाड हा शब्द जांभ + हाड अशा समासापासून झाला असल्यामुळे त्यांतील महाप्राण शिष्टक राहण्यास दुहेरी कारण असतां तो राहिला नाहीं हें आश्चर्यच आहे.

§ ९०. वर सांगितलेले उच्चारभेदानें झालेले विकार, त्याचप्रमाणें छ-चा झालेला स (पहा § १०२), एवढेच काय ते विकार मराठीतील व्यंजनांत अगदीं नियमानुसारें झालेले आहेत.

मराठींत अघोष आणि घोष वर्णामध्यें अदलावदल (पुढें § ८२ आणि त्यानंतर सांगितलेल्या दोन व्यंजनांच्या संयोगामुळें होणारी तेवढी सोडून इतर) जवळजवळ नाहीं. मचणे ह्या भातूचा मद्य-शी व्युत्पत्तिसंबंध असावासें दिसतें; पण प्राकृतामध्यें अगोदरचें मच्चइ रूप आहे आणि त्यावरून हा अदलावदलीचा काळ मराठीच्या उत्पत्तीच्या मागे जातो; दुसरें असे की व्युत्पत्तिसुद्धां बरोबर आहे कीं नाहीं आणि यांत कांहीं बाहेरच्या संपर्काचा प्रकार आहे कीं काय हेहि नकी नाहीं (ता० प० व्रज भातूच्या प्रा० वच्चइ रूपाबद्दलचें पिशल यांचे § २०२, टीप ३ मधील विचार). कांहीं आंगतुक शब्दांच्या अन्त्याक्षरांत भरसोड दिसते : उदा० जाव (फा. जबाव) शब्दाच्या जोडीनें जाप येतो; तत्सम अक्रान्त (सं० आक्रंद-याच्यावर आक्रान्त-चा संपर्क झाला असावा) कांहीं लोकभाषांत सच्या जागीं ज (म्हणजे झ) असा उच्चार होतो; उदा० सकला आणि सावली यांच्या बदलीं कोंकणांत झकला व झावली येतात (ता० प० मोन्सवर्थ, सावली आणि LSI, मरा०, पृ० ६). सं० ष्ट आणि ष्ट ह्यांची विकृति ट्टु आणि ठ येवढ्यापुरती न राहतां यापेक्षां पुढें द्विस्वरांतःस्थळीं ढ झाली आहे, हा प्रकार चमत्कारिक आणि अनुपपाद्य तर खराच, पण प्राकृतांतहि तो होता याला प्रमाण आहे; § ११२ पहा.

मराठी स्पर्श आणि त्यांची उच्चारस्थाने,

§ ९१ मराठी व्यंजनांच्या उच्चाराचीं स्थाने सामान्यतः संस्कृत व्यंजनांच्या-

प्रमाणेच आहेत. जे कांहीं थोडे भेद आहेत त्यांच्या बुडारां कोणतेही सामान्य तत्त्व नसून प्रत्येक जातीच्या स्पर्शाविषयी लिहितांना त्या त्या भेदांचे विवरण केले आहे.

कञ्य : क

§ ९.२ आद्याक्षरीं पुढें दिल्याप्रमाणे वर्णांपासून झालेल्या प्राकृत क च्या जागीं क येतो:—सं० कः उदा० करणें (करण-), काम (कर्मन्-), कीड (कीट-), कुवा (व्युत्पत्तिसूर्चीत ते योग्य स्थळां सांपडतील).

सं० कः उदा० केणें (क्यण-), कोस (कोश-), कोल्हा (कोष्टक-),

सं० कः उदा.—कढणें (कथ-); कढई (कटाह) हा बहुधा त्याच धातूपासून आलेला आहे; काईलविषयी थोडी जास्त शंका आहे.

§ ९.३.—शब्दांतर्गां आणि अन्त्य स्थानीं क चें मूळ पुढीलप्रमाणे असतें:

सं० क० अनुनासिकानंतरचा; उदा. सांकड इ०, ता० प० § ८२;

पुढील प्रकारचें मूळ असलेला प्रा० कः

सं० कः उदा० चिकण (चिकण-), शीक (छिक्का), हकारणें (हक्कार), कदाचित चुकणें (चुक्- ?)

सं० क्यः उदा० पारका (पारक्य), सकणें (शक्य-), शिकें (शिक्य-);

सं० क्कः उदा० पिका (प्रा० पिक = पक्क-, सं० पक्क-);

„ कः उदा० चाक (चक्र-), चुका (चुक्र-), ताक (तक्र-), वांक (वक्र-), सूक (शुक्र-);

„ ट्कः सक (षट्क-);

„ त्कः उकडा (उत्कटुक-), उकर (उत्कर-), उकटणें (उत्कृत्-), उकडणें (उत्कथ्, प्रा० *उक्कड-), उकळणें (उत्कलन-), हे शब्द खास सं०पर्यंत पोहोचत नाहींत; हे बहुधा उ- (< उत्, उप-, अप-, अव-, ता० प० § ७८) युक्त सामासिक शब्द असावेत;

„ क्कः उदा० कंकर (कर्कर-), कांकडी (कर्कटिका), कुंकू (कुर्कुम-) इ०, पहा § ८२, वकरा (वर्कर-), माकड (मर्कट-), साकर (शर्करा);

„ ष्कः उदा० चौक (चतुष्क-) दुकाळ (दुष्काल-), सुका (शुष्क-) इ०, पहा § ८९.

§ ९४.—पिशळ यांच्या मतें भुक्णे, मोकळ, मोकळा यांतील क सं० क्त-पासून आला असावा. प्रा० मुक्क हें भू० का० धा० सा० तरी खास मुक्त-पासून येऊं शकत नाहीं, कारण त्याच्यापासून नियमाप्रमाणें मुत्त-(ता० प० सिंह. मुत्त आणि मरा० त < सं० क्त-चीं पुढें दिलेलीं उदा०) व्हावयास पाहिजे; पण पिशळनीं आपल्या व्याकरणाच्या § ५.५.६ मध्ये संगृहीत धातुसाभितांच्या उदाहरणांपैकीं एकाची मुद्धां न प्रत्यय मानून सिद्धि होत नाहीं. त्यापेक्षां संकृत धातूपासूनच सरळ हें रूप सिद्ध झालें हें मानणें वरें; विशेषतः मुक्कणें इ० रूपांत हा संस्कृतचा संपर्क झाला असणें अधिक संभवतें, कारण त्यांचा जर मुक्त, मुक्ति, मोक्ष इ० रूढ तत्सम शब्दांशीं संबंध असता तर तो लक्षांत आल्याखेरीज राहिला नसता.

ही वर जी कल्पना सांगितली त्यांत प्रा० मुक्क ह्यांतील क-चें स्वरूप खरो-खरींच उच्चारदृष्ट्या तसें आहे असें मानतां कामा नये : हा एक नुसता क लिहिण्याचा प्रकार आहे आणि प्राकृतमध्ये द्वित्व पावलेल्या स्पर्शाखेरीज दुसरें द्विस्वरांतर्गत वर्ण येत नाहींत, ह्या नियमासुळेच त्याची जरूरी उत्पन्न झाली आहे. लाकड (प्रा० लक्कुट, सं० लकुट-), मुक्का (प्रा० मूअ-च्या जोडीनें मुक्क-, सं० मूक-), आणि विशेषतः एक (प्रा० एक-, सं० एक- हा अत्यंत आवश्यक शब्द असून कृत्रिम उपायांनींच तो शिल्लक राहिला आहे) ह्या ठिकाणींहि वर दिलेलीच उपपत्ति जमते.

प्रा०-क- ह्याची णक्क-, मरा. नाक (ता० प० सं० नासा नासिका) यांत उपपत्ति लागत नाहीं. काव्यनाटकांतील प्राकृतांत क-चा पुष्कळदा प्रत्ययाप्रमाणें उपयोग होतो, पहा ल्यूडर्स, Bruchstücke, पृ० ३८, ४१, पिशळ § १९४, १९८, हा प्रत्यय अशोकच्या कांहीं शिलालेखांत अर्थांत पूर्वीच आला आहे (पहा फ्रीट, JRAS, १९०६, पृ० ४०७-१०; मायकेलसन A. J. Phil, XXXI, पृ० ५९). मराठींत याचीं स्पष्ट अशीं उदाहरणें क्वचित् सांपडतात; ठाकणें (स्था-: ता० प० अप. ठक्केइ) यांत तो सांपडतो; खुडकणें, चडक-, मिचकणें, फाटक-, इ० शब्दानुकारी शब्दांत त्याचप्रमाणें पुढील व्युत्पत्ति माहीत नसलेल्या शब्दांतहि तो सांपडतो : डोकी (ता० प० डोई हें जोडरूप), ढका ढाकणें (धा-?), उचकणें (उच्च-?), लिक्कणें (ली-?). हा प्रत्यय मूळचा -क्य-पासून अशतः आला आहे हें खास; पारका ह्या शब्दांत त्याचें स्पष्ट प्रत्यंतर मिळतें; पण इतरहि परिणाम त्याच्यावर झाले असले पाहिजेत; प्राकृत-मधील पाइक्क- असें लिपिगत म्हणजे वास्तविक अलीकडील पाइक्क हेच रूप अन्या प्रकाराने लिहिलेलें आहे. हा पाइक्क शब्द सं० पदातिक पासून आला नसून मूळच

तो फारसी आहे; उलट पक्षी -क- हा द्राविडी भाषांतील चान्द्र प्रत्यय आहे (पहा कॉल्ड-वेल्; Comp. Gram. of the Drav. Lang., पृ० ९७); आणखी देशीत चिक्का- (म. चिक्कर, चिके)सारखे शब्द आहेत, ह्यावन्न मराठीत फार प्राचीन काळी द्राविडी शब्द आले हे सिद्ध होते आणि म्हणून मराठी चड-चडक 'थप्पड' ह्या जोड रूपांचा कानडी चळ 'वैलाची डुरकर्णी', 'चळक', 'चपळाई', चळकेन 'पेटका येणे' ह्या जोडरूपांशी संबंध जोडण्यास कांहीं हरकत नाही.

ख

§ ९२. शब्दरंभीं ख पुढील संस्कृत वर्णांच्या जागीं येतो:—

सं. ख : उदा०—खचणें (खच्य-), खजूर (खजूर-), खड (खटी-) खणणें (खन्-), खणतें (खनित्रक-), खर-खरड (खर-), खळ (खल-), खाज (खर्जु), खाट-खटंग (खटवा, खटवांग-), खं(खां)डणें, खाडा, खं(खां)डा, खाडा (खण्ड, ता.प. खिड, खिड इ., पहा § ७१), खाण (खनि-), खात (खात्र-), ता. प. त्याच धातूपासून खाई (प्रा. खाइआ), खाणें, ता. प. खाऊ (खादन-), खाद (प्रा. खद्व), आणि खाजें (खात्र-), खिजणें (खिद्य-), खुडणें, कदाचित् खुलणें, खु , खुळा, खांड, खोडा (धा० खुंड, - खोड-), खूर (खुर-), खेडें (खेटक-), खेर(खदिर-);

सं. स्क : उदा०—खांद (स्कन्ध-), खांव (स्कम्भ-), आणि निःसंशय खवा (ता. प. लॅ. Scapula);

सं. स्व : उदा. खळणें-खळवळणें(स्वलन-);

सं. क्ष : उदा. खपणें (क्षप्य-), खरणें, ता. प. खिरणें (क्षर्-), खवण (क्षपणिक-), खार (क्षार-), खिरणी (क्षीरिणी), खीर (क्षीरिका), खुवलणें (क्षुम्भ-), खेवा (क्षेप-), खोड (क्षोड-), खोडणें (क्षुड-);

सं. क : उदा. खापर आणि § ८४ मध्ये निर्देशिलेले शब्द; महाप्राणाच्या स्थानव्यत्यासानें, कांख(कक्ष-) च्या जागीं खांक, कठीण(कठिण)च्या जागीं खडीण- खडण इ ,

सं. ष : ज्यांतील तत्समांत सं. ष. आणि ख यांचा गोंधळ होतो अशा कांहीं भाषांतील आगतुक शब्दांत : उदा. विस्र (विष-) हा शब्द हिंदीत विस-च्या जोडीनें आहे, त्याचप्रमाणें त्या भाषेत आषाढ-च्या जागीं आखाड आणि अषट्टर अशीं जोडरूपे आहेत.

§ ९६. नख(प्रा. लिपिगत णक्ख-), मुख, इ. तत्समांत आणि खादि उत्तरपद ज्यांत आहे अशा समासांत, उदा०-पखाल (प्र-क्षल-), आखुडणें (आ खुट-), ख हा संस्कृतमधील ख-वरून प्रत्यक्ष येतो. उदूखल-> प्रा० उखल-> म. उखळ ह्यांत ख कां शिळक राहिला तें कळत नाहीं. उखडणें ह्याचें मूळ *उत्-खुट- आणि उत् कृष, -प्रा. उक्कट, ह्यांपैकीं कोणतें ध्यावें तें सांगणे कठीण आहे. दुसरें घेतल्यास महाप्राणाचा वर्णव्यत्यास झाला असें मानलें पाहिजे. ^१

याखेरीज ख पुढील वर्णांच्या जागीं येतो:

सं० ख अनुनासिकानंतरचा: उदा०-सांखळ (शंखला), ता० प० § ८९;

सं. ख्य : उदा०-वाखाण (व्याख्यान-), लेख (लेख्य-) आणि कदाचित् उखाणा (*उपख्यान ?)

सं० षक : उदा० पोखर (पुष्कर-), विखरणें (विष्किर-) ता० प० § ८९ आणि ९२;

सं. क्ष : उदा० आंख (अक्ष), आखा (अक्षत-), काख (कक्ष-) कुखा-वर्त (कुक्षि-), चोख (चोक्ष-), पाख पाखळ (पक्ष-पक्षिन्-), पेखणें (प्रेक्षण-), माखणें (म्रक्षण-), राख (रक्षा-), राखणे (रक्षण-), राखीसमुख (राक्षस-), रुखा (रूक्ष-) रूख (रूक्ष), लाख (लक्ष- आणि लाक्षा), लाखणें ओळखणें (लक्षण-, अवलक्ष-), लीख (लिक्षा). ह्यांत शिकणें इ. (पहा § ८९) हे घाला-वयास पाहिजेत;

सं. क्षण : उदा०-तीख (तीक्ष्ण-);

सं. क्षम : उदा०-पाकळी (पक्षमन्-).

ग

§ ९७. शब्दारंभीं पुढील संस्कृत वर्णांहून झालेल्या प्राकृत ग-च्या जागा ग येतो :

सं० ग : उदा० गंड (गण्ड- ता० प० गांड), गणणें (गणय-), गभडा आणि गाढव (गर्दभ-), गंध-गंधा (गन्ध-), गरळ (गरल-), गारा(न्हा)णें (गर्ह), गवसणें (गवेषण-), गवा गाय गवळी (गो-इ०), ता० प० गाई, गाउळी; गवळी (गोपाल-), गहिरा (गभीर-), गहूं (गोधूम-), गळणें (गल्-), गळा (गल-), गाऊ (गातु-), गाजणें (गर्जन), गांजा (गज्जा-), गांजणें (गज्जन-), गाढा (गाढ-), गाण

(गहन-), गाणें (गा-), गात (गात्र-), गाम (गर्भ-), गाल (गल्ल-), गाळ (गाली-), गिळणे (गिल-), गीब (गृध्र-), गुगूळ (गुग्गुलु-), गुण (गुण-), गुणणें (गुणन-), गुरूं (*गोरूपम्), गृ (गृथ-), गृज (गृह्य-), गृळ (गुड-) गेला (गत-), गेह (गैरिक-), गोष्ट (गोष्ठ-), गोठी (गोष्ठी-), गोड (गौड-), गोण (गोणी-), गोत (गोत्र), गोफा (गुल्फ-), गोरा (गौर-), गोवर (दे० गोवरं), गोसावी (गोस्वामिन्-), गोळा (गालक-), कदाचित् गदळ (ता० प० फा. गिल), गांजणें (प्रा० गज्ज),

सं० ग्र : उदा० गांठणें-गांठ (ग्रन्थि-), ता० प० गुंठ-; गांव (ग्राम), गमि (ग्रामि-); कदाचित् ग्याज (ग्रीवा-).

§ ९८. शब्दान्तर्भागी येणारा ग वागुळ, पागणे इ० दुर्बोध व्युत्पत्तींचीं स्थळें सोडल्यास पुढील संस्कृत आणि प्राकृत वर्णांपासून झालेला आहे :

सं० आणि प्रा० ग, अनुनासिकानंतर येणारा : उदा० अंग(गु)ठा (अङ्गुष्ठ-), नांगर (ता०प० लङ्गल-), नांगळी (लाङ्गलिका), पांग (पङ्गु-), मंगळ (मङ्गल), ता०प० अंगळ (अमङ्गल,), रंग (रङ्ग-), लंगडा (लङ्ग.), संगें (संगत -), हिंग (हिङ्गु-), इ०; त्याचप्रमाणें जग (जगत) जृग (युग-) इ० अर्धतत्सम;

प्रा० ग्ग पुढील सं. वर्णांपासून आलेला :

ग्य : जोगा (योग्य-), ग्र अग्या (अग्रैय), अगळा अगला (अग्र-), आगस (अग्रशः); ग्रः आग (अग्नि-), नागवा (नग्न-), सलग (संलग्न), लागणें लागीं (लग्न-); द्रः मोगरं (मुद्गर-), कदाचित् उग(व)ण (उद्गमन-); र्गः आगळ (अर्गळा), माग (मार्ग-), मागणे (मार्ग्य-), ता०प० सुगी (प्रा० दुग्ग-), सं. दर्ग-च्या चालीवर सुग्ग-); ल्ग आवगणें (आवल्ग-);

सं. क; सर्व कालखंडांत कांहीं अर्धतत्समांत कचा ग झालेला आहे (ता० प० प्राकृताकरितां पिशळ § २०२, अप. करितां § १९२); उदा० : असोग-ओसग (अशोक-), काग-कागडा (काक-), ता० प० बालभाषेतील काऊ; कान. कागे, कागि), प्रगट (प्रकट), वगळा (वक-), मुगट (मुकुट-), मुकटा मुगटा (?), सगा (स्वक-), सगळा (सकल-), सायच्या जोडीने साग (शाक-). सवर्णापत्तीपेक्षांमुद्धां ह्या विकृतीची जाणीव असल्याने अर्धतत्सम असगंध (अङ्गगन्ध) याच्या जागीं अस्कांद असें नवें रूप बनलें आहे.

घ

§ ९९. शब्दरंभीं पुढील स्थळां सं० घ-च्या ठिकाणीं घ - येतो : घडणे (घट-), घडा (घट-), घडी (घटिका), घण (घन-), घांट (घण्टा), घाट (घट्ट-), घाटणे (घृष्ट-), घाम (घर्म-), घाय-घाव (घात-), कदाचित् घालणे (ता०प० जिघर्ति-), घासणे (घर्षण-), घास (घास-), घी (घृत-), घोडा (घोटक-). सामासिक शब्दांच्या प्रथम पदाच्या आरंभींहि तेंच होतें; उदा०-बिघडणे, कदाचित् आघाड.

शब्दरंभीं आणि शब्दांतर्भागीं सं० घ्र- प्रा० ग्व- ह्यांच्या स्थानीं घ येतो; उदा० घ्राण- (घ्राण; ता० प० घ्राणा), वाघ (व्याघ्र). अनुनासिकानंतरचा सं० घ राहतो : लंघणे (लंघ-), इ.

आद्याक्षरीं येणारा घ दोन भिन्न अक्षरांच्या अलीकडे झालेल्या एकीकरणामुळे होतो : घोव- < दे. गोहो. तोच प्रकार बहुधा मराठीतील घा, घेणे घेपणे (गृही-गृही) ह्यांच्या प्राकृत रूपांचाहि होतो; उलट पक्षां आद्याक्षरांतील महाप्राण भारत-युरोपीय भाषेपर्यंत जाऊन पोहोचणे शक्य आहे.; ता० प० प्रा० घर-, म० घर, सं. गृह-.

काहीं शब्दांतील देशीच्या पूर्वीचीं रूपे माहीत नाहींत; अशा शब्दांतील घ-चे मूळ अज्ञात असतें : अडकणे, घुसळणे, घुमणे, घुळणे, घोटणे, घोळणे (व्युत्पत्ति मूचि पहा).

अर्धतत्सम रघे (रेखा) ह्या शब्दांत सं० ख च्या जागीं घ येतां

तालव्य

§ १००. संस्कृतमधील अर्धस्पर्श तालव्यांचा मराठीत एकप्रकारचा असा उच्चार राहिला नाहीं; एवढेंच काय पण अ, उ, आणि ओ पूर्वी त्यांचे तालव्यत्व नष्ट झालें आहे.* जुना उच्चार नेहमीं शिल्लक राहतो असा फक्त इ पूर्वी. ए-पूर्वी त्यांचे अनेक प्रकार होतात. आद्याक्षरांत सामान्यतः तो तालव्य असतो (चेला). शब्दांतर्भागीं तो दोन्ही प्रकारचा असूं शकतो; उदा० चोच, चोचेत, सप्तमी; पण त्याचा त्याचे ह्या षष्ठीच्या रूपांत वाचणे आणि वाचनेन (भवि प्र. पु. एक.) ह्यांत उच्चार सारखेच आहेत. ह्या ठिकाणीं रूपसिद्धीच्या नियमांचा उच्चारावर परिणाम झाला असावा, पण

* च = दंत्य च; च = तालव्य. हा भेद ह्या परिच्छेदांतील उदाहरणांपुरता केला आहे.

प्रान्तविशिष्ट भाषाभेदाहे असणारच; कोंकणामध्ये ए पूर्वी च-चा उच्चार सामान्यतः दन्त्य होतो असें प्रिअर्सन यांच्या 'पाहणी'न सांगितले आहे (LSI, मरा., पृ० २२, ६६). अ-पूर्वी तालव्य उच्चार झाला असतां अलीकडल्या काळींच इ-चा लोप झाला आहे असें दिसून येते. राजा(राजन्-) ह्यापासून सामान्य रूप राजा होतं. तें *राजेआ-> राज्या ह्याच्या जागीं येतं. तालव्य उच्चार पुष्कळ वेळां शब्द आगंतुक असल्याचा निदर्शक असतो; अशा वेळां केव्हां केव्हां हा परभाषेचा उच्चार दाखविण्याकरितां च्य असें लिपिचिन्ह लिहितात; उदा. कांच्या (क्वचित् चार-च्या जागीं च्यार). सं. ज्ञ ह्या जोडाक्षरांत ज-चा तालव्य उच्चार राहूं शकला नाहीं, त्यामुळे ह्या जोडव्यंजनांत फरक पडण्यास मदत झाली आणि त्याच्यापासून दन्त्य ज्ञ जोडाक्षर बनण्यास मदत झाली. आर्यभारतीय भाषांत एकट्या मराठींतच हे विशिष्ट उच्चार आहेत; पण तिला जोडूनच पूर्व प्रान्तांत असलेल्या विजातीय भाषांत हे उच्चार मराठीप्रमाणेंच आहेत. त्या भाषा म्हणजे तेलगू आणि कोड ह्या द्राविडी भाषा आणि कुर्कु ही कोलारी भाषा अशा होत (पहा LSI, मुंडा आणि द्राविडी भाषा,

भाषेच्या पूर्वतिहासाच्या दृष्टीनें इतरत्र ह्या वर्णांचे महत्त्व नाहीं. आणि ह्या आमच्या ग्रंथांत नरी ह्या तालव्य वर्णांचे महत्त्व असामान्य कोटितलें आहे असें म्हणण्याला कोणतीहि हरकत नाहीं.

च

§ १०१. शब्दांर्भां चक्रा(चक्रवाक-), चिता (चित्रक-), आणि पुष्कळशा शब्दांत (व्युत्पत्तिसूचि पहा) च हा सं० च पासून झालेला असतो. चवणे (च्यु-), यांतील च सं. च्य पासून आला आहे. च हें शुद्धशब्दयोगी अव्यय (जुन्या मराठीं-तील चि) याचा स्वतंत्र शब्दासारखा उपयोग होतो. पण गुजराथींत आणि सिंधींत तेंच अव्यय रूपांतरित होऊन ज ह्या घोषयुक्त रूपांत स्थिर झालेले दिसते (पहा-LSI. Raj., पृ. ५९.).

शब्दांतर्भागीं आणि शब्दान्तीं अनुनासिकानंतरच्या सं० च च्या जागीं मराठींत च येतो : चंचरणे (ता० प० चञ्चरिन्-), चंचळ (चञ्चल-), चोंच (चञ्चु-), पांच (पञ्च-), लांच (लञ्चा), संचरणे (सञ्चरण-), सांच (सञ्चय), सिंचणे (सिञ्च-), ता० प० किलच किलीच (दे. किलिची). माच-मांची यांची व्युत्पत्ति

दुर्वोध आहे, आणि सं० मन्त्र ह्यापासून तो निघणें जितकें शक्य आहे तितकेंच कानडी मच्चु -पासून निघणेंहि शक्य आहे.

न्याच स्थळीं असलेला च हा पुढील मूळ असलेल्या प्रा०च-पासून झालेला असतो: सं० च्व : उंच (उच्च-), उचाट (उच्चाटन-), ओंचा (उच्चय-), कचरा (कच्चर-), चूंच (चुच्चु-); सं० च्य : खचणे (खच्च्य-), रुचणें (रुच्च्य-), कदाचित् मिचकणें; सं० त्य : काच (कृत्या), नाचणें (नृत्य-), साच (सत्य-); कदाचित् अडीच (अर्ध- *तृत्य-); सं० द्य (कदाचित्) : रांचणें (धा. रुट-); सं० च्व आंच (अर्चिस), कुंचा (कूर्च-); सं० निस :-निस शां संयुक्त असलेल्या शब्दांत उत्तरपर्दा जर च असेल तर त्यापासून छ न होतां च च होतो; निचरणें, निचळ, निचित. येथे कदाचित् निस-च्या ऐवजीं नि-हा उपसर्ग लागत असेल; कदाचित् अर्थानुरोधानें साधें रूप शिळक राहिलें असेल (ता० प० निष्क- > निक- § ८९, शिवाय प्रा० णहअर आणि हरिअंद यांविषयीं § ३०१ येथील पिशळ यांचे विचार पहा).

शिवाय च येतो तो मच्चा (मधच्चा) सारख्या अलीकडील शब्दांत तरी, किंवा संस्कृतमधून (आंचवणे, काच, वाचणे) किंवा दुसऱ्या भाषांतून (उदा० उपखर्च; यांत संस्कृत उपसर्ग आणि अरबी शब्द आहे) आगंतुक आलेल्या शब्दांत येतो. ह्या शेवटच्या प्रकारांत दुसऱ्या सजातीय भाषांतील छच्या जागीं च पुष्कळदा येतो कारण मराठींत सामान्यतः छ नसतो: मराठींत तालव्य उच्चार फारसा नसल्यामुळे का(कां)च्या ह्यांत तालव्य उच्चार दाखावेण्याकरितां जो य दाखविला आहे त्यावरूनच तो शब्द आगंतुक आहे हें सिद्ध होतें. कांच्या (कच्छ), कडची (दे० कडच्छू) हे आगंतुक आहेत, पण वास्तविक अंगोछा, उच्छाव, गुच्छ, छविला, छावडा, छावा, छावणी, पांछी इत्यादींप्रमाणेच त्यांची व्यवस्था लागणें जरूर होतें. विंचू-विंचणी (वृश्चिक हा शब्द मात्र जुना आहे) ह्याचें महाप्राणरहित रूप हेमचंद्रानेंच दिलें आहे तें फक्त मराठींत येतें; अर्थात तें महाप्राण कां नाहीं हें एक गूढच आहे.

चुलता आणि तज्जतीय इतर शब्दांत महाप्राण यावयास पाहिजे (ता० प० सं० क्षुद्र-) पण ह्या शब्दांच्या जुन्या रूपांतच उच्चारविकल्प दिसतो आणि त्याचें स्पर्शिकरण मराठीच्या कक्षेच्या बाहेरचें आहे; पहा वाकरनागेल § ११६ क आणि पिशळ, § ३२५.

स (प्रा० छ) *

§ १०२. संस्कृतामध्ये छ हा मूळचा च-चा महाप्राण नव्हे. वास्तविक प्राकृतां-
तील उच्चारसौकर्याच्या एका सामान्य नियमाप्रमाणे कांहीं विशिष्ट प्राचीन जोडाक्ष-
रांच्या बदली येणारा तो वर्ण आहे (पहा वाकरनागेल § १३१ आणि पुढे). त्याचा
परिणाम असा झाला आहे की संस्कृतामध्ये द्विस्वरांतःस्थानी छ हा नेहमीच द्वित्व
पावलेला असतो आणि प्राकृतामध्ये किंवा मराठीत ह्या वर्णाला शब्दांतील स्थान-
विशेषानुसारं कोणताहि फरक पडत नाही. आद्याक्षरी आणि द्वित्व पावलेल्या वर्णांना
जी विकृति होते तेवढीच काय ती मराठीत छ-ला विकृति होते.

मराठीत प्राकृत छ-चा स-शीं (तालव्य स्वर पुढे असतां श शीं) घोटाला होतो.
पुष्कळशा भाषांत अगदी स्वतंत्र रीतीने अशाच तऱ्हेने छचे वर्णांतर झाले आहे.
सर्वांत उत्तम उदाहरण म्हणजे अशिष्ट वंगालीचे आहे (पहा वीम्स १,
२१८, २१९; ता० प० इलियट JRAS, १९१०, पृ. ११७१ टीप, आणि
LSI, वंगाली, पृ. २८); पश्चिम हिंदीत, राजस्थानीत आणि गुजरातीत ह्या वर्णां-
तराचे कांहीं अवशेष सांपडतात (पहा LSI, राज., पृ. २०, ३३०); आसामीत
हें वर्णांतर अगदी ह्याच स्वरूपाचे नसतें : तिच्यांत सर्व अघोष तालव्य वर्णांच्या
जागी स येतो (ग्रिअर्सन, Phon., पृ. ३-४); ही स्थिति मराठीतील कांहीं लोक-
भाषांचीहि आहे (पहा LSI, पृ. १४७, १५१-१५२; ता० प० १६१); सिंहाली-
तहि तोच घोटाला झाला आहे; पण ह्याचें कारण म्हणजे ह्या भाषेतील सर्वच महा-
प्राण नष्ट झाले आहेत (पहा गायगर, § २३, १).

उच्चारांतील हा धरसोडीचा प्रकार अगदी जुन्या काळापर्यंत जाऊन पोहोचतो.
अशोक्याच्या प्राच्य शिलालेखांत संस्कृत चिकित्सा शब्दाच्या जागी चिकिच्छा न
लिहितां चिकिसा लिहिलेले आहे (पहा ओ. फ्रांके, B. B. २३, १७७-१७८);
एका बुद्धाचें संस्कृत नांव क्रकृच्छंद आहे त्याचें पालीत ककुसंद होतें; सं. कृच्छ्र-चें
पालीत रूप कसिर होतें; पुढील काळां हाल हा माउसिसा (मातृ-(ष्व)सृका) आणि
माउच्छिआ अशीं दोन्ही रूपे वापरता (पिशल § १४८). हेमचंद्रानें दुच्छ, पुंसइ
आणि पुसइ(सं. प्रोच्छ, पोच्छ), त्याचप्रमाणे देशीतील कस्सा-आणि कच्छरो

* प्रो. मेथ्ये ह्यांनी या ग्रंथाच्या परीक्षणांत (Bull. de Soc. Ling., ६४,
पृ० ६२) न्हटले आहे की सं.छ हा तालुपृथ्व्य स्वर किंवा य ह्यांच्या पुढील
स्क-पाठून झाला असल्यामुळे त्याची विकृति स कां होते ह्याचा उलगाडा होतो.

(सं. कच्चर-?) हीं रूपें एक मानलीं आहेत. सरते शेवटीं म्हणजे कश्यप-कच्छप हीं एक आहेत हेंहि सांगितलें पाहिजे (ह्यांपैकीं कोणतेहि रूप मूळ भरून स. कांसव हा शब्द साभिनां येतो). भारतीय-युरोपीय भाषांत क स्क ह्या रूपपर्यायावरून जे विकार सिद्ध होतात त्यापेक्षां वरील विकार अगदीं भिन्न स्वरूपाचे आहेत (वाकरनागेल § २३०); ता० प० मूळ सं. श च्या जागीं पालींत आणि प्राकृतांत छ येणारीं रूपें (पिशल § २११), त्याचप्रमाणें शकृत् -शव- शाप : छक छव पा. छाव-; वै. सं. शेष, तै. सं. परुच्छेप-, पा० प्रा० छेप-; सं. शान-, दे. छाण-.

§ १०३.---प्राकृत छ (च्छ) पासून मराठींत होणारा स हा पुढील सं. वर्णांच्या जागीं येतो :

सं. छ आद्याक्षरांतील: उदा० सळ (छळ-), सांडणें (छूट्-), सावली (छाया), ता० प० ओसवा (अवच्छद-), शिक (छिका), सुटणें सोडणें (भा. छुट्-), ता०प० सोलणें; शेंदणें (छिद्र-; ता०प० छिनालिआ, शिंदळ), शेण (छाण-), शेव (च्छेद-), शेरडूं (छगल-); सं. च्छ शब्दांतर्भागांतील: उदा० उसळणें (उच्छळ), कास (कच्छ), कांसव (कच्छप-), तुशी (तुच्छ), पीस (पिच्छ-), पुसणें (प्रच्छ-), पुसणें (प्रोच्छ-); ह्याच यादींत असणें (प्रा० अच्छइ, सं. भा. अस-) हा घातला पाहिजे. सं. छः उदा० उसाण (उच्छ्रयण-), सं. च्छुः उदा० उसासा (उच्छ्वास-); सं. थ्यः उदा० उमास (उन्मथ्य-); सं. त्सः उदा० सरू (त्सरू), वांसरू (वत्स-); सं. त्त्यः उदा० मासा-मासळी (मत्स्य-); सं. षसः उदा० आसरे (अप्सरस-);

§ १०४. सं. क्षः—ह्या प्रकारचा अगदीं पृथक्पणे विचार केला पाहिजे. कारण सं. क्ष च्या जागीं प्राकृतांत ख येतो (पहा § ९५, ९६), येवढेंच नव्हे तर छ आणि झहि येतात. शेवटीं सांगितलेला जो प्रकार आहे तो एका विशिष्ट मूळापासून निघणाऱ्या सं. क्ष च्या जागींच फक्त दिसून येतो आणि त्याचा पुढें (§ १०७) विचार होईलच. पण पहिल्या दोन प्रकारांतील वर्णांचा विकल्प आहेसें दिसतें; पालीपासून तहत आधुनिक भाषापर्यंत अशी एकहि बोलभाषा नाही की जिच्यांत हे दोघेहि सारख्या प्रमाणांत जोडीनें प्रचलित नाहीत; क्वचित एका शब्दांत ते दोन्ही प्रकार सांपडतात. छ हा प्रकार अथर्ववेदाची जीं लिपिचिन्हें आहेत त्यांतहि सांपडतो इतका तो जुना आहे (वाकरनागेल § १३५ ब); आणि उलट पक्षीं क्षेत्र या शब्दाचें बहुधा जोडरूप असलेला खेट “खेडे” हा शब्द महाभारतांतहि सांपडतो. म्हणजे व्युत्पत्तीच्या जोरावर

अमुक ठिकाणी ख येतो व अमुक ठिकाणी छ येतो अशा तऱ्हेची वसविलेली कल्पना अगदी फोल ठरते. विशेषतः पिशलनीं आपल्या व्याकरणांत जी उपपत्ति वसविली आहे तिच्या विरुद्ध इतकी उदाहरणे आणि इतकी जोडरूपे सांपडतात की ती मान्य करणे शक्य नाही (पिशल § ३१८-३२१; ता० प० गायगर § १६). उलट पक्षां अशींही कांहीं प्रमाणे सांपडतात की त्या योगाने अगदीं प्रारंभीं निरनिराळ्या लोकभाषांत ह्या वर्णाच्या उपयोगांत व्यवस्था होती असें मानावयास जागा आहे.

प्राच्य शिलालेखांत सं. क्ष च्या ठिकाणीं नेहमीं प्रा० ख आणि वायव्य आणि पश्चिम भागांतील शिलालेखांत मुख्यत्वे छ येतो ही गोष्ट पुष्कळ वर्षांपूर्वीच नमूद केलेली आहे (Pali u. Sanskrit, पृ० ११८, टी मायकेलसन, JAOS, १९.१०, पृ० ८८; खरोष्टींतील छ च्या विशिष्ट लिपिचिन्हासंबंधी ए. एन्. व्वाय्ये JAs, १९.११ पृ० ४२३, ४३० पहा). उलट पक्षां प्रो. ल्युडर्सनीं छापलेल्या बौद्ध नाटकांच्या त्रुटित भागांत ख हा एकटाच विकार दिसतो आणि हे त्रुटित भाग प्राच्य आणि मध्य देशांतील लोकभाषांत लिहिलेले आहेत. शेवटीं सांगावयाचे म्हणजे पुढील काळच्या वैयाकरणांनीं द्विस्वरांतःस्थानीं स्क किंवा xक हीं लिपिचिन्हे मागर्थांत सांगितलीं आहेत (पिशल § ३२४); ह्या लिपिचिन्हांच्या कालासंबंधीं आणि त्यांच्यात कितपत तथ्य आहे याविषयीं विद्वानांचीं कांहींही मते असलीं तरी (पहा ल्युडर्स-Bruchstuecke पृ० ३७, ता० प० मेय्ये, Bull. Soc. Ling., १९.११, पृ० XLIV), हा कंठ्य विकार प्राच्य आहे ही गोष्ट मात्र ह्या लिपि-चिन्हांवरून स्पष्ट होते. उलट पक्षां वायव्य सरहद्दीवरील आधुनिक भाषांचे अद्यापिहि खरोष्टी लेखांतील भाषेशीं साम्य आहे. त्यांच्यांत सं. क्ष-च्या जागी छ हा जवळजवळ एकटाच विकार दिसतो (पहा ग्रिअर्सन, Pis. Lang., पृ० ९४; ता० प० वीम्स, १, पृ० ३१२).

ह्यावरून प्राचीन काळीं सं. क्ष-चे छ आणि ख असे जे दोन विकार होते त्यांची प्रांतविशिष्ट बोलीप्रमाणे एक व्यवस्थित स्थलमर्यादा होती असें मानणे भाग पडते. ह्यांपैकी मराठी कोणच्या विभागांत पडते ? ही गोष्ट सांगणे फार कठीण आहे, कारण इतर प्राकृतोद्भव भाषांप्रमाणेच मराठींतहि मिश्र रूपांचा आणि जोडरूपांचा फार भरणा आहे (ता० प० वीम्स १, ३०९-३१०, ग्रिअर्सन, Phon., § ७७, ८१). जोंपर्यंत इतर भाषांपैकीं प्रत्येकींचे तपशीलवार पृथक्करण झालेले नाही, तोंपर्यंत स्थूल-मानाच्या ज्ञापकांवर समाधान मानून घेणे भाग आहे.

पुष्कळ स्थळां मराठीचे सिंहलीशां साधर्म्य आहे ही गोष्ट विश्रुत आहे. आतां ह्या सिंहलीतहि विकारांचें मिश्र प्रकार पुष्कळ आहेत, पण तिच्यांत प्राकृत आणि पाली यांहून भिन्न असलेल्या एकाच प्रकाराचें गायगरनें उदाहरण दिलें आहे; तें म्हणजे स < छ चें होय (Lit. u. Spr. der. Singh., § १६, ३). उलट पक्षां ग्रंथनिविष्ट माहारार्थीत इतर प्राकृतांत जेथें ख येतो त्या स्थळां पुष्कळ वेळां छ येतो (पिशल, हेमचंद्र, II, पृ. ६०, हें अवतरण गायगर § १६, टीप ३ येथे आहे). त्याचप्रमाणे मराठी आणि गुजराथी रूपें तपासून पाहतां ज्यांत सं. क्ष च्या ऐवजीं स, गुजराथींत छ किंवा स) येतो असे कांहीं थोडे तरी शब्द सांपडतात : एकंदरीत क्षयुक्त संस्कृत शब्दांपासून आलेल्या मराठी रूपांत पुढील प्रकार होतात:

१ ला :—मराठींत इतर प्राकृतोद्भव भाषांप्रमाणेंच क्ष चा ख झालेला आहे; § १५, १६ यांत दिलेलीं बहुतेक रूपे यांत येतात.

२ रा :—इतर भाषांत जेथें स किंवा छ येतो त्या ठिकाणीं मराठींत स येणारे शब्द; हे फार थोडे आहेत: रांस (ऋक्ष-), सुरा (क्षुर-), तासणें (तक्ष-; हा शब्द फक्त पश्चिमेकडील बोलींत सांपडतो), सहा (षट) ह्या शब्दाची येथेच गणना केली पाहिजे; कारण त्या शब्दाचें मूळ प्रा. छ-च्या वरून भारतीय-इराणी *क्षक्ष पर्यंत जातें, ता. प. झेंद ख्वश (पहा मेथ्ये, Revue Slavistique, ५, पृ. १६०). ह्या यादींत माशी (मक्षिका) आणि सण (क्षण-) घातले पाहिजेत; कारण पहिल्या शब्दान्या रूपांत इतर भाषांत खच्या जोडीनें छ सांपडतो, आणि सण 'आनंदाचा प्रसंग' ह्या प्रा. प्राकृत आणि प्राकृतोद्भव भाषांतील छ असलेल्या रूपांपासून झालेला आहे; आणि तोच अर्थ मराठींत राहिला आहे. उलट पक्षां 'अल्प कालविभाग' ह्या अर्थी प्रा. खण किंवा तत्सदृश शब्द आहेत त्या अर्थी मराठींत शब्द नाहीं.—खार (क्षार-) हाहि शब्द याच जातीच्या एका जुन्या शब्दसमूहांत अंतर्भूत झालेला होता. सर्वत्र खार शब्दाचा अल्क असा मर्यादिन अर्थ आहे आणि छार हें रूप राख ह्या अर्थी आहे. मराठींत तें रूप नसून राख हाच शब्द वापरतात.

३ रा : इतर प्रांतिक बोलींत ज्यांचीं दोन्ही रूपें सांपडतात अशा मराठी जोडरूपे: सं. अक्ष-: म. आंख आणि आंस (आंस हें रूप क्वचित येतें आणि हा शब्द इतरत्र फक्त गुजराथींत आहे)

सं. आक्षि-बद्दल सिंहलींत दोन्ही रूपें आहेत, इतरांत ख असलेलेच सांपडतें.

सं. ऋक्ष- : काख (= गु. हिं. बं. आं.) आणि कांस (=सिं. पं. सिंह. हिं.)

सं. कुक्षि-: कुखावर्त (अर्धवट शास्त्रभाषेतील शब्द; गु. सि. पं हिं. मध्यें ख युक्त) आणि कूस (=सिं. मिह.).

खाल (= गु.सिं. लमा. हिं.) आणि माल (गु. सिं. हिं.) ह्या जोडरूपांचें मूळ संस्कृत रूप माहीत नाहीं. पण ह्या जोडरूपांचा एक स्वतंत्रच प्रकार होतो; त्यांचें मूळ प्रा० छश्री, खला हे शब्द सं. चर्म, कृत्ति ह्यांचीं प्रतिरूपें दिसतात; ता० प० लंटे. corium, cortex ह्यांच्या जोडीनें scortum

४ था:—ज्यांमध्ये मराठीचें सामान्यतः गुजरार्थीशां साम्य आणि इतर भाषांशीं वैभर्म्य दिसून येतें आणि ज्यांच्यांत छ- > स असा विकार झाला आहे असे शब्द: ऊस (सं. इक्षु-; गु. मालदिवी यांत स; पं. मध्यें ख).

तरंस (सं. तरक्षु ; गु. मध्यें स, पं. मध्यें ख)

शेत (सं. क्षेत्र-इतरत्र ख).

वास्तविक वर सांगितलेलें कूस (कुक्षि) हें रूप येंथे यावयास पाहिजे, कारण कुख हें रूप एका ठिकाणींच आणि पारिभाषिक स्वरूपाच्या शब्दांतच आलेलें आहे. या यार्दींतच बहुधा विसळणें (वि-क्षल-) घातला पाहिजे आणि सुंदणें (प्रा. छुंद, सं० क्षुद्-शीं संवद्ध) हाहि घालावयास पाहिजे, हे दोन्ही शब्द गुजरार्थींतच सांपडतात आणि तिच्यांत त्यांचीं छयुक्त रूपें आहेत.

हे जे अवशेष आहेत ते अगदीं थोडे आहेत, पण त्यांच्यापासून मिळणारीं प्रमाणें इतकीं स्पष्ट आहेत आणि प्राकृतवरून निघणाऱ्या प्रमाणांशीं, त्याचप्रमाणें मराठीशीं सादृश असलेल्या सिंहली आणि गुजरार्थी ह्या भाषांतून मिळणाऱ्या प्रमाणांशीं तीं इतकीं जुळतीं आहेत की सं० क्ष पासून सामान्यतः छ होणाऱ्या पाश्चात्य भाषाविभागांत मराठीला घालणें वाजवी होईल (अर्थात सं० क्ष चा प्राकृतांत जेंथें झ होतो तीं अपवादस्थळें होत, पहा § १०७).

ज

§ १०५. शब्दरंभीं ज हा पुढील प्रकारच्या मूळ संस्कृतावरून झालेल्या प्रा० ज-च्या जागीं येतो.

सं० ज : उदा०—जड (आणि जट; सं० जटा), जड (जड), जण (जन-), जळ (जल-), जळू (जलौका), जाई (जानि), जागणें (जागृ), जांग (जंघा), जाणणें (जानाति, भा. ज्ञा.-), जान(नि)वसा (जन्या-), जा(जा-)पणें, (जन्प-), जांब (जम्बु-), जांभाड (जम्भ-), जां(जां)घाई (जामातृ-), जळ

(जाल-), जिणें (जीव्-), ता० प० जी आणि जीव (जीव), जिरणें (जीर्य-), जिरे (जीरक-), जीभ (जिह्वा), जुना (जीर्ण-), जे (जय-); सं० ज्यः जेठ- जेठा (ज्येष्ठ-), जोशी- (ज्यौतिषिक-); सं० ज्वः जर (ज्वर-), जाल-जालणें (ज्वाल, ज्वलन-); सं० द्यः जुवा (द्यूत-), जोव-जोपात्रणें (द्योत-); सं० यः जमणें (यम-), जर (यन्द्हि), जव (यव-), जंव (यावत्-), जस (यशस्), जाऊ (यातृ-), जाणें (या-), जान्हवें (यज्ञोपवीत-), जुई (यूथिका-), जुंपणें (भा. यु-), जुवळ-जूळ (युगल-), जू (यूत-), जूं-जुंव (युग-), जोगा (योग्य-), जोत (योक्त्र-), जोड- (भा. युट्-); पुढील अर्थतत्समः जनन (यत्न-), जूग (युग-). ऊं हा एकच शब्द अपवादात्मक आहे. मूळ सं०धूका असून देशांतही ऊआ असें रूप आहे; मराठीखेरीज इतर भाषांत अपेक्षेप्रमाणें ह्या शब्दाचें आद्याक्षर ज-च आहे.

§ १०६. शब्दांतर्भागीं ज अनुनासिकानंतर येणाऱ्या मूळ सं. ज-च्या जागीं येतो: गांजा (गज्जा), पांजर (पञ्जर). भांजणें (भञ्ज), भिजणें (अभ्यञ्जन), विजणा (व्यञ्जन); अपवादादाखल म्हणून कुंजी (कुञ्चिका) यांत मूळ सं० च्च पासून ज झाला आहे; पहा § ८२.

ज हा पुढील सं० मुळावरून झालेल्या प्रा० ज्ज-च्या जागीं येतो:

सं० ज्जः काजळ (कज्जल-), भाजणें (भ्रज्ज-), लाज (लज्जा), सजणें (सज्ज-); ता० प० उजागर (उज्जागर-); सं. ज्ञः सांजें (संज्ञा), पैज (प्रतिज्ञा); पण उलट पैण, आण (आज्ञा), ह्यांत ण हा विकार होतो; प्राकृतांत सुद्धां ज्ज-च्या जोडीनें ण येत असे (पिशळ, § २७६); त्याचप्रमाणें हिंदांत पैज-च्या जोडीनें सान आणि आन हीं रूपें आहेत.

सं० ज्वः उजळ (उज्ज्वल-); सं० ज्यः वणजार (वाणिज्य-); सं० र्जः खाज (खर्जु-), खजुरी (खर्जूर-), गाजणें (गर्जन-), भोज (भूर्ज-), मांजर (मार्जार), माजणें (मार्जन-), कदाचित ओज (ऊर्जस्-); सं० ञ्जः खुजा (कुञ्ज-); सं० द्यः आज (अद्य-), उजविणें (उद्यापन-), खाजें (खाद्य-), खिजणें (खिद्य-), निपजणें (निष्यद्य-), पाज (पद्या), माज (मद्य-), वाजणें (वाद्य-), विजू (विद्युत्-); सं. र्यः आज्ञा (आर्य-), काज (कार्य-), भाज (भार्या); सं० द्यः

शेज (शय्या); सं० यः -(इ)जे(सं० यते.)प्रत्ययान्त कर्मणीचीं रूपेः देज (देय-); पेज (पेय-), आणि कदाचित भेंजू(झु)ड (भेय-); दुजा, तीज (द्वितीय-, तृतीय). वास्तविक पाहतां हा प्रकार मागील प्रकारावरूनच आलेला आहे. कर्मणि आणि त्या-वरून होणारीं रूपे ह्यांत सं.-य-वरून होणाऱ्या प्रा०-ज्ज-ची (पिशल् § ५३५., ५७१, ५७२) उपपत्ति पिशल् म्हणतात त्याप्रमाणें (§ ९१) खास स्वराघाताच्या कल्पनेनें लागू शकत नाही, पण छिज्जइ, भज्जइ, भिज्जइ, भुज्जइ, इ० स्थळीं जो ज्ज नियमसिद्ध आहे (पहा पिशल् § ५४६) त्याचाच अतिदेश झाला असें मानल्यानें ही उपपत्ति लागते. द्वितीय तृतीय ह्या स्थळीं -य-च्या जागीं -य्य-हा आदेश मानावा असें म्हणण्याचा मोह होतो; य्य हा प्रत्यय काव्यनाटकांच्या संस्कृतांत जरी फारसा येत नाही(उदा० शीपासून शय आणि शय्या), तथापि वैदिक भाषेत त्याचा वराच प्रचार आहे (पहा व्हिटने, Sk. Gram. § १२१६ इ, १२१८) : येथेहि प्राकृत भाषा ही मूळ वैदिक भाषेला भरून आहे आणि काव्यनाटकांच्या संस्कृत भाषेहून भिन्न आहे, असें कबूल करणे अवश्य नाही काय ?

उजू (ऋजु-) ह्या शब्दांत द्विस्वरांतर्गत ज-चा लोप न होतां तो शिल्लक राहिला आहे. प्रा० मध्येहि उज्जु लिहिलेले रूप सांपडते आणि हें तत्सम नव्हे. द्विस्वरांतर्गत ज-चें द्वित्व हें मेय्ये ह्यांनीं मला सुचविलेल्या उपपत्तीप्रमाणें ऋ ह्या आद्य अक्षराला एक विशिष्ट (उ)र्- अशी विकृति झाल्यामुळे होत असावे. म्हणजे सं० ऋजु-पासून मध्ये * (उ) र्जु-असें रूप कल्पून त्यापासून प्रा० उज्जु-हें रूप नियमप्राप्तच होतें.

ज-चा दंत्य उच्चार होत असल्यामुळे सं. मंजूषापासून मांदृस अशा तन्हेच्या उच्चाराचा अंशतः उलगडा लागतो; खाज (खर्जु-) ह्याच्या जागीं खाद हें रूप खाद-खाणें ह्या धातूच्यापासून झालेल्या शब्दांच्या संपर्काने झालें असावे. आतां गांदणें: गांजणें 'छळ करणे' ह्या जोडरूपाची व्युत्पत्ति लागत नाही. सं. गंजन ह्याचा अर्थ इतका भिन्न आहे की त्याचा ह्या रूपाशीं संबंध जोडण्यांत अर्थ नाही. कदाचित् सं. गद-"रोग" ह्या शब्दापासून होणाऱ्या दोन भिन्न रूपांपासून हीं जोडरूपे झालीं असावीत. हें खरें असेल तर प्रा० गेज्ज-गागेज्ज - ह्या रूपांचा ह्या वरील रूपांशीं संबंध जोडतां कामा नये.

झ

§ १०७. हा वर्ण संस्कृतमध्ये फार थोडा येतो; ज्या शब्दांची व्युत्पत्ति देतां येत नाही किंवा जे निव्वळ प्राकृत स्वरूपांचे शब्द आहेत त्यांत तो दिसतो

(वाकरनागेल, § १४१). जसा च छ-पासून भिन्न, तसाच तो ज-पासून भिन्न आहे. प्राकृतांत सं ह्य आणि ध्य यांच्या जागीं झ येतो; त्याखेरीज सं० क्ष- च्या स्थानींहि तो येतो आणि अशा स्थळीं तो अशा एका संस्कृतव्यतिरिक्त लोकभाषेतून आला असला पाहिजे की तिच्यांत भारत-युरोपीय भाषेतील महाप्राण कंठ्य+ऊष्मा ह्या संयोगांत घोपत्व शिल्लक राहतें; पित्तल यांनीं § ३२६ मध्ये जे शब्द उद्धृत केले आहेत त्यांची व्युत्पत्ति अनिश्चित आहे हेंहि तितकेंच खरें. वरील विधानांत कांहींहि तथ्य असो, प्राकृत झ-च्या जागीं मराठी झ येतो हे मात्र खरें; दुसरें असें की अलौकडील काळीं देशांत आणि अपभ्रंशांत, त्यांतल्या त्यांत दुर्बोध व्युत्पत्तीच्या, आणि बहुधा स्थानविशेषांच प्रचलित (कोशांतील झादि शब्द पहा) अशा, कांहीं शब्दांत तो वर्ण आढळतो.— ज्या ठिकाणीं त्या वर्णांचें मूळ स्पष्ट दिसतें तेथें तो पुढील वर्णांच्या स्थानीं येतो:

सं० ह्यः उदा० ओझें (वह्य), माझा, तुझा (ता.प. मध्यम्, तुभ्यम्), रुझणे (रह्य); ता० प० गूज (गुह्य—); सं० ध्यः उदा० झुंजणे (झुंझ-च्या स्थानीं, सं० युध्य—), बुझणे (बुध्य—), माझारीं माज (मध्य—), वांझ (वन्ध्या), सांझ (संध्या); कदाचित् समजणे (भा. ध्यै ? ता० प० § ८९); सं० क्षः उदा०—झरणें, ओझर, निझरणें; पण खिरणें, विखरणें (क्षर्); झिणा, झिजणें, विझणें (क्षि—), कदाचित् खुडणे, खोट (क्षुद्—) यांच्या जोडीनें झोड; सं० ध्य (बहुधा) : उदा०—झेंड (ध्वज—);

प्रा० ज् + ह् मूळ शब्दांत मध्यें स्वर असतांना : झवणें (यभ्—); झविजे हें रूप शक्रे ११०९ च्या शिलालेखांत आढळतें.

मराठी झादि शब्द हे पुष्कळदां जादि शब्दांचीं जोडरूपें असतात; पहा § ८४.

मूर्धन्य

§ १०८. जुन्या दंत्य स्पर्शांची नति (मूर्धन्योकरण) हा फक्त हिंदुस्थानांतील भाषांचा विशेष आहे ही गोष्ट विश्रुत आहे (पहा वाकरनागेल, § १४४). हें मूर्धन्योकरण अनेक तऱ्हेनें आणि भिन्न परिस्थितींत होतें. संस्कृतभाषेंत तें ज्या दोन स्थळीं होतें तीं अशीं :

१ मूर्धन्य ऊष्मवर्णांच्या संयोगानें: ह्यांत जी सवर्णापत्ति होते ती स्थिर स्वरूपाची असते आणि ती प्राकृतांत आणि आधुनिक भाषांतहि शिल्लक राहते; उदा० नाडमधील ङ (सं. नाड—, भा. यु. *निद्दो—), आठ(अष्टन्)मधील ठ इ.

२ र-च्या किंवा ऋ-च्या संयोगाने दंत्याचे मूर्धन्यीकरण होते आणि र-चा किंवा ऋ-चा लोप होतो त्या ठिकाणी. हा प्रकार पूर्वीच्या प्रकारांच्या उलट आहे. यांतील विकृति लोक-भाषोद्भव आहे. एक तर समान परिस्थितींतील सर्वच शब्दांत ही विकृति होत नाही आणि दुसरे असे को कालक्रमाने संस्कृतांत (पहा वाकरनागेल, § १४६, १४७) आणि प्राकृतांत (पहा पिशल § २८०-२९४) ही विकृति अधिकाधिक प्रमाणांत झालेली दिसते. अशोकान्या शिलालेखांच्या परीक्षणांती टी मायकेलसन ह्यांना प्राकृतांतील मूर्धन्यांचा उदय प्रच्य भाषाविभागांत प्रथम झाला असे वाटते (AJPh, ३०, पृ. २४०, २९४, ४१६, ४१८); वररुचीवरून जे प्रमाण मिळते ते वरील शिलालेखांवरून निघणाऱ्या अनुमानाला एका बाबतीत अनुकूल आहे. वररुचीच्या व्याकरणांत मागर्भांत ऋ अंती असलेल्या भातूंची भूतकालवाचक भातुसाधिते -ड-प्रत्ययान्त असतात (१०, १५); पालींत कट कत-, पण फक्त मट-, अशी आणि तदनुरोधाने सिंहलींत कळ-, मळ- (पण गिय < गत) अशीं रूपे आहेत, तर बहुतेक पाश्चात्य प्राकृतांत गअ-प्रमाणेच कअ, मअ- अशीं रूपे आहेत (पिशल, § २१९, १२; ता. प. गे-ला-च्या चालीवर के-ला, मे-ला); मड-हें उशीरां आणि एका विशिष्ट लोकभाषेंतच सांपडते (देशीनाममाला, पृ. २३३, ९ मडो कण्ठो मृतश्च; ता. प. कदाचित् २२६, ५ आणि २२३, ९) आणि मराठींत ते रूप फक्त कांहीं विशिष्ट अर्थीच राहिले आहे (मड 'निटकारा करण्यालायक मनुष्य', मडे 'कलेवर'). उलट पक्षी बंगाली आणि ओरिया ह्या दोनच भाषांमध्ये चौठ (सं.चतुर्थ-) ह्यांत मूर्धन्य आहे, इतर सर्व भाषांतील रूप चौथ- आहे (बीम्स १, ३३३).

इतर भाषांत मराठीचे स्थान निश्चित करावयाचे तर प्रथम संस्कृतांतून किंवा प्राकृतांतून ज्यांच्यांत मूर्धन्य आले आहेत तीं रूपे बाजूस काढिली पाहिजेत. पण ह्या पद्धतींत एक दोष आहे तो असा की तिच्यामुळे भाषाविकासाचा जो एक अखंड ओघ असतो तो दृष्टीआड होतो आणि शिवाय भिन्न स्वरूपांच्या भाषिक प्रकारांचा संकर होईल. कारण मूर्धन्य ऊष्मवर्णांच्या आणि र-च्या सांनिध्याने होणाऱ्या मूर्धन्यांचे अशा तऱ्हेने एके ठिकाणी वर्गीकरण होईल. उलट पक्षी, पुष्कळ स्थळीं मूर्धन्यांची खरी व्युत्पत्ति दुर्बोध असते हें तर एक आहेच, शिवाय मराठींत एकंदर जेवढे मूर्धन्य आहेत तेवढ्यांचा जर विचार करावयाचा नसेल आणि अलीकडील काळीं तिच्यांत ज्या दंत्याचे मूर्धन्य झाले आहेत त्यांची तिच्यांत काय स्थिति आहे येवढेच बघणे असेल तर मात्र ही पद्धत सोईची होईल.

अ. जुने मूर्धन्य

ट

§१०९. शब्दाच्या मध्यभागीच्या ट-चें मूळ खालीं दिल्याप्रमाणें असतें:

सं. ट अनुनासिकानंतरचा: उदा. कांटा (कण्टक-,) घांट (घण्टा), वाटणें (वण्ट-);

सं. टः उदा. अटाली (अटालिका), कटार (कटार-), कुटण कुटणें (कुटन-), कुटीण (कुटिनी), कोट (कोट-), घाट (घट-), पाट (पत्र-बद्दल पट-; उलट पक्षीं ता.प. करवत < करपत्र-);

सं. ट्वः उदा. खाट, खटंग (खट्टा. ताप, सं. खट्टि- 'माचा');

सं. टः उदा. करटी (करोटी), कुटिळ (कुटिल-), कुटुंब- (कुटुम्ब-), कोट (कोट-), पेटी (ता. प. पिटक-), मोट (मोटा-); हे शब्द वास्तविक तत्सम आहेत; प्राकृतांत व इतर भाषांत पुष्कळ वेळां मराठीतील ट-च्या जागीं ड येतो. ह्या वरील उदाहरणांत कदाचित खाट खट्टा- (ता. प. सं. शट-) हे घातले पाहिजेत. चापड-च्या जोडीनें चापट (चर्पट-) सांपडतो; याचें कारण असें कीं ट-आणि ड- असे दोन स्वतंत्र प्रत्यय आहेत.

ह्यांखेरीज आणखी कांहीं धातुसाधित प्रातिपदिकांत सं. ट-च्या जागीं ट येतो; उदा. अटणें, ता.प. पलाटण (अटति), उचटणें; ता. प. उचाट (उच्चाटन-), चाटणें (सं. चाट-, प्रा. चड्डु-); संस्कृतांतील स्पर्श आणि स्पर्श+य असे वर्ण ज्यांत आहेत अशा जोडरूपांच्या जागीं नेहमीं मराठींत येणाऱ्या घोषयुक्त आणि अघोष-युक्त जोडरूपां-मुळे वरील स्थळां अघोष कां आला त्याची उपपत्ति लागते. ह्याच वर्णांच्या जोड्या पुढील रूपांत दिसतात: जटणें: जडणें, जुटणें: जोडणें, तुटणें: तोडणें (ता.प. तोटा, तोडी), निवटणें: निवडणें; अशाच तऱ्हेनें एक बाजूस खुट-, खुंट-आणि खोट आणि दुसऱ्या बाजूस खुड, खोड (सं. खुण्डति, खोडयति) अशीं रूपें दिसतात.

आतां राहिले म्हणजे कांहीं दुर्बोध व्युत्पत्तीचे शब्द; उदा. तरोड आणि तरांटा हे वनस्पतिवाचक शब्द (वास्तविक ह्या दोन भिन्न वनस्पति आहेत); त्यांतल्या त्यांत नेटी (सं. निकट-) ह्यांतील स्वरावरूनच हा तत्सम आहे हें स्पष्ट होतें; ह्या शब्दांची इतर भाषांत जीं रूपें आहेत त्यांत ड आहे. मराठीतील रूपांवर संस्कृताचा उलटा संपर्क झाला असें मानावें कीं काय ?

घोटणे (घोड्ड), चाट्ट (चट्ट), दाट (दट्ट), विटाळ (विट्टाल) ह्या शब्दांचे मूळ संस्कृतांत दिसत नाही, पण ते प्राकृतांत आणि आधुनिक भाषांत आहेत. पुढील शब्दांचे मूळ भारत-युरोपीय भाषेपर्यंत जाते: आट (हि. वं. आटा, इ०, इराणी 'आर्त-), मटगा (भातु मोर्त-), उलटणे (उलुट्ट-).

ठ

§११०. शब्दमध्यभागीच्या ठ-चे मूळ पुढीलप्रमाणे असते.

सं. ठ अनुनासिकानंतरचा; उदा. कांठणे (कण्ठ-), सुंठ (शुण्ठि-), इ. ह्या यादींत गांठ (ग्रन्थ-) हा घातला पाहिजे; त्याच्यातील मूर्धन्य जुनाच आहे, ता.प. सं. निघण्टु-, प्रा. गुण्ठइ (ह्याच्या भू. भा. सा. गुत्य-वरून म. गृथ, आणि मग गुंथणे आला आहे).

सं. ष्टः आठ (अष्ट), ताठ (तृष्ट), दीठ (दृष्टि-), माठणे (मृष्ट-), मिठा (मिष्ट-), मूठ (मुष्टि), रिठा (अरिष्टक-), साठ (षष्टि-); ह्यांत आणखी अठी (पुढील सं. अष्टि-, पुढे पहा), घाटणे, इ० घातले पाहिजेत; पहा §८९.

सं. ष्टः अंगठा (अङ्गुष्ठ-), ओठ (ओष्ठ-), काठी (काष्ठ-), कोठा (कोष्ठक-), गोठा (गोष्ठ-), गोठी (गोष्ठी-), जेठ जेठा (ज्येष्ठ-), निठूर (निष्ठुर-), पाठ (पृष्ठ-), चठ (षष्ठी), शेठी (श्रेष्ठिन-).

सं. स्त, आणि स्थ, पण अनियमितपणे; सामान्यतः त्यांची प्राकृतांत विकृति थ आणि मराठींत थ असते. मूर्धन्यांचे दंत्यांच्या क्षेत्रावरील आक्रमण संस्कृतपासूनच आहे (वाकरनागेल, §२०५, २०६); स्था-धातूद्वय शब्दांत प्राकृतच्या अगदी जुन्या काळापासून दोन्ही जातींचे वर्ण जोडीने दिसतात. दंत्ययुक्त शब्द त्यांच्या योग्य स्थळी दिले आहेतच; पण त्यांच्या जोडीने मराठींत ठाण (वठाण), ठार ठाय ठाव, गावठा गाव ठळ, कुठे ठाकणे ठेपणे ठेवणे उठणे सांठणे हे शब्द सांपडतात. कवठ हे त्याच धातू-पासूनचें रूप आहे, निदान तसे मानले आहे; मूळ कपिष्ठ-पासून सं. कपिस्थ शब्द आला आहे. प्रा पडि- < सं प्रति, पडम- < प्रथम ह्यांत ज्याप्रमाणे दंत्यांचे रूपांतर होऊन मूर्धन्य होणाऱ्या क्रियेला प्र-मधील रेफाचा दुजोरा मिळाला आहे, त्याप्रमाणेच बहुधा पाठविणे (प्रस्थापय-) ह्यांतहि मिळाला आहे; ता.प. पालथा- (पर्यस्त-) च्या जोडीने पालट आणि पथारी आणि पाथर (प्रस्त-स्तार) ह्यांच्या जोडीने पठार. तीच गोष्ट पुढील रूपांची: ठाडा (स्तब्ध) ह्यांत प्राकृत काळांच आद्यवर्णांच्या नती (मूर्धन्यभावा) मुळे पुढल्या जोडाक्षरांचीहि नति होऊन ठडड-असे रूप झाले; थांब (स्तंभ) ह्याचे जोड-

रूप ठोवें होतें, त्यांतील स्वरांतर नियमवाह्य आहे (पहा §७९); ठग (धा. स्थग्-), थुलीच्या जोडीनें येणारा ठुली (स्थूल-); ठी (स्त्री) हें रूप अगदीं क्वचित् येतें आणि त्र-चा जिच्यांत ट होतो अशा बोलींतलें तें असावें; अठी आणि हाड हे ग्री. ओस्ते-ओन् : ओस्त्राकोन् ह्या जोडरूपांच्या भर्तीवरच्या सं. अस्थि-च्या जोडीच्या रूपापासून झाले असावेत; हेट, प्रा. हेट्टा, ह्याची व्युत्पत्ति वाकरनागेलनीं अशी लाविली आहे की सं. अभस्तात्-वर उपरिष्ठात्-चा संपर्क होऊन त्यापासून तें सिद्ध झालें आहे; माठा (मस्तु-) याची मात्र व्युत्पत्ति लागत नाहीं.

ओहटणेंच्या औठणें ह्या जोडरूपांत दोन भिन्न अक्षरांतील ट् + ङ ह्यांपासून ठ झाला आहे.

ड

§ १११. शब्दांतर्भागींच्या ड-चें पुढीलप्रमाणें मूळ असतें :

सं. आणि प्रा. ड अनुनासिकानंतरचा : अंड (अण्ड-), कंड (कण्डु-), करंडा (करण्ड-), कुंड (कुण्ड-), कोंडाळें (कुण्डल-), खांड (खण्ड-), गंड (गण्ड), दंड (दण्ड-), पांड्या (पण्डित-), पिंडी (पिण्ड-), भांड (भाण्ड-), भांडार (भाण्डागार,), मंड (मण्ड-), मंडळ (मण्डल-) मांडव (मण्डप-), मुंडा मुंडणें (मुण्ड-), रांड (रण्डा), लेंडूक (लेण्ड-), सांड (सण्ड-), शेंडा (शिखण्ड-), सोंड (शुण्डा); दे. गोअण्ट-पासून गोवंड झालें आहे तें आपवादात्मक आहे, पहा § ८२.

प्रा. ड. सं. ट. पासून झालेला : अघाडा (अघाट-), अडण (अटनि-), अडुळसा (अटरुष-), आड (अवट-), आडी (आटि-), कड (कटि-), कडाड (कटकटा), कडासन (कटासन-), कडू (कटुक-), कडें (कटक-), कवाड (कपाट-), कांकडी (कर्कटिका-), कानडा (कर्णाटक-), कापड (कर्पट-), कुडपणें (धा. कुट-), कुडव (कुटप-), कुंडा (कुटज-), कुडी (कुटी-), घडणें (घट्-), घडी (घटिका-), घोडा (घोटक-), चपडा (चर्पट-), चाड (चाटु-), जड (जटा?), जडणें (धा. जट्-), जोडणें (धा. युट्,), तोडणें (त्रुट् :, ता. प. तुटणें-), तोडी (त्रोटकी), धाड (धाटि-), पडळ (पटल-), पुडा (पुट-), फडा (फटा), भाड (भाटि-), माकड (मर्कट-), रडणें (रट्-), वाडा (वाट-), विडी (वीटिका-), सडणें (शट्-), सरड (सरट-), सांकड (संकट-).

प्रा. ड. र-योगाने मूर्धन्य झालेल्या सं. त-पासून झालेला : पड-आणि तद्भव शब्द (सं. प्रति-).

प्रा. ड < सं. ड : खोड (क्षोड-), गोड (गौड-), ताडणे (ताड-), नाड (नाडी), नीड (नीड-), पीडणे (पीडा), हड्डा (हडी);

प्रा. ड < सं. डु : उडणे (उडुडी-), लाड (लडुडी);

प्रा. ड < सं. ड्र : वाड (वड्र-);

ढ-बद्दल ड येतो त्याबद्दल § ८९ पहा.

ढ

§ ११२. ढ- चे मूळ पुढीलप्रमाणे असते :

सं. ठ. : पढणे (पड्-), पिढें (पीठ-), मढ (मठ-); ता. प. कुन्हाड (कुठार-);

सं. ड : गाढा (गाढ-), दाढा (दड-); बहुधा ओढण (ता. प. वै. वोळहवे);

सं. ड्र. : मेंढा (मेड्र-);

सं. थ, इतिहासपूर्वकालीन *ऋ- च्या योगाने नति पावलेला; सढळ (शिथिल-).

अलीकडल्या काळांतील ढ हा ड + ह, ह + ड, ल + ढ अशा वर्णसंयोगापासूनहि झाला आहे; ढेर (दे. डहरी), उल्लेढालें (उल्लेहड-), साढू (श्यालिवोढ-).

सं. ष्ट किंवा ष्ट पासून (ट)ठ होऊन त्यापासून प्राकृताच्या सामान्यनियमाविरुद्ध ढ झालेला आहे. ही विकृति जरा चमत्कारिक आहे; उदा० संख्यावाचक अड(ढ)-युक्त सामासिक शब्द (अष्टन्-), काढणे (कृष्ट-; ता. प. उखडणे), कोढ (कुष्ट-), दाढ दाढी (दंष्ट्रा), मढणे (मृष्ट-), वेढणे (वेष्ट-), हाड(अस्थि-, अष्टि-). ही विकृति अगदी जुनी आहे; संस्कृतांत दाढिका (मनुस्मृ.), कोठ (सुश्रुत), कडूय (बौद्ध सं.), अशीं रूपे समाविष्ट झालीं आहेत; पालींत वेठति आणि जैन ग्रंथांत अढ (अष्टन्-) हे शब्द आढळतात आणि अशोकाच्या शिलालेखांतहि ही विकृति सांपडते असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे (फ्लोइट, JRAS, १९१६, पृ. ४०१ आणि पुढे, विशेषतः ४१३ आ. पु.); उलट पक्षीं मढड हे रूप फक्त पुढील प्राकृतांत येते आणि हाड ह्याला देशीच्या आर्भीचा दाखला नाही; पण ह्या दोन्ही रूपां-

वरून सर्व आधुनिक भारतीय भाषांत शब्द आले आहेत. सं. ष्ट-चा मराठींत ल्हं होतो त्याबद्दल § १४८ पहा.

आ. र + दंत्य ह्यांचीं मराठींतील वर्णोत्तरे.

§ ११३. वरील वर्णसमूहाचीं मराठींत जीं वर्णोत्तरे होतात, त्यांमध्ये कसलाच भरवंध नाही. कांहीं शब्दांच्या कृत्तद्धितादि वंशविस्तारांतच परस्परविरुद्ध विकृति दिसतात आणि कांहीं शब्द अल्पप्रयोग, कांहीं बहुप्रयोग, ह्यांमुळे हे भेद झाले ह्यांत शंका नाही.

त

§ ११४. वृत् भातूपासून होणाऱ्या विस्तारांत दोन प्रकार होतात. एकांत वाटणे निवटणे(वर्तन-), वाटला (वृत्त-), वाट (वर्त्मन्-) (ता. प. वाटी 'भोजनपात्र') इत्यादि शब्दांचा अंतर्भाव होतो, दुसऱ्यांत वात (वर्तिका), परवत परतणे, (परिवर्त-) हे येतात. हे भेद कां झाले ह्याची वर्णप्रक्रियामार्गांनी उपपत्ति लावणे अशक्य आहे.

पण पुढील गोष्ट लक्षांत घेतां ह्या भेदांचा उलगडा होतो; ती ही की ज्या शब्दांत कोणता तरी एक मूर्धन्य असतो, तोच प्राकृत रूपांत आणि इतर आधुनिक भाषांतील रूपांत सांपडतो; मात्र अपवादादाखल सिंहलींत वर्त्मन्-पासून वत् असें एकटें दंत्ययुक्त रूप आहे; उलट पक्षां महाराष्ट्री प्राकृतांत आढळणाऱ्या वात (वर्तिका) ह्यांतील दंत्य मध्यभागांतील आणि पूर्वेकडील भाषांत सांपडतो; पण सिंधी, गुजराथी आणि सिंहली यांचें या बाबतींत ऐकमत्य असून त्यांच्यांत मूर्धन्य आहे.

त्याचप्रमाणें कृत्(कृन्त्) या भातूच्या वंशविस्तारांत काटणे 'कापणे' ह्या अर्थीं सर्व भाषांत मूर्धन्य आहे आणि कातणे 'सूत काढणे' ह्या अर्थीं सर्वत्र, उदा० कातर (कर्तारिका), कत्ती (कर्तृका), कातडे (कृत्ति), कात्या (कृत्तिका, किंवा कार्तिक-) त्यांत दंत्य आहे; पण कांत, कांतण ह्या अर्थांचे जे शब्द सिंधींत आणि हिंदींत आहेत, त्यांत मूर्धन्य आहे; मग त्या ठिकाणीं वर्णविकृति तरी झाली असो किंवा हे शब्द काढणेच्या मूळ भातूशीं संबद्ध असोत. गुजराथींत मात्र कांतण 'किडा' ह्या अर्थीं कातारो शब्द आहे आणि त्यावरून गुजराथीचें मराठीशीं निकटचें नातें आहे असें ठरते.

धुतारा (घूर्त-) ह्यांतील दंत्य प्राकृतांत आहे आणि तो सर्वत्र सांपडतो. माती (मृत्तिका) ह्या शब्दाचा प्रकार मात्र विलक्षण आहे. मराठीखेरीज सर्व भाषांत, सिंहालीतमुद्धां, ह्या शब्दांत मूर्धन्य आहे. म्हणजे दंत्यत्व येणें ही बहुधा मराठींतली विशिष्ट विकृति असावी. ह्या अनुमानाला कवंटाळ, ओहट इत्यादि फक्त मराठींत सांपडणाऱ्या शब्दांनीं वाध येतो खरा, पण ह्या शब्दांची व्युत्पत्ति अगदीं अनिश्चित आहे. आतां गडणें (*गट, ता. प. सं. गर्त-, ह्यावरून नवीन बनलेलें रूप) ह्यांत मूर्धन्य आहे, पण तो सर्वत्र भाषांत आहे.

थ

ह्या विकृतीचीं उदाहरणें फार थोडीं आहेत. एक चौथ चौथा (चतुर्थ-), आणि दुसरें साथ साथी (सार्थ-); ह्यांपैकीं पहिल्या शब्दाचीं पूर्व टोकाच्या भाषाविभागाचीं रूपें सोडलीं तर सर्वत्र ह्या शब्दाच्या रूपांत दंत्य आहे.

मराठींत मुद्धां सकृद्दर्शनीं साठीं साटीं ह्या शब्दयोगी अव्ययांत अर्थ हा शब्द आहेसा वाटतो, पण गुजराथींत आणि सिंधींत ' मोवदला ' ह्या अर्थीं साट शब्द आहे आणि गुजराथींत तर साथी ' कां, मुळें ' ह्या शब्दांच्या जोडीनें तो आहे. ह्यावरून असें दिसतें कीं साथी हाच शब्द सार्थ-पासून आला असून, साथी आणि साट ह्या शब्दांचा परस्पर-संपर्क होऊन त्यापासून मराठींत मूर्धन्यवर्णाचें रूप बनलें (ता. प. § ८९).

र्द

§ ११५. मूर्धन्ययुक्त शब्द मराठींत फार कचित् येतात आणि ते मूळचे मराठींतले नव्हते; उदा० कवडा (कपर्द-), मड, मडें (मृत-), सांडणें (छृद्-); ह्यांतील मड हा पूर्वेकडील आहे हें मागेच सांगितलें आहे. वादळ (वर्दलिका) आणि चौदा (चतुर्दश-; सिं. चौडहं आणि पश्चि. पं. चोडा ह्यांतील ड- नें कांहींहि सिद्ध होत नाहीं, कारण सिं. डह, पश्चि. पं. डह < सं. दशान- ह्यांतहि तो आहे) ह्यांतील दंत्य सर्वत्र सांपडतो.

संस्कृत कुद्दाल-पासून निघालेल्या कुदळ-शब्दाच्या बाबतींतच फक्त मराठीप्रमाणें गुजराथींत, हिंशींत आणि बंगालींत दंत्य आहे असें नव्हे तर कुदणें (कूर्दन-), पादणें (पर्द-), लादणें (लर्द-) ह्यांतहि आहे. ह्या सर्व शब्दांत सिंधींत मूर्धन्य आहे; सिंधलीचें तिच्याशीं फक्त पर्द-च्या बाबतींत ऐकमत्य आहे. सिंधीप्रमाणें ओरियामध्ये

कुट्टालाच्या उलट कोड हें रूप आहे, पण ह्या ठिकाणीं कदाचित् कुट्ट-भातूपासून प्रत्यक्ष रूप तरी बनलें असावें किंवा त्या भातूचा संपर्क तरी झाल्या असावा.

र्ध

ह्या वर्णसमूहाच्या विकृतींत सर्वांत अधिक गोथळ आहे. मुंढि (मूर्धन्-), वाढया (वर्धक-), ह्यांत सर्वत्र मूर्धन्य आहे; एक विलक्षण अपवाद सोडिल्यास वाढणें (वृध) ह्यांतहि सर्वत्र मूर्धन्य आहे; सिंधींत सामान्यतः मूर्धन्यांचें प्राधान्य असतें; येथें मात्र तिच्यांत दंत्य आहे. सं. गर्दभचीं मराठींत गाढव आणि गधडा अशीं दोन रूपें आहेत; सिंधींत एकच आहे आणि तें मूर्धन्ययुक्त आहे; गुजराथींत आणि हिंदींत फक्त दंत्ययुक्त आहे; सिंहीलंत मराठीप्रमाणें दोन्ही आहेत. सं. अर्धच्या रूपांत सर्वांत अधिक गोथळ आहे; आभा, अद, अधपाव (अर्ध-) ह्यांच्या जोडीने साडे (सार्ध), दीड-ढ (द्विअर्ध-), अडीच (अर्धतृतीय-) आणि अड(ढ) ' कुत्सितार्थक उपपद ' अशीं रूपें येतात. हा रूपभेद सर्व भाषांत असाच आहे. सिंहीलंत मात्र मूर्धन्ययुक्त रूपें आहेत. यावरून ती प्राकृत काळाला जवळ आहे हें सिद्ध होतें.

§ ११६. ह्या इतक्या गोथळांतून निश्चित अनुमान काढणें शक्य नाहीं; हे वर्णांचे व्यत्यास आणि संपर्क इतक्या प्राचीन काळीं झाले आहेत की मूळ शब्द कोणता, तो भाषेत आल्यापासून त्यांत कोणत्या वर्णविकृति झाल्या, अशी प्रत्येक शब्दाची छाननी करणें शक्य नाहीं. एवढेंच काय तें म्हणतां येईल की र्+अघोष दंत्य ह्यांचीं जीं उपलब्ध उदाहरणें आहेत त्यांवरून मराठींत दंत्याची विकृति दंत्यच होते असा तात्पुरता तरी निष्कर्ष निघतो, आणि त्याचा प्राचीन काळाविषयीं जीं प्रमाणें उपलब्ध आहेत त्यांच्याशीं मेळ आहे असें दिसतें.

इ सहजगत्या होणारी नति

§ ११७. प्राचीन काळाचा दंत्य सहजगत्या, निदान लक्षांत न येण्याजोग्या बाह्य कारणांखेरीज, मूर्धन्य होण्याचा जो प्रकार आहे, तो मागील प्रकारांपेक्षां अगदीं भिन्न आहे. ह्या प्रकाराचीं संस्कृतामध्ये फारच थोडीं उदाहरणें आहेत. वैदिक दी- उडणे? ह्या भातूचें रूप काव्यनाटकांच्या काळीं डी- असें झालें. मूर्धन्य आद्याक्षरीं असलेल्या शब्दाचें मूळ माहीत आहे असा हा येवढा एकच शब्द. वाकरनागेलनीं आपल्या व्याकरणांत (§ १४८, पृ. १७३) एकत्रित केलेल्या कांहीं इतर शब्दांच्य

अंतर्भागी मूर्धन्य आहे. पण त्यांपैकी वैदिक काळापर्यंत एकहि शब्द पोहोचत नाही. काव्यनाटकांच्या प्राकृताच्या अगदीं आरंभीच्या काळीं आपण येऊन पोहोचलों म्हणजे मात्र ह्या रूपांची संख्या वाढलेली दिसते. कृ, मृ, इत्यादि ऋ-युक्त धातूंच्या मड इ. भूतकालवाचक धातुसाभितांचीं रूपे वररुचि मागधींतलीं मानतो; पण ज्यांत रेफाचा परिणाम स्पष्ट दिसतो अशा पडिसर-(प्रति-), पढम-(प्रथम-), सिढिल-(शिथिल-, *शृ-च्या जागीं शि-), हे शब्दच काय पण पडाआ, वेडिस (२, ८), डोला, डण्ड, डसण (२, २४) हे शब्द आणि पड्-(पत्-), सड्-(सद्-), कड्-(क्वथ-) (८, ३९, ५४; वीम्स, १, २१९ आ. पु.) हे धातु, ह्यांनाहि तो मुख्य प्राकृतांतले समजतो. प्राकृतांतली अगदीं पुढल्या काळीं ही नति फार विस्तृत प्रमाणावर झालेली आहे. उलट पक्षीं कोणत्या परिस्थितींत ती होते ह्याबद्दल येथेहि कांहीं भरवंश नाही; दंत्य अनुनासिक तर ह्या काळीं सर्व स्थानीं मूर्धन्य होतो (नो णः सर्वत्र, वर. २, ४ २; ता. प. पिश्ल, § २२४). आधुनिक काळीं संस्कृतांत किंवा प्राकृतांत ज्यांच्यांत मूर्धन्य आहे त्यांचा मूर्धन्य शिल्क राहतो; द्विस्वरांतर्गत मूर्धन्य अनुनासिक मराठी, गुजराथी, सिंधी आणि पंजाबी ह्या भाषासमूहांत मूर्धन्यच राहतो; आणि ह्यांपैकीं तीन भाषांत दंत्य अनुनासिकाप्रमाणेंच द्विस्वरांतर्गत ल-चा मूर्धन्य होतो.

हा नतीचा प्रकारहि लोकभाषाविशिष्ट असावा असें दिसते; पण र-च्या योगानें नति होणाऱ्या भाषांचें जे वर्ग पडतात, त्यांपैकीं या प्रकारांत निराले वर्ग पडतात. ही गोष्ट लक्षांत घेण्यालायक आहे की प्राचीन काळीं, अशोकाच्या शिलालेखांत म्हणा किंवा उपलब्ध वैदिक नाटकांच्या अवशेषांत म्हणा, संस्कृताहून भिन्न स्थळीं सहजगत्या झालेल्या नतीचीं कांहींहि उदाहरणें नाहींत. उलट पक्षीं महाराष्ट्री काव्यवाङ्मयांत आणि जैन प्राकृतांत ही सहजस्फूर्त नति फार वेळां येते. अलीकडील काळीं फक्त तीन पाश्चात्य भाषांत मूर्धन्य ल आहे आणि ह्याच भाषांत सिंधी आणि कांहीं हिमालयाच्या वायव्य भागांतली भाषा ह्यांची भर घातली (पहा ग्रियर्सन, Pisāca Lang., पृ. १९) म्हणजे द्विस्वरांतर्गत ण ज्यांत आहे अशा भाषांचा वर्ग बनतो. आणि जेथे दंत्य यावयास पाहिजेत त्या जागीं मूर्धन्य स्पर्श घालण्याची विशेष खोड कोणाला असेल (वीम्स, १, २३६; ग्रियर्सन, Phon., § ५५, ५७, ९१) तर ती ह्या पाश्चात्य भाषाविभागालाच आहे व त्यांतच सिंधी येते.

मराठींत ही सहजस्फूर्त नति शब्दाच्या आद्यस्थानीं आणि मध्यभागीं आढळते.

§११८. शब्दाच्या मःयभागीं संस्कृतांतच कांहीं नतीचां उदाहरणें आहेत; उदाहरणार्थ, वैदिक अतति, उडुम्बर-, यांच्या ऐवजीं अटति, उडुम्बर हीं रूपें झालीं. ह्या यादींत मराठींत कांहीं थोडी भर पडली आहे; पण आश्चर्याची गोष्ट अशी की हे सर्व शब्द जुन्या प्राकृतांतले आहेत; जोडणें ह्याला धातुपाठांत प्रतिशब्द आहे; कढणें(क्वथ-), आणि पडणें (पत्त-) हे शब्द तरुर्चांत आहेतच आणि पुढें सर्व प्राकृतांत येतात; मेढ (मेथि-) जैन अंगांत सांपडतो; मद्दू (मधु-) मात्र अलीकडील दिसतो. या सर्व ठिकाणीं सादृश्याभासाचा परिणाम झाला असेल. पडि (सं. प्रति) आणि पढम (प्रथम-) ह्यांच्या चालीवर पडइ झाला अशी वाकरनागेल उपपत्ति देण्याचा प्रयत्न करितात (§१३३); त्याचप्रमाणें मेढू-च्या सादृश्यामुळे मेथि-मध्ये मूर्धन्य आला असेल, आणि सं. मृदु-चें मउ-खेरीज दुसरें, आतां नष्ट झालेलें, *मद्दू असें मर्धन्ययुक्त जोडरूप असावें त्याचा मधु-वर परिणाम झाला असावा, ही जी तात्पुरती उपपत्ति दिली आहे तिच्यांत कांहींहि तथ्य असो, हे शब्द खास मराठींतले नव्हेत हें स्पष्ट दिसतें. ज्या-प्रमाणें पालींत आणि प्राकृतांत, त्याचप्रमाणें मराठींत वैदिक उडुम्बर ह्या मूळशब्दापासून उंबर शब्द झाला आहे. काव्यनाटकांच्या संस्कृतांत उडुम्बर शब्द आहे; अर्थात् मराठीनें निराळा मार्ग पत्करला आहे.

ज्या शब्दांत जुन्या द्विस्वरांतर्गत दंत्याच्या जागीं ल किंवा र येतात, ते शब्द मराठीला सुतराम् परके मानिले पाहिजेत. अळशी (अतसी), कळंब (कदम्ब-), वेहळा (विभीतक-) ह्या वृक्षनामांत आर्षांच्या ल-चा मराठी वर्णप्रक्रियानुसारे ल झालेला आहे. पहिल्या शब्दांत ल आहे हे इतर सर्व भाषांवरून दृढ होतें; दुसऱ्यांतील ल जुन्या प्राकृतांतला आहे. तिसऱ्यांतील ल-ला चांगलेसें प्रमाण नाही आणि बहुधा संपर्कजन्य असेल अशीं लक्षणें दिसतात. ह्याखेरीज डोहळा (दोहद-) शब्द आहे, पण येथें खरोखरीं र-च्या सानिध्यानें (*दौहद-; पहा वाकरनागेल, § १९४ ब) ड झाला आहे; इतर भाषांप्रमाणेंच मराठींत उखळ शब्द वैदिक उलूखल यावरून आलेला नसून उदूखल-वरून आलेला आहे. उलट पक्षीं अगदीं वायव्य टोंकाच्या आणि पूर्वेच्या भाषांत मुख्यत्वेकरून र ही विकृति येते (पहा ग्रिअर्सन, Phon., § ५२, पृ. ५) ती दहाचा वाचक जो शब्द समासांत येतो त्यांत (उदा. अकरा, बारा, तेरा, पंधरा, सतरा, अठरा) आणि सत्तर (सप्तति-) ह्यांत सांपडते; ह्या शब्दांविषयीं § १४३ पहा.

§११९. आद्यवर्णाची नति अधिक वेळां येणारी आणि अधिक वैशिष्ट्याची आहे. संस्कृतांत ती जवळजवळ नाहीच; डी येवढेंच एक तिचें निःसंदेह उदाहरण आहे (उड्डी पासून होणाऱ्या रूपांत आधुनिक भाषांत ती राहिली आहे; उदा. म. उडणे); पुढें म. डिम्ब, ढाल ह्यांचे प्रतिरूपक शब्द त्यांत सांपडतात; पण खरी उदाहरणे मुख्यत्वेकरून पश्चिमभागांत प्रचलित असलेल्या देशींत विपुलपणें सांपडतात. हेमचंद्राच्या देशीनाममालेंत टार, टिरटिर, टोल, डम्ब, ढांकण, ढेका, ढेकूण हे शब्द आढळतात. मराठींत आणि देशींत येणारे पुढील शब्द इतर आधुनिक भाषांत आहेत; टांक, टीप, डावा, डाल, डोई, डोकी, डोंगर, डोळा, डोळी, ढेंक (सिंधींत भ आहे), ढेर; पुढील शब्द हेमचंद्रानें दिले नाहीत; पण इतर भाषांत असल्यामुळे ते जुने देशी असल्याचें प्रत्यंतर मिळतें: टाळणें, टिकणें, टिका, टेकाड, डांग, डावणें, ढोंब.

ह्या निरनिराळ्या प्रकारांची उपपत्ति लावणें फारच कठिण आहे. कांहीं शब्दांतील संयुक्त व्यंजनांत र असल्यामुळे नति झाली असावी; उदाहरणार्थ, डोण 'झाडाच्या खोडाची नाव' आणि दोण पाणी पाजण्याचें दगडी पात्र' (द्रोणि-); कदाचित् डांग (ता.प. डोंगर-, सं. दङ्ग). मराठींत द-ची विकृति द होते, अर्थात् ड ही विकृति तिला परकी आहे, म्हणून हे शब्द दुसऱ्या भाषेतून, बहुधा सिंधीतून, मराठींत आले असल्याचा संशय येतो (पहा बीम्स, १, पृ. ३३६-३३७).

दुसऱ्या कांहीं शब्दांत आद्याक्षराशीं संयुक्त नसलेल्या पण त्याच शब्दांतल्या मूर्धन्याशीं सवर्णापत्ति झाली असावी; उदा. डाखीण (दक्षिण-; सिंधींत, मुलतानींत आणि प्राच्य भाषासमूहांत हा मूर्धन्य येतो), डर (दर-), डाव (ता.प. कोणत्या तरी एका प्राच्य भाषेतून आंगतुक आलेला डव्वा, त्याचप्रमाणें दंत्ययुक्त दबडा, सं. दवीं); टाळी (तालिका), टाळू (तालु-), टाळें (ताल-), टिळा, (तिलक-), डोहळा (*दोहड-), डोळा डोळी (दोल-).

ही दुरून होणारी नति मराठीच्या निसर्गाविरुद्ध आहे; तिची शेजारीण जी गुजराथी तिच्याप्रमाणें हिच्यांत तंट्या, ताटी, ताठ, थंडा, थोंट, दाढ, दाट, दाढी, ह्या शब्दांत आद्य दंत्य राहतो; या शब्दांमध्ये सिंधी, हिंदी आणि बंगालींत मात्र मूर्धन्य येतो (पहा बीम्स, १, ३३७); लमार्णीतहि येतो; उदा. रन् = सं. दण्ड.

लक्ष्यांत टेवण्याजोगी गोष्ट अशी की ज्या शब्दांना वरील उपपत्ति लागू पडत नाही यांपैकी कांहीं शब्द दोन भातूंपासून झालेले साभित शब्द आहेत आणि ते शब्द प्राकृ-

ताच्या अगदीं जुन्या काळापासून मूर्धन्ययुक्त असल्याबद्दल प्रमाणें आहेत. ते भानु म्हणजे दंश (डसणें, डंखणें, सांडस) आणि दद (डाजणें, डाहणी, डागणें). दुसरे कांहीं शब्द अज्ञात व्युत्पत्तीचे, पण बहुतेक इतर भाषांतून येतात; उदा. ढांकणें, ढक्का, ढुंडाळणें (आणि ढांडुळणें), दुसळणें, तेव्हां प्रत्यक्षपणें किंवा अप्रत्यक्षपणें कोणत्या तरी पाश्चात्य भाषेतून हे शब्द मराठींत शिरले, असें म्हणण्यास हरकत नाही. वर इतर प्रमाणें दिलीं आहेत, त्याशिवाय एक गोंष्ट्र निदर्शनास आणवयाची ती ही की अशो-काच्या गिरनारच्या शिलालेखांत ओसुढानि (औषभानि) हें रूप आहे, पण प्राच्य शिलालेखांत ओसभानि आहे. ही वर जी कल्पना मांडली आहे ती अगदीं मानलीच पाहिजे, निदान तेवढी एकमेव कल्पना शक्य आहे, अशी स्थिति नाही. नेहमींच्या शिष्टभाषेंतील ताण (तान-) शब्दाचें कोंकणी प्रतिरूप म्हणून मोल्सवर्थनीं आपल्या कोशांत टाण शब्द दिला आहे. ह्यावरून दुसऱ्या एक कल्पनेच्या युक्तायुक्ततेचा विचार होणें योग्य ठरेल; ती ही की मराठींत दोन निरनिराळ्या लोकभाषांचा समावेश झाला आहे. त्यांतली एक म्हणजे दक्खनची; तिच्यांत जुने दंत्य शिल्क राहतात; दुसरी म्हणजे समुद्रकिनाऱ्याची; तिचें ज्या भाषाविभागांत सिंधी प्रमुख आहे त्याच्याशीं साम्य आहे, आणि शिष्टभाषेंत नसलेले नतीचे प्रकार तिच्यांत येतात. ही कल्पना जर खरी मानली तर मराठींत टाळू ताळू, टिळा तीळ, डाहणी दाहणें, डंब(भी) दंब(भी), डोंगर डुंग, ढक्का भक्का, अशीं जोडरूपें कां आहेत त्याचा सहज उलगडा होतो.

दंत्य.

§ १२० वर सांगितलेले नतीचे प्रकार आणि दंत्य + व अशा स्वरूपाचा § १२९ मध्ये वर्णिलेला जुन्या संयोगाचा प्रकार हे सोडून दिले तर जुन्या दंत्य वर्णांत ज्या विकृति होतात त्यांची कांहीं भानगड राहत नाही. ज्या स्थळीं प्राचीन काळांचे दंत्यांचे मूर्धन्य झाले आहेत, आणि जे संस्कृतामध्ये आहेत ह्याला प्रमाण आहे, तेवढीं स्थळें सोडलीं तर येरवीं दंत्य + र-ची विकृति सामान्यतः दंत्यच होते. किंबहुना सिंधीखेरीज इतर सर्व आर्य-भारतीय भाषांत ही सर्वसाधारण विकृति दिसून येते (पहा बीम्स, १, पृ. ३३७).

त.

§ १२१. आद्याक्षरींच्या त-चें पुढीलप्रमाणें मूळ असतें :

सं. त; उदा. तड (तटी), तण (तृण-), तहान (तृष्णा), ताव (ताप-), तीख (तीक्ष्ण-), तीळ (तिल-), इ.;

सं. त्र; उदा. तीन (त्रीणि) ता.प. तीज, तिडे, तिवण, तिसळ (त्रि-); तुटणे (त्रुध्य-), तोडणे (त्रोटय-), ता.प. तोटा; तोडी (त्रोटकी);

शब्दमध्यभागीच्या त-चे पुढीलप्रमाणे मूळ असते :

१ प्रा. त, अनुनासिकानंतरचा; उदा. आंत (अन्त-), कडतर (कडन्तर-), भितर (अभ्यन्तर-), संत (शान्त-), सावंतु (सामन्त-), शेंवती (सीमन्तिका), वर्त. तृ. पु. अनेक.चा अत-अति (अन्ति), वर्त. भा. सा.चा त(-अत-).

२ पुढीलप्रमाणे मूळ असलेला प्रा. त :

सं. त्त; उदा. उतणणे (उत्तृण-), उतरणे (उत्तरण-), उत्राण (उत्तरण-), उताणा (उत्तान-), उतावळ (उत्ताप-), संपत (संपत्ति-); ता. प. आत (दे. अत्ता);

सं. क्त; उदा. अळता (अलक्त-), निरुता (निरुक्त-), पांत (पंक्ति-), भात (भक्त), रती (रक्तिका), रात(ता) (रक्त-), रिता (रिक्त-), सातू सत्तू (सक्त-);

सं. प्त; उदा. तातवणे (तप्त-), नात नातु (नप्तृ-) ता.प. पणत (प्रनप्तृ), सात (सप्त,) ता. प. सतरा (सप्तदश), सत्तर (सप्तति-), सातवण (सप्तपर्ण-); कदाचित् अलिता (अलिप्त- ता. प. अलता) आणि उंशीत (उक्षिप्त-?);

सं. त्त; उदा. सवत (सपत्नी);

सं. त्र; उदा. आंत (अन्त्र-), आरत (आरात्रिका), करवत (करपत्र-), गोत (गोत्र-), चरित (चरित्र-; ऱ्हस्व इ. मुळें शब्द तत्सम दिसतो), चात (चत्र-), चिता (चित्रक-), ता. प. चितळ (चित्राङ्ग-अर्थदृष्ट्या) आणि चितारी (चित्रकार-), पात (पात्र-), पूत (पुत्र), ता. प. राजत (राजपुत्र-), महावत (महामात्र-), मूत (सूत्र-), रात (रात्रि-), वरात (वरत्रा आणि वर-यात्रा), वत (वेत्र), सूत (सूत्र-); ता. प. आतां (अत्र ?);

सं. क्त्र; उदा. जोत (योक्त्र-).

टीप—तेल उत्तरार्थी असलेल्या अलीकडील समासांतील त-चा लोप होतो; उदा. अरडेल, आवेल, तिळेल इ.

थ.

§ १२२. संस्कृतांत खरें पाहतां आद्याक्षरीं हा वर्ण नाहींच, म्हणजे संस्कृतवरून हा वर्ण मराठींत आला तर शब्दमध्यभागी अनुनासिकानंतर येतो; उदा. पंथ (पन्थाः) :-

म(मं)थणें माथणी (मन्थ-). येरवीं सर्वत्र मराठी थ हा संस्कृतांतील ऊष्मयुक्त जोडा-क्षरांच्या जागीं येतो; तीं म्हणजे

सं० त्स : थरु (त्सरु-);

सं. स्त आद्याक्षरींचा; उदा. थान (स्तन-), थवा (स्तबक-), थांवणें (स्तम्भ-), थेम (स्तिम्-), थोडा (स्तोक-); शब्दमध्यभागींचा : आथि (अस्ति), ता. प. नाथि (नास्ति-), कोथिंबीर (कुस्तुम्बरी), नथ (नस्ता-), पाथर (प्रस्तर-; ता. प. पाठार), पथारी (प्रस्तार.), पालथा (पर्यस्त-; ता. प. पालट), पोर्था (पुस्तक-), माथा (मस्तक-), विथर (विस्तर-), वीथ (वितस्ति-), कदाचित वंथ (वस्तु-); शिवाय ता. प. थोट; *हाथ(हस्त-)वद्दल हात, हत्ती थांबद्दल § ८८ पहा.

सं. स्थ, नेहमींच आद्याक्षरींचा; उदा. था थांग (स्थाघ-), थळ आणि त्यापासूनचा सामासिक शब्द संवथळ (स्थल-), थावर (स्थावर-), आणि स्था-धातूपासूनची इतर धातुसाधितें; थापणें, थार आणि त्यांच्या जोडीला ठार इ. मूर्धन्ययुक्त रूपें (पहा § ११०); थाळा (स्थाल-), थीर (स्थिर-), थेर (स्थविर-), थोर (स्थूर-), ठुलीच्या जाडीनें थुली (स्थूल-).

द.

§ १२३. आद्याक्षरींचा द पुढीलप्रमाणें मूळ असलेल्या प्रा. द-पासून झाला आहे.

सं. द; उदा. दं(दां)त (दन्त-), दहीं (दधि-), इ०; व्युत्पत्तिसूचि पहा;

सं. द्र; उदा. डोण-च्या जोडीनें दोण (द्रोणि-);

शब्दांतभागींचा द अनुनासिकानंतरच्या सं. प्रा. द पासून होतो; उदा. कुरुंद (कुरुविन्द.), मंद (मन्द.), शिन(न्न)ळ (छिन्न-) ह्यांतील न-चा वर्णभेद होऊन शिदळ बनला आहे हें मराठीच्या सर्वसाधारण वर्णप्रक्रियेच्या विरुद्ध आहे. जसा तत्स. वानर ह्यापासून हिं. बंदर-च्या चालीवर वांदर हें अशिष्ट रूप झालें त्या-प्रमाणेंच हेंहि परभाषेतून आलेलें रूप असलें पाहिजे.

शब्दांतभागींचा पुढीलप्रमाणे मूळ असलेल्या प्रा.द-च्याहि जागीं द येतो:

सं. द; उदा. कुदळ (कुदाल-);

सं. द्द; उदा. साद् आणि त्यापासूनचा सामासिक शब्द पडसाद् (शब्द-; प्रतिशब्द-);

म. भा. वि....११

स. द; उदा. कुदणें (कूर्दन-); चौदा (चतुर्दश-), पादणें (पर्द-), लादणें (लर्द-), वादळ (वर्दलिका-), कदाचित् गदळ (भा. * गृद्-?);

सं. द्र; उदा. अर्धतत्स. दादर-च्या जोडीनें दाद (दद्दु-), नीद (निद्रा-), भादवा (भाद्रपद-), भादरणें (भद्राकरण-), मुदो (मुद्रिका), विद्रूं (विद्र-), हळद (हरिद्रा); ह्या विकृतीच्या जोडीनें सं. द्र-च्या ड (पहा § ११९) आणि ल (पहा § १४१) ह्या विकृति होतात; ह्यांतील पहिली लोकभाषेतून निघालेली दिसते, दुसरी संस्कृतोद्भव आहे; पण दंत्य विकृति हीच मराठीतील सर्वसामान्य विकृति दिसते.

ध.

§ १२४. धण (धन-), धरणें (धृ-), इ. शब्दांतून आद्याक्षरींचा ध हा सं. ध- पासून आला आहे; व्युत्पत्तिसूचि पहा.

अंधारा (अन्धकार-), बांधणें (बन्धन-), विधणें (व्यध्), सांध (संधि-), इ० शब्दांतील शब्दांतर्भागींचा ध मूळ अनुस्वारानंतरच्या सं. ध-पासून आला आहे. विधणें ह्याचें जोडरूप विन्हणें ह्यांतील स्पर्शाचा अपवादात्मक लोप झाला आहे. ही विकृति मराठींत सामान्य नियमाला अगदीं सोडून आहे; बिहारींत, पंजाबींत आणि वायव्य भागाच्या कांहीं लोकभाषांत मात्र ती नियमसिद्ध आहे (पहा § ८२);

शब्दांतर्भागींचा ध पुढीलप्रमाणें मूळ असणाऱ्या प्रा. द्व-पासूनहि येतो :

सं. द्व; उदा. बुध (बुद्धि-), उधरणें (उद्धृ-), उधळणे (उद्धूलय-), कदान्चित् उधव (उद्धव-);

सं. गध : दूध (दुग्ध-);

सं. वध : लाधणें (लब्ध-);

सं. ध्र : गीध (गृध्र-);

मध यांतील ध < सं. ध्य ही विकृति अगदीं नियमबाह्य आहे (ता. प. § १०७) आणि त्यामुळेच तो शब्द तत्सम आहे हें सिद्ध होतें.

प्राकृतोद्भव धूव (दुहितृ-) आणि एधवां (प्रा. एद्दह-) आणि संदेहीं-चे अपभ्रष्ट रूप संधेवीं ह्यांत भिन्न अक्षरांतील द् आणि ह ह्यांच्या संयोगानें ध होतो. अशाच संयोगामुळे सं. पञ्चदश, प्रा. पण्णरस, पण्णरह, ह्यांत न(ण)-च्या आणि र-च्या मध्यें आलेल्या द-मध्यें पुढील ह समाविष्ट होऊन पंधरा हे रूप सिद्ध झालें आहे (ता. प. हिं. पंद्रह).

ओष्ठ्य वर्ण.

दंत्य + व ह्यांपासून होणारी विकृति सोडल्यास ओष्ठ्य वर्णांच्या इतिहासांत कांहींहि भानगड नाही.

प.

§ १२५. आद्याक्षरींचा प पुढीलप्रमाणें मूळापासून झाला असतो:

सं. प; उदा. पडणे (पत्-), पाव (पाद-), प्यास (पिपासा), पूत (पुत्र-), पेज (पेय-), पोथी (पुस्तक-), इत्यादि पुष्कळ शब्द (व्युत्पत्तिसूचि पहा). अपूप-ह्याचें अवर्णहीन रूप पूप- हें संस्कृतमध्येच आढळतें; त्यापासून पुवा झाला आहे. पाखर (उपस्कर-) आणि पेक्षां (अपेक्षा) ह्यांत वर्णहानि नवीन झालेली आहे किंवा निदान तशी दिसते.

सं. प्र; उदा. प < प्र ह्यापासूनचे सामासिक शब्द: पणत (प्रनप्तृ-), पसर (प्रसर-), पहार पार (प्रहर-), पहिला (प्रथम-), पां पै (प्रायः, प्रायेण), पाऊस (प्रावृष-), पाखळणें (प्रक्षालय-), पाझरणें (प्रक्षर्-), पाठविणें (प्रस्थापन-), पाथर पथारी (प्रस्त-स्ता-र-), पान्हा (प्रस्नव-), पाफुडणें (प्रस्फुट्-), पावणें (प्रापण-), पाहुणा (प्राघुण-), पुसणें (प्रोञ्छ-), पेखणें (प्रेक्षण-), पेसणें (प्रेषण-), पोवाडा (प्रवाद-); पोवळें (प्रवाद-), पोळ पौळ (प्रतोली), पैठा (प्रविष्ट-), पैस (प्रदेश-); पड- आणि पै- (प्रति) ह्यांपासूनचे सामासिक शब्द; त्याप्रमाणेंच कदाचित् पैठ (प्रतिष्ठा), पियो पिहू (प्रिय-);

सं. प्ल; उदा. पावणा (प्लव-), पी (प्लीहा).

शब्दांतर्भागींचा प सं. आणि प्रा. अनुनासिकानंतरच्या प-पासून झालेला असतो; उदा. कांपणें, चांपा, लिंपणें. विशेषण: तो पुढीलप्रमाणें मूळ असलेल्या प्रा.प्प-पासून येतो:

सं. प्प; उदा. पिंपळ (पिप्पल-); ता. प. आपा (अप्प-);

सं. प्य; उदा. रुपें (रूप्य-);

सं. त्प; उदा. उत्-नें झालेले सामासिक शब्द: उपज (उत्पद्य-), उपटणें (उत्पा-टन-), उपडणें (उत्पत्-), कदाचित् उपणणें (उत्पवन-) आणि उपेड (उत्प्रेध-); उपलाणा ह्यांत तोच उ-हा उपसर्ग आहे, ता. प. पलाण (पर्याण-);

सं. त्म: आपण, आप (आत्मन्);

सं. र्प: कापड (कर्पट-), कापूर (कर्पूर-), कापूस (कर्पास-), चापट (चर्पट-)

साप (सर्प-), सूप (शूर्प-), त्याचप्रमाणे कदाचित् सोपणे (समर्पय-), ओपणे (अर्प- किंवा ऋप्य-), आणि कापणे (*कर्प-);

सं. ल्पः शिपी (शिल्पिन्-), कदाचित् अपरा, त्यांत सं. अल्प मूलशब्द असल्यास.

फ.

§ १२६. आद्याक्षरींचा फ पुढीलप्रमाणे मूल असलेल्या प्रा. फ-पासून आला आहे:
सं. फ; उदा. फळ (फल-) आणि त्यापासूनचे फळार (फलाहार-), पोफळ (पुग-फल), इ० सामासिक शब्द; ता. प. फळा आणि फरा (फलक-), फाग (फल्गु-); फाळ (फाल-), फूल (फुल्ल-), फेण (फेन-);

सं. स्प; उदा. फांदणे (स्पन्द-);*

सं. स्फ; उदा. फाटणे फाडणे फालणे (स्फट्-), फार (स्फार-), फुटणे फोड (स्फुट्-, स्फोड-), फुरणे (स्फुर्-), ता. प. फिटणे, फेडणे;

सं. स्फय; फावडा (स्फय-).

शब्दांतर्भागींचा फ पुढीलप्रमाणे मूल असलेल्या प्रा. फ्फ-वरून आलेला आहे:

सं. ष्य; उदा. वाफ (वाष्प-), कदाचित् गुंफा आणि गोफण (गुष्प-);

सं. ष्फः निफळ (निष्फल-);

सं. त्फ; उदा. उफ(फा)णणे (उत्-फण-), उफळणे (उत्फुल्ल-), उफाळणे (उत्फल्-);

सं. ल्फः गोफा (गुल्फ-);

सं. स्फः अफळणे (आस्फलन-), पाफुडणे (प्रस्फुट-).

प आणि फ यांच्यामधील अदलाबदलीविषयी § ८४ आ.पु. पहा.

ब.

§ १२७. आद्याक्षरींचा ब सं. प्रा. ब-वरून येतो; उदा. बक बगळा (बक-), बकरा (बर्कर-), बीं (बीज-), बुझणे (बुध्य-), बेल (बिल्व-), बोकड (बुक्क-), इ०

* ह्या ठिकाणी 'ता. प. फिरणे (*स्फिर्-)' असा मजकूर मुळांत होता व त्या-प्रमाणे व्युत्पत्तिसूचीत निर्देश आहे, पण शुद्धिपत्रांत हा मजकूर काढून टाकिला आहे, कारण *स्फिर् असा भा. यु. भातु मानणे शक्य नाही. फिर् हा भातु अलीकडील भारतीय भाषांत आहे (व्युत्पत्तिसूचि पहा) आणि ग्रीक भाषेत sparton, speira, speiran, लियुआनिअनमध्ये spira, spartas, अशीं रूपे आहेत, पण त्यांचा संबंध फिर्-भातूशी निश्चित प्रमाणांनी लागत नाही.

(व्युत्पत्तिसूर्वांत इतर शब्द पहा). मराठींत आद्याक्षरांत जुने व आणि व यांमधील भेद शिल्लक राहिला आहे. पुढे पहा.

आद्याक्षरींचा व सं. व्र-वरूनहि आला आहे; उदा. वामण, भांबुरडा (ब्राह्मण-). राहते राहिले एक उदाहरण आणि ते म्हणजे बैसणे (उपविश-) हे. ह्यांत ज्या काळीं अघोपांचे घोषवर्ण झाले त्या काळीं झालेल्या अक्षरलोपामुळे सं.व आद्याक्षर होऊन त्याचा व झाला आहे; पालींतहि उविट्ठ रूप आहे, म्हणजे खरे रूप उवविट्ठ असे असतां समानाक्षरलोप झाला; अर्थांत द्विस्वरांतर्गत व-चा व जेव्हां झाला त्या काळचे हे रूप आहे. गुजराथी आणि सिंधी रूपे मराठीप्रमाणेच आहेत; काश्मीरींत व आहे; लमणींत दोन्ही प्रकार आहेत, म्हणजे युरोपीय बोलींत वेश- आणि आर्मेनियन बोलींत वेश- अशीं रूपे आहेत. बी(अपि) ह्या शुद्ध शब्दयोगी अव्ययांतहि हाच फरक दिसून येतो; युरोपियन बोलींत द्विस्वरांतर्गत जी विकृति व्हावयास पाहिजे तीच म्हणजे वि अशी दिसून येते.

शब्दांतर्भागींचा व (१) संस्कृतांतील म्ब-वरून जेथे प्राकृतांत म्ब झाला आहे त्यावरून येतो; उदा० उंबर (उदुम्बर-), कांबळा (कम्बल-), कुसुंब (कुसुम्भ-), लांब (लम्ब-), निंब लिंब (निम्ब-), सांबर (शम्बर-), इ०; (२) जेथे सं. म्ल-वरून किंवा म्र-वरून प्रा.म्ब झाला आहे तेथे येतो; उदा० आंब (अम्ल); आंब (आम्र-), तांबें (ताम्र-). अशा स्थळीं दुसऱ्या सजातीय भाषांत म्ब-च्या ऐवजीं म-युक्त सोपे रूप होतें हे प्रसिद्धच आहे; मराठींत मात्र तसें काहीं होत नाहीं; उलट जेथे व्युत्पत्तिदृष्ट्या रूपांत अंत्यवर्ण अनुनासिक व्हावयास पाहिजे तेथे मराठींत व्युत्पत्तीचा आधार नसतां वर्गातील तृतीय वर्ण अधिक घातलेला असतो; उदा० शेमच्या जोडीनें शेंब (श्लेष्म); येथे वास्तविक शेम नियमप्राप्त असता तो कमी शुद्ध ठरला आहे; तीच गोष्ट थेंब थेंब (स्तिम्-) ह्याचीहि आहे. शब्दांतर्भागींचा व सं. ल्व आणि व यांपासून होणाऱ्या प्रा. व्व-पासूनहि होतो; उदा० सुंब (शुल्ब-); कबरा (कर्बुर-), दुबळा (दुर्बल-); बाबर (बर्बर-). येथेहि मराठींत प्रा. व्व आणि व्व यांमध्ये भेद केलेला असतो; ग्रिअर्सन यांचे मत मात्र तसें नाहीं (Phon., ११, ३३). डब्बा, दबडा आणि डाव (दवीं-) हीं जोडरूपे कोणत्या स्थळीं उपयोगांत येतात हे लक्षांत घेतां पहिले दोन शब्द आगतुक आहेत हे सिद्ध होतें; त्यांतहि व्यंजनाचे द्वित्व मराठींत सामान्यतः नाहीं, त्यामुळे डब्बा हा शब्द परका आहे ह्या म्हणण्याला दुजोरा मिळतो. तेव्हां आतां देशी उव्वा-पासून उव्

शब्द आला असेल तर तो अगदी शुद्ध मराठी शब्द नसला पाहिजे, आणखी दावणें आणि प्रा. दावड यांचा जो संबंध जोडलेला आहे (पिशळ, § २०१) तो चिंत्य आहे.

खांब (स्कम्भ-), थांबणें (स्तम्भ-), कुवडा (कुभ्र-) ह्यांत महाप्राणत्वलोप होऊन व-ची निष्पत्ति झाली आहे.

म.

§ १२८. आद्याक्षरींचा म पुढीलप्रमाणें मूळ असलेल्या प्रा. म-पासून आला आहे:

सं. म; उदा. मात (भक्त-), में (भय-), इ. (व्युत्पत्तिसूचि पहा);

सं. भ्र; उदा. भट्टा (भ्रष्ट-; हा शब्द आगंतुक असेल अशी शंका येते), भंवई (भ्रु-), भाऊ (भ्रातृ-), भाजणें (भ्रज्ज), भोंवणें भोंवडणें (भ्रम्-), भोंवर भोंवरा (भ्रमरक-);

सं. व; § ८४ पहा.

शब्दांतर्भागींचा म अनुनासिकानंतरच्या प्रा. म वरून येतो; उदा. आरंभणें, कुंभ, कुंभार (कुम्भकार-), जांभाड (जम्भ-); वम्हण (म. वामण) याचें अगदीं जुन्या प्राकृतांत आढळणारें जोडरूप वम्भण- त्यापासून भांबुरडा शब्द आला आहे.

म हा पुढीलप्रमाणें मूळ असलेल्या प्रा. व्भ-पासून येतो :

सं. भं; उदा. गाभ (गर्भ-), दाभ (दर्भ-), निभगणें (निर्भग्न-), कदाचित् भांभळ (भंभ-);

सं. भ्र : आम (अभ्र-);

सं. भ्य : लामणें (लभ्य-); त्याच चालीवर दुभणें (दुह्य-); भितर (अभ्यन्तर), भिजणें (अभ्यजन) ह्यांत भ्य-ची भि झाली आहे;

सं. हः जीभ (जिह्वा).

शेवटचा प्रकार म्हणजे मूळच्या दोन भिन्न अक्षरांतील व आणि ह ह्यांच्या संयोगानें होणारा म; उदा. भूक (बुभुक्षा), वहिरा याचें लोकभाषेतील जोडरूप भेरा (बधिर-), अलौकडील तत्सम भोरूप (बहुरूप-). भिणें ह्यांत विहिणें ह्या रूपामध्ये अकारण झालेला न्हास हें तर कारण असेलच, पण बहुधा भेणें ह्याचा संपर्कहि असेल. हि. निवाहना आणि निभना दोन्ही रूपें एकदम प्रचलित आहेत, ह्यावरून निभणें (निर्वाभ-) ह्यांतील महाप्राणत्वाचेंहि वर सांगितलेलेंच कारण आहे हें सिद्ध होतें.

संस्कृतमधील दंत्य + व हा वर्णसंयोग.

§ १२९. ह्या संयुक्त वर्णांच्या दोन विकृति होतात, आणि त्या दोघांचीहि मराठींत

उदाहरणें सांपडतात. त्यांपैकीं एक दन्त्य व दुसरी ओष्ठ्य होते. दोन्हीहि विकृति प्राकृत-कालापर्यंत पोहोचतात. अगदीं प्राचीन काळीं हे दोन प्रकार भौगोलिक भेदानुसारानें भिन्न स्थळीं झालेले दिसतात. त्यांत कांहीं वर्णप्रक्रियाशास्त्राच्या तत्त्वांचा भाग दिसत नाहीं.

वास्तविक, अशोकाच्या शिलालेखांपैकीं गिरनारच्या शिलालेखांतच फक्त ओष्ठ्य-उच्चार शिल्लक राहिला आहे; येवढेंच नव्हे तर त्याचा थोडाबहुत परिपोषहि झालेला आहे; उदाहरणार्थ, इतर लेखांत त्वा-प्रत्ययाच्या ऐवजां तु आणि ति (वै० त्वी?) येतात, तर येथें 'त्पा' रूप येतें; शहाबाजगढी आणि मानसेहरा येथें तदत्तये (तदात्व-) असें रूप येतें, खालसी आणि धौली येथें तदत्वाये आणि गिरनार येथें तदात्वने आणि सहस्राम आणि रूपनाथ येथें महतना (महत्व-) अशां रूपें दिसतात, तर येथें चत्पारो (चत्वारो-), हितत्पा (हितत्वान्), द्वादस (द्वादश), अशां रूपें आहेत. गिरनारच्या शिलालेखांत दन्त्य + व हें संयुक्त अक्षर इ-च्या पूर्वीं आल्याचें उदाहरण नाहीं, आणि त्यामुळें ह्या ठिकाणच्या बोलीमध्ये स्वरभेदाप्रमाणें भिन्न विकृति झाल्या कीं नाहींत तें म्हणावयास साधन नाहीं; पण ह्याच भागांत प्रचलित असलेल्या दोन नांवांची, म्हणजे ग्रीक Barake (द्वारका) आणि Diu (द्वीप-) यांची, तुलना केली तर तशी शंका घेण्यास थोडें कारण आहे. त्यांत वाईट येवढेंच की Barake या रूपाचा काल इसवी सनाच्या पहिल्या शतकांत नकी करतां येतो आणि दुसरा शब्द मात्र अलीकडला आहे, आणि बेट ह्याच्या वाचक शब्दांचें रूप भिन्न-भिन्न भाषांत सारखें होणें ह्या काळीं शक्य होतें. तें कांहींहि असो, तोलेमीच्या काळीं सुद्धां यवद्वीप याबद्दल Iabadion अशा तऱ्हेनें दन्त्य वर्ण असलेलें रूप आढळतें. असेंच दन्त्यवर्णयुक्त रूप कोस्मास आणि त्याचे अनुयायी यांनीं सिंहलद्वीपाला दिलेलें नांव Sielediba यांतहि सांपडतें. अशोककाळीं सुद्धां जंबुद्वीप हें नांव निश्चित झालें होतें असें म्हणावयास प्रत्यवाय नाहीं. या तर्काला प्रमाण अस की म्हैसूर येथें महत्पा (महात्मा) ह्यावरोवरच जंबुद्वीप हें रूप मिळतें. गिरनारमध्ये आत्मा या शब्दाच्या जागीं आत्पा हें रूप येतें, त्यापैकींच म्हैसूरचा महत्पा हा प्रकार आहे; आणि त्म आणि त्व या विकृतींचा निकट संबंध दिसतो. (ब्रह्मगिरीच्या लेखांत गरुत्- इतका भाग स्पष्ट आहे. पण या शब्दाचा अंत्यभाग काय होता तें आतां कळण्यास मार्ग नाहीं). इ-च्या पूर्वीं ज्या कांहींहि वर्णविकृति होत असतील त्या होवोत, पण अ-च्या पूर्वीं दन्त्य + व ह्या संयुक्त वर्णांपासून झालेल्या विकारामध्ये गिरनारच्या भाषेतील विकार आणि इतर लेखांतील विकार यांमध्ये मात्र अगदीं स्पष्ट अंतर आहे.

सर्वसाधारण जे पाठ आहेत त्यावरून पाहतां बारा या संख्यावाचक शब्दाच्या जागीं शहावाजगडी येथे येणाऱ्या रूपांत एक फार अपवादात्मक प्रकार दिसतो. तेथे तो शब्द बरय किंवा वदय असा येतो. अंत्य भाग तर नक्कीच अशुद्ध आहे; शिवाय मानसेहरा येथील लेख हा अगदीं त्यासारखा असून तेथे द्वादश असें रूप आहे आणि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या शब्दांतील पहिली दोन अक्षरे सुवाच्य नाहींत असें व्यूलरनीं कबूल केलें आहे (ZDMG, 1889, पृ. १३८; या सर्वच गोष्टींवरून ता.प. सनार, Inscr. de Piyadasi, २, पृष्ठ ३५३ आ. पु., पृ. ३७९ आ. पु. आणि टी. मायकेलसन, JAOS, ३०, पृ. ७९-८०, ३१, पृ. २३५, २४४).

पाली आणि प्राकृत वाङ्मयांकडे वळलों कीं एकाच स्थळीं दोन्ही विकृति झालेल्या दिसून येतात. पण त्यांतल्या त्यांत ग्रंथनिष्ठ मुख्य प्राकृतांत म्हणजे माहाराष्ट्रांत दंत्य विकृति अधिक रूढ दिसते. हालाच्या काळीं देखील दार आणि बार (द्वार) हीं रूपे जोडीनें येतात. द्विगुण याचें जुन्या जैन अंगांत दुगुण असें रूप आहे, तर हालाच्या सप्तशतींत बिउण असें रूप आहे. पण पुढील काळाच्या वाङ्मयांत ऊर्ध्वपासून आर्षां उद्ध किंवा उड्ड हीं रूपे आणि मागाहून उब्भ असें रूप शिरलेलें आहे. आणि -त्त, त्तण (त्व, त्वन) ह्यांच्या जागीं -प्पण हें रूप येतें, तें मात्र अपभ्रंशकालापासूनचें आहे (पहा पिशळ, §२९८ ते ३००; ता. प. ४३६).

§ १३०. आधुनिक भाषांत जरी पुष्कळ गळत दिसून येत असली तथापि त्यांच्या-तही अशोकाच्या शिलालेखांतील भाषांत ज्याप्रमाणें एक तऱ्हेची व्यवस्था लाविली आहे तशीच लावतां येते. काश्मिरींत बर हा शब्द दार या अर्थी आहे. तो आणि 'दरवाझा हे दान्हीहि दुसऱ्या भाषेतून आले असतील. पण ह्यांच्या जोडीनें तिच्यांत झट्ट " दोन ", दोयुम्(मु) 'दुसरा', ओदिल 'सरळ, रास्त' हे शब्द आहेत. तिच्यां-तील धानुसाभित अव्ययाचा प्रत्यय इथ हा अशोकलेखांतील ति-प्रत्ययासारखा आहे. त्याचप्रमाणें वडगली भाषेतील प्रत्यय -ती आहे, आणि तिच्यांत दोन आणि दार या दोन्ही अर्थी दृ शब्द आहे (स्टॅन्क्रोनाउ, JRAS, १९११, पृ. २०). दक्षिणच्या टोंकाला सिहलींत उढ 'सरळ', दोर 'दोन', दियुणु 'दुःपट' आणि डोलोस 'बारा' (एलुभाषेत मात्र 'बर' आहे) हे शब्द दिसतात. यांपैकीं डोलोस हा शब्द हिंदु-स्थानांतील बहुतेक भाषांच्या परंपरेच्या विरुद्ध आहे. उलट पक्षां विशेष लक्षांत राहण्या-जोगी गोष्ट म्हणजे सिंधी आणि गुजराथी ह्या दोनच भाषेत ओष्ठ्य वर्णानें प्रारंभ

असलेले दोन या अर्थी शब्द (व आणि वे) आहेत; आणि ह्या भाषा दोन्ही गिर-
नारच्या आसपासच्याच भाषा होत.

मराठीतील ह्या दोन्ही विकारांची व्यवस्था पाहतां तिच्यांत सुद्धा सामान्यतः दंत्य-
वर्णच येतो असें दिसते.

एक तर संस्कृत त्व-च्या स्थानीं मराठींत तच राहतो; उदा. नाते (ज्ञातिव्-), सत
(सत्त्व), सत्ता-(सत्त्व-; हा शब्द कदाचित् बाहेरून आला असेल); उलट पक्षां संस्कृत
स्वन-च्या स्थानीं मराठींत पणा-प्रत्यय येतो. यांतल अंष्टय वर्ण प्राकृत परंपरेच्या विरुद्ध
आहे हे वर सांगितलेच आहे आणि हा प्रत्यय बहुधा कोणत्या तरी मध्यदेशीय भाषे-
तून आला असला पाहिजे.

संस्कृत द्व-च्या स्थानीं मराठींत द येतो; उ. दंद (द्वंद-); दार (द्वार-); सादळणे
(शाद्वल-); उलट पक्षां द्वारपासून बहुधा झालेला बारी हा शब्द गुजरातींत बार 'दार'
याच्या जोडीने येतो; खास हा शब्द मूळचा मराठीतला नव्हे. आतां दोन ह्या संख्या-
वाचक शब्दांच्या रूपाची गोष्ट घेऊं. या शब्दाचा इतिहास फार अज्ञात आणि त्याचा
विस्तार सर्व हिंदुस्थानभरचा व फार प्राचीन काळापासूनचा असल्यामुळे याविषयीं कांहीं
नक्की सांगणें शक्य नाहीं. एका वाजूला दोन, दुणा, दुजा हीं रूपे आहेत, तर उलट
पक्षां बीज, वे (पाठ्यांत), बारा अशींही रूपे आहेत. पुढें § २११ ते २२६ 'संख्या-
वाचक शब्द' हें प्रकरण पहा.

संस्कृत ध्व-च्या स्थानीं एक ध तरी येतो (उदा०-ध्वंस पासून ढासळणें, ध्वज-
पासून अर्धतत्स. ध्वजा), किंवा भ येतो; उदा०-उभा, उभणे (ऊर्ध्व-). मागें
सांगितलेच आहे की ग्रंथांतरींच्या प्राकृतांत मूळच्या दंत्ययुक्त उद्ध- शब्दाची जागा
पुढील काळीं ह्या शब्दांनीं घेतली आहे.

ह्या दोन विकारांखेरीज प्राकृतांत दंत्य + व या मूळच्या जोडवर्णापासून तालव्य
झाल्याचीं उदाहरणे आहेत. पिशळनीं § २९९ मध्ये दिलेल्या उदाहरणांपैकीं सर्वां-
वरच सारखी भिस्त ठेवतां येत नाहीं. उदाहरणार्थ, त्यांत सांगितलेल्या किच्चा-
शब्दांत कृत्वा-पासून होणारा *कित्ता आणि कृत्य-पासून झालेला *किच्च या दोहोंचा
संकर झालेला दिसतो आणि सामान्यतः त्या यादीतील झय (ध्वज-) हा शब्द
सोडला असतां बाकीचे शब्द अलीकडले आहेत. झय मात्र प्राचीन जैन ग्रंथांत
सांपडतो आणि तो मराठींत झेंड ह्या स्वरूपांत अवशिष्ट राहिला आहे.

तुरुत (त्वरित-; तूत-?), धून (ध्वनि-) ह्या अर्धतत्समांत व-चें संप्रसारण

झाले आहे. ऊन-प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्यय हे खास प्राकृत -(द)ऊन, वै०-न्वान यापासून आलेले नव्हे; पहा पिशळ § ५८६ आणि या ग्रंथांत § २६४ येथे. चार(चत्वारः) ह्यासंबंधी § २११ ते २२६ येथे संख्यावाचक शब्द ह्या प्रकरणांत पहा.

अनुनासिक.

§ १३१.* कंठ्य आणि तालव्य अनुनासिकांना संस्कृतप्रमाणे मराठींतहि स्वतंत्र अस्तित्व नाही. सवर्गाय स्पर्शाखेरीज इतरांशी संलग्न अशा स्थितीत आणि त्यांतहि विशेषतः द्विस्वरांतर्भागीं येणारे अनुनासिक म्हणजे मूर्धन्य, दंत्य आणि ओष्ठ्य अनुनासिक हे होत. पालींत आणि बौद्ध प्राकृतांत सं. न्य आणि ङ यांच्या जागीं द्वित्व पावलेला तालव्य ज येतो (पहा ल्युडर्स, Bruchstücke, पृ. ४८-४९); पण हा वर्ण फार दिवस टिकला नाही आणि ग्रंथांतरांच्या प्राकृतांपैकीं मागभी आणि पैशाची यांदून इतर भाषांत त्याचा ण झाला आहे (पिशळ, § २७२, २८२; ता. प. § २४३). सध्यांच्या काळीं हर्नले यांनीं (Comp. Gram., § १३) विहारींत दाखविलेले आणि तत्सदृश जे कांहीं अलीकडील आणि अगदीं त्रोटक स्वरूपाचे प्रकार आहेत ते सोडल्यास सिंहली भरून सर्व भाषांत मराठीप्रमाणेच प्राकृतचें सामान्य स्वरूप अवशिष्ट राहिलें आहे. प्राकृतोद्भव भाषांत सिंधी (पहा बीम्स, १, ७८, ट्रंप, सिंधी व्याकरण, § ९, १४) आणि निदान पाश्चात्य बोलीपुरती पंजाबी (ओब्रायन आणि विल्सन, Gloss. of the Multani Lang. पृ. १-२; जे विल्सन, Gram. of Western Panjabi, पृ. १-२.) हा पाश्चात्य भाषासमूह वेगळा झालेला दिसतो; त्याच्यांत संस्कृत ङ्ग च्या जागीं ङ आणि संस्कृत न्य-च्या जागीं न आढळतो, पण संस्कृत ङ-च्या जागीं न येत नाही, आणि न-च्या जोडीनेच संस्कृत न्य-च्या जागीं न आणि न येतात, त्यावरून इतर भाषांप्रमाणेच येथेहि ही विकृति अलीकडे आली आहे हें सिद्ध होतें. वायव्य हिमालयप्रांताच्या बोलींतहि हाच प्रकार दिसून येतो; का० वेव (भगिनी) हा उघडपणें अलीकडचा शब्द आहे; स्टेन् कोनाऊर्नी दिलेल्या बडगली भाषेतील ङ < ङ्ग-च्या उदाहरणांवरून कांहींहि सिद्ध होत नाही.

उपांत्य न आणि म यांचा कांहीं प्रत्ययांमध्ये लोप होतो, त्यावरून § ६६-६७ पहा.

ण आणि न.

§ १३२ संस्कृतांत दंत्य आणि मूर्धन्य अनुनासिक अगदीं भिन्न होते, प्राकृ-

* टर्नर ह्यांचा मूर्धन्याविषयी जो लेख आहे (JRAS, १९१५, पृ. ७४) त्यामुळे ह्या खंडांत कांहीं दुरुस्त्या करणें जरूर झाले आहे (ग्रंथकाराची टीप).

तांत सर्व स्थानीं न-ची नति होते; निदान ग्रंथांतरींच्या प्राकृतांत ती दिसते (पहा पिश्ल, § २२४),* पण बौद्ध संस्कृतांत जरी हें वर्णांतर दिसून आलें नाहीं तथापि त्याचा आरंभ आणखी मागील काळांत झाला असला पाहिजे; उदा. वै. मानव 'मनुष्य' ह्याच्याच एका विशिष्ट अर्थी मानव 'वटु' हा शब्द पाणिनीला माहित आहे (पहा वाकरनागेल, § १७३; § १७२ व यांत त्या शब्दाचा दुसरा अर्थ दिला आहे) आणि पालींत, विशेषतः उ किंवा ओ यांनंतर द्विस्वरांतर्गत न-चा ण झालेला दिसतो (पहा केर्न, Festschrift Thomsen, १९१२, पृ. ७३).

ह्यावरून कोणीहि असाच निष्कर्ष काढील की आर्यभारतीय भाषांत एक प्रकारचाच अनुनासिक यावयास पाहिजे; पण तो फक्त सिंहली, हिंदी आणि मध्यदेशीय बोली यांपुरताच खरा ठरतो. पण तेथेहि बहुधा हा अनुनासिक दंत्य असतो (पहा ग्रियर्सन, Phon, § ५४; अशिष्ट विहारींत सांपडणाऱ्या ण-च्या अवशेषाबद्दल हर्नले § १३ पहा; सिंहलीबद्दल गायगर § २५ पहा). पाश्चात्य बोलींत शब्दांतील स्थानांवर न आणि ण यांचें भिन्नत्व अवलंबून राहतें, मराठींत प्राकृतमधील मूळचा द्विस्वरांतर्गत ण शिळक राहिला आहे, पण शब्दारंभांचा किंवा द्वित्व पावलेला ण जाऊन तेथे न आला आहे (स्टेन कोनाउ, JRAS, १९०२, पृ. ४१९ पहा). म्हणजे न-च्या जोडीला ण येतो तो स्पर्शाच्या जोडीला जसा ऊष्मवर्ण यावा, उदा. मच्या स्थानीं जसा प्रा. वँ येतो, त्याप्रमाणेंच तो येतो. मराठींतील नियम गुजराथी, राजस्थानी, सिंधी (हिच्यांत षड च्या जागीं *ण येऊन त्याचा न होतो. पहा झुल् ब्लोक, J. As., १९१२, १, पृ. ३३५), पंजाबी, कुमावनी (LSI, ९-१, पहाडी आणि गुजरी, १९१६, पृ. ११६), आणि बहुधा वायव्य हिमालयप्रांतांतील कांहीं बोलींना, निदान बरगळीला, लागू पडतो (पहा स्टेन कोनाउ, JRAS, १९११, पृ. २३-२४; ग्रियर्सन, Pis. Lang., पृ. १९, ११२). प्राकृतमध्ये अशा तऱ्हेनेच

*युत्रय द हँ यांच्या पोथींत मूळ न-पासून झालेला आद्याक्षरांचा न आणि द्विस्वरांतर्गत ण जोडीने येतात हे स्टेन कोनाउ यांनी सिद्ध केले आहे आणि हीच प्रवृत्ति खरोष्टी लेखांत असल्याबद्दलचीहि प्रमाणे त्यांनी दिली आहेत (Festschrift Windisch, १९१४, पृ. ८७-८८; Ebign. jnd १४ पृ. १३१) म्हणजे वर लिहिलें आहे त्यापेक्षा हा प्रकार पुष्कळच प्राचीन आहे. आधुनिक आर्यभारतीय भाषांच्या विशिष्ट वर्णविकृतींपैकी बहुतेकांचा फार प्राचीन काळी प्रारंभ झाला आहे ही गोष्ट आश्चर्यकारक आहे.

ण-च्या जागी न लिहिलेला दिसतो. पण तें अलीकडच्या काळां कागदी जैन पोथ्यांतच दिसते; आणि हेमचंद्र सोडल्यास असे वर्णांतर करण्याचा नियम जुन्या व्याकरणकारांमध्ये क्रमदीश्वरानेंच सांगितला आहे; क्रमदीश्वराचा काल अनिश्चित तर खराच, पण तो ९ व्या शतकाच्या मागे जाऊ शकत नाही (पिशळ § २२४, ३७; ता. प. भांडारकर, JBBAS, 1887, पृ. ५ टीप). आरभींचा ण आणि शब्दामध्ये येणारा ण यांचा जागी दंत्य न जो लिहिलेला आहे तो ज्या ग्रंथांत आणि ज्या काळां लिहिलेला आहे त्यांचा विचार करतां हा अलीकडील आणि पाश्चात्य भाषांतील प्रकार दिसतो. आधुनिक भाषांचे जे विभाग पडतात त्यांच्याशीं ही आतां सांगितलेली गोष्ट जुळते ही गोष्ट लक्षांत घेण्यालायक आहे.

§ १३३. न किंवा ण यांपासून झालेला द्विस्वरांतर्गत ण आणि शब्दारंभां येणारा किंवा शब्दामध्ये मूळ ण-पासून येणारा न यांमध्ये हा जो फरक सांगितला त्याविषयीं मराठींत निरनिराळ्या बोलींत जे विशिष्ट फरक झाले आहेत त्यायोगानें बराच अनियम दिसून येतो. उच्चाराकडे ज्यांनीं लक्ष दिलें आहे त्यांनीं ह्या वर्णांच्या उच्चारासंबंधीं अनिश्चितपणा आहे असें एकमुखानें सांगितलें आहे;* पण त्यांनीं जी बारीक माहिती दिली आहे ती अपुरी आणि परस्परविरुद्ध आहे. नवलकर यांनीं दक्षिणेत न-चा दंत्य होतो म्हणून सांगितलें आहे (पृ. ८); LSI-मध्ये कोंकणच्या अशिष्ट बोलींत (Mar; पृ. ६६, ता. प. १०९, १६१, १७३, १९८) आणि वऱ्हाड आणि मध्यप्रांतांत (उ. नि. पृ. २२५) म्हणजे ज्या बोलींत ल-चा ल किंवा र होतो अशांत हा प्रकार दिसून येतो अशी माहिती दिली आहे; हा उच्चाराच्या अनियमाचा लांब-वर प्रसार आणि त्याच्या जोडीला संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाचा परिणाम यांयोगानें शिष्टभाषेत न आणि ण ह्यामध्ये अत्यंत घोटाळा झाला आहे त्याचा उलगडा लागतो. ह्या घोटाळ्याचीं कांहीं उदाहरणें खालीं दिलीं आहेत.

§ १३४. ण हा शब्दमध्यभागीं किंवा शब्दान्तींच सांपडतो. खालीं सांगितलेल्या प्रमाणे मूळ संस्कृतापासून उत्पन्न झालेल्या प्राकृत. ण-पासून तो आलेला आहे:

सं. ण; उदा० कण (कण-), काणा (काण-), कारण (कारण-), किवण (कृपण-),

*भांडारकरांनीं दिलेल्या माहितीप्रमाणें पूर्व-दक्खिनमधील देशस्थ ब्राह्मणांच्या उच्चारेंत द्वित्व पावलेल्या ण-पासून झालेल्या न-चा ण होतो; उदा. कान, पान, रान यांच्या जागीं काण, पाण, राण इ. (Wilson Phil. Lect. ११४, पृ. १८६.)

क्रेणें (क्रयण-), गणणें (गणय-), गोण (गोणी), घण (घण-) चणा (चणक-), तण (तृण-), तरणा (तरुण-), दोण (द्रोणि-), फण (फण-), मणी (मणि-), लोण (लवण-), वण (व्रण-), सण (शण-), सण (क्षण-). ह्यांपैकी कांहीं शब्द बहुधा तत्सम असावेत. किराण (किरण-), रीण (रिण-) ह्यांच्यासंबंधानें हें अनुमान नक्कीच आहे; किण, कोण, ह्यांच्या जोडीनें अलीकडील फेरवदलामुळें दंत्य न-चीं रूपे आलीं आहेत त्यामुळें ही गोष्ट व-याच अंशीं संभवनीय वाटते; उ० किना, कोना-कोन्या; खालीं पहा.

सं. न.; उदा० अंगण (अङ्गन-), आणणें (आनयन- ता. प. परिणयन-पासून परणणें-); उणा (ऊन-), ओणवणें (अवनम्-), कुंटण-कुटीण (कुट्टनी, कुट्टिनी), जण (जन-), जाणणें ता. प. जानाति, ताण ताणणें- (धा. तन्), भण (भन-), भणी (भनिक-), पाणी (पानीय-), पुळण (पुलिन-), वहिण (भगिनी), माणस (मानुष-), लोणी (नवनीत-), वीण-विणें (विना), हाण (हानि-); णें (नकम्) अंतीं असलेलीं सर्व धातुसाधित नामें आणि इण (इनी) अंतीं असलेलीं विशेषणें; अण-(अन-) हा अभावदर्शक प्रत्यय.

संस्कृत न-पासून मराठी ण होतो, ह्या भावनेनें कठीण (कठिन-) इत्यादि तत्समांत तर हें वर्णांतर होतेंच, पण अगदीं अलीकडे जे भाषेत शब्द घेतले आहेत त्यांत सुद्धां तें होतें; उ० फाणुस-फाणस (अर. फा. फानूस), मण (अर. मन्), मेण (फा. म्यान), सावूण-सावण (अर. फा. षावून). उलट पक्षीं तानसारखे तत्समं आणि ताण(तान-)-सारखे तद्भव हे एका वेळीं प्रचलित असल्यानें खोटे तत्सम प्रस्थापित होणे शक्य आहे; आणि या तऱ्हेनें किना याच्या जोडीनें किण (सं. किण-) किंवा कोण (कोण-) याच्या जोडीनें कोना, कोन्या हे प्रचलित कां झाले याचा उलगडा लागतो. त्यांतहि हे लक्षांत ठेवले पाहिजे की हीं कोण इ. रूपे बहुधा जुन्या काळापासून प्रचलित असावीं; कारण देशींत कोण ह्या तऱ्हेनें तो शब्द लिहिलेला सांपडतो. संस्कृत कृषाणपासून किसान हा शब्द झालेला आहे त्याची गोष्ट वेगळी आहे. तो शब्द बहुधा हिंदीतून मराठींत आला आहे.

§ १३५. शब्दारंभींचा न मूळ संस्कृत न किंवा मूळ संस्कृत ज्ञ यांपासून येतो; उदा. न नको नाथि (न), नई (नदी), नातें (ज्ञातित्व-).

शब्दमध्यभागीं दंत्य स्पर्शापूर्वीं तो मूळ प्राकृत न-पासून आलेला असतो;

उदा. दंत (दन्त-), दंद (द्वन्द्व-), रांभणं (रान्धन-), इ. याखेरीज तो पुढील प्रकारच्या मूळ संस्कृतपासून झालेल्या प्रा. ण-पासून होतो :

सं. ण; उदा. पुनव (पुंनाग-).

सं. न्न; उदा. अनसुद (अन्न-), शिना (छिन्न-);

सं. न्य; उदा. आन आनसा-आण(णि)खी- (अन्य-): ह्या शब्दापासूनच आणि, आण, कोंकणांतील उच्चार आनि, हे झाले आहेत; पहा, LSI, § मरा०, पृ. १७३. मराठीप्रमाणेच गुजरातीतहि दन्त्यवर्णयुक्त आणि त्याचप्रमाणे मूर्धन्यवर्णयुक्त रूपे आहेत आणि त्यांचा संबंध मूळ भारत-युरोपीय भाषेपर्यंत पोचतो; उदा. जानिवसा (जन्या), धान (धन्य-), मान (मन्या), मानणें-मनाविणें (मन्य-), सुना (शून्य-);

सं. ण्य; उदा. रान (अरण्य-) याच्या जोडीला मूर्धन्ययुक्त राण हें रूप मिळते; उक्ताण (दे. उच्छुरणं) ह्यांत त्याच रूपाला जुन्या काळचे प्रमाण आहे;

सं. ज्ञ; उदा. विनवणें (विज्ञापय-), जानवें (यज्ञोपवीत-).

ज्ञ-चा न होणें या विकाराखेरीज आणखी दोन विकार सांपडतात : (१) ण, उदा. आण (आज्ञा) ; पैण (प्रतिज्ञा; हें कवितेंत रूप येतें), आणि राणी (राज्ञी; तितकी नड पडली तर हें रूप परभाषेतून आलें आहे असें मानतां येईल); (२) ज, उदा. पैज (प्रतिज्ञा, पैण याचेंच दुसरें रूप), आणि सांजें (संज्ञितम्). ह्या तिन्ही वर्णांतरांचें मूळ प्राकृतमध्ये मिळते (पहा पिश्ल, § २७६); पूर्वेतिहासांत क्रिदा आधुनिक बोलींच्या प्रांतवार विभागणीमध्ये कोठेहि इतक्या सर्व भिन्न प्रकारांची उपपत्ति लावावयास साधन मिळत नाही;

सं. ण; उदा. कान (कर्ण-), कानडा (कर्नाटक-), चून (चूर्ण-), जुना (ता. प. जीर्ण-), पान (पर्ण-), पुनव (पूर्णिमा), वान (वर्ण-), सोनें सोनार (सुवर्ण-), पण शीण (सं. शीर्ण-), वान-च्या जोडीला वाण आणि वाणणें, पान-च्या जोडीला सातवण (सप्तपर्ण-), आणि चून चुना यांच्या जोडीला चुणी हींहि रूपे मिळतात; चुना चुणी हीं दोन्ही रूपे देशांत मिळतात. अगदीं जुन्या काळीं प्राकृत ण-पासून एकाक्षरी रूप झाल्याचें उदाहरण जैन धार्मिक वाङ्मयांतील अगदीं जुन्या ग्रंथांत कणियार (कर्णिकार-) ह्या रूपांत सांपडते (पिश्ल, § २८७, ता. प. २५८).

§ १३६ प्राकृत ण-पासून जसा दंत्य न झालेला आहे त्याचप्रमाणे ण्ह-पासूनहि झाला आहे आणि त्यामुळे मूळ सं. स्न, ण ह्यांपासून मराठींत न्ह-चीं रूपे होतात; उदा.

कान्हू (कृष्ण-), तान्ह (तृष्णा-), पान्हा (प्रस्नव-); ह्या जोडाक्षरापूर्वी जेव्हां अ हा स्वर येतो त्या वेळीं ह्या जोडाक्षराच्या पोट्यांत आणखी एक अ शिरल्याचीं उदाहरणें पुष्कळ जास्त आहेत; उदा. तान्ह(तृष्णा)-च्या जोडीला तहान, न्हाण(स्नान-)-च्या जोडीला नहाण, न्हावी(*स्नापित-)-च्या जोडीला न(ना)हावी, त्याच-प्रमाणें साहन (श्लक्ष्ण-) यांत आर्भी अपवादादाखल क्षण-ला ष्ण-प्रमाणें लेखलें आहे; ता. प. § ९६; क्वचित् ह-चाहि लोप होतो: उदा. ऊन्ह(उष्ण-)-च्या जोडीला ऊन, तान्ह तहान(तृष्णा) यांच्या जोडीला उपास-तान, विनू (विष्णु-), साहन(स्लक्ष्ण-)-च्या जोडीला सान, सून (स्नुषा, प्रा. सुण्हा).

न्ह ह्या जोडाक्षरांतील ह-चा लोप होणें आणि व्युत्पत्तिनियमाप्रमाणें इतर कांहीं शब्दांत योग्य कारण नसतां ह यें या दोन प्रकारांमध्ये कांहीं तरी संबंध असावा; उदा. दिन्हला (प्रा. दिष्ण- : इतर भाषांतहि ह्या रूपाच्या अंगाला प्रमाण मिळतें); जानवें (यज्ञोपवीत-) याच्या जोडीला जान्हवें (हा मात्र खास मराठी शब्द आहे); देशी जोष्णलिअं यापासून जोभळा शब्द निघाला असल्यास तें एक आणखी उदाहरण आहे.

शेवटीं सांगितलेल्या शब्दांत असवर्णापत्तीनें एक दन्त्य स्पर्श जास्त आला आहे; हाच प्रकार शिन्नळ-शिनळ(छिन्न-) यांचें जोडरूप जें शिदळ त्यांत दिसत आहे. या दोन्ही ठिकाणीं द हा अधिक वर्ण अलीकडील आहे; उलट पक्षां वानर-वांदर (वानर-) ह्या जोडरूपाला पुष्कळ जुन्या काळीं नेऊन ठेवलें पाहिजे; कारण त्याच्या-सारखीं रूपें हिंदींतच काय पण काश्मिरींत आणि सिंहलींत सुद्धां सांपडतात. हा शब्द मराठींत (वं)वांदर या शब्दावरून घेतला आहे असा संशय येतो. कारण हा हिंदी शब्द पुष्कळ ठिकाणीं रूढ झाल्याचें प्रसिद्ध आहे (ता. प. वाकरनागेल, § १५७).

म

§ १३७. ज्या शब्दांच्या आरंभीं म आणि मध्यभागीं म्म किंवा म्ह येतात त्याच शब्दांच्या तद्भव रूपांत मराठींत ओष्ठ्य अनुनासिक मिळतें (पहा बीम्स, १, ३४२ ३४५, ३४७; प्रियर्सन, Phon., § ९६, १०२); द्विस्वरांतर्गत प्राचीन म-मध्ये ऊष्मत्व येऊन अखेरीस तो अनुनासिक व होतो आणि ह्या वर्णांमध्ये स्थैर्य नसल्यामुळें त्याचें अनुनासिकत्व एक तर जवळच्या स्वरावर तरी जातें किंवा अजिबात नष्ट होतें.

द्विस्वरांतर्गत मचें ऊष्मत्व सिहली आणि वायव्य प्रांतांतील कांहीं डोंगरी भाषा वगळल्या तर आर्यभारतांत सार्वत्रिक* आहे (पहा ग्रियर्सन, *Pis. Languages*, पृ. ११८; वॉन्स, १, २५४ आणि पुढें; ग्रियर्सन, *Phon.*, पृ. १६; पण ते अलीकडल्या काळांतले आहे; संस्कृतामध्ये त्याबद्दल जीं कांहीं अस्पष्ट लक्षणें दिसतात तीं अगदीं अल्प व संशयास्पद आहेत (वाकरनागेल, § १७७ टीप I, १९६); काव्यनाटकांतील प्राकृतांत कांहीं विशिष्ट अनुकूल परिस्थितींतच हें ऊष्मत्व दिसते; नम या भातूंत आणि तत्सदृश इतर ठिकाणीं अनुनासिकाची असवर्णापत्ति झाल्यानं तें आनुषंगिक आहे; पिशळनीं आपल्या व्याकरणांतील § २५१ च्या पहिल्या भागांत जीं उदाहरणें एकत्रित केलीं आहेत त्यांत उलट म-शीं संलग्न असलेल्या उ-शीं सवर्णापत्ति झालेली दिसते; मराठीतील सर्वांत प्राचीन शिलालेखांत याच प्रकारचें उदाहरण मिळते : चावुण्डराजें (चामुण्डराजेन-) : पण 'एरिथ्रियन समुद्रावरील पेरिल्लस' या ग्रंथांत सेमुळ आणि कामारेड ह्या रूपांवरून पाहतां हिंदुस्थानच्या पश्चिमभागांत हें म-चें वर्णांतर ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकाच्या पुढें झालें असें दिसते (पहा *Mel. Sylvain L'vi*, पृ. ९). ते कांहींहि असो, द्विस्वरांतर्गत म-पासून ऊष्मवर्ण होण्याविषयीं हेमचंद्रानें फक्त अपभ्रंशासंबंधानें नियम कल्पिला आहे. ह्याच ग्रंथकारानें त्याच्या काळासुद्धां देशां शब्दांत द्विस्वरांतर्गत म लिहिला जात असल्याबद्दल कबुली दिली आहे; उदा० मराठी गावडा, भुइं, सांवर, सांवळ इत्यादि शब्दांची प्रतिरूपें त्यांच्या ग्रंथांत गामउड, भूमिपिसाअ, सामर, सोमल, इ० स्वरूपांत दिसतात. पण ही लिहिण्याची पद्धत कदाचित् ठराविक सांच्याची असेल; कारण हेमचंद्राच्या काळापासून थोड्या वर्षांतच (१२७३ च्या पैठणच्या शिलालेखांत (गांवु) हें रूप आहे). मराठी ग्रंथांत व-ला दाखला सांपडतो येवढें नव्हे तर देशीनाममालेमध्ये सुद्धां सं. करमंदिकेचें प्रतिरूप करवंदी असें सांपडतें; विशेषतः शोक आणि चुल्ली असा ज्यांचा अर्थ दिला आहे, असे तमो आणि तमण इ. शब्द सं. तप्, प्रा. तव (ता. प. म. ताव) ह्या भातूपासून झालेले दिसतात आणि म्हणून वास्तविक त्यांचा उच्चार तंवो, तंवण असा करावयास पाहिजे. त्याचप्रमाणें विमलिअ- हें रूप वलधातूशीं संबद्ध आहे हें स्पष्ट आहे; आतां हें खरें की नडच पडली तर या ठिकाणीं असवर्णापत्ति मानतां

*गुजरार्थांत सर्व स्थानीं म-ला ऊष्मत्व येत नाहीं. शब्दांत म-चें कोणतें स्थान आहे त्यावर तें अवलंबून असते (पहा टर्नर, *JRAS*, १९१५, पृ. २१); लमाणीचें आर्यभारतीय भाषांच्या मुख्य विभागाशीं साम्य आहे आणि वायव्य भाषा-विभागाशीं वैभ्रम्य आहे (टर्नर, *JRAS*, १९१६, पृ. २१७).

येईल. तात्पर्यार्थ, म हा सर्व स्थानों व झालेला दिसतो, मग तो हेमचंद्राच्या कालानंतरचा असो किंवा आर्षी झालेला असो, पण हेमचंद्राने आपल्या ग्रंथांत द्विस्वरांतर्गत म लिहितांना पूर्वपरंपरा अबाधित ठेवावी इतक्या मागाहूनचा तरी तो काल आहे.

म-च्या स्थाना व येतो ह्या भावनेने अनुनासिक नसलेल्या ओष्ठ्य वर्णापासून झाले. व-च्या जागी सुद्धा काहीं शब्दांत म घालण्यापर्यंत मजल गेली आहे; हा

र विशेषतः गुजरातीत आणि प्राच्य भाषांत आढळतो (हर्नले, Comp. Gram., पृ. ७४. ग्रियर्सन, Phon., पृ. १७); मराठींत ह्याचा उदाहरणं नाहींत असें दिसते.

§ १३८. शब्दार्ंभीं म-चें पुढीलप्रमाणें मूळ असतें : सं. म.; उदा. मउ (मृदु-), मार्ग (मार्ग), आणि इतर पुष्कळ शब्द (व्युत्पत्तिसूचि पहा);

सं. म्र : मारुणें (म्रक्षण-);

सं. म्म : मसण (म्मशान-); त्याखेरीज खुद्द प्राकृताच्या मानानेहि जुनें रूप म्हसण हें आढळतें (ता. प. पिशल § १०४). ह्या वरील प्रकारांहून मूळ म + स्वर + ह, यांच्याहून अलीकडील होणारा म्ह हा भिन्न आहे; उदा. म्हैस (महिषी), म्हतारा (महत्तर), म्हैतर (मेहेतर, मेहतर यांच्या जागीं; मूळ फा. मिह्तर), म्हंंव (मोह-), इ.; ह्या वर्णसमूहांतील महाप्राणत्वहि अस्थिर असतें. म्हणून महावत (महामात्र) याच्या जोडीनें माऊत, मोत्साव, मोत्साह (महोत्सव-), मोहळ मोळें (ता. प. सं. मुख-), अशां रूपें होतात.

शब्दमध्यभागीं म-चें पुढीलप्रमाणें मूळ असतें :—

सं. म ओष्ठ्याशीं संयुक्त; उदा. उंवर (उदुम्बर), कुंभ (कुम्भ-), कुसुंब (कुसुम्भ-), कोथिंबीर (कुस्तुम्बरी), चुंबणें (चुम्ब-), चुंबळ (पा. चुम्बट-), निंब-लिंब (निम्ब-), लिंपणें (भा. लिप्-), हंवा (हम्भा); प्रा. न्म पुढीलप्रमाणें मूळ असलेला : उत् + मादि शब्द यांच्या समासांत होणारा सं. न्म : उदा. उमगणें (उन्मग्न-), उमजणें (उन्मज्जन), उमलणें (उन्मीलन-), उमळणें (मल-), उमाणणें (उन्मान), उमास (उन्मथ्य-); उलट पक्षीं उन्मळणें (उन्मूलन) हा अर्धतत्सम आहे; सामाशी हा शब्द सहा-पासूनचा सा + मास ह्यांचा अलीकडे झालेला समास आहे असें मानणें बरें; सं. षण्मास-पासून तो झालेला दिसत नाहीं;

सं. म्मः बहुधा समोर (ता. प. संमुख-); सं. मः काम, ता. प. निकामी,

रिक्कामा (कर्मन्-), घाम (घर्म-), चाम- (चर्मन्-), धामा (धार्मिक-); त्या-
शिवाय घुमणें (*घूर म्-; ता. प. सं. घूर्ण-) हेहि उदाहरण आहे यांत शंका नाही;
सं. ह्य-पासून हेणारा प्रा.म्हः वामण (ब्राह्मण; भांबुरडा हें रूप प्रा. वम्भण-चें
आहे); सं. ऊष्मा + म : आम्ही(अस्मे; ता. प. तुम्ही), गीम (ग्रीष्म; ता.
प. शिमगा).

पुरुषवाचक सर्वनामांचीं रूपें सामान्यतः जुन्या काळचीं असतात. त्यांखेरीज
इतरत्र महाप्राणत्वलोप सर्व ठिकाणीं झालेला आहे हें दिसून येईल; चाम्हार यांत
महाप्राणत्व आगतुक आहे आणि तें कुंभाराच्या चालीवर झालें आहे अशी त्याची
बरोबर उपपत्ति बीम्सनीं (१, ३४६) दिली आहे.

वर जीं सामान्य तत्त्वे मांडलीं आहेत त्यांच्या अनुरोधानें द्विस्वरांतगत म तत्स-
मांत आणि अर्धतत्समांतच सं. म-पासून आलेला असतो; उदा. उदीम (उद्यम-),
कोयकमळ (कमल-), गोसावी-च्या जोडीनें गोसामी (गोस्वामिन्-), ओणवणें-
च्या जोडीनें नमणें (नम्-), नेम किंवा नीम (नियम-), वांव(व्याम-)च्या
जोडीनें वमणें (वम्-) आणि वाम (वाम-), सांवळच्या जोडीनें सोमळ (दे.-
सोमाल, ता.प. सं. सुकुमार-), इ०.

र आणि ल (ल).

§ १३९. भारतीय भाषांच्या इतिहासच्या कोणत्याही कालखंडांत ह्या दोन
वर्णांचा परस्परनिरपेक्ष असा विचार करणें शक्य नाही. अगदीं जुन्या वैदिक वाङ्म-
यांतील भाषेत संकरावस्था दिसून येते, म्हणजे तिच्यांत मूळ भारत-युरोपीय र आणि ल
यांच्या जागीं जिच्यांत एकटा र-च आहे, अशा बोलीचा समावेश असून भा.यु.ल जिच्यांत
निदान कांहीं विशिष्ट स्थळीं अवशिष्ट आहे अशा बोलींतले शब्द तिच्यांत शिरले असावेत
(पहा § २). त्यानंतर पुष्कळ अधिक भाषासंकर झाले आणि धार्मिक आणि राजकीय
परिस्थितीमुळे जिच्यांत भा. यु. ल आणि र यांच्या जागीं ल-च आहे, अशा बोलीच्या
प्रसारामुळेच बऱ्याच अंशीं काव्यनाटकांच्या संस्कृत आणि प्राकृत शब्दकोशांत र-च्या
जागीं उत्तरोत्तर ल अधिक प्रमाणांत येऊं लागला असला पाहिजे (पहा वाकरनागेल,
§ १९१-१९३; पिशळ, § २५६, २५७, २५९). अलीकडील भाषांत संस्कृत-
प्राकृतांचीच परंपरा चालू राहून त्या भाषांप्रमाणेंच त्यांच्यांतहि मिश्रणाचे प्रकार दिस-
तात आणि कोणत्या एका विशिष्ट स्थळीं नियमानें रच किंवा लच जिच्यांत येतो अशी
भाषा राहिली नाही; आर्भी शब्दकोशांतील किरकोळ तपशिलाच्या बाबतींत दोन भाषां-

मध्ये कर्षांही एकरूपता नसते. तात्पर्यार्थ, सर्व कालखंडांत आणि सर्वतऱ्हेचे आगंतुक शब्द आणि थोड्या फरकाने घेतलेले शब्द सतत त्यांच्यांत येत गेले हे कबूल करणे भाग आहे. शिवाय कांहीं बोलतां कांहीं विशिष्ट प्रकार सुरू झाले. उदाहरणार्थ, सिंधीमध्ये द्विस्वरांतर्गत ल-चा र होतो (बीम्स, १, २४७); बिहारींत आणि पुष्कळदां बंगालींतहि दोन स्वरांच्या मध्येच (हर्ने, Comp. Gram. § ३०, ११०; ग्रियर्सन, Phon. § ६६) केवळ नव्हे तर शब्दार्भांही तीच विकृति होते आणि ही गोष्ट लुम्बिनी, लुम्बिनि, ह्या जुन्या नांवापासून रुम्बिन्देइ हे जें ग्रामनाम झालें आहे त्यावरून सिद्ध होतें (विंडिश, Actes du XIVe Congr. des Ori., Alger, १, २८० टीप; फ्रीट, JRAS, १९०६, पृ. १७७). ह्या शेवटल्या स्थळीं तर ल-चा र झाला आहे ही गोष्ट फार विलक्षण आहे; कारण हा लेख मागधीच्या क्षेत्रांत येतो आणि तिच्यांत तर सर्वत्र र-चा ल होतो; हे खरें की प्राच्य भाषांत र हा दन्त्य आहे (ग्रियर्सन, Phon. § ६५), आणि त्यामुळे सिंधींत जो र येतो तो आणि हा र यांच्यांत नुसतें नांवाचें सादृश्य आहे. या सर्व प्राच्य बोलतां ल-मध्ये जी एक अस्थिरता आहे तिचाच हे वर्णांतर हा परिणाम आहे आणि बंगाली आणि ओरिया यांच्यांत ल-चा जो नेहमीं न येतो त्यावरूनहि ती सिद्ध होते (बीम्स, १, २४८; ग्रियर्सन, Phon., § ६६, पृ. १५).

§ १४०. इतर भाषांप्रमाणेच मराठींतहि बहुतेक ठिकाणीं काव्यनाटककालीन संस्कृतांत जेथें र आणि ल येतात तेथेंच र आणि ल (ळ) येतात; हिंदीतील आणि बंगालीतील रूपाप्रमाणेच म. पिंपळी या शब्दाचें सं. पिंपलीशीं साम्य आहे; पण गुजरातींत आणि सिंधींत मात्र जुन्या रेफयुक्त शब्दापासून (ता.प. ग्री. Peperi) रूप झालें आहे; तसेंच सं. सारिका यांतील र म.सारी (ता.प. हिं. सार) यांत आला आहे, पण पालींत ल आहे आणि तोच सिंहलींत सांपडतो. जेथें संस्कृतांत दोन्ही रूपे रूढ होती त्या स्थळीं निरनिराळ्या शब्दांत कोणतें तरी एक रूप कांहीं भरबध न ठेवतां घेतलेले दिसतें; उदाहरणार्थ, लोत्र (लोमन्-; हा ल सिंह. सिं. मध्ये सांपडतो; गु. पं. हिं. बं. मध्ये र आहे), सौवळ (*सुकोमल- बहुधा सुकुमार- नव्हे, ता. प. म. कौवळ < कोमल; पहा पिश्ल, § १२३), गळणें, उगळणें, गळा, गिळणें (गल्-, गल-, गिल-; सिंधीखेरीज सर्वत्र ल. तिच्यांत र = ळ); उलट पक्षां थोर (स्थूर-; गु. मध्ये र, सिंह.मध्ये ल), रोही (रोहित-, सर्व भाषांत र). कांहीं स्थळीं मात्र मराठी रूपें संस्कृतच्या उलट असतात.

§ १४१. वन्याचशा शब्दांच्या मराठी रूपांत ल दिसतो, पण संस्कृत रूपांत र आहे. काव्यनाटकांतील प्राकृतांच्या अगदीं जुन्या काळीं सुद्धां ह्या ल-युक्त रूपांच्या अस्तित्वाला प्रमाण मिळते; उदाहरणार्थ, वरहचींत (२-३०) हर्याळ, हिरडा, हिरवा (हरित-) यांच्या जोडीनें इङ्गाळ (अङ्गार-) हळद (हरिद्रा) हीं रूपें दिलीं आहेत; चाळीस (चत्वारिंशत्) यांतील ल पालींत प्रचलित आहे; कांहीं शब्दांत र् + अ ह्याचा प्राकृतांत ल झालेला दिसतो : पलंग पालख (पर्यङ्क-), पलाटण पालट पलेटणें (पर्यट-), पलाण (पर्याण-), पालथा (पर्यस्त-), पेलणें (प्रेर्य-); आणखी इतर कांहीं शब्दांत मूळ सं. द्र-चा प्राकृतांत ल झालेला असतो; आलें (आर्द्रक-), ओल (उद्र-), हे दोन्ही जुन्या प्राकृतांत आहेत; चुलता यांतील चुल्ल पालींत प्रचलित आहे (ता. प. क्षुद्र-चे अथर्ववेदांतील दुसरें रूप क्षुल्ल-), भेला (भद्र-; भल्ल हें रूप काव्यनाटकांच्या संस्कृतांत प्रविष्ट झालें आहे), शील (छिद्र-, कोंकणांतील रूप शिल आहे) ह्याचा संबंध देशीशीं पोचतो. ह्या यादींत एक तर र-प्रत्ययान्त विशेषणें (प्रा.-ल्ल-, पिशल्, § ५९५) बहुधा घाला-वयास पाहिजेत, आणि दुसरे शब्द म्हणजे लांव हें राक्षसीचें नांव (रामा; राम-यांतील र-च्या ल-ला लमक- आणि त्याचा अपत्यार्थक लामकायन- ह्यांत प्रमाण आहे, शिवाय रम-चें परोक्षभूताचें रूप हरिवंशांत ललाम असें सांपडतें तें वेगळेंच), मल्ल या जातिवाचक नांवापासून झालेला मलाई (मल्ल हा शब्दच प्राचीन पंजाबांतील मद्रनामक जनपदाच्या पूर्वभागाच्या शाखेचें नांव आहे), आणि ' पूं ' या अर्थाचा शब्द लस (पुढील काळच्या संस्कृत ग्रंथांत येणारा लश 'राल' हा शब्द सं. रस ह्याच्या अलीकडील जोडरूपाचें खास बदललेलें रूप आहे). ह्याच प्रकारचे दुसरे शब्द अडुळसा (अटस्र-), घोळणें (घूर्ण-), चोळणें (चूर्ण-), निहाळणें संभा-ळणें (भा. भृ. ?); हे शब्द अलीकडील लिखाणांतलेच आहेत, पण ल-युक्त स्वरूपांत ते इतर भाषांत सांपडतात. मात्र पहिला ओषधिवाचक शब्द हा अलग राहिलेला आहे. निकाल (निष्कृ-) ह्यांतील दंत्य ल-वरून तो हिंदींतून आगतुक आला असल्याची शंका येण्यास जागा आहे.

§ १४२. संस्कृतांत ज्या शब्दांत ल आहे तेथें मराठींत र येण्याचींहि उदाहरणें आहेत. जुन्या प्राकृतांत किर (किल) येवढा एकटाच शब्द त्यासारखा आहे; देशींत सांवर (शाल्मली; ता. प. म. शेंवरी, पा. सिम्बली) आणि फळा (फलक) ह्याचें जोडरूप फरा हे सांपडतात; ह्या विकृतीचीं बहुतेक उदाहरणें अलीकडचीं आहेत

आणि तीं म्हणजे हेळणें (हिलन-) याच्या जोडीनें येणारा अव्हेर, उजळ(उज्ज्वल-)-च्या जोडीनें येणारा उजरी, कुसळ(कुशल-)च्या जोडीनें येणारा कुसरी, नांगर (लाङ्गल-), कदाचित वेळ (वेला)च्या जोडीनें येणारा सवेर. हीं एकाच अर्थान्चीं जोडरूपें एखाद्या प्राच्य भाषेतून किंवा द्विस्वरांतर्गत ल-चा जिच्यांत र होतो अशा एखाद्या मराठीच्याच बोलौतून आगंतुक आल्याचा संशय येतो; आणि खरोखरींच कोंकणी, वऱ्हाडी आणि मध्यप्रांतीय बोलौत ही विकृति नेहमींची आहे (पहा § १४४); शिष्ट मराठीतील ओहळच्या जागीं येणारें ओहर हें रूप मोल्सवर्थनीं कोशांत दिलें आहे. आतां नांगर (लाङ्गल) हा शब्द नांगली(लाङ्गलिका)च्या जोडीनें येतो, पण तोहि बहुधा प्रांतीय बोलौतला असावा; किंबहुना नांगर ह्या अर्थीं देशावरचा प्रचलित शब्द अऊतच आहे (मोल्सवर्थ कोशांत उ. नि. शब्द पहा).

तात्पर्यार्थ, संस्कृतांतील र-च्या जागीं ल किंवा ळ ज्यांत येतो अशा तऱ्हेचे शब्द विपुल आणि जुन्या काळचे आहेत. विशेषतः याच्या उलट प्रकारचे शब्द कोणत्या स्वरूपाचे आणि किती थोडे आहेत, हें लक्षांत घेतां याचें प्रत्यंतर मिळतें. ज्या स्कंधभाषेपासून मराठी आली आहे, तिच्या शब्दकोशांत प्राच्य शब्दांचा भरणा मोठा आहे अशी जी एक कल्पना प्रचलित आहे, तिला या वरील गोष्टीनें विशेष पुष्टि मिळते.

आतां संस्कृतांतील र किंवा ल मराठीपर्यंत ज्यांत अवशिष्ट राहिले आहेत अशा उदाहरणांचें अवलोकन करूं या.

र.

§ १४३. आद्याक्षरींचा र मूळ संस्कृत र-पासून झालेला असतो; उदा० रंग (रङ्ग-), रडणें (रट्-), रती (रक्तिका), आणि इतर रादि शब्द (व्युत्पत्ति-सूचि पहा).

शब्दमध्यभागींच्या र-चें पुढीलप्रमाणें मूळ असतें:

सं. र; उदा० अंतर (अन्तर-), आर (अजगर-), आरत (आरात्रिका), उकर (उत्कर), उतरणें (उत्+तृ-), उत्राण (उत्तर-), उन्दर (उन्दुर-), उंबर (उदुम्बर-), एर (इतर-), एरंड (एरुड-), ओवरी (अपवरक-), कंकर (कर्कर-), कचरा (कच्चर-), कवरा (कर्बुर-), कर (कर-), करणें (कृ-), करवत (करपत्त्र-), कावरा (कातर-), कांसार (कांस्यकार-) आणि -आर < -कार-प्रत्ययान्त कुंभार, चांभार, मण्यार, लोहार इ. कर्तृवाचक नामें, खर (खर-), खेर (खदिर-), गरोदर (गुरु-), गहिरा (गभीर-),

गाभार (गर्भांगार-) आणि इतर -आर < अगार अंती असलेले कौलार, भवलार, भांडार (हा संस्कृतमध्येच आलेला आहे) इ. सामासिक शब्द, गेरू (गौरिक-), गोरा (गौर-), चरणे (चर्-), चार (चत्वारि), चिंवर (चिकुर-), चोर (चौर-) इ. इ.; घर या शब्दाचे मूळ गृह- नसून पा. प्रा. घर- आहे;

सं. हँ: जर, तर (यर्हि, तर्हि), गाव्हाणे-चे जोडरूप गाराणे (गहँ-);

सं. द किंवा त, द्विस्वरांतर्गत वर्णांचा लोप होतो या सामान्य नियमाचे उल्लंघन करून; उदा. सं. दश ज्यांच्या अंती आहे असे कांहीं सामासिक शब्द आणि सत्तर (सप्तति-); पहा § ११८, २२१, २२३. या ठिकाणी सरिसा, सरसा, सरिखा, सारखा, ह्या विशेषणांचे उदाहरण देतां कामा नये; हे शब्द सादश-, *सादक्ष-, यांवरून आलेले नाहींत; ता. प. तैसा (तादश-), जैसा (यादश-) इत्यादि; हे मात्र वर्ण-प्रक्रियेच्या सामान्यनियमांना अनुसरून आहेत; पहा वाकरनागेल पृ. XXI.

सं. र्य. ह्या संयुक्तवर्णांची विकृति सामान्यतः ज असते (पहा § १०६); कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत त्याची विकृति ल होणे शक्य आहे (पहा § १४१). आतां र- ह्या विकृतांचा गोष्ट अशी आहे की पिशल् यांच्या मते प्राकृतांत तो फक्त ई आणि ऊ यांच्या मागाहून येतो आणि त्यांतहि ज्या शब्दांत तो येतो तेथे एका प्रत्ययाच्या जागी दुसरा प्रत्यय आला असल्याचा संशय येतो (पहा पिशल् § २८४); या वरील कल्पनेला जुळतील अशी उदाहरणे म्हणजे वीर (वीर्य-) आणि ह्याच चालीवरचा धर (धैर्य-); विपारा हा तत्सम आहे आणि त्यांत विपर्यय- ह्या शब्दावर विपरीत याचा परिणाम झालेला दिसतो आणि त्याचा अर्थ सुद्धां वि + पार यांचा तो समास असल्याप्रमाणे ' परतीर, परतीराचा ' असा केला असेल; परिसणे, परसणे (पर्येषण-) हा अलीकडे आलेला तत्सम दिसतो. काव्यभाषेत परियेसणे हा शिल्पक राहिला आहे. हीच गोष्ट ओयरा (अभ्यवहार्य, ता. प अभ्यवहृत-) आणि प. रुसणे, पारोसा (पृष-) यांचीहि खास आहे. पण तिरका, तिरसा (तिर्यच्-) किंवा मेर (मर्यादा) यांतील एक रूप काव्य-नाटकांतील प्राकृतांतलें आहे आणि दुसरे देशी-पर्यंत पोचते. पण त्या रूपांची उपपत्ति तूर्त तरी देतां येत नाहीं.

ळ.

§ १४४. हा वर्ण मराठींत शब्दमध्यभागी किंवा शब्दांतीच आढळतो. विशेषतः द्विस्वरांतर्गत सं. ल-च्या जागी तो येतो; आणि ह्या दर्शने न-च्या जागी येणाऱ्या विकृती-

प्रमाणेच काहीं अंशी ही विकृति आहे. आद्याक्षरींचा किंवा द्वित्व पावलेला ल न-प्रमाणे दंत्य राहतो (पहा स्टेन कोनाउ, JRAS, १९०२, ४१७-४१८). हाच नियम राजस्थानी (पहा LSI, Rajasth., पृ. २०), गुजराथी, *पंजाबी, कुमावती (LSI, पंजारी, पृ. ११६) आणि ओरिया (बीम्स, १, २४४) या भाषांत दिसून येतो. सकृद्दर्शनीं ल-चें क्षेत्र काहीं विलग अशा भाषाविभागांचें बनलेलें दिसतें. हा विलगपणाचा निव्वळ आभास नसता तरच आश्चर्य वाटलें असतें. वास्तविक गुजराथ आणि पंजाब यांच्या मधला भाग व्यापून राहिलेली जी सिंधी तिच्यांत द्विस्वरांतर्गत ल-चा र होतो. ह्या विकृतीचा इतिहास काहींहि असो, त्याचें शेजारीं असलेल्या भाषांच्या इतिहासाशीं साधर्म्य आहे. तें असं की हा र दंत्यांची नति होण्याच्या मधली स्थिति आहे. वायव्य भागांतील डोंगरी भाषांत द्विस्वरांतर्गत ल चा र होतो आणि तेथे हीच उपपत्ति जुळते आणि त्यावरून त्या भाषाहि सिंधीच्याच विभागांत मोडतात असं दिसतें (पहा ग्रिअर्सन, ZDMG, १९१२, पृ. ८२, ८३). उलट पक्षीं पश्चिम भाषाविभागाहून ओरिया ही जितकी विलग दिसते तितकी ती नाही. तसेंच पाहूं गेलें तर द्राविडी भाषा दक्षिण सीमेच्या वाजूनें एकमेकीला लागलेल्या असून त्या सर्वांत ल आहे आणि ही गोष्ट बीम्सनीं आधींच सांगितली आहे (१, २४५); तीच स्थिति सिंहलीची आहे आणि शिवाय तिच्यांत संस्कृतांतील मूर्धन्यांच्या जागीं मात्र ल येतो, ल-च्या जागीं येत नाहीं, मूळ ल शिल्लक राहिला आहे (गायगर, §१४, ६; § २६). सारांश, भारतीय भाषांचे स्थूल मानानें दोन माग पडतात ते असे: एक सिंधुनदीच्या दक्षिण खोऱ्यावरून पुढें दक्खिन आणि सिलोन एथपर्यंत पसरला आहे आणि न्यांत ल आणि ल आहेत; आणि दुसऱ्यांत वायव्य दिशेच्या डोंगरी भाषा (ग्रिअर्सन, Pis. Lang., पृ. १२४) आणि गंगेच्या खोऱ्यांतील भाषा येतात. ह्यांत फक्त ल आहे आणि प्रसंगविशेषीं दुसरा दंत्यवर्ण जो र ह्यांमध्ये त्याचें रूपांतरं होतें, हें मागें सांगितलेंच आहे.

मराठीच्या क्षेत्रांत ह्या ल-च्या नतीचा प्रारंभ केव्हां झाला? प्राकृतामधून जी माहिती मिळते ती स्पष्ट नाही. पैशाची ह्या एकट्या भाषेंत द्विस्वरांतर्गत सं. ल-चा सामान्यतः ल हेतो असं सांगितलें आहे; त्यां हि ह्याविषयींचे नियम हेमचंद्रकालीन, अर्थात् बऱ्याच मागाहूनचे, आहेत (पिशळ, § २६०) हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे;

* पंजाबांतला द्विस्वरांतर्गत ल शहरच्या भाषेंतून नाहींसा झाला आहे (ग्रॅहॅम वेली, JRAS, १९१८, पृ. ६११).

इतर प्राकृतांतील लिखाण एकाच लेखनपद्धतीला अनुसरून असलेले दिसत नाही; जेथे उत्तरेकडील पोथ्यांत ल राहिला आहे तेथे दक्षिणेकडील पोथ्यांत ल येतो, आणि असे होणार याबद्दल कोणालाही कल्पना आली असती; पण प्राकृत व्याकरणकारांना फक्त ल-च माहित आहे; वैदिक भाषेत ड-च्या जागी ल येतो, तेथे सुद्धा त्यांनी ल-च सांगितला आहे (पिश्ल, § २२६). जुन्या मराठींतहि, उदाहरणार्थ पाटणच्या शिलालेखांत (इ. स. १२०६; श्री. राजवाडे यांची टीप ९ पहा), पंढरपूरच्या शिलालेखांत (इ. स. १२७३, १२७६) आणि ज्ञानेश्वरीच्या एका पोथींत (इ. स. १२९०) पहा 'JAs, १९०९, २, पृ. ५६५), फक्त ल आढळतो; पण इ. स. १४०० च्या योगरत्नमालेच्या श्लोकांत ल आहे (पहा ग्रंथ-माला, मार्च १९०३, पृ. ३३).

उच्चारांत फरक झाला त्याच सुमाराला लेखनपद्धतींतहि योग्य तो फरक झाला किंवा प्रचलित उच्चाराच्या मानाने प्राचीनांची तशी नसली तरी अवर्चीन प्राकृत व्याकरणकारांची लेखनपद्धति जुन्याला चिकटून राहिली, हे नक्के ठरविणे अशक्य आहे.

स्थानिक भाषाभेदांत ल-च्या नतासंबंधीच्या नियमांत अपवाद असू शकतात. ठाण्यापासून राजापूरपर्यंतच्या कोंकणपट्टींत ल-चा दंत्य उच्चार शिल्लक राहिला आहे; मध्यप्रांतांत आणि वऱ्हाडामध्ये ल-च्या जागी र (क्वचित् य सुद्धा) येतो (LSI; मराठी, पृ. २३, २२०); कोंकणांत ल-च्या जागी र येणे शक्य आहे हे वर आलेच आहे.

§ १४५. तथापि खालील उदाहरणांवरून द्विस्वरांतर्गत ल-च्या जागी सामान्यतः ल येतो हे दिसून येईल :

अगळ (अर्गळ-), अंगळी (अङ्गुलि-), अटाळा (अट्टालिका-), अवळा (आमलक-), अळता (अलक्त-), अळबें (आलम्ब-), अळी (अलिन्-), अळें (आलवाल-), आंढुळणें (आन्दोलन-; ता. प. उचंदळणें, हिंदुळा), आळ (आलय-, आलि-), आळस (आलस्य-), इसाळा (ईर्ष्याल-), इळा (ईली), उखळ (उदूखल-), उधळणें (उदूलय), एळा (एला), आंगळ (अमङ्गल-), ओळगणें (अवलग्य-), ओळवणें (अवलम्ब-), ओंउळ (वकुल-), ओळ (वली), कळ (कला), कळणें (कलन-), कळवा (कलाप-), कळस (कलश-), कळहो (कलह-), कळी (कलिका), कावळा (काक-; दे. कायल-), काळ (काल- नाम; ता. प. दुकाळ), काळा (काल- वि०), कीळ (कील-), कुदाळ (कुदाल-), कुसळ (कुशल-), कूळ (कुल-),

केळ (कदली), कोइळ (कोकिल-), कोयकमळ (कमल-), कोल्हाळ (कोलाहल-),
 कोवळा (कोमल-), कोळी (कौलिक-), कोळें (कवल-; आणि दे. कोल-), खळ
 (खल- नाम आणि वि०), खळणें (खल-), खीळ (कोल-), गळणे (गल्-),
 गळा (गल-), गिळणें (गिल्-), गरळ (गरल-), गोळा (गोलक-), चाळणें
 (चालन- ता. प. निचळ); जळ (जल-), जळणें (ज्वलन-; ता. प. उंजळणें),
 जळू (जलौका), जाळ (जाल-), झोळी (झौलिका), टाळी (तालिका), टाळू
 (तालु-), टाळें (ताल-), टिळा (तिलक-), डोळा (दोल-), तरळणे (तरल),
 तिसळ (त्रिशूल-?), तीळ (तिल-), तूळ तुळणें (तुला, तुलन-), तुळशी (तुलसी),
 थळ (स्थल-), थाळा (स्थाल-), दळ (दल-), दुवळा (दुर्बल-), देउळ (देव-
 कुल-), भवळ (भवल-), नळ (नल-), नांगळी (लाङ्गलिका), नारेळ (नारिकेल-),
 नाळ (नाल-), पडळ (पटल-), पळणें (पलायन-), पळस (पलाश-), पाखळणें
 (प्रक्षालन-), पाळ (पाली-), पाळणें (पालन-), पिपळ (पिपल-), पिवळा
 (पीतल-), पुळण (पुलिन-), पौळ (प्रतोलि-), फळ (फल-; ता. प. उफाळ,
 जाइफळ, निफळ, पोफळ, फळार, इ०), फळा (फलक-), फाळ (फाल-), वळ
 (वल-, वलि-), बाळ (बाल-), बीळ (बिल-), भाळ (भाल-), मंगळ (मङ्गल-),
 मराळ (मराल-), महाळ (महालय), मळ (मल-, ता. प. ओवळा, उमळणें),
 मावळा (मातुल-), माळ (माला), मिळणें (मिलन-), मूळ (मूल-), मेळ (मेल-),
 मोळी (मूलिका), रसाळ (रसाल-), राउळ (राजकुल-), राळ (राल-), लाळ
 (लाला), लोळ (लुल्-), वळणें (वलन-; ता. प. ओवळणें), वळें (वलय-),
 वादळ (वर्दलिका), वाळा (वाल-), वाळू (वालुका), विसळणें (विक्षल्), विळ
 वणें (विलपन-), वेळ (वेला), सरळ (सरल-), सळ (छरु), सादळणें (शादल-),
 साळ (शाला, शालि-), साळा (श्याल-), सळी (ता. प. शल-), शिळा (शीतल-),
 शीळ (शील-), सूळ (शूल-), शेळ (छगल-), सोंवळ (दे. सोमाल-), हर्याळ
 (हरिताल-), हळ (हल-), हळीस (हलीषा), हळू (लघु-), हेळणें (हेलन-);
 शिवाय -अळप्रत्ययान्त (उदा. मिसळ, मोकळ, शिंदळ, ता. प. पिवळा, पोळ इ.)
 आणि आळप्रत्ययान्त (सं.-आळ-, -आलु-) विशेषणें; ह्यांपैकीं बहुतेक अलीकडचीं,
 फार फार तर देशींत सांपडणारीं, अशीं आहेत.

§ १४६. याखेरीज द्विस्वरांतर्गत सं. ड-पासून ङ होतो. द्विस्वरांतर्गत स्पर्शांचा
 ईषत्स्पृष्ट प्रयत्न झाल्याचें सर्वांत जुन्या काळच्या प्रमाणांनीं सिद्ध असें उदाहरण पाहिजे

असेल तर तें ड, ढ यांचा ळ, ळ्ह होण्याचें आहे. ऋग्वेद-काळापासून सतत पुढें हे ळ व ळ्ह टिकले, पण पुढें काव्यनाटककाळीं पुनः अगदीं जुन्या उच्चाराची प्रथा पडून ड आणि ढ सर्वत्र उपयोगांत आले (वाकरनागेल, पृ. xxiii; मेय्ये, IF, ३१, पृ. १२३). ह्यांतील महाप्राण घोष (ढ) काव्यनाटकांच्या संस्कृतमध्ये जसा होता तसाच प्राकृतांत आणि मराठींत शिल्लक राहिला (ता. प. § ११२); पण वैदिक भाषेप्रमाणेंच प्राकृतांत ळ्ह हा एक अक्षरसंयोग आहे आणि म्हणून त्यापासून मराठींत ल्ह आणि ल झाले; ता. प. पिशल्, § २१७ आणि येथें पुढें § १४८.

आतां ड-कडे वळूं; मराठींत त्याच्या जागीं ड आणि ळ असे दोन्ही वर्ण येतात. कांहीं थोड्या शब्दांत मूळ ड थोड्या कृत्रिम उपायांनीं प्राकृतांत आणि आधुनिक भाषांत शिल्लक राहिलेला दिसतो; ह्यांपैकीं पुष्कळशा शब्दांत ड-च्या रूपांखेराज ळ असलेलीं रूपे आहेत आणि त्यामुळें वरील विधानाला बळकटी येते. वर § १११ ह्यांत ह्या प्रकारचीं उदाहरणें दिलीं आहेत. उलट पक्षीं ळ ह्या विकृतीला गु.ळ, हिं. ल आणि सिं. र या विकृतींनीं दुजोरा मिळतो, ती अधिक वेळां येते आणि हा एक उच्चारांत खरोखरीच आलेला वर्ण आहे. प्रत्यक्ष वैदिक भाषेवरून तो आला असेल काय, ह्या प्रश्नाचें अस्तिपक्षीं उत्तर देण्याचें भाष्य कोणीहि करणार नाही. ड-चा ईषस्पृष्ट उच्चार करण्याची प्रवृत्ति अगदीं सर्व काळीं दृष्टोत्पत्तीस येते; अथर्ववेदानंतर काव्यनाटकांच्या संस्कृतांत ही प्रवृत्ति अल्प-प्रमाणांत दिसून येते (वाकरनागेल § १९४ अ); पुष्कळशा पाली धर्मग्रंथांत आणि बौद्ध प्राकृताच्या बऱ्याचश्या पोट-भाषांत ड-चा ळ दोणे ही नित्याची गोष्ट आहे (ल्यूडर्स, Bruchstücke, पृ. ४४, ५५); त्याचप्रमाणें काव्यनाटकांच्या प्राकृतांतहि नियमानेंच ही विकृति सांगितली आहे; आतां हें खरें की हा नियम प्रथम वैकल्पिक म्हणून होता (पहा वररुचि, २, ३ आणि त्यावरील टीका), नंतर त्यांत बरेच अपवाद आले आणि त्यांचें प्रत्यंतर आधुनिक भाषांतील शब्दसंग्रहांत मिळतें (पिशल्, § २४०). पण एकंदरीत पाहतां ही वरील प्रवृत्ति अगदीं स्पष्ट आहे आणि तिच्यामुळें पुढील मराठी उदाहरणांची उपपत्ति लागते:

खेळणे (क्रीड-: खेल्-), गूळ, गोळा (गुड-गौड: गोल; ता. प. म. गोड वि.), नाळ (नाडि-: नाल-; ता. प. नाडी), ह्या शब्दांतील ल काव्यनाटकांतील संस्कृताच्या काळचाच आहे; पण व्युत्पत्ति आणि इतिहास ह्या दोन्हीवरून तो मागाहून निष्पन्न झालेला आहे, हें सिद्ध होतें. तळाव (तडाग-), पिळणें (पीड-; ता. प. म.

पीडणें, मानसिक व्यथेच्या अर्थी), सोळा (षोडश) ह्या व्युत्पत्तिदृष्ट्या विनभान-गडीच्या शब्दांत प्राकृत काळीच ळ होता हें प्रमाणासिद्ध आहे; तीच गोष्ट निवळी (निगड-) ह्याची आहे, पण त्यांतील ड-ची उपपत्ति लागत नाही. तडफडच्या जोडीने येणारा तळपणें, तटतट (ता. प. ताड्-), कोळपणें (दे. कुड्-), माडीच्या जोडीने येणारा मळ (दे. माडिअ-आणि कदाचित्, माल-), उखडणेंच्या जोडीने येणारा उखळणें (भा. कड्-), आणि सांगडणें(संघट्-)चें कोंकणी रूप सांगुळणें, हीं रूपें पुढच्या काळचीं किंवाहुना अलीकडलींच आहेत. ह्या यादींतच चुंबळ (पा. चुम्बट-) घालावयास पाहिजे. ह्याखेरीज आणखी कांहीं उदाहरणें देण्याचा मोह होतो, पण त्यांची खात्री पटण्याजोगी नाही, तीं अर्शाः खुळा, खोडा (खोड, खोल-) हे अगदीं स्वतंत्र शब्द असूं शकतील; फाळणें आणि फाटणें (फल्-: स्फट्-) हे मूळच्या एका भ तूचे पण भिन्न अंगांपासून झालेले आहेत; पोंवळे हा शब्द सं. प्रवाल पासून नियमप्राप्त आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही, पण प्रवालचें जोडरूप प्रवाड हें विशेष प्रचलित नाही. आतां कोहळें (कूभांड-) ह्याकडे वळूं; हा अगदीं दुर्बोध व्युत्पत्तीचा शब्द आहे (ता. प. § १७०). कांहीं स्थळीं विकृतीची उलटापालट झालेली दिसते; उदाहरणार्थ नांगळी (लाङ्गलिका) ह्याच्या जोडीनें नांगोडा, नांगडा (लाङ्गूल -?) हे शब्द आढळतात, पण ह्या शब्दांचें मूळ अजिबात अज्ञात आहे.

§ १४७. वर (§ ११८, १४१ येथें) सं. र, त, किंवा द यांवरून आलेल्या ळ-चीं उदाहरणें दिलीं आहेत, तीं ह्या वरील यादींत समाविष्ट केलीं पाहिजेत. त्याचप्रमाणें वेळ (सं. वेणु-) हा अगदीं स्वतंत्र कांटींतील शब्दहि घातला पाहिजे; त्यांतील ल जुन्या काळीं होता ह्याला प्राकृतांत आणि पालींत प्रमाणें आहेत, आणि कदाचित् व्युत्पत्तिदृष्ट्या तोच ण-च्या आर्घाचा असूं शकेल.

ल.

§ १४८. शब्दारंभींचा मराठी ल मूळ सं. ल-वरून आलेला असतो; उदा.— लसण (लशुन-), लहु (लघु-), लाज (लज्जा-), लोहार (लोहकार-) आणि इतर व्युत्पत्तिसूचींतील लादि शब्द. प्राकृतांत आणि अर्थात् मराठींत, कांहीं वेळां शब्दारंभींचा ल सं. न-ची असवर्णापत्ति होऊन त्याच्या जागीं आलेला असतो; उदा.—लिव (निम्ब-), लोणी (नवनीत-); सकृद्दर्शनीं तरी लठ या शब्दांत तो सं. य-च्या जागीं आला आहे, कारण त्या शब्दाची व्युत्पत्ति यष्टि-पासून करितात आणि लेकूरुं (डेकूरु-) ह्या शब्दांत प्रा. ड-पासून ल आलेला आहे.

शब्दमध्यभागांचा ल पुढीलप्रमाणे मूळ असलेल्या प्रा. ल-पासून झालेला असतो: सं. ल अनुनासिकानंतरचा; (संलग्न-); सं. लः अस्वल (अच्छभल्ल-), गाल (गल्ल-), चूल (चुली-), झालर (झल्लरी-), पखाल (-खल्ल-), पालव (पल्लव-), फूल (फुल्ल-); संस्कृतांतलेच हे शब्द किती अलीकडचे आणि प्राकृत स्वरूपाचे आहेत हे सांगण्याची फारशी आवश्यकता नाही (ता. प. वाकरनागेल, § १९५). म्हणून मूळ सं. य, किंवा सं. द्र (ता. प. § १४१), यांपासून झालेला प्रा. ल. किंवा फक्त प्राकृतांत, किंवाहुना देशांत सुद्धा सांपडणारा, ल हा वरील ल-पेक्षा निराळ्या कोटीत वसविण्याची जरूरी नाही. अशा प्राकृतोद्भव शब्दांची उदाहरणे : कोल (कुल्ल-), खाल साल (छली), खोली (खुल्ल-), चेला, (चिल्ल-), वेल (वेल्ल-), वेल्हाळ (वेल्हल्ल-); सं. ल्यः काल (कल्य-), कोली (कुल्या-), तोल (तौल्य-), मोल (मौल्य-), सल (शल्य-), ता. प. म. साली;

सं. ल्वः वेल (विल्व-); हे उदाहरण संशयित आहे. कारण व-चा व होतो, र होत नाही; ता. प. § १५२.

प्रा. कोळहुअ-कुळह (कोष्टु-) ह्यापासून झालेला कोल्हा (ह्याच्यावरून पुन्हा कोला झाला आहे) ह्या शब्दांत ल-चा महाप्राणार्थी संयोग झाला आहे. या शब्दांतील प्राकृत लिपिचिन्ह युक्तिवादाला कितीही सोडून असले तरी ढ लिहिण्यापेक्षा तेच अधिक शुद्ध आहे हाच खरा निष्कर्ष निघतो, कारण, ळह-च्या योगाने मागील ऱ्हस्वाला गुरुत्व येते आणि जुन्या एका जोडाक्षरावरून आलेल्या वर्णामुळे ते गुरुत्व येणे योग्यच आहे (पहा पिशल, § २४२; ता. प. § ३०४); मराठीतील ह्या वर्णाचा उच्चार दंत्य आहे. त्यामुळेहि ह्या वर्णाच्या स्वरूपाविषयीचे वरील मत दृढ होते. कोल्हाळ (कोलाहल-) हा अर्धतत्सम आहे, कारण त्याच्या अंतर्भागांच्या आ-चा लोप अलीकडाला काळीसुद्धा इतका संपूर्ण झाला की त्यामुळे ल+ह यांचा एकजीव होऊन त्या संयोगाला दंत्यत्व आले, असे मानणे शक्य नाही. ल-पासूनहि ल होतो आणि ल्ह-पासूनहि ल होतो त्यामुळे त्या दोघांच्या समीकरणाचा असा एक चमत्कारिक परिणाम झाला आहे की व्युत्पत्तीचा कांहीहि आधार नसतां एकाच शब्दाची ल-युक्त किंवा ल्ह-युक्त एक आणि दुसरे ल्ह-युक्त अशी जोडरूपे झाली आहेत; उदाहरणार्थ, उल्लाळ आणि उलाळा (उल्लाल-) यांच्या जोडीने उल्हाळा, कुल्ला आणि कुला (दे.कुल्ल-) यांच्या जोडीने कुल्हा, आणि सं. मल्लारि पासून मल्हार अशी रूपे दिसतात. देशांत पलड्डच्या जोडीने पल्हड्ड (ता. प. म. पालट, पालथा)

हैं रूप आढळते, पण येथें सं. पर्यस्त-मधील मूळच्या ऊर्ध्ववर्णातील महाप्राणत्व वेगळें होऊन ल-शीं संयोग पावले, असें म्हणणें शक्य आहे. संस्कृतमधील ल्हः ल्हा जोडीबद्दल वाकरनागेल § २१२ अ पहा.

§ १४९. द्विस्वरातर्गत व्यंजनें सोपीं होतात हा सामान्य नियम (§ ८१); पण त्याच्या उलट ल्हा हा पुष्कळदा शिल्लक राहिला आहे हें वरील उदाहरणांवरून समजून आलें असेल. हीच गोष्ट पिल्लू (पा. पिल्लक-), उल्लू (उल्लूक-) आणि किल्ली (कील-) ह्या रूपांतहि दिसते; आतां हें खरें की पहिला शब्द बालभाषेंतला आहे, दुसरा प्राणीवचक शब्द आसून त्याचा शिबीप्रमाणें उपयोग होतो; आणि तिसऱ्याच्या जोडीला खीळ शब्द असल्यामुळे तो परभाषेंतला असण्याचा संभव आहे.

दे. किलिञ्चवरून निघालेले किलच हें रूप जरा विचार करण्यालायक आहे; त्याच्यावरून असें समजावयाचें कीं काय की दोन तालव्य स्वरांमधील ल-चा मूर्धन्य होत नाही. हें खरें असेल तर किल्ली आणि खीळ यांमध्ये भेद मानावा लागेल आणि खीळ मूळ *कि(खि)ला-पासून झालें असें म्हणावें लागेल. पण इळी (ईली) हें एक उदाहरण घेतलें तर त्यांत मूर्धन्य आहे, आणखी शिवाय किलच हा शब्दच किल्ली ह्या शब्दाचा सगोत्र असेल. तूर्त तरी ह्या प्रश्नाला ह्यापेक्षां जास्त चालना देणें शक्य नाही.

परभाषांतील ल-मध्ये सर्वत्र सारखी विकृति झालेली नाही. एका बाजूला पूल, अलंग, हीं रूपे (पहा प्रिन्स, KZ, ४४, पृ. १८), तर दुसऱ्या बाजूला जवळ हें रूप दिसते. हे शब्द जास्त प्राचीन काळीं किंवा कमी प्राचीन काळीं घेतले असल्यामुळे हा भेद उत्पन्न झाला किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं झाला हे सांगणें अशक्य आहे.

सामासिक पदांतील उत्तरपदाचें आद्याक्षर जेथें ल असतें तेथेहि हाच भेद दिसून येतो. अलणी (अ + लवण-), विलगणें (अभि + लग्न-) ह्यांच्या जोडीला अळवें (आलम्ब-) किंवा विळवणें (विलपन-) हे शब्द येतात ह्यांत नवल नाही, कारण एक देशी काळापासून प्रचारांत असलेले सामान्यनाम आहे आणि दुसऱ्यांतील उपसर्गविरहित शुद्ध रूप नष्ट झालें आहे; पण ज्यांच्या जोडीनें उपसर्गरहित भातु किंवा त्या भातूंची दुसऱ्या उपसर्गांनीं युक्त रूपे प्रचलित आहेत, अर्थात् ज्यांच्या सामासिकत्वाची आणि यौगिक अर्थाची अजून जाणीव नष्ट झाली नाही, अशीं अलीकडील रूपेहि आढळतात; उदा. ओळखणें (अवलक्ष-), ओळंगणें (अवलङ्घ-), ओळंबणें (अवलम्ब-).

व

§ १५०. आद्याक्षरींचा मराठी व मूळ सं.व-पासून आलेला असतो. आद्याक्षरां-
तील सं. व ज्यांत राहिला आहे असा गुजरथी, सिंधी आणि पंजाबी, ह्यांच्यांतच
एका बाजूने दक्षिणेची सिंधली आणि दुसऱ्या बाजूने उत्तरेची कारिमरी ह्यांची भर पडून
पाश्चात्य भाषांचा जो एक वर्ग पडतो त्यांत मराठीचा अंतर्भाव होतो; उलट पक्षां मध्य-
भागांतील आणि पूर्वेकडील भाषांत व चा ब-शीं घोटाळा झालेला आहे. काव्यनाट-
कांच्या प्राकृताच्या कोणत्याहि पोटभाषेत ह्या नवीन प्रकाराला स्थान आहे असे ग्रंथ-
गत प्रमाणांवरून दिसत नाही; पण प्रत्यक्ष वेदांतहि व आणि व यांची तुरळक अलटा-
पालट झालेली आहे हें विश्रुत आहे (वाकरनागेल; § १५); स्थानिकभाषासंसर्गामुळेच
काव्यनाटकांच्या भाषेत व-चें वैपुल्य झालें असलें पाहिजे. कारण भारत-युरोपीय
भाषेत व हा वर्ण जवळजवळ नाही (उ. नि. § १५८, १६२); नागरी लिपींतहि
व म्हणजे एक फांटा फोडलेला व-च आहे. संस्कृत वर्णप्रक्रियेचें मूळ कांहींहि असो,
ह्या वर्णपद्धतीचें मराठीनें, निदान आद्याक्षरापुरतें, अगदीं तंतोतंत अनुकरण केलें
आहे. म्हणून जेथे संस्कृत पोथ्यांच्या लिपींत कोणतें रूप मूळचें ह्याविषयी संदेह
राहतो तेथे मराठीवरून तें ओळखतां येतें; उदाहरणार्थ, ओंउळ ह्यांत मूळ शब्द व-
कुलच असला पाहिजे; उलट बी आणि बीळ ह्या रूपांमुळे सं. बीज- आणि बिल-
ह्यांतील व- ची खात्री पडते; त्याचप्रमाणें वुडणे ह्यांतील व-ला आर्भी प्राकृताचाच
आधार आहे आणि नंतर गुजरथीचा आहे, त्यामुळे दिव्यावदानांतील वोडित-मभील
व खोटा ठरतो. वाफा : वाफ (वाष्प-, वाष्प-) ह्या शब्दांची मात्र व्युत्पत्ति दुर्बोध
आहे. हा शब्द फक्त काव्यनाटकांच्या संस्कृतांत येतो आणि त्यांतील धातु माहीत नाही.
पालींत, प्राकृतांत आणि सर्व आधुनिक भाषांत ह्या शब्दांत व आहे; मराठींत
आणखी एक भाफ असें रूप आहे (पहा वीम्स, १, १९१), पण तें आगंतुक
आहेसें दिसतें. म्हणजे असें म्हणतां येईल की वाफ आणि भाफ यांच्या मधला मार्ग
म्हणून तरी वाफ शब्द आला असेल किंवा तोहि आगंतुकच असेल. तसेंच पाहूं
गेलें तर प्राच्य भाषांतून मराठींत शब्द आले नाहींत असें नाही; बिजली आणि
विजू (विद्युत-) हे शब्द तिच्यांत एका वेळींच प्रचलित होत ह्यावरून ती गोष्ट
सिद्ध होते; त्याचप्रमाणें गु.वाओ आणि सिंह. वॅव हे शब्द ताडून पाहिले म्हणजे
बावडी (वापी) हा शब्द हिंदीवरून आला आहे हें स्पष्ट होतें.

वरील कारण विचारांत घेतल्यानें जे कांहीं चुकीचे व्युत्पत्तिसंबंध जोडले आहेत

त्यांचें निराकारण करतां येतें; उदा. वाप हा शब्द वप्तृ-पासून व्युत्पादिला आहे, पण ती चूक आहे; आर्षी त पासून त्त होतो, प्प होत नाही. दुसरें असें की सं. ऋकारान्त नामांपासून सामान्यतः ईकारान्त किंवा ऊकारान्त नामें होतात; अर्थात् ही व्युत्पत्ति सर्वथैव असमर्थनीय आहे. त्याचप्रमाणें सं. विष्टा ह्या शब्दाचा बिटी-शीं कांहींएक संबंध नाही. त्यापासून मराठींत विट-, विटाळ आले आहेत. सिंहलींतहि समानार्थक शब्दांत व आहे आणि हिंदी शब्दकोशांत बिटी हा शब्दच नाही, त्यामुळें हिंदीतून तो मराठींत आला ह्या कल्पनेचें निराकारण होतें.

जरा विलक्षण आणि उपपत्ति देण्याला अवघड असा आणखी एक शब्दांचा वर्ग आहे; त्या शब्दांत देशीच्या काळीं व आणि व असे दोन्ही उच्चार होते याबद्दल प्रमाणें आहेत, आणि मराठींत मात्र फक्त वच आहे; उदा. बरू, बाहुला, बेडा, बेळकें; तसेंच बाज आणि बुजणें ह्या शब्दांत प्राकृतमध्ये व होता आणि देशींत वच आहे. मराठींत वटवटणें आणि बडबडणें ह्या रूपांचें जें प्राकृत मूळ त्यांत व आहे असें दिसतें; पण हेंहि शक्य आहे की हे शब्द मूळचे भिन्न असून अर्थांमुळें त्या शब्दांचा संबंध जोडण्यांत आला असेल.

अरबी-फारसी बघैर 'वांचून' यावरून मराठींत आणि गुजराथींत वगर आला आहे, पण हिंदीप्रमाणें मराठींत बगर हा अधिक रूढ आहे. बगर- वर वगैरे हा जो अरबी भाषेतलाच शब्द आहे त्याचा परिणाम झाला आहे ह्यांत शंका नाही.

§ १५.१. आद्याक्षरींचा व हा सं. व- पासून आलेला आहे; उदा. वटणें (वृत्-) वड (वट-), वंथ (वस्तु-), वर (वर-) आणि व्युत्पत्तिसूर्चीतील बहुतेक व आद्याक्षरीं असलेले शब्द.

आद्याक्षरींचा व हा पुढील तऱ्हेचे मूळ असलेल्या प्रा. व- पासूनहि येतो :

सं. व्र; उदा०: वण (व्रण-) आणि अर्भतत्स वडवत (व्रत-);

सं. व्यः वाखाण (व्याख्यान-), वांग (व्यङ्ग), वाघ (व्याघ्र-), वारणे (व्याहृ-), वांव (व्याम-), वापर (व्यापार-), वावसाव (व्यवसाय-), वेंचणे (व्यय-) आणि अर्भतत्सम वप्र (व्यग्र-); उलट पक्षीं प्रा. वूह- याच्या उलट अक्ष- गाचा विहू हा तत्सम आहे (व्यूह-).

वखार (अवस्कर-), वठाण (उपस्थान-), वर (उपरि), इ.मध्ये व आद्याक्षरीं आहे, पण तीं साधारणमानानें अलीकडच्या काळीं झालेल्या अक्षरलोपामुळे आद्याक्षर झालेला आहे.

§ १५२. शब्दांतर्भागीं व-चें पुढीलप्रमाणे मूळ असतें :

१. पुढील प्रकारच्या मूळापासून आलेला प्रा. वः

सं. व; उदा.—अहेव (अविभवा-), अत्रसा (आवास-), ओवरा (अपवरक-), ओवसा (उपवास-), गवसणें (गवेषण-), चवणें (च्यवन-), जव (यव-), दाव (दाव-), देव देवळ (देव, देवालय-), भांवणें (भाव्-), नव (नवन्-), नवा (नव-), नाव (नौ-), नीव (नीव-), नीवी (नीवि-), पारवा (पारावत-) पावणा (प्लु-), पालव (पळव-), पैसाव (-स्तु), भाव, ता.प. मानभाव (भाव-), मरवा (मरुवक-), लवंग (लवङ्ग-); वखार (अवस्कर-), वस्त्रा (अवच्छद-), आणि ज्यांत मूळ शब्द अव आहे असे व किंवा ओ आद्याक्षरीं असलेले शब्द .उत्तर-पदाच्या आरंभी व असलेल्या समासांत, उदा. अवळणें, ओवाळणें (वळ-), आवगणें (वल्ग-), निवटणें (वृत्-) इ.मध्ये, पुष्कळदा व आद्याक्षरींचा आहे क्वा मध्य-भागचा आहे हे ठरविणें अशक्य होतें. परव(व्ह)ां (परश्वः) यांत सं. श्वच्या जागीं व्ह आलेला आढळतो, ता. प. § १५७;

सं. प; उदा. उतवणें (उत्तपन-), करवत (करपत्र-), कवडा (कपर्द-), कवाड (कपाट, कवाट-, ता.प. वाकरनागेल, पृ. XLVIII), कांसव (कच्छप-), किवण (कृपण-), काँव (कृपा-), कुवा (कूप-), खवण (क्षपणक-), चिवड (चिपिट-), ताव (ताप-), तिवण (त्रिपर्ण-), दळवी (दलपति-) आणि इतर पत्यन्त विशेषनामें, दिवा (दीप-), न्हावी (नापित), पाडवा (प्रातिपद-), पावणें (प्रापण-), भादवा (भाद्रपद-), महावत (मूळ शब्द महापुत्र असल्यास), मांडव (मण्डप-), रोवणें (रोपण-), वठाण (उपस्थान-), वर (उपरि), वावर (व्यापार-), विळवणें (विलपन-), सवत (सपत्नी), सवा (सपाद-), सातवण (सप्तपर्ण), शिसव (शिशपा-); ह्या यादींत पिशल् यांच्या मताप्रमाणें जर सं. दृप-पासून दावणें झाला असेल तर तो आणि खवा (याचें मूळ सांपडत नाही; ता. प. लॅ. scapula) हे शब्द घातले पाहिजेत; त्याचप्रमाणें पाणी (पानीय) हा वर्ण ज्यांच्या अंती आहे असे शब्द (उदा. अंबवणी), अविकणें (अव+पिकणें-पासून समानाक्षरलोपानें), अहारोळी (आहार+पोळी), वारोळी (बारा+पायली), सं. -पय-पासून झालेलीं व-युक्त किंवा -वि-युक्त प्रयोजकरूपे किंवा तत्सदृश नाम-भातुरूपे (उदा. विनविणें विज्ञापय-पासून, करवणें कृ-पासून, कमविणें कर्मन्-पासून), हेहि शब्द घातले पाहिजेत;

सं. वः थवा (स्तवक-), XXX (अलाबु), लवा (लाब-).

२. प्रा. व्व; ह्या स्थळीं सर्व प्राच्य भाषांत नियमानें व येतो; वुत्पत्तिसूचींत जीं प्राप्तिरूप दिलीं आहेत त्यांवरून असें दिसून येईल की मध्यदेशांतील आणि वायव्य भागांतील भाषांत तेथे पुढळ वेळां व येतो; सर्व आधुनिक आर्यभारतीय भाषांत प्रा. व्वचा व होतो असा जो प्रियर्सनर्नी Phon., पृ. ११ आ. पु. येथे नियम सांगितला आहे तो वस्तुस्थितीस भरून नहो. निदान मराठींतल्या पुढील उदाहरणांवरून खान्नी पटेल :

सं. व्यः सव (सव्य-), शिवणें (सीव्य-), कृत्यार्थी -आवा प्रत्यय (-तव्य-), उदा थावा;

सं. र्वः चावणें (चर्व-), डव (दर्वा; म. डव्वा प्राच्य भाषेतून आला आहे हें स्पष्ट आहे), निवणें, निवाणें (निर्वाण-);

सं. व्रः नीव (नीव्र-).

३. प्रा. द्विस्वरांतर्गत म (पहा § १३७ आणि १३८): अवंतणें (आमन्त्रण-), अवळा (आमलक-), अमोस (अमावास्या), आंब (आम-), आंवस (आमिष-), उगवण (उद्रम-), ओणवणें (अवनमन-), ओंवळा (प्रा. अवमालिअ-), कुंवर (कुमार-) गांव (ग्राम-), गोसावी (गोस्वामिन्), जेवणें (जिम्-), ठाव (स्थामन्-), तंव (तमस्-), तेवणें (तिम-), दावण (दामनी-), नांव (नामन्-), भोवणें, भोवर इ. (भ्रम्-), रेवणें (दे. रेम्), रोवंथ (रोमन्थ-), लांव (दे. लामा-), वांव (व्याम-), विसवणें (विश्रम्), सवंग (समर्घ-), सवें (समय-), संवथळ (सम-), सावंतु (सामन्त-), सांवळा (श्यामल-), सांवर (दे. सामरी-), सांवा (श्यामाक-), शेवती (सेमन्तिका), सोवळ (दे. सोमाल-), हिव (हिम-) आणि पांचवा (पञ्चम-) ह्यापासून पुढच्या क्रमवाचकांतील प्रत्यय.

§ १५३. मराठीतील व-चा उच्चार साधारण मानानें मृदु आहे आणि इंग्रजी v-चा उच्चार करण्याकरितां मराठी लोक व्ह या वर्णसंयोगाचा उपयोग करतात, हें विदितच आहे.

व-च्या ह्या अस्पष्ट उच्चाराच्या स्वरूपासुद्धें जेथे संभिविरहित दोन स्वर येतात त्या ठिकाणीं तो मध्यें घालणें किंवा उ-च्या जागीं तो वापरणें शक्य झालें आहे (§ ५५-५७); आणि त्या योगानेंच अव-चें जें नेहमीं, अलीकडील काळीं सुद्धां, न्हास

होऊन ओ (§ ७८) किंवा अ यांमध्ये रूपांतर होतें, उदा. उगण (ता. प. उगवणें), करंद (करमन्दि-), भोंवरच्या जागीं भोंर (भ्रमर-), सोंपणें (समर्पण-). त्याचप्रमाणें भिन्न मात्राकालाच्या किंवा भिन्न उच्चाराच्या स्वरांमध्ये आलेला, विशेषतः द्विस्वरांतर्गत म-पासून जो झाला असेल असा, व पुष्कळदा लुप्त होतो; उदा. १. ऱ्हस्व इ-पूर्वी : कोय-कमळ (कुमुद-), धुई (धूमिका), भुई (भूमि-), साई (स्वामिन् ; ता. प. गोसावी); २. उपान्त्य स्थानीं, विशेषतः ओष्ठ्य स्वरांतर : ळोंववद्दल लों (लोमन्-), जणूं (*जणोंवं), कुंकूं (कुंकुम-), गहूं (गोधूम-), आणि एं, ईं (-आमि, -अयामि) अशासारखे कांहीं प्रत्यय, पहा § ६६, ६७.

शब्दाच्या आद्याक्षरीं ऱ्हस्व इ-पूर्वी व-चा लोप फार वेळां होतो, पहा ISI, मराठी, पृ. २३, ६६, ८३, १६१, १६९, १९५, २२५; उदाहरणार्थ, वीस (विंशत्) ह्याचा ईस आणि पोर्तु. विहकार ह्याचा ईगार असे उच्चार होतात; तीच गोष्ट ए-पूर्वीहि होते; उदा. वेळ च्या जागीं येळ (म्ह.एळ); उलट पक्षां चुकीच्या समजुतीनें नको तेथें व घातला जातो; उदा. वीट हें रूप इष्टापासून त्याची व्युत्पत्ति असल्यामुळे अधिक समर्थनीय जें ईट हें रूप त्यापेक्षां अधिक प्रचारांत आहे, किंवा इटा (ऋष्टि-) ह्याच्या जोडीनें असणारा विटा शब्द, किंवा ईस (ईषा) ह्याच्या जोडीनें येणारा विसाड.

य वर एक टीप

§ १५४. मराठींत ह्या व्यंजनाला खरोखरीचें असे अस्तित्व नाहीं. तत्सम सोडल्यास भाषेंत पुढीलप्रमाणें तें आढळतें :

१. आद्याक्षरांतिल ए-चा एक भिन्न प्रकार म्हणून; उदा. एणें (एति) ह्याच्या जागीं येणें, एर (इतर-) च्या जागीं येर, वेळ (वेला) ह्याच्या जागीं *एळ आणि त्याचा येळ, इ.; ह्याच तऱ्हेचा उच्चारभेद एशीं ऐशीं यांपासून समारांत होणाऱ्या -यशीं ह्या रूपांत दिसतो;

२. कांहीं थोड्या स्थळीं जुन्या द्विस्वरांतर्गत व्यंजनांच्या जागीं य येतो, त्यांकरितां § ५४ पहा.

३. संयुक्त स्वरांत येणाऱ्या इ आणि ए ह्यांच्या उच्चाराचें लिपिचिन्ह म्हणून : इ + स्वर याचें : पांड्या (पंडित-), प्यार (प्रियकार-); प्यास (पिपासा), प्याहा (षीहा), मण्यार (मणिकार-); ए + स्वर याचें : आग्या (अग्नेग-) द्यावा (ता.-प. देय-); या-प्रत्ययान्त, जुन्या एआ-प्रत्ययान्त, सामान्य विश्क्तीचीं रूपें, पहा § १९१; स्वर + इ याचें : पडकय (प्रतिकृति-), वइ च्या जोडीनें वय (वृत्ति-);

हे दोन्ही लिपींचे प्रकार विशेषतः अंत्य स्थानीं नेहमीं येतात; ऊ-च्या स्थानीं ज्या तऱ्हेनें व येतो त्याच तऱ्हेचा इ आणि व यांचा परस्परसंबंध आहे, ता. प. § ५७.

ऊष्मवर्ण

§ १५५. मराठींत ऊष्मवर्ण असा एकच आहे (पहा § १५) आणि त्याच्या पुढें येणाऱ्या स्वराच्या प्रयत्नाप्रमाणें त्याचे दोन भिन्न उच्चार होतात. अ, उ, ओ यांच्या पूर्वी दंत्य आणि इ-पूर्वी, आणि ए पूर्वी सुद्धां, होतो यावद्दल शंका नाहीं, तालव्य होतो. मराठींतील ऊष्म्याचें कांहींहि मूळ असो, जुन्या प्राकृत तालव्यापासून निष्पन्न झालेल्या स्पर्शांच्या कोटींतच उच्चारदृष्ट्या तो आज वसतो (पहा § १००). इतर भाषांतून मराठींत जे शब्द आंगंतुक आले आहेत ते तिने आपल्या प्रकृतीनुसार आत्मसात् केले आहेत; उदा. शर्म, शुमन्, शीशा, गुमश्त्, हे फारसी शब्द मराठींत सरम (शरमहि आहे), सुमर, शिसा, गुमस्ता, असे बनले आहेत. शाई ह्या शब्दाचें मूळरूप शाई नसून श्याहि असलें पाहिजे यांत शंका नाहीं. जुन्या य च्या लोपामुळें ह्या शब्दांत स-चा उच्चार तालव्य कां झाला याचा उलगडा पडतो; त्याचप्रमाणें सामान्य विभक्तीच्या राजा ह्या रूपांत यलोपामुळें ज-चा उच्चार तालव्य होतो; त्याचप्रमाणें भोशा ऊस ह्या रूपांत भोस-ची सामान्य विभक्ति भोशा अशी झाल्याने तालव्य ऊष्म्याची बहुधा निष्पत्ति झाली असावी. शंभर किंवा सवा-शा ह्या रूपांतील तालव्य ऊष्मा एक तर यश्रुतीमुळें आला असेल किंवा शें(शतम्) च्या साक्षात् अनुकृतीमुळें झाला असेल; या दुसऱ्या उपपत्तीला LSI, पृ. २२-२३ येथें दिलेल्या लोकभाषेतील शंभर ह्या रूपानें दुजोरा मिळतो.

हा ऊष्मवर्ण एकेरी असो किंवा द्वित्व पावलेला असो, आद्याक्षरींचा असो किंवा शब्दमध्यभागींचा असो, त्याचा सर्वत्र एकस्वरूपाचाच इतिहास आहे.

§ १५६. § १०२ आ.पु. येथें प्रा. छ-पासून निष्पन्न झालेल्या स(श)-चा विचार झालेला आहे. प्रा. स-च्या द्वारें त्याचे मूळरूप पुढीलप्रमाणें असतें.

सं. स. (१) आद्याक्षरींचा : सई (स्मृति-), सकार (सत्कार-), सगळा (सकल-), संगें (सङ्ग-), संचरणें आणि इतर सं-सां(सम्)युक्त धातुरूपें (ता. प. संलग्न-पासूनचे सलग), सत (सत्त्व), सरणें (सृ-), सार (सार-) आणि ओसरणें ओसरी ओसार निसरणें संसार इ. संयुक्त शब्द, सव (सप्-), सव (सव्य-), सवत (सपत्नी) आणि सवा (सपाद-), साडे (सार्द्ध-), इ. स-युक्त शब्द, संवथळ (सम-), सवें (समय-), साऊ (साधु-), साक (साक्षिन्-),

साच (सन्ध-), साजणें (सरुज्-), सांज्ञ (संज्ञा-), सात (सप्तन्), सांता (सत-)
 सातू (सत्तु-), सांध (संधि-), साप (सर्प-), सापें (सांप्रतम्-), सावंतु
 (सामन्त-), सायर (सागर-), साहणें (सह-), शिजणें (शिज्-), शिवणें (शिवन्-),
 शिसें (शिस-), शीं (सहित-), शीट (श्रेष्ठे-), शीत, ता. प. उंशीत (शिक्थ-),
 शीव (सीमा-), सूआर (सूफार-), सुई (सूचि-), सुगी (सु ; ता. प. सुरंग, सोवळ)
 सुरण (सुरण-), सूत सुतार, (सूत्र-), सुर (सुरा), शेणवी (सेनपति-),
 शेटूर (सिन्दूर-), शेवती (सेमन्तिका), सोने (सुवर्ण-), सोपणे (समर्प-), सोयर
 (सोदर-), सोवळ (सुकोमल-); (२) शब्दमध्यभागीं : उसासा निसास
 (उच्छ्वास- , निःश्वास-), दास (दास-), दीस (दिवस-), पियास (पिपासा),
 मांस (मांस-), मास (मास-), रस (रस-), वसणे वास (वास-), आणि त्याच्या-
 पासूनचे सामासिक शब्द, ओवसा (उपवास), वेवसा (व्यवसाय-), हसणे (हस्-);

सं. श; (१) आद्याक्षरींचा : सकणे (शक्-), सडणें (शट्-), सडळ (शिथिल),
 सण (शण-), संत (शान्त-), ससा (शश-), सांकू (शङ्क-), सांकळ (शङ्खला),
 सांगणें (शंस-?), साडी (शाट-), साण (शाण-), साद ता. प. पडसाद (शब्द-),
 सादळणें (शादळ), सांवर (शम्बर-), साय (शाक-), साळ शाला (शालि),
 साळी (शल्य-), शिकणें (शिक्ष-), शिकें (शिक्थ-), शिंग (शृङ्ग-), शिपो
 (शिल्पिन्), शिरस (शिरीष-), शिसव (शिशपा-), शिळा (शीतल-), आगशीं-
 तील शी (शिखा-), शीण (शीर्ण-), शीर (शिरस-), शीस (शीर्षन्-), शीळ
 (शिला), सुआ (शुक्र-), सुका (शुष्क-), शुंठ (शुण्ठि-), सुणे (शुनक-),
 सुधा (शुद्ध-), ता. प. अनसूद (शुद्धि-), सुना (शून्य-), सुंब (शुल्ब-), सुसर
 (शिशुमार-), सूक (शुक्र), रूप (शूर्प-), सूळ (शूळ; ता. प. तिसळ), शें ता.
 प. सवाशा, शंभर (शतम्), शेगट (शिशु-), शेज (शय्या-), शेडा (शिखण्ड),
 शेरा (शिखर-), सांड (शुण्डा), सोस (शोष-); (२) शब्दमध्यभागीं: असोग
 (अशोक), आगस ता. प. मागस (अग्रशः), आस (आशा-), उसें (ओपश-),
 कसा (कश-), कुसळ (कुशल-), कंस (केश-), केसर (केशर-), तैसा (तादृश-),
 दस, ता. प. दसरा चौदस (दशन्-), देस (देश), नास (नाश-), निसणा
 (निशान-), पिसा (पिशाच-), पैस (प्रदेश-), फासा (पाशक-), मसण (श्मशान-),
 रास (राशि-), लस (लश-), लसण (लशुन-), वसने (वश-), वांसा (वंश),
 चीस (विंशति-), शिसव (शिशपा);

सं. ष; (१) आद्याक्षरीं : सहा (पष-), ता. प. सक (षटक-), सोळा (षोडशन्-), सांड (षण्ड-); (२) शब्दमध्यभागीं : आवस (आमिष-), कस (कष-), गवसणे (गवेषण-), जांशी (ज्यौतिषिक-), तुसार (तुषार-), तूस (दुष-), मौस (मिष-), म्हैस (महिषी), रीस (रिष), रुसणे (रुष), सास (शोष).

§ १५७. प्रा. स किंवा स्स यांच्या द्वारे मराठी ऊष्मवर्णांचे मूळ पुढे दिलेल्या वर्णसंयोगांपासून असते :

सं. स्यः (१) आद्याक्षरीं : साळा ह्यांत नक्की आणि कदाचित् साडू (स्याल-; संस्कृतांत स्यालहि आहे, पण तो मागाहूनचा दिसतो); (२) शब्दमध्यभागीं : अवस (अमात्रास्या-), आळस (आलस्य-), कांसे, कांसार (कांस्य), रहस (रहस्य-);

सं. श्य; (१) आद्याक्षरीं : सावळा (श्यामल-), सांवा (श्यामाक-); (२) शब्दमध्यभागीं : दिसणे (दश्य-), वंसवा (वेद्या-), आणि कदाचित् कांसव (कश्यप);

सं. : ष्य : पूस (पुष्य-);

सं. स्य : उस्ते (उह्या-), पैसाव (प्रतिस्त्वाव-); आसरा (आश्रय) हा अर्थांत तत्सम आहे.

सं. श्र, आद्याक्षरींचा : शेट (श्रेटिन्-); शब्दमध्यभागीं : आंसू (अश्रु-), मिसळ (मिश्र-), विसवणे (विश्रम्-), सासू (श्वश्रू-) आणि संबंधवाचक नामांचा-स हा प्रत्यय (श्री-); ता. प. निसण निर्शण (निःश्रेणि-);

सं. श्रु : सान (श्रुण-), शेंबा (श्रुमन्-);

सं. स्व : साई गोसावी (स्वाग्निन्); सैर (स्वैर-) आणि सगा (स्वक-) हे अर्थ-तत्सम ; म्हणजे छूर (स्वर-) हा शास्त्रीय शब्द आहे असे म्हटले पाहिजे.

सं. श्व, आद्याक्षरींचा : सासूसासरा (श्वश्रू-, श्वशुर-); मध्यभागीं : आसंद, आसुपाठी (अश्व), पास, ता. प. पासोळ (पश्व-); श्व-चा स्स झाल्यामुळे सं. मातृष्वसृकः ह्यापासून संक्षेपाने प्रा. माउरिसआ. म. मात्रशी हीं रूपे होण्यास मदत झाली. संस्कृतमध्ये श्व-पूर्वी महाप्राण अला असतांनाहि स होतो : निसास (निःश्वास-); तर मग परव्हां हे रूप मूळचे मराठीतले आहे अस भरले तर सं. परःश्वः पासून झाले नाही असे म्हटले पाहिजे;

सं. ष्व : शीस (शीषन्-); कसणे (कष-) हाहि नक्की; वरसणे (वर्ष-) आणि आरसा (आदर्श) हे शब्दहि तत्सम मानले पाहिजेत आणि ते दोघेहि जुनेच आहेत (पहा पिशळ § १३५);

सं. स आद्याक्षरींचा, पुढें अनुनासिक असलेला : सांव (लायु-) आणि विसरणें (विस्वृ-) हीं खात्रीचीं उदाहरणें आहेत आणि तीं §§ १३६, १३८ ह्यांत म्ह ह्या विकृतींचीं जीं उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांच्या उलट आहेत; सून (स्नुपा-) ह्याची उपपत्ति निराळीच आहे; त्या ठिकाणीं जुना वर्णविपर्यय आहे आणि त्याचें प्रा. सुण्हा हें प्रमाण आहे. श्म-ची भानगड आहे. एका वाजूला रस्सी (रस्मि-) ह्यांत ऊभ्याच्या द्विन्वासुळें तो परभाषेला आहे असा संशय येतो; शिवाय अशा तऱ्हेचें प्राकृतमध्ये एकच रूप आहे; आणि आसंद ह्याची व्युत्पत्ति अश्वगंध-प्रमाणें अश्वगंध-पासूनहि होऊं शकेल; दुपऱ्या वाजूला म(म्ह)सण या शब्दांत आद्य ऊभ्याच्या विकृतीला कदाचित् असवर्णपतीनें मदन झाली असेल (प्रा. मंसु- < सं. श्मधु- ह्यांचीहि तीच गोष्ट आहे; पशु पिशल § ३१२). या प्रश्नाचा निर्णय लावणें फार कठीण आहे; एवढेच म्हणतां येईल की शब्दमध्यभागींचा श्म असो किंवा स्म असो, त्याची स्स ही विकृति वायव्य भाषांत सामान्यतः होते (ग्रियर्सन, ZDMG, पृ; ७७), आणि ती त्या भाषांत फार जुन्या काळापासून आहे. लिनी या जुन्या ग्रंथकारानें काशिर (कश्मीर-) याच्याशीं जुळणारें असें कासिरि असें रूप वापरलें आहे; तसेंच अरेयन यानें Assakenoi = अश्मक असें रूप वापरलें आहे. युत्रय द म्हं यांच्या पोथीच्या पानांत स्म हा संयोग सामान्यतः शिल्लक राहिलेला दिसतो, पण तेथेहि विभक्तिरूपांत वरील विकृतीचीं पूर्वलक्षणें दिसताना; त्यांत -स (-स्य) ह्या षट्ठीप्रत्ययाचा सप्तम्यर्थी जो उपयोग होतो त्याचें कारण सप्तमीच्या -स्मिन्प्रत्ययाचें- सि असें रूपांतर झालें असावें हें होय, असें वाटते (ता. प. सनार, J. As., १८९८, २ पृ, २१४ इत्या.).

महाप्राण

§ १५८. जुन्या घोष महाप्राणांची, विशेषतः दोन स्वरांच्यामध्ये, विकृति झाल्यामुळें संस्कृतमध्ये ह आला आहे (पहा § २); प्राकृतांत द्विस्वरांतर्गत सर्व महाप्राण व्यंजनांचें स्पर्शत्व नष्ट झालें आहे आणि वैदिक संस्कृतांतच ज्या विकृतीला प्रारंभ झाला ती येथें चालू राहिली एवढेच. अर्थात् संस्कृतमधल्या, प्राकृतमधल्या आणि आधुनिक भाषांमधल्या ह-मध्ये तार्त्त्विक असा कोणताच भेद नाहीं, आणि पुढें जर भेद केले असतील तर त्यांना फक्त वर्गीकरणापुरती किंमत आहे.

§ १५९. आद्याक्षरींचा मराठी ह पुढीलप्रमाणें मूळ असलेल्या प्रा. ह-पासून झाला आहे :

सं. ह. हणणे (हन-), हरण (हरिण-), आणि व्युत्पत्तिकोशांतील ह हें आद्याक्षर असलेले बहुतेक शब्द.

सं. भः होणे (भू-); ह्यांत भ-चा ह होण्याचें कारण हा शब्द वाक्यांत वारंवार सदा-यक म्हणून उपयोगिला जातो; अगदीं जुन्या प्राकृत ग्रंथांत हें रूप सांपडते (ल्पूडर्स, Bruchstücke, पृ. ६०-६१); भांड (भाण्ड-) ह्याचें जर म. हंडी हें दिसतें त्याप्रमाणे जोडरूप असेल तर त्याची उपपत्ति होणे-पेक्षां अधिक दुर्बोध आहे; नुसतें ह-युक्त रूप सातव्या शतकांतील ग्रंथांत आढळतें, पण तें फक्त समासांत भ शब्दमध्यभागीं असल्यामुळें तसें झालें आहे; उलट पक्षीं हण्डिका हें रूप पंधराव्या शतकांतील एका सुभाषितांतच प्रथम सांपडतें.

शब्दमध्यभागीं येणारा ह पुढीलप्रमाणें मूळ असलेल्या प्रा. ह-पासून झालेला असतो:

सं. ह : अहार (आहार-), कोल्हाळ (कोलाहल-), गेह (गेह-), बाहेर (बहिः), बाही (बाहु), मोहो (मोह-), रहस (रहस्य-), रोह (रोह-), रोही (रोहि रोहित-), लहर (लहारे-), लोहार (लोह-), वहण (उपानह-), वाहण (वहन-), विवाह व्याही (विवाह-), वेवहार (व्यवहार-), साहणे (सह);

सं. ख : दुही (*दुख-, दुःख-च्या जागीं); सं. घ : पाहुणा (प्राघुणक-), माहो (माघ-), मेहुडा (मेघ-), रहाट (अरघट-), लहु (लघु-); ता. प. माहेर (मातृगृह-);

सं. थ : पोहा (पृथुक-), मेहुण (मैथुन-), रहंवर (रथ-);

सं. भः अहेव (अविभवा), गहूं (गोधूम-), दहीं (दधि-), बहिरा (बधिर-), मोह (मधु-), राही (राधा), वहु (वभू-);

सं. भः अहाणा (आभाणक-), गहिरा (गभीर-), निहाळणे (निभल्-), लाहणे (लभ्-), लोभो (लोभ), हिलगणे (अभिलग्न-); अघोष महाप्राणाचीं उदाहरणें नाहींत; ता. प. पिशल्, § २००, आणि बी.म्स, १, २७१; शिवाय संस्कृतमध्ये सुद्धां इतरांच्या मानान फवर्ण फार क्वचित् येतो आणि त्याचें मूळहि बहुधा दुर्बोध असतें, पहा वाकरनागेल § १५८;

सं. स किंवा ष + न किंवा ण > प्रा.ण्ह; ह्या वर्णसंयोगांतील महाप्राण एक जातो तरी, नाहींतर मध्यें स्वराने विश्लेष होऊन राहतो; पहा § १३६; प्रा. म्ह-बद्दल § १३८ पहा.

§ १६०. काहीं स्थळीं ह हा जुन्या ऊष्मवर्णापासून झाला आहे हें बहुतेकांना मान्य

आहे. हे खरे की वायव्यभाषाभिभागांत (सिंधी, पंजाबी, काश्मिरी ह्यांत) द्विस्वरांतर्गत स हा पुष्कळ वेळां विवृत होऊन त्याचा ह होतो (पहा बीम्स, १, २५९ आ. पु.; प्रिअर्सन Phon., § ६८); ही विकृति अशिष्ट गुजराथी भाषेन आणि पश्चिम राज-पुतान्यांतहि सांपडते (LSI, गिह्ली, पृ. २, ११, ५; राज०, पृ. ४, ३३०). मराठींत मात्र गुजराथीच्या सामेवर असलेल्या दोन स्थळां आणि रूपदृष्ट्या तिच्याशी सजातीय बोलींत ही विकृति दिसून आली आहे (LSI, मराठी, पृ. १४४, १४८).

आदाक्षरी किंवा द्विस्वरांतर्गत येणारा संस्कृतांतील ऊष्मवर्ण मराठींत सामान्यतः शिळक र'हतो; विरुद्ध उदाहरणं विवाद्य तरी असतात किंवा त्यांचें निराकरण तरी करतां येतें.

त्यांपैकीं महत्त्वाचीं संख्यावाचक शब्दांतील आहेत. सं. दशन्च्या जागीं सामान्यतः येणाऱ्या दस ह्या रूपाच्या जोडीनें दहा हें रूप सर्वांत अधिक वेळां येणारे आणि दुसऱ्या दसकडीमध्ये अकरा बारा तेरा चौदा पंधरा सोळा सतरा अठरा हे संख्यावाचक शब्द येतात. अशोकाच्या शिलालेखांत हीं रूपं आढळत नाहींत; पण वररुचीच्या काळींहि तीं होतीं याला त्याच्या ग्रंथाचें प्रमाण देतां येईल (पिशळ, § २६३, ता. प. § ४४३, ४४६). सत्तर (सप्तति-) या संख्यावाचक शब्दाचे समासांत हत्तर असें रूप होतें; हें रूप प्राकृताच्या पुढील काळचें आहे (पिशळ, § २६४).

द्विस्वरांतर्गत ऊष्म्यांत ही जा विकृति दिसून येते ती निव्वळ मराठीच्या दृष्टीनें संख्यावाचक शब्दांमध्ये पाहतां ज्या अनेक अपवादत्मक गोष्टी दिसून येतात त्यांपैकीं एक आहे. आधुनिक लोकभाषांना स्थिररूप प्राप्त होण्याच्या पूर्वी त्यांच्या मातृभाषांत प्रचलित असलेले संख्यावाचक शब्दच त्यांच्यांत येणार हें उघड आहे. त्यामुळे वरजीं अपवादात्मक स्थळे दाखविलीं तीं मराठीच्या सर्व सजातीय भाषांत आढळतात (बीम्स, २, १३४ आ.पु ; ता. प. १, २८८).

दिवस-च्या जोडीनें प्राकृतांत दिअह- आहे (पिशळ § २६४) आणि तो शब्द म. दीस-च अशिष्ट जोडरूप दी यांत सांपडतो पण म. दी याविषयीं सं. दिव-वरून आलेला आणि दिवस-च्या संपर्कांनें नुंसकलिगाचा पुंल्लिगी बनलेला दिओ शब्द देशींत आहे ही गोष्ट नजरेस आणण्यानें कदाचित् उपपत्तीचें काम सोपें होईल असें वाटतें.

वरील गोष्ट मान्य केली की अस्य ह्या षष्ठीच्या प्रत्ययांवरून सामान्यविभक्तीच्या प्रत्ययाची उपपत्ति बसविणें चुकीचें ठरते (ता. प. § १८३) आणि आहणें हा धातु

असभूपासून, पःहणें पशपासून, वाहणें भाषपासून (हे शब्द वुत्पत्तिसूत्रांत पहा) साक्षात्संबंधानें वुत्पादयाचा प्रयत्न करतां कामा नये. हा ही हें ह्या दर्शक सर्वनामाची वुत्पत्ति अपभ्रंशांतील सं. एष पासून कांहीं लोकांनीं वुत्पादिलेल्या एहु या पुं. प्र.एक.रूपावरून लागत नाहीं (पिशल, § २६३); प्रा अह, अहो (पिशल, § ४३२) ह्या रूपांचें एक गूढ पडलेंलें आहे पण असो पासूनच तीं नक्की आलीं असें म्हणतां येत नाहीं. पूर्वीच निरर्थक असलेला ह हा निपात ह्या ठिकाणीं पुढे लगलेला आहे असें मानावयास नको काय (ता. प. ब्रुग्मान Demonstrativ-pronomena, पृ ६९)? हें कबूल केलें तरी हा शब्द मूळचा मराठींतील असणें खास शक्य दिसत नाहीं; कारण जरी दिव्यावदानांत हेवं असा शब्द सांपडतो तरी अशोकाच्या शिलालेखांच्या पूर्वभागांतील प्रतीत तो येत नाहीं (टी. मायकेल्सन, AJPh, १९०९, पृ. २९१, टीप १).

§ १६१. वर आलें आहे (§ ८३ आ.पु.) की महाप्राण स्पर्शांतील महाप्राणत्व अस्थिर स्वरूपाचें असते; दोन स्वरांमध्ये घातलेला किंवा आद्याक्षरीं स्वरांपूर्वी आलेला एक शुद्ध घोषरूपाचा श्वस हें त्याचें स्वरूप असतांना तें त्याचें अस्थिरत्व अणखी जास्त वाढणार हें स्पष्ट आहे (उदाहरणांकरितां LSI, मराठी पृ १४२, १६९, ३३२ पहा). शिवाय ही गोष्ट निवळ मराठीलाच लागू पडतें अशांतला प्रकार नाहीं; उलट सर्व भाषांत हें महाप्राणाचें स्वरूप दिखून येतें; मराठीच्या जवळच्या भाषांपुरतेच अवलोकनक्षेत्र संकुचित करावयाचें तर ता. प. LSI, राजस्थानी, पृ. २०, गुजराथी, पृ ३३०, ३४७ इ.

§ १६८ या ठिकाणीं पूर्वाक्षणाचें अनेक प्रकार सांगितले आहेत, त्यांच्या बुडाशीं हें महाप्राणाचें अस्थिरत्व आहे. मानूस्थानीय प्राकृत भाषेत पुष्कळदां द्विस्वरांतर्गत ह्वा लोप झालेला असतो आणि त्याच्या दोन्ही बाजूंच्या स्वरांचा संक्षेप होतो. त्या संक्षेपाचीं उदाहरणें :

अह > आ : § १६० मध्ये सांगितलेले अकरा आणि दुसऱ्या दसकडोंतील इतर शब्द (प्रा. दह), अग्रार (अग्रहार-), अहाणाच्या जोडीनें अणा (आभाणक-), था (स्थाघ-), पहारच्या जोडीनें पार (प्रहर-), फळार (फलाहार-), मराठा (माहाराष्ट्र-), मानभाव (महानुभाव-), लाहर्ण-च्या जोडीनें लाणी (लभ्-), वारणे (व्याह-), सहा-च्या जोडीनें सामाशी (षष), सुतार (सूत्रभर-);

अहि > अइ आणि क्वचित ए, ई रुद्धा; उदा. वरई (व-राह-), सई (सखी),

सहाच्या जोडीने साय (प्रा. साह-); एड (अंही-? पहा प्रिअर्सन, Phon., पृ. ४०३);
शौ (सहित-);

इह > ए, इ : आगशी (शिखा) पिहाच्या जोडीने पी (पीहन्-), शेंड (शिखण्ड),
शेरा (शिखर-);

एह > ए : उपेड (दे. उपेहड-);

अहु > औ, ओ : वहुच्या जोडीने वोमाई, ओवर आणि ववर (वधू-), साऊ
(साधु-);

अहो > ओ : तत्स. महोत्सव-वद्दल मोत्साव, मोत्साहः

उह > उ : अमू (अमुख-), गू (गूथ-);

आंह > ओ : ओयरा (अभ्यवह-), मोहळ-च्या जोडीने मोळें (मुख-), लोह
लोहार यांच्या जोडीने लोखंड (लंह-), मोहरा-च्या जोडीने समोर (मुखर-);

उहि > उइ : दुहीच्या जोडीने दुई (दुःख);

एहु > एउ : मेहुण, मेहुणा यांच्या जोडीने मेवुण, मेवणा (मैथुन-).

याच्या उलट दोन स्वरांत संधि झाला नसल्यास मध्ये ह येतो; उदा. बात्रला
(दे. बाउल्ल-) याचे जोडरूप बाहुला, पियो (प्रिय-) ह्याचे जोडरूप पिहु; नई (नदी)
याबद्दल नही; वइ (वृत्ति-) याबद्दल वही.

कांहीं ठिकाणी ह अगदी फालतुक येतो; उदा: कोडें (कूट-) ह्याच्या जोडीने
कोहडें, जु. म. जाला (जात-) च्या जागीं जहाला, झाला, दाहळ (ता प. सं.
दल.), ता. प. § १३६ आणि LSI, मराठी, पृ. ६६, १५७, १६९; फक्त लोक-
भाषेत येणाऱ्या साण-च्या जागीं येणाऱ्या साहाण (शाण) ह्याच्यावर सहान सान
(श्क्षण-) ह्याचा संपर्क झाला असेल; कणेर (करवीर-) याचे जोडरूप कण्हेर
यांतील महाप्राण हेमचंद्राने निर्दिष्ट केला आहे; चाम्हार (चर्मकार-) यांतील महा-
प्राण कुंभार (कुंभकार-) ह्याच्या चालीवर आला आहे.

शब्दांतर्गत वर्णप्रक्रिया

१ अक्षरसंयोग

§ १६२. शुद्ध मराठीतील शब्द सामान्यतः सरळ क्रमाने येणाऱ्या व्यंजनांचे आणि स्वरांचे बनले असतात आणि त्यांत जवळ येऊन संधिन पावलेले स्वर किंवा जोडाक्षरे येत नसावीत असे दिसते. अलीकडील काळां दुसऱ्या भाषेनून घेतलेल्या शब्दांत मराठी भाषेच्या प्रकृतिविशेषाशी ते एकरूप व्हावेत ह्याकरिता त्यांच्यांत विकृति झालेल्या नेहमी दिसतात, उदा. (विश्लेषाने) तरस (त्रस-), सपन (स्वप्न-), किरिस्तांव (क्रिस्त-), हुकूम (अर. हुकूम); (वर्णव्यत्यासाने) गिन्हा (ग्रह-), गोकर्ण (गोकर्ण-); (अक्षरहासाने) चिकसा (चिकित्सा), पंत (पंडित-), मशीद (अर. मस्जिद).

अलीकडील जोडाक्षरे

§ १६३. असे जरी आहे तरी वर दिलेल्या शब्दांत मुद्धां कांहीं जोडाक्षरे येतातच. त्यांचे कारण असे की वर § ५० मध्ये सांगितलेल्या शब्दांतर्गां स्वराचा अतिशय न्हास करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे विन्न अक्षरांतील व्यंजनं जवळ येतात; अशा तऱ्हेने जवळ आलेल्या व्यंजनांचा पुष्कळ वेळां साक्षात् संबंध येतो; आणि विशेषतः जव्हां अशा व्यंजनांपैकीं एक व्यंजन इषत्पृष्ठ असने त्या वेळीं तर हा प्रकार नक्की होतो असे दिसते; उदाहरणे ऊर्ध्ववर्णीनी : इस्पिटळ (हॉस्पिटल) म्होन्सव (महोन्सव-), चिकशा (चिकित्सा); र-चीं : (गि-हा आणि गोकर्ण हीं वर दिलीं आहेत, शिवाय) चत्रा < सं. चतुर-, चिन्हाट < दे. चिरिदृष्टि, चिरचिर < दे. चिरिचिरा, बकरा सं. बर्कर; ह-चीं : वहवर, ववर, वधूवर; अशाच स्पर्शसंलग्न ह-पासून उत्पन्न होणाऱ्या महाप्राण व्यंजनांकरितां § ९९, १०७, ११० ११२, १२४, १२८ पहा. ज्या वेळीं संलग्न स्थानांच्या व्यंजनांचा, उदा. मूर्धन्य आणि दन्त्य वर्णांचा, अशा तऱ्हेने संयोग होतो त्या वेळीं ह्या संयोगाचा निकट संबंध कांहीं अंशीं ह्या स्पर्शांच्या घोषत्वावर अवलंबून असतो असे दिसते. डॉ. प्र. रा. भांडारकर यांनी सांगितलेल्या माहितीप्रमाणे दोन अघोषांपासून (उदा. मूर्धन्य आणि दन्त्य, तटतटणे, वाटतो; दन्त्य+मूर्धन्य यांचे उदाहरण नाही) किंवा दोन घोषांपासून (उदा. मूर्धन्य+दन्त्य : हडदे, उडदा-; दन्त्य + मूर्धन्य: गभडा), खरीं जोडाक्षरे होतात. उलट पक्षीं जरी

प्रोट्, खी हा शब्द कानाला व्यक्षरि वाटतो तथापि दन्त्य अघोष आणि मूर्धन्य अघोष ह ह्यांच्या संयोगामध्ये स्वरभक्ति स्पष्ट अनुभवास येते; उदा. कात्डें.

§ १६४. अशा तऱ्हेने व्यंजने निकट आली असता त्यांचा एकमेकांवर परिणाम होतो. पुढे वर्णव्यत्यासार्थी आणि असवर्णपतीची उदाहरणे दिली आहेत; त्यांपैकी काहींची अशा तऱ्हेने उत्पत्ति झालेली आहे. शिवाय या अक्षरसंयोगामुळे सवर्णपतीची उदाहरणे निष्पन्न होतात आणि ह्या सवर्णपतीचे पुढीलप्रमाणे परिणाम दिसून येतात:

(१) घोषत्वावर परिणाम; ह्या प्रकारच्या सवर्णपतींत बहुधा परसवर्ण होतो; उदा. घांघ + अघोष : अभिकारी > आतकारी; अष् + पाव > आतपाव, अष् शेर > अच्छेर (पण अडशेरी शिल्क राहिला आहे.), मध चा > मचा; पण याच्या उलट गर्ता > गर्दा (भोक);

अत्रोष + घोष : धुक्धुकणे > धुग्धुगणे; रोटगा > रोडगा (रोटी);

(२) उच्चारभेद : पंच-तीस > पस्तीस, पंच सष्ट > पांसष्ट, श्यालि-बोढू > साढू (या ठिकाणी परसवर्ण हातो). शंशर्णा > शेन्नी (या ठिकाणी पूर्णसवर्णत्व येते). डां. प्र. रा. भांडारकर यांच्या माहितीप्रमाणे क् + ल याचा उच्चार जवळजवळ क्ळ असा होतो.

ह्या मराठीतील अक्षरसंयोगाचा एक परिणाम म्हणून न आणि र जवळ आले असतां मध्ये द येतो (उदा. वाँदर वानर-, पंधरा, प्रा. पणरह, सं. पचदशान) हे सांगण्याचे हे स्थळ नव्हे); याचे कारण असे की इतर भाषांमध्ये आणि मराठीत जी एकदपता दिसते तिच्यावरून हा प्रकार मराठीच्या जन्मापूर्वीचा आहे हे सिद्ध होते.

व्यंजने आणि स्वर यांचा संयोग.

§ १६५. इतर आर्यभारतीय भाषांप्रमाणेच (कश्मीरी सोडून, पहा ग्रियसन, Man. Kāśm., § c). मराठीतहि स्वर आणि व्यंजन संलग्न झाली असतां क्वचितच त्यांचे एकमेकांवर परिणाम होताना. ह्या विशिष्ट संयोगांचा सर्वांत उत्तम प्रकार तालव्यांत आणि ऊर्ध्ववर्णांत दिसून येतो; कारण त्यांच्या पुढे अ, उ, ओ हे आले असतां दन्त्य उच्चार होतो, आणि पुढे इ, आणि क्वचित् ए, हे आले असतां तालव्य उच्चार होतो. लोकभाषांत पुढे ये (= शिष्ट मराठीतील ए) झाला असतां क्वचित् तालव्य उच्चाराकडे प्रवृत्ति असते; उदा.-कोंकणांत ग्येला गेला ह्यां-

ऐवजीं जेला, घेऊन-च्या ऐवजीं झेऊन, केलां च्या ऐवजीं चेलां, अशीं रूपे होनात (पहा LSI, Mar., पृ. ६५). कोंकणांचें इतर गोष्टींप्रमाणें या गोष्टींतहि गुजरार्थीशीं साम्य आहे (LSI, Raj., पृ. ३३०). चतुर्थीच्या अनेकवचनाचा ला हा प्रत्यय आणि २ विष्यकाळीं प्रथमपुरुषीं एकवचनाचा ल असे प्रत्यय लागतांना अनुनासिक स्वरासुळें ल-चा न होतो ही गोष्ट मागे § ७२ येथें नमूद केली आहे.

संलग्न व्यंजनासुळे स्वराच्या उच्चारामध्ये, विशेषतः लोकाभाषांत, फरक झालेला दिसून येतो; उदा. ओष्ठ्य वर्णाच्या आणि मूर्धन्य ल च्या संयोगासुळें अ मध्ये अ-स्पष्टत्व येतें (§ ७९). काव्यभाषेत दोन निकटवर्ती व्यंजनांमधील येणाऱ्या स्वराचा उच्चार त्या व्यंजनांच्या उच्चारावर अवलंबून राहतो: शब्दान्तो र, ल, ल किंवा मूर्धन्य स्पर्श आला असतां, उपान्त्य व्यंजन जर तालव्य असेल तर इ हा (विशेष-स्वर मध्ये घातला जातो; दुसरें व्यंजन असेल तर उ येतो (आपुला, बगुळा, बापुडा, मेहुडा, पण साजिरा इ०); र-नंतर उ हाच विशेषस्वर घातला जातो (ता.प. दर्शन आणि मार्ग यांचे जागीं दृशन, मार्ग); पहा जोशी § १७५. मूर्धन्यापूर्वीं अ आणि उ यांच्या विकल्पाबद्दल § ७६ पहा.

२. भिन्न अक्षरांवर होणारे परिणाम.

स्वरांतर

§ १६६. कांहीं शब्दांत पुढील अक्षरांतील अवयवांचे परिणाम मागील अक्षराच्या स्वरोच्चारावर होऊन स्वरान्तर झालेले आढळतें. ह्यांपैकी कांहीं उदाहरणे सांगितलेली आहेतच; उदा.—अ-चा ई होणे:—मंजिरी (मंजरी-), मिरी (मरीच), वेल (वल्ली); ऐशीं (अशी ति-) ह्यांत ऐ होणे; जोडाक्षरांत द्वितीय वर्ण य असतां मार्गाल स्वर ए होणे; उदा.—मंर (मर्यादा-), शंज (शय्या-), वर वरी (उपरि) यांच्या ऐवजीं उवेर, कां. वेरी; इ-वर्णाची ऱ्हस्व उ-वर्णाशीं सवर्णापत्ति, उदा०—सुसर (शिशुमार-), बिंदच्या जोडीनें बुंद (बिन्दु-) इ; पहा § ७५ आ. पु. हीं सर्व उदाहरणे सुसूत्र नसून कोठे तरी सांपडणारीं आणि बहुतेक सर्व मराठीपूर्वकालीन आहेत; कोंकणांत मात्र एकाच विशिष्ट तऱ्हेचा प्रकार बऱ्याच वेळां येतो; उदा. शिष्ट मराठीतील करूनच्या ऐवजीं कोर्न, घरींच्या ऐवजीं गरि, आणि मग गेर (पहा LSI, Mar., पृ. १६७). मराठीबाहेरहि हे प्रकार अगदीं दुरळक आहेत; त्याचें उत्तम उदाहरण केरा या शब्दाचें आहे. मध्यभारतीयभाषांत या शब्दापासून स्वामित्व-

दर्शक विशेषण होतें आणि तो बहुधा संस्कृत कार्य या शब्दापासून आला असावा (पहा बीम्स, पृ. २८७ आ. पु.); पण प्राकृतकालीं हि हा शब्द असल्याबद्दल दाखला सांपडतो (पहा पिश्ल, § १७६; ता. प. ग्रोमॉ, Mel. S. Lévi, पृ ७६), आणि त्यायोगानें आर्यभारतीय भाषांच्या वर्णप्रक्रियेच्या नियमांना बाध येतो (पहा. बीम्स, पृ. १३४ आ. पु.). काश्मीरी मात्र अपवादात्मक आहे आणि तिच्यांत हिंदुस्थानांत इतरत्र न दिसणारी आणि अपवादात्मक स्वरपद्धति निर्माण झालेली दिसते (पहा ग्रियर्सन, Man. Kāśm., § ६).

वर्णव्यत्यास.

§ १६७. गुजराथीमध्ये वर्णव्यत्यासाची उदाहरणे विशेषतः जास्त आढळतात, हें भारतीय भाषांच्या पाहणींत (Raj., पृ. १३१) दाखल असलेल्या माहितीवरून दिसून येतें. पण बीम्स यांच्या मताप्रमाणे (१, पृ. २७६) ही उदाहरणे हिंदुस्थानभर सर्वत्र, निदान अडाणी वगांत, प्रचलित आहेत आणि त्यांच्याकडे कोणी सांप्रान्यतः लक्ष देत नाहीं, कारण तो एक अडाणीपणाचा किंवा विक्षिप्तपणाचा भाग समजला जातो. मराठीच्या कोशाचें सूक्ष्म निरीक्षण करितां शिष्ट भाषेमध्ये प्रविष्ट झालेलीं अशीं कांहीं उदाहरणे त्यामधून काढतां येतात; त्यांपैकीं कांहीं, उदा०-हळू (सं. लघु-) ह्याचें हेमचंद्रानें हलुअ असें रूप दिलें आहे (पहा पिश्ल § ३५४), वऱ्याच प्राचीन यांचा प्राकृत ग्रंथांत दाखला आहे; निडाळ (सं. ललाट, पाली नलाट, प्रा. निडाल) हा तर सर्वांत प्राचीन प्राकृत काळापर्यंत जाऊन पोहोचतो. तीच गोष्ट वहाण (सं. उपानह, पाली-उपाहना) याची आहे; कुहाड (कुठार-) हा प्राकृतमधील अस- वर्णपत्ति झालेल्या कुहाड-च्या आर्भीचा आहे. हीं जीं उदाहरणे दिलीं त्यांच्या जोडीला पिश्लनें सं. दीर्घ पासून प्रा. दीहर हें वसविलें आहे. पण ती खास चूक नाहीं; उलट पक्षीं मराठींतील देर 'विलंब' हा शब्द जुन्या काळच्या *देरी-शब्दापासून आला असला पाहिजे. ह्याला आधार म्हणजे सिंधींत देरि शब्द आहे आणि तो पेहेलवी किंवा फारसीतून आलेला देर 'फार वेळ' ह्या शब्दापासून झालेला आहे. प्रा.दीहर- हा शब्द म्हणजे केवळ ह्या इराणी शब्दाची व्युत्पत्ति लावण्याचा प्रकार आहे. उलट पक्षीं सून (सुषा) हा शब्द जुन्या काळीं झालेल्या वर्णव्यत्यासानें निष्पन्न झाला आहे (सुषा *दृणुसा > सुषा; § १३९. मधील पिश्लची व्युत्पत्ति अग्राह्य आहे.)

अलीकडे झालेल्या वर्णव्यत्यासाची उदाहरणे थोड्या शब्दांतच दिसतात. ज्यांच्या संबंधाने खात्री वाटेल अशीं रूपे म्हणजे कोथिंबीर (कुस्तुम्बरी) याचें जोडरूप कोथींब, फळार (फलाहार-) ह्याचें जोडरूप फराळ, इतर भाषांत येणाऱ्या खडतर यांचें जोडरूप खत्रड; आतां पेहरण हा शब्द दे० परिहण या शब्दाच्या द्वारा सं. परिधान शब्दाशीं संबद्ध असावासें दिसतें. पण असेंहि असूं शकेल की हा मूळचा फारसी असून हेमचंद्रानें त्याची संस्कृतवरून व्युत्पत्ति दिली आहे. महाप्राण आणि अन्तःस्थ यांव्यतिरिक्त वर्णव्यत्यास क्वचितच होतो. केतकशब्दाऐवजीं जरी केकत असें रूप क्वचित आढळतें (उदा.—केकतपान), तथापि तो एक संस्कृतज्ञांनीं वापरलेल्या शब्दाचा अशुद्ध उच्चारच होय, आणि केवडा हा त्याचा खरा तद्भव प्रतिशब्द होय. नुकसान (अर०नुक्षण) ह्या शब्दाऐवजीं येणारें नुस्कान हें रूप म्हणजे संस्कृत पद्धतीवर परकीय शब्द रूपांतरित करण्याचा प्रकार आहे. (ता. प. स्कन्ध—इत्यादि). स्वरांच्या वर्णव्यत्यासाची उदाहरणे फार थोडीं आहेत; त्यांत असोग (अशोक) ह्या ऐवजीं येणारा ओसग, अडुळसा (सं. अटृष-), हे वृक्षवाचक शब्द आहेत; नेदणें हें न देणें याचें रूपांतर असून प्रस्तुत स्थळीं उदाहरण म्हणून सांगतां येत नाहीं, कारण खरें पाहतां नेणणें (न जानाति) ह्या नियमास अनुसरून झालेल्या रूपाच्या चालीवर तें झालेलें आहे.

शिमगा हें जें सणाचें नांव आहे त्याची गोष्ट विलक्षण आहे. हा शब्द दे.सुगि-म्हओ (सुग्रीष्मक-) यापासून आलेला असावा; म्हणजे ह्या शब्दांतील उग आणि इम्ह या दोन भागांची ऐनजिनसीं उलटापालट झाली आहे. हा व्यंजनांचा व्यत्यास विशेषतः चमत्कारिक आहे.

§ १६८. पुष्कळ वेळां पुढील वर्णांचें महाप्राणत्व आर्ध्यांच्या वर्णांवर येतें. ही गोष्ट बहुधा महाप्राणत्वाचें स्थान नकीं नाहीं या भावनेनें होते. अशा पूर्वाक्षरावर आलेल्या महाप्राणत्वापासून वर्णव्यत्यास हा भिन्न समजला पाहिजे (§ १६१, १६९ पहा; ता. प. ग्रॅमोँ, उ. नि. पृ. ६६).

अंत्याक्षरीं येणारा ह हा शब्दाचा घटकावयव होऊनच शिळक राहातो. इतर भाषांतून आलेल्या शब्दांचीं रूपे पाहतां ही गोष्ट सिद्ध होते; उदा. (र)राहा, फा. राह), तन्हा, फा. तरह (पहा मोल्सवर्थ, Pref., obs. 8); याच कारणामुळे अंशतः लाहो, मोहो, इत्यादि अंत्याक्षरांत ह असलेल्या नामांच्या प्रथमंत जुन्या काळांतील अंत्यस्वर शिळक राहिला आहे (§ ७८ पहा); आणखी याच कारणामुळे

कुठार ह्याचें वर्णव्यत्यासानें कुऱ्हाड हें रूप होताना महाप्राणाचा स्थानव्यत्यास झालेला नाही हेहि निश्चिा आहे.

वर सांगितलेच आहे की हा वर्णव्यत्यास फार जुन्या काळचा आहे. काहीं महाप्राणांचीं स्थलांतरें मराठीपूर्वकालीन आहेत. एकाक्षरी शब्दांत हाड (अस्थि-ता. प. अडी) ह्या शब्दाची हीच गाष्ट आहे, आणि देशींत आणि इतर आर्य-भारतीय भाषांत त्याचीं जीं रूपं आहेत त्यावरून हें सिद्ध होते; ओंठ (ओष्ठ-) याचें जोडरूप होंट याचाहि गाष्ट तीच; मराठीतील या शब्दाचें रूप पश्चिमभागांतील इतर सर्व भागांत सांपडत; आणि शिवाय वं. थाट या रूपावरून असें दिसते की या शब्दांतील व्यत्यासाचा प्रकार अगदीं बिनभानगडीचा नाही हें खास. त्याचप्रमाणें खांरु (कक्ष-) हें रूप एक तर कांख यांतील महाप्राणाच्या स्थलांतरानें झालें असेल किंवा प्रथम सवर्णापाति आणि मागाहून महाप्राणाचीं असवर्णापाति अशा तऱ्हेनें तें झालें असें; ह्यांच्या मधली स्थिति म्हणून *खांख हें झुजणें (दुध्य) ह्याप्रमाणें सिद्ध करितां येते आणि त्यांतील सवर्णापाति स्पष्टच आहे. दुसरें असें की झुजणें ह्याचें झुजणें असे जें जोडरूप आहे त्यावरून अशी शंका येते की महाप्राणाच्या पूर्वाऋषणाची वर्णव्यत्यास ही एक सामान्यतः पूर्वावस्थाच असावी.

बहुक्षरी शब्दांच्या अंतर्भागीं पूर्वीच्या स्पर्शवर्णाशीं संलग्न होण्याची महाप्राणाची प्रवृत्ति वर पुष्कळदा सांगण्यांत आली आहे (पहा § १६३); इतर भाषांतही ही प्रवृत्ति नेहमींच आढळून येते (पहा बीम्स, १, पृ. १९१-१९२); घेणे (ग्रह), यांत हा प्रकार प्राकृ-काळींच झालेला आहे; हाच प्रकार म्हैस (महिषी), म्हातारा (महत्तर), सामान्यतः म्ह आरंभीं असलेले सं. महा-पासून झालेले सर्वच शब्द, म्हेंतर (फा मिहेंतर) ह्यांचाहि आहे. फत्तर हा शब्द अगदीं अलीकडचा दिसतो, कारण त्याचा मूळ शब्द पथर यांत जीं द्वित्व पावलेलीं व्यंजनें आहेत त्यावरूनच तो पुसन्या भाषेतून आला आहे हे सिद्ध होतें. या वरील प्रवृत्तीमुळेच कडई (कटाह-) हें रूप झालें आहे; ह्यांत कदाचित् कडणें (कथ-) या भूतूचाहि परिणाम झाला असेल याखेगीज मोल्सवर्थनीं अंतःस्थ + ह ह्या जोडाक्षरांचा जो वर्णव्यत्यास सांगितला आहे, उदा. विहल, (पहा obs. 14, Pref; पृ. XV) याकडेहि लक्ष वेधणें जरूर आहे.

असवर्णापत्ति.

अ. महाप्राणाशीं संबन्ध असलेली असवर्णापत्ति.

§ १६९. ह्या असवर्णापत्तीची उदाहरणे पुष्कळच आहेत: खाद (प्रा. खद्द-), खांद (स्कन्ध-), खुवळणे (क्षुम्-), झांकर (दे. झंकर-), झांज-झांजरी (झंजा, झंजरी) झुंजणे (ता. प. झुंजणे, सं. युध्य-), ठाडा (प्रा. ठड्ड- , सं. स्तब्ध-), थांग (दे. थग्ध , ता. प. था : सं. स्थाघ-), थांवणे (स्तम्भ-), भट , धोट (धृष्ट-), भट्ट (हा घेतला तेव्हा खास भट्ट ह्या रूपांत घेतला असावा, पण ता. प. भटकणे; सं. भ्रष्ट), भीक (भिक्षा), भूक (बुभुक्षा, दे. भुक्खा), हडकणे (हठ्-), हंवा हंवरणे (हम्भा-), हात, हत्ती (हस्त-, हस्तिन्-), ह्या सर्व रूपांत ग्रंभीं यांनी आपल्या Dissimilation consonantique या पुस्तकाच्या पृ. १०३ वर जे तीन नियम सांगितले आहेत त्यांच्या अगदीं विरुद्ध ही असवर्णापत्ति उत्तराक्षराश्रयी आहे; ता.प. त्यांनी पृ. १०६ वर दिलेली संस्कृत उदाहरणे. वास्तविक, ह्या सर्व शब्दांत किंवा या शब्दांच्या आश्रयभूत धातूशांत दुसरा महाप्राण वर्ण अंत्य असतो, आणि अन्त्य-स्थानांतील महाप्राणत्वच सर्वांत आधीं नष्ट होतें (ता. प. § ८८). लोखंड (लोह-खण्ड)सारख्या खऱ्या द्व्यक्षरी शब्दांत असवर्णापत्ति नियमानुसारें 'पूर्वाश्रयी असते. ही स्थिति *गर्हथ (गृह-स्थ-)पासून झालेल्या गर्थ ह्याचा झालेला जो गर्त त्याची आहे. त्याच्यापासून पुढें घरत शब्द झाला तो निःसंशय घर या शब्दाशीं घोटाळा झाल्यानें झालेला आहे. पल्लें शब्दाची व्युत्पत्ति जरा कठीण आहे: देशींत पलही आणि फलही अशीं दोन्ही रूपे आहेत; दुसरें कदाचित् आधींचे असेल, पण फल-शीं घोटाळा झाल्यानें पहिल्या रूपापासूनहि तें झाले असेल.

आ. उच्चारविषयक असवर्णापत्ति.

§ १७०. प्राकृतांतच हिचीं कांहीं उदाहरणे नमूद आहेत; उदा. लिव (ता. प. तत्सम निव; पहा ग्रंभीं Dissi. Conso., नियम ८, पृ. ४४), नांगर, नांगळी, बहुधा नांगोडा (लांगल-इ.; ग्रंभीं, उ. नि. नियम १७, पृ. ८४), कणेर (करवीर-), निडाळ (ललाट-), बहुधा वैल (प्रा. वईल्ल- , मूळ *प्रा. वल्ल्ल-?); ह्याच परिस्थितींत प्रा. पडि- (प्रति-) यांतील मूर्धन्य पुढें मूर्धन्य आला असतां अगदीं जुन्या काळींच लुप्त झाला आहे, आणि मराठींत जरी दुसरीं व्यंजनें आलीं असतां पड-पड-

अशीं दोन्ही रूपे जोडीने सांपडतात, तरी मूर्धन्य पुढे आले असतां पड-चेंच फक्त रूप सांपडते (पहा झुल्ल ब्लोक, Mél. S. Lévi, पृ. ९). कोहळें याच्या मूळ प्राकृत शब्दाचें रूप सुद्धां असवर्णापत्तीनें झालेलें दिसते (कूष्मांड- > *कुम्हाण्ड- > कूहण्ड; नियम १८, पृ. ८६).

ग्रामेांच्या १८ व्या नियमाप्रमाणें वरील उदाहरणांच्या पुढील काळीं कांहीं वर्णांतरें झालीं आहेत: उ. दरोडा (दे. दडवड), नवणें (नम्-)चें लोकभाषेंतील जोडरूप लवणें, लुकसान (अर. नुकसान), लोणी (नवनीत-); चोंच (चञ्चु-) च्या जागीं येणारा टोंचहि बहुधा ह्या कोटींतलाच असावा; पण पूर्वेकडील वोलेंत चोंट असें रूप आढळते त्यामुळें ही व्युत्पत्ति खोटी ठरते आणि अशीं एक शंका येते की चोंच, आंठ आणि होंट, वं. ठोंठ (ओष्ट-) ह्यांचे एकमेकांवर परिणाम झाले असावेत.

आठ ह्या संख्यावाचक शब्दाची अठरा, अष्टावीस इत्यादि सात रूपांत अठ- (अष्टन्-)नें आरंभ होणारीं रूपे होतात, पण त्याच्यापुढें अघोष वर्ण संलग्न असतांना ट-चा घोष ड होतो, आणि त्यामुळें अडसष्ट, आणि अडतीस अशीं रूपे झालीं आहेत (ग्रामेांचा नियम ११); म्हणजे खरें पाहतां येथें असवर्णापत्तीचा प्रकार नसून संलग्न वर्णांची परस्परव्यावृत्ति हेंच प्रयोजन आहे.

खणणे (खन्-) याचें लोकभाषेंतील रूप असवर्णापत्तीनें खडणें असें झालें असें मानावयाचे कारण नाही; हा शब्द खाडा (दे. खड्ड-) या शब्दाच्या गोत्रविस्तारांतील आहे; तसेंच सं. गर्दभ-पासून सरळ मार्गानेंच गधडा शब्द सिद्ध होतो, त्याचा गाढव याच्याशीं संबंध नाही; कुंडळ ह्या शब्दाला गुजरार्थांत आणि पंजाबींत दाखला आहे, आणि म्हणून त्याच्यापासून असवर्णापत्तीनें कुंडल झाला असें म्हणणें जरी नियमास (नियम १४) धरून होईल तरी तें शक्य नाही; तो साधा तत्सम आहे.

कांहीं मराठी असवर्णापत्तीचे प्रकार संख्यावाचक शब्दांच्या रूपांवरून स्पष्ट दिसतात; त्याबद्दल § २१७, २२१, २२३ पहा.

इ. स्वरांची असवर्णापत्ति.

§ १७१. जेव्हां एका शब्दांतच दोन उ किंवा ओ लागोपाठ येतात तेव्हां त्यांतील पहिला सामान्यतः विवृत होतो; उदा. तत्स. कमोद (सं. कुमुद-), तत्स. गमूत्र (सं. गोमूत्र-), गहूं (गोधूम-), चोतकोरच्या जागीं चतकोर किंवा चोतकर (चौथ + कोर-); कुपूत (कुपुत्र-) हाहि असाच झाला असावा आणि शिवाय कुत्सार्थी सं. का- हा प्रत्ययहि येथें लागला असल्याबद्दल शंका येते; गरोदर (गुरु + उदर-) हें कदाचित् प्रा.

गरु- ह्यावहन रूप बनलें असेल. गवळी (गोपाल-) ह्यांत स्वरांची परस्परव्यावृत्ति झालेली असावी; पण तेंहि असवर्णापत्तीचें उदाहरण म्हणून येथें घालतां येईल. विजित्-चा तत्सम वेजित आणि वेहळा (विभीतक-) ह्यांत इ-ची असवर्णापत्ति झालेली दिसते. निडाळ (*णडाल-च्या स्थानां येणारा प्रा. णिडाल-) ह्यांत खास अममूलक आणि अर्थात जुन्या काळींच झालेला नि- उपसर्गाशीं घोटाळा आहे.

अक्षरव्यापत्ति

§ १७२. ग्रामीं यांच्या व्याख्येप्रमाणें (उ.नि. पृ. १४७) जेव्हां रूपसिद्धिदृष्ट्या दोन भिन्न अवयव संलग्न असून सहपत्वामुळें एक दुसऱ्यावर आढळ होतो त्या वेळीं हें वर्ण-व्यापत्तीचे प्रकार होतात; उदा. अवकणें, अविकणें = अवविकणें (विकणें-पासून);

एकामीं “ एकेवेळीं ” = एक-काम पासून; -ता. प. दुकाम “ दोन वेळां ”

कुंफळ “ कुंभेचें फळ ”, अर्थात् = कुंभ - फळ-;

क्रेकताड = क्रेकत - ताड (पहा नवलकर, पृ. २५६);

गुराख्या = गुरें + राख्या (उ. नि.);

जानिवसा = जन्य - निवास;

दिवाळी = सं. दीप + आवली;

धुववणी (धुव + पाणी) याच्या जोडीनें धुवण “ धुण्याचें घाण पाणी ”;

नवरा = नव - वर-;

नाकाटी - नाकाटणी - “ रागानें नाक ओढणें (कापणें) = नाक काट-;

नाते = ज्ञातित्व-; हा शब्द मराठीपूर्व आहे;

पथ्वर, तत्सम, प्रथमवर - याबद्दल आशिष्ट;

रिकामा = रिका + काम (रिक्तकर्मन्-);

लकारी “ लाखेचें काम करणारा ” = लाख (लाक्षा) + कार;

जुन्या मराठीतील एणें ह्या अपवादात्मक तृतीयेची उपपत्ति अशा तऱ्हेनें देणें भाग आहे : एणें = एतेन + अनेन.

३. शब्दांचे आद्यंत.

§ १७३ मराठीच्या उत्पत्तिकालीं शब्दांतील वर्णांच्या स्थानांचा त्यांच्या वर्णां-तरांवर फार मोठा परिणाम झाला. विशेषतः शब्दान्तांचीच गोष्ट घेऊं या; जुन्या शब्दान्तांच्या लोपाविषयीं (§ ३७ आ.पु.), त्याचप्रमाणें उपान्त्य स्वराच्या मात्राकालाविषयीं (§ ४० आ. पु.), शब्दान्तीं होणाऱ्या विशिष्टवर्णव्यापत्तीविषयीं

(§ ६३), अन्त्य व्यंजनांच्या इतिहासपूर्व काळीं झालेल्या लोपाविषयीं (§ १४), उपान्त्य अनुनासिकाच्या विकृतीविषयीं (§ ६६), आणि अन्त्य वर्णांच्या महाप्राणत्व-लोपाविषयीं (§ ६८) लिहितांना हा परिणाम कसा झाला आहे हे मागे नमूद केले आहे. पण परभाषेतून आतांच्या मराठीत शब्द घेतांना मराठीच्या विशिष्ट वर्ण-व्यवस्थेत ते शब्द सामावून घेण्याकरितां केलेल्या फेरफारांखेरीज (उ. रहा < फा. राह; टिकोट, टिकट < इ. Ticket; पहा नवलकर, पृ. ६९) दुसरे कोणतेहि खरे फेरवदल अन्त्याक्षरांत झालेले आढळत नाहींत; त्याचप्रमाणे आतांच्या मराठीत महाप्राणत्वलोप नेहमीं होतो तोहि त्याच्या स्थानावरच केवळ अवलंबून नसतो.

§ १७४. शब्दारंभींच्या व्यंजनांत कोणत्याहि काळीं फेरवदल झालेले नाहींत. (शब्दारंभींच्या न आणि ल यांच्या वर्णांतराविषयीं § १३२, १४४ पहा).

उलट पक्षां शब्दारंभीं स्वरांत थोडेवहुत फेरफार झाले आहेत ते असे :

(१) शब्दारंभींच्या ए आणि ओ ह्यांमध्ये यश्रुति आणि वश्रुति येतात : येणे (एति), येर (इतर-), अशा तऱ्हेनें सामान्यतः हे शब्द लिहिण्याची पद्धति आहे, पण ती अपवादात्मक आहे; यश्रुति किंवा वश्रुति येते हे सर्वांनाच संमत आहे, मात्र लिपीवरून ती लक्षांत येत नाहीं (पहा मोल्सवर्थ, येक आणि वो-; ता. प. LSI, Mar., पृ. २१, १६८). मराठीत ज्या कांहीं लक्षणांवरून तिच्यांत द्राविडी भाषांशांची प्रतीति होते, त्यांपैकीच हे एक लक्षण आहे, असें पुष्कळांनीं प्रतिपादिलें आहे (पहा कॉल्डवेल, Comp. Gramm. of the Dravidian Lang., पृ. ४).

(२) निरनिराळ्या काळीं शब्दारंभींचा ऱ्हस्व स्वर नष्ट झाला आहे (ता. प. वॉम्स, १७६-१८०). संस्कृतमध्ये अपि-च्या जोडीनें पि- अशा तऱ्हेचे भारत-युरोपीय काळापासूनचे जोडरूप आहे, आणि त्या चालीवरच अव-च्या जागीं व- हा उपसर्ग आला आहे (पहा वाकरनागेल, २, § २९, ५, 5). मराठीतहि शब्दारंभीं ओ-च्या जागीं व- येतो त्याचा ह्या संस्कृतमध्ये दिसणाऱ्या वरील प्रकाराशीं संबंध असण्याचा संभव आहे; हेहि खरे की संस्कृतमध्ये फारच थोड्या शब्दांत आदि-स्वराचा लोप झाला आहे (वाकरनागेल, १, § १५३, c, d); अपूप : पूप- हा शब्द कोठून आला हे माहित नाहीं. येथे येवढेंच सांगतां येईल की मराठीतील पुवा आणि दुसऱ्या भाषांतील तत्सदृश शब्द सर्वांत ऱ्हस्व रूपांपासूनच निष्पन्न झाले आहेत. पण संस्कृतामध्ये संधि असल्याच्या योगाने आद्याक्षरांत जे वदल होतात त्यांमुळे स्वरांच्या प्रतिक्रियेला भारतीय भाषांत विशेषसा जोर नाहीं हे सिद्ध आहे. म्हणून वाकर-

नागेल यांच्या म्हणण्याप्रमाणे (उ. नि. आणि § २५४) निर्धारणस्वराचा अवलंब न करतां प्राकृतमध्ये आद्यस्वर लुप्त कां होतो ह्याची उपपत्ति देतां येते. अलीकडील भाषांतहि हा आद्यस्वराचा लोप नेहमीं होतो; उदा० १. अर्धस्वरापूर्वी अ-लोप : रहाट (अरघट-), रान (अरण्य-), रिठा (अरिष्टक-); २. उप-ह्या उपसर्गातील वेगवेगळ्या काळीं उ.-चा लोप : उदा० पाखर (उपस्कर-) हा सर्व भाषांत आहे आणि देशींत त्याचा दाखला आहे; वठाण (उपस्थान-अथवा अवस्थान-?); आणि त्याच्या, निदान वहाण (उपानह-) आणि वर (उपरि-) ह्यांच्या आर्धीचा बैसणें (उप-विश-); दुसरें असें की निरनिराळ्या भाषांत ह्या शब्दांचीं निरनिराळीं रूपें आहेत; ३. ह्या शब्दांच्या पुढील काळीं भितर (अभ्यन्तर-), हिलगणें (अभि-लग्) हे शब्द झाले आहेत; पण हे हिंदींतहि सांपडतात, आणि ह्यांतील दुसऱ्या शब्दांत दन्त्य ल आहे तो नियमाविरुद्ध आहे, तेव्हां हे शब्द कदाचित परभाषेतले पाहुणे असतील; ज्ञानेश्वरींत दाखला असलेला ठी हा शब्द स्त्री (ता. प. प्रा. थी) यापासून सरळ आला किंवा प्रा. इट्टीपासून आला हें समजत नाही. हें मात्र निश्चित आहे की अमोप ' पुष्कळ ' (माप-) ह्याचें अशिष्ट रूप मोप हें अलीकडील आहे, त्याचप्रमाणें अनन्तर-च्या जागीं येणारा तत्सम नंतर आणि अपेक्षा-च्या जागीं येणारा पेक्षां हेहि अलीकडचे आहेत. कदाचित् ह्या शब्दांत खरोखरीं लोप झालाच नसेल; हे शब्द वास्तविक शब्दयोगी आहेत आणि त्या-अनंतर, त्या-अपेक्षां, यांचा त्यानंतर किंवा त्यापेक्षां असे उच्चार होणें अपरिहार्य होतें; आणि मग त्यांची सहजच त्या + पेक्षां त्या + नंतर अशीं पदें पडलीं.

(३) आतां सं. यूका, म. ऊ, —ह्यांत अलीकडल्या मराठींत य-लोप झालेला दिसतो, -अशा तऱ्हेचीं तुरळक उदाहरणे शिल्लक रहातात; पण वरील य-लोपाच्या उदाहरणांना पालींत दाखला आहे (पहा पिराल्, § ३३५). दुसरें एक उदाहरण म्हणजे अकरा ह्यांतील एक-शब्दाचें ऱ्हस्वीकरण आणि वर्णव्यापत्ति; पण मराठीच्या सजातीय इतर भाषांतहि भिन्न प्रकारांनीं ही गोष्ट झालेली आढळते.

§ १७५. कांहीं अशा तऱ्हेचे अपवादात्मक दिसणारे नियम-बाह्य प्रकार सोडल्यास आद्यस्थानीं आणि अंत्यस्थानीं मराठी भाषेतील शब्दांचे वर्ण कायम राहिले आहेत; तेव्हां सामान्यतः असें म्हणतां येईल की वाक्यदृष्ट्या ती इतर भाषांहून अलग राहिली आहे; आणि यामुळेच इतर भाषांच्या दृष्टीनें तिच्या रूपांमध्ये जो जुनेपणा आहे किंवा तिच्यांत जी एक विशिष्ट वाक्यरचना आहे त्यांची उपपत्ति लागते हें खचित.

रूपसिद्धि.

सामान्य विचार

§ १७६. ज्या सामान्य प्रवृत्तींच्यामुळे बहुतेक भारत-युरोपीय भाषांत व्याकरण-रूपे थोडीं आणि सर्वसाधारण झालीं आहेत त्यांना हिंदुस्थानांत फार अनुकूल क्षेत्र मिळालें (मेथ्ये, Introduction, पृ. ४१० आ.पु.).

ऋ हा स्वर ज्या वेळीं नष्ट झाला त्याच वेळीं इतिहासपूर्व कालापासून चालत आलेले आणि वैदिक काळीं बरेचसे बदललेले व्यंजनश्रुति स्वर पार नष्ट झाले. पुढील काळीं शब्दांतील स्वरांच्या स्थानांवर त्यांचा मात्राकाल आणि त्यांचा उच्चारप्रकारहि अवलंबून राहिला आणि त्यांचें व्याकरणांतील महत्त्व नष्ट झालें; अर्थात्च जुन्या भाषेंत जी एक स्वरांतरांची गंमत आहे तीहि आतां अशक्य झाली; तिची जागा म्हणून काढावयाला दुसरा प्रकार नव्हता; कारण, जरी कधीं काळीं निर्धारणस्वर अस्तित्वांत असला तथापि त्याच्या योगानें प्रातिपदिकांत फ्रेंच भाषेंतील Sire: Sieur, Seigneur किंवा Mours: Mourons अशा स्वरूपाचीं स्वरांतरें निष्पन्न झालीं नाहींत. आतां विभक्तिरूपांकडे पाहतां अन्त्य व्यंजनांचा नाश होणें, अन्त्य स्वरांचा लोप होणें आणि द्विस्वरांतर व्यंजनें लुप्त होणें या कारणांनीं प्रातिपदिक आणि प्रत्यय यांमधील भेदाचें महत्त्व कमी झालें आणि एकच प्रातिपदिक आणि फार थोडे प्रत्यय अशा तऱ्हेच्या नव्या रूपपद्धतीचा प्रारंभ होणें क्रमप्राप्त झालें (ता.प. मेथ्ये, उ. नि., पृ. ४१३ ते ४१९).

§ १७७. नामांना आणि क्रियापदांना साधारण असा व्याकरणविभाग म्हणजे संख्या; तिच्यांतहि फरक घडून आला, आणि भारत-युरोपीय भाषांचा ज्या भोरणानें विकास होत आला त्याला अनुसरूनच तो झाला (मेथ्ये, उ. नि., पृ. ४१२). अगदीं प्रारंभीच द्विवचन नाहींसें झालें. हें खरें की वैदिक कालापासून ज्या तऱ्हेचें द्विवचन पुढील काव्यनाटकांच्या संस्कृतापर्यंत चालत आलें, तें यापुढील संस्कृतांत राहिलें आणि काहीं अंशीं त्याचा उपयोग अधिक प्रमाणांत झालेला दिसतो (पहा क्युनि, Le nombre duel en grec, पृ. ६८); पण बोलण्याच्या भाषेला जवळ असलेल्या प्राकृतांत लिहिलेल्या कोणत्याहि ग्रंथांत त्याचा उपयोग झालेला दिसत नाहीं. अशोक्या काळींहि दोन याच्या वाचक शब्दाला जुनें द्विवचनाचें रूप आहे, पण इतर

विभक्तित त्याचीं अनेकवचनी रूपें आहेत (उदा. तृ.चें दुवेहि) आणि त्यांच्याशीं संबद्ध नाम अनेकवचनीं असतें (उ. दुवे मोरा 'दोन मोर', गिरनार, १, ४). हीच स्थिति पालीची (पहा म्यूलर, Pali Gram. ६१-६२) आणि प्राकृताची (पिश्ल, § ३६०) आहे. तेव्हां हें निश्चित की इ.स.-पूर्व तिसऱ्या शतकापासून भारतीय आर्यभाषेतील द्विवचनाला चालू भाषेत स्थान नव्हतें. उलट पक्षीं, चालू असलेलीं वचनें, म्हणजे एकवचन आणि अनेकवचन, ह्यांमध्ये मराठींत अगदीं स्पष्ट फरक आहे. एकाच रूपांत, म्हणजे देवासारख्या पुंलिंगी शब्दाच्या प्रथमेच्या रूपांत काय तें एकवचन अनेकवचनाप्रमाणें असतें; म्हणजे देव हा शब्द सं. देवः देवाः या दोहींच्या जागीं येतो. इतर सर्व नामरूपांत आणि क्रियापदरूपांत एकवचनी आणि अनेकवचनी रूपें अगदीं वेगवेगळीं आहेत.

नामरूपे.

§ १७८. प्राकृतमधील रूपपद्धति मराठीत राहिली आहे. पण तिच्यांत फार छटा-छाट झाली आहे आणि ती अतिशय सोपी झाली आहे. आधीं मध्ययुगीन-भारतीय भाषांतच जुन्या रूपपद्धतीचा, मग प्रातिपदिकांची गोष्ट असो किंवा व्याकरणविभागांची गोष्ट असो, बराचसा संक्षेप झालेला होता.

प्रातिपदिके.

§ १७९ संस्कृतमध्ये जुन्या काळातील व्यंजनश्रुति स्वर म्हणजे य्, व्, र्, यांच्या आणि इ, उ, ऋ यांच्या अदलाबदलीचा प्रकार राहिला होता, पण जेव्हां ऋच्या जागीं अ, इ, उ, असे वर्ण येऊं लागले तेव्हां ऋ वर्ण अंतीं असलेल्या प्रातिपदिकांचीं रूपे इतर स्वर अंतीं असलेल्या प्रातिपदिकांप्रमाणें होणें क्रमप्राप्त झालें; गिरनारखेरीज इतर सर्व अशोकलेखांत ही गोष्ट नजरेस येते (सनार, Inscr. de Piyadasi, २, पृ. ३३८, ३५८, ३८९) आणि प्राकृत वाङ्मयांतहि कांहीं थोडीं जुनीं पुराणीं रूपे सोडल्यास हीच गोष्ट दिसते (पिशल्, § ३८९ आ.पु.). अंतीं इ आणि उ असलेलीं प्रातिपदिकांचीं रूपे कांहीं काळ टिकलीं (पिशल्, ३७७ आ.पु.), पण तीं हळूहळू ई आणि ऊ यांच्या वळणावर गेलीं आणि आ अंतीं असलेल्या स्त्रीलिंगी रूपाप्रमाणें तीं झालीं.

उलट पक्षां अंत्य व्यंजनं नष्ट झाल्यामुळे आणि द्विस्वरांतर्गत व्यंजनं विवृत झाल्यामुळे प्राकृतमध्ये जवळजवळ व्यंजनान्त रूपांचा अभाव झाला; हे खरें की जुन्या प्राकृत ग्रंथांतून वाङ्मयपरंपरेच्या प्रभावामुळे न् न्-स-अंतीं असलेल्या नामांच्या रूपांत बरीचशीं जुनीं रूपे शिल्लक राहिलीं आहेत, पण अशोककाळापासूनच स्वरान्त नामरूपे देण्याकडे सर्वांत अधिक प्रवृत्ति दिसते (सनार, उ. नि.; म्यूलर, Pali Gr. पृ. ६४-६५, पिशल्, § ३५५, ३९५, ३९७, ४०४-४०६, ४०९). म्हणजे मराठीच्या प्रारंभाच्या काळीं सर्वनामांच्या आणि विशेषणांच्या रूपांत, त्याचप्रमाणें पुष्पवाचक सर्वनामं सोडून इतर सर्व सर्वनामांत प्राकृतांमधील स्वरान्त प्रातिपदिकांच्याप्रमाणेंच रूपे दिसतात. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे मराठीत फक्त दोन तऱ्हेचीं विभक्तिरूपे आहेत: (१) जुन्या-अ-(स्त्री.-आ), इ-ई-ऊ- अंतीं असलेल्या शब्दांपासून झालेल्या व्यंजनान्त नामांचीं रूपे आणि (२) -क-प्रत्यय लागून मूळच्या अ, इ, उ ह्या अन्त्य स्वरांना अक्षरवृद्धिमूलक किंवा इतर संक्षेपामुळे जेथें दीर्घ अन्त्य स्वर निष्पन्न झाले आहेत अशा नामांचीं रूपे (कप्रत्ययासंबंधीं पिशल् § ५९८,

बीम्स, २, [पृ. २९ आ. पु., ग्रिअर्सन, Phon., § १३, ३०, ३७, जोशी, पृ. १७ आ. पु. पहा).

या सर्व प्रकारांत मूळ रूप कायम राहतें आणि स्वरांच्या स्थानविशेषाप्रमाणें होणाऱ्या आणि व्याकरणदृष्ट्या कांहींहि महत्त्व नसलेल्या फेरबदलांखेरीज इतर कोणते बदल त्यांत होत नाहींत. नामरूपांच्यामुळे ज्या विशिष्ट व्याकरणार्थांचें ज्ञान व्हावयाचें तें फक्त प्रत्ययांनींच व्यक्त होतें.

लिंग.

§ १८०. लिंगभेद बहुतेक आधुनिक भाषांतून नाहींसा झाला आहे; पण प्राकृतांत आणि त्यानंतर मराठींत तिन्ही लिंगे शिल्लक राहिली आहेत; केवळ मराठींतच तीन लिंगे आहेत असें नाहीं, गुजरातींत (आणि तिच्याशीं संलग्न बोलींत, पहा LSI, Bhil. lang., पृ. १२; Raj., पृ. ३३१) आणि सिंहीतहि तीं आहेत. ह्या तिन्ही भाषांचा मिळून नैऋत्य दिशेच्या बाजूला एक संलग्न असा भाषाविभाग होतो; आणि ह्यांखेरीज कोणत्याहि आर्यभारतीय भाषेंत नपुंसकलिंग नाहीं; सिंधीमध्ये पुष्कळ प्राचीन लक्षणे राहिली आहेत पण तिच्यांतहि तें नाहीं; इतर कांहीं भाषांत नपुंसकलिंगाचें कांहीं तुरळक अवशेष मात्र राहिले आहेत; उदाहरणार्थ, हिंदींत,—आणि तीच गोष्ट पंजाबींतहि आहे हें निश्चित,—प्रथमेच्या आणि द्वितीयेच्या अनेकवचनाचा ग्रन्थय राहिल्या आहे आणि तो स्त्रीलिंगी नामरूपांत उपयोगिला आहे (बीम्स, पृ. २०६ आणि ह्या ग्रंथांत पुढें § १८७).

पूर्वेकडील टोकांतसुद्धां प्रांतविशिष्ट बोलींचा एक असा मोठा गट आहे की ज्यांत लिंगाचा मागमूस नाहीं. बंगाली आणि ओरिया यामधील अगदीं प्राचीन ग्रंथांत लिंगभेद नाहीं (बीम्स, २ पृ. १७८, ता. प. पृ. १४७, आसामींतहि तो नाहीं; नेपाळींत आणि व्हारच्या बहुतेक भागांत अगदीं थोड्या प्रमाणांत तो आहे (LSI, बिहारी, पृ. ३८, ५०); पण बिहारींत विशेषणाचें रूपच बदलत नाहीं. ह्या सर्व भागांत चालणाऱ्या भाषांचा मूळ भारत-युरोपीय भाषांशीं संबंध होण्यापूर्वी त्यांचें जें स्वरूप होतें त्याचा हा सर्व परिणाम आहे हें स्पष्ट आहे; तिबेटी आणि ब्रम्ही भाषांत लिंग नाहीं हें विश्रुतच आहे (LSI, Tibeto-Burman, I, पृ. ६; ता. प. आर्मेनि. यन आणि इराणी ह्यांविषयीं मेच्ये यांचे विचार, Gr. Comp. de Arm. Class., § ६०). तें कांहींहि असो, प्राच्य भाषांत फार जुन्या काळांचे लिंगसंख्या कमी करण्याची

प्रवृत्ति स्पष्ट स्वरूपांत असली पाहिजे. मागर्थांत अकारान्त नपुंसकनामांचीं रूपें पुंलिङ्गी नामाप्रमाणें चालण्याचीं फार उदाहरणें आहेत. इतर प्रांतिक भाषांत तशीं क्वचित आढळतात हें पिशळ यांचें मत नमूद आहे (§ ३५७). अशोकाच्या शिलालेखांतहि नपुंसकलिङ्गी नामांचीं एकारान्त एकवचनी रूपें आहेत आणि त्यावरून त्यांचीं रूपें पुंलिङ्गाप्रमाणें करण्याची प्रवृत्ति स्पष्ट दिसते (सनार, Inscr. de Piyadasi. २, पृ. ३३९).

दुसरें असें कीं मराठीच्या प्रचलित स्वरूपांत जरी भारत-युरोपीय भाषेंतील लिंग-भेद अवशिष्ट आहे, तथापि तिच्या रूपांत दुसऱ्या प्रकारचा एक परिणाम झालेला दिसून येतो. रूपसिद्धींत सजीव आणि निर्जीव वस्तूतील भेद हा महत्त्वाचा असतो (पहा LSI, Munda & Drav. Lang., पृ. २८०, २८९), आणि तोच मराठीच्या वाक्यरचनेंत दोन ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीला येतो. पहिलें म्हणजे वस्तुवाचक विभेयांश हा प्रथमान्त असतो आणि पुरुषवाचक स-ला-प्रत्ययान्त द्वितीयंत असतो. मनुष्यवर्ग सोडून इतर सजीव प्राणी या दोन कोटींत कोठेंतरी एके ठिकाणीं वसतात (पहा जोशी, § ४५८; नवलकर, § ४९०, ४९१). दुसरें ठिकाण असें : क्रियापद आणि विभेय विशेषण यांचें लिंगवचनैक्य कर्ता सजीव आहे कीं निर्जीव आहे या त्याच्या स्वरूपावर अवलंबून असतें, हें पुढें ह्या ग्रंथात येणार आहे. ह्या भेदाचें मूळ कारण कांहींहि असो, एकट्या मराठींतच ह्या भेदाचा उपयोग केलेला आहे असें नाहीं; सिंधींतहि विभेय पदाचें लिंगवचन कर्त्याप्रमाणें असावें कीं नसावें हें जवळजवळ मराठीप्रमाणेंच ठरतें. प्रत्ययांवद्दलचे नियमहि इतर भाषांत सांपडतात; उदा. गुजराथींत (पहा टिस्टाल, पृ. ३३), सिंधींत (पहा ट्रंप, पृ. ४५५ आ. पु.), हिंदींत (पहा केल्लोग, § ६७८), इत्यादि.

विभक्ति.

§ १८१. ज्या भाषांतून लिंगभेद नष्ट झाला आहे, जवळजवळ त्यांच्याचमधून विभक्तिप्रत्ययहि नष्ट झाले आहेत (वीम्स, २, २२७ आ. पु.); पण मराठीच्या गटांतील इतर बहुतेक भाषांप्रमाणें तिच्याहि नव्या प्रक्रियेची तिच्यांत जुन्या प्रत्ययांचा जो कांहीं अंश शिल्लक राहिला आहे त्यावरच उभारणी झाली आहे.

प्राचीन अन्त्य स्वरांचा मात्राकाल आणि त्यांचे विशिष्ट उच्चार नष्ट झाल्यावरोंबर एकाक्षरी अंत्यांमध्ये उत्तरोत्तर अभिकाधिक घोटाला होणें अपरिहार्य होतें. ही गोष्ट विशेषतः

पुंलिङ्गी आणि नपुंसकलिङ्गी अकारान्त नामांच्या आणि स्त्रीलिङ्गी आकारान्त नामांच्या रूपांत प्रत्ययास येते, म्हणजे ज्या नामरूपांनी हळूहळू इतर सर्व नामरूपांचे उच्चारण केले त्याच नामरूपांची ही गोष्ट आहे. प्राकृतमध्ये नवीन प्रकाराने विभक्तिभेद दर्शविण्याची जरूरी भासली त्याचेहि कारण हेंच; उदाहरणार्थ, पंचमीचा प्रत्यय आत् अगदी प्राचीन काळाच नष्ट झाल्यामुळे तः या जुन्या अव्ययप्रत्ययाचा उपयोग करून आदो, -आओ अशा तऱ्हेने त्याचे वृद्धिगत रूपांतर झाले; -आन् हा द्वि. अनेक. चा. आ-प्रत्यय जाऊन सर्वनामाचा -ए हा प्रत्यय त्या जागी आला; स्त्रीलिङ्गी प्र. द्वि. अनेक. प्रत्यय -आः हा विसर्गलोपाने प्र. एक. प्रत्ययासारखा झाल्याने दोन प्रत्यय एकत्र करून किंवा एक दुसऱ्याशी समानाकार करून त्याला -आओ हें वृद्धिगत रूप प्राप्त झाले. ह्या रूपांची अनुकृति केल्याने पुं. अने. रूपांतहि तोच फरक झाला, वगैरे वगैरे. प्राकृत वाङ्मयांत अनुकरणमूलक हे जे अनेक प्रयोग दिसतात, त्यांतील फार थोडे शिल्लक राहिले आहेत; पण त्यांच्यावरून येवढे सिद्ध होतें की भाषेला एकतऱ्हेची संक्रमणावस्था आलेली असून जुन्या प्रत्ययांची शकलें पडत आहेत अशा स्थितीत त्यांची संख्या कमी करणे आणि त्यांच्यांत अधिक एकरूपता आणणे हें अपरिहार्य झाले. शेवटी सांगितलेली प्रवृत्ति ही वाङ्मयाची नेहमीचीच प्रवृत्ति आहे, कारण तें जुन्याला भरून असतें; पण प्रत्यक्ष बोलण्याच्या भाषांत पहिल्या प्रवृत्तीचा अधिक जोर होऊन त्यांच्यापासून आधुनिक भाषा निष्पन्न झाल्या.

§ १८२. पहिल्या प्रथम प्रथ. संबो. आणि द्वि. ह्यांचे मिश्रण होऊन एकच विभक्ति (साक्षात् विभक्ति) निर्माण झाली. अकारान्त नामांच्या संबो. एक. रूपांत एक अंत्य स्वराचे कृत्रिम दीर्घाकरण तरी होतें किंवा प्रथमसारखेंच तें होतें (पिश्ल, § ३६६ आ. पु ;) आकारान्त स्त्रीलिङ्गी रूपांचे एकारान्त संबोधनच फक्त वररुचि सांगतो आणि त्याच्या जागी लवकरच प्रथमेचेंच रूप आले (पिश्ल, § ३७२). आतां प्रथमाद्वितीयांच्या रूपांकडे वळू. दीर्घ स्वरांच्या संक्षेपाने अनुनासिकाचा जवळजवळ लोप झाल्यामुळे ह्या दोन विभक्तींत जवळजवळ भेद राहिला नाही. फक्त प्रथमेचें एकवचनेचीं देवु हें रूप बराच काळपर्यंत देव(-) ह्या रूपापासून भिन्न राहूं शकल; पण, एक तर अनुनासिकामुळे स्वरांत किंचित् संवृतत्व आल्यामुळे (ही गोष्ट फक्त अपभ्रंशासारख्या भाषेविषयीं नकी सांगतां येते, पहा § ३९) किंवा इतर विभक्ति-रूपांचे साधर्म्य ह्या विभक्तिगणालाहि प्राप्त झाल्यामुळे, प्र. द्वि. सं. चीं प्रत्येक वचनांत एकच रूपे झालीं आहेत.

	एक.	अनेक.
पुं.	देवो-देवम्	देवाः देवान्
नपुं.	सूत्रम्	सूत्राणि
स्त्री.	माला-मालाम्	मालाः (मालाओ)

इ आणि उ हे स्वर अंती असलेल्या शब्दांचीं रूपे ताडून पाहतां ह्या वरील विचारसरणीचें प्रत्यंतर येतें आणि तिच्या योगानें केवळ मराठीतच असें नव्हे तर आधुनिक भारतीय भाषांत साक्षाद्विभक्तीचें रूप बनलें आहे आणि निदान व्यंजनान्त नामाच्या वावर्तांत तरी तेंच शब्दाचें मूळ रूप म्हणून अखेरीस भासमान होऊं लागलें (ता. प. मेय्ये, Introduction, पृ. ४१३).

ह्या साक्षाद्विभक्तीचा अर्थ कर्ता किंवा कर्म असतो, मग त्या कर्मचिं स्वरूप कांहींहि असो (पहा लडू, JRAS, १९१०, पृ. ८७१).

§ १८३. इतर विभक्त्यैकीं ज्यांच्यापासून प्रत्यक्षदृश्य संबंधांची प्रतीति होते त्या हळूहळू भाषेतून नष्ट झाल्या आणि ही भारतीय-युरोपीय भाषांची सामान्यतः प्रवृत्ति आहे (मेय्ये, उ. नि; पृ. ४२५). संस्कृत काळापासूनच निरनिराळ्या विभक्तींच्या ऐवजीं पर्यायशब्दांचा उपयोग रुढ झाला आहे (पहा-ष्पाय्यर, Ved. u. Sansk. Syntax, § ५३-५५, ७३-७४, ८२, ८३). सामान्यविभक्तींच्या इतिहासांतील घोट्याळ्याची ही प्रथमावस्था आहे आणि महावस्तूसारख्या ग्रंथांत त्याची नेहमीं उदाहरणें दृष्टोत्पत्तीस येतात (सनार ह्यांच्या आवृत्तींतील जागोजागीं दिलेल्या टीपा पहा). मराठींत जुन्या तृतीया, सप्तमी व पंचमी यांचे फक्त अवशेष शिल्लक राहिले आहेत. सध्यांच्या काळीं खरोखरीचें कारक संबंध हे जुन्या षष्ठीच्या आणि चतुर्थांच्या जागीं येणारी जीं एकच सामान्यविभक्ति आहे तिला शब्दयोगी अव्ययें जोडून व्यक्त केले जातात.

ह्या दोन विभक्ति (च. आणि ष.) संस्कृतमध्ये पुष्कळदा एकाच अर्थीं वापरीत (ष्पाय्यर, उ. नि., § ४३, ७१, ७२). ब्राह्मणांतील भाषेतसुद्धां स्त्री. एक. ष. पं. च्या प्रत्ययाचा (काव्यनाटकांच्या संस्कृतांतील आः ह्याचा) चतुर्थीच्या ऐ ह्या प्रत्ययाशीं घोट्याळा झालेला आहे, पहा व्हिटने, § ३६५ d. दिव्यावदानासारख्या जुन्या बौद्ध ग्रंथांत पुढें दिलेल्या वाक्यरचना सांपडतातः तस्य तत्रारोपयिष्यामि, ' मी त्याच्यावर ते चढवीन ' (पृ. ५१०); बहिर्विहारस्य " विहाराच्या बाहेर " (पृ. ४९०). अर्थात महावस्तूमध्ये अशा तऱ्हेचे घोट्याळ्याचे प्रकार पुष्कळच

अधिक आहेत (महा. १, १२३, १३; ३०९, १० इत्या. स्थळांवरील टीपा पहा). पालीत आणि प्राकृतांत ह्या दोन विभक्तींचें एकरूपत्व पूर्णपणें होऊन चतुर्थीच्या जागी सामान्यतः षष्ठी येते (म्यूलर, Pali Gram., पृ. ६७, पिश्ल, § ३६१). तेव्हां अर्थात् आधुनिक सामान्यविभक्तीला आधारभूत म्हणून कोणती विभक्ति असण्याच्या संभव असेल तर ती षष्ठीच होय, मग ती सडी येवो किंवा जो अर्थ व्यक्त करावयाचा त्याच्या विशिष्ट प्रकारच्या वाचक शब्दांशीं तरी ती संबद्ध असो.

निदान अनेकवचनाची गोष्ट अशा तऱ्हेची आहे. सर्व भारतीय भाषांत, म्हणजे गंगेच्या किंवा सिंधूच्या दुआवांतीलच केवळ नव्हेत (वीम्स, पृ. २१८ आ. पु.), तर वायव्यप्रांतांतील डोंगरी बोलींत, त्याचप्रमाणें लमाणी भाषेंत (मिक्लोझिश, ११, पृ. ४ यांच्या कल्पनेमध्ये एकरूपतांत जें साहज्य दिसतें, त्याचप्रमाणें सर्व तऱ्हेच्या रूपांत जें प्रत्ययांचें ऐकरूप्य दिसतें, त्यांचा विचार झालेला नाही), त्याचप्रमाणें सिंहली भाषेंत (गायगर, § ३४, IV, § ३६ IV), सामान्यविभक्तीचें अनेकवचनां जें रूप दिसून येतें तें जुन्या षष्ठीपासून झालेलें आहे.

एकरूपतां मात्र या भाषांत मेळ दिसून येत नाही. हें खरें की वायव्य टोंकांतील कांहीं बोलींमध्ये, विशेषतः काश्मीरींत (पहा प्रियर्सन, उ. नि.), षष्ठीवरूनच सामान्य रूप झालें आहे आणि बहुधा लमाणी भाषेंतहि (पुं. रक्लेस्, स्त्री. रक्लअ, या जोडीच्या रूपांशीं संस्कृतमधील अस्य : याः यांचें फार साम्य आहे, त्यावरून) तें तसेंच आले असावेसे वाटतें; मिक्लोझिशनीं पुंलिंगापुरती ही उपपत्ति भीतभीत दिली आहे आणि स्त्रीप्रत्ययासंबंधानें ते कांहींच बोलत नाहींत, उ. नि. पृ. ३, १२. सिंहलींतहि हाच प्रकार असणें अशक्य नाहीं; गायगरनीं या तऱ्हेनें पुंलिंगी रूपांचें स्पष्टीकरण केले आहे (§ ३४, II) आणि स्त्रीलिंगी रूपें साधण्याला त्यांनीं द्वितीयेच्या प्रत्ययांचा अवलंब केला आहे (§ ३६; II), पण नडव्यास सं. आयाः-पासून असाधणें शक्य आहे. (ता. प. का < काय, § ३,). पण मध्यदेशच्या भाषांत अशा तऱ्हेनें उपपत्ति द्यावयाची तर फारच मोठ्या अडचणी येतात. सामान्यविभक्तीच्या पुंलिंगी प्रत्ययाच्या उपपत्तिकरितां स-चा ह झाला असें म्हणणें भाग पडतें आणि तें बहुतेक ठिकाणीं अशक्य आहे; आधुनिक भाषांपैकीं सिंहलींत-आणि तिच्यांतहि कांहीं जुन्या शिलालेखांत अस हेंच रूप अवशिष्ट आहे—आणि भरतखंडांत सिंधींत आणि पंजाबींत मात्र हें स-च्या जागीं ह येणें शक्य आहे. प्राकृतांतहि त्याला आधार नाही; अपभ्रंशांतहि अह, आहो, हा निव्वळ एक आधुनिक, बहुधा पाश्चात्य-रूपाचाच,

लेखनप्रकार असेल; जुन्या काळीं अह हा निवळ मागधी प्रत्यय होता आणि त्याचाहि नीटसा उलगडा लागत नाही (पिश्ल, § ३६६, ता. प. § २६४). उलट पक्षीं हिंदांतील किस, तिस (ता. प. प्रा. किस्स) ह्या सर्वनामांच्या सामान्यविभक्तींत जो जुना स शिळक राहिला आहे त्यावरून तो इतर ठिकाणीं नष्ट झाला असें मानण्यास प्रत्यवाय येतो. ह्याच तऱ्हेचे स्त्रीप्रत्ययांतहि काहींतरी नियमबाह्य वर्णविकार झाले असे मानणे भाग पडेल.

मराठीतील आणि गंगाकाठच्या भाषासमूहांतील एकवचनीं सामान्यविभक्तींचीं रूपे साधण्यास दुसऱ्या कोणत्याहि साभक कल्पनांचा अवलंब न करतां जुन्या चतुर्थीच्या प्रत्ययांचाच फक्त अवलंब केला म्हणजे भागते. प्राकृतमध्ये सामान्यतः चतुर्थीच्या स्थानीं षष्ठी घालण्याची प्रवृत्ति जरी आहे तथापि चतुर्थीचें एकवचन अवशिष्ट राहिलें असें मानणे अशक्य नाही. पहिलें कारण असें की प्रचलित प्राकृतांतच सर्वनामांच्या रूपांत चतु. एक. षष्ठी. अनेक. यांच्या विरोधाचें एक ठळक उदाहरण आहे. अम्हाणं हें अनेकवचनीं रूप, त्याचें एकवचनीं रूप मम आहेच, पण त्यांच्या जोडीनें जुन्या मह्यम्पासून झालेलें मज्झं हें रूप आहे. आणि ह्या मज्झं या रूपामध्ये फार विलक्षण चिबटपणा आहे, कारण आधुनिक मध्यदेशच्या बहुतेक भाषांत ह्याच रूपापासून प्रथमपुरुषीं सर्वनामांचीं रूपे झालीं आहेत (म. माझ—, हिं. मुझ, इत्या; पहा वीम्स, २, ३०४ आ.पु.; वायव्यभाषासमूहांत—पहा ग्रियर्सन, उ. नि; पृ. ९५, मिक्लोझिश, उ. नि., पृ. २२;—आणि सिंहर्लांत—पहा गायगर § ४७, १, सर्वनामरूपे दुसऱ्याच नियमांना अनुसरून केलेलीं असतात). उलट पक्षी अगदीं जुन्या प्राकृतांतील भाषेला अनुसरून वररुचीनें चतुर्थीचा पूर्ण निषेध केला आहे, तर हेमचंद्रानें तिच्या एकवचनीं इच्छार्थक उपयोग सांगितला आहे (३, १३१); आणि पालींतहि त्याच अर्थी उपयोग होतो; ह्या गोष्टींवरून सामान्यतः असें सिद्ध होतें की प्रत्यक्ष भाषेत चतुर्थी घालण्याचा प्रघात होता, वाङ्मयांत त्याला विरोध करण्यांत आला आणि सरतेशेवटीं तो कबूल करणे भाग पडलें. हें जर खरें असेल तर षष्ठी—पंचमीच्या स्त्रीप्रत्ययाच्या ऐवजीं ब्राह्मणांतील भाषेत चतुर्थी आली हें मागे आम्हीं जें सांगितलें तें पुढील सामान्य प्रवृत्तीचें एक वीजच ठरतें, आणि मध्ययुगीन वाङ्मयसंप्रदायांत ही प्रवृत्ति लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न झाला असें दिसतें.

सामान्यविभक्तीच्या उत्पत्तीचें हें जें विवेचन केले त्यामुळें तिच्या उपयोगाचाहि उलगडा होतो. जुन्या ग्रंथांत तिचा षष्ठीसारखाहि उपयोग होतो (ह्याचीं माडगांवकरांच्या

ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेत पृ. १४, १५ वर उदाहरणें सांपडतील) आणि चतुर्थी-प्रमाणेंहि उपयोग होतो (उ. वि. पृ. ११; ता. प. ज्ञाने. ३, ६७; १०, ९१, १०६; १३, ४५३, ५०५; १४; ४४; १५, १९३; १६, ४७१-४७२-४७३; १७, १२८९, १३२७, १३३१ इत्या.; पाटणचा शिलालेख, मठा दिन्हळा “ देव-ळाळा दिलेला ”). जेव्हां शब्दयोगी अव्ययांचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागला आणि जुन्या परोक्ष विभक्ति ज्यावेळीं पार नाहींशा झाल्या त्या काळीं ह्या सामान्यविभक्तीला सर्वविभक्तिक परोक्ष विभक्तींचा अर्थ प्राप्त झाला. जुन्या काळीं वांचूनी ‘ वांचून ’ (हें वांचूनी, ईश्वरु वां० इत्या; माडगांवकर, ज्ञाने. पृ. १५-१६) ह्या शब्दावरोबर सामान्य विभक्ति म्हणजे खरोखरीची द्वितीयाच लागत होती, आणि सीं ‘ सह ’ (उ. नि. पृ. १४) आणि वीण (उ. नि. पृ. १६) यांच्याशीं तृतीया लागत होती.

§ १८४. तेव्हां साक्षात आणि सामान्य अशा दोन विभक्तींत सर्व मराठी प्रत्यय-मालेचें अंतःस्वरूप अलें; आतां त्यांचे भिन्नभिन्न प्रकार कोणते होतात ह्याचें निरीक्षण करण्याचें राहिलें आहे, तें करूं या.

१—साक्षात् आणि परोक्ष विभक्तींची प्रत्ययमाला.

अ. व्यंजनान्त नामें.

§ १८५. मराठी व्यंजनान्त नामांचीं रूपें संस्कृतांतील अकारान्त पुंलिंगी आणि नपुंसकलिंगी आणि आकारान्त व इकारान्त स्त्रीलिंगी नामांच्या रूपांवरून झालीं आहेत.

§ १८६. अकारान्त पुंलिंगी रूपांची संस्कृतांतील मूलरूपें आणि त्यांवरून झालेलीं प्राकृत रूपें पुढीलप्रमाणें आहेत;

संस्कृत		प्राकृत	
(प्र.) देवः (देवो)	देवाः	(प्र.) देवो	देवा
(च.) देवाय	देवानाम्	(ष.) देवाअ	देवाण

ह्यावरून मराठींतील निष्पन्न झालेलीं रूपें:

साक्षाद्विभक्तिः देव देव; सामान्यविभक्तिः देवा देवां.

जुना प्रथमेचा एकवचनाचा ओ हा प्रत्यय जो आणि तो ह्या सर्वनाम-विशेषणांत राहिला आहे; हे जुन्या भाषेतील अवशेष मराठीच्या सर्व सजातीय भाषांना साधारण आहेत (बीम्स, २, ३१५) आणि त्याचें कारण हे सर्व शब्द एकाक्षरी आहेत. हाच प्रथमेचा प्रत्यय वर्तमानकालवाचक भातुसाभितांवरून क्रियापदरूपें होतांना लागतो

आणि त्याचें कारण बहुधा सर्वनामरूपांचा त्यांवर संस्कार झाला हें असावें. इ अन्तां असलेल्या शब्दांत त्याचें महाप्राणत्व राखण्याकरितां हा ओ-प्रत्यय राहिला आहे (लोहो, लोहो, इ.). देवु ह्या प्रकारची मधली पायरी अपभ्रंशांत सांपडते आणि हीं रूपें जुन्या मराठींत, त्याचप्रमाणें जुन्या काळच्या इतर बहुतेक तत्सजातीय भाषांत, नेहमीं वापरण्यांत येतात; इ. स. १००० च्या सुमारास अल्विहनि यानें हें रूप निर्दिष्ट केलें आहे (ता. प. अल्विहनि कृत भारतवर्ष, साखाडकृत भाषांतर, २, पृ. २५८ २५९). सध्यांच्या काळीं हा प्रत्यय फक्त सिंधींत राहिला आहे, आणि त्या भाषेंत अन्त्य स्वर अजून जोरदार असल्यामुळें प्रथमेच्या एकवचनाच्या आणि अनेकवचनाच्या रूपांत अजून भेद स्पष्ट आहे (देवु : देव); त्याचप्रमाणें लमाणोंतहि एकवचनांत अन्त्य स्वर गळला आहे, पण अनेकवचनांत राहिला आहे (चोर : चोर); पश्चिम पंजाबींत जुन्या रूपभेदाचा अवशेष म्हणून कुकुर : कुकर (प्रा. कुकुडो : कुकुडा) अशा तऱ्हेनें रूपभेद होतो. ह्या भाषा वगळल्या असतां मराठीप्रमाणेंच इतर भाषांतहि एकवचन आणि अनेकवचन यांमध्ये रूपभेद नष्ट झाला आहे.

सामान्यविभक्तीतील एकवचनीं आय ह्या प्रत्ययांतील वर्णांचा संक्षेप होऊन असा प्रत्यय मराठीप्रमाणें सिंधी, पश्चिम पंजाबी (तिच्यात कुकर < *कुकुरा हें रूप आहे), आणि मैथिली या भाषांत सांपडतो. उलट पक्षीं गोव्याच्या भाषेंत संक्षेपानें त्याचें ए असें रूप होतें (ता.प. जोशी, Comp. Gram, पृ. ९५; प्रा. आये या प्रत्ययांची येथें आठवण होते; पहा पिशळ, § ३६४). ह्या भाषा सोडून दिल्यास ज्यांच्यांत जुनी षष्ठी राहिलेली नाही अशा सर्व भाषांत साक्षात् आणि सामान्य विभक्तीचीं रूपें सारखीं आहेत.

§ १८७. संस्कृतांत नपुंसकलिङ्गी अकारान्त नामांचीं रूपें प्रथमा आणि द्वितीया सोडून इतर विभक्तींत पुंलिङ्गाप्रमाणेंच असतात. हीं रूपें पुढीलप्रमाणें होतात;

एक. सं. सूत्रम् > प्रा. सुत्तं; अनेक. सं. सूत्राणि > प्रा. सुत्ताइं. त्यावरून मराठींत एक. सूत आणि अनेक. सुतें अशीं रूपें होतात. गुजराथींत मराठीप्रमाणेंच नपुंसकलिङ्गी रूपें पुंलिङ्गाप्रमाणेंच होतात (त्यामुळें देवा आणि देवं यांमधील गोंधळाचा उलगाडा होतो, ता. प. § १८२). सिंधींत मात्र पुंलिङ्गी अकारान्त आणि नपुंसकलिङ्गी अकारान्त असा भेद आहे (पुंलिङ्गी प्रत्ययाची उपपत्ति लागत नाही. ता. प. गायगर, § ३३, § ३६).

गोव्याच्या भाषेंत नपुंसकलिङ्गीं अनेकवचनाचा प्रत्यय आं आहे, म्हणजे तेथें

वर्णसंक्षेप अगदी स्वतंत्र स्वरूपाचा आहे. मराठीच्या स्कंधभाषेतील प्रत्यय हिंदीतील स्त्रीलिंगी अनेकवचनी ए ह्या प्रत्ययासारखा आहे. गोव्याच्या भाषेतील प्रत्यय पंजाबीच्या स्त्रीलिंगी अनेकवचनी आं प्रत्ययाप्रमाणे आहे. जुन्या नपुंसकलिंगी अनेकवचनी प्रत्ययाचा गुजरार्थीत मागमूस राहिला नाही; त्याऐवजी तिच्यांत -ओ प्रत्यय आहे आणि हा सर्वलिंगी विकल्पाने येतो. गुजरार्थीत मूळचा प्रत्यय शून्य होता हे इ. स. १३९४ साली लिहिलेल्या मुग्भावबोधमौक्तिकावरून सिद्ध होते (पहा LSI, गुजराती, पृ. ३५४) ही गोष्टहि लक्षांत ठेवली पाहिजे. गुजरार्थीप्रमाणे सिंहलीतहि जुना अनेकवचनाचा प्रत्यय गळला आहे आणि म्हणून त्या भाषेत हा भेद दाखविण्याकरितां दुसऱ्या उपायांचा अवलंब करावा लागला आहे (गायगर, § ३८२).

§ १८८. इकारान्त आणि उकारान्त पुंलिंगी आणि नपुंसकलिंगी बहुतेक नामांत अक्षरवृद्धि होऊन इक उक अंतीं आले. ज्यांच्यांत मूळचे स्वर शिल्लक राहिले त्यांतील उकारान्त शब्द अकारान्तांप्रमाणेच चालतात; उदा. ऊस (इक्षु-), बुंद (विन्दु-) आणि मोह (मधु-) हे देव, चोर किंवा सूत यांप्रमाणे चालतात. इकारान्तांची दुसरीच तऱ्हा झाली आहे (म. हाड नपुं., लठ पुं., हे सं. अस्थि-, यष्टि-, ह्यांवरून आले आहेत असे म्हणतां येणार नाही); ते स्त्रीलिंगी इकारान्त शब्दांशीं सामावले आहेत; उदा. म. आग स्त्री. < सं. अग्नि पुं.

§ १८९. आकारान्त स्त्रीलिंगी नामांचीं रूपे खाली दिलेल्या संस्कृत रूपांच्या नमुन्यावर बनलीं आहेत:

प्र. एक.	इष्टा	प्र. अनेक.	इष्टाः
च. एक.	इष्टायै	ष. अनेक.	इष्टानाम्

वरील कोष्टकांचें बारीक निरीक्षण केल्यास तत्क्षणींच लक्षांत येईल की विसर्गाचा लोप झाल्यावर प्रथमेच्या एकवचनांत आणि अनेकवचनांत कांहींहि भेद राहत नाही. अशा तऱ्हेने प्राकृतांतील नामरूपांचें स्वरूप निष्पन्न होतांहोतां अखेरीस त्यांतील तिन्ही लिंगांचीं प्रथमेचीं रूपे खाली दिल्याप्रमाणे बनलीं:

पुं. देवो	देवा
स्त्री. इष्टा	इष्टा
नपुं. सुतं	सुताइं

म्हणजे स्त्री प्रथ. अनेक. रूप, स्त्री. प्रथ एक. किंवा पुं. प्र. अनेक. रूपांपेक्षां

कोणत्याहि तऱ्हेनें भिन्न नाहीं. अर्थात् असला अजब गोंधळ फार दिवस टिकणे शक्य नव्हतें. त्याचा परिणाम असा झाला की मागधी वळणाच्या भाषांत जेव्हां लिंगभेददर्शक रूपांची संख्या कमी झाली तेव्हां नपुंसकलिंगी प्रथमेच्या अनेकवचनाचा प्रत्यय स्त्रीलिंगी नामांशीं जुळवून घेण्यांत आला, आणि ह्या गोष्टींचें प्रत्यंतर आजहि हिंदींत आणि पंजाबींत* मिळतें. दुसरा परिणाम असा झाला की अंत्यवृद्धीनें -आयो किंवा -आओ अंतीं येणारीं रूपे निष्पन्न झालीं; ह्यांपैकीं पहिलें पालींत नेहमीं येणारें असून -ईयो-प्रत्ययान्त स्त्रीलिंगी प्रथमेच्या चालीवर तयार झालेलें दिसते (ह्या दोन लिंगांच्या प्रत्ययांत येवढ्या एकाच रूपांत भेद नाहीं, ता. प. योहान्सन्, Des Dial. der Shahbazgarhi-redaktion, २, पृ. ५५; विह. ऑरि, Gram. palie, § १६०); दुसरें प्राकृतांतहि आहे आणि पहिल्यापासूनच तें बनलें आहे. हें मत अनेकप्रत्ययांच्या संस्कारानें तें बनलें आहे ह्या पिश्लच्या मतापेक्षां (§ ३६७, ३७६; ता.प. -आयै > -आए) अधिक ग्राह्य आहे. तात्पर्यार्थ, पुढील प्राकृत प्रत्ययांवरून मराठी प्रत्यय बनले आहेत असें म्हणावें लागतें :

प्राकृत एक.	अनेक	मराठी	एक.	अनेक.
इडा	इडाओ	साक्षात्-वि.	ईट	इटा
इडाए	इडाणं	सामान्य-वि.	इटे	इटां

काश्मीरी अनेक. माल, एक. माल् आणि लमार्णीतील अनेक. प्रत्यय य (म्हणजे-इ-अ) ह्यांचें मराठी प्रत्ययांशीं साम्य आहे.

ह्याहि स्थलीं गोव्याच्या भाषेंत आणि गुजराथींत संक्षेपानें निष्पन्न होणारा स्वर निराळाच आहे; त्यांच्यांतील प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रत्यय ओ आहे; सिंधींत आं आणि ऊं अशा तऱ्हेचे दोन्ही प्रत्यय लौकिक भाषाभेदांप्रमाणें आढळांत येतात (ट्रंप, पृ. १०९). मराठीखेरीज इतर कोणत्याहि मध्यभाषाविभागांतील भाषेंत साक्षाद्विभक्तीहून भिन्न असें साम्यान्यविभक्तीचें रूप शिल्लक राहिलेलें नाहीं. का. मालि (प्रा. मालाए ?) हें रूप मराठीशीं संबद्ध दिसतें; ता. प. लमा.-य.

§ १९.० ईकारान्त स्त्रीलिंगी नामांचें मूळ पुढील संस्कृत रूपांत दिसून येतें:—

प्र. एक. रात्री प्र. अनेक. रात्र्यः

च. एक. रात्र्यै ष. अनेक. रात्रीणाम

* ह्या भाषांत ह्या प्रत्ययभेदाला एक अनुकूल गोष्ट अशी आहे की त्यांच्यांत स्त्रीलिंगाएवजीं आदरार्थी नपुंसकलिंगाचा प्रयोग होतो; मराठींत आणि गुजराथींतहि तो होतो; पुढें पहा.

स्पर्शांशी संयुक्त य-चा उच्चारलोप झाल्यावर सर्वत्र जुन्या य-च्या जागीं इ आल्याने पुढील प्राकृत रूपे झालीं : रत्ती; रत्तीओ; रत्तीए, रत्तीणं. त्यावरून पुढील मराठी रूपे निष्पन्न झालीं आहेत : रात राती; राती रातीं.

सिंधींत कांहीं अंशीं वरीलप्रमाणेच नामरूपे आहेत: भिते भितेऊं; भिते भि(तिएं)तें (ट्रंप. उ. नि., पृ. ११०, १२८); ता. प. पश्चि. पं. मधील -ईप्रत्ययान्त (अक्खी, इत्या.) अनेकवचनीं रूपे. काश्मीरीचे मराठीशीं विलक्षण साम्य आहे: प्र. एक. राथ; च. एक. आणि प्र. अनेक. रोट्(स्)ऊ, च. अनेक. रोट्(स्)ऊन् (ग्रियर्सन्, Manual of the Kashm. Lang., पृ. ३२).

-उ -ऊ अंतीं असलेल्या स्त्रीलिंगाचीं रूपे आकारान्त नामांप्रमाणे झालीं आहेत; उदा० खाज (खर्जु-), मध (मधु-), वीज (विद्युत-), यांच्या सामान्यविभक्तीचे एक. खाजे, मधे, विजे.

आ. स्वरान्त नामे.

§ १९१. मराठीतील -आ -ए, -ई, -ऊ, -ओ अंतीं असलेल्या नामांचीं रूपे होतांना मुख्यत्वे व्यंजनान्त नामांच्या रूपांचे नियम लागतात. संस्कृतमध्ये उपान्त्य स्वर अ, इ, उ असलेल्या नामांतील अंत्यव्यंजनाच्या लोपाने हीं नामे बनल्यावर त्यांच्यातील अंत्य स्वरांचे संक्षेप § ६० यांत सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे झालेले आहेत. ह्या गणांत मुख्यत्वेकरून अक्षरवृद्धीने अक, इक, उक, अन्तीं असलेल्या नामांचा आणि विशेषणांचा अंतर्भाव होतो, आणि हे शब्द अतिशय विपुल असून त्यांच्यातील यौगिक अर्थांत एकत-हेचा जिवंतपणा आहे.

वरील नामांच्या प्रत्ययाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे:

१ अकारान्त नामे

प्राकृत पुं. -अयो -अया; -आयाय -अयाणं; त्यावरून मराठी प्रत्यय:-

आ -ए; -एआ, या, एआं -यां.

नपुंसकलिंगीं प्रथमेतच फक्त भेद आहे: प्रा. -अयं -आयाइं; त्यावरून मराठींत -एँ ईं.

सर्वच आकारान्त स्त्रीलिंगी नामे आणंतुक आहेत. जुन्या आकारान्त नामांवरून झालेल्या व्यंजनान्त नामांप्रमाणे तीं चालतात.

२ इकारान्त पुंल्लिंगी नामे :

प्रा.:— इयो -इया; इयया -इयाणं, मराठी:-ई -ईं; -या -यां.

नपुंसकलिङ्गीं प्रथमा : प्रा. इयं > म. ईं; प्रा. इयाइं > म. यें.

स्त्रीलिङ्गी नामें:-संस्कृतांतील -इका ह्या प्रत्ययाचे प्राचीन फारशीप्रमाणें पुढील काळीं पुष्कळ विकार झाले;वैदिक भाषेत तो अगदीं अल्प आहे (पहा एजर्टन्, the K.suffixes of the Indo-iranian, १,पृ. ५८, मेय्येनीं Bull. Soc. Ling. ५.९, LIX येथें उद्धृत), आणि त्याचे विकार विशेषतः पश्चात्य संस्कृतांत दृश्यमान झाले (पहा सि. लेव्हि, Vartakā, J. As., १९१२, २, पृ. ५१३); आणि आधुनिक आर्य-भारतीय भाषांत अक्षरवृद्धि पावलेल्या नामांपासून आणि विशेषणांपासून स्त्रीलिङ्गी रूपें करितांना त्याचा सामान्यतः उपयोग होतो. त्यापासून प्राकृतांत जे विकार होतात ते खालीं दिल्याप्रमाणें:

-इया -इयाओ; इयाए -इयाण.

त्यापासून मराठींतील पुढील प्रत्यय निष्पन्न झाले :

-ई -या; -इए;-ई -यां

-एप्रत्ययान्त प्रथ. एक. काव्यभाषेतील ते किंवा ती ह्या सर्वनामापासून अवशिष्ट राहिले आहे. -इए प्रत्ययान्त पंच. एक. काव्यभाषेत हळू होतें, पण आतां फक्त स्त्री आणि वी (वीज-) ह्या शब्दांपासूनच झालेले दिसतें.

३.-उ- अन्तीं असलेल्या नामांची -इ- अन्तीं असलेल्या नामांना जे नियम लागू पडतात त्यांवरून पुढीलप्रमाणें व्युत्पत्तिदृष्ट्या नियमबद्ध रूपे होतात :

एक०

अनेक०

पुं. -ऊ, नपुं. -ऊं, स्त्री.-ऊ

पुं. -ऊ, नपुं. -वें, स्त्री. -वा

पुं. नपुं. -वा, स्त्री.-वे

पुं. स्त्री. नपुं. -वां

हीं सर्व रूपे कांहीं अंशीं शिल्लक राहिलीं आहेत; पण या रूपांतील नियमबद्धतेत सादृश्याभासामुळे वाध आला आहे. एक तर स्त्री. सा.वि.चे एक. रूप साक्षाद्विभक्तीप्रमाणें झालें, आणि तीच गोष्ट ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी नामांच्या वाचतींतहि दिसून येते. दुसरी गोष्ट म्हणजे स्त्रीलिङ्गी साक्षाद्विभक्तीच्या अनेकवचनाचें रूप व्हासानें ऊकारान्त झालें आहे, आणि पुंलिङ्गी रूपाच्या धर्तावरच हें रूप झालें आहे हें खास; उलट पक्षां पुं. सा. वि.चे एकरूप हें स्त्री. साक्षाद्विभक्तीच्या रूपाप्रमाणें झालें. अशा तऱ्हेनें पुं. स्त्री. नामरूपें पुढीलप्रमाणे झालीं :

साक्षाद्वि. एक. अनेक. ऊ; सामा.वि. एक. ऊ, अनेक. वां;

-ऊ ह्या स्वरूपाची (पुं. नपुं. एकवचनीं, -आ, अनेकवचनीं-आं प्र. स्त्री. एक.

-ई, अनेक. -ई किंवा एक.-या, अनेक. -यां ह्या नमुन्यावरून सिद्ध केलेली) सामान्यविभक्ति या वर सांगितलेल्या एकजात सर्वांना एकच प्रत्यय लावण्याच्या प्रवृत्तीची शेवटची पायरी असून ती पुष्कळशा नामरूपांच्या प्रकारांत कां दिसून येते ह्याचा उलगडा सहज लागतो.

पुंलिंगी नामांपकीं अगदीं थोड्या नामांतच जुनीं नामरूपे शिल्लक राहिलीं आहेत. (या नामांच्या याद्या प्रत्येक व्याकरणकार निरनिराळ्या तऱ्हेनें देतो; उदा. जोशी, पृ. ९८-७७, नवलकर, पृ. ६५ पहा). स्त्रीलिंगी नामांत जुनीं नामरूपे फक्त कोंकणांत प्रचलित आहेत. नपुंसकलिंगी नामांत अकारान्त नामांचें प्रत्यय उत्तरोत्तर अधिक प्रमाणांत शिरलेले दिसतात आणि त्यामुळे पुढीलप्रमाणे प्रत्यय सामान्यतः झालेले आहेत:

-ऊं. -ए; -ऊ किंवा -आ, -यां.

भाषिक संशोधनाच्या आजच्या स्थितीत प्रत्ययांच्यामध्ये जे फेरफार झाले त्यांच्या इतिहासाचे यापेक्षा जास्त सूक्ष्म निरीक्षण करणे शक्य नाही.

२. इतर जुन्या प्रत्ययांचे अवशेष.

§ १९२. आतांपर्यंत चालू भाषेतील नामरूपांत अवशिष्ट असलेल्या प्रत्ययांचा विचार केला; त्यांखेरीज षष्ठी व चतुर्थी ह्यांव्यतिरिक्त इतर जुन्या परोक्ष विभक्तींचे कांहीं अवशेष मराठींत शिल्लक राहिले आहेत.

तृतीया.

§ १९३. पुष्कळ भाषांत तृतीयेचीं रूपे आहेत असें दिसते, पण त्यांचे मूळ संशयात्मक आहे (पहा बीम्स, २, पृ. २२४, ग्रियर्सन, Intro. to the Maith. Lang., पृ. ४४-४५). नैऋत्य भाषाविभागांतच फक्त ह्या विभक्तीचे जुने अवशेष नक्की राहिले आहेत. सिंहालींत -एन येवढाच प्रत्यय शिल्लक राहिला आहे आणि तो नपुंसकलिंगीं एकवचनीं -एन् + इन् या रूपाने आणि विसिन् (वशेन) ह्या शब्दयोगी अव्ययांत राहिला आहे. जुन्या गुजरातींत -इं, इइं हा एकवचनी प्रत्यय आणि चालू भाषेतील शें 'कोणीं' इत्यादि रूपे ह्यांत तोच प्रत्यय असावा असे म्हणण्याचा मोह होतो. राहिला मराठी; ह्या भाषेच्या जुन्या काळीं तृतीया जिवंत विभक्ति होती आणि अलीकडील काळींही कांहीं तृतीयेचीं रूपे स्थिर झालेलीं आहेत. जुन्या भाषेतील प्रत्ययहि अकारान्त नामरूपांचेच आहेत, पण त्यांच्यांत पुं. नपुं. एक. अनेक. आणि स्त्री. एक. इतक्यांचा अंतर्भाव होतो.

(१) पुं. नपुं. एक. चा तृतीयेचा प्रत्यय -एं आहे; आणि हा सं.-एनपासून

झाला आहे. ज्ञानेश्वरींत त्याची असंख्य उदाहरणे आहेत; जुन्या शिलालेखांतहि ती सांपडतात; उदा. चावुण्डराजे (श्रवण बेळगोळा), गाढवे (परेळ), बायकें, सेन-वडें, देवें, राणें इत्या. (पंढरपूर), मापें (पाटण).

मराठींत काय किंवा इतर भाषेंत काय, अलीकडील काळीं ज्याचे स्पष्ट अवशेष राहिले आहेत असा हा एकच प्रत्यय होय. शब्दयोगी अव्ययांप्रमाणें ज्यांचा उपयोग होतो अशा शब्दांत तो सांपडतो; उदा. प्रमाणें, मुळें, संगें, नें (नय-?), सवें आणि शीं (सं. समम्, सहितम् आणि त्यांच्या जोडीनें अर्थानुरोधानें तृतीया), करून ह्या अव्ययाला जोडून आलेल्या विभक्तिरूपांत, उदा. तेंणेंकरून; (इतर रूपांतहि -एं हा प्रत्यय लागतो, उदा. आपल्या कृपें करून, पहा नवलकर, § ३५३ टीप).

(२) अनेकवचनाचा प्रत्यय-ई (प्रा.-एहि, सं. एभिः) आहे; जुन्या ग्रंथांत देखील ह्या प्रत्ययाचीं उदाहरणे थोडीं सांपडतात; ज्ञानेश्वरींत दोन्हीं (१८, २४५, माडगांवकरांनीं सांगितलेले), चिन्हीं (१६, १४); पंढरपूरच्या शिलालेखांत, भार्ती पण्डिती. अलीकडील भाषेंत तृतीयेच्या अनेकवचनाचा प्रत्यय नीं हा आहे आणि तो नें-चें अनेकवचनां रूप आहे.

(३) स्त्रीलिङ्गी एकवचनां -आ हा प्रत्यय आहे. माडगांवकरांनीं आपल्या ज्ञानेश्वरीच्या आवृत्तींत पृ. १२-१३ येथें पुष्कळ उदाहरणे दिलीं आहेत, त्यांपैकीं येथें बोजा, आणि आत्मसुखाच्या गोडिया हीं दोन सांगितलीं म्हणजे पुरतील; त्याच-प्रमाणें पंढरपूरच्या शिलालेखांत देविआ हें रूप आढळतें. हेळा (सं. हेलया) 'सहज' ह्या अव्ययांतहि बहुधा हाच प्रत्यय आहे.

पुंलिङ्गी प्रत्ययांपेक्षां ह्या प्रत्ययाचें मूळ शोभून काढणें अधिक कठीण आहे. प्राकृ-तांत -अए-प्रत्ययान्त सामान्यविभक्तीच्या जोडीनें -तृ. ष. स. चा -आए प्रत्यय आहे; तो वररुचीनें मानलेला नाहीं, पण ग्रंथांतरीं तो राहिलेला आहे आणि अखेरीस हेम-चंद्राला आपल्या अधिकारयुक्त प्रक्रियेंत त्याला योग्य तें स्थान द्यावें लागलें आहे (पहा पिशल, § ३७५). हा जो प्रत्यय आहे तो आणि तृ. ष. पं. च. यांच्या अर्थी पालींतील -आय प्रत्यय हे बहुधा एकच असावेत. या प्रत्ययाच्या निष्पत्तीची बहुधा पुढीलप्रमाणें उपपत्ति आहे: षष्ठी-पंचमीचा -आयाः, सप्तमीचा -आयाम् ह्यांचा आणि तृतीयेचा अया यांचा संकर होऊन -अया ह्यांतील पहिल्या स्वराचें इतर प्रत्ययांच्याप्रमाणें दीर्घाकरण झालें; प्रा. स्त्रीलिङ्गी अनेकवचनी -ईओ ह्यांत ज्याप्रमाणें -इ-चें दीर्घाकरण झालें म्हणून वर सांगितलें आहे, तसाच प्रकार

येथेहि झाला आहे. स्त्रीलिंगी तृतीयेचा -आ हा प्रत्यय आणि वरील पालीतील आय, प्राकृत -आअ हे एकच यांत शंका नाही.

अगदीं जुन्या काळापासून स्त्रीलिंगांत तृतीयेचे अनेकवचन नाही. त्याच्या जागी सामान्यविभक्तिच आलेली दिसते; उदा. विविधां पूजां 'अनेक पूजांनीं'. त्याच-प्रमाणे अक्षरवृद्धीने आकारान्त आणि एकारान्त झालेल्या पुं. नपुं. नामांत आणि विशेषणांत अनेकवचनी सामान्यविभक्तिच येते; उदा. श्रोतां 'श्रोत्यांनीं', ऐसां चिन्हीं 'अशा चिन्हांनीं'

जुन्या मराठींत आकारान्त किंवा एकारान्त नामांच्या आणि विशेषणांच्या तृतीयेच्या एकवचनीं एक चमत्कारिक रूप येते. सकृद्दर्शनीं तें तत्सम असावेसे वाटते. उदाहरणार्थ, पाटणच्या शिलालेखांत माढीचेन मापे 'मठाच्या मापाने' असा प्रयोग आहे, किंवा ज्ञानेश्वरींत (१३, २४) वारेन 'वान्याने' असा प्रयोग आहे. येथे खरोखरी प्रत्यय -नि हा आहे; -न हें रूप त्याचा एक पाठभेद आहे आणि तो फार क्वचित येतो. दुसरें असें की मोहें माजिरेनि 'मोहाने आणि उन्मादाने' (१४, २५.३), तैसेनि ज्ञाने 'तशा ज्ञानाने' (१८, ११००), ह्या धर्तांचे जोडप्रयोग इतक्यांदा येतात की अशा स्पष्ट स्वरूपाच्या प्रयोगाच्या स्थानीं जुने संस्कृत प्रत्यय मानणे अशक्य आहे हें स्वतःसिद्ध दिसते. ह्या वरील प्रयोगांत जुन्या ग्रंथांत नेहमीं येणारीं एकारान्त सामान्यविभक्ति आणि त्यापुढे न ज्याचा आदि आहे असें एक शब्दयोगी अव्यय मानिलें पाहिजे. हेंच अव्यय अलीकडील भाषेत रूपभेदाने ने -नीं ह्या स्वरूपांत प्रतीत होते आणि म्हणूनच ज्ञानेश्वरीच्या कांहीं आवृत्तींत या दोहोंचा घोटाळा केलेला आहे; उदाहरणार्थ, जानते नि 'जाणत्याने' (१, २५) ह्याच्या जागीं मामुली प्रतीत जानतेने असा पाठ दिसतो; हेंच शब्दयोगी अव्यय अगदीं जुन्या ग्रंथांच्या वेळेपासून उकारान्त, म्हणजे अक्षरवृद्धीने उकारान्त झालेल्या, नामांना लागलेले दिसते; उदा. वायूनि.

सप्तमी.

§ १९४. जुन्या मराठींत सप्तमीचे दोन प्रत्यय असून दोन्ही एकवचनाचेच आहेत; त्यांतला -ई हा व्यंजनान्त नामांना लागतो; उदा. पारीं, वेळीं, घरीं; दुसरा आकारान्त आणि एकारान्त पुं. नपुं. नामांना लागतो; उदा. गळां, चांदिनां 'चांदण्यांत', आणि त्याच स्वरूपाच्या विशेषणांनाहि लागतो; उदा. आंगीं माझ्यां (६, १३९), प्रथमीं, दुज्यां, चौथीं (१०, २४; ता. प. माडगांवकरांनीं पृ. १५ येथे दिलेलीं

उदाहरणे), ईयां पाटणीं 'ह्या पाटण गांवांत' (शके ११२८ चा शिलालेख). हे दोन्ही प्रत्यय एक आहेत या कल्पनेचे निराकरण करावयास व्यंजनान्त नामांची आणि दीर्घ स्वरान्त नामांची रूपे ज्या नियमाने सिद्ध होतात त्या नियमांची येथे आठवण करून देणे पुरेसे होईल. मूळची ही अगदीं स्वतंत्र रूपे असून दोन भिन्न कोटींच्या नामरूपांशीं ती जुळतीं करून घेतली आहेत.

सिंहलीतील सप्तमीचे दोन प्रत्यय आहेत; दोन्ही नपुंसकलिंगी नामांना लागतात; आणि कोणत्या नामाला कोणता प्रत्यय लागावयाचा ह्या व्यवस्थेविषयीं नियम नाही. त्यांपैकी एक गायगर ह्यांच्या मताने सं. ए ह्यापासून आणि दुसरा पा. अम्हि पासून झाला आहे (गायगर, § ३८, १, ३). आणि खरोखरीच प्राकृत भाषेत-ए आणि म्मि हे दोन प्रत्यय अशा तऱ्हेने जोडीने येतात की त्याविषयीं कोणतेही भेदक तत्त्व सांगतां येणार नाही (पिशल, § ३६६ अ). हेच प्रत्यय जर मराठींत आढळत असतील तर पहिला प्रत्यय म्हणजे -ए ह्याविषयीं असे म्हणतां येईल की एचे ज्या काळीं -इ-मध्ये रूपांतर झाले (ता. प. प्रा. अम्हे, म. आम्ही), त्या वेळीं इतर प्रत्ययांच्या संपर्कामुळे (उदा. आं ह्या सप्तमीच्या संपर्कामुळे ज्याप्रमाणे एं झाला) ह्या -इमध्ये अनुनासिकत्व आले, आणि त्यामुळेच तो प्रत्यय शिळक राहिला.

उलट पक्षां, प्रा.-अम्मि हा आणि -आं हा प्रत्यय मूळचे एक मानण्यांत वर्ण-प्रक्रियादृष्टीने अडचणी येतात; -म्मचा -म होणे, तोहि अनुनासिक होणे, हे अगदीं अपवादात्मक आहे; त्यापेक्षां येथे एक विशिष्ट शब्दान्तविकृतिच मानणे युक्त होणार नाही काय? तसें केले तरी मागील स्वरावर नपुं अनेक.च्या किंवा प्र. पुं. एक.च्या ए-(सं.-आनि, आमि)मुळे जसा परिणाम होतो तसा ह्या अन्त्य -इमुळे कां होत नाही याचा बरोबर उलगडा पडत नाही.

दुसऱ्या भाषांच्या तुलनेनेहि हा उलगडा लावण्यास मदत होत नाही. पंजाबींत एक. ओं, अनेक. ईं, असे प्रत्यय आहेत; एकवचनी प्रत्यय पंचम्यर्थक आहे असे बीम्स मानतात; तसें असेल तर अनुनासिकत्व अनेक. प्रत्ययांपासून निष्पन्न होईल; म्हणजे हा प्रत्यय मराठीतील सप्तमीच्या एकवचनाचा समानार्थक होत नसून तृतीयेचा समानार्थक होतो (प्रा.-एहि, म.-ईं; बीम्सच्या ग्रंथांत २, पृ. २२३, पं. ६ येथे is not restricted ह्याच्या ऐवजीं is now..... अशी दुरुस्ती केली पाहिजे).

-इप्रत्ययान्त सप्तमीचे एकवचन मात्र पुष्कळ ठिकाणीं मिळते; सिंधींत -उकारान्त पुं. नामांत ते आहे (ट्रम्प, पृ. १२०), जुन्या गुजराथीतहि आहे (LSI, गुर्ज.,

पृ. ३५४). सामान्यतः ह्या -इच्या कपाळीं लुप्त होण्याचीच भवितव्यता दिसून येते; उदा. तुलसीदासाच्या काव्यांत विनप्रत्ययाच्या सप्तमी भरपूर आहेत. जुन्या गुजराथींत अक्षरवृद्धीने -औकारान्त (प्रा. -अओ, म. -आ) झालेल्या नामांत सप्तमी नियमाने -ऐप्रत्ययान्त होते (LSI, गुज., पृ. ३५६); चालू गुजराथींत -ए प्रत्यय तृतीयार्थक आणि सप्तम्यर्थक आहे (घोडाए-च्या जोडीने घोडे) आणि तो मूळचा ह्या वरील -इप्रत्ययावरून प्राकृतांतील पंचमीच्या -आहिप्रत्ययाशी संपर्क होऊन निष्पन्न झाला असेल; अपभ्रंशांतील -अहिं, त्याचप्रमाणे जुन्या मैथिलींतील -अहि -अहि (> ए,एं; ग्रिअर्सन, Intro. to the Maith. Dial., §७८) ह्या प्रत्ययांची वरील-प्रमाणे संपर्कजन्य घोटाळा मानण्यानेच उपपत्ति लागते असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. सं. -एपासून नव्हे तर ह्या वरील -इ ह्या प्रत्ययापासूनच ओ. आणि बं. -ए हा प्रत्यय (वीम्स, २, पृ. २२३) झाला आहे हे खचित. मराठी -ई चा त्याच्याशी संबंध नाही. चालू मराठींतील सप्तमीचे प्रत्यय प्रत्यय या नात्याने मृतावस्थेत आहेत. घरीं, पारीं, वेळीं, अशी ई प्रत्ययान्त रूपे अवशिष्ट आहेत, पण तीं थिजलेलीं रूपे आहेत. पाहतां, करितां, अशा -आंप्रत्ययान्त रूपांचा वर्तमानकालवाचक भा.सा.प्रमाणे उपयोग होतो. कोकणांत अंग कोणते आहे याची स्पष्ट जाणीव नसते आणि म्हणून शेतां, (शेत, सं. क्षेत्र- ह्यापासून), गरां (म. घरीं) असे प्रयोग करितात; पहा LSI मराठी, पृ. १७४.

पंचमी.

§ १९५. -आत्प्रत्ययान्त पुं. नपुं. पं. एक.चे रूप हिंदुस्थानांतून आणि सिंहाल-द्वीपांतून नष्ट झाले आहे; प्राकृतांत त्याच्या जागी -आओ प्रत्यय आला आणि त्यावरून जु. सिंधी -आउ (ट्रम्प, पृ. ११८, वीम्स, २, पृ. २२५. यांच्या मते चालू भाषेतील -आं हा प्रत्यय आणि वरील प्रत्यय एकच आहेत, पण तसे असते तर -आं हा प्रत्यय सा. वि. च्यापुढे लागत असल्याकारणाने शब्दयोगी अव्यय अशा स्वरूपाने तो भासमान व्हावयास पाहिजे होता), मागे सांगितलेला पं. सप्त. एक. चा -ओं प्रत्यय हाहि बहुधा आणि हिं. को. सिं. खों, खां ह्यासारखी शब्दयोगी अव्यये, इत्यादि निष्पन्न झाली आहेत (पहा ग्रिअर्सन, KZ, ३८, पृ. ४७६).

ह्याच प्रा.-आओ-प्रत्ययांत -नि -न ह्या प्रत्ययरूप शब्दांची भर पडून त्यापासून जु. मराठींतील -औनि, -ओनि, -ऊनि (मेघौनि 'मेघापासून,' दिवूनि 'दिवसापासून' इत्या.) हे पं. एक.चे प्रत्यय झाले आणि चालू भाषेत शब्दयोगी अव्यय ह्या शुद्ध व्याकरण-

विषयक नात्यानेच ज्यांना अस्तित्व आहे अशा कडून, पासून (जु. म. पासौनि), आंतून (ता. प. आग्नेय वंगालमधील -तूनप्रत्ययान्त पंचमी) इत्यादि शब्दांत किंवा मागून-सारख्या क्रियाविशेषणांतच ते राहिले आहेत. काव्यांत आणि महानुभाव-ग्रंथांत पासून ह्या पंचम्यर्थक शब्दाऐवजीं पासाव हा शब्द आढळतो आणि ती पास-शब्दापासूनची शुद्धावस्थेतील पंचमी असावी असें दिसते. जुन्या रूपांत महाप्राणत्वाचा गंधहि नाही आणि जुन्या ग्रंथांत सामान्यविभक्ति + होऊन (चालू हून) अशा-तऱ्हेचा संयुक्तप्रयोग जवळजवळ नाही, यामुळे जु. म.-ऊन हा चालू-हून ह्यापासून झालेला विकार आहे अशी एक जी प्रचलित कल्पना आहे (ता. प. वीम्स, २, पृ. २३४) ती खोटी ठरते; उलट प्रकार अधिक शक्य आहे हें पुढें येणार आहे. जु. म.-आओ यापासून चालू-आ सामान्यतः येतो. त्यायोगानें ला ह्या शब्दयोगी अव्ययाची व्युत्पत्ति पंचम्यन्त शब्दापासून करणें शक्य ठरते; पुढें § २०० पहा.

§ १९६. अशा तऱ्हेनें जुन्या मराठींत षष्ठी-चतुर्थाखेरीज इतर परोक्ष विभक्तींच्यापैकीं कांहीं थोडे प्रत्ययच शिल्लक राहिले होते आणि आतांच्या काळीं जवळ-जवळ कांहींहि राहिले नाहीत; त्यायोगानें निश्चित आणि प्रत्यक्ष स्वरूपाच्या कारक-संबंधांचें कार्य सामान्यविभक्तीला जोडून कांहीं प्रत्ययरूप शब्दांनीं करावें लागलें आणि त्यांचा यापुढें विचार करणे आहे.

३ विभक्त्यर्थक शब्दयोगी अव्यये

§ १९७. एकाच सामान्यविभक्तीच्या उपयोगामुळे विभक्त्यर्थ अस्पष्ट झाल्यामुळे तो स्पष्ट करण्याकरितां सहायक शब्दांचा अधिकाधिक उपयोग ज्या वेळीं होऊं लागला त्याच वेळीं विभक्तींची संख्याहि कमी झाली; ही गोष्ट ह्याविषयीं जो एक सिद्धान्त पुष्कळांनीं प्रस्थापित केला आहे त्याला भल्लच आहे (ता. प. ब्रेआल्, Semantique, तिसरी आ., पृ. १४, याचा मेथ्ये ह्यांनीं de quelques innovations, पृ. २८ येथें निर्देश केला आहे). काव्यनाटकाच्या संस्कृतांत जुन्या कर्मप्रवचनीय अव्ययांचा उपयोग फारच थोडा होतो, पण उलट पक्षीं विभक्तींना जोडून नामांचा आणि भा. सा. अव्ययांचा उपयोग उत्तरोत्तर वाढत गेल्यानें विभक्तींचा मूळचा अर्थ त्यांनीं हळूहळू हिरावून घेतला, आणि एक तऱ्हेच्या पुनरुक्तीनें नेहमीचे कारकसंबंध ते दर्शवूं लागले (पहा ष्पेथर, Ved. u. Sansk Syntax, § § ८९, ९१, ९३), अशा तऱ्हेनें मराठीतील नामांच्या पुढें लागणाऱ्या शब्दांची आणि अव्ययांची निष्पत्ति झाली आणि त्यांपासून आधुनिक नामविभक्तींचे

(वास्तविक प्रत्यय हे नांव देणे चुकीचे आहे, पण चुकीने तसे गणलेले) प्रत्यय सिद्ध झाले.

ह्यांपैकी कांहीं प्रत्यय खरे प्रत्यय नव्हेत हे अगदी स्पष्ट आहे; उदा. वर (सं. उपरि); आधुनिक लोकभाषांत जुन्या अव्ययांपैकीं येवढेच एक अव्यय म्हणून शिल्लक राहिले आहे; तसेच खालील शब्दांचीं निरनिराळीं रूपेः—आंत (सप्त. आंत, पं. आंतून सं. अंतः), कड (सा. वि. कडे, पं. कडूनि, सं. कटि—), घर (कोंकणींत, सप्त. गेर 'सह,' LSI, मरा. पृ. १७४ पहा), पास (स. पार्शी, पं. पासून; सं. पार्श्व-), माग (तृ. मागे, पं. मागून, सं. मार्ग—); किंवा वांचून, होऊन, हून असलीं भातुसाधितें, हे प्रत्यय नव्हेत; यांखेरीज सि, -तें, -ला, नें, अनेक. नीं, ह्या प्रत्ययांची व्युत्पत्ति लावणे कठीण आहे. आणि त्यामुळे वैयाकरणांनीं त्यांचा वर्ग निराळा करण्याची प्रथा पाडली आहे; जोशी म्हणतात "प्रत्यय आणि शब्दयोगी अव्यय यांतील फरक असा की प्रत्ययाला स्वतंत्र अर्थ नसल्यामुळे तो शब्द नव्हे; तो ज्या शब्दाला लागतो त्याच्याशीं संयुक्त असतांनाच त्याच्यापासून अर्थनिष्पत्ति होते (Compreh. Gram. § २०९). हेहि त्यांनीं कबूल केले आहे की आधुनिक काळीं लागीं, साठीं, यासारख्या शब्दयोगी अव्ययांना स्वतंत्र अर्थ राहिलेला नाही आणि त्यांचा खरोखरीच्या प्रत्ययांप्रमाणेंच उपयोग होतो.

सध्यांच्या सप्तमीच्या त-प्रत्ययाचा उपयोग या अशा तऱ्हेनेच होतो. वास्तविक हा प्रत्यय म्हणजे आंत असा शब्दच आहे आणि तो आंतडीं ह्या अर्थीं माहित असलेल्या सं. अन्त्रम् ह्या शब्दापासून तरी (ता. प. अंतर-'मध्य'-) किंवा सं० अन्तः (पा. आणि प्रा. अन्तो) यापासून झालेला आहे. जुन्या मराठींत सुद्धां त्यांचा स्वतंत्र उपयोग होत असे; ज्ञानेश्वरींत गांवा आंतु (६, ३११), सर्पकुलां आंत (१०, २४२), अक्षरा आंत (१०, २६९), गुढां आंत (१०, २९८); (ह्या स्थळीं गुढां एका पादांत आणि आंत दुसऱ्या पादांत असे वृत्ताच्या सोईकरितां शब्द तोडले आहेत; गुढां-शीं पुढां-चे यमक आहे) आणि क्वचित् मध्ये अव्यय येऊन: तथा आंघवेयाचि आंत (११, ५८६) (वर्षांतीं १५, २८५, यांत वर्षा + अंत याची सप्तमी आहे), इत्यादि प्रयोग आढळतात. तुकाराम आणि एकनाथ यांच्या ग्रंथांत सभे आंत आणि मोरोपंताच्या ग्रंथांत सुद्धां तुम्हां आंत (हे उदाहरण गोडबोले यांच्या A new Gram., ३ री भा., पृ. १३१, येथें दिलें आहे) असे प्रयोग सांपडतात; पण नामदेवकाळापासूनच कांहीं एका अनुकूल परिस्थितींत हे अव्यय शब्दास जोडून येऊं लागले; उदा.

क्षीरसागरांत (नवनीत, पृ. १६), त्याचप्रमाणे तुकारामकृतींत लोकांत (उ. नि., पृ. ४८), किंवा वामनकृतींत तोंडांत, दिवसांत (उ. नि, पृ. १२९). आतांच्या भाषेत त्याच्या उपयोगाची व्याप्ति सार्वत्रिक झाली आहे, आणि त्यामुळे नदींत, कथेंत, अशींही रूपे होतात.

दुसऱ्याहि शब्दयोगी अव्ययांच्या अशाच तऱ्हेनें व्युत्पत्ति देतां येतील असें मानण्यास हरकत नाही; पण कारकाथींचे द्योतक असे जे प्रत्यय आहेत, त्यांच्या मूळ रूपांत इतकी विकृति झाली आहे की त्यांची व्युत्पत्ति सांगणें आतां जवळ-जवळ अशक्य झालें आहे.

थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे ह्या व्युत्पत्तीमध्ये दांत तऱ्हेच्या अडचणी येतात :

१. अशा तऱ्हेनें लागणाऱ्या प्रत्ययांच्या योगाने विभक्तिकार्ये होऊं लागलीं असतां त्यांच्या अर्थांत इतका महत्त्वाचा फरक झाला असला पाहिजे की आतां त्यांच्या बाबतींत अनुमानाची शक्ति कुंठित होते; उदा. मार्ग या शब्दापासून मराठींत मार्गें, मार्गून, हे शब्दयोगी झाले असून त्याचा अर्थ 'पश्चात्' 'पश्चाद्मार्गी' असा झाला आहे. सं - पथिन्- पासून जर का. पथ, पत, हे शब्द निष्पन्न झाले असतील तर त्यांच्या अर्थांतहि असाच फरक पडला आहे (ह्या भाषेत. वाट या अर्थी सं वर्त्मन्- पासूनच झालेला वथ हा शब्द प्रचलित आहे); त्याचप्रमाणें पालींत ' पृष्ठावर ' ह्या मूळ अर्थांच्या पिष्टे या शब्दाचा उपयोग वर या अर्थी तर होतोच (सयनपिष्टे " शयनावर ", वाळुकपिष्टे " वाळूवर "), पण समुद्रपिष्टेसु यांत त्याचा अर्थ ' करंज्यांत ' अशा तऱ्हेनें आंत या अर्थी होतो (महावस्तु, सनारकृत आवृत्ति, पृ. ६२४ मधून ही उदाहरणे घेतली आहेत); ह्याच शब्दापासून झालेले काश्मीरींतील पेठ, पेठि, हे शब्दयोगी ' वर ' आणि ' आंत ' ह्या अर्थी आणि दुसऱ्या एका, म्ह पंचमीविभक्तीशीं, संबद्ध असतां ' वरून, पासून, पर्यंत, ' हा त्यांचा अर्थ होतो (ग्रियर्सन, Man. Kaśm. २, पृ. १२३-१२४; ही व्युत्पत्ति Pis. Lang., पृ. ३५, येथें ग्रियर्सननीं नुसती एक शक्य व्युत्पत्ति म्हणून दिली आहे).

२. ह्या शब्दांच्या सहायक स्थितीमुळे आणि अर्थन्हासामुळे त्यांच्यांत पुष्कळदा फार अनियमित अशी उच्चारविकृति होते; आंत यांतील स्वरलोप झाल्याचें मार्गें आलें आहे; याच विकृतीचें उत्तम उदाहरण सं. मध्य -या शब्दाचें आहे; मराठींत माज ह्या नियमसिद्ध स्वरूपांत हा शब्द आलेला आहे, आणि सप्तम्यर्थी त्याचें मध्यें हें तत्समरूप (अनुनासिकत्व निष्कारण तरी असेल किंवा मार्गें, मुळें, कारणें, इत्यादि

तृतीयार्थक शब्दयोगी प्रत्ययांच्या चालीवर तें झालें असेल) रूढ आहे; पण इतर भाषांत मूळ अर्थी हा शब्द वर्णप्रक्रियादृष्ट्या नियमासिद्ध रूपांत वापरला जातो, पण प्रत्ययार्थक अव्यय ह्या रूपांत त्याच्यांत इतक्या उच्चारविकृति झाल्या आहेत की सामान्य वर्णप्रक्रियानियमांनी त्यांची उपपत्ति लागत नाही; सिंधींत मंझां 'वाहेर' याच्या जोडीनें में 'आंत' आणि मां, मां 'वाहेर' अशीं रूपे आहेत; त्याचप्रमाणें हिंदींत मंझांच्या जोडीनें त्याच अर्थीं महां, मां, आणि विशेषतः में, अशीं रूपे वापरतात. ह्या सहायक शब्दांत कसें कल्पनातीत फरक होतात आणि त्या योगानें भाषेच्या इतिहासलेखकाची कशी फजिती होते हें दाखविण्यास हें एकच उदाहरण पुरें आहे. ह्यामुळें ज्या प्रत्ययार्थक अव्ययांचा अर्थ अगदीं स्पष्ट नाही, अशांची व्युत्पत्ति देतांना इतर भाषांत त्या शब्दांची दुसरी रूपे पाहून त्यांची उपपत्ति लागेल अशाच तऱ्हेच्या अनुमानांवर प्रामुख्यानें भिस्त ठेवावी लागते; कारण या रूपांची व्युत्पत्ति देण्यापेक्षांहि त्यांचें वर्गीकरण करणें हेंच अधिक जरूरीचें असण्याचा संभव आहे. पुढील विवेचन वाचतांना ही जी सोडवणूक करून ठेवली आहे ती लक्षांत ठेवली पाहिजे.

हीं शब्दयोगी प्रत्ययार्थक अव्यये दोन तऱ्हेचीं लागतात. त्यांपैकीं कांहीं मूळचीं अव्यये किंवा स्थिरावलेलीं नामविभक्तिरूपे असून त्यांना पुढें प्रत्यय लागत नाहीत; यांपैकीं सर्वांत महत्त्वाचीं अशीं कांहीं असतील तर तीं म्हणजे ज्यांच्या योगानें मराठी भाषेच्या अनेक स्थित्यंतरांत चतुर्थी आणि द्वितीया यांच्या कारकांचे अर्थ व्यक्त झाले आहेत अशीं होत आणि त्यांची व्युत्पत्तिहि सर्वांत दुर्बोध आहे. उलट पक्षीं त्यांपैकीं एकालाच पुढें विभक्ति लागतात; त्यांच्यापासून षष्ठी होते असें म्हणतात, पण तें वास्तविक स्वामित्वदर्शक विशेषणाचेंच रूप होतें.

चतुर्थीदर्शक शब्दयोगी अव्यये

-सि, -स

§ १९८. चतुर्थ्यर्थक शब्दयोगी अव्ययांपैकीं हा एवढा एकच शब्द भाषेच्या सर्व कालखंडांत जिवंत राहिला आहे. पाटणच्या शिलालेखांत तो नाही (त्या ठिकाणीं सामान्यविभक्तिच चतुर्थीच्या अर्थी आहे: मढा दिला " देवळाला दिलेला "); तरी पण पंढरपुरच्या लेखांत तो सांपडतो (विठ्ठलदेवरायासि, तेयासि); ज्ञानेश्वरांच्या आणि त्यांच्या मागाहूनच्या कवींच्या ग्रंथांत स्वतंत्र परोक्ष (सामान्य) विभक्ति आणि इतर प्रत्ययार्थक शब्दयोगी अव्यये जोडीनें असूनहि हा प्रत्यय नेहमीं येतो; -स या रूपांत

तो बखरींत आणि चालू भाषेत देशावर पुष्कळदा येतो. कोकणीत तर तो नेहमीचाच प्रत्यय आहे.

सामान्यतः -स ह्या प्रत्ययाची व्युत्पत्ति -स्य ह्या षष्ठीच्या प्रत्ययापासून करतात. (ता. प. प्रिअर्सन, KZ, ३८, पृ. ९८१; अगदीं अलीकडे लेस्नि, JRAS, १९११, पृ. १७९); सामान्यविभक्तीचा एकवचनी -आ हा प्रत्यय जुन्या चतुर्थीचे रूप आहे असे जर कबूल आहे तर मग एकाच भाषेत एकाच विभक्तीचीं दोन मूळरूपे होती असे मानण्याचे कारण नाही, -ही गोष्ट इतकी असंभाव्य आहे की आतांपर्यंत कोणाहि विद्वानाने ती विचारांत सुद्धा घेतलेली नाही, -आणि प्रचलित कल्पना सकृद-दर्शनीं जरी युक्त वाटते, तरी दुसऱ्या कांहीं अडचणी तिच्या मार्गीत येतात. ह्या विभक्तीचा अर्थ नेहमीं मुख्य किंवा गौण कर्म असतो, आणि तो कधीहि स्वामित्वदर्शक किंवा अवयवदर्शक नसतो. पण अर्थाची गोष्ट सोडून देऊन नुसत्या रूपाचा जरी विचार केला, तरी ही वरील व्युत्पत्ति अग्राह्य ठरते. एक तर ह्या व्युत्पत्तीप्रमाणे ज्या जुन्या -सिपासून अगदीं सामान्य फेरबदलाने -स झाला त्या प्रत्ययाकडेच दुर्लक्ष केल्यासारखे होतें (राजवाड्यांनीं ही गोष्ट श्रीज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचे व्याकरण, पृ. ११, येथे नमूद केली आहे). कारण संस्कृत -स्यची प्राकृतांत स्स ही विकृति होते; -स ही विकृति अगदीं नाइलाजास्तव जरी पत्करली तरी तिच्यापासून व्यंजनान्त नामांचे पुं-नपुं. षष्ठीचे एक रूप मात्र सिद्ध होईल, पण ह्याच नामांचीं अनेकवचने (मेघांशीं २, १४) तर सिद्ध होत नाहीतच, पण अगदीं असंभाव्य मिथ्यासादृश्याची कल्पना केल्याखेरीज दुसऱ्या प्रकारचीं रूपे (दृष्टीसि, रुचीसि, २३, ३५, तुम्हांसि, ४, ४२,) असिद्धच राहतात. वास्तविक, नामांच्या आणि सर्वनामांच्या सामान्यविभक्तीच्या * विविध रूपांना जसा कांहीं -सि -स मागाहून जोडलेला असावा असा प्रकार झालेला दिसतो. त्यामुळेच सप्तम्यन्त दोन शब्दांपासून बनलेल्या आसपास (ता. प. सिं. आसिपासि, पश्चि. पं. आसेपासे) ह्या क्रियाविशेषणापासून आसि हा प्रत्यय साधण्याची राजवाडे यांना फार चतुर कल्पना सुचली. ह्या आसपासपैकीं दुसरा शब्द पास हा सं. पार्श्वेपासून आलेला आहे. पहिल्या शब्दाची राजवाड्यांची व्युत्पत्ति अग्राह्य आहे आणि

*पुतास-सारख्या -आकारान्त रूपांत राजवाडे आय-प्रत्ययान्त जुन्या चतुर्थीचे रूप अवशिष्ट आहे असे मानतात (उ. नि., पृ. १०); पण आकारान्त षष्ठीविभक्तीचेच म्हणजे खुद्द सामान्यविभक्तीचे रूप त्याच तऱ्हेने त्यांनीं कां व्युत्पादले नाही याचे आश्चर्य वाटते (उ. नि.; पृ. १३).

तें बहुधा प्रा. अस्स, सं. अथ्र “कड” याच्या सप्तमीचें रूप असावें आणि ह्या रूपाला देशीत (असयं निकटम् आणि सिंहलीत अस ‘कड, कोपरा’, गायगर Etym. Wört, क्रमांक ९९३) यांत प्रमाण मिळतें. ही जर व्युत्पत्ति वरोबर असेल तर पुढें आंत याचे जसें -हस्वीकरण झालें त्याचप्रमाणें येथील आरंभीच्या आ-चा व्हास झाला असें म्हणावें लागेल (ता. प. § १९७).

ह्या प्रत्ययाची व्युत्पत्ति कांहींहि असो, स -नें आरंभ असलेल्या दुसऱ्या एका, म्हणजे शीं-प्रत्ययाशीं, त्याचा कांहीं एक संबंध नाही. शीं हा प्रत्यय सहितपासून आला आहे याची शंकाच नाही, आणि तें तृतीयेचें किंवा सप्तमीचें रूप आहे. -सि हा फक्त मराठींतच येतो (ता. प. - एस्प्रत्ययान्त भिल्लींतील सा. वि. अनेक. चें रूप-LSI, Bbil.Lang., पृ. ३); इतर भाषांत त्याचें कार्य क आरंभीं असलेल्या शब्दांनीं (मराठींत अशीं रूपे अपवादात्मक असतात आणि समुद्रकांठच्या भाषांत त्यांचीं कांहीं तुरळक रूपे सांपडतात; पहा जोशी Comp. gram., पृ. १४२) किंवा र आरंभीं असलेल्या शब्दांनीं मुख्यतः होतें; उलट पक्षीं-शीं-च्या जागीं दुसऱ्या भाषांत आरंभीं स असलेले प्रत्यय येतात : उ. सिंह. हा इहि “सहित”, लमा स “सहित”, का. सुतिन् “मुळें”, सिंधी सां, सांऊ, सें, सेनु “सह”, गु. शे सुं “सह”, कोंकणी सुं “पासून”, सीं “ मध्ये ”, ब्रज सां, राज. सै, सुं “पासून”, हिं. से “सहित” (ता. प. मिलना, वोलना या क्रियापदांशीं होणारीं रूपे किंवा बहुत सामानसे आना ‘ पुष्कळ सामानासहवर्तमान ’ इत्यादि प्रयोग), नेपा. सित ‘पासून’, भोज. आणि मगधी से, मै. सां, सांउ “मुळें”, ह्या शब्दांतील अर्थ-साम्यामुळें आणि ह्पसाम्यामुळें मराठी आणि तज्जातीय बहुतेक भाषांत साधारण अशाच कोणत्या तरी एका पण स-हून भिन्न शब्दापासून हा प्रत्यय आला असला पाहिजे. मराठीच्या सजातीय भाषा म्हणजे पश्चिमेकडील भाषांपैकीं पंजाबी आणि हिंदुस्थानच्या पूर्व टोंकाच्या भाषा; त्यांपैकीं ओरिया, बंगाली आणि आसामी ह्या भाषाविभागांत हा शब्द माहित नाही; ट्रेपनीं Sindbi Gram. पृ. ४०१ मध्ये पं. सीं ‘पावेतो’ त्याचप्रमाणें त्याचा सिंधीतील समानार्थक सींअ ह्या दोन शब्दांचा सं. सीमा-शब्दाशीं संबंध जोडला आहे, आणि ही व्युत्पत्ति बरीहि दिसते. हाच शब्द दुसऱ्या विभक्तिरूपांशीं (तृतीयेशीं) संबद्ध होऊन आणि विशिष्ट अर्थीं व-हाड, कोंकण आणि विजापूर येथील बोलींत भातुसाधित घटक

प्रत्यय म्हणून शेनि, -श्यानि, -सन्या अशा स्वरूपांत आढळतो असें वाटते (पहा LSI., मराठी, ५०, ६७, ९२, २२२).

दिशावाचक स-प्रत्ययांशीं साठीं(साठीं) याचा संबंध जोडावा काय? हन्ले (Comp. Gram., § ३६५) ह्यांच्या मतानें हा शब्द -स+आणि सं. अर्थ- ह्यांचें एक विभक्तिरूप यांपासून बनला असावा; जर -स हा षष्ठीचा प्रत्यय म्हणून कवूल असता तर ही व्युत्पत्ति पटली असती, पण वर जी व्युत्पत्ति सांगितली आहे ती किंवा तिच्यासारखी दुसरी व्युत्पत्ति जर मानली तर ही व्युत्पत्ति कवूल करणें कठीण पडेल; साठीं हा शब्द बहुधा स्वतंत्र असावा आणि त्याचा गु. सुट 'अदलाबद्दल' याच्याशीं संबंध असावा; ता. प. § ८९ आणि ११४.

स्तव हें शब्दयोगी अव्ययसुद्धां बहुधा स्वतंत्र असले पाहिजे; तत्स. प्रस्तव 'प्रसंग, परिस्थिति' या शब्दाचें गौणत्वामुळें संक्षिप्त झालेलें तें रूप आहे अशी एक कल्पना काढण्यांत आलेली आहे व ती युक्तहि आहे; मात्र मानभावी ग्रंथांत पंचमीच्या -स्तव-च्या जोडीनें -तव असा एक प्रत्यय येतो आणि त्यामुळें एक अडचण उभी रहाते आणि तिच्यांतून तूर्त तरी सुटका नाहीं; स- + तव यांचें सामासिक रूप तर स्तव नसेल? तसें जर असेल तर तव हा शब्द एक सं. तावत्-शब्दापासून तरी झाला असेल (मराठीतील अशिष्ट भाषेंतील आजतंव या शब्दांत हा शब्द सांपडतो). किंवा ज्या शब्दाची तें हें शब्दयोगी अव्यय तृतीया आहे त्याचें तें पंचमीचें रूप असेल.

तें.

§ १९९. हें प्रत्ययार्थक शब्दयोगी अव्यय प्राचीन वाङ्मयांत वारंवार येत असून पुढें लवकरच काव्यांतूनसुद्धां नष्ट झालें. फक्त प्रथमपुरुषी आणि द्वितीयपुरुषी सर्वनामांच्या एकवचनी रूपांत एकाक्षरी रूपें नकोत म्हणून तें घालण्यांत येतें (ता. प. पुढें § २००). क्रिस्तियन-पुराणांत, त्याचप्रमाणें आपल्याजवळील ज्ञानेश्वरीच्या पोथींतसुद्धां हा शब्द थें असा लिहिला आहे, ही गोष्ट राजवाड्यांनीं (उ. नि. पृ. १२) नमूद केली आहे. त्यांनीं ह्या थें-ची व्युत्पत्ति सं. अर्थेन यापासून लावलेली आहे आणि ती वर्णप्रक्रियादृष्ट्या बिनचूक आणि अर्थदृष्ट्या संभवनीय आहे; पंढरपूरच्या शिला-लेखांत श्री विठ्ठलराया अर्थे अशा तत्समरूपांत तो शब्द आढळतो. पण महाप्राण-त्वावांचूनचेंच रूप दुसऱ्या रूपापेक्षां अधिक जुन्या काळच्या ग्रंथांत सांपडतें आणि क्रिस्तियनपुराण हें कोंकणीभाषेंत लिहिलें आहे हें विश्रुतच आहे. या बाबतींत दोन भिन्नभिन्न प्रत्ययमालांची कल्पना करावयास पाहिजे असें दिसतें; त्या अशा:

(१) थें हें रूप बहुधा प्रांतविशिष्ट बोलीचें असून भिल्ली थो, हो, पं. थो, गुःथी ' पासून, सह', या पंचमीच्या रूपांशीं त्याचा संबंध आहे; गुजराथी लोकभाषेंत थो- ' पासूनचा ' असें प्रत्यय लागून चालणारें विशेषणसुद्धां आहे (ग्रियर्सन, KZ, ३८, पृ. ४७६,). ह्यांत जरी अर्थांत फरक आहे तथापि हीं सर्व रूपें मूळ सं. अर्थ याचीं आहेत असे मानावयास हरकत नाहीं; ता. प. सिंह. अट ' करितां ' ह्याच्या जोडीनें मूर्धन्ययुक्त पंचम्यर्थक ओ. व्हं ' पासून'. हिं. तें याची व्युत्पत्ति वीम्स (२, पृ. २१८.) सं. स्थाने-पासून देऊं इच्छितात, आणि स्था- ह्या भातूपासूनच नक्की निघणाऱ्या शब्दयोगी प्रत्ययांचा एक गट आहे हेहि खरें; उदा. परोक्षविभक्तिप्रत्ययांच्या जागीं येणारें वं. थाकेया हें धा. सा. अ., थाने पंचम्यर्थक, ठारे ' आंत', ठारू ' चा'; हे शब्द पूर्वेकडील भाषाविभागांतच सांपडतात असें दिसतें.

(२) ' तें ' हें रूप सिंहली, गुजराथी आणि राजस्थानचा पश्चिम भाग वगळून बाकी सर्वत्र सांपडतें व त्याची एक रूपमालाच होते; उदा. लमा. ते ' कडे किंवा आंत' (अव्य. आणि प्रत्य.), पं. ते ' पासून', पश्चि. पं. तो तों तूं ' चा', ते - ' ला, आंत', सिं. ते ' वर', ता तों ' वरचा', ते ताई तोई ' पर्यंत', ईशान्य राज. तई ' चा', ब्रज. तें ' चा', हिं. ताइ ' पर्यंत, ला', बिहा. तें ' मुळें', वं. ते ' मुळें' (क्वचित् येतो; ता. प. होइते), ओ. ते ' आंत, चा' (ता. प. वीम्स, २, २२२, २७३,). या प्रत्ययांची उपपत्ति कशी लावावी? ज्या दिल्या आहेत त्यांपैकीं एकहि पटणारी नाहीं. हेमचंद्रानें सं. अर्थे याच्या जागीं अपभ्रंशांत सांगितलेलें सर्वनामाचें तेहि (४, ४२५) हें रूप आणि हें ' तें ' एक आहेत असें भांडारकर म्हणतात. के (कें) आणि ते (तें) ह्यांचा एक भिन्न लिपिप्रकार म्हणून अपभ्रंशांत तेहि आणि केहि हीं रूपें झालीं आहेत काय हेहि बघावयास पाहिजे. पण - एहि-पासून मराठींत - ई हें अंत्याक्षर यावयास पाहिजे (ता. प. § ६३); आणि दुसऱ्या भाषांतील रूपें कां झालीं किंवा त्यांचा अर्थ कसा पालटला ह्याचा उलगडा ह्या कल्पनेनें लागत नाहीं. आतां एकच कल्पना शिल्लक उरते आणि ती अशी की तें हें नाम असावें. हिदींतील इस्के तें ' त्याला', शाहर के तें गया ' गावाला गेला', अशा रचनांमुळें ही कल्पना संभाव्य वाटते; पण हें नाम कोणतें हें ठरवायला कांहीं एक साधन नाहीं. सं. निमित्त ' कारण, हेतू ' किंवा तन्-या भातूचें एखादें रूप तर नसेल ना (ता. प. लॅ. Tonus ' पवेतो', अवधी तन्-तना ' कडे - ला, प्रमाणें', ग्रियर्सन, KZ, ३८ पृ. ४८४)? कांहीं झालें तरी बहुधा

अन्ते, अन्तिके, या शब्दांपासून हे नाम आलेले नव्हे; कारण जरी मराठीतील रूप या व्युत्पत्तीशी उत्तम रीतीने जुळते तथापि वायव्य भाषांतील रूपांचा या व्युत्पत्तीला विरोध येतो. या भाषांतील व्यंजन अघोष आहे आणि त्यांच्यांत सामान्यतः न्त-चा न्द हा विकार होतो हे विश्रुत आहे (ता. प. § ८२).

ला.

§ २००. हा प्रत्यय अगदीं जुन्या ग्रंथांत उपलब्ध नाही; नामदेवापासून पुढे तो दिसून येतो आणि नामदेवाच्या अभंगांतहि एकाक्षरी पुरुषवाचक सर्वनामांनाच, म्हणजे एकवचनी सर्वनामांनाच, तो लागतो; उदा. तुज, मज, तुते, इत्यादि रूपांच्या जोडीला मजला, तुजला, आणि आम्हांसी, त्यासि, कोणासि, सर्वांगासि, यांच्या जोडीनें मला, तुला हीं रूपे तेथे आढळतात; तुकारामाच्या भाषेंत या प्रत्ययाचा उपयोग अधिक प्रमाणांत झालेला आहे, पण तेथेहि सर्वांत अधिक उपयोग सर्वनामांना जोडूनच आहे: नवनीतांत दिलेल्या १९४ अभंगांत तुला हे रूप दोनदा, मला हे एकदा, त्याला पांचदा, कशाला आणि ज्याला एकेकदा, पण वाथयाला 'पोटाला' हे एकटेंच नामाचें रूप आहे.

अठराव्या शतकातील ऐतिहासिक लिखाणांत ह्या प्रत्ययाचा उपयोग मर्यादित असून -स-चीं रूपे नेहमींच्या प्रचारांत दिसतात; तुकारामाच्या कवितांत जी गोष्ट दिसून येते तीच जवळजवळ वखरींत दिसून येते; पण पुढे ग्रामगीतांत आणि अलीकडील वाङ्मयांत -ला हा प्रत्यय नेहमीं येतो आणि जवळजवळ तो एकच प्रत्यय येतो. या प्रत्ययाचा उपयोग अलीकडे झाला आहे, या गोष्टीचा आधार घेऊनच राजवाड्यांना तो दुसऱ्या भाषेतून म्हणजे फारसी रा- प्रत्ययापासून घेतला असावा अशी कल्पना सुचली (उ. नि. पृ. १२; ता. प. मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, ८, उपप्रस्तावना, पृ. ५७, आ. पु.). हा जो त्यांनीं संबंध जोडला आहे त्यांत वर्णप्रक्रियादृष्ट्या तर असमंजसपणा दिसतोच, पण हेहि सांगणे योग्य आहे की राजवाड्यांच्या मते ला हा फक्त शिवाजी आणि तुकाराम यांच्या काळींच प्रादुर्भूत झाला; पण वास्तविक तो त्यापेक्षां जुना आहे; कारण नामदेवांत त्याचा दाखला मिळतो (राजवाड्यांना हे माहीत आहे, उ. नि. पृ. ५७). यापेक्षांहि तो अधिक जुना आहे असें म्हणावयास कांहींहि प्रत्यवाय नाही, कारण ला हा नामदेवांतच मिळतो असें असले तर आंत आणि ने हे प्रत्ययहि त्याच्याच ग्रंथांत प्रथम मिळतात, आणि त्यांपैकीं एक नकी आणि दुसरा जवळजवळ नकी जुना आहे; नामदेवाच्या आणि तुकारामाच्या ग्रंथांत हे शब्द मिळ-

तात ह्याचें कारण हे कवि लोकांत हठ झालेल्या शब्दांचा उपयोग करणारे होते; आणि जर हीं शब्दयोगी अव्ययें ज्ञानदेवाच्या ग्रंथांत किंवा पुढें तीन शतकानंतर एकनाथाच्या ग्रंथांत किंवा आणखीहि पुढील काळच्या महिपतीच्या ग्रंथांत सांपडत नसतील तर त्याचें कारण बहुधा असें की हे कवि पंडित होते. त्याच कारणामुळें अठराव्या शतकांतील सरकारी लिखाणांत ला-प्रत्ययाचा उपयोग ग्रामगीतांपेक्षां कमी प्रमाणांत आलेला आढळतो. तेव्हां या शब्दाची व्युत्पत्ति मराठी मूळावरूनच करावयास पाहिजे असें सकृद्दर्शनीं युक्त दिसतें.

लोकभाषांत ला-प्रत्ययाची ली, ले, अशीं रूपें होतात (LSI, Marathi, पृ. ८१, २२० आ. पु.). भिलभाषेंतहि तींच रूपें होतात (LSI, Bhil. Lang., पृ. ९५, १५८, २०५); सिंधीतील लाए 'मुळें', पश्चि. पं. ला 'पासून', पं. आणि हिं. लो 'पर्यंत', हिं. ले 'सह', ने. लाइ 'ला', ले 'मुळें', बि. ला 'करितां', हीं सर्व ह्याच प्रत्ययाचीं प्रतिरूपें आहेत हें खचित.

ह्याच अर्थी गुजराथी-राजस्थानी ह्या विभागांत आणि उलट पक्षां बंगालींत आढळणारा एक शब्द आहे आणि तो ला-शीं संबद्ध दिसतो (बंगालींत ला-चा प्रतिरूपक प्रत्यय नाही) आणि तो म्हणजे म., लागीं, सिंहली. लंग 'जवळ', गु. लागु 'जवळ', सिं. लागे 'मुळें', हिं. बि. जु. वं. लागि 'करितां'. हा शब्द प्रा. लग् -ह्या धातूचें भू. धा. सा. लग्ग -ह्याचें सप्तमीचे रूप आहे हें निश्चित; ता. प. म. लागणें आणि तद्गोत्रीय शब्द; तेव्हां लागीं याचा अर्थ 'तत्संबंधी' (बीम्स २, २६, हर्नेल, पृ. २२२) असा आहे.

या दोन शब्दांचा संबंध जोडण्याचा मोह होतो, आणि त्याचप्रमाणें भांडारकरांनीं ला हें सं. लागयति, प्रा. लाइवि, ह्या पासूनचें धा. सा. अ. मानलें आहे, म्हणजे लावणें आणि लागणें यांचा निदान रूपदृष्ट्या जो संबंध आहे तोच ला आणि लागीं यांच्यामध्ये असणार. ह्या कल्पनेप्रमाणें ने. लाइ, हिं. ले ह्या रूपांचा उलगडा लागतो आणि जरा थोड्या आडवाटेनें (म्हणजे लाइउं या तुमन्ताच्या द्वारा) पं. लो या रूपाची व्युत्पत्ति लागते हें कबूल करणें भाग आहे; पण फक्त मराठींतच इ-प्रत्ययांत धातुसाधित अव्यय कधींच नव्हतें आणि दुसरें असें की -ऐ-चा संक्षेप होऊन -ए हें रूप सिद्ध व्हावयास पाहिजे; आणि मूळरूप जर *लाइउं असतें तर त्यापासून पंजाबीं-तील रूपाप्रमाणेंच कसलें तरी रूप व्हावयास पाहिजे होतें. ह्याच कारणांमुळें ला 'घेणें'-पासून -ला आला ह्या दुसऱ्या एका कल्पनेचें निराकरण होतें. ला घेणें ह्या धातूपासून

(प्रा. धा. सा. अ. लइ, पिशल् § ५९४). सिंह.लनु 'घेणें याचें धा.सा. लाव 'मुळें, सह' होतें, त्यावरून ही कल्पना सुचली असावी. दुसरें कारण असें की ला धातु प्राकृतमध्ये येतो आणि आधुनिक भाषांतूनहि ले-या स्वरूपांत तो आढळतो; उदा. म. लेणें, हि. लेना, आणि त्याच्याच धा. सा. ची परोक्षविभक्ति लिये हिचा 'करितां, मुळें' असा अर्थ होतो.

हन्लें ह्यांनीं (Comp. Gram. पृ. २५५) जास्ती समाधानकारक व्युत्पत्ति दिली आहे; त्यांच्या मतें म. ला, सिं. लाइ, ने. लाइ हीं सं. लाभे या सप्तमीचीं रूपें आहेत; वर्णप्रक्रियादृष्ट्या ही व्युत्पत्ति विनचूक करावयाची म्हणजे या प्रत्ययशब्दाचीं आकारान्त व उकारान्त रूपें लाभशब्दाच्या दुसऱ्या एका विभक्तीपासून मानलीं म्हणजे भागते. प्रा. *लाहा किंवा *लाहाओ या पंचमीपासून म. लाप्रत्ययाची उत्तम व्युत्पत्ति जमते.

हें जर खरें असेल तर ला हें प्रत्ययार्थक अव्यय कोंकणीतील षष्ठीनामधारी लो, ली, लें ह्या विशेषणांहून अगदीं भिन्न आहे असें मानलें पाहिजे (बीम्स, २, पृ. २७६). हीं कोंकणीं रूपें म्हणजे चाल्टू गेलो ह्या शब्दाचें नुसतें संक्षिप्त स्वरूप आहे; गेलो (म. गेला) हें भू. धा. सा. चें रूप असून त्याला 'संबंधी' असा अर्थ आला आहे आणि वास्तविक पाहतां मराठींतील सर्व चतुर्थ्यर्थक शब्दयोगी अव्ययें म्हणजे नामांचीं थिजलेलीं रूपेंच असून संबंधदर्शक विशेषणाचा आणि त्यांच्यापैकीं कोणाचाच कांहींहि संबंध नाही. दुसऱ्या भाषांत याहून अगदीं वेगळा प्रकार दिसतो हें विश्रुत आहे (पहा ग्रिअर्सन, KZ, ३८, पृ. ४७६).

२. तृतीयार्थक शब्दयोगी अव्यय

एक. नें, अनेक. नीं.

§ २०१. हा प्रत्यय सर्वांत प्राचीन ग्रंथांत उपलब्ध नसून सन १३९७ च्या शिलालेखांत (दळवैया नें; पहा राजवाडे, मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, भाग ८, प्रस्ता. पृ. ३३) आणि वाङ्मयांत लोकप्रसिद्ध कवींच्या ग्रंथांत आढळतो (उ. नामदेवः तथा नें, नवनीत, पृ. १८, २१, वाल्मीका नें, एवढया नें, उ. नि., पृ. १९, हरी नें, आवडी नें, पृ. २२, पक्षिश्वापदां नीं, पृ. २३, वियोगा नें, चित्ते नें, पृ. २४).

कोंकणांत या प्रत्ययाची न्, न, नीं (LSI, मराठी, पृ. ६६; लोकभाषेत -ला या अर्थां तो आढळतो. मना 'मला', उ. नि. पृ. १६१) हीं रूपें आढळतात. जुन्या मराठींत अक्षरवृद्धि पावलेल्या नामांच्या आणि विशेषणांच्या (ता. प. § १९३

तृतीयेच्या प्रत्ययाचें -नि हें रूप आणि नामांच्या पंचमीला लागणारीं (ता. प. § १९५) आणि कदाचित् धा. सा. ना लागणारी (पुढें पहा) -नि आणि -नियां अशीं रूपे आढळतात. मवळी बोलीत नें हा प्रत्यय पंचमीचा, आणि देहवलींत चतुर्थीचा अर्थ दर्शवितो (पहा LSI, Bhil. Lang., पृ. ९५, १५८). मध्यदेशांतील इतर भाषांत ह्या शब्दाचे दोन्ही अर्थ, निदान अलीकडल्या काळांत तरी, आढळतात; उदा. गु. नें 'करितां', राज. ने नै 'करितां, मुळें' (पहा LSI, Raj., पृ. ७), पं. नै 'मुळें', नूं 'ला', व्रज न्, हिं. नें 'मुळें'. हाच शब्द कोंकणच्या कांहीं बोलींत संबंधदर्शक विशेषण म्हणून उपयोगांत येतांना विभक्तिप्रत्यययुक्त स्वरूपांत दिसतो (LSI, मराठी, पृ. १३२), त्याचप्रमाणें गुजरार्थांत नो, नीं, नूं ह्या रूपांत आणि प. पंजाबींत लोकभाषांत नां, नीं, ह्या रूपांत आढळतो (पहा विल्सन, Gram. of Western Punj., पृ. ३०). आर्यभारतीय भाषाक्षेत्राच्या टोंकावरील भागांत हा प्रत्यय कोठेहि सांपडत नाही; प्राच्यभाषाविभागांत नाही किंवा सिंहलींत नाही किंवा वायव्य भाषाविभागांतहि नाही (पण ग्रिअर्सन्नीं का. तु हा प्रत्यय याच प्रत्ययमालेंत बसविलेला आहे, उ. नि., पृ. १७७; पण त्यांनीं आपल्या Manual of the Kāśm. lang., पृ. ३४ मध्ये दिलेलें रूप म्हणजे उन् (तु) हें त्यांच्या व्युत्पत्तीशीं जमत नाही.)

ह्या प्रत्ययाच्या व्युत्पत्तीविषयीं पुष्कळ कल्पना मांडलेल्या आहेत आणि मांडतां येतील, पण त्यांत एकहि निश्चित नाही: १. ल् आणि न् ज्यांत आहेत ते सर्व प्रत्यय मूळचें एकरूप आणि त्यांतील ल् हा वर्ण मूळचा असें हर्ने ह्यांचें म्हणणें आहे (Comp. Gram., § ३७५, २); पण त्यांनीं ज्या प्राच्य बोलींत ल-चा न झाल्याची उदाहरणें दिली आहेत त्या ठिकाणीं हें वर्णांतर नित्याचें असलें तरी इतर भाषांत तें कबूल करतां येणार नाही; २. सं. -तन- ह्या प्रत्ययापासून बीम्स (२, पृ. २८७ आ. पु.) आणि ग्रियर्सन (KZ, ३८, पृ. ४७३, ४७७, ४८९) यांनीं नें-ची व्युत्पत्ति लावली आहे; पण ती बहुधा त्याज्य आहे. द्विस्वरांतर्गत न ह्याचा प्राकृतमध्ये नेहमीं ण होतो आणि अपभ्रंश-ग्रंथांतहि तण हेंच रूप येतें. बीम्स कांहींहि म्हणोत (२, पृ. २८८), मराठीतील, आणि बहुधा गुजरार्थेतील सुद्धां, दंत्य न कां राहिला याची एका प्राच्यभाषेतून तो प्रत्यय आला आहे हें गृहीत धरल्याखेरीज उपपत्ति जमत नाही; आणि ही गृहीत धरलेली कल्पना ठिगळवजा आहे; तिच्या सिद्धीला प्रमाणें नाहीत; त्यांतल्या त्यांत हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे की जसा हा नें-शब्द मराठींत मागाहून आला

तसा इतर भाषांतहि मागाडूनच आला आहे (वीम्स, २, पृ. २७ आ. पु.); ३. संतन हा प्रत्ययहि तन्-धातूपासूनचा मूळचा कालार्थक (पहा ब्रुग्मान, Grundriss, २, २, १, § १९७); त्याच तन्धातूचा एक विकार अलीकडील कांहीं बोलींत आढळतो (वीम्स २, पृ. २८९; ग्रिअर्सन्, उ. नि., पृ. ४८४); असें अगदीं शक्य आहे की अप.-तण '-संबंधी' हें जुन्या -तन-प्रत्ययाचें नव्हे तर ह्या दुसऱ्या तन्शब्दाचें रूप असावें. आतां ह्या तण-मध्ये आद्याक्षर त राहिलें आहे, आणि त्यापासूनचें जर मराठींत प्रतिरूप असेलच तर तें ने, नीं, हें असणें असंभवनीय आहे; ४. एक. नें, अनेक. नीं, ह्या रूपभेदामुळें ह्या प्रत्ययाच्या मुळाशीं कोणतें तरी नाम असलें पाहिजे व तें शोभण्याकडे प्रवृत्ति होते, ता. प. पाली, पिट्ठे पिट्ठेसु; तें नाम म्हणजे सं. नय 'हतु' रीत, मार्ग' (ता. प. महीं धर्मनयेन पालय, -जातकमाला, संपा. कर्न, पृ. १७, पं. २) किंवा न्याय-'नियम, प्रकार', ता. प. हिं. नाई 'प्रकारें', हा तर नसेल? हें शब्दयोगी अव्यय विशेषणप्रमाणें वापरतात त्यामुळें ह्या कल्पनेला थोडी अडचण येते; पण हा विशेषणासारखा उपयोग सादृश्यमूलक अतिदेशानें होणें शक्य आहे; ५. सं. नी-, प्रा. नें- या सारख्या धातूपासूनच्या अव्ययापासून या प्रत्ययाच्या उपयोगाची उपपत्ति लावण्याची शक्यता आहे, म्हणजे ह्या प्रत्ययाचा अर्थ अमक्याच्या नेतृत्वानें, अमुक हेतूचा परिणाम म्हणून, असा अक्षरशः होईल; ह्या कल्पनेच्या आड हा प्रत्यय परोक्ष विभक्तीमध्ये म्हणजे सप्तमी आणि तृतीयेच्या एकवचनीं आणि बहुवचनीं येतो ही गोष्ट येते. तूर्त कोणताही निर्णय लावण्याच्या भानगडींत पडतां कामा नये. शेवटें सांगितलेल्या दोन कल्पना एकत्रित केल्यास कदाचित खरी उपपत्ति लागेल.

संबंधदर्शक विशेषण

चा, ची, चें, इ.

§ २०२. हें विशेषण सामान्यतः नामांच्या आणि सर्वनामांच्या सामान्यविभक्तीवरून केले असतें; त्याचप्रमाणें कांहीं परोक्ष विभक्तींना जोडूनहि हे प्रत्यय लागतात (घरीं चा; ता. प. घरींडून, घरांतून) आणि व्यंजनान्त नामांच्या साक्षाद्विभक्तीलाहि ते लागतात (उ. घरचा, सकाळचा, गुजराथचा). ह्या विशेषणांचा उपयोग मराठी भाषेइतकाच जुना आहे; हेमचंद्रानें आपल्या व्याकरणांत (२, १४९; हर्ले, पृ. २३८) सांगितलेल्या अम्हेच्चय तुम्हेच्चय 'आमचा, तुमचा' ह्या संबंधदर्शक विशेषणांच्या रूपांवरून तीं त्या वेळांच अस्त्यावद्दल दाखला मिळतो.

संबंध उत्तर हिंदुस्थानभर सर्वच भाषांत ह्याच तऱ्हेनें लागलेले आणि अशाच.

तन्हेचा अर्थ दर्शविणारे एक किंवा अधिक विशेषण-प्रत्यय सांपडतात; ह्या दृष्टीने सिंहली एकटीच इतर भाषांहून वेगळी आहे; तिच्यांत षष्ठीचा अर्थ मे (सं. गृहे, मूळचा अर्थ अमक्याच्या येथे) ह्या अव्ययाने व्यक्त केला जातो; प्राच्यभाषाविभागहि अपवादात्मक दिसतो, पण हा अपवादाभासच आहे; कारण त्याच्यांतील विभक्तिप्रत्यय नाहींसे झाले असून, अशा अप्रत्यय नामरूपांच्या भाषांत र या प्रत्ययाने वास्तविक सामान्यतः अविकृत राहणारी विशेषणेच सिद्ध होतात (ता. प. ग्रियर्सन, KZ., ३८, पृ. ४८७).

पण चा इ. विशेषणे जरी सर्वत्र प्रचलित असली तरी मराठीतील शब्दांची इतर भाषांतील शब्दांहून फार वेगळी तन्हा आहे आणि ती दोन प्रकारांनी. एक तर ग्रियर्सनांनी विभक्तिप्रत्ययांवरील आपल्या निबंधांत (उ. नि., पृ. ४७४ आणि ४७५) दिलेल्या कोष्टकाकडे नजर टाकल्यास असे लक्षांत येईल की दुसऱ्या कोणत्याही भाषेत संबंधदर्शक विशेषणाप्रमाणे उपयोग होणारा, अघोष तालव्याने आरंभ होणारा आणि स्वतःला लिंग, वचन, विभक्ति असलेला प्रत्यय दिसून येत नाहीं; शिवाय कोणत्याही भाषेत, मराठीत सुद्धा, शब्दयोगी अव्ययाला विभक्ति लागलेली दिसत नाहीं; उलट पक्षां वरील शब्द दुसऱ्या स्वभाषेतीलच काय पण इतर भाषेतील सर्व विशेषणांना जोडून राहू शकतात. ग्रियर्सन यांनी उ. नि., पृ. ४७६ आ. पु., येथे ह्याची पुष्कळशी उदाहरणे दिली आहेत; त्यांनी दिलेल्या क् आद्याक्षरी असलेला प्रत्ययांच्या उदाहरणांच्या भरतीला कोकणीतील चतुर्थ्यांचा का (LSI, मराठी, पृ. १७२), सिंहलीतील सप्तमीचा केरेहि (गायगर, § ३० Ab ७) आणि लमार्णातील केरो हे विशेषण (त्याला जोडून के हे श.अ. येते; ता. प. मिक्लोझिश, ११, पृ. २२६, ग्रियर्सन, Ind. Ant, १६, ३९) ही उदाहरणे सांगतां येतील; हीच स्थिति सामवेदी भाषेची; हिच्यांत पंजाबीतील दा, दी, ह्या प्रत्ययांप्रमाणे ते आणि ला या प्रत्ययांवरोबरच तृतीयेचा आणि चतुर्थ्यांचा अर्थ दाखविण्याकरितां दे आणि दो यांचा उपयोग केलेला आढळतो (LSI, मराठी, पृ. १४८). त्याच भाषेतील हे आणि ए हे तृतीयेचे प्रत्यय आणि गुजरार्थातील आणि शेजारच्या बोलींतील (LSI, Bhil Lang., पृ. ३) लिंग, वचन, विभक्ति ज्यांना लागतात असे थो आणि हो हे प्रत्यय ताडून पहा. या थो-हो प्रत्ययांचे थो हे एक विभक्तिरूप गुजरार्थांत पंचमीचा प्रत्यय म्हणून उपयोगांत येते. सिंधीतील जे-प्रत्यय मात्र मराठीप्रमाणेच इतरांहून वेगळा दिसतो, तरी पण त्याच भाषेत-इजे ह्या भा.सा. अ. प्रत्ययाशीं ग्रियर्सनांनी त्याचा संबंध जोडला आहे (उ. नि., पृ. ४८३); हे कांहींहि असो, कोकणीतील पंचमीचा -जून हा प्रत्यय

(LSI, मराठी, पृ. ४६६) वास्तविक जा- 'असणे' ह्याचें (ता. प. जु. म.-तील भू. भा. सा. जाला, चालू म. झाला) ऊन-प्रत्ययान्त भा.सा. असल्यामुळे आणि हो-पासून होणाऱ्या मराठी हून-प्रत्ययांशीं न्याचें तंतोतंत सादृश असल्यामुळे वरील रूपांहून अगदीं भिन्न मानला पाहिजे. मराठींतील -चा-प्रत्ययाचें एक स्थिर रूप नाहीं, उलट चतुर्थीप्रत्यय तिच्यांत इतरांहून अगदीं विलग आहे; ह्या चतुर्थीप्रत्ययांपैकीं नामरूपप्रत्यय कोणालाच लागत नाहींत; चा-चें स्थिररूप नाहीं ह्या गोष्टीचा चतुर्थीच्या विलगपणाशीं कांहीं तरी व्याप्तिसंबंध असला पाहिजे (ला चा कों. लो (गेलों) शीं जो शक्य पण असंभाव्य संबंध आहे, त्याबद्दल § २०० पहा).

मराठींतील ह्या प्रत्ययशब्दाचा इतरांहून जो विलगपणा आहे त्यामुळे त्याची व्युत्पत्ति लावणें कठीण पडते. सर्वांत जास्ती समाधानकारक अशी उपपत्ति स्टेन् क्रोनाउ यांना मुचलेल्या कल्पनेवरून ग्रिअर्सन यांनी दिलेली आहे (उ. नि., पृ. ४९०). वरेचसे एकमेकांसारखे असणारे प्रत्यय करणें, असणें किंवा देणें, यांच्या वाचक क्रियापदांचीं धातुसाधितें आहेत अशा तऱ्हेनें त्यांची व्युत्पत्ति करितां येईल (पं. दा दी यांची व्युत्पत्ति हन्ले यांनी दिली आहे आणि ग्रिअर्सननीं तिला विरोध केला आहे; पण ग्रिअर्सननीं अगदीं सामान्य नियमांना सोडून अशी जुनी पुराणी व्युत्पत्ति दिली आहे, तिच्यापेक्षां हन्ले यांची अधिक ग्राह्य आहे. काश्मीरी भाषेतील संदु आणि सिंधीतील आणि मारवाडीतील हंदो ह्या अस-धातूच्या वर्त. भा.सा. पासून ह्या दा-दी ची व्युत्पत्ति करणें शक्य आहे, कारण या भाषांचें भौगोलिक सांनिध्य आहे); ता. प. म नें आणि ला यांच्या वर दिलेल्या व्युत्पत्ति; याशिवाय ता. प. अस-च्या वर्त.भा.सा.पासून झालेल्या सत्क-चा इ. स. १०८५ च्या मालव्यांतील शिलालेखांत पुढीलप्रमाणें प्रयोग आहे: जान्यसत्क माता भाइणिः प्रणमति (पहा बार्नेट्, BSOS, १९.१७, पृ. ८५). बाराव्या-तेराव्या शतकांतील इतर उदाहरणां-करितां Ind. Anti. १७, पृ. १२ (पं. १९, २९); ११, पृ. ३२८ (स्तं. २, पं. १) पहा. कृत्यार्थी भा. सा. विशेषण ' कृत्य ' ह्याचा महावस्तुनामक बौद्धग्रंथांत जो उपयोग केला आहे तो अलीकडील षष्ठी-प्रत्ययान्त विशेषणांप्रमाणें आहे (उ.नि. पृ. ४८६ वर दिलेलीं उदाहरणें पहा); आणि ह्या कृत्य-वरून मराठींतील -चा आला असावा. मग मात्र हा प्रत्यय अगदीं इतरांपासून विलग आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. काश्मीरींत क्युत्(-तु), स्त्री. कित्स (त्सु), हा विशेषणप्रत्यय नामाच्या चतुर्थीला

‘करितां’ या अर्थी लागतो; जसा -त्य पासून - इथ हा झाला आहे अगदीं तसाच वयुत् हा सं. कृत्य-पासून झाला आहे (ग्रिअर्सन्, उ. नि. पृ., ४८०).

ग्रिअर्सन् यांना स्वतःला वीम्स यांच्यापासून घेतलेली आणि भांडारकरांचा पाठिंबा असलेली (पहा जोशी, पृ. १४४) दुसरी एक व्युत्पत्ति वरील व्युत्पत्तीपेक्षा अधिक पसंत आहे. या सर्वांच्या मते मराठीतील चा प्रत्यय सं. त्य ह्या विशेषणप्रत्ययापासून आला आहे. मराठीचा हा प्रत्यय एक तर मूळ शब्दालाच लागतो (घर-चा) किंवा परोक्ष-विभक्तीला लागतो. ह्या दोन प्रकारांत व्यवस्थाहि आहे असा ग्रिअर्सन् ह्यांचा आग्रह आहे. त्यांच्या मते ह्या दोन प्रकारांपैकी पहिल्या त्य-ची व्युत्पत्ति सं. इहत्य, तत्रत्य ह्यांसारख्या अव्ययप्रत्ययांपासून आणि दुसऱ्याची दाक्षिणात्य, पाश्चात्य, दूरेत्य ह्यांसारख्या परोक्षविभक्तीपुढे लागणाऱ्या प्रत्ययापासून झालेली आहे. ही सर्व उपपत्ति कृती कृत्रिम आहे हे दाखविण्याकरितां अधिक विवेचन करणे निरर्थक आहे. पण हे खर का सं. त्य -प्रत्ययापासून घरचा ह्यांसारख्या रूपांची सिद्धि करण्यास मदत होईल; दूरेत्य-च्या चालीवर *गृहेत्य, *अरण्येत्य अशीं रूपे सिद्ध होऊन त्यांपासून केवळ वर्णप्राकृत्या-दृष्ट्या नव्हे तर अर्थदृष्ट्याहि सर्वसाधारण नियमांनीं घरचा, रानचा, ही रूपे सिद्ध होतील; कारण ह्या व्युत्पत्तीवरून घरचा (ता. प. इंग्रजी household) आणि घराचा (ता. प. इंग्रजी of the house) ह्या दोन रूपांत जो अर्थभेद आहे, त्याचा चांगला उलगडा लागतो (नवलकर, § १०४ टीप).

संबंधी, दर्शक, प्रश्नार्थक इ. सर्वनामै.

§ २०३. जो(सं. य-) ह्या संबंधी सर्वनामाचें एकच प्रातिपदिक आहे आणि नेहमींची अक्षरवृद्धि झालेल्या विशेषणाप्रमाणें तें चालतें.

पुं.	स्त्रीं.	नपुं.
एक. साक्षा. वि. जो	जी (जु. म. जे)	जें
,, [-परो. ,, ज्या	जि-(जु. म. जिये-)	ज्या-
अनेक. साक्षा. वि. जे	ज्या	जों
,, परो. वि. ज्यां	ज्यां	ज्यां

ह्याचें प्रतियोगी सर्वनाम तो, ती (ते), तें; ह्याचा दूरार्थदर्शक सर्वनामासारखा उपयोग होतो आणि जो-प्रमाणेंच तें चालतें.

निकटार्थदर्शक सर्वनाम हा, ही, हें, आहे; त्याच्या परोक्ष वि. चे एक. ह्या (या), हि (इ); परो. अनेक. ह्यां (यां) इत्यादि.

दर्शक सर्वनामांत सामान्यविभक्तीनंतर पुष्कळदा प्रत्ययांपूर्वी ज येतो; उदा. त्याजला; ह्या रूपघटकाला व्युत्पत्तिदृष्ट्या कांहींहि अर्थ नाही, आणि प्रथमपुरुषी आणि द्वितीयपुरुषी मजला आणि तुजला ह्या रूपांवरून तो घेतलेला आहे.

ह्या रूपांत प्रामुख्याने दिसून येणारी गोष्ट म्हणजे ही की प्राकृतकालीं देखील (पहा पिश्ल §५२४) दिसून येणारी सर्वसाधारण नामप्रत्ययांशीं एकरूपता आणण्याची प्रवृत्ति या ठिकाणीं पराकाष्ठेला गेलेली आहे. हा हें सर्वनाम तर अलीकडील आहे. त्याची व्युत्पत्ति निश्चित नाही आणि अगदीं दुसऱ्या कोणत्याहि विशेषणाप्रमाणेच त्याची रूपे होतात (ता. प. § १६०); म्हणून हा ह्या दर्शक सर्वनामाची गोष्ट सोडून देऊं या; पण तें या दर्शक सर्वनामांत सामान्यविभक्तीच्या अंगानें साक्षाद्विभक्तीच्या क्षेत्रावर अतिक्रमण केलेलें आहे; त्याला गुजराथी ते ह्याचीच फक्त जोड आहे. लमाणी, कार्मरी, सिंधी, मध्यदेशच्या आणि पूर्वदेशच्या भाषा, ह्या सर्वांत सः सा, तत् तस्य, ह्या नमुन्याच्या भिन्न प्रातिपदिकांचें रूपभेद अवशिष्ट राहिले आहेत (पहा बीम्स, २, पृ. ३१५; मिक्लोझिश, ११, पृ. १६; ग्रिअर्सन्, Man.Kāśm. § ३२, पृ. ४०; सिंहलीतून हें सर्वनाम नष्ट झालें आहे; पहा गायगर, § ४७; २, § ४८).

जी गोष्ट अंगाची तीच प्रत्ययाची; हे प्रत्यय नामरूपप्रत्ययांशीं अगदीं एकरूप आहेत. प्रतियोगी सर्वनामांतील लिंगभेद जो इतरत्र नष्ट झाला आहे तो मराठींत जयपुरी आणि मारवाडी भाषांप्रमाणेंच शिल्लक राहिला आहे (पहा ग्रिअर्सन्, Ind.Ant. ३०, पृ. ५५४). ह्या प्रत्ययांत केवळ सर्वनामांनाच लागणारा असा एक ओ-येवढाच काय तो जुना पुं. एक. प्रत्यय राहिला आहे.

सर्वनामांच्या रूपांत जरी बदल झाला असला तरी त्यांचा उपयोग पूर्वीप्रमाणेंच होतो. सं. य ह्या प्रातिपदिकाचा संबंधदर्शक अर्थ मराठींत आणि हिंदुस्थानांतील इतर सर्व भाषांत अजून शिल्लक राहिला आहे. संबंध भारत-युरोपीय भाषेत जुने शिल्लक राहिले असण्याचें हें उदाहरण अगदीं विनजोड आहे हें विश्रुत आहे (पहा मेच्ये, MSL, १८, पृ. २४२). उलट पक्षां दर्शक सर्वनामांचा मूळचा अर्थ जशाचा तसा राहिला आहे, आणि मराठींत विशिष्टार्थक उपपद नाही; या दोन्ही बाबतींतहि तिचें इतर सजातीय भाषांशीं ऐक्य आहे. दोन्ही दृष्टींनीं लमाणी भाषा अपवादात्मक आहे. तिच्यांतील एका दर्शक सर्वनामाला उपपदाचा अर्थ आला आहे (ही गोष्ट मिक्लोझिश यांच्या मते ग्राक भाषेवरून तिनें घेतली आहे); दुसऱ्या पक्षां तिच्यांतून जुनें संबंधी सर्वनाम

लोपून त्याच्या जागी प्रश्नार्थक सर्वनामाचा उपयोग होतो. लडाणो लोकांच्या देशांत-
राचा आणि हे फरक झाले आहेत याचा बहुधा संबंध असावा (पहा मिक्लोझिश, १२, पृ. १०, ११).

§ २०४. दर्शक सर्वनामांपेक्षां प्रश्नार्थक सर्वनामांचीं रूपे निराळीं होतात; त्यांच्यांत
पुं. स्त्री. अंगांपेक्षां नपुं. अंगें निराळीं असतात. स्त्री. व पुं. रूपे एकच
असतात; उदा. साक्षा. वि. एक. अनेक. कोण; सामा. वि. एक. कोणा, अनेक. कोणां;
ह्या रूपांची व्युत्पत्ति संशयित आहे; वीम्सच्या मते हीं सर्व रूपे प्राकृत पुं. प्रथ. को
उण, सं. कः पुनः, यांपासून झालेलीं आहेत, ता. प. अप. कवण-; खरें पहाता जु.
हिं. कौन (आणि त्याचा प्रतियोगी जु. हिं. तौन), पं. कौण, गु. कोण (पुं. कओ,
स्त्री. कई, नपुं. कउं यांच्या जोडीनें) हीं रूपे प्रथमेचींच आहेत (पहा वीम्स, २.
पृ. ३२३; ता. प. ३१४, ३२६).

नपुंसकलिङ्गीं प्रथमेचें रूप काय (कीदृक्), सा. वि. एक. कसा किंवा कशा, जु.
म. कासया (*कादृक्षकाय किंवा *कादृशकाय किंवा कस्य + अक्षरवृद्धि पाव-
लेल्या नामांच्या सा. वि. चा प्रत्यय ?). जुनें प्र. द्वि. नपुं. चें किम् हे रूप कीं या
स्वरूपांत उभयान्वयी अव्यय म्हणून शिल्लक राहिलें आहे (कदाचित् ही सप्तमी
असेल; ता. प. कां, अक्षरवृद्धि झालेली सप्तमी); किम् हे सर्वनाम स्पष्ट स्वरूपांत
असें सिंहालींतच राहिलें आहे (किद, ता. प. किसि = सं. किंचित्; गायगर,
§ ४९, ५९); वं. ओ. कि, पं. की, कदाचित् हिं. क्या, सा. वि. किस (प्रा. किस्स)
हीं बहुधा किम्-चींच रूपे आहेत. गुजरार्थातील आणि सिंधीतील रूपांना अगदींच
धरवंद नाहीं (पहा वीम्स, ३, पृ. ३२४).

§ २०५. सं. आत्मन्- ह्या सा.वि. च्या अंगापासून आपण हें स्वार्थवाचक
सर्वनाम झालें आहे (ता. प. वीम्स, २, पृ. ३०८ आ. पु.); बंगालींत (आपनि)
आणि ओरियांतहि (आपेच्या जोडीनें आपण) आणि दुसऱ्या दिशेनें वायव्य
प्रांतांतील सर्व भाषांत त्याच अंगापासूनचीं रूपे आहेत; सिं. पानु, का. पान,
इत्यादि (पहा ग्रिअर्सन, Pis. Lang., पृ. ४७६, पहा Self शब्दाखालीं). इतर
ठिकाणीं आत्मा ह्या प्रथमेच्या अंगापासून रूपे होतात; उदा. हिं. पं. गु. आप्, ने.
आफु इत्यादि; इतर विभक्तींच्या अंगापासून षष्ठीवाचक विशेषणें झालीं आहेत; हिं.
आपना, पं. आपणा, गु. आपणे, ने. आफनु. राजस्थानींत ह्या रूपांमध्ये व्यवस्था
राहिली नाही; कारण आप् ह्याचा अर्थ पुष्कळ वेळेला प्रथमपुरुषी आपण असा

होतो (ता. प. LSI, Raj., पृ. ९, २३, ३८, ४६, ५६); त्याचप्रमाणे सिध्-
लींत अपि ह्याचा उपयोग प्रथमपुरुषी अनेक.सर्वनाम म्हणून आणि तमा ह्याचा स्वार्थ-
वाचक म्हणून होतो (पहा गायगर, § ३७, ५१). मराठींत आणि सिध्तींत ही व्यवस्था
मध्यदेशच्या भाषांच्या उलट आहे; तिच्यांत आप्-पासून षष्ठीचें रूप होतें; सि. पाहं
जो, जी, इत्या., म. आपला (मागाहूनचें प्रा. अप्पुल्ल-).

§ २०६. सर्वनामांच्या प्रातिपदिकांपासून मराठींत पुष्कळशीं विशेषणें आणि क्रिया-
विशेषणें आलेलीं आहेत; त्यांतलीं कांहीं, उदा. जैसा (यादृश), जै, जें 'जर, जेव्हां'
(यदि), जें (यावत्), हीं जुनीं आहेत; ह्यांपैकीं बहुतेक निदान प्राकृतपर्यंत जाऊन
पोहोचतात; उदा. जु. म. जेती 'जितकें', इतका, तितका (प्रा. एत्तिअ -तेत्तिअ-, पहा
पिशळ § १५३), एथें, जु. म. एथ (प्रा. एत्थ, पिशळ, § १०७, च्या मते वै.इत्या-
पासून झालेलें), एधवां (प्रा. एद्दह); त्यांची व्युत्पत्ति त्यामुळें कमी संशयित
आहे असें नाही; ह्यांखेरीज कांहीं क्रियाविशेषणें आणि उभयान्वयी अव्यय म्हणजे
स्थिर झालेलीं सर्वनामांचीं रूपें होत; उदा. कां (सप्त.), जें (प्र. द्वि. नपुं., सं. यद्
प्रमाणें). अर्थात् हें सांगावयास नको की अतिदेशानें या ठिकाणीं रूपें वाढलीं आहेत
आणि मूळचें जें विशिष्ट होतें त्याचें सर्वसाधारणकरण झालें आहे; ही गोष्ट अगदीं
जुन्या काळांचि झाली असली पाहिजे आणि त्यामुळेंच त्यांची व्युत्पत्ति अशी
संशयित झाली आहे.

पुरुषवाचक सवनांभें

§ २०७. प्र. पु. आणि द्वि. पु. सर्वनामांची प्राकृत ग्रंथांत फार विविध रूपें आहेत
आणि व्याकरणांत तर त्यांहून जास्ती आहेत (पिशळ, § ४१६). तथापि अलीकडील
रूपांत कांहीं जरी संदिग्ध असलीं तरी आंळखण्यास सुलभ आणि नामरूपांशीं सदृश
अशा कांहीं जुन्या रूपांपासून त्यांची व्युत्पत्ति लावतां येते. प्राकृतमध्ये जो घोटाळा
आहे तो प्रत्यक्ष प्रचारांतील भाषेंतच पुष्कळ दिवस चाललेला आणि खरोखरीचा रूपभेद
होता म्हणून झाला, किंवा भाषेंत नवीन रूपें प्रचारांत येऊन वाङ्मयपरंपरेशीं तीं
विलग वाटल्यामुळें पंडित लोकांनीं निरनिराळ्या आणि कृत्रिम पद्धतींनीं स्वतःच्या कल्पने-
प्रमाणें व्याकरणशुद्ध नवीं रूपें सिद्ध केलीं त्यामुळें झाला, हें कळण्यास मार्ग नाही.

१. साक्षात् आणि परोक्ष विभक्ति.

§ २०८. अनेक. चीं रूपें सर्वांत विनभानगडीचीं आहेत. प्रथमेचीं आम्ही आणि
तुम्ही हीं रूपें प्रा. अम्हे आणि तुम्हे यांपासून झालीं आहेत आणि हीं त्यांच्या

व्युत्पत्तीमुल्लेख (वै. अस्मे, युष्मे, ता. प. वै. आणि का. ना. सं. अस्मान् अस्माभिः; इ.) परो. वि. चीं रूपे आहेत; अर्थात् इतर विभक्तीपूर्वी सर्वनामांपासूनच्या विशेषणांत ज्याप्रमाणे प्रथमेचें अंग नष्ट होतें, तसेंच येथेहि नष्ट झालें आहे. सा. वि. चीं आम्हां आणि तुम्हां हीं रूपे नामप्रत्यय लागून सिद्ध झालेल्या प्राकृत अम्हांणं आणि तुम्हांणं यांपासून आलेलीं आहेत. तसेंच पहावयास गेलें तर कांहीं थोडे किरकोळ फरक वगळल्यास मराठीशीं इतर भाषांचेहि या वाचतात साम्य आहे (पहा वीम्स, २, पृ. ३०७-३०८, ३१०-३११).

फक्त एकवचनांत सा. वि. त्रिनभानगडीची आहे. वै. सं. मह्य, का. ना. सं. मह्यं, ह्या चतुर्थापासून प्रा. प. मज्झं होऊन त्यापासून प्रथमपुरुषीं मझ-मज-हें रूप झालें आणि हें गु. हिं. आणि मराठी एवढ्याच भाषांत आहे (हिंदीत आणि राजपुतान्यांत तिच्या शेजारीं असलेल्या मेवतींत तुझ-च्या सानिध्यानें अ-चा उ झालेला आहे). त्याचप्रमाणे सं. तुभ्यं हें प्र. पु. रूपाच्या संसर्गानें प्रा. तुज्झं होऊन म. गु. हिं. मध्ये त्याचें तुझ, तुज, असें रूप झालें आहे. अजूनहि परो. वि. चीं. मा-तु-(उदा. मा ते ज्ञाने. १२, २३३ = आधु. मला) हीं रूपे सांपडतात. त्यांपैकीं पहिल्याची व्युत्पत्ति सांगणें फार कठीण आहे; पिशलच्या मते ज्याप्रमाणें सं. मह्य मह्यम् ह्यांपासून प्रा. मज्झं झालें तसेंच प्रा. मह हेहि झालें आहे (पहा §४१८); पण हें मत ग्राह्य भरतां येत नाहीं; परो.वि. चें म- हें अंग आहे, त्याचा अहं या प्रथमेशीं संपर्क होऊन कदाचित मह सिद्ध झाले असाव.

द्वितीयपुरुषी सर्वनामाच्या प्र. चें तूं हें रूप प्रा. तुमं- पासून झालें आहे; मूळचें प्राकृत रूपच व्युत्पादनं फार कठीण आहे आणि वै. त्व(तुव)म् ह्यांतील अनुनासिक प्रथमस्वराला लागून तो उच्चार तुमं अशा लिपिचिन्हांनीं लिहिण्याची प्रथा पडली हीच त्याची व्युत्पत्ति शक्य दिसते; -आमिसारख्या प्रत्ययांत उपान्त्य मचा अनुनासिक स्वर होऊन त्याचा खरा उच्चार नष्ट होतो याची §६७ येथें उदाहरणें दिली आहेत; अर्थात् तुमं या मूळ शब्दांत एक ओष्ठ्यसंलग्न स्वर आणि एक अनुनासिक स्वर यांपेक्षां अधिक स्पष्ट उच्चार होता असें मानण्याची जरूरी नाहीं. लमाणी भाषेंत त्याचप्रमाणे हिं. ने. आणि तिच्या पूर्वेस असलेल्या भाषा या भाषाविभागांत या सर्वनामांत अनुनासिकत्व नाहीं.

प्रथमपुरुषी मी या रूपाची व्युत्पत्ति लावणें अधिक दुर्घट आहे. त्याचें मीं असें एक जोडरूप आहे, त्याचा तृतीया आणि कर्ता अशा तऱ्हेनें उपयोग होतो;

त्यांतील अनुनासिक कदाचित् तूं-च्या चालावर झाले असेल, कदाचित् तृतीयेमुळे झाले असेल; फक्त हेमचंद्रांत आढळणाऱ्या मि, मि ह्या रूपांशी म. मी हे रूप जुळते; पण हीं प्राकृत रूपे मुद्रां फार अलीकडल्या ग्रंथांत दिसतात, त्यामुळे त्यांची स्वतंत्र व्युत्पत्ति यावयास पाहिजे. पिश्लूच्या मते (§ ४१७) अस्मि ह्या अस धातूच्या प्र. पु. एक. रूपापासून ते झाले आहे. हे क्रियापदरूप न मानतां सर्वनामरूप मानणे हे जास्त युक्तीस धरून आहे. मागे सं. अस्मे मम यांचा प्रथमार्थी उपयोग झाल्याची उदाहरणे आली आहेत, त्या आधारावर आपणास असे म्हणतां येईल की सं. प्रा. मे किंवा सं. मयि-पासून झालेले प्रा. मइ (हे फक्त शौरसेनीतच आढळते) ह्यांपासून हे मी (लोकभाषांत मे, पहा LSI, मरा., पृ. २११) हे रूप सिद्ध झाले. इतर भाषांपासून आपल्याला उपयोगी पडण्याजोगी कांहींहि माहिती मिळत नाही. प्राच्य भाषांच्या एका मोठ्या विभागांत (म्हणजे का. सिं. गु., गोव्याची कों., मारवाडी, व्रज) अहर्चा प्रतिरूपे आजतागायत शिल्लक आहेत; पं. राज. हि यांमध्ये मं या तृतीयेने प्र. चें स्थान घेतले आहे; लमाणी मे आणि ने. म हीं संशयित आहेत; सिंहलींत तर कांहींच भरवंध नाही.

प्राच्यभाषाविभागांत व. मुइ तुइ, ओ. मु तु, हीं मयि त्वयि (वै. त्वे) या सं. सप्तमीपासून झालेलीं दिसतात आणि सं. अस्मे युष्मे यांच्यापासून जीं एकवचनी रूपे इतरत्र झालीं आहेत त्यांच्या जागी तीं येतात; मराठींत मी हे एवढे एकच रूप कदाचित् त्या मयि-पासून आले असेल.

२. तृतीया.

§ २०९. ह्या विभक्तीच्या रूपांत अजूनपर्यंत जिवंतपणा आहे आणि नें आणि नी हे प्रत्यय प्रथमपुरुषी आणि द्वितीयपुरुषी सर्वनामांना लागत नाहींत.

येथेंहि अनेक.चीच व्युत्पत्ति विनभानगडीची आहे; प्राकृत अम्हेहिं, तुम्हेहिं, ह्यांत वैदिक अस्मे आणि युष्मे यांपासूनच्या परोक्षविभक्तींचा अंगाप्रमाणे उपयोग होऊन नंतर त्यांचा नेहमींच्या प्रत्ययांशीं एकजीव होऊन त्यांपासून सरळ तयमानें म.आम्ही, तुम्हीं, हीं रूपे झालीं आहेत.

एकवचनीं मियां म्यां, तां तुवां, त्वां, हीं जुनीं रूपे अजूनहि जिवंत आहेत. सं. मया आणि त्वया यांपासून सिंहलींतील परो. वि. चीं. रूपे झालीं (पहा गायगर § ४७, १, १), पण मए आणि तए हीं जीं सं. मया, त्वया यांचीं प्राकृत प्रतिरूपे त्यांपासून मराठीचीं रूपे होणे शक्य नाही. संस्कृत सर्वनामांच्या रूपांत फार जुन्या काळीं तृतीयेचे

नामप्रत्यय लागून अक्षरवृद्धि झाली असावी आणि अशा तऱ्हेने *मयाण किंवा *मयाणं *त्वयाण किंवा *त्वयाणं (पहा §६६) ह्या मूळरूपांपासून जीं प्राकृत रूपे झालीं, त्यांपासून म्यां, तां, त्वां हीं मराठी रूपे झालीं अशी कल्पना केली पाहिजे.

३ षष्ठ्यर्थक विशेषणं.

§ २१०. नामांप्रमाणेंच सर्वनामांच्या अनेकवचनीं षष्ठीचा संबंध चा-नें दर्शविला जातो; हा चा सा.वि.ला लागत नसून परो.वि.च्या अंगाला लागतो; म्हणजे प्रा. अम्ह तुम्ह- ह्यांपासून होणाऱ्या आम -तुम- यांना लागतो. अगदीं जुन्या काळच्या ग्रंथांपासून तों आतांपर्यंत आमचा(आमुचा) आणि तुमचा हीं विशेषणं भाषेत आढळतात.

एकवचनीं मराठींत सा.वि.पासून विशेषण होतें; म्हणजे सं. मामक- तावक हे जसे विशेषणरूप झाले तसे मात्रा तुझा हे झाले आहेत. ह्या नवीन रूपामुळे इतर सजातीय भाषांहून मराठी विलग दिसते; सिंहलींत षष्ठीच नाही; सिंधींत एकवचनी आणि अनेकवचनी नामांप्रमाणेंच सर्वनामाची षष्ठी होतें; वायव्य भाषांत सर्वनामांपासून विशेषण झालेंच तर तें ह्याच तऱ्हेनें होतें (पहा ग्रियर्सन, Pis.Lang., पृ.४५-४७; Manual of the Kāsm. Lang., § ३३); इतर सर्व भाषांत अपभ्रंशांतील महार तुहार, आम्हार तुम्हार, या स्वरूपाची एक. आणि अनेक. विशेषणं होतात (पिश्ल, § ४३४; वॉम्सर्नी २, पृ. ३१२ येथे दिलेल्या उदाहरणांत LSI, राजस्थानी, पृ. ८ येथे दिलेलीं राजपुतान्यांतील रूपे, आर्मेनियांतील लमाणी भाषेतील मेरव्, तेरव् आणि युरोपांतील लमाणी भाषेतील मिन्रो तिन्रो, अनेक. अमरो, तुमरो, या रूपांची भर घातली पाहिजे).

पुरवणी : संख्यावाचक शब्द

§ २११. मराठीतील शब्दसंग्रह भिन्न भिन्न उगमांपासून आलेल्या घटकांचा बनला आहे, याची प्रतीति संख्यावाचक शब्दांचा विचार करतांना विशेषतः होते; ह्या संख्याशब्दांवरून प्राकृत स्कंधभाषेच्या शब्दसंग्रहांतच ह्या घटकांपैकीं बरेचसे एका वेळीं अस्तित्वांत होते हें पहावयास मिळतें. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे बहुतेक संख्याशब्दांमध्ये निरनिराळ्या पोटभाषांत एकाच तऱ्हेचा विकास झालेला दिसतो; ज्या ठिकाणीं मराठी शब्द संस्कृतवरून सरळ आलेला दिसतो त्या ठिकाणीं प्राकृत-मध्ये आणि बहुतेक अलीकडील आर्य- भारतीय भाषांत सरळ रूपेंच येतात, पण जेथे मराठीचीं रूपे नियम सोडून झालीं आहेत, त्या ठिकाणीं बहुधा सहायक शब्दांच्या विशिष्ट स्वरूपामुळेच भानगड झालेली असते; तशी भानगड प्राकृतामध्येहि झाली

होती, ह्याला दाखला मिळतो; आणि मराठीच्या तत्सजातीय इतर भाषांतहि त्याचप्रमाणे भानगड सांपडते. अशा तऱ्हेने ह्या रूपसादृश्याचा प्रकार इतक्यांदा दिसून येतो की संस्कृत रूपाशी साक्षात् जर मराठी रूप जुळल तर त्यापासून दिशाभूल तर होत नाहीना, आणि शुद्ध व अशुद्ध रूपे जोडीने ज्यांत होती अशा एका अनिश्चित स्वरूपाच्या प्राकृतापासूनच मराठीतील संख्याशब्द आले नसतीलना, अशी शंका येते. ही जी एक कल्पना सुचविली आहे तिच्या खरेपणाबद्दल प्रमाण मिळणे दुर्घट आहे, कारण पालीपासून तहत अलीकडल्या जैन ग्रंथांपर्यंत प्राकृतांत संख्याशब्दांच्या वास्तविक स्वरूपाचा निश्चय करण्याला जवळजवळ साधनें नाहीत (पहा पिश्ल यांच्या ग्रंथामधली उदाहरणे, §४३५. आ. पु.; वीम्सनी २, पृ. १३० आ. पु. फक्त अलीकडील रूपांचे विचार केला आहे).

§ २१२. एकपासून चारपर्यंत संख्याशब्द विशेषणें आहेत; पांच आणि पुढचे संख्याशब्द एक अविभक्तिक विशेषणें म्हणून तरी किंवा आकारान्त सा. वि. असलेली पुं. नपुं. नामें म्हणून तरी बनली आहेत; पहा नवलकर, §१२८. जुन्या अव्ययांचीं नामें झालीं असल्याची शक्यता आहे, पण एरवीं संख्याशब्दांत हा जो भेद दिसतो तो मूळच्य। भारत-युरोपीय भाषेतलाच भेद जशाचा तसा शिल्लक राहिलेला आहे (पहा मेथ्ये, Introd., पृ. ३९९ आ. पु.).

§ २१३. एक हा तत्सम असून प्राकृतांत (सं. एक-, प्रा. एक-) आणि इतर सर्व आर्य-भारतीय भाषांत सांपडतो. आद्य स्वराचा संक्षेप (पहा § १७४) झाल्याने अकरा हे रूप होतांना ह्या तत्समांत किंचित् फरक होतो; पण अकरा या शब्दांत, त्याचप्रमाणें एकुणिस या शब्दांत, अघाष क शिल्लक राहिला आहे; असेंहि शक्य आहे की अलीकडल्या काळीं फेरबदल होऊन हीं नवीं रूपे झालीं असावीत; कारण सिंहली (एकोलस, एकुनविसि) आणि काश्मीरी (कठ, कुनन्वठ; ग्रियर्सन यांच्या Pis. Lang., पृ. ३७, मध्ये दिलेल्या कोष्टकांत इतर हिमालयी भाषांमधील रूपे नाहीत) या वगळल्या असतां ह्या शब्दांतील मूळच्या क-चें इतर सर्व भाषांत ग हें रूपांतर होऊन तें स्थिर झालें आहे (उदा. हिं-इगारह; अगुनीस).

§ २१४. दोन हे न-युक्त रूप मराठीतच आहे; पण ज्या प्राकृत नपुं. अनेक. दोष्णि शब्दापासून तें झालें आहे, तें रूप माहाराष्ट्रीत आणि शौरसेनीत समान आहे. उलट पक्षां ज्या प्रा. तिष्णि, म. तीन, ह्या शब्दाच्या सादृश्यानें दोन हें रूप झालें आहे त्यांतील न सर्व आर्यभारतीय भाषांमध्ये राहिला आहे.

पश्चिम देशांतील प्राकृतांत दोन या अर्थी सं. द्वौ-पासून झालेला दो हा शब्दहि (पुढे दिलेल्या रूपांप्रमाणेच सर्व लिंगी) वापरण्यांत येत होता. हिंदींत आणि पंजाबींत ते रूप तसेच राहिले आहे आणि मराठींतहि दोही किंवा दोहों (चोहों-प्रमाणे ति-हींच्या धर्तीवर स्वरांच्या सवर्णापत्तीने झालेल्या) या परोक्ष विभक्तींत, त्याचप्रमाणे पुं. दोघे, स्त्री. दोधी, नपुं. दोघे, या विशेषणांत (यांतील उत्तर भागाची व्युत्पत्ति लागत नाही) तें सांपडते.

पूर्वेकडील प्राकृतांत दुवे हें रूप सर्वत्र वापरलें जातें आणि त्यावरूनच अप. दुवि हें रूप आलें; आजकाल पूर्वभाषाविभागांत मै. (ओ. बं. दुइ, अवधि द्वि दुई)आणि वायव्य भाषाविभागांत (लमा. दुइ लुइ, हिमालय-भाषांत इ-च्या संसर्गाने उ-मध्ये तालव्यत्व येऊन आद्य व्यंजनांत नानातःहेचे फेरफार झाले आहेत; पहा ग्रियर्सन, Pis. Lang., पृ. ३०-३९) हें रूप शिल्लक राहिले आहे.

सं. द्वे-हि सिंहलींतील दे आणि गुजराथींत अजून जिवंत असलेल्या प्राकृत वे या रूपांत शिल्लक राहिले आहे. सिंधी वा या रूपाची नक्की व्युत्पत्ति लागत नाही; वै. पुं द्वा (दुवा) यापासून तें झाले असेल का ? किंवा म. बारा बावीस या-सारख्या सामासिक रूपापासून तें झाले आहे ?

गुजराथींत आणि सिंधींत नेहमींच्या प्रचारांत असलेला ब हा आद्य ओष्ठ्य वर्ण मराठींत दन्त्याच्या जोडीने येतो. पण ह्या दन्त्याला सिंहलींत जोड आहे आणि मराठींतहि वर्णप्रक्रियेप्रमाणे तोच यावयास पाहिजे (पहा § १३०).

वर सांगितल्याप्रमाणे एका बाजूस दीढ (द्वि + अर्ध-), दुजा (द्वितीय-), दुणा (द्विगुण-), आणि दुसऱ्या बाजूस पाढ्यांत किंवा सामासिक शब्दांत येणारा (या रूपांत बहुधा द्वे आणि द्वय यांचा गोंधळ झालेला आहे) वे, बीज (द्वितीया) बारा, बावीस, अशीं दोन्ही प्रकारचीं रूपे आढळतात.

§ २१५. तीन.- वायव्य हिमालयप्रांतांतील भाषा वगळल्यास (पहा ग्रियर्सन, उ. नि.) आधुनिक सर्व रूपे प्रा. तिष्णि (गायगरच्या मते सिंहलींच्या बाबतींत तिष्णं, § ४५) ह्या रूपांवरून झालीं आहेत. प्रा. तिष्णि याचा सं. त्रीणि-शीं कोणत्या तःहेचा संबंध आहे, या बाबतींत पिश्लनीं जी उपपत्ति दिली आहे ती उघडउघड अपुरी आहे (पहा § ४३८). तिष्णि हा बहुधा उपान्त्य द्विस्वरान्तर न नाहींसा होऊं लागण्याच्या काळीं नवीन बनविलेल्या एका अर्धतत्सम शब्दाचा लिपिप्रकार असावा

आणि त्यामुळे प्रा. *तीणि (*तीणि ?' पहा § ६६) याचे *तीं असे रूप झाले; म्हणजे तीन या संख्येच्या वाचक शब्दांत फक्त आद्य स्थानी व्यंजन होतें. आणि नंतर त्यामध्ये एकतन्हेची विसंगति वाटल्यापासून तिणिमध्ये ण ठेवण्यांत आला आणि दोणि-मध्ये घालण्यांत आला.

या शब्दाची सा. वि. तिहि ही होते आणि त्या चालीवर दोहों आणि चोहों हीं रूपे बनलीं आहेत. तिहि हें रूप बहुधा प्रा. तृ. चे तीहि (सं. पुं. नपुं. त्रिभिः) याचे रूपांतर आहे. त्याच्यातील अनुनासिकामुळे षष्ठीच्या अनेक. चा त्याला अर्थ आला आणि नामरूपांत षष्ठीच्या अनेकवचनापासून सा. वि. झालेली असल्यामुळे तें सा. वि. चे रूप झाले.

ति- (सं. त्रि-) या रूपाच्या जोडीनेच मराठी तृतीयेपासून झालेले ति- हें तीज (तृतीया) या रूपांत आणि त्रय पासून झालेले ते- हें रूप तेरा- (प्रा. तेरह), तेवीस, तेतीस किंवा तेहतीस या शब्दांत आढळते, पण त्रेचाळिस, त्रेपन्न, यांपासून पुढे मूळचे त्र- हें रूप पुन्हां येऊं लागते.

§२१६. चार हें रूप दोन तन्हेनें नियमबाह्य आहे. प्रथम तर च-चा अ-पूर्वी तालव्य उच्चार मराठी उच्चारनियमांविरुद्ध आहे; आणि मराठीत च्यार, च्यौविस, च्योपन्न, असे उच्चार तर करतातच, पण लिहितांना सुद्धां तसेच लिहितात. तेव्हां चार हा शब्द जरी मराठीत जुना असला तरी त्याच्या उच्चारावर दुसऱ्या भाषेचा संस्कार झालेला आहे.

दुसरी गोष्ट अशी की चार हें रूप चारि-पासून झालेले आहे. आणि हा चारि-शब्द अजूनहि सिंधीत आणि प्राच्य भाषाविभागांत अवशिष्ट आहे; अपभ्रंशांतहि तें रूप असल्यावद्दल दाखला आहे. पण संस्कृतमधील कोणत्याहि रूपाशीं चारि हें रूप जुळत नाहीं. चत्वारि (चत्वारि) ह्याचे तें न्हस्वीकरण आहे हें उघड आहे. पूर्वीच्या कोणत्या तरी संयुक्त अक्षरापासून झालेल्या त्त-चा ज्यांत सवर्णापत्तीनें जुन्या द्विस्वरां तर्गत त-प्रमाणें य झालेला आहे, असे कांहीं शब्द प्राकृतमध्ये सांपडतात; उदा. सं. आत्मा याच्या जागी प्राचीनतम जैन वाङ्मयांत आया (आणि आदा) अशीं रूपे आढळतात; उलट पक्षीं माहाराष्ट्रीसारख्या इतर भाषांत अप्पा असें रूप आढळते (पहा पिशळ, § ४०१); या वरील जैन ग्रंथांत गोय (गोत्र -), पाय (पात्र-), अशीं रूपे सांपडतात (ता. प. सं. पुत्र-, म. पूत, ओ. पुत्रा). शिवाय हालच्या सप्त-शतीच्या काळीच माहाराष्ट्रींत याच प्रकारचे राई (रात्री) असें एक रूप आढळते

आणि त्याचें रादी हें रूपांतर शौरसेनींत होतें याबद्दलहि दाखला मिळतो (पहा पिश्ल, § ८७; पिश्लनीं भाई हें रूप सं. धात्री-पासून साधलें आहे; पण वास्तविक तो शब्द फारसीतून आलेला आहे). तेव्हां हिंदुस्थानच्या कोणत्या तरी भागांत अशी एक भाषा असली पाहिजे की जिच्यांत त्त याची जुन्या काळींचा द्विस्वरांतर्गत त-प्रमाणें अवस्था होऊन त्याच्याप्रमाणेंच ह्याचाहि आधीं द आणि मागाहून य झाला असावा. चार हा संख्यावाचक शब्द सर्व भारतीय भाषांत आहे. तो याच भाषेतून आला असेल काय ? या रूपांत जो नियमबाह्यपणा आहे त्याची उपपत्ति अशीहि देतां येईल की नेहमींच संख्याशब्दांत सादृश्यमूलक बदल होत असतात, आणि तोच प्रकार चार याचाहि झाला आहे.

ही कल्पना जर खरी असेल,—दुसऱ्या भाषेतून हा शब्द घेतला आहे या कल्पनेची तिला जोड देतां येईल,— तर चत्तारि ह्या रूपाचें सं. चतु-, प्रा. चउ, म. चौ, चो, यांपासून झालेल्या चौरों आणि इतर रूपांच्या (चौघे, चौथ “ चतुर्थी ”, चौथा, चौदा, चव्वीस, आणि चारचें सा. वि. चें रूप चोहों) संपर्कानें ऱ्हस्वीकरण झालें असेल; आणि चतुर्-मधील त-चा जसा लोप झाला तसा चत्तारि-तील त्त-पासून झालेल्या त-चाहि लोप झाला असेल. कारण आरंभींचे सर्व संख्याशब्द प्राकृतमध्ये द्व्यक्षरी(म्ह. आधुनिक भाषांत एकाक्षरी)करण्याची प्रवृत्ति होती. असेहि म्हणतां येईल की चौरि हें एक रूप युत्रय द ऱ्हं यांनीं आणलेल्या पौर्थांतील भाषेत सांपडतें आणि त्याला वायव्य हिमालयी भाषांतील प्रचलित रूपानें पुष्टि येते (का. चोर, गु. चूर इत्यादि). ह्या चौरि अशा रूपाच्या अस्तित्वामुळें कदाचित् वर सांगितलेल्या रूपांतराला मदत झाली असेल. चार-मधील त-चा लोप होण्यांत जो एक त-हेचा कृत्रिमपणा दिसतो त्याला चाळी-स-च्या जोडीनें येणाऱ्या ताळीस (हें समासांतच येतें) ह्या रूपाच्या अस्तित्वामुळें बळकटी येतें.

§ २१७. पांच हें रूप सं. पञ्चन्-पासून सरळ नियमानें झालेलें आहे. शिवाय §८२ यांमध्ये सांगितलेले जे मामुली उच्चाराचे फरक व्हावयाचे ते लक्षांत घेतले नाहीत तर हेंच रूप संबंध हिंदुस्थानभर प्रचलित आहे. पन्नाह्बद्दल पंधरा हा संख्यावाचक शब्द होतांना पंचमध्ये कांहीं विशिष्ट फरक होतात आणि तेच पन्नास ह्या रूपांतहि होतात. पिश्लनीं आपल्या व्याकरणाच्या §२७४मध्ये ए. कून यांची जी व्युत्पत्ति उद्भूत केली आहे तिच्याप्रमाणें पञ्च यांतील संयुक्त तालव्य आणि पञ्चदश आणि पञ्चाशत् यांतील ऊष्म तालव्य या दोघांच्या असवर्णापत्तीनें हीं रूपें झालीं आहेत.

ग्रॅमोँ यांच्या अठराव्या नियमाप्रमाणे ह्या असवर्णापत्तीच्या पूर्वी पत्र यांतील पहिला अ अनुनासिक आणि दीर्घ झाला होता, पण श मात्र अजून स झाला नव्हता.

§ २१८. सहा हे रूप सं. षट्, प्रा. छ, यांच्याशी अगदीं तंतोतंत जुळत नाहीं. मराठीतच फक्त हे रूप येते आणि शब्दांतीं एकसारखीं रूपे असावीत ही जी प्रबल इच्छा दोन आणि तीन या रूपांत व्यक्त झाली आहे तिच्याच योगानें हीं रूपे निष्पन्न झालीं आहेत. ह्या रूपांत स्पर्शवर्ण उपलब्धच नव्हता म्हणून आद्यवर्णांतील महाप्राणत्व अंशतः शिल्लक ठेवून स्वरोच्चार लांबविणे जरूर पडलें; शिवाय दहा, प्रा. दह, ह्या शब्दाच्या सांनिध्यानें ह्या रूपांतराला थोडी अनुकूल परिस्थिति मिळाली असेल. हे रूप सिंधीतहि आहे; हिंदीतील आणि गुजराथीतील चालू छ या रूपाच्या जोडीनें तिच्यांत छह असें रूप आढळते (ता. प. अप. छह; सं. षटपासून पिशळ यांनीं ह्या रूपाची व्युत्पत्ति अशी केली आहे: नेहमींच्या व्यंजनान्त नामरूपांत अ हा प्रत्यय लावून रूपे व्हावयाचीं; या ठिकाणीं सं. षट-ला अ लावला असतांना त्याचें हे रूपांतर झालें आहे; पहा § ४४१). सामासिक रूपांत मराठीतील सहा-चा पुनरपि सा होतो (उदा. सासष्ट इ.).

इतरत्र प्रा. छ याची निराळ्या तऱ्हेनें अक्षरवृद्धि झालेली दिसते; कोठें इ लागून (हि. पं. छे, बं. छय, सिंह. स आणि सय, का. शिह आणि बहुधा मराठीत सुद्धां शेताळीस आणि शेहत्तर यांमधील शे), तर कोठें उ लागून (मै. छउ, लमा. शोव्). या सर्व रूपांची व्युत्पत्ति संदिग्ध तर आहेच, पण तीं एकाच तत्त्वावर झालेलीं आहेत.

मराठी सहा यांतील आद्य स, सं. ष आणि प्रा. छ ह्या दोहोंपासूनहि होऊं शकेल. हाच संशय सक (षट्क-), सोळा (षोडश), सठ (षष्टि-) ह्याहि रूपांत येणें शक्य आहे. पण मराठीत सव्वीस आणि सासष्ट हीं एका बाजूला तर शेताळीस, शेहत्तर आणि शाहत्तर, शायशी, शाण्व, हीं दुसऱ्या बाजूला आणि ह्यांच्या जोडीने छत्तीस आणि छपन्न अशीं रूपे असल्यामुळे मराठीत इतर भाषांतून शब्द घेतले आहेत ही गोष्ट उघड आहे आणि छत्तीस आणि छपन्न ह्यांतील द्वित्वावरूनहि ते बाहेरून आले आहेत याचें अधिक प्रत्यंतर मिळते.

§ २१९. सात, आठ (समासांतील अड- ह्या रूपाबद्दल § १७० पहा), नव आणि नउ, हे सं. सप्त, अष्टौ आणि नव यांच्यापासून आले आहेत किंवा आले असल्या-प्रमाणे दिसतात. हीच गोष्ट इतर आर्यभारतीय भाषांविषयीं म्हणतां येईल.

§ २२०. दहा या शब्दांत प्रा. दह-शी तुलना करतां अंत्य स्वराचें नियमबाह्य

दीर्घत्व झालेले दिसते; ह्या-दीर्घत्वाची उपपत्ति दोन, तीन आणि सहा या शब्दांच्या उपपत्तीच्या वेळीं जी एक प्रवृत्ति सांगितली आहे तिच्यामुळे लागते आणि या दीर्घत्वाला दुसरें एक अनुकूल कारण असें की ह या महाप्राणाच्या दोन्ही वाजूला जेव्हां अ येतात त्या वेळीं दुसरा बहुधा दीर्घ होतो (पहा § ५२).

पण म. दहा या शब्दांतील ह-चेंच गौडवंगाल आहे. मराठीत सामान्यतः आणि मराठीच्या पूर्वी प्राकृतांत (पहा § १६०) ऊष्मवर्ण शिल्लक राहतात हे आपल्याला माहित आहे, पण अगदीं जुन्या प्राकृतांतसुद्धां दह हे रूप सांपडते. वररुचीनें दस हे संख्यावाचक रूप आणि विशेषनामांत दह-असे रूप सांगितले आहे. विशेषनामांचीं रूपे वाङ्मयांत घेतांना प्रत्यक्ष रुढीला मान देणें भागच आहे, पण साध्या शब्दावर सं. दश याचा परिणाम झालेला आहे. संख्यावाचक, रूपावर सुद्धां लवकरच दह-चा पगडा वसला; ग्रंथांत तें रूप येतें आणि हेमचंद्राला माहाराष्ट्रांत तरी हे रीतसर रूप म्हणून कबूल करणें भाग पडलें. पूर्वेकडील प्राकृतांत मात्र ऊष्मवर्ण शिल्लक राहिला आहे (पहा पिश्ल, § २६२). संख्याशब्द गौण असल्यामुळे त्यांना विशिष्ट विकृति झाल्या आहेत असें मेथ्येचें मत आहे (Bull. So. Ling., ६६, पृ. ६२).

अलीकडील आर्यभारतीय भाषासमूहांत ह्या रूपांची प्राकृताप्रमाणेंच व्यवस्था दिसून येते. बहुतेक पश्चिम हिमालया बालींत, लमाणींत, त्याचप्रमाणें मध्यहिंदुस्थानच्या आणि पूर्वेकडल्या भाषांत फक्त ऊष्मवर्णच शिल्लक राहिला आहे. सिंहीत आणि पंजाबीत दोन्ही प्रकार जोडीनें येतात; तीच गोष्ट मराठीचीसुद्धां; पण दस हे रूप काचित् येतें आणि फक्त धार्मिक भाषेत आणि तत्सम ह्या स्वरूपानेंच कांहीं शब्दांत येतें (उ. दसवंदन, दसनहाणें, दसरा). केवळ ह असा काश्मिरींत, सिंधीत आणि कांहीं गुजराथी बोलींतच दिसतो आणि ह्या ठिकाणीं त्यांच्या उच्चारपद्धतीला अनुसरूनच तो येतो; सिंधीत स-चा ह होणें अगदीं मामुली आहे आणि ज्या गुजराथी बोलींत दह शब्द आहे त्याच्यांतच साताला शब्द हात आहे.

तेव्हां दहा हे रूप पाश्चिमेकडील किंवा मध्यभागांतील कोणत्या तरी एका जुन्या रूपापासून झाले आहे, पण हे रूप प्राचीन काळाचें मराठीत बाहेरून आलें असलें पाहिजे; कारण तें काव्यनाटकांतील प्राकृतांतसुद्धां घुसलेले दिसते.

§ २२१: अकरापासून अठरापर्यंतच्या संख्याशब्दांपैकीं एकस्थानाच्या आंकड्याच्या नांवाचीं काय रूपे होतात तीं प्रत्येकाला माहित आहेतच. जेथे मूळचा द्विस्वरांतर्गत द होता, तेथें दहा याच्या वाचकशब्दाचें रूप सर्वत्र बदललें आहे. चौदा

(चतुर्दश) आणि सोळा (षोडश) एवढ्या दोन शब्दांचीच रूपे मराठीत आणि इतर भाषांत वर्णान्तरप्रक्रियानुसारं बदलली आहेत; पहिल्यांतील द द्वित्व पावलेला होता, आणि दुसऱ्यांतील दच्या जागीं आरंभीच मूर्धन्य आलेला होता. वर्णान्तरप्रक्रियादृष्ट्या अकरा, बारा, पंधरा, सतरा आणि अठरा या शब्दांचीं जीं नियमवाह्य रूपे होतात त्या बाबतीत मराठीत आणि इतर आर्यभारतीय भाषांत (वायव्य टोंकाच्या भाषा सोडावयाच्या; काश्मीरीत ऋह म्हणजे अकरा, बह म्हणजे बारा, यांतील द्विस्वरांतर्गत द-चा लोप नियमासिद्धच आहे) सर्वत्रिक साम्य दिसून येते. या सर्व शब्दांत मूळच्या दच्या जागीं र येतो आणि ह्या वर्णान्तरावद्दल प्राचीन जैन ग्रंथात आणि वरहर्चीत आधार मिळतो (पहा पिशल् § ४४३). ह्या शब्दांतील दश या शब्दाचे आद्याक्षर कायम ठेवण्याची जहरी अगदीं प्राचीन काळांच भासली, अशा तऱ्हेचें विवेचन करण्यांत येते, पण द-चा र होणें ही गोष्ट अपवादात्मक आहे (ता. प. § १४३). पिशल्च्या मते ड-चा र झालेला आहे आणि या गोष्टीला अशोकाच्या पूर्वभागांतील शिलालेखांत आधार मिळतो (पहा मिशल्सन्, IF, २३, पृ. २४७, टीप ३); पण मग लागलीच षोडश या शब्दाची आठवण होते, कारण ड-चा सामान्यतः ळ होतो आणि म्हणूनच म. सोळा हें रूप झालें; वरील उपपत्तीचा सिंहालीत उपयोग होईल हें खरें, कारण त्या भाषेत एका ड-चा ळ करून इतरत्र त्या ळ चा अतिदेश केला आहे (उ. सोळोसप्रमाणें कोळह, दोळस); पण प्राकृतांतील किंवा आधुनिक भाषांतील र-च्या जागीं जेव्हां ळ येतो तेव्हां ह्या उपपत्तीचा कांहीं उपयोग नाही. ह्या ठिकाणीं बहुधा अगदीं जुन्या काळां द्वादश-शब्दांतील आद्य द-च्या योगानें दुसऱ्या द-मध्ये असवर्णापत्ति झाली; येवढेंच काय, पण त्रयोदश यांतील आद्य त-च्या मुळें देखील (ग्रामों यांचा नियम १४) आणि सप्तदश यांतील जोडाक्षरांतील त-च्या मुळें देखील (ग्रामों यांचा नियम ८) द-ची असवर्णापत्ति झाली आणि ह्या शब्दांवरून दुसरे शब्द वनविण्यांत आले. (ही व्युत्पत्ति मध्ये यांनीं मुचविलेली आहे.)

§२२२. एकुणीस हें रूप समासांतील उत्तर पदाचा आद्य स्वर कायम ठेवावयाचा जो प्राकृताचा दंडक आहे त्याप्रमाणें वनलें आहे; ज्या भाषांत एक याचा एग् किंवा ग्-च होतो त्यांमध्ये सुद्धां सं. ऊन-(त्यांतील ऊ-चा एकोन-विंशति या रूपांत ओ झालेला आहे) यांतील उ शिल्लक राहिली आहे. मराठीतील आरंभीचें रूप *एक-ऊण-वीस असें असलें पाहिजे; त्यातील मधला ऊ अर्थात् ऱ्हस्व झाला आणि व शिल्लक ठेवण्याला अमुक एक तऱ्हेच्या शब्दपंक्तीत तो बसला.

पाहिजे, अशी, उदाहरणार्थ बावीस, तेवीस, चौवीस ह्यांत जी एक भावना उत्पन्न होते तशा तऱ्हेची, भावना नसल्यामुळे त्या व-चाहि लोप झाला.

§ २२३. दशकाचे आंकडे. - एकंच्या स्थानाच्या आंकड्यांच्या रूपांत जी भानगड आहे त्याहीपेक्षां दशकांच्या रूपांत अधिक आहे.

वीस, तीस.- विंशति, त्रिशत्, हे मूळचे शब्द अगदीं नियमवद्दय आणि भारत-युरोपीय भाषेच्या दृष्टीनें जवळजवळ अव्युत्पादित असे आहेत (पहा ब्रुग्मान्, Grundriss, दु. आ. २, पृ. ३१), पण त्यांच्या अनुनासिकाचा प्राकृतमध्ये मागमूस राहिलेला नाही. प्राकृतांत सं. विंशति याच्या स्थानीं व्याकरणांत वीसइ आणि क्वचित् वीसई अशीं रूपे नमूद आहेत, पण त्रिशत्च्या चालीवर *विंशत् मानून त्यापासून तयार केलेली वीस (नपुं.) आणि वीसा (स्त्री.) हीं रूपे अधिक प्रचारांत आहेत. मराठींत चार या संख्येच्या पुढले संख्यावाचक शब्द जसे देव किंवा घर या पुं. नपुं. नमुन्याप्रमाणें चालतात, त्याचप्रमाणें वीस आणि तीस हेहि चालतात. इतर भाषांतहि वर्ण-प्रक्रियादृष्ट्या मामुली फेरफार होऊन हेच शब्द येतात; उदा. गु. वीस, हिं. वीस, सिं. पं. वीह, का. वुह, वं. तीस, पं. तीह, सिं. टीह, का. त्रह.

चाळीस याची व्युत्पत्ति चत्वारिंशत् पासून आहे ही गोष्ट लक्षांत घेतां हें मागभी रूप वाटतें; पालींत चत्वारिसं आणि चत्ताळिसं अशीं दोन्ही रूपे आहेत, पण प्राकृतांत ल असलेलींच रूपे आहेत. चत्तारि-पासून चार होतांना पहिल्या अक्षराची जी स्थिति झाली तीच या ठिकाणीं पहिल्या अक्षराची झालेली आहे, पण येथील त हा समासांत विकल्पानें शिल्लक रहातो; उदा. एकचाळीस, एकेचाळीस आणि एकताळीस, एकेताळीस, चव्वेचाळीस, आणि चव्वेताळीस, अशीं रूपे बोलण्यांत येतात. त असलेलीं रूपे मराठींत प्रचलित नसावीत (मोल्स्वर्थनीं तीं सर्वत्र दिलेलीं आहेत, पण बीम्स तशीं रूपे नाहींत असें म्हणतात), पण इतर पश्चिम भागांतील आणि मध्य-भागांतील भाषांत हीं रूपे प्रचलित आहेत (पहा बीम्स, १, २१५).

पन्नास (सं. पंचाशत्) हें रूप वर §२१७ येथें जी उपपत्ति दिली आहे ती खरी असेल तर फार प्राचीन काळचेच आहे, पण स्वतंत्रपणें हें रूप मराठींत आणि सिंहलींतच (पणस्) येतें. इतर सर्व भाषांत पन्नास याच्या वाचक शब्दांत पांच ह्या शब्दाचा पुन्हां प्रवेश झाला आहे.

शिवाय पन्नास हा शब्द मूळचा मराठींतला नाही ही गोष्ट त्यांतील अनुनासिकाच्या द्वित्वामुळे सिद्ध होते.

प्रा. षण्णासं याचा एकस्थानच्या संख्यांशीं समास झाल्यावर त्यांत अक्षरलोप होतो आणि म्हणून एका-वण्णं, वा-वण्णं, अशीं रूपे घेऊन त्यांपासून मराठींत एकावन्न, बावन्न, अशींरूपे झालीं आहेत आणि अशींच रूपे हिंदुस्थानच्या मध्य- आणि पूर्व-भागांत दिसून येतात.

साठ हें सं. षष्टि-, प्रा. सष्टि, यापासून नियमाप्रमाणेंच झालें आहे. ह्या रूपाविषयीं मराठींत आणि इतर भाषांत साम्य आहे, आणि हीं रूपे एकाच मूळ संस्कृत शब्दापासून आलेलीं दिसतात: का. शैठ्, पं. सष्ट, सिं. सठि, हिं. गु. साठ इत्यादि.

सत्तर हें मूळ सं. सप्तति-पासून झालें आहे. यांतील र ला प्राकृतांत आधार आहे आणि काश्मीरी आणि सिंधली यांखेरीज इतर भाषांत तो राहिलेला आहे. त्याचें मूळ फार प्राचीन काळांत शोधलें पाहिजे. सप्तति-शब्दांतील जोडाक्षरांतील त-च्या योगानें द्विस्वरांतर्गत तची असवर्णापत्ति होऊन (ग्रामों -चा नियम ८), ज्याप्रमाणें सप्तदश याचें सतरा हें रूप झालें (पहा §२२१), त्याप्रमाणेंच ह्या रूपाची निष्पत्ति झाली. सामासिक रूपांत स-चा ह होतो: एकाहत्तर इत्यादि; §१६० यावरून दिसून येईल की हें वर्णांतर मराठीला पारखें आहे; तेव्हां बहुधा या शब्दांची संबंध ओळच्या ओळ एकाद्या पश्चिमभागांतील किंवा मध्यभागांतील भाषेतून मराठींत घेतली असली पाहिजे.

एंशीं ऐंशीं हें रूप गु. एंशी हेंशी या रूपाशीं जुळतें, पण हिं. पं. अस्सी याच्याशीं जुळत नाही. अस्सी हें रूप सं. अशीति-, प्रा. असीई किंवा असीई यावरून नियमानें झालेलें आहे. मराठींतील रूपांत जी स्वरविकृति दिसते तशीं मराठींत क्वचित् आढळते; तिच्यावद्दल §१६६ पहा.

नव्वद या रूपांत इतर हिंदुस्थानांतील भाषांप्रमाणे द्वित्व आहे; ता.प. पं. नव्वे, बं. नव्वै; पण मराठींतील अन्त्य द-मध्ये वैशिष्ट्य आहे; सं. नवति यातील अन्त्य वर्ण अगदीं नियमसिद्ध रूपांनं पं. हिं. नव्वे, सिं. नवे, बं. नव्वै, ओ. नवे आणि का. नमथ्र येथें सुद्धां राहिलेला आहे. ह्या शब्दांत पालट होतांना एका विशिष्ट अवस्थेंत मराठीनें तो घेतला आणि स्थिर केला; प्रा. *नवदि हें त्याचें मूळ रूप दिसतें. सामासिक शब्दांत त्याचा अक्षरलोप होऊन -ण्व असें रूप होतें; उदा. एक्याण्व. गुजराथींत तर याहूनहि दुर्बोध व्युत्पत्तीचें रूपांतर (नेवुं) झालेलें आहे. प्रा. नउई, नउई हीं रूपे आधीं नियमास सोडूनच आहेत, पण त्याचा आणि ह्या आधुनिक रूपांचा कांहीं मेळ नाही. तात्पर्यार्थ, या नव्वद शब्दापुढें हात टेकावे लागतात.

शंभर आणि वरचे आंकडे

§ २२४. शंभर ह्याची व्युत्पत्ति स्पष्ट आहे: त्यांत मूळ सं. शतम् आणि त्याला पूरणार्थी भर-शब्द जोडलेला आहे (ता. प. मूठभर, कोसभर). शंभर हा शब्द स्वतंत्रपणे वापरतात; त्याचा पर्यायशब्द शें हें सविभक्तिक नपुं. नाम मात्र नेहमी संख्याशब्दाला जोडून येतें आणि शंभरावरचे संख्याशब्द त्याच्यापासून सिद्ध होतात; उदा. एकशें, एकशेंएक, दोनशें; शें वर्णप्रक्रियादृष्ट्या सं. शतम्-शीं जुळते आणि हीच गोष्ट आर्य-भारतीय भाषांतील शंभराच्या वाचक शब्दांची आहे (कांहीं हिमालयी वोलत मात्र शंभराऐवजी पांच विसकड्या असा प्रयोग होतो, पहा ग्रिअर्सन, Pis. Lang., पृ. ३७ आणि ३९). सवाशा या जातिवाचक शब्दांत या शब्दाचे पुं. विशेषणाच्या भर्तीवर झालेले दुसरें एक रूप दिसून येतें (सवाशा, सं. सपाद-शतक म्हणजे सवाशें जणांच्या जातींतला एक).

हजार हा शब्द मराठींत फारसीतून आला आहे आणि अशाच तऱ्हेने हिंदुस्थानभर जवळजवळ सर्वत्र तो रूढ झाला आहे. सं. सहस्र हा शब्द फक्त का. सास् आणि सिं. दहस (गायगरच्या मने सहस्र-मधील सह-च्या जागी दह आले आहे, §४५, ७; पण कदाचित् दह आणि सिय म्हणजे दहा शंभर असा साधा समासहि तो असू शकेल) यांतच शिल्लक राहिला आहे.

लाख हा शब्द ह्या अर्थी येणाऱ्या इतर आर्य-भारतीय शब्दांप्रमाणेच सं. लक्ष याचे प्रतिरूप आहे; कोट (सं. कोटि-) हा तत्सम आहे; हिं. करोड हें रूप हिंदुस्थान-भर प्रचलित आहे; (ता. प. Anglo-Ind. crore); पण त्याची व्युत्पत्ति माहित नाही.

अपूर्णांक

§ २२५. आधा. अर्ध-, अड-(दीड; अडीच; साडे- हा तीनपासून पुढें लागतो), सं. अर्ध-; पाव, सं. पाद-, आणि त्यापासून होणारे सामासिक शब्द म्ह. पाउण, सं. पादोन-(पाउणे दोन, पाउणे तीन इ.), सवा किंवा सव्वा, सं. सपाद-(ता. प. सव्वादोन इ.) या सर्व अपूर्णांकांच्या रूपांची व्युत्पत्ति वर आलीच आहे.

क्रमवाचक संख्याशब्द

§ २२६. पांचवा या शब्दापासून पुढील सर्व क्रमवाचक विशेषणे वा (एकू-णिसावा-पासून -आवा) हा प्रत्यय लागून सिद्ध होतात: उ. पांचवा, सातवा, दहावा, शंभरावा इत्यादि. प्राचीन काळीच अतिदेशानें ह्या सर्व संख्याशब्दांत (सहावा, सं. षष्ठ, प्रा. छट्ठ-, सोडून) सं.म. लागत होता आणि त्याचें हें प्रतिरूप आहे; सहावा ह्या

रूपांतील अतिदेश मात्र मराठीतला आहे. मराठीप्रमाणेच इतर भाषांतून जुना प्रत्यय गेला आहे. फक्त हिं. छट्टा आणि गु. छट्टो यांत अजून जुने रूप शिल्लक राहिले आहे (पहा वीम्स, २, पृ. १४३).

पहिला हें रूप सं. प्रथम याला प्रा.-इल्ल- हा प्रत्यय लागून सिद्ध झाले आहे. सर्व हिंदुस्थानभर जेथे जेथे तत्समाचा प्रयोग होत नाही त्या ठिकाणी हेंच रूप प्रचारांत आहे (सिंहलीची आणि वायव्य भाषांची मांडणीच निराळी आहे; पहा गायगर, §४४, ३; ग्रिअर्सन, Man. Kāśm. २८); तथापि या रूपाचा प्रसार अलीकडील काळांतला दिसतो; प्राकृतांत हें रूप नाही, तेथे नेहमींचें रूप पढम असें आहे; मराठीतील रूप थेट हिंदीच्या आणि पंजाबीच्या सारखे आहे आणि हें हिंदी रूप सर्व पूर्वभागच्या भाषांत पसरलेले आहे हें लक्षांत ठेवण्यालायक आहे (पहा वीम्स, २ पृ. १४२).

दुसरा, तिसरा, हींही रूपे मराठींत आणि मध्यभागच्या भाषांत येतात. यांखेरीज मराठींत दुजा 'दुसरा', बीज आणि तीज (स्त्री.) 'द्वितीया', 'तृतीया' हीं रूपे आहेत. तीं सं. द्वितीय- तृतीय -यांवरून नियमाने सिद्ध होतात आणि पं. सिं. आणि गु. मध्ये तीं सांपडतात. दुसरा आणि तिसरा हीं रूपे अव्युत्पादित आहेत.

चौथा हें सं. चतुर्थ पासून नियमाने सिद्ध होते आणि ह्याच रूपांत हिंदुस्थानच्या इतर भाषांतहि ते सांपडते; पहा वीम्स, १, १४४.

क्रियापदरूपे

§ २२७. मराठींतल नामरूपे करतांना जो एक प्रत्यय कमी करण्याकडे प्रवृत्ति दिसते तशीच क्रियापदांच्या वावतींतहि दिसते. पण हीं रूपे कमी करण्याची प्रवृत्ति नामांकडे आर्भी वळली नसून क्रियापदांकडे आर्भी वळली असली पाहिजे. वस्तुतः जरी प्राकृत वाङ्मयाच्या प्रारंभकाळापर्यंत द्विवचनाचा लोप झाला नव्हता आणि आत्मनेपद परस्मैपदांत जे लोपले तें त्याच्याहि मागाहून लोपलें, कारण अशोकाच्या शिलालेखांत आणि पालींत आत्मनेपद अंशतः शिल्लक आहे (प्राकृतावदल पिश्ल, § ४५२, ४५७ पहा), तथापि संस्कृतवाङ्मयांतच, आणि तेंहि प्राचीन काळांच, जुने प्रत्यय दिवसानुदिवस कसे कमीकमी होत गेले, त्याचें निरीक्षण करणे आपल्याला शक्य आहे. ऋग्वेदसंहितेनंतर ब्राह्मणकालापर्यंत जो मध्यें काल गेला त्यांत स्वार्थाखेरीज इतर अर्थांचीं रूपे बऱ्याच अंशांनीं लुप्त झालेलीं दिसतात; संकेतार्थ वर्तमानकाळां आणि अद्यतनभूतांतच राहिलेला आहे, आणि तो उपयोगसुद्धां कमी प्रमाणांत आहे. त्याचप्रमाणे विध्यर्थ आणि आज्ञार्थ हे फक्त वर्तमानकाळांच येतात (शुल् ब्लोक, La Phrase nominale en Sanskrit, MSL, १४, पृ. ३१). महाभारतांत सर्व क्रियापदे फक्त स्वार्थ आणि आज्ञार्थ येवढ्यापुरती मर्यादित करण्याकडे प्रवृत्ति आहे, संकेतार्थ आणि आशीर्लुङ् यांचे फक्त मोडकेतोडके अवशेष त्यांत दिसतात, आणि विध्यर्थांला जरा लागलेली आहे (उ. नि., पृ. ३७-३९); स्वार्थापैकीं सुद्धां भूतकाळांचीं बहुतेक रूपे आणि त्यांचे विशिष्ट अर्थ नष्ट झाले आहेत (उ. नि. पृ. ४६); भूतसंकेत जवळजवळ नष्ट झालेला आहे, त्याबद्दल विहटने, § ९४१ पहा; उलट पक्षां ह्या सुमारासच वाढीस लागलेल्या भविष्यकाळाचा जास्ती विस्तार झाला आणि वर्तमानकाळाचीं रूपे जशींच्या तशीं शिल्लक राहून त्यांचा उपयोग वृद्धिगत झाला. (उ. नि., पृ. ६४).

ह्या अवस्थांतरांचे परिणाम प्राकृतामध्येहि वधावयास मिळतात; कारण त्यांतल प्रचलित क्रियापदांचीं रूपे म्हणजे स्वार्थां वर्तमानकाळांचीं आणि भूतकाळांचीं आणि आज्ञार्थांचीं. एकटया जैन प्राकृतांतच, किंवा जवळ जवळ त्या एकटयामध्येच, इतर जुनीं रूपे शिल्लक राहिलीं आहेत; तीं म्हणजे अपवादादाखल अनद्यतन भूतांचीं (पिश्ल, § ५१५) आणि परोक्षभूतांचीं (उ. नि. § ११८); ता. प. ब्लोक, उ. नि., पृ. ७३ आणि टीप २), आणि सामान्यतः अद्यतनभूतांचीं आणि विध्यर्थांचीं (पिश्ल, § ५१६.

-५१७, ४५९). पालींत विध्यथ आणि विशेषतः अद्यतनभूत तितकेच विपुल आहेत ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. या दोन भाषांत एकसमयावच्छेदेकरून तेच काळ प्रचलित आहेत, यावरून जैन प्राकृताचा, विशेषतः अर्धमागधीचा, प्राचीन-पणा, निदान जुन्या रूपांकडील कल तरी, स्पष्टपणें नजरेस येतो (ता. प. पिश्ल, §१८).

प्राकृत वाङ्मयावरून जो पुरावा मिळतो त्याला पुढील काळच्या संस्कृतामुळे वळकटी येते. वेतालपंचविंशतिका या ग्रंथांत जिवंत राहिलेलीं अशीं क्रियापदे म्हणजे स्वार्थी वर्तमानकाळाचीं (आणि तीं विविध अर्थी वापरलेलीं, पहा ब्लोक, उ. नि., पृ. ६७, आ.पु.) आणि भविष्यकाळाचीं, आणि वर्तमान अंगाचीं आज्ञार्थीचीं. क्रियापदरूपे कमी झाल्यानें जी उणीव पडली ती आतां नाम-विधेय वाक्यानें भरून काढण्यांत आली (उ. नि., पृ. ९४).

प्रत्ययांपूर्वीचीं अंगे

§ २२८. नामविधेय वाक्यांत अनेक तऱ्हेचीं धातुसाधिते म्हणजे त्यांच्यातील धातूंच्या द्वारा तिडन्तांशीं संबद्ध असे सविभक्तिक शब्द येऊं शकतात. आतां ह्या तऱ्हेच्या धातुसाधितांमध्ये -त अन्ती असलेल्या विशेषणांतच (त्यांत -तवत् आणि -तव्य या तज्जन्य रूपांचा अंतर्भाव करावयाचा) वर्तमानेतर अंग दृष्टीस पडतें, आणि वर्तमान अंगापासूनच सर्व क्रियापदांचीं रूपे सिद्ध होतात. तेव्हां मध्ययुगीन क्रियापद-रूपे दोन तऱ्हेच्या अंगांपासून होतात: एक वर्तमान अंग; यापासून स्वार्थी वर्तमान, भविष्य, आज्ञार्थ आणि वर्त. धा. सा. आणि तुमन्ते होतात. दुसरें भूत अंग; यापासून त अन्ती असलेलीं धातुसाधिते होतात. अज्ञा तऱ्हेनें इतर आर्यभारतीय भाषांत ज्या-प्रमाणें कालावधीनें दोन अंगांनीं युक्त अशीं क्रियापदरूपे सिद्ध झालीं तशींच दुहेरी रूपे संस्कृत तिडतरूपांत दिसून येतात (पहा मेय्ये, Introduction, पृ. ४१८; ता. प. MSL, १३, पृ. ३५०, आ. पु.). सूक्ष्म रीतीनें पाहतां संस्कृत भाषेच्या विकासाचें बहुतेक इराणी बोलींच्या विकासाशीं विशेष सादृश्य आहे, कारण त्यांमध्येहि जुन्या वर्तमान अंगांवरून आणि त-युक्त धातुसाधितांवरूनच क्रियापदरूपे झालेलीं आहेत (पहा फारसीसंबंधीं सालेमान, Grundr. der Iran. Phil. १, पृ. २९५, हॉर्न, उ. नि., १, २, पृ. १४८; अफगाण आणि बलुची भाषासंबंधानें गायगर, उ. नि. १, २, पृ. २१८ आणि २४२; कुर्दी भाषेसंबंधानें सोसिन्, उ. नि., १, २, पृ. २८०-२८१; पामीर, कॉस्पियन समुद्र आणि मध्यभाग येथील बोलींसंबंधानें गायगर, उ. नि., पृ. ३२१, ३९२, ३९४; ता. प. पृ. ४१६).

पण लवकरच ह्या अंगांचा एकमेकांवर परिणाम होऊन आधुनिक भाषांत पूर्वी जसा ह्या दोन अंगांत भेद स्पष्ट दिसत होता तसा, कांहीं थोडीं रूपे सोडली असतां, तो आतां राहिला नाही (पहा वॉम्स. ३, पृ. १३६ ते १४७). इतर सर्व भाषापेक्षां सिध्दांतच फक्त वर्तमान अंगाच्या मानानें जुन्या भातुसाधितांचीं रूपे अधिक स्वतंत्र स्वरूपांत शिल्लक राहिलीं आहेत. पंजाबींत आणि हिंदींत या भातुसाधितांची संख्या अगदींच संपुष्टांत आली आहे. ह्या दोन अंगांमधील भेद जर कोठें पार नाहीसा झाला असेल, तर तो पूर्वेकडाल भाषांत आणि मराठींत.

§ २२९. प्राचीन भाषांतील डित आणि कित् (ज्यांच्या योगानें गुणवृद्धि होतात आणि होत नाहीत) अशा रूपांचे अवशेष दोनच क्रियापदांत शिल्लक राहिले आहेत: तुमन्त मरणें (मरणम्), करणं (करणम्) यांपासून भू. भा. सा. मे-ला (मृत-), के-ला (कृत-). हीं दोन्ही क्रियापदे नेहमीं येणारीं, त्यांच्या अंतीं ऋ आहे आणि त्या दोघांचा एक गट होतो; ओरिसा भाषेंतहि डितप्रत्ययान्त अशीं दोनच भू. भा. सा. आहेत आणि तीं म्हणजे मला आणि कला.

इतरत्र ह्या दोन अंगांत भेद जर कोठें राहत असेल तर तो जेथें एका अंगाच्या अभावीं दुसऱ्या अंगानें पूर्तता करतात त्या स्थळीं; उदा.

जाणे (याति) -गे-ला (गत-);

येणें (एते) -आ-ला (आगत-);

होणें (भवति) -जा-ला, झाला (जात-).

जुन्या भाषेंत आणखी कांहीं जुनीं रूपे शिल्लक राहिलीं आहेत; उदा. पातला (प्राप्त), हें पावणें याचें रूप मानतात आणि आतां पातला याच्याऐवजीं पावला असें रूप येतें; भिन्नला, हें शुद्ध तत्सम रूप आहे; आतां त्याच्या जागीं भिनला येतें, ता. प. भिनणें-भिन्दणें; दिन्नला (दिन्हला), ह्याच्यांत प्रा. दिण्ण-चें रूप अवशिष्ट असून आतां त्याच्या जागीं देणें याला अधिक जवळचें दिला हें रूप येतें; भिनला हें मिळणें याचें रूप असून मिळला यापेक्षां कमी शुद्ध आहे आणि तें *मिल-न- (ता. प. प्रा. उम्मिल्ल-) ह्याच्या भर्तावर झालेलें आहे.

सध्यांच्या भाषेंत कांहीं अलीकडचीं आणि अव्युत्पाद्य स्वरूपाचीं अशीं अपवादात्मक भूतकालवाचक भातुसाधितें रूढ आहेत तीं पुढे दिल्याप्रमाणें:

१. त-प्रत्ययान्त घातला हें घालणें यापासून झालें असून त्याची उपपत्ति सोपी आहे. स्टेन् कोनाउ यांनीं JRAS, १९०२, पृ. ४२१ येथें जी दिली आहे ती

अशी: *घल्-त-हें भू. भा. सा. आणि *घल्-य-ति, प्रा. घळइ, हें वर्त. कालवाचक रूप अशीं दोन भिन्न रूपे एकत्रित झाल्याने ह्या रूपाची सिद्धि होते: आणि ती व्युत्पत्ति बरी जमते. घेतला (घेणे), धुतला (धुणे), वधितला (वधणे), मागितला (मागणे), म्हणितला, सांगितला (म्हणणे, सांगणे) इत्यादि शब्दांच्या सिद्धीची अशी उपपत्ति देतां येईल की वरील घातला, पातला, यांसारखे शब्द, त्याचप्रमाणे, सं. -त- किंवा -इत- अंती असलेल्या धातुसाभितांची परंपरा यांच्यामुळे अनिदेशाने हीं अशा तऱ्हेचीं रूपे सिद्ध झालीं असलीं पाहिजेत.

२. ज्या क्रियापदांच्या धातूंत ण असतो त्यांतील ण चा भूतकाळीं विकल्पाने त होतो; खणणे- पासून खटला, म्हणणे- पासून म्हटला, दृणणे-पासून दृटला. हे रूपभेद कसे झाले ते कळत नाही (ता. प. स्टेन् कोनाउ, उ. नि.).

३. ईकारान्त एकाक्षरी धातूंपासून आ लागून भूतकाळचे रूप तयार होतें: प्याला (पिणे), भ्याला (भिणे), व्याला (विणे), इत्यादि. ह्या रूपांत जुनी भीत- इत्या. प्रातिपदिके शिल्लक राहिलीच, पण त्यांना प्रा. अल्ल हा विशेषणप्रत्यय लागून त्यांच्यांत अक्षरवृद्धि झाली; शिवाय -लाऐवजीं बऱ्याचशा क्रियापदांना -आला- लागून भू. भा. -सा. निष्पन्न होतात (ता. प. नवलकर, पृ. १३०).

४. आकारान्त एकाक्षरी धातूंना भूतकाळीं ऱ्हस्व इ लावणे शक्य असतें: गाइला (गाणे), घ्याइला (घ्याणे); हीं रूपे प्राकृतवरून आलीं असतील: ता. प. मागधी गाइद- (मृच्छ. ; पिशळ § ५६५). पण खाणे (खाद् याच्या भूतकाळीं तत्सम खादिला या रूपाच्या जोडीने खाल्ला असें रूप होतें त्याची व्युत्पत्ति लागत नाही; तथापि ता. प. प्रा. सोळ्-, सं. सूनित-, ' शिजविलेले ' (पहा पिशळ, § ५६६).

५. एकारान्त क्रियापदांचीं भिन्न भिन्न रूपे होतात: नेणे (नी-) यापासून नेला रूप होतांना ए राहतो, पण लेणे (सं. ला-; प्रा. ले-) ह्या धातूच्या अंती जसा कांहीं इ आहे अशा तऱ्हेने त्याचीं रूपे होतात: उदा. भू. भा. सा. ल्याला; उलट पक्षीं देणे (दा, प्रा. दे-) याच्यापासून झालेलीं जुन्या काळचीं अर्थात् नियमबाह्य भू. भा. सा. दिन्नला आणि दिभला (गु. दिभलो) जाऊन त्या जागीं दिला आले आहे.

यांपैकी बरीचशीं रूपे वैकल्पिक आहेत; म्हणजे मराठीतील वर्णविकारयुक्त रूपांची एक स्थिर प्रक्रिया नाही. शिवाय यांपैकीं बहुतेक रूपे कमीजास्त मानाने अलीकडलींच आहेत आणि तसेंच पाहूं गेलें तर तीं मराठीतच येणारीं असतात.

अशी एक शंका येते की हीं रूपे ज्या वेळीं निष्पन्न झालीं त्या वेळीं दोन भिन्न

अंगांचीं रूपे, उच्चारभेदामुळे जरी गोंधळ माजला होता तरी, जोडीने वापरण्याची प्रवृत्ति भाषेत होती आणि म्हणूनच ही अशीं रूपे झालीं (ता. प. प्रा. खाइ, खाअ-; वीहइ, *भीअ-, इत्यादि). पण कोणच्या मूळच्या शब्दांच्या धर्तीवर अतिदेशाने हीं रूपे तयार झालीं तें सांपडणे कठीण आहे.

आतां जे प्रकार सांगितले त्यांखेरीज इतरत्र, इतर सजातीय भाषांतोल क्रियापदांप्रमाणेच, मराठी क्रियापदाला सामान्यतः एकच अंग असतें (पहा वीम्स, ३, पृ. २८).

§२३०. ज्या वेळीं जुन्या क्रियापदरूपांपासून अलौकडचीं क्रियापदरूपे बनलेलीं असतात, त्या वेळीं बहुधा हे अंग वर्तमानकाळचे असतें. अशा तऱ्हेने मराठी शब्दकोशांत ज्यांच्या जुन्या प्रत्ययांना आतां कांहीं अर्थ राहिला नाही अशा तऱ्हेचीं पुष्कळ रूपे आढळतात. ज्यांत स्पष्ट अंग नाही अशीं रूपे कांहीं केल्या भूतकाळचीं होत नाहींत; सध्यां त्यांपैकीं अवशिष्ट रूपे म्हणजे येणे (एति) आणि जाणे (याति) (या धातूंचीं पुरीं रूपे नाहींत हे मागे आलेच आहे) आणि आधि (अस्ति) हे तृतीय पुरुषाचे जुने रूप; या आधि-पासून आधिला हे बहुधा होतें, पण एरवीं जुन्या मराठींतसुद्धां त्याच्यापासून दुसरीं रूपे होत नव्हतीं उलट पक्षां खालील रूपे, सर्व काळीं होतात:

(अ)-अ-प्रत्ययात अंगे : उदा. उतवणे (उत्तपति), खाणे (खादति), नेणे (नयति), पडणे (पठति), वेखणे (प्रेक्षते), बैसणे (उपविशति), होणे (भवति); अपवादादाखल पुढील रूपांत जुना अभ्यास शिल्लक राहिला आहे; विहिणे (विभीते), पिणे (पिबति); स्था-या धातूपासून झालेल्या ठेणे आणि इतर शब्दांत जो मूर्धन्य वर्ण येतो त्यांत जुन्या अभ्यासाचा अवशेष दिसतो;

(आ)-अय-प्रत्ययांत अंगे: उ. उडणे (उड्डयते), कापणे (कल्पयति), चावणे (चर्वयति), माखणे (म्रक्षयति), मागणे (मार्गयति), सांडणे (छर्दयति), आणि सामान्यतः प्रयोजकभेदी रूपे : उदा. तावणे (तापयति), तोडणे (त्रोटयति) इ.;

(इ)-य-प्रत्यय लागलेलीं आणि स्पष्टविकृतिहीन अंगे : उदा. उपजणे-निपजणे (उत्पद्यते, निष्पद्यते), जुंझणे (युध्यते), नाचणे (नृत्यति), बुझणे (बुध्यते), मानणे (मन्यते), आणि विशेषतः कर्मणि अंगे; उदा. तपणे, तुटणे (सं. तप्यते च्युध्यते; वर दिलेल्या तावणे, तोडणे ह्या रूपांहून ह्यांचा रूपभेद स्पष्ट आहे; ता. प. वीम्स, ३, ४७ आ. पु.), डाजणे (दह्यते), दिसणे (दृश्यते) पेलणे (प्रेर्यते, सकर्मक अर्थी), लाभणे (लभ्यते, ता. प. म. लाहणे); ता. प. रुझणे (*रुह्यते),

लाभणेंच्या भर्तांवर झालेलें दुभणें (दुढ), सक्रणें (शक्यते; वर्तमान कर्मणि अंगा-
वर शक्य हें भा. सा. आणि कदाचित् शक्नोति ह्यांतील वर्तमान अंग सुद्धां ह्यांचा
संपर्क होऊन हें रूप झालें असेल).

(ई) कांहीं तुरळक अनुनासिकयुक्त अंगें : त्यांपैकीं जाणणें (जानाति) हें फार
जुनें आहे आणि त्याच्या गणांतील तें एकटेंच आहे; इतरांत अनुनासिकत्व मागाहून
आलें आणि तीं जुन्या अंगांच्या जागीं आलीं. त्यांचे दोन प्रकार आहेत; एकांत
संस्कृत काळींच हें अनुनासिकत्व आलें (ता. प. मेथ्ये, MSL, १७, पृ. १९४);
उदा. बंधणें (बध्नाति) भंजणें (भनक्ति) रुधणें (रुध्नाति); दुसऱ्यांत प्राकृत काळींच
आलें; उदा. विंधणें (प्रा. विंधइ, सं. व्यध), सुंदणें (प्रा. चुंदइ, सं. क्षुद्, क्षुणाति),
सेंदणें (प्रा. छिंदइ, सं. छिद्-); प्राकृतमध्ये कोणत्या ना कोणत्या प्रकारानें अनुनासिक-
युक्त अंगें लुप्त झालीं आहेत; ता. प. जोडणें, थांवणें, धुणें, पावणें, भेटणें, सांचणें,
सक्रणें;

(उ) -च्छ ज्यांत आहे अशां अंगें; त्यांपैकीं एक म्ह. पुसणें (पृच्छति) हें प्राचीन
आहे, दुसरें फक्त प्राकृत रूपांत आढळतें, आणि तें म्हणजे असणें (पाली अच्छति.
प्रा. अच्छइ).

(ऊ) वर्तमान अंगांशीं दुसरीं कांहीं तुरळक प्रचाराचीं रूपें संलग्न आहेत, आणि तीं
कचित् तुमंतांपासून, उदा. भेटणे (भेतुम्), क्वचित् वर्तमान. भा. सा. पासून, उ.
जागणें (जाग्रत्; प्राकृतांतच जगइ हें वर्तमानकाळचें रूप येतें) झालेलीं असतात.

§२३१. जुन्या भू. भा. सा. पासून झालेल्या अंगांवरूनहि झालेलीं कांहीं क्रियापदें
आढळतात; मध्ययुगीन क्रियापदांच्या दुसऱ्या अंगाचे एवढेच अवशेष राहिलेले
आहेत. बीम्सनीं (३, पृ. ३८) जीं व्युत्पत्ति दिली आहे तिच्यावरून भू. भा. सा. चा
भूतकाळाचा अर्थ कां लुप्त झाला तें स्पष्ट होत नाही; दुसरें असें की फक्त ह्या
भू. भा. सा. वरून रूपें होत असतील तर त्यांच्यापासून होणारे भातु सर्व अकर्मक
व्हावेत; तसे ते कां होत नाहीत तेंहि समजत नाही. त्यांपैकीं बहुतेक भातु अकर्मक
आहेत ह्यांत शंका नाही; उदा. उमगणें (उन्मग्न-); उफळणें (उत्फुल्ल-, ता. प. विहटने,
§२५८), उमळणें (प्रा. उम्मिल, सं. उन्मीलित, भागणें (भग्न-; ता. प. सं. भंग-पासून
झालेलें भांगणें), मुक्रणें (प्रा. मुक्क-), लाभणें (लब्ध-; ता. प. लाभणें < लभ्यते आणि
लाभ-पासून आलेलें लाहणें), रुधणें (रुद्ध-; ता. प. रुद्धणें < *रुह्यते), लागणें (लग्न-),
मुक्रणें (शुष्क ; ता. प. विहटने § २५८), सुडावणें (प्रा. छूड-, सं. क्षुब्ध). पण

प्राकृतकाळीच काढणे (कृष्ट-) हे रूप सकर्मक अर्थी सांपडते; अद्यापि सकर्मक अर्थ पुढील धातूंमध्येहि आहे: घासणेच्या जोडीला घाटणे (घृष्ट-; ता. प. घटणे “ चुरडून जाणे ”), घुसणे, घेणे (गृहीत-, प्रा. गहिअ), दिन्हणे “ देणे ” (प्रा. दिन्न-), माठणे ‘ घोटीव करणे ’, माढणे “ झांकणे ”, मिटणे मृष्ट-पासून आलेले (ता. प. माजणे, सं. मार्जति-च्या वर्तमानकाळच्या रूपापासून झालेले); पिटणे (पिष् ‘दळणे’ चे भू. धा. सा. पिष्ट- ह्यापासून झालेले). धातूंचे अर्थ बदलतात ते कां हे समजून घेण्याकरितां ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे की संस्कृतांत -त-ह्या प्रत्ययाने होणाऱ्या भू.धा.सा.च्या जोडीने ति-प्रत्ययांत स्त्री. नामें सामान्यतः त्याच धातू-वरून होत असतात; अशा तऱ्हेने तृष्ट, घृष्ट, मृष्ट-, यांच्या जोडीने कृष्टि (हा शब्द मूळ अर्थ सोडून दुसऱ्याच अर्थी वापरलेला आढळतो), घृष्टि,-मृष्टि- अशींहि रूपे असतात. तेव्हां भू. धा. सा. वरून ज्यांचे अंग होत अशीं क्रियापदे नामधातु आहेत असे वाटण्याचाहि पुष्कळ संभव होता.

शिवाय अलीकडील क्रियापदे जुन्या दोन अंगांपैकी कोणत्या अंगापासून झालीं हे नेहमीच स्पष्टपणे कळत नाहीं: उदा. उमळणे, पेलणे यांची व्युत्पत्ति प्रा. उम्मिल्ल-, पेल्लिअ-, ह्या भू. धा. सा.पासून ज्याप्रमाणेच करतां येते, त्याप्रमाणेच *उन्मील्यते, प्रेर्यते (ह्याचे *प्रेर्यति असे कर्तरि रूप मानावे लागेल), ह्या कर्मणि रूपांपासूनहि झालीं असे म्हणतां येईल; प्रा. भू.धा.सा. हींहि कर्मणि अंगापासूनच झालेलीं आहेत (तथापि उन्मिल्ल- ह्याविषयी पिशल्, ५६६ पहा). त्याचप्रमाणे लागणे हे लग्न किंवा लग्न यांपैकी कोणत्याहि एकापासून होणे शक्य आहे; खाणे, पिणे हीं भू. धा. सा. पासून जशीं सहज सिद्ध करतां येतात तशींच वर्तमानकाळच्या रूपांपासूनहि सिद्ध करतां येतील (ता. प. § २२९). उमगणे, भगणे, मुकणे हीं जशीं भू. धा. सा. पासून झालीं असतील त्याप्रमाणे *मग्नाति, *भग्नाति, *मुक्नाति, अशा वर्तमानकाळच्या रूपांपासूनहि झालीं असतील.

§ २३२. मराठी भाषेच्या रचनेच्या दृष्टीने आतांपर्यंत ज्या भिन्न प्रकारच्या अंगांचा विचार केला त्या सगळ्यांची एकच जात होते आणि तिच्यांतच अलीकडल्या काळीं जीं क्रियापदे सिद्ध झालीं, उदा. उत्तणणे (* उत्-तृण-), उफळणे (उत्फुल्ल-) किंवा वाजणे (वाद्य-), अशा तऱ्हेचे नामधातु त्यांचाहि समावेश होतो; ता. प. जोशी § ३३४ आ.पु. ह्या जातींत मुख्यतः येणारीं जीं अंगे त्यांना आपण मुख्य

अंगे म्हणू. त्यांच्यापासून नवीन साधित अंगे होतात आणि तीं म्हणजे प्रयोजक अर्थी, कृत्यार्थी जाणि कर्मण्यर्थी अंगे.

अ. मराठीत प्रयोजक अर्थी धातु दोन तऱ्हेने सिद्ध होतात: १. धातूच्या स्वराचा गुण होऊन: पडणे-पाडणे; ह्या ठिकाणी साधित क्रियापदाचा मूळ संस्कृत प्रयोजकाशी साक्षात् संबंध आहे (पहा नवलकर, §३९२, पृ. २३०); हे रूप मागे सांगितलेच आहे, आणि अंग-दृष्ट्या किंवा प्रत्ययदृष्ट्या ही कांहीं धातूंची नवीन जात होत नाही, आणि म्हणून आपल्याला त्याकडे लक्ष देण्याचे कारण नाही.

२. -अव्-किंवा-अवि हा प्रत्यय लावून : उ. वसणे -वसव(वि)णे.-, मूळचा आकारान्त धातूला लागणारा, नंतर इतर स्वरान्त आणि व्यंजनान्त धातूंना अतिदेशाने लागणारा जो सं.-पय-, प्रा. वे हा प्रत्यय त्यापासून हा प्रत्यय आला आहे (पहा विहटने, §१०४२, पिश्ल, §५५१-५५२); प्रा.-वे-पासून सामान्यतः म.-वि-हे रूप होते, पण त्यांतील स्वर शब्दांतर्भागी असल्यामुळे अस्थिर आहे: अपभ्रंशग्रंथांत अशा तऱ्हेची विशिष्ट स्वराची स्वरूपहानि होऊन नंतर मुख्य आणि साधित क्रियापदरूपांचा घोटाळा झाल्याची उदाहरणे आहेत (पिश्ल §५५३). व-च्या पूर्वी येणारा स्वर सामान्यतः अ- असतो. इतर भाषांशी तुलना करतां ह्या स्थळां मूळ आ होता असे दिसते (गु.-आव-, पं. हिं.-आउ,-आ-, सिं. वं. ओ.-आइ-, ता. प वीम्स, ३, पृ. ७६); हा स्वर शब्दांतर्भागी असल्यामुळे -हस्व होतो. मराठीच्या सजातीय भाषांपैकी मराठीतच ज्यांतील प्रत्ययांत प्रथमाक्षर -इ-किंवा -ई आहे असे दुसरे रूप दिसून येते: उदा. करव(वि)णे च्या जोडीला करि(री)व(वि)णे हेहि रूप आहे, ह्यांत वर्णप्रक्रियादृष्ट्या पुढील स्वराचा मागील स्वरावर परिणाम होतो कीं काय ते कळत नाही. ह्या ठिकाणी जुन्या प्रयोजक रूपाचा अवशेष दिसतो असे मानावयास हरकत नाही; प्रा. कारेइ आणि त्याच्या जोडाने कारवेइ आणि कारवइ हीं रूपे प्रचारांत असल्याने त्यांपासून *कारेवै, *कारेवेइ- अशा तऱ्हेचीं रूपे सिद्ध झालीं असावीत.

प्रयोजक धातूंचे प्रत्यय मराठीतील इतर सकर्मक धातूंप्रमाणेच आहेत.

आ. रूपसामान्याच्या आभासामुळे कांहीं वैयाकरणांनी प्रयोजकभेदाचा प्रत्यय आणि संभवदर्शक धातूचा प्रत्यय यांच्यांत घोटाळा केला आहे. वास्तविक संभवदर्शक प्रत्यय -व- असतो, -वि- कधीच नसतो; दुसरे असे की अशा तऱ्हेने झालेलें क्रियापद अकर्मक असतें, अर्थात् प्रयोजकभेदी क्रियापदाहून अजीवात निराळें असतें: माझ्या-ने करवतें हे ' मीं करवितों ' याहून सर्व तऱ्हेने भिन्न आहे. नवल-

करांनीं ह्या सकर्मकाकर्मकभेदामुळे विध्यर्थां धातु आणि संस्कृतमधील कर्मण्यर्थां धातु एक मानले आहेत (§ ४००), पण हे कर्मणि रूप स्वतंत्रपणे प्राकृतमध्ये आणि त्यानंतर मराठीमध्येहि अवशिष्ट राहिले आहे ही गोष्ट ते विसरले. एकट्या बीम्सनीच या विध्यर्थां प्रत्ययाची खरी व्युत्पत्ति दिली आहे आणि कृत्यार्थां तव्य-प्रत्ययावहून तो आला आहे ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत आली आहे (३, पृ १५७). व- अन्ती असलेल्या धातुसाभितांवरून मराठीत तकारान्त वर्तमानकालवाचक धातुसाभिते झाली आहेत आणि लकारान्त भू. धा. सा. यांपासून जशी क्रियापदांचीं रूपे सिद्ध झाली आहेत त्याच तऱ्हेचीं क्रियापदरूपेहि सिद्ध झाली आहेत (ता. प. § २४३, आ. पु.).

इ. प्रयोजकभेदी आणि विध्यर्थां रूपांपेक्षां कर्मणिरूपांची गोष्ट अगदीं निराळी असून तीं अगदीं जुनींपुराणीं झालीं आहेत. वास्तविक आधुनिक मराठीत कर्मणि असें क्रियापदरूप राहिलेंच नाहीं. कर्मणीचा अर्थ फ्रेंचमधील कर्मणीप्रमाणें भू.धा.सा.ला जोडून येणाऱ्या हो किंवा जा धातु यापासूनच्या संयुक्त क्रियापदानें व्यक्त केला जातो. जुन्या कर्मणीचीं जीं अविशिष्ट रूपे आहेत त्यांतील 'म्हाणिजे' ह्याचा मूळ अर्थ लोपून तें उभयान्वयी अव्यय झालें आहे, आणि 'पाहिजे' ह्याचा मूळ अर्थ 'पाहिलें आहे' असा असतां त्या ऐवजीं 'जरूर आहे' या अर्थीं तें एक अपवादात्मक स्वरूपाचें क्रियापद म्हणून राहिलें आहे (पहा नवलकर, § २५९ आ. पु.); पण जुन्या मराठीत -इज- या प्रत्ययाचा नेहमींच कर्मणिरूपें करण्याकडे उपयोग होत असे (नवलकर, § ७१८, जोशी, § २९२; ता. प. शिलालेखांत 'झ X', परेळ, 'माविजे' "माइला जातो," पाटण). हा प्रत्यय सिंधींत, राजस्थानींत (बीम्स, ३, ७२, LSI, राजस्थानी, पृ. १०), वायव्य टोंकाच्या बोलींपैकीं एकींत (ग्रियर्सन, ZDMG, ११९.२, पृ. ८५), आणि कदाचित् थोडा अर्थ बदलून आदरार्थां आज्ञार्थांच्या हिंदींतील आणि गुजराथींतील रूपांत (उदा. दीजिये, की जिये; ता.प. हर्नले, पृ. ३४०; बीम्स ३, ११०-११३; ग्रियर्सन, JRAS, १९१०, पृ. १६२-१६३ येथें ह्या रूपांची दुसरीच व्युत्पत्ति देतात) येतो आणि तो प्रा. इज्ज- हा जो पश्चिमभागांतील बोलींच्या कर्मणीचा सर्वसामान्य प्रत्यय त्यापासून झाला आहे; शौरसेनी आणि मागधी प्राकृतांत येणारा -इअ- किंवा पैशाचींतील -इय्य- यांचीं रूपे आजतागायत कोणत्या एका भाषेत स्पष्ट राहिलीं असतील तर तीं फक्त पंजाबींत आहेत, ही मोठी चमत्कारिक गोष्ट आहे (पिश्ल, ५३५, ग्रियर्सन, ZDMG, १९१२, पृ. ८५; हिं. चाहिये इत्यादि रूपां-

संबंधी ग्रिअर्सन, JRAS, १९१०, पृ. १६३ पहा). प्राकृत काळाच्या आरंभा-पासूनच आत्मनेपदी प्रत्यय नष्ट झाले ही गोष्ट वर आली आहेच, आणि त्यामुळे प्राकृतप्रमाणेच जुन्या मराठींतहि कर्मणि हा स्वतंत्र प्रयोग राहिला नसून अकर्मक क्रियापदांप्रमाणे चालणाऱ्या साभित भातूने त्याचा कार्यभाग होतो.

ज्यांना कांहीं विशिष्ट अर्थ आहेत अशा तऱ्हेच्या साभित क्रियापदरूपांचे प्रत्यय आतांपर्यंत हे जे सांगितले तेवढेच आहेत.

क्रियापदरूपे

§ २३३. अशा तऱ्हेने सिद्ध झालेलीं अंगे आणि त्यांचे प्रत्यय यांमध्ये स्पष्ट भेद आहेत. क्रियापद सकर्मक किंवा अकर्मक असेल त्या मानाने अंगांचे दोन स्वतंत्र भाग पडतात; ही गोष्ट वेगळ्या तऱ्हेने सांगायची म्हणजे मराठीतील भातु-रूपप्रक्रियेत अंगांना -अति, प्रा. अइ, हा प्रत्यय लागून झालेलीं क्रियापदे आणि प्रथो-जकभेदी -अयति, प्रा.-एइ लागून झालेलीं रूपे यांमध्ये भेद राहिला आहे. हा जो जुना प्राकृतांश मराठींत सांपडतो तसा सिंभांतच सांपडतो (पहा ट्रंप, पृ. २८४-२८५, ३१३ आ. पु., ३२२ आ. पु; वीम्स, ३, पृ. ११५) आणि शिवाय हीं रूपे मराठींतूनहि जाण्याची प्रवृत्ति आहे; सकर्मक -इ हा प्रत्यय प्रा. प्रयोजकभेदी -ए- ह्या प्रत्ययापासून निघाला असून भातुसाभितयुक्त क्रियापदांत शब्दांतर्भागीं येणाऱ्या व्यंज-नांत तो येतो; अर्थात् त्या ठिकाणीं तो अस्थिर असतो, आणि वास्तविक व्याकरणांत सुद्धां हा प्रत्यय त्या त्या काळीं वैकल्पिक म्हणून सांगितला आहे (जोशी पृ. २०४, २०८). वर्तमानकाळीं आणि भविष्यकाळीं संयुक्त अक्षरांमुळे सकर्मक रूपांना अकर्मक रूपांपेक्षां दिसायला निराळेंच स्वरूप प्राप्त होतें, पण तेथें सुद्धां प्र. पु. आणि द्वि. पु. अनेक. रूपांना अकर्मक भातूंच्या भर्तांवर सामान्यतः एकाच तऱ्हेने रूप प्राप्त झालें आहे; आणि इतर पुष्पीं सुद्धां भाषाप्रचार अनिश्चित स्वरूपाचा आहे (जोशी; पृ. १९८-१९९, २१४; LSI, मराठी, पृ. २६).

§ २३४. मराठीतील क्रियापदांचीं जीं रूपे आहेत त्यांचे पुढीलप्रमाणे प्रकार करतां येतील:

- १ जुना स्वार्थी वर्तमानकाळ (रीतिभूत या अर्थी वापरला जातो);
- २ जुन्या वर्तमानकाळावरून बनलेला भविष्यकाळ;
- ३ आज्ञार्थ;
- ४ अलीकडच्या काळीं भातुसाभितावरून बनविलेले आणि वर्तमानकाळाच्या नमु-न्यावर प्रत्यय लागलेले नवीन काळ.

रीतिभूत (जुना वर्तमानकाळ)

§२३५ संस्कृतमधील वर्तमानकाळचे प्रत्यय अगदीं मराठी काळापर्यंत मामुली वर्णान्तरांचाचून दुसरे फरक न होतां शिल्लक राहिले आहेत.

पुढील कोष्टकावरून ह्या रूपांच्या नियमबद्धतेविषयीं कल्पना बांधतां येईल:

अकर्मक			सकर्मक		
सं.	प्रा.	म.	सं.	प्रा.	म.
-आमि	-आमि	-एं	-अयामि	-एमि	-ईं
-असि	-असि	-असि (सी)	-अयसि	-एसि	ईस
		-अस किंवा -एस			
-अति	-अइ	-ए	-अयते	-एइ	-ई
-आमः(-आमो)	-आमो	-ओं, -ऊं	-अयामः(अयामो)	-एमो	...
-अथ	-अह	-आ(-आं)	-अयथ	-एह	...
-अन्ति	-अन्ति	-अत,(-अती),	-अयन्ति	-एन्ति	-इति, इती, -ईत

एकवचनीं प्रथमपुरुषीं आणि तृतीयपुरुषीं चालू प्रत्ययांच्या बुडाशीं असलेलीं (ता. प. § ५८) *-अइं, *-अइ हीं रूपे शिल्लक राहिलीं नाहींत; पण भविष्यकार्त्वीं मागाहूनच्या कार्त्वीं -ह्रस्वत्व आलें आणि त्यामुळें ग्रंथांत -एन -एल ह्या प्रत्ययांच्या जोडीनें -एन, -एल हे प्रत्यय दिसतात; ता. प. § २४०. -ईं, -ई यांसंबंधानें § ३६ पहा; प्रथमपुरुषी अनेकवचनाच्या -ओं- -ऊं-संबंधानें § ६०४ पहा.

द्वि. पु. एक. आणि तृ. पु. अनेक. जुन्या प्रत्ययांच्या अन्त्य स्वरांचा मात्राकाल एकच आहे, ता. प. § ३८. त्याच प्रत्ययांच्या आधुनिक रूपांमुळें एक फार भान-गडीचा प्रश्न उद्भवतो: द्वि. पु. एक. -अस हा प्रत्यय -एस पासून निघाला आणि हें रूप वर्णप्रक्रियादृष्ट्या नियमबद्ध आहे असें मानावें काय ? ही गोष्ट अशक्य नाहीं, पहा § ५८; पण -अस हेंच रूप वर्णप्रक्रियादृष्ट्या शुद्ध असेल आणि अधिक प्रचारांत असलेलें -एसचें रूप एकवचनी इतर रूपांच्या नमुन्यावर बनलें असेल हेंहि तितकेंच शक्य आहे; हीच उपपत्ति सकर्मक क्रियापदाच्या -ईस या प्रत्ययालाहि लागू पडेल. तृ. पु. अनेक. -इति, -ईत ह्या प्रत्ययांसंबंधाने असें म्हणतां येईल की -अति -अत ह्या प्रत्ययांत अ शिल्लक राहिली आहे ह्यावरून असे स्पष्ट होतें की वर सांगितलेल्या सादशाभासानेच स्वरोच्चारांत बदल झाला असेल.

द्वि. पु. अनेक. च्या -आं ह्या रूपांतील अनुनासिक सहजस्फूर्त आहे (ता. प. § ७०); आज्ञार्थी आणि भविष्यकाळीं तें नसतें, वर्तमानकाळींसुद्धां तें नियमानें येतें अशांतला मुळांच भाग नाही (पहा जोशी, § २९९, १४, पृ. २००).

§ २३६. मराठी रूपांत नियमबद्धता आहे ह्यांत आश्चर्य करण्याची गोष्ट अशी की सिंहली सोडून (पहा गायगर § ५८) इतर भाषांत ह्या वावर्तीत फारच विसंगति आणि व्युत्पत्तीच्या दृष्टीनेंहि पुष्कळ आणि महत्त्वाच्या अडचणीं उपस्थित होतात. तृ. पु. एक. प्रत्यय मात्र सर्वत्र तोच आहे (वीम्स, ३, १०२; लमार्णीत -एल् हा प्रत्यय आहे आणि तो सं. -अति यापासून नियमानें निष्पन्न होतो). द्वि. पु. अनेक. -अ हा प्रत्यय फक्त नेपाळींतच अगदीं स्पष्ट रूपानें दिसून येतो; ह्या भाषेतील आणि राजपुतान्यांतल्या लोकभाषांतील अंतःसंबंध पहाता राज. आं हा मराठी रूपाशीं एकरूप दिसतो. मध्यभागांतील भाषांत -ओ (अप. -अहु) हा प्रत्यय आहे आणि त्यांत अन्त्य -अ मध्ये उत्पन्न होणारी नेहर्मांची जी अस्पष्टता तिचा हा परिणाम आहे असें म्हणतां येईल; वं. आणि ओ. ओ -अपासून किंवा -अहुपासून झाला आहे.

प्रथमपुरुषी रूपांची उपपत्ति लावण्याला वर्णप्रक्रियादृष्ट्या इतर रूपांपेक्षांहि अधिक अडचणी येतात. एकवचनीं पूर्वभागांतील भाषांचाच मराठीशीं भेळ आहे (ओ.- एं, वं.-इ, मै. -ई); इतरत्र ह्या ठिकाणीं येणारा स्वर -आ किंवा -ओ असतो (पं. सिं. -आं, गु. हिं. राज. ने. -ओ, अवधी -औं; ता. प. अप. -अउं). अन्त्य -इच्यः फार आधींच्या काळींच झालेल्या लोपामुळे या सर्व भाषांत एका विशिष्ट तऱ्हेनें विकास झाला. युरोपमधील लमार्णी भाषेच्या -आवप्रत्ययामध्ये तो लोप दिसून येतो (पण आशियांतील लमार्णीत -मि हा प्रत्यय शिल्लक राहिला आहे, पहा मिक्लोझिश, ११. पृ. २७) हें एक; दुसरें असें की मध्यभागांतील भाषांत अनुनासिकामुळे स्वरांत अस्पष्टत्व आलें (ता. प. § ३९) अशी एक कल्पना करावीशी वाटते. ह्या प्रश्नांतच दुसरी एक भानगड उपस्थित होते ती ही की एकवचनीं जें तालव्यत्व नाही तें सिंधी-खेरीज इतर भाषांत अनेकवचनांत येतें; वीम्सनीं यावर असे उद्गार काढले आहेत

‡ ग्रिअर्सन यांच्या Pis. Lang., पृ. ५७ येथें दिलेल्या कोष्टकावरून आणि त्या-पुढील विवेचनावरून वायव्य भागांतील डोंगरी भाषांतील रूपांत प्र. पु. एक. खेरीज किती परस्परभिन्नता आहे आणि किती व्युत्पत्तिदृष्ट्या अडचणी आहेत हें दिसून येईल आणि ह्यामुळे येथील विवेचनांत ह्या बोलींविषयीं कोणताहि निर्देश केलेला नाही.

(३, पृ. १०५) की या दोन रूपांत जशी कांहीं अदलावदल झाल्यासारखी दिसते. त्यांनीं जी उपपत्ति लावली आहे तिचा विचार करण्याचें हें स्थळ नव्हे; येथें एवढीच गोष्ट नमूद करणें जरूर आहे की मराठीचें पूर्वभागांतील भाषांशीं जें साम्य आणि मध्यभागांतील भाषांशीं जें वैधर्म्य या ठिकाणीं दिसून येतें तसेंच तें इतरत्रहि आढळतें.

द्वि. पु.च्या एकवचनाकडे आपण वळूं. -स हा प्रत्यय फक्त वं. अवधी., ने. आणि लमा. मध्ये आढळतो (ओ. उ हा अगदीं नियम सोडून आहे, पहा बीम्स, ३, पृ. ४०४). इतरत्र अप.-अहि ह्या स्वरूपाचे प्रत्यय सांपडतात. यावरून असें मानावयचें का की सिंहलीप्रमाणें इतरत्रहि वर्णप्रक्रियादृष्ट्या सरळ असें स-च्या जागीं ह हें वर्णांतर झालें आहे? पण हें असंभवनीय वाटतें (ता. प. § १६०); बहुधा द्वितीयपुरुषी आणि तृतीयपुरुषी प्रत्यय एकरूप झाल्यानें अप. -अहि हें अंशतः -अइ ह्याचें रूपांतर असावें; चालू बोलींत सुद्धां ह्या प्रकारचीं पुष्कळ उदाहरणें देतां येतील (वन्हाडी भाषेतील ' तु आहे ' LSI, मराठी, पृ. २७; पण अनेकवचनीं ह्या एकरूपतेचा उदाहरणें जास्त सांपडतील, उ. नि., पृ. ४३, ४४, ४५, १७३, १९५); कदाचित् असेंहि शक्य आहे की हा वरील प्रत्यय, त्याचप्रमाणें उपरिनिर्दिष्ट भाषांतील प्रथमपुरुषी प्रत्यय, हे दोन्ही आज्ञार्थावरून आले असतील (पहा § २३९).

आतां राहिला तृ. पु. अनेक.चा सं.-न्ति-पासूनचा त. हा मराठी आणि सिंहली यांखेरीज ओरियामध्येच शिल्लक राहिला आहे; इतर भाषांपैकीं कांहींमध्ये न-युक्त प्रत्यय आहेत (वं.-एन-आन, ने.-उन अन, सि.-अनि, पं.-अन आणि -अण, पश्चि. पं.-इन, लमा.-एन्), तर इतर कांहीं भाषांत अप.-अहि-च्या जातीचे प्रत्यय आहेत (अवधी, मै. -ऐं, मगही-ई, हिं. एं, राज.-ऐं, ए, गु.-ए). ह्यांपैकीं कोणाचीच व्युत्पत्ति सामान्य वर्णप्रक्रियेच्या नियमानें लावतां येत नाही (ता. प. बीम्स, ३, पृ. १०३, झुल्ल ब्लोक, JAs, १९९२, १. पृ. ३३३-३३४).

मराठीतील प्रत्यय वर्णप्रक्रियादृष्ट्या नियमानुसारी आहेत, उलट पक्षीं अपभ्रंशस्वरूपाचे इतर भाषांचे प्रत्यय नियमवाह्य आहेत, या गोष्टीचे भाषाविकासाचें एक निदर्शक-चिन्ह या नात्यानें आर्यभारतीय भाषांच्या व्यापक इतिहासांत फार महत्त्व आहे.

§ २३७. रीतिभूत काळाचा मराठींत मुख्य उपयोग म्हणजे भूतकाळीं पुनःपुनः केलेली क्रिया दर्शविणें हा होय; पण पुनःपुनः करणें (सातत्य) हाच येथें मुख्य अर्थ आहे, कारण ह्या रूपांचा ' होय ', ' आहे ', ' पाहिजे ', अशा जुन्यापुराण्या क्रियापदरूपांच्याच वावर्तीत केवळ नव्हे तर म्हणींतहि वर्तमानकाळीं उपयोग होतो

(जोशी, § ६०३c); दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे ह्या रूपांनीं संकेतार्थ (eventuality) व्यक्त होतो; त्यांचा नकारात्मक जो उपयोग होतो त्यावरून (नवलकर, § ६११, २; जोशी § ६०३; ता. प. नलगे, नयं. हे मृत प्रयोग, पहा नवलकर, पृ. १५१-१५२), त्याचप्रमाणें प्रश्नार्थक सर्वनामांवरोवर (जोशी, § ६०३.d), गौण वाक्यांत (नवलकर, § ६११ ३ ते ४) आणि सामान्यतः ज्या ज्या ठिकाणीं संभव हा अर्थ व्यक्त करावयाचा आहे त्या ठिकाणीं (उदा. हें काम मीच करूं जाणें, जोशी यांनीं उ. नि. स्थळीं दिलेलें) त्यांचा जो उपयोग होतो त्यावरूनहि हीच गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येते. जुन्या मराठींत त्यांचा अर्थ वर्तमानकाळ किंवा भविष्यकाळ किंवा भूतकाळ असा कोणताहि संदर्भाप्रमाणें होतो आणि म्हणून ज्ञानेश्वरींतील एकाच अवतरणांत (=भगवद्गीता, ३, ८-११), पुढील तऱ्हेनें तिन्ही काळीं ह्या रूपांचा उपयोग झाला आहे:

पार्था आणिकहि एक । नेणसी तू हें कवतिक. (३, ७९);

देखें अनुक्रमाधारे । स्वधर्म जो आचरे । तो मोक्ष तेणें व्यापारें । निश्चित पावे ।

(३, ८०);

तैं नित्ययागसहितें । सृजिलीं भूतें समस्तें । परि नेणती चि... (३, ८६);

ते वेळीं प्रजीं विनविला ब्रह्मा । देवा आश्रयो काइ एथ आम्हा । तंव म्हणे तो कमळजन्मा । भूतां प्रति (३, ८७);

जे येणेंकरुनि समस्तां । परितोष होईल देवतां । मग ते तुम्हां ईप्सिता । आर्था तें देतियोगक्षेम निश्चिना । करिती तुमचा (३.९५-९६).

जोशी यांनीं पृ. ३९९ आणि १९१ येथें दिलेलीं इतर उदाहरणेंहि ताडून पहा. हा संकेतार्थ (eventuality) परेळच्या शिलालेखांत विशेषतः स्पष्ट दिसतो: जो कोण्ही ए शासन लोपी...

§ २३८ मराठींतील काळाचा कालिक अर्थ अगदीं गौण आहे ही गोष्ट वरील विवेचनांत दिसून येते; ह्या रूपांचें जर कांहीं वैशिष्ट्य असले तर कालिक अनिश्चितपणा हेंच तें होय. इतर भाषांतहि हेंच लक्षण दिसून येतें. सिंहलींत, लमार्णीत (मिक्रोशिश्, १२, पृ. ४८), ओरियांत (LSI., ओ., पृ. ३८१), येवढेंच काय, ज्यांच्यांत वाङ्मय नाही अशा बहुतेक बोलींत (बीम्स, ३, पृ. १०२), वर्तमानकाळाचा अर्थ हाच नेहमींचा अर्थ असतो; पण बंगालींत त्याच काळाचा ऐतिहासिक वर्तमानकाळांहि उपयोग होतो (बीम्स, ३, पृ. १०७) आणि बहुतेक सर्व हिंदुस्थानभर त्याचा

संकेतवाचक भविष्यकालीं आणि संकेतार्थी उपयोग होतो; पहा (वीम्स, ३, पृ. १०२, १०७, ग्रियर्सन, JASB. १८९५, पृ. ३५३ आ.पु.; ता.प. ग्रियर्सन, Maithili Gram., § १९६ आ.पु.; ग्रीव्हज्, Gram. of Modern Hindi § १९१, आ. पु. इत्यादि).

ह्या अर्थाच्या अनिश्चितपणाचें मूळ फार प्राचीन काळापर्यंत जाऊन पोचतें. संस्कृत-भषील वर्तमानअंगापासून कालगतीचा अर्थ होतो; आणि ष्पाय्यर यांनीं सांगितल्या-प्रमाणें भूतकालीं कालगतिदर्शक काळाच्या अभावीं वर्तमानकाळाचाच भूतकालार्थक उपयोग होणें हे वन्याच अंशीं अगतिक ज्ञालें असलें पाहिजे (Ved.u.Sansk.Synt., § १७२). महाभारतांतील गद्यांत भूतकाळाच्या रूपांमध्ये वर्तमानकाळाचीं रूपें विखुरलेलीं दिसतात. त्यांपैकीं एकाचा दुसऱ्याच्याशीं असणारा भेद अगदीं स्पष्ट दिसतो, कारण त्यांच्यांत क्रियासातत्याचा अर्थ आहे तो दुसऱ्यांच्यांत नाहीं (ब्लोक, MSL., १४, पृ. ३५). तें कांहींहि असो, पाणिनिकालीं देखील स्म-युक्त वर्तमानकाळाचा भूतकाल-सामान्यवाचक उपयोग होतो, आणि काव्यनाटकांत हा असा उपयोग नेहमींच होतो (ष्पाय्यर, उ.नि., झुल् ब्लोक, उ. नि., पृ. ६७-६८). पण त्याबरोबरच त्यांच्या जोडीनें भविष्यकालचीं रूपें असल्यामुळें बहुधा अधिक सावकाश रीतीनें, निकटवर्ती भविष्यकालाच्या अर्थीं किंवा संकेतार्थीं, त्यांतल्या त्यांत कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत, उदा. प्रथमपुरुषीं, उत्तरांत, ननु किंवा पुरा यांशीं युक्त असतांना, विशेषतः प्रश्नार्थक आणि संबंधदर्शक वाक्यांत, म्हणजे मराठींत गौण वाक्यांच्या जागीं जीं येतात त्यांमध्ये, वर्तमानकाळाचा उपयोग होतो (ष्पाय्यर, उ, नि. § १७३; झुल् ब्लोक, उ. नि., पृ. ३६, ६८-७०).

तेव्हां मराठीतील रीतिभूत हा संस्कृतांतील वर्तमानकाळाचा, निवळ रूपदृष्ट्याच नव्हे तर अर्थदृष्ट्याहि, खरा वारस आहे असें म्हणतां येईल. कालगतींतील कांहीं विशिष्ट क्षणांचा स्पष्ट उल्लेख करण्याकरितां संस्कृतमधून जे कांहीं क्रियापदरूपांचे अंश मराठींत आले आहेत, ते एकत्रित करून नवीन रूपें वनविण्याची मराठींत आवश्यकता उत्पन्न झाली. ह्या नवीन रूपांचा विचार करण्यापूर्वीं मराठींत जुन्या काळाच्या क्रियापद-रूपांचे जे वर्तमान आणि आज्ञार्थ असें दोनच अवशिष्ट अंश आहेत, त्यांपैकीं आज्ञार्थाचा प्रथमतः परामर्श घेणें योग्य होईल.

आज्ञार्थ

§ २३९. आज्ञार्थाचे प्रत्यय खालीलप्रमाणें आहेत:

एक. १.-ऊ, २.(-अ), ३ -ओ, -ऊ

अनेक. १.-ऊ, २. - आ, ३, - ओत, -ऊत.

द्वि. पु. आणि तृ. पु. एक. च्या प्रत्ययांतच फक्त संस्कृतपासून अविच्छिन्न अशी परंपरा दाखवितां येते : सं. प्रा. म.-अ; सं.-अतु, प्रा. -अउ, म. - ओ.

प्राकृतांत प्र. द्वि. पु. अनेक. आज्ञार्थांत सं. आज्ञार्थांच्या प्रत्ययांच्या ऐवजीं स्वार्थी वर्तमानकाळाचे प्रत्यय येतात (पहा पिश्ल, § ४७०, ४७१); वर्तमानकाळाचा अर्थ अनिश्चित आहे हें गृहीत धरल्यास ह्या रूपांवरून संकल्प किंवा आज्ञा हे अर्थ सहज मिळू शकतात; शिवाय संस्कृतांतील भूतकाळांचा लोप झाल्याने जुन्या काळांचा गौण प्रत्ययांमध्ये वरेंच दौर्बल्य आलें असले पाहिजे; आणि वास्तविक सर्व भाषांत आज्ञार्थी द्वि. पु. अनेक. हें स्वार्थी द्वि. पु. अनेक. सारखें असते (पहा वीम्स, ३, पृ. १०८; सिंहलीसंबंधी पहा गायगर, § ६२; लमाणीसंबंधी पहा मिक्लोझिश, पृ. ४३). तथापि प्रथमपुरुषीं अनेकवचनाचा विचार करूं गेल्यास आम-च्या जागीं आमो- हें जें रूप आलें आहे त्याचा इतिहास आपणास वाटतो तितका सोपा नाही. पालींत म-ह्या गौण प्रत्ययाचा उपयोग सार्वत्रिक केलेला आहे आणि हा प्रत्यय भविष्य-काळां जुन्या प्राकृतांतहि सांपडतो (ल्यूडर्स, Bruchstücke, पृ. ५१); इतर भाषांत जी स्थिति झाली त्याप्रमाणेंच येथेहि अखेरीस आज्ञार्थी प्रत्ययाचा लोप होऊन स्वार्थी वर्तमानकाळाचे प्रत्यय त्या ठिकाणीं आलें.

प्र. पु. एक.-चा प्रत्यय तृ. पु. अनेक. च्या प्रत्ययाप्रमाणें तंतोतंत आहे. पहिला -अति-अतु, -आमि *आमु या धर्तीवर बनविला आहे आणि खरोखरीच प्राकृत वैयाकरणानीं -आमु हा प्रत्यय दिला आहे. (स. ८०० च्या आधींच्या) भामहानें -अमु हें सुद्धा रूप दिले आहे (पिश्ल § ४६७). आतां -ओत ह्या प्रत्ययाकडे पाहिल्यास एकवचनाच्या ओ ह्या प्रत्ययावरून तो केला असावा आणि ह्याला प्रत्यंतर म्हणजे स्वार्थी तृ. पु.चा -ईत हा प्रत्यय -ई ह्या एकवचनी प्रत्ययावरून केलेला आहे. कदाचित् असेहि असूं शकेल की ओरियामध्ये -अंतु ह्या जोडीने येणारा -उंतु (ता. प. वं.-उन्, पहा वीम्स, ३, पृ. १०८-१०९) ह्या प्रत्ययावरून मराठीतील प्रत्यय आला असेल.

मराठी, वंगाली आणि ओरिया येवल्या तीन भाषांतच फक्त आज्ञार्थकाची तृतीय पुरुषाचीं विशिष्ट रूपे आहेत (ओ.-उ, -उंतु; वं.-उक् -उन्). इतर सर्व भाषांत जुन्या वर्तमानकालावरून द्वि. पु. एक. सोडल्यास इतर सर्व पुरुषीं संकल्प किंवा आज्ञा यांचा बोध होतो; द्वि. पु. एक. चा मात्र सिध्दांत -उ हा प्रत्यय आहे, आणि

इतर भाषांत -अ म्हणजे शून्य हा प्रत्यय आहे. तात्पर्यार्थ, सिंधीखेरीज इतर सर्व भाषांत आज्ञार्थकाचें द्वि. पु. एक. हें धातूचें मूळरूपच असतें.

जुन्या मराठींत ह्याच पुरुषीं दुसरा एक प्रत्यय होता तो चालू भाषेंत लुप्त झाला आहे; तो म्हणजे अकर्मक क्रियापदांना -एं, आणि सकर्मकांना -ई; उदा. सांगें 'सांग', करीं 'कर' (पहा जोशी, पृ. २१५). ह्या रूपांचा त्याच अर्थीं येणाऱ्या जुन्या हिंदी काव्यांत राहिलेल्या -हि-प्रत्ययाशीं आणि काठेवाडी बोलींतील -य ह्या अंत्याक्षराशीं संबंध जोडावा काय (वीम्स, ३, पृ. १०९; ता. प. LSI, Guj., पृ. ४२७)? अशा तऱ्हेनें हा संबंध जोडावा असें नक्की म्हणतां येत नाहीं; कारण ह्या भाषांत स्वार्थीं द्वि. पु. च्या एक.चा प्रत्यय -अहि असा आहे; अर्थांत प्र. पु. आणि द्वि. पु. एक. रूपें वास्तविक आज्ञार्थावरून घेतलीं आहेत असें मानणें असेल तर गोष्ट निराळी; ते कांहींहि असो, मराठींतील रूप सर्व धातूंना लावलेल्या सं. धि वरून आलेल्या प्रा. -हिप्रत्ययान्त रूपांवरून साक्षात्परंपरेनें आलेलें दिसतें; प्राकृतांत धातूचें सुटें मूळरूप वापरीत नाहींत आणि त्यामुळें करेसु, करेहि; रुअसु, रुएहि, त्याचप्रमाणें हराहि, वंदाहि अशा तऱ्हेचीं, विशेषतः अर्धमागधींत येणारीं, रूपें दृष्टीस पडतात (पिश्ल, § ४६७ ४६८); -सु अंतीं असलेल्या रूपांचा लोप झाला आहे, कारण या लोपकाळीं -सु आणि सि यांमधला भेद नष्ट झाला होता; पण-आहि-एहि हीं रूपें अंशतः शिल्लक राहिलीं आहेत आणि ह्यांपासून मराठींत -एं, -ई हे प्रत्यय (सहजस्फूर्त अनुनासिकानें युक्त होऊन ? ता. प. § ७०) निष्पन्न झाले.

भविष्यकाल

§ २४०. भविष्यकाल हा अलीकडल्या काळीं निर्माण झाला आहे, तथापि सर्वांत जुन्या मराठी ग्रंथांत त्याचीं रूपें सांपडतात आणि वर्तमानकालच्या प्रत्ययांना ल हा अव्ययप्रत्यय लावून तीं रूपे सिद्ध होतात. प्र. पु. अनेक. चें रूप मात्र अपवादात्मक आहे आणि जुन्या वर्तमानकालाच्या किंवा आज्ञार्थाच्या रूपाहून ते भिन्न नाहीं; हा घोटाळा होण्याचीं कारणें खास अर्शां की एक तर या तिन्ही कालांच्या अर्थांत मूळचें ऐक्य आहे आणि धातुसाधित अव्ययाचें रूप मराठींत ऊनप्रत्ययान्त आहे हें दुसरें. भविष्यकालचे प्रत्यय पुढें दिल्याप्रमाणें: अकर्मक एक. १. -ऐन-एन; २.-अशील, ३. -ऐल-एल; सकर्मक एक. १. -ईन; २.-इशिल, ३ ईल; अकर्मक अनेक. १ (-ऊं); २. -आल; ३.-अतिल; सकर्मक अनेक. १. (ऊं , २ -आल; ३.-इतील. या प्रत्ययांमध्ये वर्णप्रक्रियादृष्ट्या कोणतीही भानगड उपस्थित होत नाहीं (अनुनासिक स्वरा-

नंतर येणाऱ्या ल चा न होतो त्याबद्दल § ७२ पहा); पण या प्रत्ययांच्या व्युत्पत्ती-विषयी मात्र स्पष्ट माहिती नाही. इतर भाषांशी तुलना केल्यानेच मात्र भविष्यकाळच्या विशिष्ट अशा ल-प्रत्ययाचे वास्तविक स्वरूप काय हे ध्यानांत येणे शक्य होईल.

§ २४१. संस्कृतांतील स-युक्त भविष्यकाळ हा सर्व भाषांत शिल्लक राहिला आहे असें दिसते, पण त्याच्या जोडीला दुसरीं रूपे नाहीत अशी स्थिति फक्त गुजराथीत आणि पश्चिम पंजाबीत आहे आणि अर्थात बदल होऊनच तो काश्मीरीत राहिला आहे (पहा ग्रियर्सन, JASB, 1895, पृ. ३५६-३७५; ता.प. वीम्स, ३, पृ. ११२); पण अलीकडील रूपांच्या जोडीने मात्र पुष्कळ वोलतात तो सांपडतो. उदा. गुजराथी आणि पश्चिम पंजाबी यांच्या दरम्यान असलेल्या मारवाडीत (ह-युक्त प्रत्यय; LSI, राज., पृ. १२), गुजराथीशी लागून असलेल्या भिल्लीत (स-आणि ह; LSI, Bhil. Lang., पृ. ४); वरील भाषांच्या पूर्वेस जयपुरीत (प्रत्यय -स-चे), ब्रज भाषेत आणि बुंदेली भाषेत (ह युक्त; पहा LSI, राज., पृ. १२), आणि पूर्वविभागांतल्या सुद्धां प्राच्य हिंदीच्या वोलतात आणि भोजपुरीत (ह-युक्त प्रत्यय; LSI, प्राच्य हिंदी, पृ. ७; ह्या भाषांत प्र. आणि द्वि. पुरुषी प्रत्ययांतच -व हा प्रत्यय येतो). मराठीच्या कोणत्याहि काळखंडांत ह्या भविष्याचा मागमूस दिसत नाही.

सर्व भाषांत हा भविष्यकाळ नाहीसा होऊन किंवा हळूहळू नाहीसा होत जाऊन दुसरीं रूपे आली. सिंधीत आणि सिंहीत वर्त. धातुसाधिताला पुरुषवाचक प्रत्यय लागून भविष्यदर्शक क्रियापदे झाली आहेत (वीम्स, ३, पृ. १२६, गायगर, § ६१); कोकणीतहि अशाच रूपाचा दुसरा एक प्रकार दिसून येतो (पुंलिंगी वर्त. धा. सा. + ल + पुरुषवाचक प्रत्यय; उदा.; निंदतोळी ' मी निजेन ', LSI, मराठी । पृ. १७०, १७३); मैथिलीतील भविष्यकाळाचा तिसरा प्रकारहि वर्त. धा. सा. वरूनच होतो (ग्रियर्सन, Maith. Gram., § २०४); हे रूप मराठीतील वर्तमानकाळाचे आहे हे सहज लक्षांत येईल (पहा पुढे § २४४). पूर्वभागच्या सर्व भाषांतील भविष्यकाळ धा. सा. वरूनच होतो; मात्र तो भविष्यकाळवाचक धा. सा. वरून होतो (-व < सं. -तव्य; पहा LSI, प्राच्य हिंदी, पृ. ६-७); वायव्य भागांतील कांहीं डोंगरी भाषांतहि अशीच रूपे येतात, फक्त निराळ्या तऱ्हेचे धा. सा. असते (ग्रियर्सन, Pis. Lang., पृ. ६१-६२).

सागील विवेचनावरून असे सिद्ध होतें की आर्यभारतीय क्षेत्राच्या शेजारच्या भाषांत जुना स-युक्त भविष्यकाळ शिल्लक राहिला आहे किंवा तो जाऊन त्याच्या

जागीं कसलें तरी एक धातुसाधित आलेलें आहे; आपल्याला ज्या भाषेशीं कर्तव्य आहे तीच मात्र या नियमाला आपवादात्मक आहे; वरील दृष्टीनें मराठी भाषा खरोखरीच मध्यदेशच्या भाषाविभागांत पडते, कारण ह्या भाषाविभागांत जुन्या वर्तमानकाळाला प्रत्यय लागून भविष्यकाल होतो (वायव्य टोंकाकडील भाषांत इराणी भाषेच्या धर्तावर नुसता वर्तमानकाळाचाच भविष्यार्थी उपयोग होतो, पहा ग्रिअर्सन उ. नि.; लमाणी भाषेंत एक तोच प्रकार तरी दिसून येतो किंवा तिच्यांत इच्छार्थक क्रियापदांपासून संयुक्त क्रियापदांचा उपयोग होतो आणि हाही प्रकार इराणांत सांपडतो; पहा मिक्लोझिश. ११, पृ. ४८ आ. पु., ता. प. हॉर्न, Grundr. der Iran. Phil., १, दु. आ. पृ. १५५; गायगर, उ. नि., पृ. ३२७, ३७०-३७१).

भविष्यकालचा प्रत्यय सर्वच भाषांत सारखा नाही, कोकणींत ल येतो हें सांगितलेंच आहे, त्याखेरीज भिल्लीच्या लो आणि ला या प्रत्ययांत (LSI, Bhil. Lang., पृ. ३) आणि मारवाडींत (LSI, राज., पृ. १३) ल येतो. मारवाडीच्या पूर्वेला येणाऱ्या जयपुरींत वर्तमानकाळीं लो हा प्रत्यय लागतो, पण ह्या प्रत्ययाला विशेषणाप्रमाणें विभक्तिप्रत्यय लागतात. राजपुतान्यांतील अगदीं दक्षिण टोंकांच्या भाषांत म्हणजे माळवींत (हिच्यांत गा हा प्रत्यय लागतो, पण तोच प्रत्यय मारवाडींत आणि भिल्लींतहि आहे) आणि तिच्या शेजारच्या बुंदेलींत (तिच्यांत हा प्रत्यय विशेषणासारखा चालतो आणि म्हणून पुं. एक. चें गो रूप होतें, LSI, राज., उ. नि.) हाच रूपभेद दृष्टीस पडतो. तेव्हां असें दिसतें कीं नैऋत्य देशांतील भाषांचा (म्ह. मारवाडी, माळवी, भिल्ली आणि मराठी) एक स्वतंत्र गट पडतो आणि त्यांत भविष्यकालच्या प्रत्ययांना विभक्तिप्रत्यय लागत नाहीत; त्याच्या उलट मध्यदेशच्या भाषांतील प्रत्ययांपासून विभक्तिप्रत्यय लागणारीं विशेषणें होतात, आणि तसेंच जर पुढें पूर्वेला आणि उत्तरेला आपण गेलों तर पंजाबी, ब्रज आणि हिंदीच्या सर्व बोली ह्यांमध्ये -गा या प्रत्ययाला विभक्ति लागतात आणि त्याचप्रमाणें नेपाळी आणि भोजपुरी यांत ला ह्या प्रत्ययाला (गढवाली आणि कुमावनी ह्यांत लो ह्या प्रत्ययाला, पहा बीम्स, ३, १६२) विभक्ति लागतात (LSI, बिहारी, पृ. ४८-४९, ५२).

§ २४२. तेव्हां मराठी ही अविभक्तिक प्रत्ययाच्या भाषाविभागांत मोडते हें निश्चित झालें; शिवाय असेंहि मानायला एक जागा झाली कीं हा अविभक्तिक ल म्हणजे पूर्वेकडच्या भाषांतील लो आणि ला ह्या सविभक्तिक प्रत्ययांत जी एक अक्षर वृद्धि अवशिष्ट राहिली आहे ती ज्यांत नाही अशा तऱ्हेचें एक न्हस्वीकृत रूप आहे.

आतां हा विशेषणरूप प्रत्यय कोणता ? याचा प्रतिरूपक प्रत्यय गा, प्रा. गअ, सं. गत- ह्या भू. धा. पासून झालेला आहे. हिं. कळ-गा याचा सूळचा अर्थ वास्तविक 'मी करणार आहे-(मी) निघालों (आहे)' म्हणजे 'मी करावयाला निघालों' (पहा बीम्स, ३, पृ. १६१ आणि इतर ग्रंथांत). असें जर आहे तर ला हा प्रत्यय देखील सं. ला 'वेणें' किंवा त्याच्या जागीं येणारा प्रा. ले- (ता. प. म. लावणें, लेणें) या धातूचें धा. सा. आहे असे मानावयास हरकत नाहीं; रशियांतील लमाणींतहि ला ह्या क्रियापदाचा उपयोग भविष्यार्थक संयुक्त क्रियापद करण्याकडे होतो, आणि त्याचप्रमाणें ग्रीसमधील लमाणींतहि कम्- 'इच्छा करणें' ह्या क्रियापदाचाहि तोच उपयोग होतो (मिक्लोझिश, १२, पृ. ४९). एकट्या मराठीचीच गोष्ट असती तर एका वेळेला ल हा *गेल-*गेला ह्या हिंदी गा, सं. गत-, या अर्थीं येणाऱ्या भू. धा. चा अवशेष मानला असतां; कोकणींत तर चतुर्थ्याचा प्रत्यय गेलो किंवा लो पासून आहे असें आम्हां वर म्हटलेंच आहे (ता. प. § २००); पण ज्या ठिकाणीं भू. धा. लप्रत्ययान्त नसतें आणि जेथें विशेषतः गमनार्थी क्रियापदाचें भू. धा. गयो हें आहे (पहा LSI, राज., पृ. २७, २९, इत्या.; ग्रिअर्सन, ZDMG, ६१, पृ. ६६४), अशा राजपुतान्यांतील आणि नेपाळमधील भाषांत लो किंवा ला आहे, त्यामुळें वरील कल्पनेला बराच धक्का पोचतो.

या धातुसाधिताच्या उपयोगावरूनच सिध्दींतहि अगदीं ह्याच तऱ्हेचा भविष्यकाल आहे हें अतिशय संभवनीय वाटतें; अर्थात् मध्यदेशच्या भाषांतील गा-प्रत्ययान्त भविष्यकालावरूनहि तीच गोष्ट सिद्ध होते. सिध्दीतील अविशिष्ट म्हणजे सातत्यवाचक आणि प्रारंभवाचक वर्तमानकाल विध्यर्थावरून म्हणजे जुन्या वर्तमानकालावरून थो (सं. स्थित-) हा प्रत्यय लागून सिद्ध होतो; उदा. आऊं हलां थो 'मी जातो, मी जाणार आहे' (ट्रंप पृ. २९३).

धातुसाधितोद्भव काल.

§ २४३. संस्कृतमधील नामविधेय वाक्यांमुळे धातुसाधितांचा अधिकाधिक उपयोग होणे क्रमप्राप्त झालें, म्हणजे दिसावयाला नामरूपें, पण अर्थ क्रियापदाचा, अशा ह्या रचनेचा विशेष हा की जीं क्रियापदे प्रचारांतून जाऊं लागलीं होतीं त्यांच्या जागीं हीं नामरूपें येऊं लागलीं (पहा, झुल् ब्लोक, MSI, १४, पृ. ५६ आ. पु., ८४ आ. पु.). हीं धातुसाधितें -त-, तव्य-, -तवत्-, हे प्रत्यय अंतीं येणारीं असत; ह्यांपैकीं शेवटच्याचा प्रचार अलीकडल्या काळांत झाला आणि उपयोगाला जरी तें सोईचें

होतें तरी तें लौकरच वापरण्याचें बंद झालें; दुसरीं दोन रूपें मात्र अजूनपर्यंत शिल्क राहिलीं आहेत आणि याचें कारण असें की अलीकडील भाषांत भूतकाळ आणि विध्यर्थ (किंवा भविष्यकाळ) यांचा अर्थ असलेलीं अनेक रूपें त आणि तव्य ह्यांनीं झालेल्या धातुसाधितांपासून झालीं आहेत. येवढेंच होऊन थांबलेले नाही. काव्य-नाटकांच्या संस्कृताच्या वेळीं वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचा क्रियापदाच्या कर्त्याचें किंवा कर्त्यावर किंवा कर्मावर अवलंबून असलेल्या शब्दाचें विशेषण म्हणूनच फक्त उपयोग होत असे, पण अलीकडील काळीं इतर धातुसाधितांप्रमाणें त्याचा उपयोग होतो. विशेषतः वैदिक गद्यांत क्रियापदाला जोडून अवस्थावाचक म्हणून तें क्वचित् सांपडतें आणि अशा तऱ्हेनें अवस्थावाचक क्रियापदाच्या रूपानें ज्याचा काळ आणि अर्थ ठरतो अशा कालगतिसातत्यवाचक क्रियापदाचा त्याला अर्थ प्राप्त होत असे; अशा वाक्यरचनेचीं उदाहरणें विहटने § १०७५ आणि ष्पाय्यर Ved. V. Skr. Synt., § २०५, यांमध्ये मिळतात; पण ही रचना काव्यनाटककाळीं अपवादात्मक झाली, पण जुन्या वर्तमानकाळाचा कालवाचक अर्थ गौण झाल्यानें वर्तमानकालवाचक धातुसाधित हें वर्तमानकाळाचें कालगतिसातत्य दर्शविण्यास एक नवीन संयुक्त क्रियापद तयार करण्याचें साधन झालें. इतर भाषांतहि ह्याच अर्थाचीं संयुक्त क्रियापदे सांपडतात (पहा, मेय्ये, Scientia, १९१२, ३९९); पण आर्यभारतीय भाषेंत ज्या तऱ्हेचीं संयुक्त क्रियापदे आहेत तीं फक्त इंग्रजीमध्ये (I am coming, he is reading, या स्वरूपाचीं) आणि koine (ग्रीक लो. भा.) प्रचलित होती त्या काळच्या ग्रीकमध्ये आणि कांहीं इतरांशीं विलग असलेल्या आधुनिक बोलीत, विशेषतः त्साकोनियन्मध्ये, सांपडतात (पहा मोल्टन, Einleitung in die Spr. des Neutest. पृ. ३५७-३६०; जुन्या वाङ्मयांतील ह्यासारखी जीं उदाहरणें आहेत त्यांविषयीं अलेक्झांडर यांनीं AJPh, १८८३ पृ. २९१ आ. पु., येथें विरोध केला आहे). पण आर्यभारतीय भाषांत संयुक्त क्रियापदांतील घटकांशाचा जितका निकट संबंध आहे तितका इंग्रजीमध्येहि नाही किंवा ग्रीकमध्येहि नाही. इंग्रजी वाक्यरचना अगदीं अलीकडील आहे आणि त्यांत खरें धातुसाधित नाही; पहा येस्पर्सन, (Growth and Structure of the English Lang. §२०४, २०६).

संस्कृत भाषेच्या इतिहासावरून पुढें येणाऱ्या भाषांत कोणत्या तऱ्हेचे काळ निर्माण होणार आहेत याची अटकळ बांधावयास कांहींहि साधन नाही, पण पुढील काळीं त आणि तव्य ह्या प्रत्ययांच्या रूपांप्रमाणेंच अत्प्रत्ययान्त रूपांवरूनहि नवीं कालवाचक

रूपे सिद्ध झालीं; उत्तर हिंदुस्थानच्या बहुतेक सर्व भाषांमध्ये अशा तऱ्हेचीं रूपे आढळतात (पहा, ग्रियर्सन, JASB, 1895, पृ. ३६७ आ. पु.; वीम्स, ३, पृ. १२६, आ. पु.). वर्तमानकालवाचकाचा हा जो नवीन उपयोग होऊं लागला त्याला जी अनुकूल कारणे झालीं त्यांत दोन प्रामुख्याने दिसतात. एक तर स्वार्थी वर्तमानकालवाचक क्रियापदाच्या अर्थपैकीं कालांशाचा लोप झाला आणि दुसरें अत्प्रत्ययान्त भा. सा.चें जवळजवळ अन्वर्थक जें तवत्प्रत्ययान्त भा. सा. त्याचाहि लोप झाला; आणखी एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे ती ही की द्राविडी क्रियापदाचें रूप म्हणजे मुख्यत्वेकरून भा. सा. ला तृ.पु. सर्वनामाप्रमाणें लिंगवचन असलेल्या सर्वनामप्रत्ययांनीं युक्त असें असतें (LSI, Munda and Dravi. Lang., पृ. २९५, आ. पु.; ता. प. व्हॅसाँ, Man. de Langue Tamoule, § ४६-४८): आणि वर्तमानकाळीं या धातुसाभितांच्या प्रातिपदिकांची ब्राहुइखेरीज इतर औत्तराह द्राविडी भाषांतली विशिष्ट स्वरूपात ही आहे (LSI, उ. नि., पृ. २९६).

१ तात्पर्यार्थ, वर्तमानकालवाचक भा. सा. पासून भू. भा. आणि भविष्य भा. सा. प्रमाणेंच अलीकडील आर्यभारतीय भाषांत नवीन रूपे आलीं आहेत असें म्हणावयास हरकत नाही. त्यांच्या मूळ रूपांचा कालक्रम कांहींहि असो, हीं जीं धातुसाभित रूपे दिसतात तीं अलीकडलीं असून निरनिराळ्या भाषांत त्यांचा स्वतंत्रपणें विकास झाला आहे. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे त्यांच्या बुडाशीं जरी एक तत्त्व असलें तथापि त्यांच्या विकासाचे मार्ग एक नाहींत.

धातुसाभितावरून कालवाचक क्रियापदरूपे होण्याचा प्रकार आजतागायत चालू आहे; उदाहरणार्थ, पूर्वभागांतील भाषांत आपल्या डोळ्यादेखत स-युक्त भविष्यकाळ हळू-हळू नाहीसा होऊन त्याच्या जागीं व-(सं.-तव्य-) युक्त रूपे येत आहेत; हरएक बोलींत रूपव्यवस्थेंत एकतऱ्हेची अनिश्चितता दिसते, त्यावरून ह्या रूपांत स्थैर्य नाही हें स्पष्ट आहे (पहा, LSI, East. Hindi, पृ. ७); त्याचप्रमाणें मराठींत भूतकालवाचक भा. सा. पासून झालेल्या रूपांच्यामध्ये एकतऱ्हेची आपसांत झटापट चालली आहे आणि त्या ठिकाणीं सयुक्तिकतेचा किंवा जुन्या परंपरेचा कांहीं उपयोग होत नाही; -वा- (-तव्य-) युक्त भा. सा. क्रियापदे आपल्या डोळ्यादेखत तिच्यांत निर्माण होत आहेत. ह्या परिस्थितींत वाङ्मयविषयक कोणत्याहि तऱ्हेच्या आंकडेशास्त्राच्या अभावीं त्याचप्रमाणें प्रांतविशिष्ट बोलींच्या सूक्ष्मवर्णनाच्या अभावीं या सर्व रूपांच्या व्युत्पत्तीविषयी किंवा त्यांतील सामान्य तत्त्वांविषयी जरी कांहीं शंका नसली तथापि त्यांच्या विकासाचा इतिहास पुष्कळदा कां कळत नाही याची कल्पना होते.

-त अंती असलेल्या वर्त. धा. सा. वरून झालेले काळ:
वर्तमानकाळ आणि संकेतार्थ.

§ २४४. हीं रूपें मूळचीं नामरूपें आहेत हें त्यांतील एकवचनी रूपांना लिंग आहे यावरूनच सिद्ध होतें; अनेकवचनी रूपांचें मात्र क्रियापदरूपांशीं ऐकरूप्य झालेलें दिसतें. वर्तमानकाळाचे प्रत्यय पुढें दिल्याप्रमाणें:

एकवचन

अनेकवचन

१. पुं.-तों, स्त्री.-तें (त्यें), न.-तें

१. -तों

२. पुं.-तोस, स्त्री.-तेस (-त्येस -तीस); न.-तेंस

२. -तां

३. पुं.-तो, स्त्री.-ते (-त्ये -ती), न.-तें

३. -तात (प्रांतिक स्त्री.-त्यात)

संकेतार्थांचे प्रत्यय (ह्यांना खरें अस्तित्व नाहीं; पहा, नवलकर, § ७२२, ६७५),

पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत:

एक. * १. पुं.-तों, स्त्री.-तें, न.-तें;

२. पुं.-तास, स्त्री.-तीस, न.-तेंस;

३. पुं.-ता, स्त्री.-ती, न.-ते;

अनेक. १.-तों, २.-तां, ३.-पुं.-ते, स्त्री.-त्या, न.-तीं.

§ २४५. ह्या दोन रूपांमध्ये हा जो भेद केला आहे तो अलीकडला असावा असें वाटतें. ज्ञानेश्वरीत ह्यांपैकी पहिल्या प्रकारचीं नामरूपें बिलकूल नाहींत; दुसऱ्या प्रकारच्या रूपांना वर्तमानकाळाचा अर्थ आहे आणि त्यांतहि प्रथमपुरुषी रूपें नाहींत. एकवचनी रूपे पुढीलप्रमाणें सांपडतात:

द्वि. पु : दावितासि (पा.भे. दाविसि), पाळितासि (पा.भे. पाळिसि, पाळि-
तोसि, ११, ३११), बुझतासि 'तूं जाणतोस' (१८, १३४०), होतासि 'तूं होतास'
(११, २७४), देखतासि (१८, १५४५).

तृ. पु. पुरविता (१, २७), होती 'ती आहे' (५, १५), पोसिता 'तो पोसतो'
(१८, १६५०); हेंच रूप संकेतार्थक वाक्यांतहि आढळतें (१८, १७०२, १७०४);
पण त्याच ठिकाणीं जुन्या वर्तमानकाळाचें त्याच तऱ्हेचें रूप केलें असल्यामुळें सिद्धांत
असा काहींच काढतां येत नाहीं.

तृ. पु. च्या अनेकवचनीं अलीकडलीं रूपें पुढीलप्रमाणें सांपडतात: दुमदुमताति (पा.
भे. दुमदुमिती; १, १३०) 'दुमदुमतात' (किंवा 'दुमदुमत होतें'; ह्या संबंध खंडांत

पूर्वी घडलेल्या गोष्टींचे वर्णन आहे), हिवताति, 'कांपतात, कांपत होते' (१, १३५), वर्षताति, 'वर्षतात, वर्षत होते' (१, १६६), गिंवसताति (? पा.भे. गिंवसीत आहाति, 'शोभतात', ११, ३०७), शिणताति (११, ६७७), देखताति (१३, ५९), मानिताति (१३, ११३३), पुसताति (१५, ११५८), नांदताति (१८, १५९४), इत्या.

क्रियापदप्रत्यय असलेल्या रूपांखेरीज त्याच अर्थी चालू 'संकेतार्थक' रूपेहि दिसतात: जे होते (१, १६४), जुंझते जे (१, १७०), हे मरते (२, १३७).

§ २४६. चालू 'संकेतार्थक' रूपे ज्या वेळीं वर्तमानकालवाचक रूपांशीं सरूप नसतात त्या वेळेला वास्तविक तीं -आ (प्रा.-अओ)प्रत्यययुक्त विशेषगांची नेहमींची अक्षरवृद्धि ज्यांना झालेली आहे अशा तऱ्हेचीं धातुसाभितेच असतात.

चालू भाषेत होता ह्या भूतकालवाचक रूपांखेरीज, आणि कदाचित् -तां अन्तीं असलेल्या अव्ययरूपांखेरीज दुसरीं कांहीं धातुसाभिते जर अवशिष्ट राहिलीं असतील तर तीं त-प्रत्ययान्त धातुसाभितेच; पहा § १९४. पण ज्ञानेश्वरींत त प्रत्ययान्त धातुसाभितांइतकींच ता-प्रत्ययान्त धातुसाभितेहि प्रचलित आहेत; उदाहरणार्थ, बोलता जाला (१२, २०, १५, ४८), कर्ता होईल (४, २१) अशा जोडीनें येणाऱ्या रूपांत तें असतें. तें एकटें आलें तर वर्तमानकालाच्या तृ. पु. च्या क्रियापदाचा अर्थ तें दर्शवितें, अर्थात् नामविभेय वाक्याच्या जुन्या नियमाप्रमाणें हा अर्थ निघतो; पुरुषवाचक सर्वनाम त्याच्या जोडीनें असल्यास त्याच नियमाप्रमाणें त्या सर्वनामानें दर्शविलेल्या पुरुषाच्या अर्थी वर्तमानकालाचा अर्थ त्यापासून निष्पन्न होतो (ता. प. झुल् ब्लोक, MSL, १४, पृ. ५४, ७६, ९०); प्र. पु. एकवचनीं, मी मारिता, हे मरते (२, १३७), मी कर्ता (१८, ५१५), तरी मी न म्हणता, जरि...न देखता 'मी जर तें पाहिलें नसतें तर मी बोललों नसतो' (६, १२२), अशीं उदाहरणें सांपडतात.

आतां शेवटीं राहिलीं वर्त. धातुसाभिते. सं. त-प्रत्ययान्त धातुसाभितांची जी स्थिति होती (झुल् ब्लोक, उ. नि., पृ. ९१-९२) त्याप्रमाणेंच मराठीतील वर्त. धा. सा.ची आहे; तीं सत्तादर्शक क्रियापदांशीं जोडून येऊं शकतात.

काचित् ह्या जोडीच्या रूपांतील घटक फुटून त्यांच्यामध्ये दुसरा शब्द येतो; उदाहरणार्थ, करितचि असे (१८, ११७७); पण बहुधा ते जोडीनेच येतात; उदा. ज्ञानेश्वरींत, मी अर्चित असें 'मी अर्चितों' (९, १४), मी बोलत आहे (१०, १४४), तूं करितु आहासि 'तूं करितोस' (२, ६, १२), तूं म्हणत आहासि (२, १३७),

करवीत आहासि (३, ५), परिसत आहासि (८, ५४); कांपत असे 'तो कांपतो' (१, १२९), म्हणत असे (१, १६९), करीत असे 'तो करितो' (२, १), देत आहे (७, ६१), विचरिजत असे 'विचारिले आहे', गलती आहे (कर्ता स्त्रीलिंगी आहे; १५, २८७); आम्ही सांगत असो 'आम्ही बोलतो' (६, १६२), पाहत आहो (१०, १८२); बोलत असां (४, १८४); पाहत आहाती (१३, ६४२), पावते होति 'मिळवितात' (कर्ता पुं.; ३, ४४); कारितें आहाति 'करितात' (कर्ता नपुं., १३, ३०६), वर्तते (पा. भे. वर्तत, वर्तती; कर्ता नपुं.) आहाति 'आहेत' (७, ३७).

§ २४७. अक्षरवृद्धिरहित धातुसाधित आणि आहणें ह्यांनीं सिद्ध झालेल्या ह्या क्रियापदसमूहाशी § २४५ मध्ये उदाहृत रूपांची तुलना केली तर त्यांच्यामध्ये एकरूपता आहे हे स्पष्ट होईल. दोन स्वरांमधील ह आर्षोच अस्थिर असतो, तो दोन आ-मध्ये आणखी जास्त अस्थिर होतो; म्हणून देखतासि आणि देखत आहासि, पाहतासि आणि पाहत आहासि, हे प्रयोग नुसते समानार्थक आहेत असेच नव्हे तर एकरूपच आहेत. दुसरे असे की हीं जोडीचीं रूपे अक्षरवृद्धिरहित धा. सा. पासूनच होतात ह्याची खात्री नाही किंवा तसा सार्वत्रिक नियम होऊं शकत नाही. कोंकणांतील बोलींत तृ. पु. अनेक. स्त्री.-त्यात असा प्रत्यय राहिलेला आहे आणि तो 'त्या आहात'-पासून झालेला आहे आणि म्हणून मराठीच्या स्कन्धभाषेतसुद्धां अलीकडल्या काळींच क्रियापदरूपांत समानरूपता आणण्यांत आली असेल आणि त्यांतहि नेहमीं प्रमाणेंच पुंलिंगी रूपांचें प्राबल्य झालें असेल ही गोष्ट अगदीं शक्य आहे (पुढील मजकूर पहा).

तृतीयपुरुषीं अनेकवचनीं चालू भाषेत या जोडीच्या रूपांत मूळच्या वर्तमानकाळाचा अर्थ शिल्लक राहिला आहे; पण नामरूपांचा फक्त संकेतार्थी उपयोग होतो; त्यांतहि तिन्ही एकवचनी रूपांत संकेतार्थ उत्पन्न झाला आहे; याचें कारण काय असावें ? ह्या अर्थ-विकासामध्ये विलक्षण असे काहींच नाही आणि हिंदींत, बंगालींत आणि ओरियांत असे प्रकार दिसून येतात (बीम्स, ३, पृ. १२९, १३२); पण मराठीतील असल्या अर्थविकासाचा इतिहास लिहिणें अशक्य आहे. एक गोष्ट तर स्पष्ट आहे ती ही की देशावरच हा नवा अर्थ आला आहे; इतर बोलींत सामान्यतः ज्ञानेश्वरींतील वर्तमानकाळ शिल्लक राहिला आहे; उदाहरणार्थ, कोंकणांतील निद निजणें याच्या वर्तमानकाळाचीं रूपे पुढें दिल्याप्रमाणें होतात; एक. प्र. पु. निदतां, द्वि. पु. निदताय (ता. प. असाय " तूं आहेस," गोव्यांत निदतास हा प्रयोग होतो; पहा, जोशी, पृ. ८८), तृ. पु. निदता; अनेक. प्र. पु. निदताव, द्वि. पु. निदतात (अनेक द्वि. पु. नेहमींच

तृ. पु. प्रमाणे होतो), तृ. पु. निदतात (LSI, मराठी, पृ. १७३). ह्या रूपांत मूळचा नामरूपांचा अर्थ आहे ह्या तऱ्हेची जाणीव विलकुल राहिलेली नाही हे लक्षांत येईल, आणि हीच गोष्ट विशेषतः एकवचनीं फक्त पुंलिंगी रूप शिळक राहिले आहे यावरून स्पष्ट होते. दुसरें असें की स्कन्धभाषेवरून या बोलींत हीं रूपे घेतलीं असनांल हे अशक्य नाही, कारण तिच्यांत -आ प्रत्यय लागून अक्षरवृद्धि होते; उलटपक्षां ह्या बोलींत सामान्यतः -ओ लागून अक्षरवृद्धि होते.

§ २४८. याच्या उलट देशावर -ओ लागून सामान्यतः अक्षरवृद्धि होत नाही हे खरें, पण चालू वर्तमानकाळाचीं रूपे -तो हा पुं. प्रत्यय लागलेल्या भा. सा. पासून होतात आणि ह्या भातुसाभिताच्या वाढत्या उपयोगाशीं -ता अंतीं असलेल्या भातुसाभितांच्या अर्थांतराचा खास संबंध आहे. ज्ञानेश्वरींत हीं रूपे येत नाहींत; तिच्यांत पाळितासी (११, ३११) याच्या जागीं पाळितोसी हा पाठ आहे तो अपपाठ आहे. तीच गोष्ट स्तवितो (१८, ११३७), भोगितो (१८, ११५४), ह्या कांहीं पोथ्यांत सांपडणाऱ्या पाठांची आहे. त्या ठिकाणीं स्तवी तो, भोगी तो, अशा तऱ्हेचे तृ. पु. वर्तमानकाळाच्या क्रियापदानंतर सर्वनामकर्ता असलेले हे प्रयोग आहेत. हाच प्रयोग अनुभवी तो (५, ५७) ह्या ठिकाणीं आढळतो आणि त्या स्थळीं कोणताच पाठभेद दिलेला नाही. पण नामदेवकाळीं हीं नवीं रूपे आलेलीं दिसतात; उदाहरणार्थ, येतो (प्र. पु.), पहातोसि, करितो. हीं रूपे कोठून आलीं ? तीं परभाषांतून आलीं असें मानतां येत नाही, कारण ज्या भाषांत सामान्यतः अक्षरवृद्धि -ओ-नें होते त्यांच्यांतच -आप्रत्ययान्त रूप आढळते; होणें या क्रियापदापासून ओ आला असेल असें म्हणावें तर तीहि कल्पना जुळत नाही, कारण तिन्ही लिंगीं हा ओ सांपडत नाही. सर्वांत जास्त पटण्याजोगी उपपत्ति अशीः- सार्वनामिक प्रत्ययांपासून हा चालू वर्तमानकाळ आलेला असावा; त्याचें एक प्रत्यंतर असें की ह्या रूपांच्या स्त्रीलिंगांत सर्वनामांप्रमाणेंच ईप्रत्यय नसून एप्रत्ययच दिसतो (ता. प. नवलकर, पृ. ९९). शिवाय या गोष्टीची दोन निरनिराळ्या प्रकारांनीं उपपत्ति लावतां येईल. त्यांपैकी पहिली अशीः संबद्ध क्रियापदाच्या किंवा भा. सा. च्या नंतर पुष्कळदा सर्वनामकर्ता घालण्यांत येतो, आणि सर्वनामकर्त्याच्या ह्या नित्य स्थानामुळे सार्वनामिक प्रत्ययांचा उपयोग वृद्धिगत झाला; उदाहरणार्थ, वर सांगितलेल्या अनुभवी तो ह्या सारख्या रूपांच्या जोडीनें पुरविता तो (१, २७) असाहि प्रयोग सांपडतो; त्यापासून पुरविता तो > पुरविता ह्या तऱ्हेच्या सहजरीत्या होणाऱ्या समानाक्षरलोपानें सार्वनामिक प्रत्यय भा. सा. ला

कायमचा लागणें शक्य आहे. दुसरी उपपत्ति अशी: हीं रूपे -ता अंतीं असलेल्या रूपांपेक्षां सकृद्दर्शनीं जरी अलीकडलीं वाटतात, तथापि तीं अधिक जुनीं असावीं; वर ही गोष्ट आलेली आहे की ज्ञानेश्वरींत किंवा सामान्यतः पंडित लोकांच्या काव्यांत जीं रूपे येत नाहींत, पण जीं लोकप्रिय काव्यांत येतात, तीं अधिक जुनीं असतात. शिवाय ज्ञानेश्वरींत देखील भूतकाळच्या द्वि. पु. एक.च्या -लासि प्रत्ययाच्या जोडीनें प्र. पु. एक. चा -लों हा प्रत्यय आहे हीहि गोष्ट विसरतां कामा नये.

तेव्हां नामदेवांच्या ग्रंथांतील पाहतोसि-सारखीं रूपे ज्ञानेश्वरांच्या देखतासि-सारख्या रूपांच्या इतकींच काय पण अधिक जुनीं असतील हें अशक्य नाहीं; आणि ज्या भा. सा. प्रत्ययांपासून अलीकडील वर्तमानकाळाचीं रूपे आलीं आहेत तीं सार्वनामिक रूपांशीं समानकालीन असूं शकतील आणि त्यांच्यावरून केलेलीं नसतील; पर्यायानें सांगायचें म्हणजे हीं दोन्ही रूपे जुन्या नामरूपांचेच अवशेष असतील.

§ २४९. प्रत्ययांत होणाऱ्या फरकांकडे तूर्त दुर्लक्ष्य करून असें म्हणतां येईल की वर्तमानकाळ आणि संकेतार्थ यांना साधारण असलेलीं हीं रूपे वर्त. भा. सा. आणि आह 'आहे' हे क्रियापद यांच्यापासून झालेलीं जोडीचीं रूपेच असून भा. सा. आणि अस किंवा हो हे क्रियापद ह्यांपासून होणाऱ्या संयुक्त रूपांपेक्षा त्यांचा सांभा जास्ती पक्का असतो.

मराठीची जी गोष्ट तीच बहुतेक आर्यभारतीय भाषांची आहे मध्यदेशच्या आणि पश्चिमभागच्या भाषांत सड्या भा.सा. चा उपयोग पुरुषवाचक क्रियापदांच्या अर्थीं होतो (वीम्स, ३, पृ १३१-१३२; ग्रिअर्सन, JASB, १८९५, पृ. ३६७-३६८); सिंधींत कविनेतच हा प्रयोग होतो, पण चालू भाषेंत भा. सा. च्या नंतर सर्वनामांची सा. वि. चीं रूपे येतात (ग्रिअर्सन, उ. नि.; ट्रंप. पृ. २८९-२९१, २९४). कांहीं वायव्यहिमालयी बोलींही सर्वनामांचीं सा. वि. चीं रूपे लावलेलीं आढळतात (ग्रिअर्सन, Pis. Lang., पृ. ५७). तथापि जवळजवळ सर्व भाषांत अगदीं सरासि अस्त्यर्थवाचक क्रियापदाशीं जोडलेल्या स्वरूपांत भा. सा.चा उपयोग होतो:

पुळकळ वेळां निव्वळ रूपदृष्ट्या हे शब्द वेगवेगळाले दिसतात; सिं. पं. ब्रज, हिं., बुंदेली, वं. आणि मध्यहिमालयी भाषा ह्यांत (वीम्स, ३, पृ. १७९ आ. पु., १९२ आ. पु., २०३ आ. पु., ग्रिअर्सन, LSI, राज., पृ. १३; ता. प. Bhil. Lang., पृ. ४) व काश्मीरींत (ग्रिअर्सन, Man. Kāsm., § ६० आ. पु.) हा प्रकार दिसून येतो. पण पंजाबींत हा- ह्या क्रियापदाशीं नेहमीं पूर्ण संयोग असतो (विल्सन, Gram.

of west. Penj., पृ. ५१; Gloss. of the Multani Lang., पृ. ५२); कांहीं तपशिलांच्या बाबतींत अडचणी येतील, पण असे म्हणावयाला हरकत नाही की मराठींत ज्याप्रमाणे पूर्ण संयोग होतो त्याच तऱ्हेच्या पूर्ण संयोगाने पूर्वभागच्या सर्व भाषांतील वर्तमानकाळाची (वं वि. आणि वैस्वरी ह्यांत संकेतार्थी) रूपे झाली आहेत, असे मानिल्याने त्यांची उपपत्ति लागते. तसेच पाहू गेलें तर तु. पु. धा. सा. ला कांहींच प्रत्यय लागलेले नसतात, तथापि इतर पुरुषीं जुन्या वर्तमानकाळासारखे प्रत्यय त्याला लागतात (पहा बीम्स. ३, पृ. १२९-१३०; आणि ता प. ग्रिअर्सन, उपरिनिर्दिष्ट JASB तील लेखांत पृ. ३६८ आणि ३५४ येथे दिलेलीं कोष्टके); आतां राहिल्या वायव्य टोंकाच्या बोली; त्यांत पुष्कळ भानगडी आहेत, तथापि वरालप्रमाणेच प्रकार त्यांच्यांतहि दिसून येतो (पहा ग्रिअर्सन, Pis. Lang., पृ. ५८).

तेव्हां या बाबतींत बहुतेक इतर सजातीय भाषांशीं मराठीचा मेळ आहे; उलट पक्षां तिच्या उत्तर अंगास लागून असलेल्या भाषाविभागाशीं तिचे भेद अगदीं स्पष्ट आहेत. गुजरातींतलं धा. सा. ना त्यांच्यांत अक्षरवृद्धि झाली असेल किंवा नसेल त्या मानानें सुट्या स्वरूपांतच संकेतार्थांचा किंवा शुद्ध भूतकालाचा अर्थ असतो पहा टिस्डॉल, Simpli Gram., पृ. ४८-४९); पण वर्तमानकाळीं दुसऱ्या कोणत्याहि क्रियापदाशीं त्यांचा संयोग होत नाही; चालू गुजरातींत (जुन्या काळीं तिच्यांत फक्त जुन्या वर्तमानकाळाचें रूपे होती, पहा LSI, राज., पृ. ३६०), उत्तरभागच्या भित्रींत आणि राजपुतान्यांतील बोलींत (LSI, राज., पृ. १३, Bhil. Lang., पृ. ४) दोन क्रियापदरूपे म्हणजे जुना वर्तमानकाळ आणि अस् याच्या वाचक भातूचीं वर्तमानकाळाचीं रूपे हीं दोन्ही जोडून वर्तमानकाळाचीं रूपे होतात; हा प्रकार दुसरीकडे कोठेहि दिसत नाही,

भूतकाळ

§ २५०. भूतकाळचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणे आहेत :

एक.	पुं.	स्त्री.	नपुं.
	१. लों	- ल्यें, -लें	- लें
	२. लास	- लास	- लेंस
	३. ला	- ला	- लें
अनेक.	१. लों	} तिन्ही लिंगीं	
	२. लां		
	३. ले		- ल्या

ज्याप्रमाणें -ता अंती असलेल्या वर्त.भा.सा.वरून वर्तमानकाळाचीं रूपें झालीं आहेत, त्याचप्रमाणें -ला अन्ती असलेल्या भू. भा. सा.वरून हे प्रत्यय आले आहेत; पण हीं रूपें मात्र जुन्या काळांच स्थिर झालेलीं दिसतात; ज्ञानेश्वरींत प्रथमपुरुषीं स्त्री. पुं. एक. सार्वनामिक प्रत्यय आणि द्वितीयपुरुषीं नामरूपप्रत्यय असा जो भेद दिसतो त्याची उपपत्ति तूर्त तरी लावतां येत नाही, पण हा भेद मात्र ज्ञानेश्वरींत नियमानें दिसून येतो (कांहीं चमत्कारिक पाठभेदहि उपलब्ध आहेत; उदा. मी बोलिला किंवा बोलिलों, मी पातलां किंवा पातलों " मी पडलों ", १८, १७६६:१७७४).

द्वितीयपुरुषीं अनेकवचनीं -लांच्या जोडीला एक -लांत तरी किंवा तिन्ही लिंगीं भिन्न म्हणजे पुं. -लेत , स्त्री. -ल्यात, नपुं.-लींत अशीं रूपें होतात; काव्यांत हीं रूपें नेहमीं येतात; तथापि आजच्या भाषेतहि प्रांतविशिष्ट म्हणून व्याकरणकार तीं देतात (जोशी, पृ. २०८; ता. प. LSI, मराठी, पृ ४३); लोकभाषांमध्ये नेहमीं आढळून येणारी द्वि. पु. अनेक. प्रत्ययाची तृतीय पुरुषाशीं सरूपता मागें एकदां सांगितलीच आहे, तिच्यामुळे हीं रूपें होतात; त्याखेरीज ज्या तऱ्हेच्या जोडीच्या रूपांपासून वर्तमान-प्रत्यय आले त्यांसारखीं 'आहाति'-शीं झालेलीं तृ. पु. जोडीचीं रूपें आर्भीच अस्तित्वांत होतीं असेंहि मानणे भाग आहे; ज्ञानेश्वरींतच अशा जोडीच्या रूपांची उदाहरणें आहेत (घातले आहाति, १८, १०६४; ता. प. गेले असति, १, ८६).

§ २५१. ह्या रूपांचा जो उपयोग होतो त्यासंबंधीं चार शब्द लिहिणें आवश्यक आहे. संस्कृतमधील त-प्रत्ययान्त भू.भा.वरूनच मराठीतील ला-प्रत्ययान्त भू. भा. झालीं आहेत आणि संस्कृत धातुसाधितांप्रमाणेंच या मराठी धातुसाधितांचा धातूच्या अर्थानुरोधानें अकर्मक किंवा कर्मणि उपयोग होतो. पहिला प्रकार हा स्पष्टच आहे: उदाहरणार्थ, " झाड पडलें, " " मी पडलों, " हीं मामुली नामविधेय वाक्यें आहेत. दुसऱ्या प्रकारांत मात्र मूळच्या वाक्यरचनेमध्ये पुष्कळसे अवांतर फेरफार होऊन त्यांपैकीं कांहींचा वाक्यस्वरूपावरच परिणाम झाला आहे. सामान्यतः धात्वर्थाचें कर्म प्रथमान्त असतें आणि धात्वर्थाचा कर्ता तृतीयान्त असतो; उदा. चावुंडराजें कर-वियलें (श्रवण वेळगोळचा शिलालेख), म्यां अभिवंदिला श्रीगुरुचि (ज्ञा., १, २७); ऐसें पाहिलें म्यां (११ २७५); जें तुम्ही वाक्य बोलिलें (३, १); कृपा केली तुम्हीं (११, २५५); तुम्हीं मी अंगिकारिला (१, ६५).

ह्या रचनेचाच एक विशिष्ट प्रकार असा आहे की भा. सा. नपुं. एकवचनीं असतें आणि त्याच्या जोडीनें समानविभक्तिक असें विशेष्य येत नाही. अशा तऱ्हेचीं वाक्यें

संस्कृतांत आणि प्राकृतांत नेहमीं येतात (ब्लोक, MSL, ४, पृ. ५८ आ. पु., ८९ आ.पु.; याकोबी, Ausgew. Erzähl., Gram., § ८२), आणि हीच वाक्यरचना इतर भाषांप्रमाणे मराठींतहि शिल्लक राहिली आहे; उदा. अर्जुनें म्हणितळें (ज्ञानेश्वरी ३, १).

पण अलीकडील आर्यभारतीय भाषांपैकीं पुष्कळ भाषांत ह्या रचनेचा कार्यभाग येवढ्यावर थांबत नाही: पूर्वी तृतीयान्त कर्ता आणि नपुं. भा. सा. ह्यांपासून होणाऱ्या आणि एक तऱ्हेने स्वतःसिद्ध अशा शब्दसमूहांत सामान्यविभक्तयन्त विभेयपूरकाची भर पडली; आणि त्यामुळे वायव्यभागांतल आणि पूर्वभागांतल भाषांत धातुसाभितांशीं जोडून सार्वनामिक प्रत्यय लावण्याची सुरवात झाली, आणि त्यामुळे नवीन क्रियापदांचीं रूपे निर्माण झालीं (पहा, ग्रिअर्सन, JASB, १८९५, पृ. ३६३ आ. पु.). ह्याचाच दुसरा परिणाम असा झाला की तब राजाने यह बात बताइ “ नंतर राजानें ही हकीकत सांगितली ” (हे उदाहरण ग्रीव्हज्, Gram. of Modern Hindi, § १५३ यांतल; ता. प. ग्रिअर्सन, उ. नि., पृ. ३६१ आ.पु.) ह्या हिंदींतल सरळ वाक्यरचनेच्या जोडानें तब राजानें इस बात को बताया (नपुं. अर्थी पुं.) अशा तऱ्हेची वाक्यरचना येऊं लागली. हीच वाक्यरचना मराठींत सांपडते; उदा. राम मारिला याच्या ऐवजीं रामास मारिलें असाहि प्रयोग होतो. शिवाय ही रचना अलीकडील आहे आणि हा विभेयपूरक शब्द विशेषनाम किंवा प्राणिवाचक शब्द असला तरच तिचा उपयोग होतो आणि तोहि वैकल्पिकच आहे (पहा जोशी, § ४६२, ४६८).

§ २५२. उलट पक्षीं भावार्थाचा कर्ता कोणीकडून तरी प्रथमान्त असावा ह्या प्रवृत्तीनें प्रेरित झालेल्या दुसऱ्या कांहीं वाक्यरचना मराठींत सुरू झाल्या आहेत.

नामविभेयात्मक जे दोन प्रकार वर सांगितले आहेत त्यांचा घोटाळा करून एक नवीन वाक्यरचना निर्माण होते आणि ती अर्थात् करावयाला सर्वांत सोपी; उदा. “ त्यानें आपला मुलगा शाळेंत पाठविला,” आणि “ त्यानें आपल्या मुलास शाळेंत पाठविलें ” यांच्या ऐवजीं “ त्यानें आपल्या मुलास शाळेंत पाठविला ” असा प्रयोग करतात (उदा. जोशी § ६६६ b येथील). वैयाकरणांच्या मते हा प्रयोग चुकीचा आहे, पण तो नेहमीं होतो आणि काव्यांत त्याला दाखला मिळतो. ‘भाषिक पाहणी’च्या संशोधकांच्या मते ही रचना कोंकणप्रांताचा विशेष आहे (LSI, मराठी, पृ. ६७, १७०); पण गुजरातींतहि ती नेहमींची आहे आणि राजस्थानींत केव्हां तरी येते (पहा LSI, राज., पृ. ३३२).

ज्या वाक्यांत धात्वर्थाचा कर्ता द्वितीयपुरुषी असतो त्यांत दुसरा एक घोटाळा उद्भवतो. “ त्वां (तुम्हीं) काम केले ” असें म्हणण्याच्या ऐवजीं द्वि. पु. सर्वनाम प्रथमान्त करून सविभक्तिक भा.सा.ला नेहमींचे अकर्मक क्रियापदाचे प्रत्यय लावतात आणि मग “ तूं काम केलेस, ” “ तूं पोथी लिहिलीस, ” “ तूं पोथ्या लिहिल्यास, ” “ तुम्ही काम केलेत, ” इत्यादि वाक्यप्रयोग होतात.

ह्या प्रयोगांत घोटाळा आहे हें तर स्पष्टच आहे, तथापि आणि शाळाखात्यानें ही रचना अशुद्ध म्हणून जरी ठरविली आहे तरी तिचा उपयोग नेहमीं होतो आणि आधुनिक कवि विनदिकृत तिचा उपयोग करतात. कोकणीत तर तृतीयपुरुषी कर्ता असूनहि हा प्रयोग होतो; पण भा. सा. ला जो प्रत्यय लावावयाचा तो क्रियापदप्रत्यय शक्य नसल्यामुळे नामरूपांतीलच प्रत्यय लावतात आणि तो प्रत्यय म्हणजे तृतीयेचा प्रत्यय असतो; उदा. या साहेबन् (अनेक. साहेबानीं) मला दिलेन् (दिलेनीं) (भांडारकर यांच्या टिप्पणांतून घेतलेले उदाहरण; ता. प. जोशी, § ४६६ a आणि LSI, मराठी, पृ. ६७, २२१).

कर्ता प्रथमान्त ठेवावयाचा आणि त्याच्या अनुरोधानें भा.सा.चे प्रत्यय बदलावयाचे, ह्या प्रवृत्तीचा अलीकडल्या काळीं असाहि परिणाम झाला आहे की त्यापासून एक नवीन कर्तारि-भूतकाळ निर्माण झाला आहे. वैयाकरणांनीं ‘उमजगण’ अशी संज्ञा दिलेल्या पुष्कळशा क्रियापदांच्या बाबतींत ही नवी रचना दिसून येते आणि त्यामुळे आजपर्यंत चालत आलेल्या वाक्यरचनेत फरक पडला आहे. “ म्यां तें उमजलें, ” “ म्यां गोष्ट विसरली ” असें न म्हणतां “ मी तें उमजलों, ” “ मी तुझी गोष्ट विसरलों, ” “ ती असें म्हणाली, ” इत्यादि प्रयोग होतात (पहा जोशी, § ४६८ b).

जोशांच्या मते (§ २९९, ४) वर जो गण सांगितला त्या गणांत खालील धातु येतात; उमज, आंचव, ओक, उतर, खेळ, चढ, चुक, तर, पसव, पाव, पोहच, पोह, प्रसव, वडबड, बोल, भज, भूल, मुक, लढ, लाभ, लाह, वद, विसर, विसंब, शिक, समज, स्मर, हग, हुक, म्हण (म्हणलों इत्यादि, पण म्हटलें ह्यांत कर्मणि अर्थ राहिला आहे). ह्या यादीतील शब्दक्रमारूनच तिच्यांत अलीकडे शोष घातलेले स्पष्ट दिसतात (कारण आंचव हा धातु आधीं यावयाला पाहिजे), तथापि ती पूर्ण नाहीं. गा, पी, ले, कर (स्नान करणें अशा कांहीं संयुक्त प्रयोगांत), घड, आचर, आणखी इतर पुष्कळ क्रियापदांवरून वरील प्रयोग होतो (पहा जोशी, § ४६८, c, e, f; ता. प. § २९९, ६; ता. प. मोल्सवर्थ, Preface, Gener. Intim. § १३, पृ. VIII.)

हा जो मराठीतील नवा प्रयोग म्हणून सांगितला तो अलीकडल्या काळांतला नाही; कारण ज्ञानेश्वरींतसुद्धां पुढील वाक्ये येतात : हें बोलिलों (१८, ११३१), मी ग्रंथलों (१८, १७७०), लेइलासि (११, २९४), इ. (उलट पक्षी जेणें तारिलों हा संसारपुरु १,२२ 'ज्याच्यामुळे संसाररूपी पूर उतरून गेलों', ह्यांत प्रथमान्त नाम असल्यामुळे प्रयोग सर्वप्रकारें चुकीचा दिसतो, आणि म्हणून तारिला असा पाठभेद मूळांत प्रविष्ट करावयास पाहिजे होना).

सकर्मक क्रियापदाच्या कर्तरिभूतकाळाचा प्रयोग मूळचाच जुना असल्यामुळे आणि सध्यां अभिकाधिक प्रचारांत येऊं लागल्यामुळे आतांच पहिल्या दोन पुरुषां जुन्या कर्मणिप्रयोगाला खो देण्याचें त्याच्यांत सामर्थ्य आलें आहे. किंबहुना पुढील ज्ञानेश्वरीतील वाक्यरचना अगदीं शुद्ध असून सध्या भाषेतून मात्र गेली आहे (पहा जोशी, § ३०२ i, ता. प. § ४६५) : मी कवळिलों मोहें 'मला मोहानं घासलें (३, १०); हें पढविलों जी-स्वामी-निवृत्तिदेवीं (१२, २४७); म्यां देखिलासि (११, ३०६, ता. प. २५८, २८२). तेव्हां मराठी भाषेची सध्यांची प्रवृत्ति भूतकाळां पहिल्या दोन पुरुषां प्रथमान्त कर्त्याप्रमाणें चालणाऱ्या आणि क्रियापदप्रत्यय लागलेल्या रूपांचा एकच भूतकाळ करण्याकडे आहे; तृतीयपुरुषां हे दोन्ही प्रयोग अजूनपर्यंत विकल्पानें येतात; पण त्यांत ज्या भानगडी होतात त्यावरून तूर्त ही अशीच अनिश्चित स्थिति कांहीं काळ राहून अखेरीस एकरूपता येणार असें दिसतें.

कृत्यार्थक धातुसाधितावरून झालेले काळ

§ २५३. द्वि. पु. एक. खेरीज इतर रूपांत -आवा (सं. -तव्यः) अन्तीं येणारीं धातुसाधितें पूर्णपणें नामप्रत्ययांनीं सिद्ध करणें शक्य आहे; द्वितीयपुरुषां एकवचनीं मात्र -स अन्तीं असलेलें विशिष्ट रूप चालू भाषेवर लादण्यांत आलें आहे; अनेकवचनी रूपांत भूतकाळाप्रमाणेंच क्रियापद-प्रत्ययान्त झालेलीं रूपे नामरूपांच्या जोडीनें येतात. म्हणजे हा काळ अजून बनण्याच्या मार्गांत आहे आणि म्हणून व्याकरण-कारांनीं इतर काळांच्या जोडीनें याला बसविण्यांत चूक केली आहे. ह्या काळाचीं रूपे पुढीलप्रमाणें होतात:

एक.	पुं.	स्त्री.	नपुं.
	१. -आवा	-आवी	-आवें
	२. -आवास	-आवीस	-आवेंस
	३. -आवा	-आवी	-आवें

अनेक. १. -आवे -आव्या -आर्वी -आर्वे (अव्यय)
२-३ -आवे-आवेत -आव्या-आव्यात -आर्वी-आर्वीत

ह्या रूपांचा उपयोग भूतकाळच्या रूपांप्रमाणेच आहे. भातु अकर्मक असून कर्ता जर निर्जीव पदार्थाचा वाचक असेल तर भातुसाधित त्याच्याप्रमाणे चालते; कर्ता सजीव असून जर तो तृतीयान्त असेल तर धा. सा. नपुंसक असू शकते; उदा. आतां पळस पडावा; तो घरी यावा किंवा त्यानें यावे (उदा. जोशी, § ४६८ i येथील). सकर्मक भातूवरून सामान्यतः कर्मणि प्रयोगच होतो; उदा. आम्ही काय करावे (ज्ञा., ३, ६), तुम्ही.....वोळगवेति आम्ही, “ आम्ही तुम्हाला धरून राहिले पाहिजे ” (उ. नि. १२, २४७). पण असे पुष्कळ भातु आहेत की कर्मणि प्रयोग नसूनहि त्यांचें क्रिया-पद नपुंसकलिङ्गी असतें आणि कर्ता तृतीयान्तच असतो; उदा. ऐकणें, परिसणें, देखणें, बघणें, पुसणें, सांगणें, म्हणणें, भजणें, डसणें, चावणें, शिवणें, घडणें, झगडणें, झोबणें, लगटणें (जोशी, § ४६८ g, h); शिवाय ला-प्रत्ययान्त धा. सा. प्रमाणेच भविष्यकाळवाचक धा. सा. च्याहि नियमसिद्ध नामरूपांना एकवचनीं स आणि अनेकवचनीं -त लागून त्याचा कर्तरीप्रमाणेच उपयोग करता येतो; उदा. (भांडारकरांचें उदा.) तूं ग्रंथ लिहावास, पोथी वाचावीस आणि दुसरें काम करावेंस.

§ २५४. ह्याच धा. सा. पासून संबंध शक्त्यर्थ झाला असें बहुधा म्हणावयास पाहिजे; पुष्कळ व्याकरणकारांनीं प्रयोजकरूपांपासून शक्त्यर्थ आला असें मानलें आहे, पण तें चुकीचें आहे; कारण प्रयोजकाची रचना आणि त्याचा अर्थ हीं अगदीं भिन्न असतात. वास्तविक पाहतां शक्त्यर्थाचा कर्ता एका परोक्ष विभक्तींत, बहुधा तृतीयान्त, असतो : माझ्यानें किंवा मला चालवतें, चालवलें; माझ्यानें किंवा मला भडा शिकवला, माझ्यानें किंवा मला त्याला शिकवलें; ता. प. आम्हीं शक्तिहिणें कैसें करवेल तें नेणें (तुकाराम); पहा नवलकर, २३३, आ. पु.; जोशी § ३२९, आ. पु., § ४६८ j ; उदा. गोडबोले § २९३ येथील.

पुरुषवाचक नसलेलीं रूपे

भातुसाधितें

§ २५५. वर्तमानकालवाचक भातुसाधित त-प्रत्ययान्त असतें आणि संस्कृत अत्-, प्रा. -अंत- अंती असलेल्या कर्तरि धा. सा. पासून तें आलें आहे (पिशल, § ५६२). हेंच रूप गुजराथी, राजस्थानी आणि हिंदी या भाषांत आढळतें; बंगालीतील -इते-प्रत्ययान्त तुमन्तांत अप्रत्यक्षपणें तें आढळतें; ज्या भाषांत अनुनासिकानंतर अघोषाचा

घोष होतो त्यांत, म्हणजे लमाणी, सिंधी, पंजाबी आणि नेपाळी या भाषांत या भा. सा. चे रूप -न्द किंवा -द असें होते (पहा बीम्स, ३, पृ. १२३ आ. पु.; ता. प. LSI, राज., पृ. १४; मिक्लोझिश, १० पृ. ४४). वायव्य भागांतील डोंगरी भाषां- पैकीं कांहींत -आंत किंवा -त हे प्रत्यय राहिले आहेत; बहुधा त्याच रूपापासून आलेले -अन् आणि आन हे प्रत्यय दुसऱ्या कांहीं भाषांमध्ये आहेत. त्याच रूपावरून हीं रूपे आलीं आहेत असे निदान ग्रिअर्सन यांच्या वर्णप्रक्रियाभागांत आहे (I'is. Lang., Phonol. Det., § १८२, पृ. १४४); पण त्यांच्या रूपसिद्धीच्या भागांत (उ. नि., पृ. ५५) इराणी भाषेतील आत्मनेपदी भा. सा. पासून (झेद -आन-, पेहेलवी -आन) त्यांची व्युत्पत्ति त्यांना अधिक पसंत दिसते. खरें पाहतां जर आत्मनेपदी रूप माना- वयाचेंच तर पालीमध्ये नेहमीं येणाऱ्या आणि अपवादादाखल प्राकृतामध्येहि सांपडणाऱ्या (पिश्ल, § ५६२) संस्कृतांतील आनप्रत्ययान्त भा. सा. पासूनच त्यांची व्युत्पत्ति लावणें अधिक चांगलें; ह्या रूपांत जिवटपणा आहे हें सिहलींत त्याच्यापासून नप्रत्ययान्त रूपें होतात (गायगर, § ५५) यावरून सिद्ध होतें. सिंहली आणि ओरिया (तिच्यां- तील व्युत्पत्ति फारच दुर्बोध आहे; पहा बीम्स, ३, पृ. १२५) आणि कदाचित् वायव्यहिमालयी भाषा सोडल्यां तर इतरत्र सर्व ठिकाणीं उपयोगांत असलेले जे रूप तेंच मराठींत शिल्लक राहिलें आहे.

त-प्रत्ययान्त भा. सा. ची दोन तऱ्हेनें अक्षरवृद्धि होते; १. तो-प्रत्ययान्त रूप क्रिया- पदरूपाचेंच फक्त असतें; २. ज्या वेळीं ता-प्रत्ययान्त रूपे भूतकालवाचक क्रियापदांचीं अंगभूत असतात त्या वेळीं त्यांचा अर्थ भूतकालवाचक असतो (पहा जोशी, § ३४१, ८) आणि त्यामुळें संकेतार्थवाचकहि असतो (पहा § २४४ आ. पु.); पण सामान्यतः त्यांचा विशेषण म्हणूनहि उपयोग होतो (जोशी, § ६१७, ८).

§ २५६. भू. भा. सा. चे रूप भूतकालच्या अंगाला ला हा प्रत्यय जोडून होतें; मग तें भूतकालचें संस्कृत -तप्रत्ययान्त भू. भा. पासून झालेलें जुनें अंग असो किंवा क्रियापदाचें हें एकटेंच अंग असो; ता. प. वर § २२९.स्टेन कोनाऊ यांनीं JRAS, १९०२, पृ. ४१७, ४२०, येथे सिद्ध केल्याप्रमाणे हा लाप्रत्यय प्रा. विशेषणाचा इल्ल- ह्याचेंच दुसरे रूप -अल्ल- ह्यापासून झाला आहे, म्हणजे मराठीतील भा. सा. हें. सं. -त- प्रत्ययान्त भा. सा. चे अक्षरवृद्धीनें झालेलें रूप आहे. केला, गेला, पातला इत्यादि नियमविरहित भू. भा. आहेत त्यावरूनहि हेंच सिद्ध होतें. प्राकृतामध्ये इल्ल-, -अल्ल- ह्यांपासून होणारीं रूपे नाहींत, तीं पुढील काळीं उत्पन्न झालीं; आणिलिय (आनीत-)

असें जें एकच रूप त्यांत आहे त्याची विशेष कारणांनीं उपपत्ति लागते (पहा पिशल्, § ५९५, पृ. ४०३); तथापि पुष्कळ भाषांत भा.सा.ची ल लागून अक्षरवृद्धि झाली आहे. पूर्वभागांतील विहारी, ओ., वं. आणि आसा. यांत हा प्रकार आहे; दुसऱ्या बाजूस मराठीच्या शेजारीं गुजराथी आहे (तिच्यांत जुन्या ओकारान्त भा. सा. च्या ऐवजीं लोकारान्त भा. सा. आलें आहे, पहा LSI, राज., पृ. ३४२); तिच्यांत आणि कदाचित् वायव्यहिमालयी बोलींपैकीं कांहींत (पहा ग्रिअर्सन, Pis. Lang., पृ. ५५) हा प्रकार दिसतो. ह्या कांहीं थोड्या भाषांतच हा प्रकार दिसून येणे, त्याच-प्रमाणें यांपैकीं पुष्कळ भाषांत हा प्रत्यय अलीकडील आहे याबद्दलचा प्रत्यक्ष पुरावा मिळणें, या दोन्ही कारणांनीं या भाषांपैकीं प्रत्येकींत ल-प्रत्ययाचा रूपसिद्धिदृष्ट्या उपयोग स्वतंत्र तऱ्हेनें निष्पन्न झाला आहे हें सिद्ध होतें; विशेष आश्चर्याची गोष्ट अशी की ह्या हिंदी बोलींना धातूद्धव ल-प्रत्ययान्त विशेषणांच्या बाबतींत आर्यभारतीय भाषासमूहांत स्थान देणें प्राप्त आहे (ल + य > प्रा. -ल्ल- अशी व्युत्पत्ति यथे मानली पाहिजे); ह्या भाषाविभागांत स्लाव्ह, आर्मेनियन आणि तोखारियन ह्या भाषांचा अंतर्भाव होतो (पहा लेव्ही आणि मेय्ये, MSL, १८, २२) हें विश्रु-तच आहे.

इतर स्थळींहि ल-प्रत्ययान्त रूपांना मराठींत विशेषणार्थच आहे; ता. प. पहिला (ता. प. प्रथम-), आगला (अग्र-), अंडील (अण्ड-); तेव्हां -ला-प्रत्ययान्त भा. सा. चा शुद्ध विशेषणार्थ असावयास पाहिजे आणि विशेषणार्थ आणि क्रिया-पदार्थ याचा घोटाला होऊं नये अशा बुद्धीनें निव्वळ विशेषणार्थवाचक असें -लेला असें रूप उत्पन्न झालें आहे (पहा जोशी, § ६१९).

§ २५७. सं. तव्यप्रत्ययान्त कृत्यार्थी धातुसाधितावरून त्याच अर्थी मराठींत -आवाप्रत्ययान्त धातुसाधित झालें आहे. हेंच धातुसाधित सिंधींत आणि गुजराथींत कर्मणि वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताच्या अर्थी आहे. तेंच धातुसाधित दुसऱ्या एका रूपांत तुमन्ताच्या अर्थी गुजराथींत आणि त्याच्या शेजारच्या राजस्थानच्या भाषा-विभागांत (पहा LSI, राज., पृ. १४), आणि पलीकडे बिहारी, बंगाली, ओरिया, आसामी, या पूर्वेकडील भाषाविभागांत (बीम्स, ३, पृ. १५३-१५५; LSI, बंगाली, पृ. ८, ४०३) आढळनें; शेवटीं सांगितलेल्या भाषांत हें धातुसाधित मूळच्या अर्थी केव्हां तरी असलें पाहिजे, कारण या भाषांत मूळच्या धातुसाधितावरून सिद्ध झालेला -ब-युक्त भविष्यकाल आहे (बीम्स, ३, पृ. १५८).

§ २५.८. -आवाप्रत्ययान्त धातुसाभिताचा मराठीत मूळ कर्मणिअर्थ (कांहीं अली कडल्या काळांतील अपवाद सोडून) आणि निदान कृत्यार्थक अर्थ शिल्लक राहिला असल्यामुळे मराठीत भविष्यकालवाचक धातुसाभित नव्हतें; -णारप्रत्ययान्त धातुसाभित विशेषणामुळे ही उणीव भरून निघाली आहे. हें रूप मूळचें मराठीतील नव्हे; गुजराथीत तें कर्तृवाचक म्हणून सांपडतें, पण त्याच्या जुन्या रूपांत ह यंतो; उदा. करणहार 'करणारा' (पहा LSI, राज., पृ. ३६२); सिंधीत तेंच रूप आणि तोच अर्थ आहे, उदा. सिर्जणहार 'उत्पन्न करणारा,' लिखाणहार 'लेखक' (ट्रंप, पृ. ७५); त्याचप्रमाणें हिंदीत देखनेहारा 'पहाणारा'; सिंधीत भविष्यार्थ मूळचाच अंतःप्रविष्ट आहे, पण तो मराठीत अलीकडे आलेला दिसतो. पुढील नामदेवांतील अवतरणांत (नवनीत, पृ. १८, अभंग १८, ३) फक्त कर्तृवाचक म्हणूनच ह्या रूपाचा उपयोग केला आहे: धर्म अर्थ काम । मोक्ष चारी स्तन । दोहणार भन्य पुण्डलीक ॥ नप्रत्ययान्त कर्तृनामापासून हें विशेषण झालें आहे हें स्पष्ट आहे; ह्याच नपासून -नेप्रत्ययान्त धातुसाभित झालें आहे. पण यांतील प्रत्यय कोणता ? अंधार (अंधकार-), कुंभार (कुंभकार-), सुआर (सूपकार-), यांत जो कर्तृवाचक प्रत्यय आहे तो प्रत्यय या ठिकाणी मानावा काय ? किंवा सुतार (सूत्रधार-) यांतील प्रत्यय यथे मानावा ? दुसऱ्या भाषांत जो हकार आला आहे त्याच्यामुळे दुसऱ्या व्युत्पत्तीकडे मनाचा कल होणें साहाजिकच आहे; त्याखेरीज -पाल- ह्या शब्दापासून हिंदीतील प्रसिद्ध प्रत्यय -वाला होतो, पाल शी अर्थदृष्ट्या -धार-चा संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे तें निराळेंच. आतां हें खरें की, विशेषतः अपभ्रंशासारख्या भाषांत, ह हें नुसतें प्रगृह्याचें लिपिचिन्ह असतें (ता. प. वरील § २२, ६६, १६१, २१० आणि ट्रंप, उ. नि.) आणि -पाल वरूनच्या व्युत्पत्तीपेक्षां -धार-वरूनची व्युत्पत्ति फारच कमी स्पष्ट आहे. बीम्स यांच्या मनाचा निश्चय झालेला नाही; पण पहिली व्युत्पत्ति आपणास अधिक पसंत आहे असें ते म्हणतात (पहा ३, पृ. २३८) आणि निश्चायक प्रमाणाच्या अभावीं त्यांचेंच अनुकरण करणें हें बरें.

त-प्रत्ययान्त धातुसाभिताप्रमाणेंच ह्या धातुसाभिताला -आ अशी अक्षरवृद्धि होऊन तें विशेषण होतें, कर्तृसंज्ञा म्हणूनच त्याचा उपयोग शिल्लक राहतो आणि त्याचा भविष्यार्थ जातो; उदाहरणार्थ येणारे लोक, 'जे लोक यावयाचे ते,' 'बोलणारे पुष्कळ, करणारे थोडे' (नवलकर, § ६४१-६४२); त्याचप्रमाणें 'पोहणारा बुडतो, लिहिणारा चुकतो' (मोल्सवर्थनी दिलेली म्हण, पोहणें या शब्दाखाली पहा).

धातुसाधितांचा उपयोग; सहायक क्रियापदें

§ २५९. ह्या वर वर्णिलेल्या सर्व रूपांचा एकाच तऱ्हेनें उपयोग होतो असें नाहीं. कृन्वार्थक धातुसाधिताचा स्थूलमानानें मूळचा अर्थ शिल्लक राहिला आहे आणि अगदीं विध्यर्थापर्यंत सर्व ठिकाणीं त्याचा क्रियापदाप्रमाणें उपयोग केल्यास प्रयोग कर्तारि नसतो. इतर धातुसाधितांची गोष्ट निराळी आहे. ज्यांना अक्षरवृद्धीनें विशेषणार्थ आला तीं वगळून राहिलेल्यांचा एक स्वतंत्र गट होऊन त्यांना हळूहळू स्पष्ट क्रियापदार्थ आला आणि त्यांचे वाक्यप्रयोग एका स्वरूपाचे झाले. त्यांचें विशेष लक्षण म्हणजे अस्त्यर्थक क्रियापदाशीं तीं जोडून येतात. 'धातुसाधितोद्भव काळ' म्हणजे वास्तविक अशा तऱ्हेनें बनलेलीं एकसर्भी क्रियापदें असतात हें मागे सांगितलें आहे; त्याच घटकांपासून पण ते वेगळे ठेवून 'संयुक्त काळ' निष्पन्न होतात. मराठीचें वर्णनात्मक व्याकरण इंग्रजी व्याकरणाच्या भर्तीवर लिहिण्याचा जो अनेक दृष्टींनीं निच्य प्रघात पडला आहे त्याला विरोध करून (जोशी § ५९५; उलट पक्षीं ता. प. नवलकर, § ३१३ आ. पु.) संयुक्तकाळाची कल्पना त्याज्य ठरवतात, पण व्यावहारिक सोईकडे नजर देऊनच त्यांनीं त्यांची यादी दिली आहे. वास्तविक संयुक्तकाळांची निश्चित अशी प्रक्रिया नाहीं; पण पुष्कळशा अगदीं साध्या काळांच्या रूपांतहि एक धातुसाधित आणि एक सहायक अशा तऱ्हेचें संयुक्त क्रियापदच वस्तुतः येत असल्यामुळें 'मी चालतो' ह्या रूपाचा 'मी चालत आहे' किंवा 'मी चालत होतो' ह्याच्याशीं संबंध जोडावयाचा नाहीं, म्हणजे क्रियापदप्रक्रियेची खोटी कल्पनाच दिल्यासारखी होईल. शिवाय ह्या सर्व रूपांचें आधार-भूततत्त्व सर्व आर्यभारतीय भाषांना समान आहे (पहा बीम्स, ३, प्रकरण ४, पृ. १७० आ. पु., ता. प. प्रिअर्सन, Man. Kāśm., § ४५, ६० आ. पु., गाय-गर, § ६३).

§ २६०. मराठींत अस्- आणि आह्- ह्या दोन क्रियापदांचा सहायक म्हणून उपयोग होतो (पहिला सातत्यार्थी आहे, जोशी, § ३१५); पहिला धातु पंजाबी आणि सिंधी सोडून इतर सर्व भाषांत सांपडतो; दुसरा मात्र ओरिया आणि प्राच्य भाषा-विभाग म्हणजे मराठी, गुजराथी (नकारात्मक क्रियापदांत), सिंधी, पंजाबी, हिंदी यांच्यांतच सांपडतो. मध्यहिंदुस्तानांत, पंजाबींत आणि गुजराथींत नित्य प्रयोगांत अस्-लेला हो- धातु फक्त धातुसाधितोद्भव काळांत आणि तोहि भूतकाळाच्या अर्थीच मराठींत उपयोगिला जातो.

§ २६१. जाणें (सं. या) हें क्रियापद संयुक्तकाळाचा कर्मणिप्रयोग सिद्ध कर-

प्यास उपयोगी पडते; उदा. तो मारिला जाईल, तो मारिला गेला. ही रचना मराठीत अलीकडली आहे आणि ती फार क्वचितच वापरण्यांत येते (पहा, नवलकर ह्यांनी § ३०५ मध्ये अधिक वापरांतील रूपे दिली आहेत; ता. प. जोशी, § ५९३, ५, पृ. ३९१). गुजरातींतहि ही रचना सांपडते, आणि आ-प्रत्ययान्त नेहमीच्या कर्मणि-प्रयोगाला तिने शह द्यावयास सुरवात केली आहे (Tisdall, पृ. ६७-६९, LSI, राज., पृ. ३४३); मारवाडीत आणि सिंधीत जुन्या मराठीप्रमाणेच -इज- प्रत्ययान्त जुना कर्मणि प्रयोगच आहे (वीम्स, ३ पृ. ७१ आ पु.). मराठीतील आणि गुजरातीतील संयुक्त कर्मणिक्रियापदे मध्य देशांतील भाषांवरून, विशेषतः हिंदीवरून, घेतली आहेत, कारण त्यांच्यांत हा प्रयोग नित्याचा आहे (पहा वीम्स, ३, पृ. २१३-२१४). ते कांहींहि असो, ह्या रचनेची व्युत्पत्ति स्पष्ट नाही. तुमन्ताच्या परोक्ष-विभक्तीला जोडून ' येणे ' हे क्रियापद वापरले असतां काश्मीरीत कर्मणीचा अर्थ निष्पन्न होतो; उदा. गुपन यिम ' मी दडला जाईन ' (ग्रिअर्सन, Man. Kaśm., § ९१); ता. प. हिंदीतील ' देखने मे आता ' ; जाणे ह्या अर्थाच्या भातूबरोबरहि असाच प्रयोग करणे शक्य आहे; उदा. मराठीत ' ते जळून जाईल ', सं. भू. भा. सा. जात -(जन), प्रा. जाअ- ' जालेला ' ह्याचे सं. त-प्रत्ययान्त अवस्थावाचक विशेषणाशीं संस्कृतमध्ये (विशेषतः संजात- ह्या स्वरूपांत, उदा. सा विरहपीडिता संजाता, वेतालपत्र. संपा. ऊले, १४, ५) आणि प्राकृतमध्ये (पहा याकोबी, Ausgew. Erz., Gram., § ११३; ता. प. मुत्ताणं घणरेणुण व्व छुरिओ जाओ म्हि एत्थंतरे - ' मी जणू कांहीं मोत्याच्या धुळीने भरलों आहे ' कर्पूरमंजरी १, २९ d) सामानाधिकरण्य होते; ह्या ' जात ' शब्दाचे जा ' जाणे ' ह्या शब्दाशीं जें अक्षरसादृश्य आहे, त्याचा ' जा ' शब्दाच्या ह्या नवीन उपयोगाशीं कांहीं तरी संबंध असला पाहिजे; त्याचें एक प्रत्यंतर सांगावयाचें म्हणजे ज्ञानेश्वरीतील एका ओवीत (१८, ७८३) ' जाति ' या शब्दाचा असा कांहीं उपयोग केला आहे कीं तें रूप जाला ह्या भू. भा. मधील भातूवरून केले आहे किंवा जा- ह्या भातूपासून केले आहे तें स्पष्ट कळत नाही. जाणे या शब्दाचा ' आहे ' असा अर्थ होऊन त्यापासून कर्मणिप्रयोग होणे शक्य आहे, ह्याला द्राविडी स्कंधभाषेत प्रमाण मिळेलच; पण द्राविडीतील हा उपयोग अत्यल्प आहे आणि म्हणून वीम्स यांनी द्राविडीचें उदाहरण देण्यांत चूक केली आहे (३, पृ. ७४); खरें प्रमाण इराणी भाषेत मिळते. सध्यां ज्या प्रयोगाचा आपण विचार करित आहों त्या अर्थां पेहलवीत एस्तातन् ' राहणे ' (ता. प. सं. स्था-) या मूळभातूच्या स्थानीं

फारसीत शुदन् 'होणे', मूळचा अर्थ 'जाणे' (ता. प. सं. -च्यु), हें रूप आलें हें विश्रुत आहे; अफगाणी भाषेंतहि तेंच झालें आहे (गायगर, Grundriss der Iran. Phil. भाग १, आ. २, पृ. १५५, २२२); देशी व्याकरणकारहि जाणें ह्या शब्दानें युक्त कर्मणिरचना फारसीवरून घेतली आहे असें म्हणतात (जोशी, पृ. ३९१). ही एक कल्पना सुचली ती नुसती मांडली आहे. ती वेडगळपणाची नसली तरी पण तिची जरूरीहि नाही.

धातुसाधितांवरून होणारीं अव्ययें

§ २६२. वर्त. धा. सा. चें रूप एका विशिष्ट विभक्तौत स्थिर होऊन जीं रूपें होतात त्यांपासून वाक्यांत एक निर्बद्ध (कारकसंबंधरहित) प्रयोग होतो: तो चालतां चालतां खालीं पडला, बारा वाजतां त्याला खेळतां म्यां पाहिलें, आम्ही खेळत असतां तो आला. ह्या तांप्रत्ययान्त रूपांप्रमाणेंच त्याच अर्थीं तांनाप्रत्ययान्त रूप येतें: म्यां जेवितांना तुझी चिष्टी वाचून टाकिली, म्यां त्याला घोड्याला मारतांना पाहिलें. ह्या रूपांत अक्षरवृद्धीनें ता-प्रत्ययान्त झालेल्या धा.सा.ची सप्तमी आहे, ह्यासंबंधी सामान्यतः एकवाक्यता आहे; अर्थदृष्ट्या गुजराथी आणि बंगाली यांच्यातील ते-प्रत्ययान्त रूपाशीं हें रूप जुळते आणि उपयोगहि तसाच आहे (पहा बीम्स, ३, पृ. १२४-१२५). परंतु ह्या वृत्तीनें नाप्रत्ययाची उपपत्ति लावणें शक्य नाही (बीम्स, उ. नि., आणि जोशी, पृ. २३७, हे ना हा जोर दाखविणारा (निर्भारणार्थक) प्रत्यय आहे येवढ्यावर भागवितात). ह्याखेरीज गुजराथीत ते-प्रत्ययान्त रूपांच्या जोडीनें मराठीं-तील तां-प्रत्ययान्त रूपहि आहे. धा.सा.पासून नामरूपप्रत्ययानें हें रूप झालें असेल तर पुढें दिलेल्या एकाच कल्पनेनें सर्व रूपांची उपपत्ति लागेल आणि तेस्सितोरींना हीच संमत आहे (IA, १९१५, पृ. ९७); ती अशी : -तां हें सामान्याविभक्तीचें म्हणजे जुन्या षष्ठीचें अनेकवचन आणि तांना हे जुन्या चतुर्थीचें अनेकवचन आहे. सा. वि. च्या अनुनासिक स्वराभागाहून येणाऱ्या ला-प्रत्ययाचें ना हे रूप होतें हें प्रसिद्धच आहे (पहा § ७२). गुजराथीत आं हा प्रत्यय सं. नपुं. आणि ह्या प्रत्ययापासून झाला आहे. अर्थात् सं. आनाम्-प्रत्ययापासून तो सिद्ध होण्यास कांहींच अडचण नाही; या ठिकाणीं हितार्थक (commodi) षष्ठीचा प्रकार आहे (ता. प. प्यार्यर, Ved. u. Skr. Syntax, § ७२). अर्थात् या कल्पनेला साभळ पुरावा नाही; कारण अगदीं

जुन्या काळच्या लिखाणांतसुद्धा पूर्वी दिलेल्या (नवलकर, § ६४०, १ येथून घेतलेल्या) उदाहरणांमध्ये ज्या तऱ्हेचा विकल्प दिसून येतो तोच विकल्प दिसून येतो.

पण पालीतील त्वानं-प्रत्ययान्त आणि अर्धमागर्भातील त्ताणं-प्रत्ययान्त (पिशल, § ५.८५.) अव्ययांशीं तां तांना यांचें सादृश्य विसरून चालणार नाही; ह्या रूपांचाहि व्युत्पत्ति अनिश्चित आहे (वाकरनागेल, पृ. xxiv, टीप ३). मराठीतील आणि गुजराथीतील तां-प्रत्ययान्त अव्ययांचे हें मूळरूप असणें अशक्य नाही (ता. प. राजवाडे, ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण, पृ. १०९). ह्या कल्पनेप्रमाणें पुढें येणारा ना, म्हणजे ला, हा प्रत्यय सादृश्याभासमूलक असेल आणि सा. वि. च्या अनेक. रूपाशीं तां-प्रत्ययान्त रूपांचा घोटाळा झाल्यामुळे हा सादृश्याभास उत्पन्न झाला असेल.

§ २६३. भूतकालवाचक भातुसाभिनें आणि कृत्यार्थी भातुसाभिते हीं पुष्कळदा भातुसाभित नामांप्रमाणें उपयोगिलीं जातात. यांपैकीं प्रथमनिर्दिष्ट रूप कर्ता प्रथमान्त ठेवून स्वतः सामान्यविभक्तींत असतें आणि त्याच्यापुढें शब्दयोगी अव्यय लागतें; उदा. तुझी आई वारल्यापासून. दुसरें रूप -णकारान्त भातुसाभितनामाप्रमाणें सामान्य-विभक्तीच्या एकवचनीं असतें; उदा. आमचा बाग पहावयास चला, आपणाशीं मला कांहीं बोलवयाचें आहे (नवलकर, पृ. ३४५, ३४८-३४९; ता. प. ISI, मराठी, पृ. २७). ज्या नपुंसकनामाशीं हीं रूपें संबद्ध असतात तें थेट गुजराथी -उंप्रत्य-यान्त तुमन्ताप्रमाणे असतें; अंतर येवढेंच की गुजराथी रूपाच्या प्रथमेला तुमन्ताचा अर्थ असतो आणि मराठी रूपाला तसा नसतो.

§ २६४ ह्याच भातुसाभित नामाशीं सं. -त्वाप्रत्ययान्त रूपाचा अर्थ असलेल्या ऊन-प्रत्ययान्त अव्ययांचा संबंध जोडला पाहिजे: मामापुढें जाऊन मी पायां पडलों. ह्या अर्थसादृश्यामुळे बहुतेक विद्वानांची प्रा. तूण ऊण प्रत्ययान्त रूपापासून मराठी ऊन-प्रत्ययान्त रूपाची व्युत्पत्ति लावण्याची प्रवृत्ति झालेली आहे (नवलकर, पृ. १०७; जोशी, पृ. २३९; बीम्स, ३, पृ. २३३ इ.).

आतां हे खरें आहे की माहाराष्ट्रीप्राकृतांत आणि जैनप्राकृतांत -ऊण-प्रत्ययान्त अव्यय -दूण -ऊण ह्या रूपांत सामान्यतः दिसतें (पिशल, § ५.८६); पण मद्य ऊन-मधील अन्त्य न-ची उपपत्ति नीट लागत नाही आणि ही गोष्ट स्टेन कानाऊ यांच्या लक्षांत आली आहे (JRAS, १९०२ पृ. ४१९); द्विस्वरांतर्गत अनु-नासिक हा दंत्य स्वरूपांत तर राहत नाहीच, उलट त्याचा लोप व्हावयास पाहिजे (पहा § ६६), आणि त्यानंतर जें रूप होईल त्याचा आणि सं. -इतुम्प्रत्ययान्त तुमन्ताचा

थोटाळा व्हावयास पाहिजे. अशी पंचाईत असतांना मराठी रूपाची दुसऱ्या भाषांच्या रूपाशी तुलना करण्यांत कांहींच अर्थ नाही; सर्वच भाषांत धातुसाधित अव्ययें सं.-य-प्रत्ययान्त रूपांपासून झालेलीं दिसतात; तीं रूपे पूर्वविभागांतील प्राकृतांत राहिलीं आहेत (पहा पिशळ, § ५८९ आ. पु.), आणि त्यावरून अपभ्रंशांत इ-प्रत्ययान्त रूपे झालीं आहेत (पिशळ, § ५९४), आणि तींच कमीअधिक प्रमाणांत स्पष्ट रूपानें सिंहलींत (पहा गायगर, § ५६, २), गुजरातींत आणि सिंधींत ई या रूपानें, पंजाबी आणि हिंदींत -इ (>०) आणि -ए या रूपानें, आणि बंगालींत -इया ह्या रूपानें (पहा बीम्स, ३, पृ. २३० आ. पु.) आढळतात.

वर सांगितलेल्या कल्पनेंत अंत्य अनुनासिकासंबंधी उपपत्ति लावण्याची पंचाईत पडते आणि ह्या अंत्य अनुनासिकांतच मराठी रूपाचा उलगडा लावण्याची किल्ली आहे. हे अंत्य अनुनासिक जुन्या भाषेत -नि,-नियां ह्या रूपांत दिसतें. हा प्रत्यय आपल्या पूर्ण माहितीचा आहे आणि तुम्प्रत्ययान्त धातुसाधितासारख्या किंवा -त्वा-प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययासारख्या नामरूपभिन्न रूपाला तो लागेल हें असंभाव्य आहे. दुसरें असें की जुन्या काळीं त्याच्यापूर्वी ऊ हा स्वर येत नसून ओ किंवा औ सुद्धा येत असे. अर्थात् येथे उकारान्त प्रातिपदिक मानणें शक्य नाही आणि मेघौनि, दिवूनि, इत्यादि रूपांप्रमाणें येथें अकारान्त प्रातिपदिकाची पंचमी मानणें क्रमप्राप्त आहे; पहा § १९५; तेव्हां मूळ रूप *करवौनि असें मानलें पाहिजे आणि ह्यापैकीं द्विस्वरांतर्गत व नेहमींप्रमाणेंच, विशेषतः पुढें ओष्ठस्वर आल्यामुळे (ता. प. § १५३), गळल्यावर करौनि करौनि इत्यादि रूपे झालीं (ता. प. चिकुडें येथील शिलालेखांतील करवुन, करवुन, मनवुन).

दोन क्रियांतील कालिक किंवा बुद्धिगम्य आनंतर्य दाखविणें हा जो ह्या धातुसाधित अव्ययांचा उपयोग होतो त्याच्याशीं ही उपपत्ति जुळते (पहा जोशी § ६२०, नवलकर, पृ. ३४६-३४७).

णें-प्रत्ययान्त धातुसाधित नामें आणि ऊं-प्रत्ययान्त तुमन्तें

§ २६५. मराठीतील -णें-प्रत्ययान्त धातुसाधित नामें हा 'अपूर्णार्थक क्रियापदांचा' एक प्रकार आहे; संस्कृतमधील -अन-प्रत्ययान्त धातुसाधित नामांपासून तीं झालीं आहेत; संस्कृतमधील प्रत्यय सिंहली -णु(गायगर, § ५७), का. उन्, सि. नु, पश्चिम पं. -उण (सा. वि. -अण); ब्रुंदेली -अन ह्या रूपांमध्ये शिल्लक राहिला आहे; मराठीतील अक्षरवृद्धि झालेलें रूप मध्यदेशांतील भाषांत दृश्यमान होतें;

उदा. राज. बोलीत -णो, -नु, हिंदीत -ना, ब्रज. -नौ, पं.-णा किंवा मूर्धन्यानंतर -ना (ता. प. वीम्स, ३, पृ० २३६ आ. पु.; LSI, राज. पृ. १४; हीं रूपे संस्कृत भातुसाधित नामांवरूनच नव्हे तर -अनीयप्रत्ययान्त कृत्यार्थी भातुसाधितांवरूनहि साभलेली आहेत; ता. प. स्टेन् कोनाउ, JRAS, १९०२, पृ. ४१८ टीप). सं. तव्यप्रत्ययान्त भातुसाधितांवरून झालेल्या -व-युक्त भविष्यरूपांचा गुजरार्थीत आणि कांहीं तिच्या जवळच्या बोलीत, त्याचप्रमाणे प्राच्यभाषाविभागांत, उपयोग केला जातो, हे वर आले आहेच.

हे 'अपूर्णार्थिक क्रियापद' म्हणजे वास्तविक नामप्रत्यय लागणारे क्रियावाचक नामच आहे आणि त्याप्रमाणेच त्याचा प्रयोग होतो; उदा. 'त्याचीं करणीं चांगलीं आहेत', 'मला बापाची आज्ञा मान्य करणे प्राप्त आहे', 'मग जे करणे असेल ते कर'. प्रथमान्त रूपांचा कृत्यार्थिक नामविभेय वाक्ये सिद्ध करण्याकडे उपयोग होतो : 'पत्र लिहीत जाणे'; चतुर्थ्यन्त रूप हेतु दाखविते: 'करण्यास' किंवा 'करण्याला' इ. (ता. प. नवलकर, § ६४३).

ह्या क्रियावाचक नामांखेरीज आणि भातुसाधिते म्हणूनच नामप्रत्यय लागलेल्या भातुसाधित रूपांखेरीज मराठीत आणखी एक हेतुदर्शक भातुसाधित अव्यय आहे; उदा. 'तो ते करूं (= करावयास) इच्छितो,' 'ते तीं करूं शकेल,' 'मला येऊं दे,' इ. (पहा, नवलकर § ६३५, २१६). सं. तुम्, प्रा. इउं, यापासून हे रूप निघाले आहे याविषयी ऐकमत्य आहे (पिशळ § ५७३; मराठीत इउं-प्रत्ययापैकीं इ-चा लाप होतो; त्याबद्दल वर § ६३ पहा; प्रा.-ऊण प्रत्ययान्त अव्ययांशीं ह्या रूपांचा घोटळा होतो त्याविषयी § २६४ पहा).

वाक्यरचना

§ २६६. मराठी शब्दांतील वर्णांतरांमुळे किंवा व्याकरणरूपे बदलल्यामुळे जे कांहीं फरक झाले, त्यांच्या योगाने वाक्यरचना आमूल बदलावी इतके मूलग्राही ते नाहीं. याविषयी पुढे जीं कांहीं मते प्रदर्शित केली आहेत त्यांवरून असे दिसून येईल की मराठीत वाक्यरचनेचे मुख्य नियम जवळजवळ संस्कृत वाक्यरचनेप्रमाणेच आहेत; वाक्याच्या मांडणीच्या दृष्टीने किंवा त्यांतील घटकावयवांच्या, कारकसंबंधाच्या किंवा क्रमाच्या दृष्टीने कांहीं महत्त्वाचे नवीन प्रकार मराठीत दृश्यमान होत नाहीं.

नामविधेय वाक्य आणि क्रियापदविधेय वाक्य

§ २६७. मराठी वाक्यांत सामान्यतः एक कर्ता आणि एक क्रियापद असते; उदा. 'उद्यां पाऊस पडेल,' 'मला एक पुस्तक पाहिजे,' 'तूं आपले काम कर,' 'चल मी तुला मौज दाखवितो', इ०.

वाक्यांत अस् हा भातु आवश्यक नाहीं. कवितेंत बहुधा तो गळतातच. नेहमींच्या भाषेन, म्हणींत किंवा जोरदार भाषेत तो नसलेला चालतो; 'उदा. जेथें गांव तेथें म्हारवाडा', 'तूं मूर्ख खरा.' प्रश्नार्थक वाक्यांत आणि उत्तरांत बहुधा तो गळतो; 'तुझे नांव काय?' 'माझे नांव गोपाळ.' जरी नाहीं ह्या रूपांत आहे हे रूप असतेच, आणि न हे रूप स्वतंत्रहि येऊं शकतें, तरी पण वरील उदाहरणांत नाहीं-युक्त वाक्ये घालावयास हरकत नाहीं; कारण नाहीं याविषयीची क्रियापदभावना इत-पत नष्ट झाली आहे की कोंकणांत 'तो आला नाहीं आहे' असे सुद्धां म्हणतात (नवलकर, पृ. २७२).

तथापि अस्-भातूचा उपयोग करणे नेहमींच शक्य आहे आणि पुष्कळ वेळेला तो होतोहि; उदा. 'पॅरिस शहरांत एकंदर चाळिसावर नाटकगृहे आहेत, आदितवारीं गदीं फार असते, सर्व नाटकगृहांत सर्वप्रकारे श्रेष्ठ असे जे नाटकगृह त्याचें नांव ऑपरा. ही इमारत फारच सुंदर आहे' (पावगी, विलायतचा प्रवास, १, पुणे, १८८९, पृ. १८५, १८७). शिवाय मागे आलेच आहे की बरीचशीं क्रियापदरूपे अस्-भातूपासून झालेलीं संयुक्त क्रियापदेच असतात आणि तीं अशा ठिकाणीं येतात की जेथे संस्कृत-

मध्ये शुद्ध नामविधेय वाक्य शक्य आहे. जुनीं जीं नामरूपें शिल्क आहेत, उदा० करतो यासारखीं तृ. पु. रूपें, त्यांचा आतां क्रियापदरूपांत समावेश झाला असल्या-कारणानें वास्तविक तीं शून्य-क्रियापदप्रत्यय लागलेलीं क्रियापदरूपेंच आहेत. कांहीं झालें तरी मराठी वाक्यांत अस्-भातूला शुद्ध सहायक क्रियापद असें मानण्याचें कारण नाही; इतर क्रियापदांना जें स्थान आहे म्हणजे सामान्यतः शेवटचें स्थान, त्याच ठिकाणीं तें येतें (ता. प. मेय्ये, MSL, १४, पृ. २२), आणि भातुसाभितोद्भव कालांत जरी तें अंतर्भूत असतें तरी सुद्धां तें भातुसाभितार्शीं जोडून आल्यानें त्या काळांत एका विशिष्ट अर्थाची तें छटा निर्माण करतें; उदा. 'मी बसलों,' 'मी बसलों आहे' ; 'तो आपल्या मित्रास पत्रें लिहीत बसला आहे'.

§ २६८. तेव्हां संस्कृतमध्ये जी स्थिति आहे तिच्यांत कोणताहि मूलग्राही फरक निर्माण न करतां उत्तरकालीन संस्कृतानें जी एक मजल गांठली आहे तिच्या पलकिडे सहज दिसून येण्याइतकी प्रगति मराठी वाक्यांत झाली आहे. संस्कृतांत क्रिया-पदाचा अभाव ही नेहमींचीच गोष्ट होती, फक्त म्हणींतच क्रियापद नसावयाचें असे नसून ज्यांत सर्वनाम आहे, विशेषतः ज्यांत प्रश्नार्थक, संबन्धी किंवा दर्शक सर्वनाम आहे आणि त्यांतल्या त्यांत ज्या वाक्यांत भातुसाभित आहे, अशा वाक्यांत तें सामान्यतः येत नसे. कर्ता आणि विधेय ह्यांमध्ये अस् भातूचा दुव्यासारखा जो उपयोग होई तो केवळ जुन्या स्वरूपाच्या नामविधेय वाक्यांत, जेथे कोणत्याहि प्रकारें जोर दिलेला नाही, तेथेंच केवळ होई (मम दुःखं बहुकारणमस्ति ' माझ्या दुःखांची अनेक कारणे आहेत ' इ., पहा झुल ब्लोक, MSL, १४, पृ. ८२); अस् भातु त प्रत्ययान्त भातुसाभितांना लागल्यानें जसा मराठींत त्यांचा अर्थ बदलतो त्याप्रमाणेंच त्यांचा अर्थ तेथें बदलत असे (शास्त्रे कथितमस्ति ' शास्त्रांत सांगितले आहे; ' तत्त-येति कथितं ' तिनें जें कांहीं सांगितलें आहे तें हें ' ; पहा उ. नि. पृ. ९२).

उत्तर हिंदुस्थानांतील बहुतेक भाषांप्रमाणेंच मराठीची स्थिति आहे (उदा. सिंधी-संबन्धी ट्रंप, पृ. ५१५; पहा; हिंदीसंबन्धी केलॉग, § ८५६ आ. पु. ; लमाणोसंबन्धी, मिक्लोझिश १२, पृ. २७; काश्मीरींत वाक्यरचनेच्या दृष्टीनें त्याचप्रमाणें उच्चार्याच्या दृष्टीनें प्रांतविशिष्ट परिणाम घडले आहेत; त्या भाषेंत शब्दांच्या क्रमांत अत्यंत महत्त्वाचे बदल झाले आहेत; आणि शिवाय तिच्यांत अस्तिवाचक भातूची जरूरीच असते). ज्यांमध्ये शुद्ध नामविधेय वाक्यांचा अवशेष राहिला आहे अशा इतर आर्य-भारतीय भाषांमध्ये आणि मराठीमध्ये बराचसा तपशिलाचा फरक आहे ही गोष्ट

लक्षांत घेण्यालायक आहे (पहा मेथ्ये, MSL, १४, पृ. १५-१८; लॅटिनसंबंधीं मारुझो, La phrase à verbe être; पृ. १५०, आ. पु.; गॉथिकमधोलप्रकार मराठी-प्रमाणेच आहेत, पण अस्तित्वाचक भातूची जागा तिच्यांत मराठीइतकी एकस्वरूपाची नाही; पहा मेथ्ये, MSL, १५, पृ. ९४, ९५, ९७).

लिंगवचनसारूप्य

§ २६९. नामांप्रमाणेंच मराठींत विशेषणेंहि दोन प्रकारचीं असतात : १- व्यंज-नान्त; ह्यांना विभक्ति निदान अलीकडल्या काळीं लागत नाहींत (पहा नवलकर, § ११६), आणि ज्या नामांशीं त्यांचा संबंध आहे त्यांच्याशीं त्यांचा एक तन्हेचा समास होतो; उदा. प्रथमेच्या एकवचनीं : लाल आंबा (पुं.), लाल चिंच (स्त्री.), लाल पागोटें (नपुं.), अनेकवचनीं : लाल पागोटीं; सा. वि च्या एकवचनीं : लाल पागोट्यास; 'अति थंड पाण्यानें सरदी होईल'; २. अक्षरवृद्धीनें -आ -ई -ए हे अन्तीं येणारीं विशेषणें, त्याचप्रमाणें नामरूपांशीं ऐकरूप्य पावलेलीं दर्शक आणि संबंधीं सर्वनामें, आणि वस्तुतः नामविभक्ति लागलेलीं भतुसाधितें, पण अर्थानें भतुसाधितो-द्भव काळांचीं क्रियापदरूपें. आम्हांला जो विचार कर्तव्य आहे तो फक्त ह्या अक्षर-वृद्धि पावलेल्या विशेषणांचाच.

लिंग आणि वचन

§ २७०. गुणविशेषण हें विशेष्याशीं लिंग आणि वचन या दोघांच्या दृष्टीनें सरूप असतें; पुष्कळ विशेष्यें असतील तर सर्वांत जवळच्याशीं म्हणजे पहिल्याशीं तें सरूप असतें; उदा. त्याला मोठा भाऊ व बहीण आहे, ह्या हवेतलीं जनावरें व पक्षी येथें आढळतात (पहा नवलकर, § ५१६, जोशी, § ५७३). सामान्यविभ-क्तीतील सारूप्याबद्दल पुढें § २७२ पहा.

§ २७१. विधेयविशेषणाच्या सारूप्याबद्दलचें नियम जास्ती भानगडीचे आहेत. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे मराठींत जरी जुनीं लिंगें शिल्लक राहिलीं आहेत, तथापि सजीव आणि निर्जीव ह्या भेदावर या नियमांची उभारणी झालेली आहे (पहा § १८०).

विधेय (मग तें विशेषण असो कीं क्रियापद असो) जेव्हां पुष्कळ भिन्नलिंगी नामांशीं संबद्ध असतें, त्या वेळीं जर तीं नामें निर्जीववाचक असतील तर त्यांपैकीं शेवटच्याशीं सरूप असतें. दुसऱ्या पक्षां तें नपुंसकलिंगीं अनेकवचनीं असतें; उदा. खालील वाक्यें पहा : त्याचा बाप आणि आई मोठीं भलीं आहेत, ढाकू आणि साळी

हीं दोघे बेकार होऊन आलीं (नवलकर, § ४८६, ५१७; ता. प. जोशी, § ५७४).

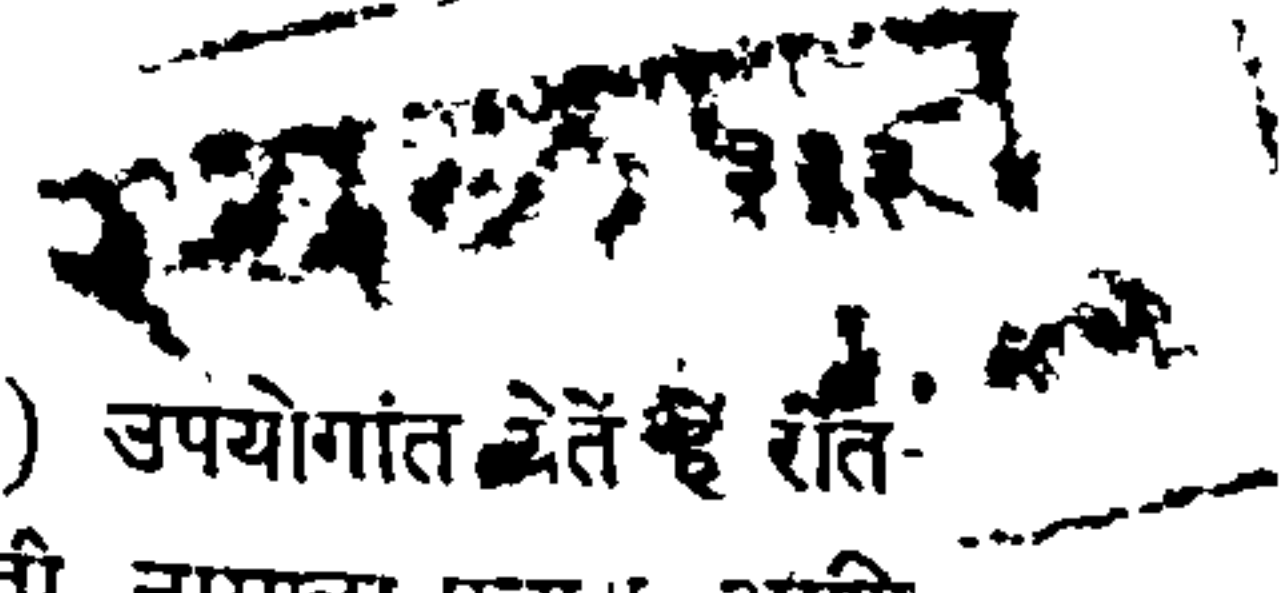
ह्याच स्वरूपाची एक व्यवस्था सिंघांतहि आहे; विधेय जर निर्जाव पदार्थांशीं संबद्ध असेल तर तें शेवटच्या नामांशीं सरूप तरी होतें किंवा अनेकवचनी होते; त्याचें लिंग मात्र भिन्न परिस्थितींत भिन्न होईल; पण सजीव पदार्थांशीं तें जर संबद्ध असेल तर पुंलिंगाचें प्राबल्य होतें; अर्थात् सिंघांत नपुंसकलिंग नाहीं हें विसरतां कामा नये (ट्रंप, पृ. ५१८); गुजरार्थीत हा सजीव आणि निर्जाव वस्तूतील भेद नाही; पण भिन्न-लिंगीं नामांशीं संबद्ध असलेलें विभय नेहमीं नपुंसक होतें (पहा टिस्टॉल, पृ. ३५, ९६); गुजरार्थीत आणि मराठींत नपुंसक अनेकवचन स्त्रीलिंगीं आदरार्थी उपयोगांत येतें हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे; उदा. मराठींत : बाईसाहेब आलीं असतीं पण....; गुजरार्थीत : राणी आव्यां छे ' राणीसाहेब आल्या आहेत ' (नवलकर, पृ. २७०, टिस्टॉल, पृ. ९६). ह्या दोन प्रकारांमध्ये अर्थात् कांहीं तरी संबंध असला पाहिजे. कोणाहि मनुष्याचें अप्रत्यक्षपणें नांव घेण्याकरितां नपुंसकलिंगाचा उपयोग करणें हें आदराचें लक्षण आहे; याच पद्धतीचा, अर्थात् उलट दिशेनें, अवलंब करून नपुंसकलिंगाचा विनयार्थक उपयोग होतो (पहा नवलकर, § ४८४, २).

मराठीतील नियम जैन प्राकृतालाहि तंतोतंत लागू पडतो (पहा याकोबी, *Ausgew. Erz.*, § ७९-८०); पण त्याच्या मागे मात्र हा नियम नेतां येत नाहीं असें दिसतें (पहा प्याय्यर, *Ved. u. Skr. Synt.* § १०१).

हिंदींत आणि ज्यांत नपुंसकलिंगाचा लोप झाला आहे अशा बहुतेक भाषांत जवळच्या नामांशीं तरी साहज्य येतें, मग तें पुढें येवो किंवा मागे गेलेलें असो, किंवा पुंलिंगाला प्राधान्य मिळतें (पहा केलॉग, § ८६३, ८७१; ग्रिअर्सन्, *Man. Kāśm.* § २५).

विभक्तिसारूप्य

§ २७२. जुन्या मराठींत गुणविशेषण सामान्यतः सर्व विभक्तींत विशेष्यांशीं सरूप असतें. आतांच्या भाषेत फक्त प्रथमेपुरतेंच हें साहज्य असतें. दोन्ही वचनीं आणि तिन्ही लिंगीं आतां एकच सामान्यविभक्तीचें म्ह. पुं. नपुं. सा. वि. चें एकवचनी रूप शिल्लक राहिलें आहे. ह्या रूपाच्या मागेमागे विशेष्य येतें आणि अर्थानुरोधानें जो कांहीं विशिष्ट शब्दयोगी प्रत्यय लागावयाचा तो विशेष्यालाच लागतो; उदा. मग मी हलक्या लोकांशीं बोलणार नाहीं; दुसऱ्या दिवशीं; आपल्या मित्रास; या इमारतीला दोन कोट रुपयांवर खर्च झाला (पहा, नवलकर § ५१५).

विशेषणाचें सामान्यविभक्तीचें रूप सडें (विनप्रत्ययाचें) उपयोगांत येतें हे रीत-सरच आहे; कारण नामावरून जी परोक्षविभक्ति होते ती नामाला प्रत्यय आणि त्याखेरीज एक स्वतंत्र शब्द लागून होते. पण सामान्यविभक्तीचे पुं. नपुं. एक-चें फक्त रूप सर्व ठिकाणीं कां यावे त्याची उपपत्ति लावणे अधिक कठीण आहे. बीम्सनीं गुणविशेषण सोपीं करण्याची जी सामान्य प्रवृत्ति आहे तिचा या ठिकाणीं संबंध आहे अशा तऱ्हेनें जे सूक्ष्म अवलोकन केले आहे ते पटते; पण त्यांनीं जी विक्षिप्त मानस-शास्त्रीय कारणें दिलीं आहेत त्याबद्दल मिक्लोझिश् यांनीं त्यांची योग्य हजेरी घेतलेली आहे (पहा बीम्स, २, पृ. २४०-२४३; मिक्लोझिश्, ११, पृ. ३५). ह्या रूपांचा विकास नक्की कसा झाला हें सांगणे फार कठीण आहे. कल्पनाशक्तिच लढवावयाची तर ती अशा तऱ्हेनें लढवितां येईल. सामान्यविभक्तीच्या पुं. नपुं. अनेक-चा एकवचनाशीं जो घोटाळा झालेला आहे त्याचें कारण असें सांगतां येईल की स्वरांच्या अनुनासिकत्वाला स्थिर स्वरूपच नाही; उलट पक्षीं सामान्यविभक्तीच्या पुं. नपुं. एकवचनी प्रत्ययाचा उपयोग स्त्रीलिंगीं होत असेल तर तो अनेकवचनी रूपाच्या अतिदंशाने झाला असेल; कारण तिन्ही लिंगीं शब्दांना सामान्यतः अनेकवचनीं सामान्यविभक्तीचें एकच रूप असतें.

वरील गोष्टीच्या समर्थनार्थ कोणतीही कल्पना दिली तरी ती सिद्ध करावयाला प्रमाणे नाहीत; कारण दुसऱ्या कोणत्याही भाषेत उपयुक्त अशा तऱ्हेचें ज्ञापक या ठिकाणीं मिळत नाही. पश्चिम विभागांतील भाषांत, म्हणजे गुजरातींत (अनेकवचनी-ओ प्रत्यय वगळून), राजस्थानींत (सामान्यविभक्तीखेरीज इतर परोक्ष विभक्तींत कांहीं थोडी अनिश्चितता आहे, पहा LSI, राज., पृ. ७, २२, ३७), पंजाबींत, सिंधींत, काश्मीरींत, सर्व विभक्तींमध्ये विशेषण आणि विशेष्य यांत सारूप्य असतें. पूर्व भागांतील सर्व भाषांत विशेषणाचीं रूपे पालटत नाहीत किंवा फक्त लिंगापुरतीं पालटतात (ता. प. LSI, प्राच्य हिंदी, पृ. १६, २२, २८, बिहारी, पृ. २६, ३८, ५०, ३८०); सिंहात ते अजिबात पालटत नाहीत (पहा गायगर § ४३). आतां हिंदी आणि लमाणी भाषा राहिल्या. मराठीप्रमाणेच त्यांच्यांत गुणविशेषणाचे प्रत्यय सोपे केले आहेत, मात्र भिन्नभिन्न प्रकारांनीं ते सोपे केले आहेत.

हिंदींत काला घोरा आणि काली बिल्ली ह्या शब्दसमूहांची पुढीलप्रमाणें रूपे होतात केलोंग, § १९९):

एकवचनः—साक्षाद्दि. काला घोरा, काली बिल्ली; सा. वि. काले घोरे, काळी बिल्ली.

अनेकवचनः—साक्षाद्भि. काले घोरे, काली विल्लियां; सा. वि. काले घोरों,
काली विल्लियां.

लमाणी भाषेच्या निरनिराळ्या बोलींत कलो मनुश् 'काळा मनुष्य', कलि मनुशिन
'काळी वाई', ह्या शब्दसमूहांचीं रूपें पुढीलप्रमाणें (मिक्लोझिश, ११, पृ. ३३-३५)
होतातः—

एकवचनः—प्रथमाः कलो मनुश्, कलि मनुशि; सा. वि. कले मनुशेस, कल्य
मनुशज (ग्रीक लमा. कलि मनु०)

अनेकवचनः—प्रथमाः कले मनुश्, कले मनुशज; सा.वि.कले मनुशें, कले मनुशजें.
जर मिक्लोझिशच्या कल्पनेप्रमाणें अंत्य व्यंजनाचा लोप झाल्यामुळें पुं. परो.
विभक्तीचीं रूपें सिद्ध झालीं आणि तीं *कलेस *कलें ह्यांच्या जागीं आलीं असे मानलें
तर मग ज्या एका गोष्टींत लमाणी, हिंदी आणि मराठी या भाषांत ऐक्य आहे असें
म्हणतां येईल त्याच गोष्टीच्या दृष्टीनें मराठी आणि हिंदी यांपेक्षां लमाणी भाषा भिन्न
आहे असें मानावें लागेल. त्यांच्यापैकीं प्रत्येकींत स्वतंत्र तऱ्हेनें गुणविशेषणांचीं रूपें
सोपी केलीं आहेत असें दिसते.

वाक्यांत शब्दांचा क्रम.

§ २७३. काव्यनाटकांच्या संस्कृतांत जरी शब्दांच्या क्रमाविषयीं कांहीं नियम
ठरलेले नाहींत, तथापि ह्या क्रमाविषयीं व्यवहारांत बऱ्याच अंशीं स्थिर स्वरूपाचे नियम
पाळले जातात. सामान्यतः कर्ता वाक्याच्या आरंभीं येतो आणि क्रियापद किंवा विभेय
अंतीं येते. अर्थविशेष दर्शविणाऱ्या शब्दसमूहांत विशेषण विशेष्यापूर्वीं येते (सामा-
नाधिकरण्याची गोष्ट निराळी, कारण त्यांत वास्तविक एका वाक्यांतलें विभेय दुसऱ्या
वाक्यांत प्रविष्ट केलें असतें). तथापि कांहीं तात्पुरत्या कारणांनीं ह्या शब्दांच्या क्रमांत
केव्हांहि स्थानांतर होणे शक्य आहे; ज्या शब्दावर जोर दिला आहे तो सहजस्फूर्तीनें.
मग त्याचें स्वरूप कांहींहि असो, वाक्यारंभीं येतो. ह्याला अपवाद म्हणजे फक्त केवल-
प्रयोगी अव्ययांचा असतो, कारण तीं वाक्यांत पहिल्या शब्दांच्या मागाहून किंवा
ज्या शब्दाच्या अर्थावर त्यांच्यामुळें जोर येतो, त्या शब्दांच्या पुढें वापरलीं जातात
(पहा ष्याय्यर, Ved. u. Skr. Synt., § २४७-२५०).

संस्कृतपेक्षां मराठींत विभक्तिरूपें पुष्कळ कमी आहेत तथापि जरूरीचें असें कोण-
तेंच रूप तिच्यांत कमी नाहीं; आणि शब्दांच्या क्रमाविषयीं संस्कृतांतील नियम
तिच्यांत शिळक राहिले आहेत.

§ २७४. नेहर्मांचा क्रम असा: कर्ता-कर्म(पूरक)-क्रियाविशेषण-क्रियापद; गुणविशेषण नामाच्या आर्भीं येतें; परोक्ष पूरक साक्षात् पूरकाच्या आर्भीं येतो; परिस्थितिदर्शक, स्थलवाचक आणि कालवाचक शब्द कर्त्याच्या मागोमाग येतात; उभयान्वयी अव्ययाचें स्थान वाक्यारंभीं असतें. वाक्यांतील भावनात्मक अर्थ बोधित करण्याकरितां शब्दक्रमाचा सामान्यतः कांहीं उपयोग होत नाहीं : 'माझी तरवार खोलीत आहे' या वाक्याचा अस्त्यर्थवाचक, उद्धारवाचक, प्रश्नार्थक, आणखी त्याच्या आर्भीं जर-(सं.यर्हि)युक्त वाक्य येईल तर संकेतार्थक म्हणूनहि त्याचा अर्थ होणे शक्य आहे (पहा नवलकर, § ४६६-४६७, जोशी, § ५३१-५३६).

संस्कृतपेक्षां मराठींत शब्दानुक्रम अधिक ठराविक स्वरूपाचा आहे. विभेयाच्या मानानें गुणविशेषण अधिक सोपें केलें असल्यामुळें त्याच्या स्थानामध्यें ओघानेंच आर्भक स्थैर्य येणें साहाजिक आहे; त्याचप्रमाणे कर्मणि-क्रियापदाच्या परोक्ष पूरकाला, म्हणजे क्रियेच्या खऱ्या कर्त्याला, संस्कृतांतसुद्धां वाक्यारंभीं घालण्याची प्रवृत्ति होती (पहा ष्याय्यर उ. नि § २४८); तो अर्थात् येथेंहि वाक्यारंभीं येतो आणि जिच्यांत भूतकालवाचक धातुसाभितांवरून झालेलें वाक्य क्रियापदयुक्त वाक्यांशीं सारूप्य पावतें अशा भाषेन हें अगदीं साहाजिक आहे. तीच अवस्था नामधारी शब्दयोगी अव्ययांची; हीं अव्यये म्हणजे कोणत्या तरी नामविभक्तियुक्त स्थितींत थिजलेले आणि परिस्थितिदर्शक किंवा बुद्धिगम्यसंबंधदर्शक असे शब्दच असतात; संस्कृतमध्ये अशा शब्दांची ज्या शब्दांच्या अर्थांत ते कांहीं तरी विशिष्ट अर्थ निर्माण करतात, त्या शब्दांच्या मागाहून येण्याची प्रवृत्ति असते (पहा Thommen, Die Wortstellung im nachved. Altind. u. im Mittelind., § ३२). हे शब्द मराठीतील शब्दामागून येतात आणि त्यांची जागा इतकी ठरून गेली आहे की कांहीं स्थळीं ते विभक्तिप्रत्यय आहेत असाच भास होतो.

तथापि ह्या क्रमाच्या बाबतींत थोडीबहुत मुभा असते आणि तीं अजिबात ज्यांना नाहीं असे शब्द म्हणजे संख्येनें अल्प असणारीं आणि विशिष्ट शब्दांवर जोर देणारीं अशीं केवळप्रयोगी अव्ययेच होत; उदा. च, जु. म. चि (प्रा. चिय), ही (सं. हि), पण (सं. पुनः, पा. पन, पुन). उदाहरणार्थ, पुढाल क्रम शक्य आहे : 'संपेल कोठून', 'पुस्तक मीं हरीला दिले', 'मुंबईहून रामा काल सकाळीं आला', 'पॅरिस शहरांत एकंदर चाळिसावर नाटकगृहे आहेत; आदितवारीं गदीं फार असते'. काय हें प्रश्नार्थक नपुंसकलिंगी सर्वनाम जेव्हां प्रश्नार्थक दर्शवावयाचा असेल त्या वेळीं वाक्यान्तीं येतें:

‘ आज पाऊस पडेल काय ? ’ पण ह्याखेरीज इतरत्र त्याची जागा नकी नसते : ‘ तो काय देईल ते घेऊन ये ’, ‘ काय हें भैय ! ’ (नवलकर, § ५७५); त्याचप्रमाणे ‘ तूं कां आलास ’, ‘ कां तूं आलास ? ’, यांपैकीं कोणतीहि रचना वक्ता अ पल्या इच्छेप्रमाणे करितो. नास्त्यर्थक वाक्यांत तर संस्कृतापक्षांहि मराठींत जास्त सवलत आहे; संस्कृतमध्ये कमी जास्त अंतरावर पण क्रियापदापूर्वी त्याची जागा असते आणि त्याच्या नंतर आल्याची उदाहरणे अगदीं क्वचित् पुढल्या काळच्या संस्कृतांत मिळतात (पहा Thommen, उ. नि., § १९-२२); मराठींत न सामान्यतः क्रियापदापूर्वी येते आणि कांहीं ठिकाणीं तर त्याचा पुढील क्रियापदाशीं एकजीव होतो; उदा. नाथि (सं. नास्ति), नव्हे < न होय, नसे < न असे, नाही < न आहे; नये नलगे यांतील क्रियापदरूपे तर ह्याच रूपांत फक्त आढळतात, ता. प. नको; ह्या शब्दांत प्रश्नार्थक सर्वनाम आहे, पण त्याला आतां क्रियापदप्रत्यय लागतात (पहा जोशी, § ३१७; नवलकर, § २६६ आ. पु.). तथापि ना हें पद वाक्याच्या अर्तीच येते आणि फक्त काव्यभाषेतच नव्हे (उदा. तेणें विशेषे कर्मातें त्यजावे ना, ज्ञाने. ३, १६८, तो कर्मबंध अंगीं वाजेल ना, उ. नि., ३, १७५, ‘ तो कर्माचा बंध शरिराला स्पर्श करणार नाही ’), तर चालू भाषेतहि रीतिभूतकाळीं किंवा संकेताधीं क्रियापदानंतर तें येते; उदा. करी ना, असता ना ‘ जर तो नसता ’. नास्तिवाचक शब्दाची अंत्यस्थानची जागा इतकी रूढ झाली आहे की तो पुष्कळ वेळां क्रियापदांत प्रत्ययापूर्वी घुसतो; उदा. द्वि. पु. एक. करीनास, तृ. पु. करीनात, इत्या. (पहा जोशी, § ६१३); ह्या भाषाप्रवृत्तीमुळे कोकणींत एक स्वतंत्र नकारार्थक क्रियापदप्रयोगच अस्तित्वांत आला आहे : निदना ‘ तो निजत नाही ’, निदनांत ‘ ते निजत नाहीत ’, निदनातलो ‘ मी निजत नव्हतो ’ (पहा LSI, मराठी पृ. २७१).

§ २७५. कांहीं किरकोळ बाबतींत फरक असेल, पण एरवीं हे नियम उत्तर हिंदुस्तानांतील सर्व भाषासमूहाला लागू पडतात; उदाहरणार्थ, गुजरातींतील शब्दानुक्रम खालीं लिहिल्याप्रमाणे: १ कर्ता, २ गौण पूरक, ३ साक्षात् पूरक, ४ विधेय शब्द. पण जोर देण्याकरितां हा क्रम पालटला तर चालतो (टिस्टॉल, पृ. ९५); विशेषण आणि क्रियाविशेषण हीं ज्यांच्या अर्थांत तीं विशेष दाखवितात त्या शब्दांच्या आधीं येतात (उ. नि., पृ. ३४, ७७); नकारार्थक न हा शब्द सामान्यतः क्रियापदाच्या आधीं येतो, पण मा हें निषेधार्थक अव्यय (मराठींत तें नाही) मागाहून येते आणि त्याचप्रमाणे त्याच अर्थां येणारा ना हा शब्दहि मागाहून येतो (पहा LSI,

(राज., पृ. ३४३). केलोंग यांच्या सविस्तर विवेचनावरून (Gramm. of the Hindi Lang., § ९१३ ते ९२९) ही रचना किती हिंदीसारखी आहे हें कळून येईल.

सर्व आर्यभारतीय भाषांत फक्त काश्मीरीचा (आणि प्रिअर्सन् यांच्या समक्ष सांगण्यावरून वायव्य हिमालयी भाषाविभागाचाहि) अगदीं निराळ्या तऱ्हेनें विकास झालेला आहे; आणि त्यावरून फार विलक्षण तऱ्हेनें तिच्यांत आणि पश्चिमयुरोपीय भाषांत, विशेषतः जर्मन भाषाविभागांत, साम्य दिसून येतें. प्रथमवाक्यांतील क्रियापद सामान्यतः दुसऱ्या स्थानीं येतें : 'सुह छुह गाटुल(लु) महन्युव(वु)' हें वाक्य शब्दशः फ्रेंच 'il est habile homme' किंवा जर्मन 'er ist (ein) geschickter Mann' 'तो आहे हुशार मनुष्य' ह्या वाक्याप्रमाणे आहे; गौण वाक्यांतील क्रियापद जर्मनप्रमाणेंच काश्मीरींत अंतीं येतें : 'योत्(तु)-ताम् झिंद रोझ तमिस कर आदर्,' ता. प. जर्मन 'so lang ich lebendig bleibe.' 'जोपर्यंत मी जिवंत आहे, तोंपर्यंत मी त्याला मान देईन' (पहा प्रिअर्सन्, Man. Kāśm. § ९७-९९). पण सहायक छुह याचें स्थान मात्र वाक्य कसेंहि असलें तरी भिन्न होतें असें दिसत नाहीं : ता. प. 'सुह छुह प्रथ रेत अकि फिरि द्वाह खेवान्' 'तो सामान्यतः माहिन्यांतून एकदा औषध घेतो' आणि 'त(च)ह छुख झानान् कुस् हकीम् छुह तस् द्वाह करान्' 'त्याला कोण औषध देतो तें तुम्हांला माहीत आहे काय?' (प्रिअर्सन्, उ. नि., शब्दसंग्रह, क्रमांक १७७३, १३२३; पण ता. प. उ. नि., क्रमांक ४६४ आणि ४६५). शिवाय या शेवटच्या वाक्यावरून असें लक्षांत येईल कीं पूरकांच्या आणि भातुसाभितांच्या छोट्या शब्दसमूहांत जुनी रचना शिल्लक रहाते; ता. प. केथपोठ् (ठि) हेकान् तिम् कोम्(मु) करिथ', जर्मन 'wie können sie die Arbeit tun?' 'कसें शक्तील तें काम करूं'; त्याच-प्रमाणें कारकदर्शक शब्द मराठींतील आणि संस्कृतमधील कारकदर्शक शब्दांप्रमाणेंच पुढें असतो : उदा. मूलस् अन्दर् 'भातूमध्ये'. मोलिस् सान् 'बापासह' (पहा प्रिअर्सन्, उ. नि., § १३); आतां राहिलें विशेषण; विभेयविशेषण नामाच्या आर्थां येतें, पण गुणविशेषण मागाहून येतें (उ. नि., § १९; ता. प. शब्दसंग्रह, क्रमांक ४६२, ४६५, ४६७ इत्यादि आणि वर दिलेल्या उदाहरणांपैकीं पाहिले). अर्थात् आर्यभारतीय भाषांपैकीं कोणत्याहि भाषेच्या नमुन्यावर ही शब्दरचना, म्हणजे आर्थां नाम आणि मागाहून विशेषण अशा तऱ्हेची पांचव्या शतकांतील असंगानें आपल्या संस्कृत ग्रंथांत उपयोगिलेली रचना (पहा सिल्व्हॅं लेव्हींनीं संपादित आणि

भाषांतरित महायानसूत्रालंकार, २, उपो., पृ. १२), झालेली नाही. हा ग्रंथकार पेशावरमध्ये जन्मलेला होता आणि फक्त इराणच्या भाषेतच त्याला अशा तऱ्हेची रचना ऐकण्यांत येणं शक्य होतं.

गौणवाक्य

§ २७६. संबन्धी (संकेतार्थक इत्यादि) क्रियाविशेषणांनी युक्त किंवा संबन्धी सर्वनामांनी युक्त अशा वाक्यांखेरीज मराठींत बहुधा दुसऱ्या तऱ्हेचीं गौणवाक्ये येत नाहीत. पुष्कळ वेळां अर्थदृष्ट्या उत्पन्न होणारे गौणत्व गौणवाक्य वर्ज करण्याची जी एक भाषाशैली (parataxe) निच्यासारख्या प्रकारांनी दर्शविले जाते.

त्यांपैकी पहिला प्रकार म्हणजे सं. त्वा-च्या धर्तीवर (ता. प. § २६४) ऊन-प्रत्ययान्त अव्ययावर अवलंबून असलेला शब्दसमूह वाक्यांमध्ये घालणं हा होय : ' तो असं बोलून गेला ' ; ह्या दुसऱ्या वाक्याचा कर्ता मुख्य वाक्याहून भिन्न असणं शक्य आहे : ' भेट होऊन वर्ष लोटलं '.

दुसरा प्रकार म्हणजे पूर्वानुवादक ' हें ' किंवा विशेषणात्मक 'असें' ह्या शब्दांचा उपयोग करणं. ह्या सर्वनामांचा सामान्यतः पूर्वनिर्दिष्ट नामांचा संकलित निर्देश करण्याकडे उपयोग होतो : उदा. रामा, कृष्णा आणि विनू हे (किंवा असे) तेथे बसलेले होते. नामें अनिर्बद्धप्रथमान्त ठेवून सर्वनामांनाच फक्त विभक्तिप्रत्यय लावूनहि हाच प्रयोग होतो : ' हत्ती, घोडे आणि बैल ह्यांस चारा घाला '. पूर्वानुवादक नपुंसकलिंगी सर्वनामांच्या साहाय्यानें सर्व वाक्याचा संक्षिप्त निर्देश करण्याप्रमाणेंच हें आहे : उदा. ' रामा गेला असें त्यानें ऐकलें ' (ह्याचा अर्थ : ' रामा गेला; हें त्यानें ऐकलें '); मी तुझे काम करीन असें तो म्हणाला, त्या मुलीची आई लबाड नव्हे.. हें तुझ्यानें कशावरून सांगवेल (पहा नवलकर § ५६६, जोशी, § ५४५, ६२८ a) अर्थातच ' यास्तव ' ' त्यामुळे ' अशा तऱ्हेच्या शब्दयोगी अव्ययांसह पूर्वानुवादक सर्वनामांचा उपयोग करता येतो, हें उघड आहे.

वर जे दोन प्रकार सांगितले ते दोन्ही दोन वाक्यांमध्ये येणाऱ्या 'म्हणून' ह्या उभयान्वयी अव्ययाच्या उपयोगांत समाविष्ट होतात. म्हणून हें वास्तविक 'हें म्हणून' ह्याच्या जागी येतं ('हें म्हणून'हि उपयोगांत येतं) आणि त्याचा मूळ अर्थ 'असें म्हटल्यावर' असा आहे तरी 'त्यामुळे' किंवा 'को' याचा जो अगदीं सर्वसामान्य अर्थ आहे तोसुद्धा त्याला येतो (नवलकर, § ३५७, ४, § ६६७, ६६८). या शब्दाचा मूळचा अर्थ इतका पूर्णपणें नष्ट झाला आहे की त्याचा पूर्वानुवादकाचा

पर्यायशब्द म्हणून उपयोग होतो; उदा 'आंबा म्हणून फार चांगलें फळ आहे.' द्राविडी भाषांत देखील याच अर्थी सांगणें याचें वाचक क्रियापद उपयोगांत येतें ही गोष्ट जरा महत्त्वाची आहे म्हणून सांगितली पाहिजे (पहा किटेल, *Gramm. of the Kannada Lang.*, व्हॅसो, *Man. de la langue tamoule*). ने. वं. व तिच्या जवळची अनार्य वोदो यांतहि असाच उपयोग होतो (केल्लेग, *Gramm. of the Hindi Lang.*, § ८८९ अँडर्सन, *JRAS*, १९१३, ८७१ आ. पु.). ह्या प्रयोगांच्या जोडीनेच तां-प्रत्ययान्त भातुसाभित अव्ययें, वा-प्रत्ययान्त आणि ला-प्रत्ययान्त भातुसाभितांवरून झालेलीं तुमन्ते आणि णेप्रत्ययान्त भातुसाभितें (यांचा उपयोग वर § २६२ आ. पु. येथें सांगितला आहे; पहा नवलकर, § ६७०) यांचा ह्याच अर्थी उपयोग होतो हें सांगितलें पाहिजे.

अशा तऱ्हेने वाक्ये जोडण्याची इतकी पूर्ण मुभा आहे की कोणत्याहि वाक्याचा अगदीं एखाद्या नामाप्रमाणें उपयोग करणें शक्य आहे; उदा. 'मी येईपर्यंत त्याला वाट पहाण्यास सांग.' '

संबंधिसर्वनामयुक्त वाक्यांतसुद्धां एक तऱ्हेचा स्वतंत्रपणा अवशिष्ट असतो; किंबहुना अगदीं प्रधान वाक्याप्रमाणेंच त्याचा अर्थ होतो; एवढेंच काय पण त्याच्यांत संबंधी सर्वनाम किंवा क्रियाविशेषण नसलें तरी चालतें; आणखी एक विशेष म्हणजे दोन वाक्यांना समान असें जें नाम असतें तें संबंधिसर्वनामयुक्त वाक्य आर्भी येतें म्हणून त्याच्यांतच आवर्जून घालतात. प्रधान वाक्य मात्र सामान्यतः मागाहून येतें म्हणून त्याच्यांत पूर्वानुवादक सर्वनाम नियमानें घालतात. 'जो मुलगा मीं काल पाहिला तोच हा आहे' हें वाक्य 'मुलगा मीं पाहिला तोच आहे' किंवा 'मीं पाहिला तोच मुलगा आहे' या वाक्याहून यत्किंचितहि भिन्न नाहीं (पहा जोशी, § ६२८b, ता. प. नवलकर, § ५५४); हीच गोष्ट 'जर पाऊस पडत असला तर येऊं नको आणि 'मी लिहित नसलों तर मात्र मला येऊन भेट' यांचीहि आहे (नवलकर, § ६१४).

§ २७७. फक्त अलीकडल्या काळीं 'जें' (ता. प. सं. यत्) ह्या प्रधानवाक्या-नंतर येणाऱ्या अव्ययानें किंवा 'की' या अव्ययानें युक्त अशा गौणवाक्याचा एक प्रकार उत्पन्न झाला आहे. तथापि मराठींत परोक्षनिर्देश नाहीं: उ. 'साहेबीं सेवकास पुसिलें की आपले पिते. यांणी इ. '; 'प्रसन्न होऊन बोलिला जे तुझ्या वंशांत....' (ता. प. नवलकर; पृ. २०४, २०५; ता. प. २९८, ३५७). आतांच्या काळीं जें-चा

प्रचार लुप्त झाला आहे, पण त्याच्यावरून जें-चा प्रचार की-च्या आर्भी होता असे सिद्ध होत नाही. की या उभयन्वयी अव्ययाच्या भर्तीवरच कदाचित् जें हें सिद्ध झालें असेल. तें कांहींहि असो, मराठीतील की हा शब्द हिंदुस्तानी कि-शब्दावरून बहुधा घेतलेला आहे. हा हिंदुस्तानीतील कि हासुद्धां अलीकडला शब्द आहे आणि तो परभाषतून आला असल्याचा संशय येतो. कांहीं झालें तरी हें अव्ययच मुळीं हिंदुस्तानांत अलीकडे प्रचलित झालें असल्यामुळें फारसी कि किंवा कि याचा जो जिकडे-तिकडे वृद्धिगत असलेला प्रचार आहे त्याची आठवण झाल्याखेरीज रहान नाही. हीच उभयान्वयी अव्यये तुर्कीतहि वाहेरून आलेली आहेत आणि या तुर्कीत संबधिसर्वनामयुक्त वाक्ये बहुधा नसतात हीहि गोष्ट विश्रुत आहे (पहा मिर्झा कासेम बंग, Gram. der Turkish-Tatarischen Spr., त्सेकर यांचें भाषांतर, पृ. २३५ आणि २३६; गोतिओ यांनी सांगितलेली माहिती).

मराठीत अगदीं स्वतंत्रपणें ह्या प्रयोगाचा जर विकास झाला नसेल तर अशाच तऱ्हेचे प्रयोग दुसऱ्या आर्यभारतीय भाषांत आढळवेत यांत कांहीं नवल नाही. गुजरातीत सुद्धां पूर्वानुवादकाचा प्रयोग होतो आणि सबधिसर्वनामयुक्त वाक्याला तिच्यांत अग्रस्थान मिळने; पण 'के-'युक्त गौणवाक्याला मात्र तिच्यांत कमी शुद्ध लेखतात (पहा टिस्टॉल पृ ९५, ९६, ९९). सिंधीत सामान्यतः गौणवाक्ये प्रधान वाक्यांच्या आर्भी येतात; तथापि संबधिसर्वनामयुक्त वाक्य प्रधानवाक्याच्या मागाहूनहि येऊं शकते आणि 'कि,' 'जो,' 'त' यांनी युक्त अशीं गौणवाक्येहि तिच्यांत आहेत; पण परोक्षनिर्देश तिच्यांत नाही (पहा ट्रंप, पृ. ५२१, ५२५, ५२६, ५२८). हेंच वर्णन हिंदीलाहि लागू पडते (पहा केलॉग, उ. नि., § ८८३ आ. पु.) काश्मीर-सुद्धा संबधिसर्वनामयुक्त वाक्य दर्शकसर्वनामयुक्त प्रधानवाक्याच्या आर्भी येतें, पण 'झि' (की) या शब्दानें मात्र सर्वतऱ्हेच्या गौण वाक्यांचा प्रारंभ होतो (प्रिअर्सन् Man. Kāśm., शब्दसंग्रह, पहा यिह(२) आणि झि).

उपसंहार

§ २७८. मागील विवेचनावरून फलितार्थ असा निघतो की प्राकृत भाषेतून मराठीत जी एक भाषिक घटना आली आहे तिच्यामध्ये कोणत्याहि दृष्टीने महत्त्वाचा फेरबदल झालेला नाही.

अगदीं सर्वांत प्राचीन अशा ज्या कालविभागापर्यंत आपणांस जाऊन पोहोचतां येतें त्यामध्येच भारत-इराणीय भाषासमूहापैकीं एक जुनी (म्ह. वैदिक) भाषा हिंदुस्थानांत येऊन विकारोन्मुख झाली होती. ऋ हा स्वर म्हणजे बोलणारांना रूपांतराच्या कसरतीचे ज्या-वरून प्रत्यक्ष उदाहरण मिळेल असा एकटाच राहिलेला व्यंजनश्रुति स्वर; त्याचा ऋग्वेदांतच लोप होऊं लागल्याचें निदर्शन मिळतें; अशोकलेखांतहि शब्दरूपें, त्याच-प्रमाणें वर्णोच्चार, ह्यांच्यांत अतिशय मोठाले फरक झालेले दिसतात. प्राकृतांत जुन्या भाषेचे जे अवशेष राहिलेले होते, त्यांवरून मराठीनें एक भाषिक पुनर्घटना केली आहे एवढेंच. इतर आधुनिक आर्यभारतीय भाषांत, निदान सिंधुनदीच्या पूर्वेस बोलण्यांत असलेल्या भाषांत, सामान्यतः ज्या भर्तीवर पुनर्घटना झाली आहे त्याच भर्तीवर मराठीतहि झाला आहे. सिंधलांत, लमार्णांत आणि वायव्य हिमालयी बोलींत जो विकास झालेला आहे तो आर्यभारतीय भाषासमूहाच्या सामान्य विकासाशीं कांहीं अंशीं जुळतो हें खरें; पण त्यांपैकीं प्रत्येकींत अनेकदृष्ट्या विशिष्ट असे नवीन प्रकार दिसून येतात. उलट पक्षीं बहुतेक सर्व राहिलेल्या भाषा प्राकृतांतील बहुविध साधनग्रंथांवरून ठरणान्या एकाच मूळ स्कंधभाषेतून निघाल्या आहेत आणि त्यांचा अगदीं एका नमुन्याचा विकास झाला आहे; आणि म्हणूनच या भाषांना प्राकृतोद्भव असें म्हणावयास हरकत नाही. मूळभाषेहून त्यांच्यांत जे कांहीं किरकोळ भेद दिसून येतात, त्यांच्या बाबतींत भिन्न भाषांत जर पुष्कळदा मेळ दिसून येत असता तर त्यांच्यांत विभाग-व्यवस्था लागली असती, पण तशी ती लागू शकत नाही.

उदाहरणार्थ, भूगोलदृष्ट्या रोजारीं असलेल्या गुजरातीशीं जरी मराठीचें पुष्कळ दृष्टीनें साम्य आहे, तरी पण त्या दोघींत पुष्कळ भेद आहेत. द्वित्व पावलेल्या व्यंजनांपूर्वीं जो स्वरांत फरक पडतो तो मराठींत व गुजरातींत आणि मध्यभागच्या आणि पूर्व-भागच्या भाषांत एकतन्हेचाच असतो; या बाबतींत ह्या भाषांत आणि सिंधी, पंजाबी आणि पश्चिम हिंदी यांच्यांत भेद आहे. अनुनासिक + स्पर्श हा संयुक्त वर्ण जर

काठ अविकृत राहत असेल, तर तो मराठीच्या जोडीने फक्त गुजराठीत राहतो. मराठीत, गुजराठीत आणि पश्चिम भागच्या भाषाविभागांत आद्य आणि द्वित्व पावलेला व शिल्लक राहतो आणि द्विस्वरांतर्गत न आणि ल मूर्धन्य होतात. पण या बाबतीत विभाग अंशतः वेगवेगळे पडतात; सिंहलीत व रहातो पण न-मध्ये आणि ल-मध्ये विकार होत नाही; उलट पक्षां ओरिया जरी प्राच्य भाषाविभागांतली आहे तरी तिच्यांत द्विस्वरांतर्गत ल-चा मूर्धन्य ल होतो. त्याशिवाय मराठीत आणि गुजराठीत छ-वर्णांच्या भिन्न विकृति असतात; कारण मराठीत आणि कांहीं विलग बोलींत, विशेषतः पूर्व टोंकांच्या बोलींत, स होतो. त्याचप्रमाणे प्राकृतमधील पुष्कळसे अंत्य संयुक्त स्वर आणि अर्थात् पुष्कळसे प्रत्यय मराठीत आणि हिंदीत एकच असतात; पण गुजराठीत आणि इतर पश्चिम भागांतील भाषांत वरील ठिकाणचे संयुक्त स्वर आणि प्रत्यय भिन्न असतात.

रूपसिद्धिदृष्ट्या मराठी आणि गुजराठी ह्या दोनच भाषांत जुनीं तीन लिंगे शिल्लक राहिली आहेत. फक्त ह्याच भाषांत दर्शकसर्वनामांच्या प्रथमेचीं रूपे होतांना अतिदेशाने सामान्यविभक्तीचे त-युक्त अंग घेऊन त्याला प्रत्यय लागतात (ता. प. § २०३). मराठीतील -ला-प्रत्ययान्त भू.भा.ला गुजराठीत प्रतिरूप मिळते आणि त्याचप्रमाणे वायव्य बोलींत आणि प्राच्य भाषाविभागांतहि मिळते. पण भविष्यकाळाच्या रूपाच्या बाबतीत मराठी गुजराठीहून भिन्न आहे आणि राजपुतान्यांतील बोलींना ती जवळ आहे. ह्याच बोलींप्रमाणे तिच्यांतील भातुसाधितनामंण-युक्त असतात आणि गुजराठीतील आणि पूर्वभागाच्या बोलींतील भा. सा.प्रमाणे व-युक्त नसतात; उलट पक्षां तिच्यांतील वर्तमानकाळाच्या रूपांच्या बाबतीत गुजराठीहूनच नव्हे, तर राजपुतान्यांतल्या बोलींहूनहि ती भिन्न आहे; आणि -असि, -अंति, -अंतु ह्या प्रत्ययांचे मराठीत जे अवशेष राहिले आहेत, त्यांना दाखला फक्त पूर्वभागाच्या बोलींतच मिळतो.

§२७९. तेव्हां मराठी ही कोणत्याहि एका भाषाविभागाशीं सर्वांशांनीं संबद्ध नाही आणि विशेषतः एकट्या मराठीत सांपडणारीं अशीं लक्षणे फारच थोडीं आहेत. उच्चाराच्या दृष्टीनें तर या भाषेत सर्वांत कमी वैशिष्ट्य आहे आणि तिच्यांत विशेष सांगण्यालायक गोष्ट म्हणजे पुढे येणाऱ्या स्वराच्या उच्चारावरून तिच्यांतील तालव्याच्या उच्चारांत जो फरक होतो तेवढाच काय तो; आणि ह्या बाबतीत सुद्धां तिच्यांत एक मामुली नवीन प्रकार उद्भूत झाला असें नसून हा एक एका जुन्या भाषिक पायाचा अवशेषच आहे असें

म्हणतां येईल. नामरूपांच्या दृष्टीने इतर सजातीय भाषांत आणि हिच्यांत फक्त प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यये कोणतीं लागावयाचीं एवढ्यापुरताच भेद दिसून येतो आणि हा भेद खरा म्हटला तर शब्दकोशविषयक आहे. माझा, तुझा, हीं षष्ठीचीं रूपे आणि ऊन-प्रत्ययान्त धा. सा. अव्यये एवढींच काय तीं मराठीतील विशिष्ट रूपे म्हणून सांगतां येतील. हीं रूपे आणि त्यांचे प्रयोग मराठींत इतर भाषांच्यापेक्षां पुष्कळ वेळां अधिक जुन्या स्वरूपाचे दिसतात; पण हाहि नुसता स्थित्यंतरकाळचा प्रकार दिसतो. जर मराठींत नवीन प्रवृत्ति दिसून येत असतील तर त्या म्हणजे कर्तारिभूताची होत असलेली उत्पत्ति, अस्-धातूचा नियमसिद्ध उपयोग होणे, विभेयविशेषणांचीं रूपे सोपीं होणे आणि वाक्यांतील घटकावयवांच्या जागा थोड्याबहुत निश्चित होणे ह्या होत. ह्या प्रवृत्ति जरी बऱ्याच अंशाने स्वयंस्फूर्तीनेच झालेल्या आहेत, तथापि लेखभाषेच्या संस्काराने त्या वृद्धिगत झाल्या आहेत; कारण लेखभाषेत इतर भाषांतून, विशेषतः हिंदीतून आणि इंग्रजीमधून (इंग्रजीविषयी जोशी, पृ. ४४, पहा), पुष्कळ गोष्टी नवीन आल्या आहेत. या प्रवृत्तींचे मूळ कांहींहि असो, मराठींत आज जरी इतर भाषांच्या मानाने पुष्कळ जुने-पुराणे भाग शिल्लक राहिले आहेत तथापि या प्रवृत्तींच्या परिणामांमुळे रूपासिद्धिदृष्ट्या आणि वाक्यरचनादृष्ट्या अधिक लवकर विकासावस्था प्राप्त झालेल्या इतर आर्यभारतीय भाषांना मराठी हळूहळू गांठणार अशीं लक्षणें दिसत आहेत.

परिशिष्ट १

जुन्या मराठीतील कांहीं लेखांबद्दल टिप्पण

§ २८०. विश्ववृत्ताच्या १९०७ च्या जानेवारी महिन्याच्या अंकांत कोल्हापूर संस्थानांतील चिकुडें गांवीं सांपडलेला एक ताम्रपट श्री. राजवाड्यांनीं प्रसिद्ध केला आहे. त्यावर पुढीलप्रमाणें लेखनकाल दिला आहे: भाव संवत्सरे वैशाखमासे कृष्णपक्षे भौमदिने अष्टम्यां तिथौ. श्री. राजवाड्यांच्या मते हा काल शके ६५८ शीं जुळतो. कालनिश्चयाचा प्रश्न जरी सोडून दिला तरी इतर अडचणी उद्भवतात. श्री. राजवाडे हा लेख मराठीत आहे असें म्हणतात त्याप्रमाणें तो नाहीं, यामुळे या अडचणींचें स्वरूप कमी जाचक भासतें. ह्या लेखाची भाषा शुद्ध आणि अशुद्ध संस्कृताची अशी एक विलक्षण खिचडी आहे; कांहीं रूपे मराठीसारखीं किंवा कदाचित् कानडीसारखीं सुद्धां असावींशीं वाटतात (दोन स्थळीं कानडीचा विशिष्ट -लुप्रत्यय दिसून येतो). मगिलु (मार्ग-) 'रस्त्यावरचा', या विशेषणांत, कुडो (म. कुडव, सं. कुडप- 'एक माप'), देवुल (म. देउळ, सं. देवकुल-), नावी (म. न्हावी, सं. नापित-), या नामांत, करित या वर्त. धातुसाभितांत, आणि करवुन करवुतन 'करून', मनवुनु 'मान देऊन', ह्या अव्ययांत मराठीचीं रूपे दृग्गोचर होतात असें वाटतें.

पण श्री. राजवाड्यांच्या सारख्या छातीठोक संपादकांना सुद्धां ज्या अर्थी या लेखांत पुष्कळ दुर्बोध भाग राहिला आहे असें वाटतें, त्या अर्थी ह्या लेखाचा फारसा उपयोग न करणेंच युक्त आहे.

§ २८१. मराठीतील सर्वांत जुने लेख म्हणजे म्हैसूरसंस्थानांतील श्रवणबेळ गोल येथें दोन ठिकाणीं आलेले शिलालेख होत. ह्या लेखांचा लेखनकाल जास्तीत जास्ती म्हणजे क्रिस्तोत्तर १११८ आहे. ते लेख असे:—

श्री चावुंडराजें करवियलें ('श्रीचासुंडराजानें करविलें').

श्री गंग राजे सुत्ताले करवियलें ('श्रीगंगराजानें तटाचें भिताड ? करविलें').

या शिलालेखांचें सरते शेवटचें संशोभन हुळ्ळु यांनीं एपिग्राफिया इंडिका, ७, पृ. १०९ वर केलें आहे.

§ २८२. यानंतर शके १०५१ वर्षीं लिहिलेला भूलोकमल्लाचा मानसोल्लास किंवा अभिलषितार्थचिंतामणि या ग्रंथांत मराठी गद्याचे कांहीं खंड सांपडतात. विश्ववृत्ताच्या १९०७ जुलैच्या अंकांत श्री. राजवाडे यांनीं दोन्ही उतारे दिले आहेत; ते असे :

जेणें रसातळांणु मत्स्यरूपें वेद आणियले मनुशिवक वाणियले तो संसारसागरतरण मोह[हं]ता रावो नारायणु (श्लो. २१४३) 'ज्यानें रसातळांतून मत्स्यरूपानें वेद आणलें (आणि) मनु आणि शिव यांचें वर्णन केलें, तो संसारसागरांतून तरून नैणारा, मोहनाश करणारा राजा नारायण'. दुसरा खंड फार अस्पष्ट आहे:

जो गोपिजणें गाइजे (शुद्ध केलेला पाठ; राजवाडे, मायिजे) बहु परि रूपें निन्हांगो (पुढील कळत नाहीं....श्लो. २१६२) 'ज्याचें गोपीनीं पुष्कळ गान केलें आहे, पण ह्पदृष्टया जो शरीरहीन आहे'.

§ २८३. परेळ येथें अपरादित्य शिलाहाराचा शके ११०९ (११८६ इ.स.)चा संस्कृत शिलालेख आहे. त्याच्यानंतर एक शाप आहे. त्याचें भगवानलाल इंद्रजीनीं प्रकाशित केलेलें मूळ येणेंप्रमाणें (JBRAS, १२, पृ. ३३४):

अथ तु जो कोणुहुवि (चि ?) ए शासन लोपि तेच्या वैद्यनाथदेवाची भाल सकुटुंबी आपडें । तेहाचि माय गाढवें झ X X 'पण जो कोणी हा लेख पुसून टाकील त्याच्यावर आणि त्याच्या कुटुंबावर वैद्यनाथदेवाचा भाला पडेल....'

§ २८४. एपिग्राफिया इंडिका, १, ३४३-३४६, यांत खानदेशांतील पाटणा किंवा पाटण येथें सांपडलेला शक ११२८ चा शिलालेख आहे. त्यांतील बराचसा भाग मराठींत आहे, पण कीलहॉर्ननीं त्याचा अर्थ लागत नाहीं म्हणून तो सोडला होता. श्री. राजवाडे यांनीं १९०७ मध्ये तो लावून धुळ्याच्या प्रभातमध्ये प्रसिद्ध केला. त्यांतील मराठी भाग कीलहॉर्नच्या पाठापेक्षां निराळा आहे, एवढेंच नव्हे तर त्याच्या आर्षांच्या भाऊ दार्जीच्या (JBRAS, १, पृ. ४१४ आ. पु.) पाठापेक्षांहि निराळा आहे. श्री. राजवाड्यांनीं दिलेले मराठी मूळ आणि त्याचें भाषांतर पुढें दिलें आहे:

[२२]....इयां पाटणीं जें क्रेणें उघटे तेहाचा असि आइं जो राउला होंता ग्राहकापासीं तो मढा दीन्हला । ब्राह्मणां जें विकतेयापासीं ब्रह्मोत्तर तें ब्राह्मणीं दिन्हलें । ग्राह-[२३]कापासीं दामाचा वीसोवा आसुपाठी मगरें दीन्हला ॥ जलादाइयां बैलां सिद्धवे ॥ बाहीरिला आसुपाठी गिभवें ग्राहकापासीं पांच पोफली ग्राहकापासीं ॥ पहि-[२४]लेआ घाणेआ दाणाची लोटि मठा दीन्हली ॥ जेती घाणे वांहति तेतीयां प्रति पली पली तेला ॥ एथ जें मविजे तें मढीचेन मापें मवावें मापाउ मढा अर्द्ध ॥ अर्द्ध [२५] मापहारी । तूपाचें सूक । तथा भूमिः॥चतुराघाटविशुद्ध ॐ दुग्रामु पषम वालेआ कामतु मध्ये वडबुंधु ॥ पुकलबुंधु ॥ पंडितांचा कामतु । चीतेग्रा-[२६]मी चाउरा ॥ भामोजिचीआ सोढिआं ॥

‘ ह्या पाटणशहरांत जो माल बाजारांत विकवयाला येतो त्याच्या वरील ‘ असि ’ नांवाचा जो कर राजवाड्यांत आयस्थानीं ग्राहकनामक कामदारापाशीं जमत होता, तो मठाला दिला आहे. ब्राह्मणांना (राजवाडे, °ची) माल विकणाऱ्या दुकानदाराकडून (राज. °पाशीं) जी दक्षिणा मिळेल (राज. जी पैशाची शिल्लक राहिल) ती ब्राह्मणांनीं मठाला दिली. मगर आडनांवाच्या घोडेस्वाराकडे दामाचा जो विसावा हिस्सा दिला होता, तो त्यानें मठाच्या प्रीत्यर्थ ग्राहकनामक अधिकान्याकडे दिला. (राज. देण्याचा करार केला). मठाला पाणी पुरविणाऱ्या बैलांस ग्राहकनामक अधिकान्यानें तयार ठेवावें. गिधव नांवाच्या घोडेस्वारांनै शहरवाहेरील मालावरल्या कराच्या पैशाचा विसावा हिस्सा ग्राहकनामक अधिकान्याकडे मठाच्या उपयोगार्थ दिला (राज. द्यावयाचा करार केला). खालील (राज. वरील) पांच करार ग्राहकनामक अधिकान्यापाशीं झालेले आहेत. तेव्हाच्या पहिल्या घाण्याला दाण्याचा जो प्रवाह उखळींत घातला जाईल तो (राज. त्याचें तेल व पेंड) मठाला दिला (राज. देण्याचा हुकुम झाला) आहे. जितके घाणे चालतात तितक्यांकडून एक एक पळी (चार तोळे) तेल मठाला दिलें (राज. मिळावें म्हणून). ह्या मठांत जें तेल मोजावयाचें तें मठाच्या मापानें मोजावें. तेल जें द्यावयाचें त्यांतील अर्धें मठाला (राज. तेल ज्या मठांत ओतावयाचें त्यांत अर्धें तेल ओतावें). अर्धें मापान्याला द्यावें. तुपावरील सूंक नांवाचा कर (मठाला दिला). त्याचप्रमाणें खालील चतुःसीमेंतील जमीनः ओढुगांव, पश्चिमेस बाल्याची जमीन (कामतु ?), मध्यें वडाचा बुंधा, पुकलाचा बुंधा, पंडितांची जमीन (कामतु ?), चीतेग्रामीं एक चाहुर; भामोजी डोंगराच्या सोडी ’.

§ २८५. वाङ्मयांतील उताऱ्यांखेरीज ज्या इतर लिखाणाचा यथें विचार केला आहे त्यापैकीं एकच शिलालेख राहिला आणि तो म्हणजे शके ११९५-११९९ चा पंढरपूरचा शिलालेख. हा सोलापूर गॅझेटियर (Gaz. of the Bombay Pres., २०, पृ. ४२१-४२२) येथें दिला आहे आणि श्री. राजवाडे यांनीं ग्रंथमालेच्या १९०५ च्या एप्रिलच्या अंकांत तो शोधून छापला आहे. त्यांतील मराठी भागाचा प्रारंभ असा आहे:

[३] स्वस्ति श्री सकु ११९५ श्रीमुखं संवत्सरे फागनिपुर श्रीविठ्ठलदेवरायासि तिसासिति (?) फुलें दांडे आचंद्रार्क चालवेआ नाना भक्ति मालीआं दत्त पैकाचा विवरु । राजवाड्यांनीं याचा अर्थ असा केला आहे:

‘ फागनिपुरच्या विठ्ठलदेवरायाकरितां....फुलें आणि काळ्या, आचंद्रार्क चाल-विण्याकरितां, भक्तांच्या अनेक संघांनीं दिलेल्या वस्तूंचा तपशील ’.

राहिलेला लेख इतका त्रुटित आहे की तो येथें उतरण्यांत कांहीं अर्थ नाही.

परिशिष्ट २ (भाषांतरकाराचें)

प्रो. ब्लोक् यांच्या ग्रंथाची योग्यता:—ह्या ग्रंथापूर्वी आधुनिक आर्यभारतीय भाषापैकीं कांहीं थोड्या भाषांचा स्वतंत्रपणें किंवा तुलनात्मक अभ्यास झालेला होता; बीम्स, हर्नले, भांडारकर आणि ग्रिअर्सन् ह्या विद्वानांनीं आधुनिक भारतीय भाषांवर पुष्कळ परिश्रम केले आहेत. परंतु सर्व भारतीय भाषांचें एकत्रित स्वरूपाचें ऐतिहासिक आणि तुलनात्मक निरीक्षण ब्लोक्नीच प्रथमतः केलें आहे. प्रो. मेय्ये यांच्यासारख्या भाषाशास्त्रज्ञाजवळ त्यांचें भाषाशास्त्राचें आणि प्रो. सि. लेव्हीजवळ संस्कृत आणि प्राकृत या भाषांचें अध्ययन झालें. इ. स. १९०५ मध्ये त्यांनीं दुसऱ्या दोन सहायकांच्या मदतीनें केलेल्या ब्रुग्मान यांच्या भारत-युरोपीय भाषेच्या संक्षिप्त तौलनिक व्याकरणाचें फ्रेंच भाषांतर प्रकाशित झालें. १९०६ सालीं संस्कृत-मधील नामविभेय वाक्यांवर त्यांचा निबंध प्रकाशित झाला. प्रस्तुत ग्रंथ अंशतः १९१४ सालीं आणि अंशतः १९२० सालीं प्रसिद्ध झाला आणि ह्या विषयाची पूर्तता १९३४ सालीं त्यांनीं आपल्या 'आर्यभारतीय भाषा' ह्या ग्रंथानें केली. भारतीय भाषांच्या अभ्यासाकरितां ते १९०८ सालीं मुद्दाम हिंदुस्थानांत येऊन दोन वर्षे राहिले होते. अशा योग्यतेच्या आणि अत्यंत परिश्रमी विद्वानाच्या ह्या ग्रंथामुळें भारतरयुरोपीय भाषाशास्त्राच्या एका नवीन दालनाला प्रारंभ झाला आहे. प्रो. टर्नर, प्रो. चतर्जी, प्रो. कत्रे, इत्यादि अभ्यासकांच्या ग्रंथांना त्यांच्याच ग्रंथापासून स्फूर्ति मिळाली असें म्हणण्यास कांहींहि हरकत नाही.

जगद्विख्यात भाषाशास्त्रज्ञ आणि प्रो. ब्लोक यांचे गुरु प्रो. मेय्ये ह्यांनीं Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, १९१८, क्रमांक ६६ मध्ये पृ. ५९-६२ मध्ये ह्या पुस्तकावर जो अभिप्राय दिला आहे त्यांत खालील वाक्ये आहेत: "तौलनिक व्याकरणाकरितां भारत-युरोपीय भाषापैकीं संस्कृताचा सर्वांत अधिक उपयोग झाला आहे; पण भारत-युरोपीय भाषासमूहांत जंर प्राचीन कालखंडानंतरच्या विकासाचा अभ्यास कोणत्या एका विभागासंबंधानें सर्वांत कमी होऊन तो विषय सर्वांत अधिक अज्ञात स्थितींत असेल तर तो भारतीय भाषांचा विभागच होय. ... कांहीं अपूर्ण स्वरूपाचे व्याकरणसंक्षेप आहेत, पण कोणत्याहि एका विषयासंबंधानें संपूर्ण विवेचन नाही. उदाहरणार्थ, प्राकृत शिलालेखांतील लिखाणाचा पूर्ण उपयोग कोणीहि केलेला नाही. पालीविषयीं संक्षिप्त वर्णन आहे, पण त्यांत छाननी नाही, जुने आणि नवे यांत भेद केलेला नाही. अलीकडल्या बोलीविषयीं असें म्हणतां येईल की त्यांपैकीं

वहुतेकांचें वर्णन अपुरें आहे; आणि त्यांच्या तुलनात्मक व्याकरणाच्या आराखड्याचा जवळजवळ प्रारंभही नाही. मराठीचें विवेचन करण्याकरितां मसिअ झुल् ब्लोक ह्यांना खरोखरीं वैदिक काळापासून आतांच्या कालखंडापर्यंतचा भारतीयभाषाविकासाचा एक आराखडा तयार करावयास लागला आहे. त्यांच्या ग्रंथाच्या नांवावरून त्यांतील विषयाची कोणासहि वास्तविक कल्पना येणार नाही. त्यांनीं विस्तारभयास्तव त्याचा आकार लहान केला आहे; पण या ग्रंथांत मसिअ झुल् ब्लोक यांनीं हिंदुस्थानांतील आर्यभाषांच्या तुलनात्मक व्याकरणाची नवनिर्मिति केली आहे. जी माहिती आज उपलब्ध आहे ती अनेक स्थळीं पसरलेली असतांना त्यांनीं तिचा स्वतः सर्व ठिकाणीं जाऊन अभ्यास केला आहे; अशा माहितीवर आधारलेलें हें पुस्तक अथपासून इतिपर्यंत अगदीं स्वतंत्र आणि अभिनव उपपत्तीनें भरलें आहे; आणि त्यांतील अगदीं गौण मुद्यालासुद्धां फार महत्त्व आहे. भारतीय भाषांच्या २५०० वर्षांच्या इतिहासाची स्थूलमानानें रूपरेषा या ग्रंथांत त्यांनीं निश्चित केली आहे. ग्रंथकाराला जर दोषच दावयाचा तर अतिशय संक्षिप्त विवेचन, पुनरुक्तदोषाचा जिच्यांत गंध नाही अशा तऱ्हेची भाषाशैली, आणि त्यामुळें दाखविलेली एक तऱ्हेची लोकमताविषयीं निरिच्छ आणि मानी शालीनता, ह्यांत आपल्या ग्रंथाचें पराकाष्ठेचें महत्त्व त्यांनीं लपवून ठेवलें आहे हा होय.”

‘ भारतीयभाषानिरीक्षण ’चे संपादक सर जॉर्ज ग्रिअर्सन् यांनीं JRAS, १९२१, पृ. २५१-२६३ येथें प्रो. ब्लोक ह्यांच्या पुस्तकावर अभिप्राय दिला आहे, त्यांत ते म्हणतात, “ हर्नले यांचें Grammar of the Gaudian Languages १८८० सालीं प्रकाशित झालें.; त्यानंतर प्रचलित भारतीय भाषाविषयीं सर्वांत महत्त्वाचें हेंच पुस्तक आहे ह्यांत शंका नाही. हर्नलेचें व्याकरण प्रसिद्ध झाल्याला ४० वर्षे झालीं, आणि वीम्स यांच्या तौलनिक व्याकरणाचा तिसरा भाग १८७९ सालीं प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर ह्या उभयता विद्वानांना उपलब्ध नसलेली पुष्कळ माहिती जमा झालेली आहे आणि मेथ्ये, पिशल आणि वाकरनागेल इत्यादिकांच्या संशोधनामुळें आर्य-भारतीय भाषांच्या प्राचीन इतिहासावर पुष्कळ प्रकाश पडला आहे. म. ब्लोक ह्यांनीं या सर्व संशोधनाचा उपयोग केला आहे, आणि त्याचें दृश्य फल हा प्रस्तुतचा ग्रंथ हाय... आपल्या विषयांत जो पारंगत झाला आहे, आपल्या संशोधनाचें उद्दिष्ट ज्याला स्पष्ट दिसतें आहे, आणि ज्याला सुबोध उपपादनाची कला अवगत आहे अशाच्या हातून हा ग्रंथ लिहिण्यांत आला आहे... मराठी भाषेच्या विकासाचें वर्णन या ग्रंथांत जितक्या यशस्वी तऱ्हेनें झालें आहे, तसें आतांपर्यंत तें कधींच झालेलें नाही. ”

प्रो. कत्रे यांनी Annals of the Bhandarkar Institute, १९३७, पृ. ३०६-३०८, ह्यांत प्रो. ब्लोक् ह्यांच्या 'Indo-Aryen' ग्रंथावरील अभिप्रायांत पुढील वाक्ये उपयोजिलीं आहेत:

“त्यांच्या ‘मराठी भाषेचा विकास’ ह्या ग्रंथाचा तात्कालिक परिणाम असा झाला की आर्य आणि आर्येतर चालू भारतीय भाषांचा अभ्यास करणाऱ्या भाषाशास्त्रज्ञांचा एक नवीन गट निर्माण झाला. टर्नर म्हणतात त्याप्रमाणे ह्या ग्रंथाचा पहिला आणि तात्कालिक परिणाम म्हणून अशास्त्रज्ञ आणि अनधिकारी लोकांनी अपुऱ्या परिश्रमाने ब्लोक् यांच्या भर्तीवर मराठी सोडून राहिलेल्या भाषांसंबंधी निबंध लिहिण्यास सुरवात केली हे जरी खरे आहे, तथापि ह्या ग्रंथातील भरीव आणि अभिनव कामगिरीमुळे आर्य-भारतीय भाषाशास्त्राच्या क्षेत्रांत शास्त्रीय विचारांना स्फूर्ति मिळाली, किंबहुना आर्य-भारतीय भाषाशास्त्राचा त्यांनी पाया घातला.”

प्रस्तुत भाषांतराचा उपयोग:—प्रो. ब्लोक् यांचा ग्रंथ पूर्णत्वावस्थेला पोचला आहे किंवा निर्दोष आहे अशांतला भाग नाही; पण त्यांच्या चुकांचा अभ्यासकांना फार उद्बोधक होतील. त्यांच्या चुकांचे मूळ दुसऱ्या ग्रंथांतच बहुधा असते. त्यांचे मराठीचे अध्ययन मुख्यत्वेकरून मोल्स्वर्थचा कोश आणि जोशी आणि नवलकर यांची व्याकरणे यांवरून झालेले आहे. या ग्रंथांत जुने आणि नवे, शिष्ट आणि अशिष्ट, लोकभाषेतले आणि सर्वसामान्य: यांमध्ये बहुधा भेद केलेला नाही; आणि त्यामुळे भाषेच्या अभ्यासकाला यापुढे मराठीचा कोश कसा व्हावयास पाहिजे आणि मराठीच्या वर्णनात्मक व्याकरणांत कोणत्या तऱ्हेचा सूक्ष्म विचार पाहिजे, ह्यांविषयी नवीन कल्पना येतील. त्याचप्रमाणे प्रो. ब्लोक् ह्यांनी व्याकरणातील कित्येक विषयांसंबंधाने आणि मराठी शब्दव्युत्पत्तीसंबंधाने जो संशोधनाचा पाया घालून दिलेला आहे त्यामुळेहि अभ्यासकांना या ग्रंथापासून स्फूर्ति मिळेल यांत शंका नाही.

भाषांतरकाराच्या अडचणी:—प्रिअर्सन् यांनी प्रो. ब्लोक् यांना सुबोध उपपादनाची कला अवगत आहे अशी त्यांची शिफारस केली आहे; पण प्रो. ब्लोक् यांच्या गुरुजींनीच ग्रंथातील विवेचन अतिशय संक्षिप्त आणि लोकमताविषयी त्यांत निरिच्छता दिसून येते असे जे म्हटले आहे तेच खरे आहे. ग्रंथलाघवाच्या कार्यां संस्कृत वैयाकरणांची प्रो. ब्लोक् यांच्यावर छाप पडलेली दिसते; त्यामुळे त्यांच्या लिहिण्यांत कंसांचा आणि प्रधानवाक्यार्थक गौणवाक्यांचा अतिरेक झाला आहे. या ग्रंथसंक्षेपामुळे आणि दुसऱ्या ग्रंथांच्या हवाल्यांमुळे अर्थबोध नीट होत नाही. अनेक शतकांच्या

आणि अनेक लेखकांच्या संस्कारामुळे फ्रेंच भाषेत एका अर्थाच्या अनेक सूक्ष्म छटा व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य आले आहे. त्या अर्थच्छटांना आणि विशेषतः भाषाशास्त्राच्या परिभाषेला मराठी प्रतिशब्द देणे हे काम सोपे नाही. तथापि भाषांतर शक्य तो मूळस भ्रम आणि सुगम करण्याचा प्रयत्न केला आहे. दुर्बोध पर्यायशब्दांवर टीपा दिल्या आहेत. जेथे भाषांतर चुकीचे किंवा अस्पष्ट झाले आहे असे वाटले तेथे टीपांत दुरुस्ती केली आहे. एकाच पारिभाषिक शब्दाला ह्या भाषांतरांत क्वचित् भिन्न पर्याय दिले आहेत. हा दोष तर खराच, पण परिभाषा स्थिर करण्यापूर्वी कांहीं प्रयोगावस्थेचा काळ गेलाच पाहिजे. पुष्कळ वेळेला संदर्भा-मुळे भिन्न पर्यायांची जरूरीहि भासते. दुसऱ्या ग्रंथकारांच्या परिभाषेचा येथे बुद्धि-पुरःसर उपयोग केला नाही, अशा हेतूने फी स्वतंत्र विचारास चालना मिळावी. टीपांत पुष्कळशा पर्यायशब्दांची आभारस्थले दाखविली आहेत, आणि अखेरीस पारिभाषाकोश दिला आहे; त्या योगाने ह्या शास्त्राची परिभाषा निश्चित करावयास मदत होईल असे वाटते.

प्रस्तुत भाषांतरातील लेखनपद्धति आणि पारिभाषिक शब्दयोजना:—
ह्या भाषांतराचा खर्चा वरेच दिवस थोडा थोडा असा तयार केला आणि मुद्रणाच्या वेळी लागेल तसतसा भाग शुद्ध केला. मुद्रणापूर्वी समग्र ग्रंथ पूर्णपणे शुद्ध करून पुन्हां त्याचे विशेष दृष्टींनी निरीक्षण करण्यास झाले नाही. ग्रंथाची पहिली ४८ पाने बारा वर्षापूर्वी छापली होती, त्या वेळी नवीन लेखनपद्धतीला प्रारंभ झाला नव्हता; त्या पानांशी मेळ असावा म्हणून पुढील पाने जुन्या लेखनपद्धतीचीच करणे भाग पडले. पुढे पहिली पानेहि रद्द केली ती गोष्ट निराळा. 'हि' सामान्यतः ऱ्हस्व लिहिण्याचा मानस होता, परंतु पुष्कळदा लेखकाचे दीर्घ 'ही' राहिले आहेत. की- (that)चा की (किंवा) याहून अर्थदृष्ट्या आणि मूलदृष्ट्या जो फरक आहे तो दाखविण्याकरिता आणि एकदा इत्यादि ठिकाणी दा-वर अनुस्वार देणे चुकीचे राहिल्यामुळे ह्या दोन्ही ठिकाणचे अनुस्वार काढून टाकले आहेत. कांहीं संक्षेपचिन्हे आणि कांहीं पारिभाषिक संज्ञा सुद्धा उशीरां सुचल्यामुळे आतांच्या पुस्तकांतील पृ. ४९ पासून पुढे सुमारे शंभर पाने त्या सांपडणार नाहीत. मराठीतील आणि तीनखेरीज इतर आर्यभारतीय भाषांतील अंत्य अ अनुच्चारित असतो असे गृहीत धरून जेथे व्यंजनान्त शब्द लिहिण्यांत कांहीं विशेष हेतु आहे त्या ठिकाणीच ते व्यंजनान्त केले आहेत. लमाणी शब्दांत, काश्मीरी आणि सिंहीली यांतील अंत्योच्चार व्यंजनाचा असेल तर ते व्यंजनान्तच

लिहिले आहेत. युरोपीय शब्दांत व्यंजनान्त शब्द विकल्पाने अकारान्त लिहिले आहेत. संस्कृत शब्दांत अनुस्वारांचे परसवर्ण केले आहेत, मराठीत ' द्वितीयान्त ' इत्यादि ठिकाणी गोंधळ होऊं नये म्हणून परसवर्ण केला आहे. पुंलिंग हें रूप चुकीचे आहे. भाषांतरकार स्वतः पुंलिंग असे लिहितो, पण पुंलिंग असे जर लेखकाने लिहिलेले मुद्रणप्रतीत शिल्लक राहिले तर ते राहून दिले आहे. अर्थात् ह्या सर्व ठिकाणी शुद्ध-लेखनदृष्ट्या विकल्पच आहे.

प्रो. ब्लोक्नी युरोपियन रिवाजाप्रमाणे ऋकारान्त भातु अर्कारान्त लिहिले आहेत. ते येथे पुनश्च ऋकारान्त केले आहेत. त्यांनी प्रसंगाने कांहीं भातूंचीं अंगांचीं रूपे दिली आहेत; तीं बहुधा तशींच ठेवली आहेत.

लेखनसंकेतः—प्रो. ब्लोक्नी शास्त्रीय पद्धतीप्रमाणे प्रातिपदिकांच्या पुढे, भातूंच्या आणि प्रत्ययाच्या मागे किंवा मागे आणि पुढे रेखाचिन्हें (-) दिली आहेत. तीं भाषांतरांत बहुधा ठेवली आहेत; क्वचित् गळलीहि आहेत. ह्या रेखाचिन्हांचा अर्थ असा : ज्याच्यापुढे रेखाचिन्ह आहे त्याच्यापुढे प्रत्ययादिक लागल्याखेरीज ते पद होऊं शकत नाही. प्रत्ययाला मागे भातु किंवा प्रातिपदिक आणि क्वचित् पुढे प्रत्यय आल्याखेरीज पद सिद्ध होत नाही, म्हणून त्याच्या मागे किंवा मागेपुढे चिन्ह असतें. पदाला हें रेखाचिन्ह देत नाहीत, त्यामुळे आकारान्त आणि ईकारान्त स्त्रीलिंगी नामांपुढे हें चिन्ह नसतें. पुढे टीपांत आणि इतरत्र पृष्ठांच्या आंकड्यापुढे दशांशचिन्हांनंतरचे आंकडे ओळीचे आहेत. ग्रंथकारसूचीत कंसांतील आंकडे निर्देशसंख्यांचे आणि तिरप्या रेषांपुढील आंकडे स्तंभांचे आहेत. व्युत्पत्तिसूचीत व्युत्पत्तिसूचक शब्दरूप आणि भाषासंक्षेप यांमध्ये गोंधळ होण्याचा संभव आहे, पण रूपांपुढे विराम असतो आणि संक्षेपांपुढे टिंब असतें हें लक्षांत ठेवले तर हा गोंधळ होणार नाही. एका शब्दाचीच जेथे जोरुडपें आहेत तेथे सामान्यतः त्यांच्यामध्ये विरामचिन्ह दिलें नाही. व्युत्पत्ति-सूचीत जेथे प्रश्नचिन्ह दिलें आहे त्या ठिकाणी ग्रंथकाराने आपली एक कल्पना भातू-भातू मांडली आहे इतकाच अर्थ समजावा.

इतरः—देशीनाममालेचा जेथे निर्देश येतो त्या ठिकाणी आंकडे पिशल यांच्या आवृत्तीतील पानांचे आहेत; त्यामुळे ते गैरसोयीचे आहेत. तथापि आतां रामानुज-स्वामी यांनी संपादिलेल्या आवृत्तीत शब्दसूचि असल्यामुळे शब्द बघण्यास अडचण पडणार नाही. प्रो. ब्लोक् ह्यांच्या ग्रंथांतील किरकोळ चुका त्यांच्या परवानगीने येथे दुरुस्त केल्या आहेत. पण बऱ्याच चुकांबद्दल खात्री असूनहि वाचकांना त्यांचा इतर

तन्हनें फायदा होईल या बुद्धीनें त्या तशाच ठेवल्या आहेत. भाषांतरकाराला जीं शंकास्थले होतीं त्यांविषयीं ऊहापोह करण्याचें हें स्थान नव्हे.

व्युत्पत्तिसूचींतील शब्दानुक्रम भाषांतरांत थोडा पालटला आहे. अनुनासिक उच्चार हा अनुस्वारापेक्षां भिन्न असल्यामुळें सानुनासिक स्वर हा मूळ निरनुनासिक स्वरा-जवळ घातला आहे आणि अनुस्वाराचा जेथें शुद्ध अनुस्वाराप्रमाणें किंवा यँ वँ लँ असा उच्चार आहे तेथें तो सर्व व्यंजनांआर्भी घातला आहे. जेथें त्याच्या उच्चारांत परसवर्ण होतो तेथें तसें परसवर्णत्व त्याला आलें आहे असें कल्पून शब्दक्रम ठेवला आहे. स आणि श यांचें एकविधत्व मानून (पहा § १५५) प्रो. ब्लोकर्नी सादि आणि शादि शब्द एकत्र दिले आहेत, त्याप्रमाणेंच ते ठेवले आहेत.

युरोपियन ग्रंथकारांचीं नांवे बहुधा मराठींत लिहिलीं आहेत. त्यांत क्वचित् जर्मन उच्चार इंग्रजी पद्धतीनें दिले आहेत; उदा. ट्रंप, स्ट्राइन; Michelson ह्याचा उच्चार इंग्रजीप्रमाणें पाहिजे, त्यांत क्वचित् चुकीनें मायकेल्सन असा उच्चार दिला आहे व क्वचित् तें नांव KZ मध्यें आल्यामुळें जर्मन पद्धतीनें दिला आहे. सर्व नांवांचा इंग्रजी वर्णविन्यास ग्रंथकारसूचींत दिला आहे.

प्रो. ब्लोकर्नी यांच्या भाषाशैलीविषयीं सूचना देणें आवश्यक दिसतें. त्यांचें विषयविवेचन आर्भी कंसांतील मजकूर सोडून वाचावें. त्यांच्या प्रश्नवाक्यांत बहुधा एक कल्पना मांडली असते; उदा. ७६-२१, ८६-१७, ११३-१९, ११४-१५, ११५-५, १३१-२, १४६-१३, इ. सिद्धान्ताच्या विवेचनानंतर त्यांनीं जीं उदाहरणें दिलीं आहेत. तीं उदाहरणें सिद्धान्ताची किंवा अपवादाची किंवा प्रत्यपवादाची आहेत त्याबद्दल विचार करून तीं उदाहरणें कशाचीं आहेत हें ठरवावें लागतें; उदा. ८७. २६-२९, ८८. १३-१५, ११४. १५-२०, ११५. ११-१३, १४९. १३-१४, १७३-२३-२५, इ. तिसरी सूचना करण्यांत फारसा अर्थ नाही. ज्या ग्रंथकारांचा ते आधार देतात व ज्यांपासून त्यांचा मतभेद आहे, त्यांच्या मतांचा ते सामान्यतः अनुवाद करीत नाहीत त्यामुळें मूळ ग्रंथकाराचें म्हणणें काय आहे तें पाहिल्याशिवाय प्रो. ब्लोकर्नी यांचें म्हणणें नीट कळत नाही. याकरितां मूळ ग्रंथ दर खेपेंस पाहिला पाहिजे. हें करणें सामान्यतः मराठी वाचकांना शक्य नाही व येथें टीपांतूनहि ती माहिती देणें शक्य नाही. तथापि ग्रिअर्सनच्या KZ ३८ मधील लेखाचे हवालें पान २३३-२४८ वर पुष्कळदा दिले आहेत. त्या लेखांतील कोष्टकें पुढें टीपांत दिलीं आहेत; कारण इंग्रजी त्रैमासिकांपेक्षां तें त्रैमासिक मिळणें अधिक कठिण आहे.

प्रास्ताविक टीपा.

१. भाषाविभाग:—

आर्यभाषांचे मुख्यविभाग पुढीलप्रमाणे आहेत: १ भारत-इराणीय, २ हिटाइट, ३ तोखारी आणि कुची (कुचा येथील), ४ ग्रीक, ५ इटॅलिक, ६ केल्टिक, ७ जर्मनिक, ८ वाल्टिक आणि स्लाव्ह, ९ आर्मेनियन, १० आल्बेनियन.

भारतवर्षापासून युरोपपर्यंत पसरलेल्या ह्या भाषावृक्षाला भारत-युरोपीय किंवा जर्मन विद्वानांच्या परिभाषेप्रमाणे भारत-शारमण्य (Indo-germanic) हें नांव आहे. भारत-इराणीय विभागाचे दोन मुख्य भाग: भारतीय-आर्य किंवा आर्यभारतीय आणि इराणी. इराणी शाखेच्या अवेस्ता किंवा झेंद, जुनी इराणी, पेहलेवी, सोग्डिअन, इत्यादि जुन्या आणि ऑसेट, यमोबि, फारसी इ. नवीन पोटशाखा आहेत. आर्यभारतीय भाषेचे मुख्य विभाग: १ संस्कृत, २ (पालि व) प्राकृत, ३ अपभ्रंश, ४ आधुनिक भाषा. संस्कृताचे मुख्य विभाग: वैदिक, भाषिक, व काव्यनाटकांची भाषा. संस्कृत वैदिक-काळी व पुढे पतंजलिकालापर्यंत (क्रिस्तपूर्व दुसरें शतक) बोलण्याची भाषा होती. पाणिनीने ज्या भाषेचे व्याकरण लिहिले ती भाषा. तिच्या आधीची पाणिनीने छन्दः म्हणून उल्लेखिलेली ती वैदिक. सध्यां उपलब्ध महाकाव्ये, क्षुद्रकाव्ये आणि नाटके संस्कृत ही बोलण्याची भाषा नसल्यावेळीं झालीं असल्यामुळे त्या भाषेचा स्वतंत्र विभाग करणे प्राप्त आहे. Classical ह्या शब्दाचे भाषांतर 'अभिजात' केले तर रामायण आणि महाभारत अभिजात नाहीत असा अर्थ होईल. त्यांतील संस्कृत पाणिनीच्या नियमांप्रमाणे जरी शुद्ध असले तरी ग्रंथकारांना भाषेच्या खऱ्या स्वरांचे आणि सर्वतन्हेच्या भाषाप्रयोगांचे लोकापासून साक्षात् झालेले ज्ञान नसल्यामुळे त्यांच्या भाषेत कृत्रिमपणा आहे, शब्दांतील आणि प्रयोगांतील बारीक भेदांचे ज्ञान नाही, त्यामुळे पर्यायशब्दांची रेलचेल, आणि उत्तरोत्तर त्या भाषेत देशी शब्दांची भेसळ झालेली आहे; म्हणून इंग्रजींतील दुसरें चांगलेसं नांव सांपडेपर्यंत ह्या तिसऱ्या विभागाला काव्यनाटकांची भाषा असें अशास्त्रीय पण सोपे नांव दिले आहे. पालि ह्या शब्दाचा खरा अर्थ ग्रंथांतील पंक्ति म्हणजे अवतरण. 'अशी पालि आहे' ह्या नेहमीं येणाऱ्या वाक्याचा अर्थ युरोपीय पंडितांनी चुकीचा केल्यामुळे पालि हें भाषेचे नांव झाले. पालिभाषा ही जुनी, थोडी मिश्रस्वरूपाची प्राकृतच आहे. वररुचीने (इ. स. पूर्व पहिले शतक ?) चार ग्रंथनिविष्ट प्राकृत भाषांचे व्याकरण लिहिले आहे. त्या म्हणजे माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी आणि पेशाची; त्यांत अर्धमागधी किंवा जैन-

प्राकृत हिची भर घातली पाहिजे. ह्याखेरीज वैयाकरणांनी किंवा साहित्यशास्त्रज्ञांनी ढकी किंवा टकी, लाठी, शाकारी, चाण्डाली, आवन्ती इत्यादि भाषा वर्णिल्या आहेत, पण त्यांसंबंधी निश्चित माहिती नाही; त्यांतील कांहीं कल्पित असण्याचा संभव आहे. अपभ्रंशांत नागर, उपनागर (हे दोन्ही बहुधा गुजराथेंतले) आणि ब्राचड (हा सिंधमधील) असे प्रकार सांगितले आहेत. सर्व हिंदुस्थानभर एकच ग्रंथनिविष्ट अपभ्रंशभाषा होती, हे कांहीं विद्वानांचे म्हणणे संभाव्य वाटत नाही.

खुद्द भारतवर्षातील आधुनिक भाषांत १ मध्यदेशच्या २ पश्चिमेकडील किंवा प्रतीच्य किंवा पाश्चात्य, ३ पूर्वेकडील किंवा प्राच्य किंवा पौरस्त्य आणि ४ वायव्य असे मुख्य विभाग आहेत. सिंहली प्रतीच्य विभागांत मोडते; काश्मीरीचे स्वरूप ह्या सर्वांहून थोडे भिन्न आहे. भारतवर्षाबाहेर लमाणी भाषा आर्यभारतीय भाषाविभागांत मोडते. लमाणी हे नांव हिंदुस्थानांत सतत हिंडणाऱ्या कांहीं जातींना लागते; आपल्याकडे जमखंडी वगैरे ठिकाणी हे लोक सांपडतात; ते लोक आणि Romany हे नांव धारण करणारे पण Gipsy, Tsigane, Zigeuner इत्यादि नांवांनी संबोधिलेले युरोप व आशियाखंडांतील लोक हे एकच, असे कै. बालकराम ह्यांनी Times of India मध्ये प्रतिपादिले आहे. त्यांच्या म्हणण्यांत सयुक्तिकता वाटल्यावरून ही संज्ञा यथे वापरली आहे.

स्कंधभाषा: भाषावृक्ष अनादि असल्यामुळे जशी भारत-युरोपीय भाषावृक्षाच्या अनेक शाखांच्या स्कंधाच्या (बुडल्याच्या) जागी मूलभाषा आहे, त्याचप्रमाणे प्रत्येक शाखा पुढील शाखांच्या स्कंधस्थानी होते. सर्वशाखांचा विस्तार जिच्या पोटांत आहे अशा भाषेला स्कंधभाषा म्हणावयास हरकत नाही; त्याप्रमाणे भारतयुरोपीय, भारत-इराणीय, किंवा संस्कृत स्कंधभाषा, प्राकृत स्कंधभाषा, मराठी स्कंधभाषा, असे प्रयोग होतात (ता.प. फ्रें. grec commun, slav commun).

२. वर्णांच्या संज्ञा:—

सर्व मानवी कृतींत मानस प्रयत्न आहे तो सोडून दिला तर वर्णोच्चारांत जो बाह्य प्रयत्न (हालचाल) आहे त्याच्या वर्गीकरणावरच वर्णांचे वर्गीकरण आधारले पाहिजे. श्वास कंठाच्या फटींतून बाहेर पडतांना त्या फटीच्या उघडण्याच्या प्रकाराने (स्पृष्ट, ईषत्स्पृष्ट इ.), कंठाच्या स्नायूंच्या विशिष्ट जोराने (आघात), नादकारी स्नायूंच्या कमीजास्त आखडण्याने (उच्चनीचता), किंवा अनुरणनाने (resonance) (घोषत्व), किंवा श्वासाच्या कमीजास्त प्रमाणाने (अल्पप्राणत्व, महाप्राणत्व, इ.), आणि नंतर

कंठाच्या पुढील भागांच्या निरनिराळ्या स्थितींमुळे (कंठ्य, तालव्य इ.), किंवा त्याचा कांहीं अंश नाकांतून बाहेर पडल्यामुळे (अनुनासिकत्व इ.) आणि उच्चार-कालाच्या कमीअधिक प्रमाणानें (मात्राकाल) निरनिराळ्या तऱ्हेचे वर्णोच्चार होतात. कंठाची फट पक्की लागून नंतर श्वास बाहेर पडतो तीं स्पृष्टव्यंजनं किंवा स्पर्श; उदा. क-ते म; हा प्रयत्न स्पृष्ट आणि त्यांत वर्णोच्चार क्षणिक असतो. जेथं ती फट पुरती बंद होत नाही, आणि त्यामुळे श्वास कंठांतून बाहेर पडण्याचा थांबत नाही व कांहीं वेळां तोच वर्णोच्चार दीर्घकाल करतां येतो ते ईषत्स्पृष्ट, किंवा अर्धस्पृष्ट; उदा. य,र,ल,व,श,ष, स, ह, इंज्री फ, व्ह, फ्रॅ. झ; जेथे फट बंद होत नाही ते स्वर; त्यांच्यांत तोंड कमी अधिक उघडण्यामुळे संवृत आणि विवृत हे भेद होतात. त्या वेळीं निरनिराळ्या मुख-स्थानांमुळे स्वरपोषण निरनिराळ्या तऱ्हेचे झाल्यामुळे अ आणि आ हे जे सरळ उच्चार त्यांपेक्षां भिन्न उच्चारस्वरूपाचे (timbro) स्वर होतात. ज्या वर्णांच्या उच्चाराच्या वेळीं कंठाच्या स्नायूंचे अनुरणन होतें ते घोष, नाही तें अघोष; नाद होण्याला आवश्यक जो श्वास त्यापेक्षां जास्त श्वास वर्णांत मिसळला म्हणजे महाप्राण होतात; इतर अल्पप्राण; मुखाबरोबर नाकांतून थोडा श्वास गला म्हणजे अनुनासिक वर्ण हातात; त्यांत अनुस्वार, अनुनासिक स्वर आणि व्यंजनं (यम) ह्यांचा अंतर्भाव होतो.

स्वरांच्या उच्चारामध्ये स्पृष्ट प्रयत्न नाही, अर्थात् कंठस्नायूंचे त्या उच्चारांत शैथिल्य असते. कांहीं स्वरांच्या उच्चारांत हें स्नायूंचे शैथिल्य कायम असूनहि त्यांच्यांत व्यंजनाची श्रुति म्हणजे अल्प अंश येतो, किंवा कांहीं व्यंजनांच्या उच्चारांत हें स्वरोच्चारप्रमाणे शैथिल्य आणतां येतें. त्यामुळे त्यांच्यांत व्यंजनोच्चाराचा अंश असून त्यांच्यांत अक्षरा(syllable)च्या उत्पत्तीच्या दृष्टीनें अंशतः स्वरत्व येतें. अशा स्वरांना व्यंजनश्रुति स्वर म्हणतात. य, र, ल, व, न आणि म ह्यांच्या अंशामुळे व्यंजनश्रुति स्वर (sonants) होतात असें ब्रुगमानचे मत आहे व तें सर्व युरोपीय पंडितांनीं ग्राह्य धरलें आहे.

स्वरांत आणि व्यंजनांत कंठ, तालु, मूर्धा, दंत आणि ओष्ठ ह्या मुखाच्या स्थानां-मुळे भेद होतात. जिह्वामूलापार्शी जिभेचा कंठार्शी स्पर्श झाला म्हणजे कंठस्थान, जिह्वामध्याचा तालुमध्याला स्पर्श झाला म्हणजे तालु, उलटलेल्या जिह्वाचा तालूच्या मूर्ध्याला स्पर्श झाला म्हणजे मूर्धा, जिह्वाचा वरच्या दांतांच्या मूळार्शी स्पर्श झाला म्हणजे दंत आणि दोन ओठांच्या स्पर्शानें ओष्ठ, हीं स्थाने आहेत.

ऋक्स्रातिशाख्याप्रमाणें म- पुढील व्यंजनांचें वर्गीकरण पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.

य, र, ल, व ह्या अंतःस्था, श, ष, स, ह, जिह्वामूलीय (क ख यांचा मागचा विसर्ग) उपध्मानीय (प फ यांच्या मागचा), विसर्जनीय (इतर विसर्ग) आणि अनुस्वार हे आठ ऊष्मे (ऊष्मन् = श्वास). महाप्राणांना त्यांत सोष्माणः ही संज्ञा आहे आणि ए ऐ ओ औ ह्यांना संध्यक्षरें ही संज्ञा आहे. र- ला त्यांत दंत्य किंवा वत्स्य (दंत-पृष्ठ्य) म्हटलें आहे. पाणिनीय शिक्षेप्रमाणें र मूर्धन्य आहे, पण तें बरोबर नाहीं.

ऋक्प्रातिशाख्यांत अनुस्वाराचा ऊष्म्यांत अंतर्भाव केला आहे तें बरोबर दिसत नाहीं. उलट पक्षीं युरोपीय ग्रंथकार र आणि ल यांचा liquid (संयोगसुख, जोडाक्षरांत सहज उच्चार करतां येण्याजोगे) म्हणून जो वर्ग करितात तो अशास्त्रीय वाटतो, म्हणून त्या शब्दाला भाषांतरांत प्रतिशब्द दिलेला नाहीं.

ऊष्मवर्ण ह्या शब्दाचा भाषांतरांत एका विशिष्ट म्हणजे fricative ह्या अर्थी उपयोग केला आहे. युरोपीय ग्रंथकारांनीं fricative ह्या मोठ्या विभागांत sibilant (फ्रें. siffilante) हा पोटवर्ग केला आहे. त्याशिवाय मेय्ये अर्भस्पर्श म्हणून वर्ण निराळे मानतात, आणि स हा एकच siffilant मानून ष इ. chuintante त्यापासून भिन्न करतात; हें सर्व अशास्त्रीय वाटतें. ऊष्मा म्हणजे श्वास हें जरी खरें आहे तथापि श, ष, स, ह्यांचा उच्चारप्रयत्न ह-पेक्षां भिन्न आहे; ज्या प्रकारानें तो भिन्न आहे त्याकरितां एक संज्ञा पाहिजे. ख, फ, इ ह्यांच्यातील साधर्म्याची वाचक दुसरी संज्ञा पाहिजे, तशी महाप्राण ही संज्ञा सिद्ध झाली आहेच; म्हणून जुन्या ऊष्मसंज्ञेत नवा अर्थ घालून नवी संज्ञा बनविणें अयुक्त होणार नाहीं. ज्या ईषत्पृष्ठांचा उच्चार नवीन स्थानप्रयत्न न करितां वाटेल तितक्या वेळ लांबवितां येतो व तसें करतांना एकतःहेचें घर्षण हांतें ते ऊष्मे (fricative) अशी नवीन व्याख्या करावी. र-चा उच्चार लांबवितां येतो; उदा. शेळीला उद्देशून म्हटलेलें हररें ह्यांत; पण त्यांत प्रत्येक क्षणीं स्थानप्रयत्न नवा असतो; ल-चा उच्चार करितांना जिभेच्या दोन्ही बाजूंनीं श्वास जातो त्यामुळें तो उच्चार लांबवितां येतो, पण त्यापासून स्पष्ट वर्णो-च्चार होत नाहीं; म्हणून हे दोन्ही वर्ण ऊष्मे होत नाहींत. सर्व स्थानांत प्रयत्नभेदा-मुळें स्पर्श किंवा ऊष्मे होणें शक्य आहे; फारसी क ख ग घ, जर्मन ख, इंग्रजी च, थ आणि द, मराठी (किंवा शौरसेनी) च छ इत्यादि वर्ण ऊष्मे आहेत.

ह हा महाप्राण आहे आणि ख-मध्ये क-च्या जोडीला महाप्राणत्व आहे; पण तें महाप्राणत्व ह-च्या स्वरूपाचें नाहीं; कारण क-च्या जोडीचा महाप्राण अघोष आहे. अर्थात kh=k+h हें समीकरण अशास्त्रीय आहे. व्यंजनश्रुति (sonants) स्वरांचें

कार्य तुलनात्मक आणि ऐतिहासिक व्याकरणांत फार महत्त्वाचे आहेत दिसते. जसे अयोगवाहांना कात्यायनाने स्वर आणि व्यंजन ह्या दोन्ही कोटींत घातले आहे (माहेश्वर सू. ५, वा. ६-८) तसेच व्यंजनश्रुति स्वरांचे द्विविध कार्य बुद्धाने मानले आहे; पण व्यंजनश्रुति स्वरांत युरोपीय विद्वानांनी विसर्ग घातला नाही त्याबद्दल भाषाशास्त्रज्ञांनी विचार केला पाहिजे.

३. पाणिनीय आणि इतर प्राचीन परिभाषा:—

पाणिनीय व्याकरणाच्या संज्ञा मराठी व्याकरणांत वास्तविक घेऊं नयेत, पण काही संज्ञांच्या जागी इतक्या सुटसुटीत व स्पष्टार्थक दुसऱ्या संज्ञा येईपर्यंत त्या घेणे भाग आहे. नामविभक्ति लागलेली रूपे किंवा नामरूपे ही एकटीच संज्ञा फारशी बोजड वाटणार नाही. पण सुप्तिङन्त ह्या लहान संज्ञेसुळे सर्व प्रत्यय लागलेल्या रूपांचा बोध होतो, त्यामुळे ती व इतर जुन्या संज्ञा शिल्लक ठेवाव्या असं वाटते. एक नवी परिभाषा करण्यापेक्षा शक्य तो जुनी ठेवणे बरे; म्हणून सुबन्त, तिङन्त, तुमन्त, द्विर्वचन, अभ्यास, कित्, डित् (२६९.८), प्रातिपदिक, अंग, कृत्यार्थ, प्रगृह्य, पूर्वसवर्ण, परसवर्ण, ह्या पाणिनीया संज्ञा, त्याचप्रमाणे अक्षर, नति आणि स्वरभक्ति ह्या ऋक्संप्रतिशाख्याच्या, निर्वद्ध, व्यापत्ति ह्या निरुक्तांतील, आणि अनिदेश, नियम, व्यवस्था, व्यवस्थित, प्रक्रिया, इत्यादि सामान्य शास्त्रीय परिभाषेतील शब्दांचा उपयोग केला आहे.

ह्यांपैकी काही पाणिनीय व्याकरणाच्या संज्ञा घेऊं. सुप् हा नामरूपांच्या प्रत्ययांचा संक्षेप आहे, ते ज्याच्या अंती आहेत ती सुबन्त म्हणजे नामरूपे; त्याचप्रमाणे तिङ् (क्रियापदप्रत्यय) ज्यांच्या अंती आहेत ती तिङन्त, म्ह. क्रियापदरूपे; कित् म्ह. weak; डित् strong. तुम् हा एक हेचर्थक धातुसाधित अव्ययाचा प्रत्यय आहे म्हणून तुमन्त म्हणजे तसले (उदा. करुं, जाऊं) धातुसाधित अव्यय. सं. कार्य, कृत्य, हीं जशीं कृत्यार्थकरूपे, तशींच मराठीतील कर्मणि विध्यर्थक विशेषणांना कृत्यार्थक म्हणता येईल, वाक्यांत ज्यांचा उपयोग होतो त्या शब्दांना पद म्हणतात. प्रत्यययुक्तपदाच्या प्रत्ययापूर्वीच्या स्थितीस अंग म्हणतात, सर्व प्रत्यय काढून राहिलेले जें नामाचें रूप तें प्रातिपदिक, जें क्रियापदाचें रूप तो धातु. अंग = stem; पण प्रातिपदिकाची किंवा धातूची प्रत्यय लागण्यापूर्वीची अवस्था हा अर्थ stem म्हणून निघत नाही. राम- ह्या प्रातिपदिकाची रामा-, -रामे- इ० अंगे होतात; तसेच एकाच धातूचीं अनेक अंगे होऊं शकतात; उदा. भव-, भविष्य-, भू-, इत्यादि भू-चीं अंगे आहेत. पृ. २६२, २६८

इ. स्थळीं वर्तमान अंग व भूत अंग अशा दोन अंगजाति मराठीकरितां विशिष्ट अर्थी वापरल्या आहेत.

अक्षर हा शब्द syllable ह्या अर्थी वापरला आहे (ता. प. ऋक्प्रातिशाख्य २०, २३, ३३ इ.); मराठींत वर्ण ह्या अर्थी तो वापरतात व त्या अर्थीहि तो वापरण्यांत आला आहे; पण ती एका तऱ्हेनें चूकच आहे; उदा. समानाक्षरत्व (१०६.१), समानाक्षरलोप (१९२.२५), इत्यादि संज्ञा. स्वरभक्ति ह्या ऋक्प्रातिशाख्यांतील संज्ञेचा (३३, ३४, ४२२ इ.) पुष्कळ विद्वान् चुकीचा अर्थ करितात. स्वरभक्ति, स्वराचा प्रकार; व्यंजनोच्चारांत स्वराप्रमाणें ज्यांत उच्चार कांहीं वेळ स्थिर राहूं शकतो असा भाग. तिचें उदाहरण: शतवल्-शः, वर् ष्मन् यांत ल आणि र ह्यांवर स्वरभक्ति आहे, आणि या स्वरभक्तीचा काल अर्धा मात्रा आणि पाव मात्रा आहे. दंत्यांचें मूर्धन्य होणें, उदा. स-चा ष किंवा न-चा ण होणें, ह्याला प्रातिशाख्यांत नति म्हणतात.

अतिदेश या शब्दांचा उपयोग प्रथमतः मीमांसाशास्त्रांत केला आहे. एका कर्माच्या भर्माचा संबंध जेव्हां दुसऱ्या कर्माशी जोडतात तेव्हां त्याला अतिदेश म्हणतात. त्यावरून इतर शास्त्रांच्या परिभाषेंतहि हा शब्द रूढ झालेला आहे. इंग्रजी-मध्ये extended application, extension by analogy; २४६, १३, २५२-१४-२६२-१६, २६५-२८, २६६-१ इत्यादि स्थळीं हा शब्द वापरला आहे तो पहा.

व्यवस्था (Fr. répartition : अमक्या ठिकाणीं र यावयाचा व अमक्या ठिकाणीं ल यावयाचा अशा तऱ्हेचे र-चें आणि ल चें क्षेत्र ठराविक मर्यादांनीं बांधलेले असणें; ह्या फ्रेंच शब्दाचा कांहीं ठिकाणीं संदर्भप्रमाणें प्रांतवार विभागणी असा अर्थ होतो) : देशकालापेक्ष अवधीचा नियम; 'विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे स्थापनं व्यवस्था'; ज्यांच्यांत व्यवस्था आहे ते व्यवस्थित; ता. प. १६-१७ वर्गव्यवस्था, ६२-१८ पाठव्यवस्था, व पुढें रूपव्यवस्था, व्यवस्थित स्थलमर्यादा इ.

सामान्य टीपा:—

९-१२ ग्रंथसाधन; document, documentation, ह्यांत ताम्रपट, शिलालेख, इत्यादि साधनांचा अंतर्भाव होत नाही हा ह्या संज्ञेंत दोष आहे. साधन म्हणजे प्रमाण किंवा पुरावा. पुढें ओळ २० येथें लिखाण ह्या शब्दांत पुराव्याचें साधन हा अर्थ येत नाही. दोन्ही अर्थ एकत्र मिळतील अशी संज्ञा न मिळाल्यामुळे संदर्भांत जो शब्द अधिक जुळतो तो घातला आहे. पुढें सर्वत्र लिखाण याचा अर्थ document म्हणजे साधनभूत लिखाण असा केला आहे.

९२४ समनियत (corresponding to, coextensive or concomitant with) सम प्रमाणानें किंवा व्याप्तीनें युक्त.

१०.१५-१८ अर्धस्पर्श *झ हा काल्पनिक मूळभाषेंतला, त्यावरून वैदिक संस्कृतांत ह आला आहे. *झ-चा उच्चार विवृत (कंठाची फट वाढवून) केल्यामुळें ही विकृति झाली. त्याचप्रमाणें मूळचे भ व ध ह्यांचे कांहीं ठिकाणीं ह झालेले दिसतात; उदा.-महे,हि. एका वैदिक लोकभाषेत मात्र ही विकृति झालेली नव्हती; ती संहिताकारांची असल्यामुळें त्यांनीं वैदिक शब्दांतील विकृति सुधारून घेतली, पण रूपांतली शिल्लक ठेविली, असें मेव्येचे म्हणणें.

११.१२ सर्वसाधारण : सर्व लोकभाषांचा जिच्यांत समावेश होतो अशी; अर्थात् ती एका समाजाची किंवा देशाची विशिष्ट भाषा नव्हे.

१३.१ ळ व ळ्ह हे ड आणि ढ यांच्या जागीं येणारे ईषत्पृष्ठ उच्चार आहेत. जुन्या वैदिकभाषेत ईषत्पृष्ठांचें प्राबल्य होतें तें ह्या नव्या स्थिर केलेल्या भाषेत नसल्यामुळें ड आणि ढ हे उच्चार त्यांनीं पुन्हां सुरू केले.

१३.२-३ द्वंद्व, आत्मनेपद आणि परोक्षभूत यांचा प्राकृतमध्ये प्रचार लुप्त झाला, म्हणून बोलण्याच्या संस्कृतामधूनहि झाला असला पाहिजे हें अनुमान; त्याच्या उलट पुढील अनुमान आहे.

१९.२१ दक्खनः-दक्षिण हिंदुस्थान किंवा दक्षिणापथ ह्यापेक्षां दक्खनशब्द भिन्न अर्थी वापरण्यांत येतो; त्यामुळें तोच शब्द मराठीमध्ये वापरणें जरूर पडतें.

२१.२ क्रियापदविधेयः-हा बहुव्रीहि समास आहे. रामो गच्छति हें क्रियापदविधेय वाक्य आणि रामो गतः हें नामविधेय वाक्य; नामांत विशेषणाचा अंतर्भाव होतो.

२२.१७ समभाषांगरेखणाच्या रेखाः-हा शब्द फ्रेंच isoglosse चें भाषांतर आहे आणि जसें iso-thermal lines, isobars ह्यांचें भाषांतर समतपमानरेखा, समभाररेखा असें करतात त्याप्रमाणें हें केले आहे; समभाषांगरेखण म्हणजे वर्ण, शब्द, उच्चार, रूपें, इत्यादि भाषांगें नकाशावर जेथें जेथें एकरूप असतील तेथें बिन्दु मांडून ते रेखांनीं जोडावयाचे म्हणजे कोणकोणत्या बाबतीमध्ये साम्य कसें कसें आहे हें सहजां लक्षांत येतें. अशा तऱ्हेनें फ्रेंच भाषेचा एक भाषिक नकाशाचा मोठा कोश Gilliéron आणि Roques ह्यांनीं तयार केला आहे.

५७.१ उच्चारपद्धति हें मुख्य शीर्षक ह्या ठिकाणीं योग्य नाहीं; वर्णप्रक्रिया किंवा वर्णांतरप्रक्रिया हेंच योग्य होईल. पान २,४, पान ५७.५८.४, ६१.५, १८, ६३.२९ येथें उच्चारपद्धति हेंच भाषांतर योग्य आहे. पण जरी हें शीर्षक ह्या प्रकरणाला योग्य असलें तर ह्या संबंध भागाचें दुसरे वर्णप्रक्रिया हें मोठें शीर्षक पाहिजे.

६५.१ प्रो. टर्नर आणि सर जॉर्ज ग्रिअर्सन् ह्यांच्या मते मराठीत स्वराघात आहेत, आणि प्रो. ब्लेक यांनीं नवलकरांचा अनुवाद केला आहे. तथापि मराठीत स्वराघात नाहीं हें त्यांचें मत खरें नाहीं. शिष्ट लोकांच्या भाषेत जरी तो फारसा येत नसला तरी

अशिष्टांच्या भाषेवरून शिष्टांची भाषा बनलेली आहे, आणि मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक व्याकरणांतून अशिष्ट भाषा वगळणे शक्य नाही. प्रो. ब्लोक ह्यांनी ह्या बाबतीत Bhandarkar Comm. Vol. मध्ये आपले मत बदलले आहे.

६६.२९ वर्णव्यापत्ति—ता. प. निरुक्तातील अन्तव्यापत्ति (२.१).

७०.२१ खोटा दाखला, ८५.२१ दाखला, १५७.७ सादृश्याभास, हे शब्द analogy ह्या अर्थी वापरलेले आहेत. ह्या सर्व ठिकाणी अतिदेश हा शब्द जास्त बरा हेईल.

७४.१ उकारान्त शब्दांचे दीर्घत्व होतें : या ठिकाणी अक्षरशः उकारान्त प्रातिपदिकांना अक्षरवृद्धि होतें असे भाषांतर पाहिजे.

७९.१० अलग = isolated; दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेशी साम्य नसलेली. ह्याच अर्थी पुन्हा १०७.११ येथे हा वापरला आहे. पुढे त्याच अर्थी विलग वापरला आहे.

८४.९ विरोध याच्या ठिकाणी भेद पाहिजे; ८४.१२ विरोधार्थक ह्याच्या ठिकाणी भेदार्थक. ८४.११ उच्चारशास्त्राला-च्या जागी वर्णप्रक्रियेला.

८४.२८ ग्रंथकारांनी उपसर्गयुक्त शब्दांना किंवा तेवीस इत्यादि संख्याशब्दांना सामासिकशब्द म्हटले आहे.

९६.१३ संपर्कामुळे-ज्या जागी अतिदेशाने पाहिजे.

१००.७ विध्यर्था-च्या जागी कृत्यार्था पाहिजे.

१४० टीप. तालुपृष्ठ्य स्वर हें बरोबर नाही. तालुपृष्ठ्य हें prepalatal चे भाषांतर आहे. युरोपीय ग्रंथकार ओष्टाकडून वर्णांचा क्रम भरतात त्यामुळे prepalatal म्हणजे तालुपूर्व पाहिजे. तालुपूर्व वर्ण दंत्याला जवळ म्हणून त्याची स ही दंत्य विकृति होते.

१४१.६ पालि छक-छव-, प्रा. छाव असे पाहिजे. मेय्ये म्हणतात की ह्या शब्दांत *स्कादि मूलरूप मानावयाला आभार नाही (Bull.Soc.Ling., ६६).

१८३.९ ' हा र दंत्यांची नति होण्याच्या ' ह्याच्या ऐवजी ' दंत्य उच्चार (ल) आणि मूर्धन्य उच्चार (ळ) यांच्या ' असे पाहिजे.

२०३.१ अक्षरसंयोगः—अक्षर ह्याचा अर्थ syllable हा एकच ठेवणे युक्त आहे, आणि म्हणून वर्णसंयोग हा शब्द बरा. जोडाक्षर हा शब्द रूढ आहे म्हणून त्याला हरकत नाही.

२०४.८ परसवर्ण; २०४-१४ पूर्वसवर्ण हे शब्द आणि regressive assimilation आणि progressive assimilation ह्या अर्थी वापरले आहेत. तसेच २०९.१२ progressive आणि regressive dissimilation ह्या अर्थी उत्तराक्षराश्रयी आणि पूर्वाश्रयी असवर्णपत्ति ह्या संज्ञा वापरल्या आहेत.

२०८.४ एकाक्षरी शब्दांत अन्त्य स्वर उच्चारांत येत नसल्यामुळे हाड्, ओठ्, हे एकाक्षरी मानले आहेत.

२१६.२२ प्रो. ब्लोक अपभ्रंशापासून मराठी झाली असे म्हणावयास तयार नाहीत; त्रिअर्सन मराठी (नागर ?) अपभ्रंशापासून झाली असे म्हणतात. अप-

भ्रंशापासून देव हें प्र. एक. अनेक. रूप, असोग, काग, रेघ, ह्यांतील घोषत्व, ए आणि आं हे तृ. एक. आणि सा. वि. अनेक. प्रत्यय, आणि देवा ही सा. वि., यांची उपपत्ति जास्ती चांगली लागते, असें त्यांचें म्हणणे आहे.

२२५-४७ ह्यावरून प्रो. ब्लोक ह्यांनी गुजराथी प्रत्यय शून्य असून अक्षरवृद्धीने ओ होतो अशी दुष्टी केली आहे.

२३३.२६, २३८.४, २४१.८ इ. पुढे पान ३४२ वरील कोष्टकें पहा.

२३८.४ ग्रिअर्सन्नी देवस्स पासून देवास सिद्ध करण्यांत आपली चूक झाली आहे हें कबूल केले आहे. पण स अश्रे-पासून झाला आहे हें ते कबूल करीत नाहींत; ग्रिअर्सन त्यांची कल्पना देवस्स याची सप्तमी देवस्से ह्यापासून देवासि हें रूप झालें असावें (JRAS, १९२१, २५१-१६३).

२६३.३ मेथ्ये ह्यांनी ह्या खंडाविषया पुढील टीका केली आहे (Bull.Soc. Ling., ६६): दशकाच्या आंकड्यांची व्युत्पत्ति दुर्बोध आहे हें म्हणणें चुकीचें आहे. वीस आणि तीस ह्यांची वळोकणीच दिली आहे. चाळीस ह्यांत चार-प्रमाणेंच वर्णसंक्षेप आहे. संख्याशब्द हा वाक्यबोधाचा सहायक शब्द आहे, तो लांब असून चालणार नाहीं, म्हणून त्याचा संक्षेप होतो; तसेंच संख्याशब्द फार प्राचीन काळापासून चालत आले असल्यामुळे त्यांच्यातील वर्णविकृतींचा एक स्वतंत्र वर्ग होतो, हें दहांतील ह-नें सिद्ध होतें; कारण द्विस्वरांतर्गत श-चा ह होणे चमत्कारिक आहे. पन्नास व साठ ह्या रूपांत विशेष कांहीं नाहीं. नव्वद ह्यांतील द्वित्व हा एक जोर देण्याचा प्रकार आहे; ता. प. प्रा. एक.

२७४.२५ रूपसामान्याच्या जागी रूपसादृश्य पाहिजे,

२८१.७ कालगति = duréo, २८१.११ क्रियासातत्य, २८६.१९ सातत्य-वाचक, २८७.१० कालगतिसातत्य, ३०३.२३ सातत्य, ह्या सर्व संज्ञा एकाच अर्थाला अनुलक्षून आहेत.

२९० ३०३ जोडीने येणारी, जोडीचीं रूपें (२९० १५, २६, २९१, १३, १ २९३, १४ २४; २९५, १३-१४), जोडून येतात (२९४.२०, ३०३.८); या सर्व ठिकाणीं संयुक्त क्रियापदां (periphrasis) हून भिन्न अर्थी म्हणजे वर्त. भा. सा. ला जोडलेलीं (juxtaposed) क्रियापदरूपें येवढाच अर्थ दाखवावयाचा आहे. जोडरूपें हा शब्द एकाच रूपाच्या अर्थी असलेले दुसरें रूप ह्या अर्थी वापरला असल्यामुळे त्याच्यापेक्षा थोड्या फरकाने ही शब्दयोजना केली आहे.

३०५.९ निर्बद्ध—ता. प. न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थाने निराहुः, निरुक्त, १, ३; हा शब्द संबद्ध ह्याच्या उलट वापरला आहे, आणि ह्या संज्ञेचा absolute ह्या अर्थी उपयोग करणे शक्य दिसतें; ता. प. ३१८-१६, (तथे अ-निर्बद्ध) ही चूक आहे.

४८१(१) संबंधी विशेषण = षष्ठी.

ग्रिअर्सन यांचीं कोष्टकें:—कोष्टक १ : कृ-पासूनचे प्रत्यय

	१ षष्ठीप्रत्यय	२ षष्ठीप्रत्ययाची सप्तमी माहीत असल्यास	३ चतुर्थी-प्रत्यय	४ भा. सा. अव्यय प्रत्यय
संस्कृत	कृतः	कृते, (तृ.) कृतेन	कृते, कृतंन	(-त्य, -य, -त्वा, -त्वाय, -त्वी)
अपभ्रंश	केरअ, *करउ किइअ, किअउ कउ, क(य)उ	केरए, इत्या. कइ, कए क(य)इ, क(य)हि; (तृ. एक.) क(य)एं, (अनेक.) क(य)हिं; (पं. एक.) क(य)हु, (अनेक.) क(य)हुं	केहिं	(-इ, -इउ, -प्पि, -प्पिणु)
जु. गुजराथी	—	—	अरहैं, किहिं ^१)	इ
नवीन गुजराथी	केरो	—	—	इ
मारवाडी	रो, हंदो	—	—	अर्
जयपुरी	को	—	कै	अर्
नेपाळी	को	—	—	इ-एर
डांगी	को	कै	कै, कुं	इ, कै, कर, अर्, इ-र
ब्रज	कौ	*कै	कौ, कुं	इ, इ-करि, करि, कै
चालू हिंदी	का	—	का, (जु) कहुं	इ, इ-कर, इ-के
पंजाबी	दा	—	—	इ-इ-कर्, इ-के
काश्मीरी	कु, संदु, हंदु	(कर्तृवा). कि	कितु ^२)	इथ
सिंधु-कोहिस्तान	—	—	गे	गे
लाहंडा	दा	—	—	इ, के
सिंधी	जो, संदो	*जे	खे	इ, इ-जे
ओरिया	अर्	—	कु	इ, उ
बंगाली	एर्	—	कं	इया
(मराठी)	—	—	—	(ओ-नियां)
आसामी	अर	—	के	इ
बिहारी	केर, कर, के, क	*के	के, कें	इ, इ-के
पूर्व हिंदी	केर, क	—	कां	इ, इ-कं

कोष्टक २ : तन-त्व- पासूनचे प्रत्यय

	१ षष्ठीप्रत्यय	२ षष्ठीप्रत्ययाची सप्तमी माहीत असल्यास	३ चतुर्थी-प्रत्यय	४ भा. सा. अव्यय प्रयय
संस्कृत	तनः	तने	—	(-त्य, -य, -त्व, -त्वय, -त्वी)
अपभ्रंश	तणउ	तणइ, तनहि; (तृ. एक.) तणें तणेण, (अनेक.) तणहि, (पं. एक.) तणहु, (अनेक.) तणहुं	तनें तणेण	(इ, -इउ, -प्पि, -प्पिणु)
जु. गुजराथी	तणौ नौ, नु	तणै नै, नै	नै, नें	इण
नवीन गुजराथी	तणो नो	*तणो, *ने	नो नै, नें	इण, इण-ने
मारवाडी	तणो,	—	नै, नें	ऊ-ने
नेपाळी	—	—	लाइ	इ-क-न
पंजाबी	—	—	नूं	—
काश्मीरी	नु	—	—	—
लाहंडा	—	—	नु	—
जु. मराठी	चा, चे-नि	—	(पं.) उ-नि उनियां; हुनि हु नियां	उ-नि, आ-नियां
नवीन मराठी	चा	—	ना.(अने.) (पं.) ऊ-न, न	ऊ-न
ओरिया	—	—	(कु)	(इ), (उ), उ-नु

१. मुग्भावबोधमौक्तिकांत ह्यांना षष्ठीचा प्रत्यय म्हटलें आहे, पण ते दानार्थक भातूशी संबद्ध असतात आणि ते वास्तविक स्वामित्वदर्शक चतुर्थीचे प्रत्यय आहेत.

२. ही विशेषणाची प्रथमा आणि भिन्नलिगीं तिचें रूप बदलतात.

पारिभाषिक आणि कठीण शब्दांचा कोश

अक्षर (syllable) एकस्वरयुक्त शब्दखंड; ता. प. बहक्षर ६५.८, एकाक्षरी २०८.४.

अक्षरवृद्धि (enlargement), तिच्या योग ने वृद्ध, अवृद्ध, वृद्धिगत, वृद्धी-भवन, वृद्धीभूत, हे स्पष्ट होतात.

अक्षरसंक्षेप (contraction).

अक्षरन्हास (reduction); त्याच्या योगाने हास, हस्वीभवन इ. शब्द स्पष्ट होतील.

अंग (stem) [प्रथमेचें, वर्तमान, भूत, वर्तमानेतर] ज्याला प्रत्यय लागाव-याचे तें रूप.

अतिदेश, सादृश्यमूलक अतिदेश (ex-
tension, extension by
analogy), प्रासाविक टीप ३ पहा.

अंतःस्थ (semivowel)=य, र, ल, व.

अभ्यास (reduplication) द्वित्व
हाऊन आलेले नवे अक्षर.

अलग—विलग पहा

असंयुक्त स्वर = प्रगृह्य (hiatus).

असदृशवर्णापत्ति = असवर्णापत्ति.

असवर्णापत्ति (dissimilation).

आगंतुक = परक्या भाषेतून आलेला.

आगम, धातूला किंवा प्रातिपदिकाला

रूपसिद्धीत अधिक लागणारा प्रत्यय.

आदि, आद्यवर्ण; उदा खादि(१३५१)

ख आदि ज्यांचा इ.; त्याचप्रमाणे
वादि, भादि (१२५.१४), झादि
(१४७-२०).

ईषत्स्पृष्ट, ज्याच्या उच्चारान्त तोंडाची
फट पुरती बंद होत नाही तो वर्ण;
त्या तऱ्हेचा प्रयत्न (mi-occlu-
sive, spirant).

उच्चारपद्धति (phonetics).

उच्चारपद्धतिजन्य संस्कार (phonetic
influence).

उच्चारशास्त्र phonetics.

उच्चारस्वरूप timbre.

उच्चारान्तर phonetic change.

उच्चाराचा इतिहास phonetic
history.

उच्चारहास (phonetic discolo-
ration), ९० २१.

उत्तराक्षराश्रयी (progressive).

२०९. २

एकरूप, एकरूपता (identical,
identity of form).

कल्पना (hypothesis).

कित् (weak).

कृत्यार्थी भा.सा. (potential pass.
part.) ३०१.२१, ३०२.२

काव्यनाटकादि, classics.

काव्यनाटककाल classical period.

सगोत्र (belonging to the same family); त्याच अर्थी

साधा शब्द : (स्था)धातूद्धव.

गोत्रविस्तार (family) २१०.१८.

डित् (strong).

घोटाळा (confusion), परिणाम (influence), संपर्क (contamination) व संकर (commingling) यांत भेद आहेत. परिणामांनी धर्मांचे स्वरूप बदलत नाही, संपर्काने बदलते, संकर धर्मचाच होतो, घोटाळा दोन धर्मांचा होतो व ते एकरूप भासू लागतात.

जोडणे = juxtapose, जोडीचीं रूपे juxtaposed forms; ता. प. जोडलेल्या स्वरूपांत, जोडून लावणे, जोडून येतात.

जोडरूप = दुसरें रूप.

जोडाक्षर = संयुक्त व्यंजन.

ज्ञापक, ओळखण्याचें साधन (indication); ता.प. कात्यायन, अष्टाध्यायी १.१.११, वा. ५, इ.

तुमन्त (infinitive) ३०१.२४; ३०४.१०.

थिजलेलीं रूपे, एका विशिष्ट स्थितींत स्थिररूप पावलेलीं आणि प्रत्ययांत जिवंतपणा नसलेलीं रूप, २४४.१६.

द्विर्वचन. द्वित्व पावणे; ता. प. पाणिनि. १.१.५९.

द्विस्वरान्तःस्थानी (intervocally) दोन स्वरांमध्ये.

द्विस्वरांतर्गत (intervocalic)

वाजूला दोन स्वर असलेल्या स्थानी आलेला.

धातुवंश=अंग (stem).

नति (cerebralisation) पहा ऋक्प्रातिशाख्य ६७.

निर्धारणस्वर (stress, accent)

२१३.१, २१४.११; = स्वराघात.

नियमः यापासून अनियम (irregularity); अनियमसिद्ध (irregular); नियमप्राप्त, न्यायप्राप्त, नियमबद्ध, नियमसिद्ध (regular).

निर्वद्ध (absolute); निर्वद्धप्रथमान्त in nominative absolute.

अनिर्व. हा मुद्रणदोष आहे.

परसवर्ण, पुढील वर्णाशीं सवर्ण (regressive assimilation).

परस्परपरिवर्तन (mutual exchange) एकमेकांत अदलाबदल ८०

परस्परव्यावृत्ति (differentiation), एकमेकांपासून भिन्न असणे किंवा होणे २१०.१५, २११.१.

पूर्वसवर्ण (progressive assimilation) मागील वर्णाशीं सवर्ण.

पूर्वाकर्षण (anticipation), पुढे येणारा वर्ण आधीं घेणे २०१.२१; §१६८ पहा.

पूर्वानुवादक, anaphoric, ३१८.१३, १७; ३१९.१८, इ.

पूर्वाश्रयी (regressive), २०९.१६. पौरस्त्य = प्राच्य.

प्रक्रिया, कोणत्याहि भाषांगाविषयींचा नियमसमूह, २१८.२६.

प्रगृह्य, ज्या स्वरांचा संधि होणे शक्य असतां तो होते नाही ते स्वर, असंयुक्त स्वर (hiatus), १२.३, ३०२.१९. (स्वरांची) प्रतिक्रिया, संधीमुळे किंवा इतर कारणांनी लोप होण्याच्या प्रसंगाला विरोध (vocalic attack)

२१२ २८

प्रतियोगी, दुसऱ्या पक्षांतील समानधर्मा, जसा 'जो'चा 'तो' (complement), २४९-२६.

प्रतिरूपक (प्रत्यय). प्रति म्हणजे जोडीचे रूप ज्यांचे आहे असा; उदा. ला-चा गा; २८६.१.

प्रतिस्वराघात, counter-accent.

प्रतीच्य, पश्चिमेकडील.

प्रत्ययरूप शब्द, post-position.

प्रत्याघात (प्रतिस्वराघात पहा).

प्रातिपदिक, प्रास्ता. टीप ३ पहा.

भारत-इराणीय, प्रास्ताविक टीप १ पहा.

भारतीय-आर्य १०९.१९

भावनादर्शक expressive.

भिन्नवर्णापत्ति = असवर्णापत्ति.

भेदक तत्त्व, principle of classification.

मातृस्थानीय प्राकृत भाषा = स्कंधभाषा.

यश्रुति, वश्रुति, प्रास्ताविक टीप २ पहा.

यौगिक (अर्थ), योग म्हणजे व्युत्पत्ति, मूळ धातूचा अर्थ, त्यापासून सिद्ध झालेला.

रूपघटक, morpheme, प्रत्यय किंवा प्रत्ययांश.

रूपपर्याय, एकासारखे दुसरे रूप.

रूपान्तर, रूपांत फरक.

लगक्रम, } ल = लघु, ग = गुरु,
लघुगुर्वक्षरक्रम } त्यांचा क्रम (ही संज्ञा छन्दःशास्त्रांतील आहे. (quantitative rhythm) ६९.१२.

लमाणी = जिप्सी (प्रास्ता. टीप १ पहा). लोकभाषा; लोकांच्या बोलण्यांतील भाषा, वाङ्मयभाषेहून भिन्न.

वंशविस्तार, गोत्रविस्तार, एकाच शब्द-पासून उत्पन्न झालेले शब्द; सगोत्र पहा.

वर्णप्रक्रियादृष्ट्या (phonologically) वर्णान्तरशास्त्रदृष्ट्या.

वर्णविपर्यय, वर्णव्यत्यय, वर्णांची आलटा-पालट (metathesis).

वर्णव्यापत्ति (अक्षरव्यापत्ति), वर्णांचा बदल किंवा नाश.

वर्णान्तरें = वर्णविकृति.

वस्तुस्थितिकथनरूपी (descriptive) ऐतिहासिक किंवा तुलनात्मक याच्या उलट, व्याकरणाविषयी.

विकार (विकृति) फरक.

विध्यथं (potential).

विलग, इतरांहून भिन्न, ज्याचें दुसऱ्यां साम्य किंवा संबन्ध येत नाही असे.

विवार, कंठाचें उघडणे.

विवृत (open), संवृतच्या उलट; ज्या वर्णांच्या उच्चारांत गळ्याची फट रुंद असते तो.

विशिष्टार्थक article.

उपपद = definite

विश्लेष (-स्वर) जोडाक्षर फुटून मध्ये
स्वर येणे.

वृद्धिगत रूपान्तर }
वृद्धीभवन } अक्षरवृद्धि-खालीं
वृद्धीभूत } पहा.

व्यंजनश्रुति स्वर, प्रास्ताविक टीप २ पहा.

व्यंजनसंयोग = जोडाक्षर.

व्यत्यास, स्थानव्यत्यास, जागेची
अदलाबदल.

व्यवस्था (repartition) घोटाळ्याच्या
उलट, जो तो ठराविक ठिकाणी असणे,
प्रास्ता. टीप ३ पहा. ह्या शब्दावरून
व्यवस्थित, व्यवस्थितता, रूपव्यवस्था.
पाठव्यवस्था, विभागव्यवस्था, हे शब्द
स्पष्ट होतील.

व्याकरणविभाग, व्याकरणार्थ, gram-
matical categories.

शब्दसिद्धि, रूपसिद्धि पहा.

शब्दानुकारी, onomatopoeic.

संयुक्त काळ, composite tense.

संयुक्त स्वर, संध्यक्षर, diphthong.

'योगगुरुत्व, संयोग म्हणजे जोडाक्षर,
त्याच्या योगाने एका मात्रेच्या दोन
मात्रा हाणे.

संवृत (संवर्तीकरण) कठ पुरा न उघडतां
ज्याचा उच्चार झाला आहे; अथात्
ह्या उच्चाराचे स्वरूप अस्पष्ट होतें.

संकर = गलत; व्यवस्थेच्या उलट;
घोटाळा पहा.

समभाषांगरेखण, isogloss.

समानाक्षरलोप, haplology.

समानाक्षरत्व, assimilation.

संपर्क, परिणामाने दाष येणे.

संपृक्त, जवळ असलेला.

संबंधदशक relative.

संबंधी विशेषण = षष्ठी.

सरूपता, समान रूप असण्याचा धर्म.

सातत्य (कालगतिसातत्य, क्रियासातत्य)
duration.

सातत्यदर्शक durative.

सादृश्याभास, false analogy.

स्कंधभाष, प्रास्ताविक टीप १ पहा.

स्थाननियत, स्थानावरून ठरणारीं.

स्पर्श, occlusive.

स्वरभक्ति. र् आणि ल् यांचा उच्चार
लांबविणे शक्य असतें, त्यामुळे थोडे
स्वराप्रमाणे झालेले कार्य.

स्वराघात, stress-accent.

स्वरसंक्षेप, contraction of
vowel.

स्वरसंयोग diphthong

स्वरान्तर vowel-change.

द्वस्वीकरण, द्वस (ता.प. द्वस्वाकृत)
reduction.

वि. सू.— प्रास्ताविक टीपा १ ने ३ यांतील बऱ्याच पारिभाषिक शब्दांचा
अंतर्भाव येथे झाला नाही, ते तेथे पहावे.

ग्रंथकारसूचि

अँडरसन (Anderson) ६८;
अभयदेव १९; अश्वघोष १२;
असंग ३१७;

अरियन (Arrian) १९८;
अर्विन (Irvine) ४१०/१;
अलविहनी ९२, २२४;
अँरि (V. Henri) २२६;
इलियट (Ch. Eliot) १४०;
ऊलनबेक (Uhlenbeck) ५२;

एकनाथ ४८;
एजर्टन (F. Edgerton) २२८;
एटिंगहउझेन (Ettinghausen)
३८२/२;

ओब्रायन (O'Brien), विल्सन
(J. Wilson) आणि पं. हरि-
क्रिसन कौल ५४;

ओब्रायन आणि विल्सन १७०;
ओल्डेनबर्ग (Oldenberg) ८, २१;
कालिदास ४५;

कॉल्डवेल (Caldwell) १३४, २१२;
किटेल (Kittel) ३१९;
कीलहॉर्न (Kielhorn) ३२५;

कून (E. Kuhn) २५९;
केर्न (Kern) १८, १७१;
केलॉग (S. H. Kellogg) ५४,
६७, २१८, ३१०, ३१२, ३१३,
३१७, ३१९, ३२०;

कानाउ (Sten Konow) ३५,
१६८, १७०, १७१ (३), १८३,
२४८, २६९, ३०८, ४७१/२;

क्युनि (Cuny) २१४;

क्रुक (W. Crooke) ३;
द गझे (de Goeje) ३४;
गायगर (W. Geiger) ३३(२),
५५(२), ६६, ७०, ९९, १०६,
१२४, १४०, १४३ (२), १७१,
१८३, २२१ (२), २२२, २२४,
२२५, २३२, २३९, २४७, २५१,
२५४, २५७, २६६, २६८, २७८,
२८२, २८४, २८५, ३०५,
३०७ (२), ३१३;

गिलक्रिस्ट (Dr. Gilchrist) २५;
गुणाल्य २२, ४७;

गोडबोले कृष्णशास्त्री ५६, ६८, २३५;
गोडबोले नारायण बाळकृष्ण ५६;
गोडबोले परशुरामपंत तात्या ५६;
गोतिओ (Gauthiot) ३५(२),
१२४, ३२०, ३८०/१;

गोल्डस्मिट (Goldschmidt)
३६२/१;

ग्रॉमोँ (Grammont) ६९, २०६,
२०७, २०९(३), २१०, २११,
२६२, ३७९/१;

ग्रिअर्सन् (Sir George A.
Grierson) ६(२), १८, २४, ३२
(३), ३५, ३६, ३७, ४१, ४४, ४५,
४६, ५०(२), ५३(५), ५४, ५५(३),
६६, ६७, ६९, ७०(२), ७६, ७७,
७८(२), ८७, ९२, १०६, १२१,
१२२, १२३, १२६, १४२(२),
१५६(२), १५७, १६५, १७१(२),
१७५(२), १७६(२), १७७,

१७९(२), १८३(२), १९३, १९८,
२००, २०२, २०४, २०६, २१७,
२२१, २२२, २२७, २२९,
२३३(२), २३६, २३८, २४१(२),
२४४, २४५(२), २४६, २४७(४),
२४८, २४९, २५०, २५१, २५५,
२५६, २५७, २६५, २६६,
२७५(३), २७६, २७८ (टीप)
२८१(२), २८४(३), २८६, २८८,
३१२, ३१७(४), ३२०, ३६०/१,
३६४/१, ३९०/२, ३९६/२,
४०१/२, ४०२/२, ४०७/२,
४५६/२, ४७१/२;

ग्रीन्वुड (E. Greaves) ५४, ६७,
२८१;

ग्रे (Louis H. Gray) ६;

घोसळ बी. एन्. ५४

चंद बरदाई ३८;

चिपळुणकर ६८;

जॅरेट (Jarrett-अबुल् फज़ल) ३६;

जोशी रा. भि. ५०, ५१, ५५,

६८, ७४, ७५, ८७(२), १०४,

११८, २०५, २१७; २१८, २२४,

२२९, २३९, २४९, २७३,

२७६(२), २७८, २८०(३), २८२,

३०५(२), ३०६, ३०७, ३१५,

३१६, ३१८, ३१९, ३२३, ४५९/१,

ज्ञानेश्वर ४८;

टर्नर (Turner) १७०, १७६(२);

ट्रुम्प (Trumpp) ५४, १७०, २१८,

२२६, २२७, २३२, २३३, २३९,

२७६, २८६, ३१०, ३१२, ३२०,

टॉमस (Thomas) ४१०/१;

टिस्डॉल् (Tisdall) ५४ (२),

२१८, ३१२ (२), ३१६, ३२०;

टोम्मेन (Thommen) ३१५, ३१६;

डालगॉडो (Dalgado) ४६५/२,

तुकाराम ४९, २३६;

तुलसीदास ३९

त्साखारिए (Zachariae) ३६७/१,
४५४/२;

त्सेंकर (Zenker) ३२०;

तेस्सितोरी (Tessitori) ३०५;

दण्डी २१, ४४;

दार्मस्तेतेर (Darmesteter) ६६;

द्युत्रय दू हँ (Dutreuil de
Rhins) २१;

नवलकर ५०, ५५, ६८, ७४, १५६,

१७२, २११, २१२, २१८,

२२९, २३०, २४९, २७०,

२७४, २७५ (२), २८०(२),

३०६ (३), ३०७, ३०८(२),

३०९, ३११ (२), ३१२(४),

३१५, ३१६ (२), ३१८(२),

३१९ (४), ४५९/१;

नामदेव ४८;

वा. ब. पटवर्धन ५१ ;

पतंजलि १२, १६, २८, ३१, ४४;

पाणिनि ११, ११०;

पावगी ३०९;

पिशल (R. Pischel), २२, २९, ३०
(२), ३१(२), ४१, ४२, ४४(३), ४५

(२), ४६, ५०, ५२, ५३(२), ६०, ६१

६३, ६६, ७०(४), ७२, ७६, ८५,

९२(२), ९४, ९८, १०४(४), १०६,

११४, ११५, ११९, १२५, १२८,

१३१, १३३(२), १३६, १३९(२),

१४०, १४१, १४२(२), १४३, १४५,
 १४६, १४७, १४८, १५६, १६६,
 १६८, १७०, १७१, १७२, १७४(२),
 १७६, १७७, १७८, १७९, १८०,
 १८२, १८३, १८४, १८६(२),
 १८८, १९७, १९९, २००(३),
 २०१(२), २०६(३), २१३, २१५,
 २१६(४), २१९(२), २२२, २२४,
 २२६, २३०, २३२, २४४, २५०,
 २५१, २५२, २५३, २५४, २५५,
 २५६, २५७, २५९, २६०, २६७,
 २६८, २७०, २७३, २७४(२),
 २७५, २८२(२), २८३, ३०६(३),
 ३०७(२), ३०८, ३६२/१,
 ३६८/२, ३७४/२, ३९२/१,
 ३९८/१, ४५८/२;
 प्तोलेमी (Ptolemy) ४०१/१,
 ४१२/२;
 प्लॅट्स (J. T. Platts) ५४,
 प्लिनी (Pliny) ४७, १९८;
 प्रिन्ट्स (Printz) १८९;
 फॅलन (S. W. Fallon) ५४;
 फॉर्स्टर (Forster) ४१०/१;
 फिंक (P. N. Finck) ३४, ३५,
 ५५;
 फूरो (Foucher) १९;
 फोगेल (Vogel) ४७१/२;
 फ्रान्के (O. Franke) १३, १६,
 १९, ५२, १४०,
 फ्लीट (Fleet) १६, १३३, १५२,
 १७९, ३६८ (२), ४७१/२;
 फेलबर (Felber) ६७;
 ब्रॅन्ड्रेथ (Brandreth) ६६;
 बर्नेल्-युल्-बर्नेल् पहा

बार्नेट (Barnett) २४८;
 बीम्स (J. Beames) ५३, ६६,
 ७७, ८६, १०६, १०७, १४२
 (२); १४८, १५६ (२), १५८
 (२), १५९, १७०, १७५ (२),
 १७६, १७८, १७९; १८३,
 १९९, २००, २०६ (३), २०८,
 २१२, २१७ (३), २१८, २२१,
 २२१, २२३, २२९, २३२,
 २३३ (२) २३४, २४१ (२),
 २४३, २४४, २४५ (२), २४६,
 (२), २५०, २५१ (३), २५३,
 २५५, २५६, २६६, २७१,
 २७२, २७४, २७५, २७६,
 २७८, २७९, २८० (२), २८१,
 २८२ (२), २८३, २८४ (२),
 २८५, २८६, २८८, ३०५ (२),
 ३०६, ३०७, ३०८, ३१३;
 बेलसरे ५४;
 बेंडाल (Bendall) ४५, ३९७/२;
 ग्रॅहॅम बेली (Grahame Bailey)
 १८३ टीप.
 ब्यूलर (Buhler) १७, २३, ६७, १६८;
 ब्रुग्मान (Brugmann) ६२,
 २०१, २४६, २६३, ४७३/२;
 ब्रेआल (Bréal) २३४;
 ब्लु ब्लोक (J. Bloch) १६,
 २०, ३१, ३५, ४५, १०९, १२३,
 १७१, २१०, २६७, २७९,
 २८१(२), २८६, ३१०, ४१८,
 ४३३/१, ४४८/२;
 ए. एम्. ब्वाय्ये (Boyer) १४२;
 भरत २१;
 भांडारकर प्र. रा. ५१, १२२, २०३;

भांडारकर रामकृष्ण गोपाळ १२, १६,
 ४४, ४५, ४८ ५०, ५१, ५३;
 १७२(२), २४१, २४३;
 भूलोकमल्ल ३२४, ३७१/१;
 मनुच्ची (Manucci) ४१०/१;
 मॅकॅलिस्टर (Macalister) ६;
 माडगांवकर ५६, २२२, २२३, २३०,
 २३१;
 माय्यर (Meyer) ४३७/१, ४५९/२;
 माह्लो (Marouzeau) ३११;
 मिक्लोसिच (F. Miklosich)
 ३५, ५५, २२१(२), २२२, २४७,
 २५०(२), २४१, २७८, २८०,
 २८२, २८५, २८६, ३१०, ३१३,
 ३१४, ३९६/२, ४३०/१,
 ४३०/२;
 मित्ररसमय व बी. एन्. घोसळ ५४;
 मिर्झा कासम बेग ३२०;
 मिशल्सन (T. Michelson)
 १४, १५, ६२, ६९(२), १३३,
 १४२, १४८, १६८, २०१, २६२;
 मुहम्मद जाइसी ३९;
 म्यूलर (E. Muller) १५, २६,
 २१५, २१६, २२१,
 मेय्ये (A. Meillet) १०, २६,
 २९ (४), ३० (२), ३५, ५१,
 ५२, ६१, ६९, ७७, १२२,
 १४०, १४२, १४३, १८६, २१४
 (३), २१७, २२० (२), २३४,
 २५०; २५६, ३६२, २६८, २७२,
 २८७, ३१०, ३११(२), ३५७/१;
 मेरुतुंग ३८२/२;
 मोल्टन (Moulton) २८७;

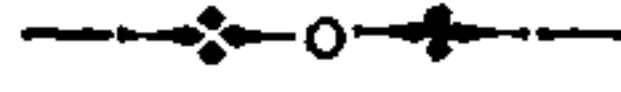
मोल्स्वर्थ (J. T. Molesworth)
 ४७, ५०, ५५, ७८, ८६, ८९,
 १०७, ११३, १३१, १८१, २०७,
 २१२, २६३, ४७१/२;
 याकोबी (H. Jacobi) ५३, ६६,
 ६७, ८५ ९०, ११९, १२५,
 ३१२, ४५९/२;
 यूबेर (Huber) ४५८/२;
 यूल-वर्नेल् (Col. H. Yule and
 A.C. Burnell) ६, ३५७/२,
 ३९२/१, ४२६/१, ४४७/१,
 ४६५/२;
 येस्पर्सन (Jespersen) १२२,
 २८७;
 योहान्सन् (Johansson) २२६;
 वि. का. राजवाडे ५१, ५६, १८४,
 २३८, २४०, २४२, २४४, ३०६,
 ३२४, ३२५ (३), ३२६ (८);
 रानडे ४८;
 रेन्जो (Regnand) ३९१/१,
 ४१३/१, ४४२/२;
 लल्लूलाल २५;
 तु. कृ. लहू ५१, २२०;
 लाकोत (Lacote) २२, ३५, ४७;
 लायल (सर चार्ल्स) (Lyall) २२;
 ल्युडर्स (H. Lüders) १४, १७,
 ३१, ४२, ५२, ६३, १३३,
 १४२(२), १७०, १८६, १९९,
 २८२, ४१६/२;
 सिल्व्हॅ लेव्ही (Sylvain Levi)
 ११, १२, १४, २२, ५१, ६२, १२४,
 १७६, २०६, २२८, ३१७, ३५७/१;
 लेस्नी (Lesny) २३८;

वट्टगामनी १४;
 वरहचि १८६, २६१;
 वाकरनागेल (Wakernagel)
 १०, ११, १३, २१, २८, २९, ३०,
 ३१, ३२, ५२, ६०, ६१(२), ६२,
 ११०, ११३, ११४, ११५, ११७,
 १२५(२), १३९, १४०, १४१(२),
 १४७(२), १४८, १५०, १५५,
 १५७, १७१, १७५, १७६, १७८,
 १८२, १८६(२), १८८, १८९,
 १९०, १९२, १९९, २१२(२),
 २१, १३, ३०६, ४६१/१;
 वाग्भट ४४;
 वामन ४४, २३६; ४१३/१;
 वाल्डे (A. Walde) ५२,
 ४४६/२, ४८२/१;
 वासिलिएफ (Wassilief) ४५;
 विंडिश (Windish) १९, १७९;
 विद्यापति ठाकूर २३, ३९;
 विद्यालंकार रामकृष्ण ५४;
 विल्सन (J. Wilson) ५४,
 १७०, २४५;
 वेबर (Weber) ९२;
 व्हॅंसे (Vinson) २८८, ३१९;
 व्हेंद्रिएस (Vendryes) ३८६/१,
 व्हिट्ने (W. D. Whitney)
 ५२, ७३, ११७, १४६, २२०, २६७,
 २७४, ४३७/१;
 शर्ट (G. Shirt) उधाराम थावुर-
 दास मिर्झा ५४;
 शर्ववर्मा ४७;

शार्पान्तिए (Jarl Charpentier)
 ३५, ३७०/१;
 ष्पाय्यर (J. S. Speyer) ५२,
 २२०(२), २३४, २८१(२), २८७,
 ३०५, ३१२, ३१४, ३१५.
 सनार (E. Senart) १४, १५,
 १६, २०, २१, २६, ५२, ६२, १११,
 १६८, १९८, २१६(२), २१८,
 २२०, २३६;
 साखाउ (Sachau) ९२, २२४;
 सालेमान (Salemann) २६८;
 सुरदास ३८;
 दिनेशचंद्र सेन २३;
 सेनेआँ (Sainean) ३८०/१;
 सोत्सिन (Socin) २६८;
 स्टार्इन (Stein) २१, ४८९/१;
 स्ट्राइटबेर्ग (Streitberg) ६८;
 (विहन्सेट) स्मिथ (V. Smith) ४३;
 हर्नले (R. Hornle) ३९, ५३, ७७,
 १०६, १७०, १७१, १७७, १७९,
 २४३, २४४, २४५, २४६, २७५;
 हाल २६, ४७, १४०, २५८;
 होर्न (P. Horn) १२०, २८५;
 हिउएन त्सांग ४७, ४८९/१;
 हुल्छ (E. Hultsch) १६, ३२४;
 हमचंद्र ३७, ४६, १०४, १३९, १४०,
 १४३, १५८, २२२, २४१,
 २४६, २६१, ३६८/२, ३७४/२,
 ४५८/१; आणि व्युत्पत्तिसूचात
 सर्वत्र 'दे.' निर्दिष्ट स्थलीं.
 हौग (Haug) ६७.

ग्रंथांत आलेल्या शब्दांची

व्युत्पत्तिसूचि

अऊत नपुं. 'साधन; (देशावर) नांगर;
दोन बैलांना नांगरतां येईल इतकी
जमीन' ॥ सं. आयुक्त-?— §१४२.
अकरा ॥ गु. अगिआर; सिं. इकारहं,
यारहं; पं. गिआरां, हिं. इगारह, ग्यारह;
बं. ओ. एगार, का. काह, सिंह.
एकोळोस्, एकोळह ॥ प्रा. अप. एगा-
रह, एआरह, इ., अर्ध. एकारस, पा.
एकादस, एकारस ॥ स. एकादशन्-
— § ४५, ७४, ११८, १४३, १६०,
१६१, १७४, २१३, २२१.

अकांत पुं. 'अमर्याद शोक' ॥ सं. आ-
क्रन्द-, कदाचित् सं. आक्रान्त-
च्या सादृश्याभासामुळे, पहा §९०.

अखजा, अखितीज, स्त्री. 'वैशाख शु०
३' ॥ गु. अखात्रीज, हिं. अखेतिज,
अखतीज, का. अछित्रय ॥ सं. अक्षय-
तृतीया किंवा अक्षततृतीया.— §४९.

अखा, आखा, वि. 'सगळा' ॥ गु. आ-
खलो 'न बडविलेला बैल', आखुं 'स-
मग्र' ॥ प्रा. अक्खय— ॥ सं. अक्षत—
'समग्र.'— §४७, ४९, ६०, ९६.

अग्या वि. 'पुढला' ॥ गु. अगुवो 'वा-
टाळ्या'; हिं. अग्वा, अग्वाना 'पुढें
जाणारा', आगे 'पुढे'; प. अगो, सिं.
अगी, अगिआं, बं. आगे 'पुढें',
अग्यो 'मागील'; ता. प. सिंह. अग

'पहिला, अग्र', आघि 'पुढें, पुढील'.
का. ओग(गु) 'प्रतिपदा'; लमा;
अगोरु 'अग्र' ॥ प्रा. अग्ग- ॥ सं.
अग्र- — §४९, ६२, ६३, ९८, १५४.
अगला, अगळा, वि. 'पुढचा, वरचा.
॥ गु. आगलुं वि., आगळ, अव्य., जु.
गु. आगलि 'पुढें', सिं. अगरो; हिं'
अगला; बं. ओ. आगलि; लमा. अं-
ग्ले 'पुढें' ॥ अप. अग्गलउ, सं. अग्र-
पासून;— §४९, ९८.

अगळ, आगळ, आघळ पुं. स्त्री. 'अडसर,
'कोळ्याचें जाळें' ॥ गु. आगळी, आ-
गळा; हिं. अग्गल, आगल, स्त्री.; पं.
अग्गळ; बं. अगड; सिंह. अगुल ॥ प्रा.
अग्गल ॥ सं. अर्गल-— §४९,
९८, १४५.

अघाडा, अघेडा पुं. ॥ गु. आघाडो,
आघेडो; हिं. अघाडा ॥ दे. अग्घाड—
(अग्घाडम्मि मउरमउरन्दा; टीका :
मउरो तथा मउरंदो अपामार्गः, २२४,
१२, १४) ॥ सं. आघाट-— §७७,
९०, ९९, १११

अंक, आंक, अंख पुं. 'आंकडा, खूण' ॥
गु. अं(आं)क, आंकडो; हिं. अं(आं)-
क, आंकडा, सिं. अंगु; का. ओख,
सिंह. अक् 'खूण', अंक 'ऊर' ॥ प्रा.
सं. अङ्क-— §८५.

अंगठा, काव्य. अंगुठा पुं. ॥ गु. अंगुठो; हिं. अंगूठा, सिं. अडूठो; प. पं. अंगूठ; सिंह. अंगुट, लमा. अंगुश्त् ॥ सं. अंगुष्ठ- — §५०, ११०.

अंगण, नपुं. आंगणें नपु. ॥ गु. आंगणुं, आंगनियु; सिं, अङ्णु; हिं. पं. वं. ओ. अं(आं)गन ॥ सं. अंगन- — §१३४

अंगुली, अंगळी, अं(आं)गोळी स्त्री. 'बोट': ॥ गु. अंगुळी(ली), आंगळी, आंगली; हिं. अंगुली, उंगली; सिं. अङ्गुरि, स्त्री.; प. उंगुली; का. ओंगुजू स्त्री. (ता. प. ओंगुल, पुं. 'बोटाचें प्रमाण'); सिंह. अङ्गिल्ल ॥ प्रा. सं. अङ्गुलि- — §५०, १४५.

अंगोच्छा, पुं. 'उपरण, पंचा' ॥ गु. अंगुच्छो; सिं. अंगोछो; का. अंगोच; हिं. अंगोछा ॥ सं. अंगवस्त्र- — §५१, ७८, १०१.

अंधूळ, अंधोळ 'स्नान'; अंग + होळणें पासून ॥ गु. अंधोळ, 'स्नान', अंधोळवुं 'स्नान करणे'. — §९९.

अच्छेर, अध-शेर च्या ऐवजीं ॥ गु. अच्छेर. — §१६४.

अंचवणें, 'तोंड धुणें' ॥ हिं अच्वौ ॥ सं. आचमन- — §७०, १०१, २५२.

अटणें 'प्रवास करणे', (काव्य.) ॥ गु. अटवुं ॥ प्रा. अटइ (ता.प. दे. तल-अटइ भ्रमति, १६०, १०) ॥ सं. अटति. — §१०९.

अटाळा, अटोला, पुं. 'शेतांतील माळा', अटाळी, अटाली स्त्री. 'गच्ची' ॥ गु. पं. अटारी, हिं. अटाल, 'ढींग, शिलकी

धान्य', अटाला, 'ढींग, सामानसुमान' ॥ सं. अटालिका. — §१०९, १४५. अठरा ॥ हिं. अठारह, पं. अठारां; वं. आठार, ओ. अठर, गु. अठार, अराड, सिं. अडहं, का. अर्दह, सिंह. अट-ळोस् ॥ प्रा. अठारस, अप अठारह ॥ सं. अष्टादशन्- — §२२१.

अठी स्त्री. 'बी, अठोळी' ॥ का. अड स्त्री. अनेक., हिं. अंठ ॥ सं. अस्थि-, अष्टि, अष्टि- — §११०, १६८.

अड- 'आठ', अडतीस, अडसठ या शब्दांत ॥ गु. अडार, अठार १८, अडसठ '६८', हिं. अडतीस, अडसठ ॥ प्रा. अड- ॥ सं. अष्ट-, अष्टा-, §८९, ११२.

अड-आड-समासांत 'अर्ध-, कुत्सित'; अडा 'अर्धा रुका', ॥ गु. आड, सिं. आड 'साडे', का. अड-, सिंह. अड ॥ जैन प्रा. अडू- ॥ सं. अर्ध- — §४९, ८९, ११५, २२५.

अडण स्त्री. 'सुपाच्या कांठाची काम-टी, अडणी, तिर्वई' ॥ गु. आडणी 'पोळपाट' ॥ पा. अटनी 'पलंगाची चौकट' ॥ सं. अटनी 'धनुष्याचें वर्तुलाकार टोक' — §१११.

अडशेरी (अडीच + शेर) अच्छेर याहून भिन्न (अध + शेर). — §१६४.

अडीच; अडचें, अडजे, 'अडीचदा' ॥ इतर भाषांतील रूपांत अन्त्य वर्ण तालव्य येत नाहीं: गु. अडी, अडी; सिं. हिं. ओ. अडाई, पं. ढाई, वं. आडाई ॥ प्राकृतांत अर्धमा. अड्ढाइज्ज- या समासांत घोषवर्णच आहे ॥ स. अर्ध-

तृतीय—लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की सं. तृतीय ह्यापासून प्राकृत-मध्ये तइअ-असे रूप होते आणि त्यावरून वरील सर्व रूपांची व्युत्पत्ति वरोवर लागते; शिवाय अर्धमा. तच्च- (*तृत्य-?) हे एक रूप आहेच, ता.प. सं. द्वितीय—पासून दुच्च-; *तिच्च् असे एक रूप मानून त्याच्यापासून मराठी शब्दाची व्युत्पत्ति करितां येईल.— §३०, ६३, ८९, १०१, ११५, २२५

अडुळसा. पुं. ॥ गु. अडुसी ॥ सं. अट-रुष-— §१११, १४१ १६७.

अण्—नकारार्थी पूर्वप्रत्यय; उ. अण्-वाणी (वहाण-पासून); ता.प. अनमोल (मोलपासून), अनाठारी ॥ गु. अण्- (नेहमी येतो), सिं. अण्-, पं. अण्-जान, हिं. अन्जान 'अज्ञानी', हिं. अन्देखा 'अदृश्य', का अन्पर् (सं. अपठित—'न पढलेला'), सिंहलीत सं. प्रमाणेच व्यंजनापूर्वी अ आणि स्वरापूर्वी अण् येतो ॥ प्रा. अण्-व्यंजनापूर्वी ॥ सं. अ-, अन्-— §१३४.

अंड नपुं, 'वृषण', अंडें नपुं. ॥ गु. अंड, हिं. पं का. आंड, वं. ओ आंडा, सिं. आनो 'अंडें', अनूरो 'वृषण', आमै. लमा. अन्लु. यु. लमा. वंदो 'अंडें' ॥ सं. अंड-— §१११.

अतकारी, तत्स. अधिकारी याबद्दल — §१६४.

अतां किंवा अत्तां ॥ ता. प. गु. अतरे 'येथें', अत्यार 'या खेपेला', सिं. इतां

'तेथें', का. आति, ओतु 'तेथें' ॥ प्रा. अत्तो ॥ सं. अतः किंवा अत्र+सप्तमीप्रत्यय (§१९४); किंवा आह्-'असणें' ह्याचें वर्त. धा. सा. मानावें काय (§=६२)?— §१२१.

अद — 'अर्ध', उदा. अदकोस '१/२ कोस', अदपाव, अदशेर ॥ गु. अध-, अद-, पं. हिं अद-आद-; ता.प. म आधा.— §११५, १६४.

अनसूद, अनशुद, स्त्री. 'भातावर तूप घेणें' ॥ ता. प. हिं. अन, सिं. अन 'धान्य,' का अन् 'खाणें, जेवण,' सिंह. अन् 'अन्न, जेवण' ॥ सं. अन्नशुद्धि-— §८८, १३५, १५६.

अंतर नपुं. 'मध्य' ॥ गु. हिं. 'मध्यभाग' आंतडीं', सिं. अंदरु पश्चि. पं आंदरां, 'आंतडीं', लमा. अंद्रे 'आंत' ॥ प्रा सं. अंतर-— §१४३.

अंधार अंधारा पुं. 'अंधकार' ॥ गु. आंधळुं 'अंधळा', अंधारुं, 'अंधार', अंधेरु 'अंधकारयुक्त', सिं. अंधो, अंधेरो 'अंधळा', अंधारु 'अंधार', पश्चि. पं. अन्न्हा 'अंधळा', अन्हारा, अन्हेरा 'अस्पष्ट, अंधारयुक्त,' का. ओन(नु) 'अंधळा, हिं. अंधा 'अंधळा,' अंधेर पुं, मै. आन्ह, आन्हर, सिंह. अन्दुर 'अंधकारयुक्त' ॥ प्रा. अंधआर- ॥ सं. अंधकार—, अंध-'अंधळा' यापासून.— §६१, १२४, २५८.

अपरा वि 'आखुड' (नाक, कोट) ॥ सं. अल्प-पासून किंवा अपुरा ह्याच्या जागी, ता.प. पुरा 'संबंध'.— §१२५. अपूट 'न स्पर्शिलें, दूषित न झालें'.

(अन्न वगैरे) ॥ प्रा. अपुष्ट- ॥ सं. अस्पृष्ट-— §८४, ८८, ८९.
 अफळणें 'जोरानें प्रहार करणें' (काव्य.)
 ॥ प्रा. अप्फालिय- 'प्रहार केलेला, हलविलेला' ॥ सं. आस्फलन-— §४९, १२६.
 अमू 'मुका' ॥ सं. अमुख-— §१६१.
 अमूप 'अमर्याद' (अ + माप्); ता. प. अशिष्ट मोप 'पुष्कळ'.— §१७४.
 अरसा, आरसा पुं. ॥ गु. आरसी, आरसो, सिं. आरिसी स्त्री. ॥ सं. आदर्श .— §४०, ६१, १५७.
 अलंग स्त्री. 'लांब इमारत' (सोपा, पागा वगैरे) ॥ हिं. वि. अलंग, आलंग, 'ओळ, खंदक, तट' ॥ फा. अलंग. — §१४९
 अलिता, अळता, अळिता पुं. ॥ गु. अळतो पुं. 'लाख', हिं. अलता पुं., का. ओलत(तु) ॥ सं. अलक्त-, कदाचित् ह्याचा आलित- 'गिलावा' ह्याच्याशी संबंध जोडला असेल.— §५०, १२१.
 अलिकडे, अलीकडे, कड-सं. कटि-पासून; पूर्वार्धाची व्युत्पत्ति अस्पष्ट आहे; ता. प. म. अलाड 'ह्या बाजूला' ॥ गु. आले 'जवळ, तुल्य' ॥ दे. अलीलं निकटं भयम् (२८, १०-११).— §५०.
 अवकणें, अविकणें 'जास्त पिकणें' अव+ पिकणें यापासून.— §५०, १७२.
 अवतणें, आवतणें, अवंतणें, औतणें 'बोलावणें' ॥ सिं. अमतनवा 'बोलावणें, वाट पाहणें' ॥ आमतुम 'निमंत्रण'; दुसऱ्या उपसर्गानें गु. नोतरवुं

'बोलावणें,' नोतन 'अंतिक', हिं-नेवतना, नौतना 'बोलावणें', सिं. नोतिरु 'निमंत्रण' ॥ पा. आमंतेति, प्रा. भू. धा. सा. मंतिद-— ॥ सं. आमन्त्रयते — §४९, ७१, १५२.
 अवस, आवस, अमूस, अमोस, अमोशा स्त्री. 'अमावास्या' ॥ गु. अमास, सिं. उमासु, हिं. अग्मास ॥ सं. अमावास्या. — §४९, ७८, १५२, १५७.
 अवळ 'घट्ट, आकुंचित,' अवळणें, 'आकसणें, आखुड होणें' ॥ गु. अवळुं 'विरोधी, उलटा,' सिं. अवलो 'हेकड, दुराराध्य, विरुद्ध', दे. अविलो पशुः कठिनश्च (२४, १३) ॥ सं. *आ-वल्-ता. प. आवरण-— §४२, १५२.
 अवळा 'एक फळ' ॥ गु. आवळ, सिं. आंविरो, का. ओम(म्)ल, पं. हिं. आंवला, बं. आवला ॥ सं. आमलक-— §६०, १४५, १५२.
 अव्हेर पुं. 'अनादर' ॥ हिं. अवेर स्त्री. सं. अवहेल-— §१४२.
 असडी, आसडी 'माशीची विष्टा, क्षतांतील कृमि' ॥ पा. असाटिका. — §५२, ७०.
 असणें ॥ हिं अछना, लमा. अश् 'राहणें'; हे क्रियापद सामान्यतः सर्व काळीं चालत नाही आणि वर्तमानकाळींच आणि विशेषतः संयुक्त काळांतच त्याचा उपयोग होतो: उदा. गु. छुं, जयपुरी छुं, मेवा. सुं, का छुस्. ने. छु, मै. छी, बं. आछि, ओ. अछि 'मी आहे'; सिं. पं. सिं. मध्ये हा धातु नाही असें दिसतें. पा. अच्छति, प्रा.

अच्छइ ॥ भार.यु. *एस्क-, ता.प. लॅ.जुना भविष्य., escit, होमरकालीन ग्रीक भूत एस्कोन्, एस्के, आर्मे. सके. इशेम्, तोखारी B. स्केतर 'आहे', स्केन्ते 'आहेत' (पहा सि. लेव्हि आणि मेय्ये, MSL, XVIII पृ. २८).— §

१०३, २३०, २४६, २५०.

असें नपुं. 'अनुवादक' ऐसें च्या जागीं; ता. प तैसा.— § २७६.

असोक, असोग, ओसग स्त्री. 'अशोकाचें झाड' ॥ गु. आसो (-पातर), हिं. असोग, असोक पुं. ॥ प्रा. असोअ-, असोग-॥ सं. अशोक-.— § ९८, १५६, १६७.

अस्वल ॥ दे अच्छभल्लो ऋक्षः (१७, १६) ॥ ता. प मिह.अस्, पा. अच्छ, सं. ऋक्ष ; उलट पक्षीं म. हिं. भाल्ल, दे. भल्लू ऋक्षः (२१८, २), आणि कदाचित् लमा. वलो 'डुकर'.— § ३०, ५५, १०३, १४८.

अहाणा, अणा पुं. 'म्हण' ॥ हिं. हन्ना ॥ सं. आभाणक-.— § ५२, ६२, १५९, १६१.

अहारणें 'फार जेवणानंतर सुस्ती येणें'; आहार पुं. 'अन्न, जेवण' ॥ गु. बं. आहार, हिं. अहार, सिं. आहारु ॥ सं. प्रा आहार-.— § १५९.

अहारोळी, स्त्री. 'निखान्यावर भाजलेली पोळी, आरोळी'; अहार 'निखारा' आणि पोळी यांपासून.— § १५२.

अहेव स्त्री. 'सुवासिनी स्त्री' ॥ हिं. अही-वात, अहीवात. 'सवाष्णपण' ॥ सं. अविधवा.— § ६३, १५२, १५९.

अळ, अळई, अळी, स्त्री. 'फळावरील आणि धान्यांतील कीड, पतंगाचें पूर्व-रूप' ॥ गु. अळ(ळा)ई 'कातडीची कंड', एळ 'कृमि', हिं. अळि, अळी 'मोठा काळा भुंगा, विंचु', वं. अलि, सिंह. अलि 'विंचु' ॥ सं. अलिन्— 'भुंगा, विंचू.'— § १४५.

अळता पुं. ॥ पहा अलिता.— § ५०, १४५.

अळवें, अळभें नपुं. 'भुईछत्री' ॥ दे. 'आलम्बं भूमिछत्रं यद् वर्षासु प्ररो-हति (२८, ४-५).— § ४९, १४५, १४९.

अळणी 'मीठ न घातलेला' ॥ हिं. अलोना, सिं. अलूण ॥ सं. अलवण-.— § ५१, १४९.

अळशी स्त्री. 'जवस' ॥ गु. अलसी, इलसी, हिं. अलसी, सिं. एलिसी, अलिसी; का. अलिश् ॥ सं. अतसी.— § ४९, ११८.

अळू, नपुं., कोकणांत अळूं, अळकुडी 'या झाडाचें मूळ' ॥ गु. अळवी, हिं. अळू. 'बटाटा' (ता.प. Yule-Burnell, Hobson-Jobson,^२ पृ. ८८५^१) ॥ सं. आलु, नपुं.— § ५०.

अळें नपुं. 'झाडाभोंवतालची खोलगट जागा' ॥ गु. आळियो 'भिंतीतील मोठें भोंक', हिं. आला 'अळे' ॥ पा. आ-लक- ॥ सं. आलवाल-.— § १४५.

आकूळ 'गजबजलेला, (कोणत्या तरी भावनेनें) क्षुब्ध', तत्सम ॥ सं. आकुळ-.— § ४०.

आंख, आख पुं. (१). 'कणा' ता. प.

म. आंस ॥ सं. अक्ष—(२) 'डोळा' ॥
प्रा. अक्खि—॥ सं. अक्षि— गु. हिं.
आंख, सिं. अख, पं. अक्ख, का.
अछ(छि) स्त्री., वं. ओ. आंखि, सिंह.
अक् आणि अँस 'डोळा' ॥ —
§६९, ९६, १०४.

आखाड पुं. 'आषाढ' ॥ गु आषाढ,
आशाढ, अखाड, हिं. आसाढ, अ-
(आ)षाढ, सिं आखाडु, सिंह. असळ,
अँहाल ॥ सं. आषाढ — §८८, ९५.

आखुडणें ॥ प्रा. अक्खोडइ 'म्यानांतून
काढणें' ॥ सं. *आ-खुड्-, खुड्-
'चुरडणें' पासून.— §९६.

आग स्त्री. ॥ गु. हिं. आग, सिं. अगि,
का. ओगुन्, पं. अग्ग, मै आगि,
वं. आगुन्. ओ. णिअ, सिंह. अग,
गिन ॥ पा. गिनि-, प्रा. अग्गि- ॥
सं. अग्नि . — §२९, ४१, ६९, ९८,
१८८.

आगटी स्त्री , आगटें नपुं , आगठी स्त्री.
॥ सं. अग्निष्ठिका अग्निष्ठ-— §५०,
८९.

आगशी स्त्री. 'अग्नीची ज्वाळा' ॥ सं.
अग्निशिखा.— §६२, १५६, १६१.

आगस 'लवकर' (अगस पेक्षां हें रूप वरें)
॥ सं अग्रशः.— §३९, ९८, १५६

आंच स्त्री. ॥ गु सिं. हिं. आंच, सिंह.
असि 'वज्र चमकणें, गर्जणें' ॥ प्रा.
अच्चि—॥ सं अच्चि- पुं., अच्चिष्-
नपुं. — §३९, ६९, ७०, १०१.

आज ॥ गु आज, हिं. अ(आ)ज, 'सिं
अजु, पं अज्ज, का अजि, आज्, वं.
ओ. आजि, सिंह. अद, आशि. लमा.

अचे (पहा मिक्लोझिश्, अवकखालीं)
॥ प्रा अज्ज, अज्जु ॥ सं. अद्य.
— §१०६.

आजा, आज्ञास पुं. (वापाकडून किंवा
आईकडून) ॥ गु. 'आजो, मातामह',
हिं. आज्ञा 'पितामह', सिंह. अय
'व्यक्ति, पुरुष' (जनावरांसंबंधीसुद्धां
हा शब्द लागतो); हा शब्द द्राविडी
भाषेतून आलेला आहे. कानडी अग्र्य,
'शिक्षक, आज्ञा, बाप', ता. अग्र्यन्
'सरदार' इ ॥ प्रा. अज्ज—, ता. प.
दे. अज्जो जिनोऽर्हन् बुद्धश्च (३, १८),
पाली आणि प्रा. शिलालेख अग्र्य-
अय-॥ सं आर्य-— § ३६, १०६.

आट स्त्री. 'कण्या शिजवून त्यांत पीठ
मिसळून केलेला पदार्थ' ॥ गु. सिं.
आटो, हिं. वं. आटा, का. ओट(टु),
लमा. अरो, वनरो 'पीठ' ॥ ह्या
शब्दांचे उदाहरण संस्कृतमध्ये किंवा
प्राकृतांत सांपडत नाही, पण तो भारत-
युरोपीय आहे; उ. झें. अश 'दळलेलें',
सोग्डियन, अर्थ 'जातें', फा. आर्द्,
अफगाण, ओर 'पीठ', आर्मे. अलम्,
ग्रीक aléo 'मी दळतो.'— §१०९.

आटके नपुं. 'आठवा हिस्सा.' ता. प.
आठ.— §८९.

आठ '८' ॥ गु. हिं. मै. ओ. आठ,
वं. आट, सिं. अठ्, पं. अठ्ठ, का.
ओठ्, समासांत, अठ्-, अड्— ॥
प्रा. अठ्ठ-, अठ्ठ- ॥ सं. अष्टौ —
§३९, १०८, २१९

आड पुं. 'विहीर' ॥ हिं. सिं. आड स्त्री.
'पाण्याचा पाट' ॥ दे. अडो कूपः (४.

२९), प्रा. अड- ॥ सं. अवट-पुं.
 'खड्डा.'— §१११.
 आडळी, आडी स्त्री. 'एक पक्षी' ॥ हिं.
 आड; ता. प. सिं. आरी 'रानबदक' ? ॥
 सं. आटि-, आति-— §१११
 आण स्त्री. 'शपथ' ॥ गु. आण 'आज्ञा,
 शपथ', हिं. आन 'आज्ञा', सिं. आण
 'आज्ञापालन. हुकमत कबूल करणे'
 (हिं पं. आग्या, सिं. अग्या 'आज्ञा'
 हे तत्सम आहेत), का. आन्, सिंह.
 अण 'आज्ञा'. दहाव्या शतकाच्या
 आरंभी एका तामीळ शिलालेखांत
 आजै शब्द आहे. आतांच्या ता.
 मधील रूप आणै आहे (पहा Arch,
 Sur. of India, Ann. Rep.
 १९०४-१९०५, पृ. १३३) ॥ पा.
 अज्जा, प्रा. अज्जा, आणा ॥ सं.
 आज्ञा.— §१०६, १३५.
 आणणे ॥ गु. आणवुं (ता. प. आणुं
 'माहेरहून सासरीं नेण्याकरितां नव-
 वधूला बोलावणे'), सिं. आणणुं, का.
 अनुन्, लमा. अन्-, हिं. आनना ॥
 सं. आनयति.— §१३४, २८२.
 आणि आणखी, आन् (काव्य.), न्
 (लो.); आनसा, वि. (काव्य.) 'दुसरा ॥'
 गु. आण, आन 'दुसरा', अने 'आणि'
 जु. हिं. अनि, आन, सिंह. अनुम्,
 अनिक् 'दुसरें', अनिक्दा 'परवां
 (उद्यांनंतर)' ॥ प्रा. अण्ण- ह्याची
 व्युत्पत्ति सं. अन्य-पासून बरोबर
 लागते. त्याच्या जोडीने अप. अणु
 'एरवीं' आहे त्यावरून दुसरा एक
 अन— असा मूळ शब्द मानावयास

पुरावा आहे; कदाचित् तोखारतील
 अत्येक 'दुसरा' आणि अलेच्चे 'नवखा'
 यांमधील भेद असाच आहे. या
 शब्दांचे मूळ गॉथिक an-par, लिथु.
 antra-s 'दुसरा' यांत सांपडते;
 ता. प. लॅटिनमधील alter आणि
 alius यांची जोडी.— §१३५,
 २३७, २७६.
 आत स्त्री. 'बापाची बहोण' ॥ दे. अत्ता
 चतुर्थी; माता जननी; पिउच्छा
 पितृष्वसा; श्वश्रूः श्वशुरभार्या; सखी
 वयस्या(२४,८) — §३९, ४१, १२१.
 आथी 'आहे' (काव्य.) भू का. वा.
 धा. सा आथिला 'असेलेला', सिंह.
 अँति, अँत ॥ प्रा. अत्थि ॥ सं.
 अस्ति.— §४७, ६९, १२२, २३०.
 आधा (काव्य.) वि. 'अर्धा' ॥ सिं. अधु,
 पं. अद्धा, पश्चि. पं. अद्ध, हिं. वं.
 आधा, ओ. अधा. मै. आध, का.
 अद(दि)ह्योल(लु), हिं. म. आधेला ॥
 प्रा. अद्ध- ॥ सं. अर्ध-— ता. प.
 अड्-, अध-, साडे, दीड.—
 § ४९, ८९, ११५, १६४, २२५.
 आं(अं)त नपुं. 'आंतडी';— आंत श.
 अव्यय ॥ गु. अंतर, आंतरडुं 'आं-
 तडी', हिं. आंत, आंतर, सिं. अंतर,
 पुं., अंतु, पुं., का. अन्द्र(दर) 'आंतडी',
 अंदर् 'आंत', वेल्समधील लमा.
 अन्द्रा 'आंत' ॥ पा. अन्तो ॥ सं. अन्तः
 'आंत', अन्त्रम् 'आंतडे'.— §६८,
 १२१, १९५, १९७.
 आंथरणे, आंथर पुं. स्त्री. 'वेळूची चट-
 ई' ॥ गु. आंथर 'सतरंजी', अथरवुं

‘पसरणे’ ॥ सं. आस्तृ.— §६९.
 आप- (समासांत), आपण; आपला ॥
 गु आप, आपणो, ता. प. आते,
 आतो, पोते; राजपु. आप, आपणु; पं.
 हिं. आप, आपन, आपस, वं. आप,
 आपनि, ओ. आपे, आपण, ने.
 आफु, आफनु. सिं. पाणु, का. पान,
 खोवारतन्, गावीं तनी, इत्या० (पहा
 ग्रियर्सन, Pis’ Lang., पृ. ७६),
 लमा. पो, पेस्-, सिंह. अपि, अँप्
 ‘आम्ही’, तमा ‘स्वतःचा’ ॥ प्रा.
 अप्पा आणि अत्ता (माहाराष्ट्रींत बहु-
 धा नेहमीं अप्पा हा शब्द येतो) ॥ सं.
 आत्मन्.— §१८, ४७, ६९, १२५,
 १६५, २०५.

आप्पा ‘वडील माणसास किंवा मुलास
 उद्देशून आदरार्थी संज्ञा’ ॥ गु. आपो
 ‘वाप’ (धनगरी भाषेत) ॥ दे. अप्पो
 पिता (४, १२).— §१२५.

आभ नपुं. (कौकणांत) ‘आकाश, ढग’
 ॥ गु. आभ, हिं. अभाल, सिं. अभु,
 का. अवुर्. सिंह. अक ॥ ता. प. दे.
 अब्भपिसाओ राहुः (२०, ५); प्रा.
 अब्भ-, सं. अभ्र-— §१२८.

आंब स्त्री. ‘हरवरा फुलवऱ्यांत आला
 असतां त्याच्यावर फडकें टाकून धर-
 लेला अम्ल पदार्थ’ ॥ गु. आंब, हिं.
 अंबत, सिंह. अँम्बुल् ॥ प्रा. अम्ब- ॥
 सं. अम्ल.— §१२७.

आंबा पुं. ॥ गु. आंबो (आंब्याचें झाड)
 हिं. आम, अंब (काव्य.), आंबा, सिं.
 अंबु, आमो ॥ पं. आम, आंब, का.
 अंब्, वं. ओ. आंब, आम, सिंह.

अंब ॥ प्रा. अम्ब- ॥ सं. आम्र-—
 §६०, १२७.

आम्हा, आमचा (ष.) ॥ गु. अमे, सिं.
 पं. असीं, पश्चि.पं. अस्सां, का. असि,
 लमा. अमेन्, राज. हम्, म्हे, हिं. हम्,
 ने. हामी, वं. आमि, आं. अम्हे ॥
 प्रा. अम्हे ॥ सं. अस्मद्- (वै. चतु,
 सप्त. अस्मे).— §३९, ७५, १३८, १९४,
 २१०.

आर—कवलार, कौलार, धवलार
 (काव्य.) ‘गच्चो, सौध’ या शब्दांत ॥
 सं. अगार-— §६१.

आर पुं. ॥ सं. अजगर-— §४१,
 ६५, १४३.

आरत, आरती स्त्री. ‘देवापुढें ओवाळ-
 ण्याचा दिवा; दिवा ओवाळणें’ ॥
 गु. सिं. हिं. आरती, का. आलथ् ॥
 सं. आरात्रिका.— §३९, ५२, १२१,
 १४३.

आरंभणें ॥ गु. सिं. हिं वं. आरंभ-
 सिंह. अरंब ‘प्रारंभ’, अरव-अरंब
 (शब्दयोगी) ‘हून आरंभ करून,
 च्या संबंधीं,’ का. आरंब् ‘प्रारंभ’ ॥
 सं. आरंभ-, आरंभण-— §१२८.

आला ‘येणें चें भू. धा. सा. ॥ सिंह.
 आ ‘आलेला, हजर’, का. आव्,
 यिन(नु) ‘येणें’ पासून ॥ प्रा. आअ-
 ॥ सं. आगत-— हिं. आया आणि पं.
 आएआ हीं रूपें आवना यांतील क्रिया-
 पद आना यापासून अगदीं भिन्न आहेत;
 ता. प. गु. सिं. आव-, लमा. अव्-,
 सं. आप्-— §६५, २२९.

आलें नपुं. ॥ गु. आदु नपुं., सिं. अदि-

रक् स्त्री. (आलो 'ओलें'), हिं. आदा (आला ओलें'), का. ओदूरु (ओदुरु 'ओ ल'). सिंह. अद ॥ प्रा अल्ल- ॥ सं. आर्द्र-, आर्द्रक- 'ओलें, आलें'. - §१४१.

आत्र आंव 'आमांश' ॥ हिं. आंव, सिं. आंउ स्त्री., का.ओम(मु) कच्चें', आम् 'जंत', सिंह. अमु 'कच्चें', आमियाव 'अपचन' ॥ सं आम 'कच्चें', आमय- 'अपचन, रोग'. - §१५२. आवगणें स्वैर होणें' ॥ ता. प. हिं. वगना जाण' ॥ स आवल्- 'उडी मारणें. - §५२, ९८, १५२.

आंवस नपुं. 'वाघानें बैलाला मारून दुसऱ्या दिवसाकरितां ठेवलेले मांस' ॥ सिंह. आम 'आमिष' ॥ पा. आमिस - ॥ सं आमिष- मांस'. - §४२ १५६

आवसा पुं 'डाहळ्यांची तात्पुरती झोपडी' ॥ गु. अवास, हिं. आवास, सिंह. अवस्, अवा 'घर' ॥ प्रा. पा. सं आवास-. - §५२, १५२

आसंद स्त्री. 'आस्कंद' ॥ हिं. असांध, इस्कंद, सिं. असिगंधु, वं. असान ॥ सं. अश्वगंध- ता.प. सं. अश्व-चें प्रा. अस्स-) - §६२ ८८, ९८, १५७.

आसुपाठी घोड्यावरून' ॥ स. अश्व-पृष्ठे, - §१५७.

आस आंस पुं. 'कणा' ॥ गु. आंस ॥ प्रा. अच्छ-, अच्छि- ॥ सं. अक्ष- - §६९, १०४.

आस, स्त्री 'आशा' ॥ गु. आस, हिं. सिं. आस, आसा स्त्री., का. अश् ॥

सं. आशा.- §३९, १५६.

आसपास 'भोंवतालीं' ॥ गु. हिं. का. आप्पाम. सिं. आसिपानि, पश्चि. पं. आसेपासे; सिंह. अस् 'बाजू, कोपरा' ॥ दे. आसय निकटं (२८.१०); प्रा. अस्स आणि पस्स-, पास- ॥ स. अश्र- 'कड', पार्श्व- 'बाजू'. - §३९, १९८

आसरा पुं. आश्रय'. गु. आसरो, हिं. आसरा, सिं. आसर, आसिरो, का. आसर. पं. बि. ने. वं. ओ. आसा. आश्रा ॥ सं. आश्रय-. - §६०, १५७. आसरे नपुं. अने० 'जलदेवता' ॥ हिं. अच्छर, सिंह. असर 'देवता' ॥ पा. प्रा. अच्छरा ॥ सं. अप्सरस्-. - § ६९, १०३.

आसू. आंसु नपुं. 'अश्रु' ॥ गु. आंजु, आंसु हिं. ने. आंसू. सिं. हंज, पं. अंजु, का ओश(शु), लमा. अस्व, सिंह. अँम ॥ प्रा. अंसु-, पा. अस्सु- ॥ सं. अश्रु - - §६९, ७०, १५७.

*आहणें 'असणें' ॥ सिं. आंह-, जु. हिं , अवधी अह-, पं., राज.. ब्रज, वुंदेली, हिं. ह्— (वर्त. हूं इत्या०), ता प म.हिं इत्या० नार्हो ॥ व्युत्पत्ति अनिश्चित; सं आभवति?— §७०, १६०, २३६, २३७, २४६, २५०, २६८

आळ पुं स्त्री. 'इच्छा' ॥ सिंह. अल 'घर, इच्छा' ॥ प्रा. आलअ- ॥ सं. आलय- - §१४५.

आळ स्त्री. 'रांग' ॥ सिंह. अँल 'कालवा' ॥

पा. सं. आलि 'ओळ किंवा रांग'
— § १४५.

आळस पुं. ॥ गु. आळस नपुं, हिं. आळस, सिं. अरिसु, अलिसु, पुं, 'सुस्नपणा', आरिसि 'आळशी'; का. आलोळ(ळु) 'आळस'; सिंह. लस् 'आळशी, मंद' ॥ प्रा. आलस्स- ॥

सं. आलस्य- — § ४०, १४५, १५७.

इंगळ इंगोळ पुं. 'निखारा' ॥ गु. इंगारो ॥ प्रा. इंगार- ॥ सं. इंगार (हर्षाच्या ताम्रपटांत), अंगार- —

ता. प. म. अंगार पुं. 'निखारा', गु. अंगारो (इंगारो'पेक्षां अधिक प्रचलित), सिं. अङ्ग, हिं. अंगार, सिंह. अंगुरु, लमा. अंगर्- — § ४२, ७५, ७९, १४१.

इटा, विटा पुं. भाल्यासारखें एक शस्त्र; इटी, विटी स्त्री. (इटीदांडूतील) ॥ हिं. ईटी, ईटी; सिं. ईटी ॥ सं. ऋष्टि- — § ३०, १५३.

इतुका (काव्य.) इतका वि. ॥ गु. एटलो, सिं. एतिरो, हिं. पं. इतना, का. यूत (तु), बं. एत, ओ. एते, सिंह. एतकिन् (ता.प. म. कितका, हिं. कितका इ., लमा. केति) ॥ प्रा. इत्तिअ-, एत्तिअ- ॥ सं. इयत्- हेमचंद्राच्या मताप्रमाणें; त्याचा गोल्ट्स्मिट्ने अनुवाद केला आहे; पिशलनें (§ १५३) त्याचें खंडण केलें आहे. तथापि मराठीतील इ+अ यांच्या संक्षेपाच्या नियमाप्रमाणें हे मत ग्राह्य वाटतें; पहा § ६३. — § ७५, २०६.

इस्पिताळ ॥ युरो. हॉस्पिटल. — § १६३.

इळा पुं. 'विळा', इळी स्त्री. 'विळी'; सं. इली. — § १४९.

ईट, बीट स्त्री. ॥ गु. इंट; हिं. ईट, ईट ॥ प्रा. इट्टा ॥ सं. इष्टा. — § ४१, ८८, १५३, १८९.

ईस, ईसाड, विसाड नपुं. 'नांगराचा दांडा' ॥ गु. सिं. ईस स्त्री. 'पलंगाच्या चौकटीच्या वाजू' ॥ दे. ईसं कीलकः (३५, १७); पा. ईसा ॥ सं. ईषा. — § ४४, १५३.

उकटणें 'जात्याला टाकी देणें' ॥ हिं. उकटना 'खणणें', सिं. उकरण, उकिरण, उखटणु ॥ सं. उत्कृत्-, उत्कर्तन- — § ९३.

उकड, उकडा, उकिडवा, उकुडवा वि. ॥ ता. प. सिंह. उकुल 'कुळा' ॥ पा. उक्कुटिक- ॥ सं. उत्कटुक- उत्कुटक- 'उकिडवा', आणि कट- 'कुळा'. — § ७५, ९३.

उकडणें ॥ सं. उत्कथति. — § ९३.
उकर, उकीर, पुं. 'मातीचा ढीग'; उकरडा, उकिरडा, उकीड पुं. 'खताचा ढीग' ॥ गु. उकरडो, उकर-यडो ॥ दे. उक्कुरुडी अवकरराशिः उक्कुरुडो रत्नादीनामपि राशिः (४६, १०), प्रा. उक्केर-, उक्कर- ॥ सं. उत्कर, उत्किर- — § ७५, ९३, १४३.

उकळणें ॥ गु. उकळवुं, ता. प. उकाळो 'काढा, उष्णता,' हिं. उकलना ॥ सं. उत्कलय- 'सोडणें', किंवा उत्कूलय- 'तीरावरून वाहणें'. — § ९३.

उखडणें 'निर्मूलन करणें', उखळणें

‘शेत प्रथम नांगरणे, फाडून टाकणे’
॥ गु. उखडवुं, हिं. उखाडना ॥ प्रा.
उकड्डइ ॥ सं. उत्कर्षति.— §९६,
११२, १४६.

उखळ नपुं. उखळी स्त्री. ॥ गु. उखळ
नपुं., उखळी; हिं. ऊखली, उ(ऊ)-
खल स्त्री., सिं. उखिरी स्त्री. ॥ दे.
उक्खली पिठरम्, प्रा. उक्खल - ॥ सं.
उदूखल— §९६, ११८, १४५.

उखाणा पुं. ‘कूटप्रश्न’ ॥ गु. ओखाणुं.
उखाणो. उखाणुं. सिं. ओखाणि स्त्री.
‘उदाहरण’, ओखाणणु ‘ओळखणे’ ॥
सं. उपाख्यान- ‘गोष्ट’, उपाख्या-
‘सांगणे’.— §५२, ९६

उगण स्त्री, उगवण स्त्री. ‘(रोग) बाहेर
पडणे’, उगवण ‘(ता=प्राचा) उदय’ ॥
गु उगवुं ‘वर चढणे’, हिं. उगना,
सिं उगणु ‘उगवण, वाढणे, उत्पन्न
होणे’ ॥ प्रा. उग्गम-, उग्गे
‘चढतो’ ॥ सं उद्गम-, उद्गमन—
§९८, १५३.

उगळण ‘रवंथ करणे, थुंकणे, ओकणे’,
॥ सिं. उगारणु ओकण’, ओगारणु
‘रवंथ करण’, पश्चि. पं. उगाली
‘रवंथ’, हिं उगलना ॥ सं. उद्गार.—
§१४०.

उचकण ‘चोरणे’ ॥ गु. उंचकवुं, उच-
कवुं ‘उचलण’, गु उच्चकको, पश्चि.
पं. उचक ‘चोर’, हिं. उचकना ॥ सं.
प्रा. उच्च, (म. उंच,) यापासून
आलेला दिसतो; ता. प. लौकिक
फ्रेंच ‘soulever’.— §९४.

उचटणे ‘चिकटलेला पदार्थ वेगळा

करणे’, उचाटणे, ‘संबंध तोडणे’,
वीट येणे’, उचाट पुं. नपुं. ‘कंटाळा’
॥ गु. उच्चाट ‘वीट’, सिं. उचाटु
‘दुःखीकष्टी’, हिं. उचटना ‘पळून
जाणे, विटणे’, उच्चाट होना
‘विटणे’ ॥ अप. उच्चाडणु ‘सोडून
जाणे’ ॥ सं. उच्चटति, उच्चाटन-
— §१०१, १०९.

उचंडळणे ‘हिसळणे (प्रवाही पदार्था-
विषयी)’ ॥ उच्च + आंदोल-
यापासून — §५१, १४५

उच्छाव उत्सव, उत्साह पुं. ॥ हिं.
उच्छाओ, उच्छाहु, सिं. उच्छऊ; सिंह
उसा ॥ पा. उसाह— ॥ सं. उत्सव—
— §१०१

उजवणे ‘रीतसर समाप्ति होणे, संप-
विणे’ ॥ गु उजववुं ॥ सं उच्चापन—
— §५२, १०६

उजळ ता. प. उजरी स्त्री. (काव्य.)
‘प्रभा’ ॥ गु. उजळुं, सिं. उजलु, हिं.
उज्जल उजला ॥ प्रा. उज्जल— ॥
सं उज्ज्वल— §१०६, १४२.

उजागर पुं. ‘जागरण’ ॥ गु. उजगरो;
हिं. उजागर ‘स्पष्ट’ ॥ दे. उज्जगिरं
औन्निद्रयम् (४९, ३) ॥ सं. उज्जा-
गर— §५२, १०६.

उजू वि. सरळ, सिं. उजू ‘चांगले,’
सिंह. उदु, लमा. उज्जो ‘शुद्ध’ ॥
प्रा. उज्जुअ— ॥ सं ऋजु—
§३०, १०६.

उंच, उंचा वि. ॥ गु. उंचो, सिं. ऊचो
‘श्रेष्ठ’, पं. उच्चा, हिं. ऊंचा,
लमा. वुचो, सिंह. उस् उस, उह ॥

- पा. प्रा. सं उच्च— §६९, १०१. उटणें 'अंगास लावण्याचें संगंधि द्रव्य ॥ गु. उटवुं. सिं. उवटणु, हिं. उवटना 'अंगास लावणे' वि अवटन 'उटणें' ॥ सं. उद्वर्तन—? (पहा ग्रियर्सन, Phon., पृ. २७).— §५१, ६४. ११४.
- उठणें ॥ गु. उठवुं पं. हिं. उठना; सिं. उथणु का वोथ् 'उठणें, उत्पन्न होणें', बं. उठिते; लमा. उरित ॥ प्रा. उठइ ॥ सं. उत्—+स्था— §११०.
- उडणें ॥ गु. उडवुं. सिं. उडामणु, प्रयो. उडाइणु, पश्चि. पं. उडु—, हिं. उडना, का वुड्—, लमा. उरि ॥ अप उड्डाणें तृ., प्रा. उड्डेइ, उड्डाइ ॥ सं. उड्डयते, उड्डीयते.— §५१ १११, ११९ २३०.
- उडीद पुं ॥ गु. अडद पुं.; हिं. उर्द, उर्द, सिं. उर्दु, उर्दिदु ॥ दे. उडिदो माषधान्यम् (४१, ५.— §४१ १६३.
- उणा वि. 'कमी' ॥ गु. उणु सिं. ऊणु, हिं. ऊन, ऊना सिंह. उन 'न्यून' ॥ सं. ऊन - §१०४
- उतणणें 'गवत किंवा ज्ञाप काहन टाकरण' ता प. म. तण ॥ प्रा. तिण— ॥ सं तृण— §१२१, २३२.
- उतरणें ॥ गु. उतरवुं. सिं. उतरणु, हिं. उतरना. सिंह उतरणवा 'कांठावरून वाहणें' ॥ प्रा. उत्तरद ॥ सं. उत्तरति, उत्तारयति.— §१२१, १४३, २५२.
- उतराण स्त्री 'उत्तरेचा वारा' ॥ गु. उतरातुं, उतरादुं; हिं. उत्तराया, उत्तराहा; सिं. उतरु 'उत्तर' ॥ स. उत्तर—, पुढील शब्द भिन्नार्थक आहे : गु. उतरान, सिं. उतिराणु, सं. उत्तरा-
- यण— §१२१, १४३.
- उतवणें 'कठवणें' ॥ स. उत्तपति (सकर्मक).— §१५२, २३०.
- उताणा वि. 'वर तोंड करून पसरलेला' ॥ गु. उतान; हिं. उत्तान, उतान, उताना ॥ सं. उत्तान— §५२, १२१.
- उतावळ स्त्री. 'घाई' ॥ गु. हिं. उतावल, सिं. उताविलि स्त्री. घाई, 'उताविलु 'उतावळा' ॥ सं. उताप— 'काळजी तळमळ'.— §१२१.
- उथळ, उतळ वि 'खोल नसलेला' ॥ गु. उथळवुं. उतळुं 'उलटा होणें,' हिं. उथलना 'उलटाविण', उथल, उत्थल 'सपाट', सिं. उथिलणु 'उपडे' होणें, कांठावरून वाहणें', उथल स्त्री. 'पूर' ॥ दे. उत्थलिअं गृहं; उत्थलिअं उन्मुखगतमित्यन्ये (४८, ७): प्रा. उत्थळइ 'उलटें करणें' ॥ सं. उत्स्थल— §८९.
- उदीम पुं. 'व्यवहार' ॥ हिं. उद्यम उद्दम, उद्दिम ॥ सं. उद्यम— 'प्रयत्न'.— §७४, १३८.
- उद्यां, उदइक, ता प. उदेणें 'निजून उठणें' ॥ गु. उदे पुं 'उदय', उदेति 'सूर्योदयकार्त्वी'; हिं. उदय, उदए ॥ सं. उदय— §१७.
- उधरणें 'ओकणें' ॥ गु. उधरवुं, हिं. उधडना 'उठविलेला असणें', सिं. उधारणु 'सोडवणें' ॥ सं. उद्धरण— §१२४.
- उधव, उदव 'ऊठ, जागा हो' ॥ गु. उदो उदो ! ॥ दे. उद्धवओ उच्च-

डिओ... उल्लिख्यार्थाः (४८, २) ॥ सं.
उद् + धू- ता. प. म. धावणें; किंवा
सिं. उधणु 'वाढणें' आणि सं. ऊर्ध्व-
प्रा. उद्ध-यांच्याशीं तुलना करावी
काय? ता. प. म. उभा. — §८९, १२४.
उधळणें 'फेकणें' ॥ हिं. उधलना, उधल-
जाना ॥ सं. उद्धूलयति 'धुळीनें किंवा
केरानें माखणें'. — §१२४, १४५.
उन्दर, उदीर पु. ॥ गु. उंदर; हिं.
आणि प्राच्यभाषाविभाग इन्दूर; सिंह.
उन्दुरु ॥ पा. सं. उन्दुर- — §७६,
१४३,
उन्मळणें 'उन्मूलन करणें' ॥ बहुधा सं.
उन्मूलन- आणि *उमळणें हा तद्भव
यांचा सकर; ता. प. प्रा. उम्मूलण-;
सं. उन्मूलन. — §१३८.
उपखर्च पुं. 'किरकोळ खर्च' ॥ तत्सम,
सं. उ- , फा. खर्च, अर. हर्ज, यांचा
समास. — §१०१.
उपजणें 'उत्पन्न होणें, जन्मणें' ॥ गु.
उपजवुं. िं उपजणु 'उत्पन्न होणें',
हिं. उपजना 'मोठें होणें', का. वोपद्,
मिंह. उपद् 'उत्पन्न होणें', उपदिनवा
'उत्पन्न होणें, वाढणें', भू. धा. सा.
उपन् 'जन्मलेला' ॥ प्रा. उप्पज्जइ ॥
सं. उत्पद्यते. — §५२, १२५, २३०.
उपटणें ॥ गु. उपडवुं; सिं उपटणु
'काढणें, उघडणें'; हिं उपटना 'कांठा-
वरून वहाणें, पडणें, नाश पावणें',
सिंह. उपुरणवा ॥ सं. उत्पाटयति. —
§१२५.
उपडणें '(झाड किंवा खिळा) पडणें' ॥
प्रा. उ., सं. उत् आणि प्रा. पड्-

सं. पत्-यांचा समास, ता. प. म.
पडणें. — §१२५.
उपणणें 'सुपानें पाखडणें', उपणें 'उप-
णलेलें धान्य' ॥ गु. उपणवुं, सिं.
उपणनु ॥ प्रा. उप्पणण- ॥ सं.
उत्पवन-? — §१२५.
उपलाणा वि. 'विन खोगिराचा', प्रा.
उ. सं. उत् आणि म. पलाण 'खोगीर'
यांपासून. — §१२५.
उपाव, उपाय पुं. 'युक्ति' ॥ गु. हिं. उपाव,
उपाय, सिं. उपाऊ ॥ सं. उपाय - —
§५७.
उपास पुं. ॥ हिं. उपास, सिंह. उवसु ॥
सं. उपवास- — §६१.
उपेड वि. 'उंचवट (जमीन)' ॥ दे.
उप्पेहडं उल्हनिअं .. उद्धटार्थाः (४८,
१४) ॥ सं. उत्प्रेध् — §१२५,
१६१
उफणणें उफाणणें. 'अंगावर उत्तणें,
आंबण, सुजणें' ॥ गु. उफान नपुं.
उफानो 'फसफसणें', हिं. उफनना
'कढ येणें, उतू जाणें', उफान पुं.
'कढ' ॥ सं. *उत्-फण्- — §५२,
१२६.
उफलणें 'फुलणें, उमलणें (लक्षणेनें),
हृदय उघडणें' ॥ ता. प. दे उप्फालइ
कथयति (४९, ५, प्रा. उप्फुल्ल- ॥
सं. उत्फुल्ल 'उमललेला'. — §५०,
१२६, २३१, २३२.
उफाळणें 'कढणें, फुगणें, (ज्वाला)
चढणें', उफाळ पुं. 'पुरून उरलेलें,
उकळी' ॥ सिं. उफिरजणु 'वाच्यानें
फुगणें' ॥ प्रा. उप्फाल. — ॥ सं. उत्फ-

लति 'भेग पडणे, विस्तृत होणे, उडी मारणे', उत्फाल- 'उडी, दौंड' — §१२६, १४५.

उभळणे 'नवीन जात्यांत थोडे धान्य दळणे, ॥ गु उभेळवुं 'गहू पाखडणे', उभेळो पुं. 'सढलेला तांदूळ' ॥ दे. उभ्भालणं शूर्पादिनोत्पवनम् (४३, १३) — §५२.

उभा वि., उभणे 'उभारणे, उभारले जाणे' ॥ गु. उभुं, सिं उभो, सिंह. उडु ॥ प्रा. उडु-, उद्ध-, उब्भ- ॥ सं ऊर्ध्व- — §१३०.

उभारा पुं. (सुवास) दरवळणे, पसरणे' ॥ गु. उभार "मोठे क्षेत्र आणि वजन कमी", उभ्रो 'ऊत, फसफसणे'; हिं. उभार 'फुगणे'; सिं. उभारणु, पश्चि. पं. उब्भरना 'ताठ होणे' पं. हिं. उभारना 'उठविणे, उंच करणे', गु. उभारवुं '(विस्तव) पुन्हा प्रज्वलित करणे'; बं. ओ. उभरण ॥ सं. उद्भ- रति- — §५२.

उमगणे, उमंगणे, "माहित असणे, (वातमी) बाहेर पडणे' ॥ प्रा. उम- ग- ॥ सं. उन्मग्न 'पाण्याबाहेर आ- लेला' — §१३८, २३१.

उमजणे 'लक्षांत येणे' ॥ सं. उन्मजन- — §१३८, २५२.

उमटणे '(आवाज, ठसा) स्पष्ट होणे' ॥ गु. उमटवुं, उमडवुं 'दृश्य होणे' ॥ प्रा. उम्मट्ट- ॥ सं. उन्मृष्ट- 'पुसलेला', ता. प. ह्या अर्थाशी प्रयो- जक भू. धा. सा उन्मार्जित- स्वच्छ, तुळतुळित' — §८९.

उमड पुं. 'पाण्याचा किंवा रक्ताचा फवारा,' उमाड स्त्री. 'समुद्राचे उंच- वळणे' ॥ गु. उमाड, उमाडो पुं. 'कोलित' हिं. उमंडना 'फुगणे, उतू जाणे, भरपूर असणे' ॥ दे. उम्मण्डं हठ उद्भृत्तं च (५२, ४). — §७१.

उमळणे 'फुलणे, एकदम बाहेर पडणे' ॥ गु. उमळवुं 'विण्याच्या वेतांत असणे' ॥ प्रा. उम्मिळ- ॥ सं. उन्मीलित- — §५०, १३८, २३१

उमळण 'धुणे' ॥ सं * उन्मल- — §१३८, १४५.

उमाणणे 'तुलना करणे' ॥ सं. उन्मान . — §१३८.

उमास पुं. 'शिसारी, आंबणे' ॥ गु. उमस स्त्री. 'वीट, वेशुद्धि' ॥ दे. उम्मच्छिअं रुषितमाकुलं च (५७, ७) ॥ सं उन्मथ्यते. — §४०, १०३, १३८

उंबर पुं, उंवरा पुं. ॥ गु उमरो 'उंवरा', उमडो 'उंवराचे झाड', हिं. ऊमरि स्त्री. 'उंवराचे झाड'; बं. डुमुर; ओ. डुंवरी; सिंह. दिंबुल, ॥ दे उम्मरो गृह- देहली (४०, ७; ता प. ३८, ८), प्रा. उम्बर-, D. de Rhins च्या पो- र्थीत, उदुमर- ॥ वै. सं. उदंबर- सं. उडुंबर- — §६४, ११८, १२७, १३८ १४३.

उलटणे, उलट, उलटी स्त्री. 'ओकणे' ॥ गु. उलटुं 'उलट वाजू, उलट पक्षी,' उलटी 'ओकणे': सिं. उलिटो 'उ- लथा विपरीत,' उलिटो 'ओकणे' ॥ सं. उल्लुट्- 'लोळणे'. — §५०, १०९.

उलाळा, उलाळा, उलाळा पुं. 'उडी' ।

गु. उलाळिओ 'उडी,' हिं उलहना 'जोरानें पुढें येणें' ॥ सं उलाल-उललति.— §१४८.

उल्लेढालें नपुं. उलाढाल स्त्री. 'धडपड, मोठाले वेत ॥ दे. उल्लेहडो लंपटः (४४, ६).—§७०, ७७, ११२

उल्लू पुं 'मूर्ख' ॥ गु. उल्लू, हिं. उल्लू 'मूर्ख, उपहासाचें स्थान' ॥ स. उलूक — §१४९.

उवेर, उवेरी स्त्री. 'अवशिष्ट भाग' ॥ हिं.

उवरना 'शिल्लक राहणें' उव्रा-सुव्रा 'उरलेंसवरलेलें' ॥ दे. उव्वरिअं अ-

धिक्रमनीप्सितं निश्चित तापोऽगणितं चेति पञ्चार्थम् (५४, ३). त्साखा-

रिए ह्यांनीं IF, ३२, ३४१ येथें सं. उव्वरितच्या आधीं प्रा उव्वरिअ अस्ति-

त्वांत होतें असें दाखविलें आहे; मः ऊर, उरणें ह्या रूपांचा त्यांनीं निर्देश

केला आहे आणि त्यांची उपपत्ति उटणें, धुणें ह्यांप्रमाणें लावावी; पहा

§६४.—७७, १६६.

उंशीत नपुं. 'खातांना घांस अडकणें' सं. उत्सिक्त-, उत्क्षिप्त-? — §६९, १२१.

उस्तें नपुं. 'सकाळचा संधिप्रकाश'

सिंह. उस् स्त्री 'सूर्यकिरण' ॥ प्रा. उसा ॥ सं. उसा 'उषःकाल, संधि-

काल.'— §१५७.

उस्राण 'उसाचें शेत' ॥ दे. उच्छुरणं उच्छुरणं च इक्षुवाटः (४९, ३).—

§१३५.

उसळणें ॥ गु. उळाळो 'उडी, हल्ला,'

गुं. उळलवुं, सिं. उळळणु, पं. हिं.

उळलना 'उडी मारणें' ॥ प्रा उच्छलइ, ऊसलइ ॥ सं. उच्छलति.— §१०३.

उसाण नपुं. 'मोठी भरती, अकल्पित महापुर' ॥ सिंह. उमुवनवा

'उंच करणें, उंचलणें,' ता प कदा-

चित् पि. ओसाम् स्त्री. 'लाट किंवा वाळूचा बांध', हिं उसानना उकळविणें'

॥ पा. उस्सापेति ॥ सं उच्छ्राय-उच्छ्रायण.— §१०३.

उसास पुं. 'उसासा' ॥ पश्चि. पं., हिं.

उसास ॥ अप. उसास-, प्रा उस्सास- ॥ सं. उच्छ्वास-.— §१०३, १५६.

उसें नपुं. ॥ दे. उसअं उपधानं शयने मस्तकोत्तम्भनाय यन्निवेश्यते (५६,

८). ॥ वै. सं. ओपश-.— हा शब्द गु. ओसीसुं, हिं. उसीस, ओसीस,

प्रा. उसिस-, सं उच्छीर्ष- ह्यांहून भिन्न आहे.— §१५६.

ऊ ऊं ॥ गु जु. हिं. जं; सिं. जुआ, जूं स्त्री.; का. झौव्, लमा. जुव्, आर्मै.

लमा. शिव् ॥ दे. ऊआ यूका (५१, ३), पा. ऊका ॥ सं. यूका.— §१०५,

१७४.

ऊंट पुं. नपुं. ॥ गु. ऊंट नपुं., सिं. उटु, हिं. ऊंट, पश्चि. पं. उटु, का. वूठ,

सिंह. ओटु-वा ॥ पा. ओटु-; प्रा. उट्ट. ॥ सं. उष्ट्र- — §८८, ८९

-ऊन धा.सा. अव्ययाचा प्रत्यय.— §१३०.

ऊन वि., ऊन, ऊन्ह नपुं., उन्हाळा पुं. ॥ गु. ऊनु, सिंह. उणु 'ऊन',

सिं. ऊन्हारो, पश्चि. पं. उन्हाळा ॥ प्रा.

उण्ह- ॥ सं उष्ण-, उष्णकाल.—

§१३६.

ऊव स्त्री. ॥ गु. उभरो, 'फसफसणें',
हिं. उभा 'उष्णता', ऊभ 'उन्हाळ्याचा
थकवा', उभना 'उन्हाळ्याचा त्रास
होणें'; सिं. उभारो, उव स्त्री. 'वाफ',
उवाटणु 'जाळणें', उमारणु 'कढवणें'
॥ दे. उव्वा उव्वर उव्वाइ उक्कोला-
श्रत्वारोपि घर्मार्थाः (२७,४). हा शब्द
प्रा उम्ह-, मं ऊष्मन् याच्याशीं
संलग्न दिसत नाहीं.— §१२७.

ऊस, ऊंम, पुं. ॥ गु. ऊसः हिं. ऊख,
ईखः वं. आकु; ओ. आखु; सिंह.
उक्, इक्; मालदिवी उस ॥ प्रा.
उच्छु- जै. प्रा. इक्खु- ॥ सं. इक्षु-
— §४१, १०४, १८८.

एक ॥ गु. मै. वं. ओ. एक. हिं. एक,
यक; सिं. एकु, हिकु, हकु; पं इक्,
पथ्रि. पं हेक्क, हिकक; का. अक्;
लमा. येक्; सिंह. एक ॥ पा प्रा.
एक्क- ॥ सं. एक-.— §४५, ७७,
९४, १७४, २१३

एकला 'एकटा' ॥ गु. एकल, एकलुं,
हिं. एकल ॥ प्रा. एकखल .— §४५.

एकामी 'एक वेळां, एकदम' ॥ एक +
काम + सप्तमी.— §१७२.

एकुणीस ॥ गु. ओगणीस; सिं. उणि-
वीह उणीह, पं. उन्नी, पथ्रि. पं.
उन्वी, हिं. उनीस, जु. हिं. अगुनीस,
गुनीस; मै. उनईस. वं. उनीस; सिंह.
एकुनविसि; का. कुनवुह ॥ प्रा. एगूण-
विस-, एगूणवीस-, औणवीस ॥ सं.
एकोनविंशति-.— §२२२.

एड स्त्री. 'नख्यांचा ठसा' ॥ गु. पं. हिं.
वं. एड, एडी, 'नख्या' ॥ सं. अंग्रि -
'पाय' यापासून व्युत्पत्ति करितात
पण ती फार संशयित आहे.—
§७७ १६१.

एणें, एणेंकडू(रून, एणेंप्रमाणें यां-
मधील. ए ह्या मराठींत नमलेल्या द-
र्शक सर्वनामाच्या मूळरूपाची तृतीया,
पहा §२०३ ॥ गु. ए. सिं. इ, ही,
हे, पं. इह, एह. का. यिह, हिं. इ
(ह), ए(ह), वं. ओ. ए, सिंह. ए, स्त्री.
अं, नपुं. एय ॥ प्रा. एअ- ॥ सं.
एत-.— मराठीतील रूप दोन सर्व-
नामांच्या मिश्रणापासून झालें आहे,
§१७२.

एथ, एथें क्रि.वि. ॥ सिं इति, पं. इत्ये,
ओ. एठा, सिंह. एत ॥ प्रा. एत्थ ॥
स. हेमचंद्राप्रमाणें अत्र, पण त्यांत
वर्णप्रक्रियेच्या दृष्टीनें नड पडते; वै.
इत्था 'अशा तऱ्हेनें, वस्तुतः, ह्याच्या-
शीं पिशल् संबंध जोडतात, पण
अर्थाला तो जुळत नाही हा शब्द
प्राकृत शिलालेखांत इअ ह्या रूपांत
सांपडणारा (पहा फ्लिट, JRAS,
१९०९, पृ. १०८९) सं. इह आणि
स्थ. यांचा समास आहे, आणि दन्त्य
आणि मूर्धन्य (उदा. ओ. एठा) यांचा
जो पर्याय दिवून येतो तो या स्था
धातूचा विशेष धर्मच आहे; पहा
§११०.— §७०, २०६.

एधवां (काव्य.) 'आतां' ॥ प्रा. एद्दह -
॥ सं. एतावत् -देशी वैयाकरणांप्रमाणें,
सं. ईदृश - वेबर आणि पिशल् यांच्या

मते; कोणतेहि मत समर्थन करावयास
कठीण आहे — §१२४, २०६.
एव्हां क्रि वि. ॥ गु हेव, ता. प. एवो
'तसा' ॥ ता. प. अप एंवहिं, व्युत्पत्ति
अनिश्चित. — §७०
एर वि. 'दुसरा ॥ ता. प. गु एरुं
'तेथें' ॥ प्रा इअर- ॥ सं. इतर- —
§६३ १४३. १५४.
एरंड पुं. स्त्री. ॥ गु एरंडो, एरण-
काकडी; हिं. रंडी, एरंड, अंडी ॥ सं
एरण्ड- — §१४३.
एळा स्त्री. अनेक 'वेलदोडे' ॥ गु. एलची,
हिं एला, इलाची स्त्री एक ॥ सं एला
स्त्री. एक. — §१४५.
ऐकणें ॥ अनिश्चित व्युत्पत्तीचा शब्द.
प्रा. आहिकखण, सं. अभीक्ष् 'पाहणें'
याच्याशीं संबंध जोडावा काय? —
§५७.
ऐतवार पुं. 'रविवार' ॥ गु. आतवार,
इतवार; हिं. आइतवार; सिं. आडित-
वार; पाश्चि. पं एतवार । सं. आदित्य
वार- — §५७.
एता सर्व. 'तो पलीकडचा' आयता वि.
'अगदीं तयार'; जु. म. आइती स्त्री.
'तयारी' ॥ गु आयतुं 'तयार, फुकट';
हिं. आयिता; सिं. अयति, अयिति
'-च्यावर अवलंबून-च्या माल-
कीचा' ॥ सं. आयत्त- — §५७.
ऐशीं, ऐंशीं, समासांत -यशीं ॥ गु.
ऐंशी, हेंशी; सिं. असी, पं हिं. मै.
अस्सी; बं. आशी; ओ. अशी; सिं. ह.
असू, असूव; का. शीथ् ॥ प्रा. असीइं,
असीइ ॥ सं. अशीति- — §५८,

७७, १५४ १६६, २२३.
ओंउळ. वौळ स्त्री 'वकुळ' ॥ सं
वकुळ- — §५७, ७८, १४५, १५०.
ओक स्त्री. आकणें ॥ गु. ओकवुं: हिं.
ओकना, उकना: सिं. ओकणु ॥ दे.
ओक्कि अं उषितम्, वान्तमित्यन्ये (६०,
१६) — §२५२.
ओगळ, ओघळ. ओहळ, वघळ पुं
'ओढा'; ओगळणें, ओघळणें इ 'थेंव-
थेंव खालीं पडणें, गळणें पाझरणें' ॥
गु. ओगळुवुं 'विरघळणें, थेंव थेंव खालीं
पडणें' ॥ दे. ओगालो तथा ओआलो
अल्पं स्रोतः (६०, १५) ॥ सं. अवगल्;
सं. घृ- 'पातळ करणें, किंवा सं. ओघ-
ह्या शब्दांशीं किंवा म. ओझर- (तो
शब्द पहा) ह्यांच्याशीं संस्कारमुळें
बहुधा महाप्राणत्व आलें. — §७८, ८६.
ओंगळ 'वाईट, घाण' ॥ सं. अम-
झल- — §९८, १४५.
ओंचा पुं. ॥ सं. उच्चय- 'एकत्र जमा
करणें'. — §६०, ६९, ८०, १०१.
ओज नपुं. 'जीव, जीवशक्ति' ॥ गु.
ओजवुं 'बळकट होणें, वाढणें'; सिं.
ओजु; पुं. 'उंची, शक्ति, वेग' ॥ प्रा.
उज्ज-; ता. प. दे. ओज्जलो बलवान्
(६२, १), उज्जला... बलात्कारः
(४१, २) ॥ सं. ओजस्, ऊर्जस्-
— §१०६.
ओझर पुं. 'गळणें, प्रवाह, धबधबा';
ओझरणें 'थेंवथेंव गळणें ॥ प्रा अव-
झरेइ, ओझर- ॥ सं. अक्षर- —
§८६, १०७.
ओझें नपुं. ॥ गु. ओझो; हिं बोझ (गु.

आणि मराठीत यावरून शब्द आला आहे) ॥ दे. वोज्झओ तथा वोज्झ-मल्लो भारः (२६६,७). प्रा वोज्झ- ॥ भ. वह्य- जे शार्पान्तिग यांच्या मते वोढुम् इ. यांच्या संपर्कामुळे वोढ्य अर्पे मूळचे रूप—§७८, १०७. ओंजळ, ओंझळ वंजळ, पुं. स्त्री. 'हात जोडल्याने जी पोकळ जागा होते ती ॥ सिंह. अंदेली ॥ सं. अञ्जलि- — §७८.

ओठ, ओंठ पुं. ॥ गु. ओठ, हिं. ओंठ; ओ.ओठ; सिंह. ओट. का बुट्; लमा. बुट्; प्रा. ओट्ट- उट्ट- (त्याच्या जोडीनेच हुट्ट-, ता प. म. होंट) ॥ सं. ओष्ठ- — §६९, ७८, ११०, १६८

ओडण, ओढण नपुं. 'डाल'; ओडणी, ओढणी स्त्री. 'शाल, पदर' ॥ गु. ओढणी, ओढणुं, सिं. ओढणु 'पदगाने वारे' झांकणे'. ओढणी 'शाल', ओढको 'आश्रय' ॥ दे. ओडून उत्तरीयम् (६२, ७), ओहाडणी पिधानी- (६४, १६) ॥ हा शब्द सं. वह्-शीं संबद्ध दिमतो ता प. तुमन्त वोढुम् इ — §८९, ११२

ओणवणे ओनवणे, ओणविणे ओन-विणे : वांकणे, ओणवा होणे' ॥ ता प. गु नमवुं; सिं. नवणु. नवंनु. पं. निवणा; हिं. नवना, विनौना; वं. नु-याइते; ओ. नुअइवा; का. नमुन्, सिंह. नवनवा ॥ प्रा. भू धा. सा. ओणविअ- ॥ सं. अवनम्- — §७८, १३४, १३८

ओपणे 'ताव्यांत देणे, विकणे' ॥ प्रा. ओप्पेइ, उप्पेइ, भू. धा सा. ओप्पिअ. उप्पिअ-, पा ओप्पित ॥ सं. अर्प-यति, त्यापासून ऋप्य- ? किंवा म सौपणे < समर्पयति ह्यापासून हा शब्द निघाला आहे काय ? — § ३०, १०५.

ओवळणे 'हलक्याने धुणे, बुडी मारणे' ॥ गु ओहाळ 'गाळाचा ढीग, नदीवरोवर आलेला गाळ' ॥ प्रा ओम्बालइ (= लावयति हेम. ४, ४१; ता. प. देशीना. ६८, १३. — §५२.

ओयरा 'पुं. स्वयंपाकाकरितां एका वाजूचा काढलेले तांदूळ इ. सामान, स्वयंपाकघर, माजघर' ॥ सं. अभ्य-वहत-, अभ्यवहार्य- 'अन्न.' — §१४३, १६१.

ओरणे 'जोराने ओढणे, ओरवाडणे' ॥ गु. रांप स्त्री 'नांगर, कोळपणे' ॥ दे. ओदंपिअ ओरंपिअ शब्दौ नष्टे तथा-क्रान्ते (६७, १५); ता. प. रंपइ, रंपइ तक्ष्णोति (२३७, ४) ॥ सं रफ्-ऋफ्- 'पीडा देणे', वै र.पः 'आ-जार, अशक्तता', रफि त. 'दुःखी'. — §७१, ७८.

ओला स्त्री. 'आर्द्रता, ओला वि. ॥ प्रा. ओल्ल-, उल्ल- ॥ सं उद्र- 'जलचर प्राणी' उद्रिन्- 'जलयुक्त.' — §८०, १४१

ओवर, ओहरच्या जागी, वहर पहा — § १६१.

ओवर पुं. 'स्वयंपाकघर', ओवरी स्त्री 'देवळाच्या आवाराच्या भिंतीच्या

कमानींत बांधलेल्या खोल्या' ॥ गु.
ओरडो, ओरडी, 'खोली' ॥ पा.
ओवरक-खोली' ॥ सं. अपवरक-
- §७८, १४३, १५०.

ओवसणें (वायकांनीं) व्रताचें आचरण
करणे'. ओवसा, वसा पुं. 'व्रत' ॥
प्रा. ओववास, ओआस-ऊआस- ॥
सं. उपवसति, उपवास-— §७८,
१५२, १५६.

ओवळा, ओवळा. ॥ प्रा ओमळिअ- ॥
सं अवमळ — §१४५, १५२.

ओवाळणें 'आरती फि.विणें' ॥ गु.
ओवाळवुं ॥ सं अव+वल् -—
§५२, ७८, १४५, १५२.

ओवी, ओई स्त्री., मराठी भाषेतील एक
वृत्त ॥ ह्या शब्दांशीं दे ओविअं
आरोपितं रुदितं चाटु मुक्तं हतं चेति
पञ्चार्थम् (६६, १६) ह्यांतील ओविअं
शब्दाशीं तुलना करावी काय ? मान-
सोळास (श्लो. २०५२) ह्यांत ह्या
शब्दाचें पुढीलप्रमाणें वर्णन केलें
आहे : तथा । महाराष्ट्रेषु योषिद्धिरो-
वी गेया तु कण्डने.— §६४.

ओसग, असोगच्या जागी ॥ सं. अशोक
— — §१६७

ओसंग, ओसंगा पुं. 'मांडी' ॥ सं. उत्स.
ङ्ग-— §१८०.

ओसर ओसार, उसार पुं 'दुसऱ्यास
वाट करून देण्याकरितां केलेली जागा'
॥ गु. ओसरउं 'निघून जाणें' ॥ हिं.
उसारना 'पळिवणें संपविणें' ॥ सं.
अपसार- 'निघून जाणें'.— §१५६.

ओसरणें '(ताप) उतरणें; (पाऊस) कमी

होणें' ॥ गु. ओसरवुं 'नाहीं म्हणणें,
आढेवेढे घेणें', सिं. अव(औ)सरु,
अवर्षणं ॥ सं अपसृ-— §१५६.

ओसरा ओटी पडवी' ॥ गु. ओसरी
स्त्री. हिं. उसारा ॥ दे. ओसरिआ
अलिन्दः (६४.१५ ॥ अपसरक-—
§७८, १५६.

ओसवा पुं. 'झाडाची सावली ॥ सं. अव
च्छद -— §१०३.

ओहट पुं. स्त्री. 'भरती उतरणें' ओह
टणे 'ओहोटी लागणें' ॥ गु. ओट
स्त्री. ॥ दे. ओहट्टो अपसृतो (६६,
१२, ॥ सं. अपहत-? - १५७, ११४.

ओहमाय, वहमायच्या जागीं, वधूची
आई' ॥ प्रा. बहुमाआ-; सं 'वधू-
मातृ-— §६४.

ओहर पुं. 'समुद्राचा फाटा ॥ दे. वोहरं
जलस्य वहनम् (२६६, १४) —
§१४२.

ओहळ पुं. ओहाळी स्त्री. 'ओटा' ॥
दे. वहोलो वाहळी विरओ त्रयोप्येते
लघुजलप्रवाहवाचकाः (२५०, ५). —
§१४२.

ओळ, वळ वळी स्त्री पंक्ति, रीत,
शिस्त ॥ गु. ओळ स्त्री. हिं बळ,
भल बाजू, रीत', सिं. वरि स्त्री.
'वळण', वरु पुं 'वांक, वळण ॥ सं
वळी.— §१४५.

ओळखणें ॥ गु. ओळखवुं ॥ सं. उप-
लक्षण-— §७८, १६, १४९.

ओळंगणें, ओळंगणें, वळंगणें '-पासून
लोवणें' ॥ गु. वळंगवुं 'धरून ठेवणें,
मिठी मारणें, चिकटणें', वळगाडवुं

‘-पासून लांबणे’, हिं. विहंगना ‘वर चढणे, धरून ठेवणे’ ॥ प्रा. वलंगड ॥ सं. अवलङ्ग- — §८६, १४५, १४९ ओळंबणे, वळंबणे ॥ ता. प हिं विलंब ‘उशीर,’ विलंबना, सिंह ओलंबु ‘टांग-गलेले’, इलंबेनवा जवळ येणे ॥ सं. अवलंब- — §१४५, १४९.

औठणे, ओहटणेच्या जागी — §५७. ककण पु नपुं, कंकणी, कांगणी स्त्री. ‘कांकण, सोन्याची वांगडी’ ॥ गु. कंकण, कंगण (नपुं.); सिं. कंगणु. पं. कंगण; हिं कंकन कंगन, वं ओ. कांकन, कांगन, का कांकम्. कंगुन् ॥ प्रा सं. कङ्कण — §८२.

कंकर पुं ‘लहान खडा’ ॥ गु. हिं. कंकर, सिं. कंकिरो. पश्चि पं. ककर ‘गोठलेले दव’, ने वं आसा. कांकर ॥ सं. कर्कर — §८२, ९३, १४३. कंकवा, कंगवा पुं. ‘एक तऱ्हेची फणी’ ॥ सिं. कंगो; हिं कंगुवा, कंघा ॥ सं. कङ्कत- — §५५, ८२.

कंकोळ पु ॥ सं कङ्कोळ-, कक्कोळ- — §८२

कच स्त्री अडचण ॥ दे कच्चं तथा को-डुम्वं कायम् (६९, १२); प्रा. कचौ ॥ सं कृत्या ‘काम’ — §३०, ४१, १०१

कचरा पु ॥ गु कचरो; सिं. कचिरो ‘भाजीचीं डेखें’, किचिरो ‘केर’; हिं. कचरा ‘घाण, खडू’ ॥ ता प दे. कस्सो तथा कच्छरो पङ्कः (६९, १३) ॥ सं कच्चर-‘घाण’ — §१०१, १४३. कट पुं. ‘कष्ट, यातना’ ॥ गु. काट

‘विघ्न’, काठुं, ‘कठीण, कृपण, हिं. कठ, का कश्त्, कठधुन्नु) ॥ प्रा. कट्ट- ॥ सं कष्ट- — §८८.

कटार स्त्री कट्यार’ ॥ गु. कटार स्त्री. सिं. कटारो, हिं कटार पुं ॥ दे. कटारी क्षुरिका (७० ७) ॥ सं. कटार- — §१९.

कठीण, कटीण ॥ गु. कठण, सिं. कठनु, हिं कठन ॥ प्रा कठिण- ॥ सं. कठिन — §४०, ११०, १३४.

कड स्त्री वाजू, मर्यादा’ ॥ गु. कड, केड; सिं केर ‘समुद्रकांठचा धक्का’; हिं. कट, कर ॥ प्रा. कडि- ॥ सं. कटि- — §१११, १९५, १९७.

कडची स्त्री ‘लहान कडई’ ॥ इतर संबद्ध भाषांत पळी या अर्थी असाच शब्द आहे : गु. कडळी; सिं. कणळू, करळू हिं. कर(र) छी; ता. प द. कडच्छू अयोदवी (७१, २०). पहा कडई, काढणे ॥ सं कथ्- कठविणे’ — §१०१.

कडतर पुं. ‘जुनी, फाटकी, टोपली, पंखा चटई इ.’ ॥ दे. कडन्तरं जीर्ण शूर्पावुपकरणम् (७५, १); ता प. कडंतरिअं दारितम् (७६, १२). — §४६, ७१, १२१.

कडप नपुं. गवताची लहान गंज’ ॥ गु. कडप ॥ दे कडप्पो निकरः (७३ ११). — §४६.

कडाड पुं. ‘भोडण्याचा आवाज’ ॥ गु. कडकड, सिं करकाट, हिं. करकर, ता प. पाश्चि. पं. करक ॥ सं. कट-कटा — §६२, १११.

कडासन नपुं. 'कातज्याचें आसन' ॥

गु कडासन ॥ सं. कडासन —

§५२, १११.

कडी स्त्री., कडें नपुं. ॥ गु. कडी, सिं.

पं. हिं. वं. कडी, का. कोर् (रु) ॥

प्रा कडय— ॥ सं. कटक —

§४६, १११

कडू ॥ गु कडु, सिं. करो, हिं करआ.

करवा, सिंह कुळु ॥ सं कटु —

§१११

कडई स्त्री. ॥ गु. कडा; सिं. कराहि,

कणाहो; हिं. कडाहा, कडाओलीं; वं.

कड, कडाई; ओ. कराइ कऱ्हाई,

कडेइ. सं कटाह— §५२, १६८

कडणें ॥ गु कडवु, सिं. करहणु; का.

का—; लमा किरव्— ? ॥ प्रा. क-

डइ, पा. भू. धा. सा. कठित— ॥

सं कथ्— §४६, ९२, ११८.

कण पुं., कणी स्त्री., काणू नपुं. 'कण'

॥ गु. कण, कणी, कणु; सिं. कणो;

कणि; पं. कण; पश्चि, पं कणी 'थेंव',

हिं. कन ॥ सं. कण — §१३४.

कणीस नपुं. ॥ गु. कणस ॥ सं. कणिश—

— §४०, ५०.

कणेर, कण्हेर स्त्री. ॥ गु. कणेर स्त्री;

हिं. कनेर पुं. ॥ प्रा. कणेर— कण्हेर

(बहुधा कण्ह— < कृष्ण— ह्याच्या सं-

पर्कानें), कणवीर— ॥ सं. करवीर—

— §१३५, १७०.

कंठ पुं. कांठें, नपुं. 'गळा' ॥ गु. हिं.

कंठ, सि. कंठु, सिंह. कट ॥ प्रा.

सं. कण्ठ — §८८, ११०

कंड, कंडू स्त्री. ॥ गु. हिं. कंडू ॥ सं. कण्डु—

— §१११.

कंडारणें नपुं. 'सोनाराची हातोडी, न-

राणी' ॥ प्रा. कंडारेइ खोदणें'; जु.

धातु 'कण्ड— त्यावरून झालेला हा

नामधातु दिसतो आणि त्याच्याच

आरंभी स— असलेल्या जोडरूपापासून

खंड—, खिंड— झालेले दिसतात. —

§५२.

कत्ती स्त्री. 'कोयता' ॥ गु. कती, सिं.

काती 'सुरी कट्यार', हिं. काती

'सोनाराचा चिमटा'; लमा. कत 'प-

टाशी'; ता. प. कानडी, तामी. कत्ती

'सुरी' ॥ सं. कर्तृका, कर्त्रिका —

§११४.

कपूत पुं. 'कुपुत्र' ॥ गु. कपूत; सिं.

कपुत, कुपुत; हिं. कपूत, कुपूत ।

सं. कुपुत्र — §१७१.

कवरा 'करडा, ठिपके असलेला' ॥

गु. कावर; सिं. कुबिरो, ता. प. क-

वरि 'कपिजल पक्षी'; पं. कवरा; हिं.

कावर, कवरा, सिंह. कवर 'चित्ता' ॥ सं.

कर्बुर— §४८, ५०, १२७, १४१.

कमा म)विणें 'मिळविणें' ॥ गु. कमावुं मि-

ळविणें', कमाई 'मिळकत'; सिं. कमा-

ईणु । पं. कमाणा; हिं. कमाना ॥ ता.

प. दे. कम्मवइ उपभुङ्क्ते (७८, १) ॥

कर्म-पासून केलेले प्रयोजक रूप, ता.

प. म. काम. — §१५२.

कमोद नपुं. 'एक तऱ्हेचें कमळ' ॥ हिं.

कमुद. कमोद 'एक तऱ्हेच्या कमळा-

पासून काडलेला औषधी अर्क'; बहुधा

गु. कमोद पुं. 'सुवासिक तांदूळ'

॥ सं. कुमुद — §१७१.

कंप, कंफ पुं., कांपणं ॥ गु. हिं. कंफ-
 कांप-, सिं. प. कंव-, का. कौप्-;
 सिंह. कॅपवुं ॥ सं. कम्प-— §८५,
 १२५.
 कर पुं. 'सरकारी पट्टी वगैरे' ॥ गु. हिं.
 कर सिंह. कर. ता. प. सिं. करु
 वाहु' ॥ सं. कर -— §१०३.
 करट, करवट पुं. नपुं. एक कड्ड फळ'
 ॥ सिं. करट्टु 'कच्चें कलंगडें' ॥ ता.
 प म. कड्ड, सं कट- ?— §५१
 करट्टी 'नारळाचें किंवा डोक्याचें कवच'
 ॥ प्रा. करोडिअ- 'कापलेला भाग'
 ॥ सं. करोटी.— §५१, १०९
 करणं, भू धा. सा केला; प्रयोजक
 करवणें, करविणें भू धा. सा नपुं.
 एक करवियलें ॥ हिं सिं का. पं.
 इत्यादि कर्-; लमा 'के- (आर्मे.
 लमा. कर्-) ॥ प्रा. कर्, सं. कृ-
 — §९२, १४३ १५२, २२९, २३२,
 २३९, २५२, २८०, २८१.
 करंड पुं. 'धातूची पेटी ॥ गु. करंडो
 ॥ सं. करण्ड-— §१११.
 करतां, करितां 'साठीं' — §१९४.
 करवत पुं. ॥ गु. करवत, हिं. ओ.
 करोत ॥ सं करपत्र- — §४०,
 १०९, १२१, १४३, १५२.
 करून शब्दयोगी अ - 'मुळें, योगें'. -
 §१९३.
 कलौली, कुलुली, कुलोली स्त्री 'घो-
 ड्यांचा माज' ॥ हिं. कलोल, किलोल
 धी. 'स्वैर उड्या मारणें' ॥ सं. कल्लोल-
 — §७६.
 कवठ, कवठ नपुं स्त्री. ॥ सिं. कविट्टु;

हिं. कठवेल, कैथ; ओ कडित ॥
 प्रा. कवित्थ- , कविठु- ॥ सं.
 कपित्थ-— §४२, ६९, ११०.
 कवडा पुं. 'मोठी कवडी' ॥ गु. वं
 कोडी, हिं. कौी, सिंह. कवडिय ॥
 प्रा. कवडु- ॥ सं. कपर्द- — §४६,
 ११५, १५२.
 कवंटळ नपुं. 'जारणमारणादि प्रयोग'
 ॥ प्रा. कवट्टिअ- ॥ हेमचंद्राच्या मतें
 सं. कदर्थित-पासून (पहा- पिशल
 §२४६).— §६९ ११४.
 कवळ पुं 'घास' ॥ गु. कोळियो, पं.
 कुर्ली, हिं. कौल, हिं वं कुल्ली ॥ सं.
 कवल-— §४० ४६.
 कवाड नपुं. 'दार' ॥ पं हिं. कवाड,
 वं. ओ कवाट जु हिं. केवार; सिंह.
 कवलुअ खिडकी' ॥ प्रा. कवाट- ।
 सं. कपाट-, कवाट-— §४०, ४९,
 १११, १५२
 कस पु. 'कसोटीवरची परीक्षा' ॥ गु.
 हिं सिंह. कसु, सिं. कसोटी ॥ प्रा.
 कस- । सं कष-— §१५६.
 कसणें 'दुखणें, कसकसणें' ॥ गु. कसड
 'दमणें, हिं. कसकना 'आजारी अ-
 सणें' कसक 'घोड्याचें लंगडणें' ॥
 सं. कषति.— §४६, १५७.
 कसणें 'घट्ट बांधणें', कसा पुं अंगरख्या-
 चा बंद' ॥ सिं. कश 'लांव अरुंद
 चामड्याचा पट्टा', पश्चि. पं कश्क
 'खोगीरार्ची दोरी', सिंह. कस 'चावूक',
 पं. कस- , गु. सिं हिं. कस- वां-
 धणें' ॥ प्रा. कस- ॥ सं. कप्-
 — §१५६.

कळ स्त्री. 'दाराची मूठ; उपाय, गुप्त साधन' ॥ गु. कळ; सिं कर, स्त्री. 'नाकेवंदी', कळ स्त्री. 'विद्या यंत्र', पं कळ स्त्री. ॥ सं. कला.—§४१, १४५.

कळणें ॥ गु. कळवुं 'समजणें,' पं कळना, सिं. किरणु शिकणें' ॥ सं. कलन—
—§४६, १४५.

कळंव पु. 'एक झाड' ॥ हिं. कदंब, कदम ॥ प्रा. कळंव— ॥ सं. कदंब—
—§४३, ११८.

कळळा वा पुं 'घोड्याचा पायबंध' ॥ हिं. कळावा, पं. कळावा 'कडकडून भेटणें' ॥ प्रा. कळाव— ॥ सं. कलाप—
—§४६, ५२, १४५

कशा. जु. म. कासया, कोण यां प्रश्ना. सर्व. चथा परो. वि. चें. एकव—§२०४.

कळस पुं. 'शिखराचें टोक; भरलेला तांब्या ॥ गु. कळसी सिं. कलिपु. पं. कल्स, हिं. कलस, वि. कलसा ॥ सं. कलश— — §४६, १४५.

कळी स्त्री. ॥ गु. कळी, कलियो; सिं. पं हिं. कळी ॥ सं. कलिका.—§४६, ६३, १४५.

कां ॥ गु. कां; लमा. क 'कोठें' ॥ अप कहां (कुतः).— §२०४, २०६.

कळहो पुं. 'कलह ॥ गु. कळो. सिं. किलो, हिं. कलह ॥ सं. कलह— — §३९, ७८, १४५.

काईल स्त्री. ॥ सं. कथ्— ह्यापासूनचें प्राकृत आणि मराठी रूप कड— (ता. प. कडणें) असें होतें म्हणून त्या धातू-वरून ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति न करतां

कानडी काय— 'कडत करणें' ह्या-पासून केली पाहिजे; हा धातु इतर द्राविडी भाषांत सांपडतो; उ. तेलगु, कागु, कायु, तुलु, काइ, तामि. मल्या. काय — §९२.

काऊ पुं. (बालभाषा), कावळा पु. ॥ गु. काऊ; सिं. कां, कांड; पं. कां, का. काव, सिंह. का; हिं कांव 'काव काव करणें' ॥ प्रा. काय—; दे. कायलो प्रियः काकश्च (९१, ११) ॥ सं. काक— — §३९ ९२, ९८,

कांकडी स्त्री. ॥ गु. काकड, नपुं का-कडी स्त्री; सिं. ककिडी; पं. हिं. ककडी, ककडी; बं ओ. काकुडी; हिं. कांकिर; ता. प. ककुलुवा खे-कडा' ॥ सं. कर्कटिका. — §४७, ६९, ९३, १११.

काख. कांख. खांक स्त्री ॥ गु. वं. ओ. काख, हिं कांख (लो.भा खाख), लमा. कख; ता.प कांस—शब्दाखालीं पहा ॥ प्रा. (जैन) कक्ख— ॥ सं. कक्षा.— §६९, ९२, ९५ ९६, १०४, १६८.

कागडा वि. 'लबाड, लुच्चा', हिं. कागडा 'कावळा' ह्यापासून आलेला दिसतो. ता. प. गु. पं हिं. काग. सिं कांगु, कान. कागे, कागि 'कावळा' — §९८

कांचा पुं. 'घोतराचा पुढचा भाग मागे खोवलेला, कंबरबंद' ॥ हिं. काछावरून; ता. प. पश्चि पं. कांछ 'चड्डी' ॥ सं. कच्छ—, कच्छेटिका — §६९, १०१, काज नपुं. 'कार्य' ॥ गु. पं. हिं. काज, सिं. काजु, पश्चि. पं कज 'विधि' ॥

प्रा कज्ज- ॥ सं. कार्य- — §१०६.
काजळ नपुं. ॥ गु. काजळ, सिं. कजलु,
हिं. काजळ, पं. कजला ॥ सं. कज्जल-
— §४७, १०६.

कांठणें 'कांपणें', कटणें 'काटलें जाणें' ॥
गु. हिं. वं. ओ. काट्-, सिं. का सिंह
कट्-, पं. कट्ट- ॥ प्रा. कट्ट- ॥
सं. कृत्- — §४८, ११४

कांटा पुं. ॥ गु. हिं. वं. ओ. कांटा,
सिं. कंडी, पं. कंडा लमा. कंदो, सिंह.
कटुव ॥ प्रा. सं. कण्टक- — §१०९.

काठी स्त्री. 'लहान झाडाचा सोट, दांडकें'
॥ गु. पं. काठ, सिंह. कट 'इमारतीचें
लाकूड'; सिं. काठु, वं. हिं. काठ,
का. कूट्(टु), लमा. कश्त ॥ प्रा.
कट्ट- ॥ सं. काष्ठ- — §११०

काढणें ॥ गु. काढवुं, काहाडवुं, सिं.
काढणु, पं. काढना, का कडुन, हिं.
काढना, वं. काडिते, ओ. काढिवा;
आर्मे. लमा. कश्, पॅलेस्टाइन लमा.
कशल्- ॥ प्रा. कडुइ ॥ सं. कर्षति.
— §११२, २३१.

काणा वि. 'एका डोळ्यानें आंधळा' ॥ गु.
सिं. काणो, पं. वं. काणा, हिं. काना,
ओ. कणा, सिंह. कण, का कोन्(नु) ॥
सं. काण- — §४६, १३४

कांत पुं 'लाकडाचा भुसा', कांतण नपुं.
'तुकडा' स्त्री. 'कातीण, एक किडा' ॥
गु. कातारो 'किडा'; सिं. कट्, हिं.
काट् 'कापलेला भाग' ॥ सं. कर्तन-
कृन्तन- — §११४.

कांतडें नपुं. ॥ गु. कातडी ॥ प्रा.
कत्ति-, कित्ति- ॥ सं. कृत्ति- —

§११४, १६३.

कांतणे, कातणें 'लाकूड फिरवून शस्त्र
लावणें' ॥ गु. कांतवुं, पं. कत्तणा, हिं.
कातना, सिं. का लमा. कत्-; ता.
प. गु. कांत 'सुताला पीळ देण्याकरितां
किंवा फीत करण्याकरितां मध्यें रंद,
कडेला अरंद अशा गोल लाकडाचा
उपयोग करतात तें', हिं. काती 'सूत
काढणारी' ॥ सं. कृत्- — §११४.

कात्या स्त्री. अनेक. 'कृत्तिका' ॥ सिंह.
कॅती, सिं. कतीउं; ता. प. हिं. कातिक,
पं. कत्तक 'कार्तिक महिना' ॥ प्रा.
कत्तिअ- ॥ सं. कृत्तिका- — §३०,
११४.

कातर, कात्री स्त्री ॥ गु. कातर, सिं.
कतर, पं. कत्तर, कती, हिं. पं.
कतर्नी, वं. कतरन्, ओ. कतुरा. सिंह.
कत्तुर-; लमा. कत् ॥ ता. प. दे
कट्टारी क्षुरिका (७०, ७) ॥ सं. कर्तरी.
कर्तरिका- — §४७, ११४.

कान पुं. ॥ गु. हिं. वं. ओ. वान, सिं.
कनु, पं. कन्न, का. लमा. कन्, सिंह.
कण ॥ प्रा. कण्ण- ॥ सं. कर्ण- —
§९२, १८५.

कानडा वि. 'कर्नाटकांत राहणारा'; पुं.
नाम 'एक राग' ॥ गु. कानडी 'कानडी
मनुष्य'; गु. कानडो, सिं. कानिरो. 'एक
राग' — §४७, ९२, १११, १३५.

कांदा पुं. ॥ गु. कांदो, हिं. कांदा ॥
सं. कन्द- — §९२.

कान्हू, कान्होवा पुं 'कृष्णाचें स्थान.
विशिष्ट नांव' ॥ सिं. कानु, हिं. पं.
कान्ह; 'काळा' या अर्थी; सिंह. किणु,

का क्रेहोन्(नु) ॥ प्रा. कण्ह- ॥ सं.
कृष्ण- — § ३० ३९, ९२, १३६.
कापड नपुं ॥ गु. वं. ओ. कापड, पं.
कप्पर हिं. कपरा, सिं कपर, का.
कपु, सिंह कपल्- ॥ पा. कपट- ॥
सं कर्पट- — § १०, ४७, ९२,
१११, १२५.
कापणं ॥ गु. काप- सिं. सिंह कप्-,
पं कप्प- 'कापणं'; हिं. कांप काप-
लेला भाग' ॥ पा प्रा कप्प- ॥ सं.
कल्प्- — § ९२, १२५, २३०.
कापूर पुं. ॥ गु सिं पं. हिं वं ओ
कपूर, सिंह. कपुर ॥ प्रा पा कप्पुर-
॥ सं. कर्पूर- — § ४७, १२५.
कापूस पुं. कपशी स्त्री., कप्, कपास
पं. 'कापूस' ॥ ग कापुस नपुं, सिंह.
कपु; हिं वं कपास, सिं. पं कपाह्,
का. कपस् ॥ पा. कप्पास- ॥ सं.
कर्पास- — § ४७, ८५, ०२, १२५.
काम नपुं. ॥ गु हिं काम. सिं कमु,
पं. कम्म. का. कोम्(मु) आर्मे लमा.
कम् सिंह. कम् ॥ पा प्रा. कम्म ॥
सं कर्मन्- — § ९२, १३८, २५२.
कांबळा पुं. 'घोंगडी' ॥ सिंह कंबल;
गु. कावळो, कामळ, सिं कमरि; पं.
कंबळ, कम्मळ; हिं वंवल, कम्मल;
वं. कंबल, कम्मि; ओ कमळ ॥ प्रा.
पा. सं. कम्बल- — § ९२ १२७.
काय नपुं. 'प्रश्ना. सर्व.'; का 'प्रश्नार्थक
अव्यय' (ता. प ह्याच अर्थी हिं. क्या,
वं. कि.इ) ॥ सं कीटश्- — § २०४.
कारणं 'मुळें' ॥ सिं. कारणि, हिं.
कारन; ता प. गु. पं. कारण 'हेतु';

गु कारणसर, कारणके 'मुळें'; का.
कारन् कारण', कारन '-मुळें'; सिंह.
करण 'हेतु, निमित्त' ॥ सं. कारणेन.
— ४६, १९७.
कारंदा पुं. करवंद स्त्री करंदें ॥ हिं.
कौदा. करोंदा: बहुधा सिं. करनो
'पांढरीं सुवासिक फुलें येणारें झाड'
॥ दे. करवन्दीए अ सीहणही. टीका
सीहणही करमन्दिका (२८६, ७-९)
— § ४९-५१. १५३
काल ॥ गु. काल, ओ वं. कालि, हिं
कल् सिं. पं. कल्ह 'काल'; का.
काल्-केथ् 'परवां', सिंह. कॅल् 'स-
काळ' ॥ प्रा. कळ- काल', पा.
कळ 'सकाळ' ॥ सं कल्य - —
§ १४८
कावड स्त्री. 'खांद्यावरून वाहिलेलें कळ-
काला बांधलेलें ओझें' ॥ गु. कावड,
सि. कावाठी, हिं. कांवर। सं कमठ -
— § ४९.
कावरा वि. 'भीतीनें, रागानें,
आश्चर्यानें चकित झालेला' ॥
गु. हिं. वं. कायर विटलेला, भिन्ना,
आळशी' ॥ सं. कातर - — § १४३
कास, कांस स्त्री 'स्तन, काचा' ॥ सिं.
पं हिं. कच्छ पुं स्त्री का. कच्, सिंह.
कॅस 'कास' ॥ प्रा. कच्छ- ॥ सं.
कक्षा — ता प म काख. — § १००.
कास पुं 'कुरण' ॥ गु. कास 'गवत
उगवलली जमीन'. सिंह. कॅस 'दर-
वर्षी कापणी केलेलीं झुडपें.' ता. प
गु. काळियो 'भाजीपारु विकणारा',
हिं. काळी वागवान' ? ॥ पा. कच्छ

- 'गवत वाढलेली जागा' ॥ सं. कक्ष-,
 कच्छ- 'गवत, कुरण, दलदलीची
 जागा' .— §४१, १०३.
 कासव, कांसव नपुं. पुं ॥ पं. हिं
 कछूआ, हिं. कच्छ सिं. कछंऊं, कछूं,
 वं. काछीम्, ओ. कचिम्, सिंह.
 कंसुप्, कंस्व ॥ सं. कच्छप-, वै.
 कश्यप- .— §४७, ६९, १०२, १०३,
 १५२, १५७.
 कासार, कांसार पुं. 'एक जात' ॥ हिं.
 कांसगर, ने. कस्सर ॥ सं. कांस्यका-
 र - .— §१४३ १५.
 कांसै नपुं. ॥ गु. कांसु, सिं. कंझो, पं.
 कांसी, हिं. कास, हिं. वं. ओ. कांसा
 ॥ प्रा. कंस-, कास - ॥ सं. कांस्य-
 — §१५७.
 कास्त 'लेखकांची जात' ॥ गु.
 कायत्, हिं. कायथ्, सं. कायस्थ -
 — §६१
 काळ पुं. 'वेळ, मृत्यु' ॥ गु. काळ,
 सिं. कालु, पं. हिं. का. काल् सिंह.
 कल ॥ पा. प्रा. सं. काल - .—
 §१४५.
 काळा वि ॥ गु. काळो. सिं. कारो,
 लमा कालो, पं. हिं. वं. काला, ओ.
 काळा, सिंह. कळु ॥ प्रा. कालअ-, पा.
 काळ- ॥ सं. काल - .— §४६ १४५.
 किंकणी स्त्री. 'वारीक घंटा' ॥ गु. किं-
 किणी, हिं. किंकिनी, पं. किंगणी 'का-
 नांत घालावयाचे डूल किंवा भोकर' ॥
 सं. किङ्किणी. — §५०.
 किण नपुं., किना, पुं., किनें किन्हें नपुं.
 'घट्टा' ॥ हिं. किन ॥ सं. किण- .—

§१३४.
 किर, कीर 'खास' ॥ प्रा. किर ॥ सं.
 किल. — §४१, १४२.
 किराण पुं. 'किरण' ॥ गु. किरण,
 कीर्ण सिं. किरिणि, पं. किरन, किरण,
 हिं. किरन ॥ सं. किरण- .— §४०,
 १३४.
 किरिस्तांव 'ठाण्यांतील एतद्देशीय कॅथॉ-
 लिक लोकांची भाषा,' पहा LSI.
 मराठी, पृ. ८३ ॥ युरो. क्रिस्त. —
 §१६२.
 किलच, किलीच स्त्री. 'कडिपाटाच्या
 फळ्यांचे तुकडे' ॥ दे. कलिञ्जं तथा
 किलिञ्जं लघु दारु (७२, १८) .—
 §४२, ७१, १०१, १४९.
 किल्ली स्त्री. ॥ गु. कीली, हिं. किल्ला
 'किल्ली'; सिं. किली, पं. किल्ल कील,
 ओ. किला, का. किल् (लु), किज्-
 (जु) 'खिळा', लमा. किलो 'मेख' ॥
 सं. कील- .— §१४९.
 किवण स्त्री. 'दया' ॥ प्रा. किवण-,
 किविण- ॥ सं. कृपण- 'दीन'; ता.प.सं.
 कृपा 'दया'. — §३०, १३४, १५२.
 किसान पुं. 'शेतकरी' ॥ पं. किसान,
 हिं. किसान, ता. प. सिंह. कस (सं
 कृषक पासून) ॥ सं. कृषाण- .—
 §३०, ४०, १३४
 किसूळ पुं. 'कोंवळा पल्लव' ॥ प्रा. किसल-
 ॥ सं. किसलय- .— §७९.
 किसेण वि. ना ॥ पं. किषन ॥ सं. कृष्ण-
 — §३०.
 किळस पुं. स्त्री किळोस (लो.भा.) पुं.
 'खंत, शिसारी' ॥ पा.सं. किलास-

‘कृष्णाचा डाग, शीण’.— §७९.
की अव्यय ॥ हिं.पं कि .— §२०४,
२७७.

कीट घाणीचा थर’ ॥ गु. कीटी ‘का.
पसांतला गाळ’, कीटुं ‘कढईच्या
खालचें किटण’, सिं. किटी स्त्री., हिं.
कीट पुं. ‘घाण’; ता. प. सिंह. किलि
‘मूत्र, विष्टा’ ॥ सं. किट्ट -— §९२.
कीड स्त्री., किडा पुं. ॥ गु. कीडो ‘किडा,’
किडी ‘मुंगी’, सिं. कीरी, पं. हिं
कीरा ‘किडा’, लमा. किरि ‘मुंगी’ ॥
सं. कीटक -— §४४, ९२.

कीव स्त्री. ‘शोक दया’ ॥ सं. कृपा.
पहिल्या अर्थी बहुधा भावनादर्शक,
ता. प. सिं. कीह स्त्री. ‘ओरडण’, ता.
प. फ्रेंच Crier, जर्मन Kreiten,
ग्रीक, Ekrikon इत्यादि. (पहा
ग्रॅमॅ, R. L. Rom, XLIV.
पृ. १३९) — §१५२.

कीळ नपुं. ‘चमक ॥ सं. काल ‘ज्वाला’
.— §१४५.

कुकुर पुं. ‘कुत्रा’ ॥ गु. कुकर, पं.
कूकर. हिं कुकर, कुकुर वं कुक्कुर,
सिंह. कुकुरु ॥ सं. कुर्कुर -—, कुक्कुर-
र -— §४२, ८२, १८६.

कुखावर्त वि. ‘कुशीवर भोरे असणारा
(घोडा)’ ॥ दे. कुक्खी कुक्षिः (८२,
१५) ॥ सं. कुक्षि— आणि तत्स.
आवर्त -— §९६, १०४

कुंकू नपुं. ॥ गु. कुंकुं. कंकु (कुंका-
‘तांबडा’), सिं. कुंगू, पं. कुंगू,
का. कोंग्, हिं. कुंकुम्, मिह. कोकुं,
कोकुम् ॥ सं. कुङ्कुम -— §८२, ९३.

कुंकोत्री स्त्री ‘लम्पचिठी’ । सं. कुंकुम-
आणि पात्रिका.— §६४, ९२.

कुंचा पुं ॥ गु. कुचो, कुंचडो; पं. कूचा;
हिं. सिं. कूची, पॅलेस्टाईन लमा. कुच्
‘हनवटी. दाढी’ ॥ प्रा. कुच्च- ‘दाढी’ ॥
स. कूर्च- — §१०१

कुंजी स्त्री ‘किल्ली’ ॥ गुं. कुंची; हिं पं.
सिं कुंजी; का. कुंझ (झ), वं. कूजी,
ओ. कुंझी, सिंह केसि ॥ सं. कुञ्जिका.
— §८२, १०६.

कुटणें ॥ गु. कुटवुं सिं. कुटणु, हिं.
कूटना, सिंह. कोटनवा, ता. प. लमा.
कुर्- ‘ठोकणें’ ॥ पा. कोट्टेति ॥ सं.
कुट्टन-— §१०९.

कुटीळ ‘वाकडा’ ॥ गु. कुटिल, पं. कुटल ॥
सं. कुटिल-— §१०९.

कुटुंब नपुं. ‘कुल, बायको’ ॥ गु. हिं.
कुटुंब, कुटम; पं. कुटुंब, कुटुमु ‘कुटुंब’,
कुडम ‘नातेवाईक’; सिं. कुटिमु कुटुंबु;
ता. प. हिं. कुडमा ‘न त्याचा’ ॥ सं.
कुटुम्ब-— §१०९.

कुठें ता. प. कुठणे. कुठने ‘कोठून’ ॥
वं. कोथा; सिं. कथी; सिं. किथी. पं.
किथे किथान यांतील आद्यांश भिन्न
आहे ॥ हा शब्द म्हणजे सं. कस्थ वि.
‘कुठला’ ह्या शब्दाचें नपुं. प्र. द्वि. एक.
रूप असावेंसें दिसतें.— §७६, ११०.

कुडपणें ‘मुरडणें’ ॥ ता. प. हिं. कुडक
‘सुताचा गुंडा’ ॥ सं. कुटति वक्र
आहे’.— §१११

कुडव, कुडो पुं. ‘धान्याचें एक माप’ ॥
सं. कुटप-कुडव-— §१११, २८०.
कुडा पुं. ‘एक ओषधि’ ॥ सं. कुटज.—

§६० १११.
 कुडा, कूड 'दुष्ट, घातकी' ॥ गु. कुडुं, पं.
 कूग सिंह. कुळु, गु. कूड, सिं. कूरु,
 'खोटें भाषण' ॥ प्रा. कूड- , पा. कूट- ॥
 सं कूट- .— §९२. १११
 कुडी स्त्री. 'झोपडी' । सिं. किलि; ता प
 सिं कुरिह तवेला, घर,' पं. कुन्ह,
 'जनावरांचे वाडगें' कुन्हु 'झोपडी',
 हिं. कुन्ही 'घर' ? ॥ स. कुटी. — §१११.
 कुटण, कुटीण स्त्री. ॥ गु प कुटणी,
 हिं. कुटनी, ओ. कुटुणी ॥ स कुटनी
 कुटिनी. — §६९, १०९, १३४.
 कुंड नपुं. ॥ गु. हिं. कुंड, सिं. कुनि,
 पं कुनाल, सिंह. कंडिय ॥ स कुण्ड-
 — §१११.
 कुंडल नपुं. ॥ गु. पं. कुंडळ, सिं. कुंडलु,
 कुनिरु, हिं. वं ओ. कुंडल, सिंह.
 कौंडोल् ॥ सं. कुण्डल- .— §१७०.
 कुतरा पुं. ॥ गु कुत्रो; ता.प. पं. हिं
 कुत्ता ॥ हा शब्द सं कुक्कुर-पासून
 भिन्न आहे; दोन्ही शब्द अनुकृति-
 मूलक किंवा बालभाषेतले आहेत; पहा
 सेनेआँ MSL, १४, पृ २२०
 (तेथं इराणी भाषेतल्या उदाहरणांत
 सोग्डियन 'kwt', यमोवि kut हीं हि
 बालतां येतील; पहा गोतिओ,
 Gramm. Sogd. पृ. ५?) —
 §४७.
 कुदणें 'उडी मारणें' ॥ गु. कुदवुं, सिं.
 कुडणु, पं. कुदणा, हिं. कूदना, वं.
 कुदन, ओ. कुदिवा ॥ ता. प. दे.
 कुदणो रसकः (८४, ५) ॥ सं. कूर्दन-
 — §४४, ११५ १२३.

कुदाळ पुं. 'कुदळ' ॥ गु. कोदाळो, सिं.
 कोडी, पं कुदाल, हिं कोदाल, वं.
 कोदाल, सिंह. उदलु ॥ सं कुदाल-
 — §४४ ८०. १२३, १४५
 कुपीण स्त्री. 'लंगोटी' ॥ गु. हिं. को-
 पीन, सिं कोपीनि, पं. कुपीण ॥ सं.
 कौपीन - .— §४५.
 कुवडा: कुवडी स्त्री. 'पाणगोगलगाय'
 ॥ गु. कुवडो; सिं. कुवो, पं कुव्वा,
 का. काव्(वु), हि. कुव्वा, कुवगा.
 ह्या शब्दाहून सिंह कुद, त्याचप्र-
 माणें हिं ओ. कूजा, वं कुंजा, हे
 भिन्न आहेत. शेवटच्या शब्दांशीं
 म खुजा 'ठेंगणा' यांतील आद्य स्वरा-
 च्या महाप्राणत्वावरून खुवा 'आवाळु',
 'पाणगोगलगाय' ह्या शब्दांची
 आठवण होते. (हे दोन्ही शब्द पुढें
 पहा) ॥ पं. कुभ्र 'वशिड असलेला
 वैल' - .— §८४ ८९ १२७.
 कुंफळ 'कुंभेच फळ' ॥ सं. कुम्भफल-
 — §१७२.
 कुंभ पुं. 'घडा' ॥ गु. पं. हिं कुंभ,
 सिं. कुंभ, कुंबु, सिंह, कुंभ ॥ सं.
 कुम्भ- .— §१२८, १३८.
 कुंभार पुं ॥ गु. कुंभार सिं. कुंभरु,
 पं हिं. कुम्हार, वं. अप. कुमार,
 सिंह. कुंबुकरु ॥ प्रा. कुम्भार- ,
 कुम्भार- ॥ सं कुम्भकार - .— §६१,
 १२८, १३८, १४१, २५८.
 कुन्हाड स्त्री. ॥ गु. कुहाडो, सिं कुहागे,
 पं कुहारा, कुलहारा, वि. कोडार, वं.
 कुन्हाडी, ओ कुन्हाडी, कुटाडी ॥
 प्रा. कुहाड- ॥ सं. कुठार - -

§११२, १६७, १६८.

कुरुंद पुं. ॥ सिं. कुरिंदु 'ज्वालामुखी-
तून निघगारा हलका छिद्रमय दगड',
पं कुरुंड, हिं. कुरंड, सिंह. कुरुंदु ॥
सं पा. कुरुविन्द — §६४, १०३.
कुला, कुला, कुल्हा पुं ॥ गु. कुलो, हिं.
कूला ॥ दे. कुल्लो ग्रीवा (ता प. पं.
कुल्हा 'वैलाच्या वशिंडाचा जं ज्या-
वर टेकते तो भाग') असमर्थः (ता.
प. म. कोल 'असमर्थ', पं. कूला 'मृदु,
नाजुक') छिन्नपुच्छश्चेति व्यर्थः (९२,
५).— §१४८.

कुंवर पुं. 'लहान मुलगा' कुंवार स्त्री.
'लहान मुलगी' ॥ गु. कुंवर, कुवेर,
सिं. कुंयारो, प. कंवर, कंवार (कुआर
स्त्री. 'कौमार्य'), पश्चि. पं. कुंवार, हिं.
कुंवर, कुंअर सिंह. कुमरुवा ॥ प्रा.
कुमार-, कुमर-; कुअरी स्त्री. ॥ सं.
कुमार-, कुमारी — §४२, १५२.

कुवा पुं विहार ॥ गु. कुवो, सिं. खुहु,
का. खुह, पं. खूह, कूआ, हिं. कूआं,
ने. कुवा, बं. ओ. कूआ ॥ सं. कूप- —
§६४, ९२, १५२.

कुसळ स्त्री. 'चेटकीण' ॥ ता. प. पं.
हिं. कुसळ 'निरोगीपणा', गु. कसळियुं
'सांथ, पटकी' ॥ स. कुशल- 'क्षेम,
चतुर'.— §१४२, १४५, १५६.

कुसुंब पुं. 'फुलें किंवा रंग' ॥ गु. कसुंभो,
सिं. खुहुंबो पं कुसुंब, कुसुंभ, कुसुंभ;
हिं कुसुंब, कुसुंभ, कुसुंभ, वि. कोसुंभ ॥
सं. कुसुंभ- — §१०७, १३८.

कुळकर्णी पुं. ॥ कूळ (कुल-) आणि
कर्णी (करणिक-) 'दप्तरदार' यांचा

समास.— §४४.

कूस स्त्री. 'शरीराची बाजू' ॥ सिं कुळिणि
'कुला', पं कुच्छ स्त्री. 'कोपरा', कुच्छर
'कुला ऊर', का. कोछ् मांडी' लमा.
कोत्र 'गुडघा', सिंह. कुस्, किस्;
उलट पक्षीं गु. कुख. सिं. कुक्कि, पं.
कुक्ख, हिं कोख, ता. प. म. कुखा-
वर्त ॥ प्रा. कुच्छी ॥ सं कुक्षि- —
§९२, १०४.

कूळ नपुं. ॥ गु ओ. कुळ, सिं. कुळु,
पं. कुळ स्त्री., पश्चि. पं कुळ, हिं. कुळ
पुं ॥ प्रा. सं. कुळ- — §१४५.

केकत नपुं. 'केवडा'; केकताड नपुं. 'एक
कुंपणाचे झाड' ॥ गु. केतक, सिं.
पं. हिं. केतकी ॥ स. केतक- —
१६७, १७२.

केडवळ 'केवडा वेळ' ॥ केवडा (पहा
बीम्स, २, पृ. ३३३-३३४) आणि
वेळ यांपासून — §६३.

केणें नपुं 'माल' ॥ हिं किनना 'विकत
घेणें'. वं. केणा 'खरेदी', का. कन्-
'विकणें', कलशभाषा के. 'खरेदी',
लमा. किन् 'विकत घेणें' ॥ सं. कयण-
खरेदी'.— §५१, ७७, ९२, १३४.

केला वि. ॥ गु. कयो कीधो, कीतो,
प कीता कीना, हिं. किया, लमा.
सिं. केदो, सिंह. कळ ॥ प्रा. कअ,
कय-; पा. कट ॥ सं. कृत- —
§६२, १६५, २२९, २५२, २५६.

केवडा पुं. ॥ गु. केवडो, सिं. केरो, पं.
हिं. केवडा, सिंह. के ॥ सं. केतक- —
§५५, ६३, ७७.

केस, केंस पुं. ॥ गु. केश (अनेक.), सिं.

केसु, पं. हिं. केस,के; का. किहू,
लमा. केश् रेशीम' ॥ प्रा. केस - ॥
सं. केश - — §७०, ७७, १५६.
केसर पुं., केसरी पुं., 'सिंह' ॥ गु. केसरी,
सिं. केहरि, पं. हिं. केहर, केहरी,
'सिंह' ॥ सं. केशर-, केसर-, केश-
रिन्-, केसरिन्- — §७०, १५६
केळ स्त्री केळें नपुं. ॥ गु. केळ स्त्री;
सिं. केल्हो, पं. हिं. केला, वं. कला ॥
प्रा. कअली, कयली ॥ सं. कदली,
कदल- — §३९, ६२, ९२, १४५.
कैक 'पुष्कळ', ॥ गु. कैक, हिं. कैएक,
कएक ॥ सं. एक-एक- — §५६.
कैवाड नपुं कपट, गुप्त कट' ॥ हिं.
कैतव, व्रज कैतउ ॥ प्रा. कैअव- ॥
सं कैतव- — §५६.
कोइळ, कोईळ. कोयाळ स्त्री. कोकिळ' ॥
गु. कोयळ, सिं. पं. हिं. कोइळ ओ.
कोयळि. सिं. केविळी, कोबुळा ॥ पा.
सं. कोकिल — §६४, १४५.
कोट पुं. 'किल्ला' ॥ गु. पं. हिं. 'कोट',
सिं. कोटु, का. कोट् ॥ प्रा. कोट्ट-
(के. कोट्टं नगरं, ८७, २) ॥ सं. कोट्ट-
— §१०९.
कोट स्त्री. 'कोटि' ॥ सिं. कोट, पं. कोट
'पुष्कळ', सिं. केळ ॥ सं. कोटि-
— §१०९.
कोठा पुं. 'साठा, भांडार' ॥ गु. सिं.
कोठो. पं. हिं. कोठा, का. कुठ्(ठु)
'खोली', सिं. कोटुव, कोट ॥ पा. कोट्ट
- ॥ सं. कोष्ठ-, कोष्ठक- — §७८,
११०.
कोडें, कोहडें, कुहेडें नपुं. 'भानगड,

कूट प्रश्न' ॥ गु. कोयडो, कोहडो 'कूट
प्रश्न', सिं. कूरु 'खाटें बोलणें', कोरिको
'सापळा, पाश', पं. कूरा 'असत्य,
खोटें बोलणारा', सिं. कुळु, 'खोटा,
आज्ञा न पाळणारा' ॥ दे. कूडो पाशः
(८६, ३) सं. कूट- — §८०, १६१.
कोडें नपुं. 'पणती' ॥ गु. कोडियुं ॥ दे.
कोडिअं लघुशरावः (८७, १५). —
§६३.
कोड, कोड पुं. नपुं. 'महारोग' ॥ गु.
कोहोड कोड, सिं. कोरिहो, पं. हिं.
कोन्ह, ने. कोर, वं. कुड, ओ. कुडि ॥
प्रा. कोड- ॥ सं. कुष्ठ-, कोठ-; ता.
प. वाणाचा म्हणून मेरुतुंगाने निर्देशि-
लेला वरकोडी या शब्दावरील श्लेष
(वर + कोडी 'उत्तम कुष्ठ असलेला';
वरक + ऊढी 'उत्तम रेशमी वस्त्र पांघ-
रलेला'; पहा एटिंगहाउझेन, हर्ष,
पृ. १२६). — §८० ८८, ९२, ११०.
कोण नपुं. 'काय', सा. वि. कशा- ॥
गु. कोण, पं. कौण, हिं. कौन, कोन,
लमा. कोन् ॥ अप. आणि जु. म. कवण-
॥ सं. कः पुनः ? — §५८, ७५, २०४.
कोण पुं. 'कोपरा' ॥ गु. पं. कोण, हिं.
कोन; ता. प. हिं. कोहनी, लमा. कनि
'कोपर' ॥ पा. सं. कोण- — §७८,
१३४.
कोडलें नपुं. 'वर्तुळ, वाडगें' ॥ गु. पं.
हिं. कुंडळ; सिं. कौडोल्, सिं. कुन्दि
'कानांतील बाळी' ॥ पा. सं. कुण्डल
- — §८०, १११.
कोथिंबीर, लो. भा. कोथीव, कोत्रीव
स्त्री. ॥ गु. कोथमी, कोथामिर, हिं.

कोथमीर कोठमीर ॥ सं. कुस्तुम्बरी. —

§ ७१, ८९, १२२, १३८, १६७.

कोन पुं. 'कापरा, बाळंतपण (ह्या प्रसंगीं स्त्री घराच्या कोनांत राहते म्हणून)';

कोना, कोन्या पुं 'कोपच्याचा दगड',

दे. कोण्णो गृहकोणः (८७, २). —

§ १३४.

कोपणे 'रागावणे' ॥ गु. सिं. पं. हिं.

कोप-, सिंह. को 'राग', किपेनवा

'चिडणे' ॥ प्रा. कुप्पइ; पा. कुप्पति,

प्रयो कोपेति ॥ सं. कुप्यति. — § ८०.

कोपर, कोपर पुं. ॥ गु. कोपरियुं ॥ प्रा.

कोप्पर-, कुप्पर- ॥ सं. कूर्पर-. —

§ ६९.

कोमणे, 'कोमेजणे' ॥ सिं. कोमाइजणुं,

पं. कुमावन ॥ दे. कुम्मणं कुण्टारं कुरु-

माणं त्रयमपि म्लानार्थम् (८४, १८),

— § ३०.

कोयकमळ नपुं. 'श्वेतकमळ' ॥ सिं. कूणी,

हिं. कोई कोई; उलट पक्षीं गु. कमळ,

सिं. कंवलु, पं. कौल, हिं. कंवल ॥ सं.

कुमुदकमल-. — § ६४, १३८, १४५,

१५३.

कोर स्त्री. 'वाजू. दिशा कड' ॥ गु. पं.

हिं. कोर, सिं. कोलि 'कडे, जवळ',

पं. कोल 'जवळ मुळें' ॥ सं. कोर-

'संधि (उदा. 'बोटाचा, गुडघ्याचा)',

कोल - 'वाजू'. — § ७८.

कोल 'असमर्थ, नामर्द' ॥ दे. कुलो...

असमर्थः. — § १४८.

कोली स्त्री. 'विटीदांडूतील गल' ॥ गु.

कोलो 'भिर्तीतलें भोक', हिं. कोल,

का. कुल्, 'नदी' ॥ सं. कुल्या. —

§ ८०, १४८.

कोल्हा कोला पुं. ॥ गु. कोहलुं, कोलुं,

हिं. कोल्हा, कोला, सिंह. कोट ॥ प्रा.

कुळ्ह-, कोळ्हुअ-; दे. कोल्हुओ...

शृगालः (९३, ५१), कुल्हो शृगालः

(८२, १६); पा. कोट्टु ॥ सं. कोट्टु-

— § ९२, १४८.

कोल्हाळ पुं. 'आरडाओरड' ॥ सं. कोला-

हल-. — § ५२, ७८, १४५, १४८,

१४९.

कोवळा वि 'तरुण नाजुक' ॥ ग. कोमळ,

कुमळुं, सिं. कोमलु, हिं. कोमळ, पं.

कूला, का. कुमोल्(लु), लमा. कोव्लो ॥

सं. कोमळ-. — § १४०, १४५.

कोस पुं. ॥ गु. हिं. कोस, सिं. कोहु,

पं. कोह, का. कुह ॥ सं. कोश-. —

§ ९२.

कोहळें कोव्हळें कोहाळें कोहोळें नपुं. ॥

गु. कोहलुं, कोलुं, हिं. कोंहर, सिंह.

कोमडु. कोमंदु. दे. कोहळी, प्रा.

कूहण्ड-, कोहण्ड- ॥ सं. कूष्माण्ड-

— § ७१, ८०, १४६, १७०.

कोळपणें 'करपणें, काळवंडणें; ता.

प. कोळजणें 'जाळणें, राख करणें',

कोळंगा, कोळसा पुं. ॥ गु. कोयलो,

कोलसो, सिं. कोइलो, पं. कोला, हिं.

कोयल, कोलसा 'कोळसा' ॥ दे. कोउआ

करीषामिः (८८, ७), कोइला काष्ठा-

झारः (८८, १३), पा. कोळाप- 'वठ-

लेलें झाड'; ता. प. पा. कुंडक-

'स्वयंपाकघर' ॥ सं. धा. कुडि-

दाहे. — § १४६.

कोळवें नपुं. 'रुंद तोंडाचें मातीचें भांडें'

॥ दे. कोल्वो तथा कोळरो पिठरम्
(८७, १५); पा. कोलम्ब-—§१४५,
कोळी पुं. 'मासे धरणारा, पाणी वहा-
णारा (जातिवाचक); एक किडा' ॥
सिं. कोरी 'विणणारा', गु. कोळी,
हिं. कोळी 'एक जात' ॥ दे. कालिओ
तन्तुवागो जालकारकृमिश्च (९३, ५) ॥
सं. कौल- कौलिक-—§७८, १४५.
कोळं नपुं. ॥ 'भात किंवा इतर वीं
ठेवण्याकरितां गवताचा पुडा' ॥ गु.
कोलियो 'घास'; हिं. कौली गाव-
कामनाराला दिलेली गव्हाची पुरचुंडी'
॥ सं. कवल-—§१४५.
कोळें नपुं. 'वैलाचें वशिड' । दे. कोलो
ग्रीवा (८७, १); कुळो ग्रीवा (९२, ५)
— §८०, १४५
कौल नपुं.; कौलार नपुं.-—§१४३.
खचणें 'कादणांत वसविणें' ॥ गु. खच
'ठासून वसविणें', हिं. खचना, 'घट्ट
वसविलेले, आंत घातलेले असणें' ॥
दे. धा सा. खचिय- ॥ सं. खचयति-
— §४८, ९५, १०१.
खजूर पुं., खजुरी स्त्री. 'खजुराचें झाड'
॥ गु. खजुर नपुं., खजुरी स्त्री., सिं. पं.
खजूर स्त्री, हिं. खजूर पुं. 'फळ, झाड',
सिंह. कदुह ॥ सं. खजूर-—
§५०, ९५, १०६.
खटंग नपुं. 'खाट' ॥ सं. खट्वांग-
'सोटा' शिवाचें आयुध ॥ अक्षरशः
'बाजेचा खूर'; ता. प. म. खाट-—
§४८, ९५, १०९.
खडतर, खडड वि. 'त्रासदायक, राशीला
लागणारा' ॥ गु. खडतल, खडतळ,

हिं. खरतल.—§१६७.

खडी स्त्री. 'फळ्यावर लिहिण्याकरितां
किंवा भिंतीला रंग देण्याकरितां उप-
योगांत आणलेसा एक खनिज पदार्थ' ॥
गु. सिं. हिं. पं. खडी, ओ. खडि
'खडू' ॥ सं. खटिका, खडिका-—
§९५.

खडीण, खडण 'नाठाळ, खोड्याळ
(जनावर)' ॥ दे. खाडुओ मत्तः ॥
सं. कठिन-—§९५.

खणणें ॥ गु. सिं. खण-, हिं. का
खन्-, लमा. खन्, सिंह. कनिनवा ॥ सं.
खन्-—§४९, ९५, १७०, २२९.
खणतें, खंतें नपुं. 'खणण्याचें हत्यार' ॥
हिं. खंती, वि. खंति ॥ सं. खनि-
त्रक-—§९५

खपणें 'त्रास, श्रम घेणें मोलानें काम
करणें' ॥ गु. सिं. पं. हिं. खप-; का.
छप्- 'पावसाळा संपण्याची वाट
पहाणें' ॥ सं. क्षपित 'नष्ट केलेला', क्षप-
णम्- 'नाश करणें'-—§४८, ९५.

खर वि 'बोचणारा, प्रखर', खरड स्त्री.
'आराखडा, कच्चें टिपण' ॥ गु. खर,
'ओवडधोवड'; गु. सिं. खरडा, हिं.
खरी 'खर्डा' ॥ दे. खरडिअं रुक्ष
भ्रमं च (९८, १३) ॥ सं. खर-—
§४६, ९५, १६३.

खरणें 'वीर्य स्वलन होणें' ॥ गु. खरवुं
पडणें, सिं. खरण विघडणें, फटणें,
थिजणें, पं. खरना 'जमिनीचा कस
जाणें', का. छरन् 'शौचाला जाणें' ॥
सं. क्षरति — §४६, ७५, ९७.

खवणा 'दिगंबर जैन' ॥ सं. क्षपणक-

खवा पुं. 'खांयाचा सांधा, खवाटा' ॥
गु. खभो, पं. हिं खवा ॥ दे खवओ
स्कन्धः (९३ १६) ॥ ता प. सं.
फफणि 'कोपर', आणि कदाचित् लं.
scapula-.-—४६ ९५, १५२.

खळ वि 'दुष्ट' ॥ गु. खळ, खल, हिं.
खल ॥ प्रा सं. खल-.-—§९५, १४५.

खळ स्त्री. 'घारग्याकरितां भिजविलेलें
पीठ' ॥ गु. खोळ पुं, सिं. खरु पुं.
स्त्री., पं खल स्त्री., हिं. खल पुं., खली
स्त्री 'पेंड' ॥ दे. खली तिलपिण्डिका
(९३, ११) ॥ सं खल- — §९५,
१४५

खळ, खळें नपुं. शेतांतील धान्यमळ-
णीची जाणा' ॥ गु. खळी खळं, सिं.
खरो, का. खल, हिं. खळा ॥ सं.
खल-.-— §९५, १४५

खळणें 'थांबणें' ॥ गु. खळवुं ॥ प्रा
खलइ ॥ सं. खल्-.-— §४६, ९५,
१४५

खळवळणें 'घणें, हलवणें' ॥ गु. खळ-
वळवुं 'अनिश्चित असणें, फे-यांत
सांपडणें', पं. खलबलाउणा हिं. खल-
बलाना 'कठ येणें, खळबळ होणें',
पं. हिं खल्वली 'खळबळ' ॥ सं.
खल- — §९५.

खाई स्त्री. 'खळगा' ॥ सिं. खाही पं.
हिं. खाई ॥ दे. खाइआ परिखा
(९६, ४) ॥ सं. खातक- — §९५.

खाऊ वि. समासांती 'खादाड' पुं.
'खाण्याचा गोड पदार्थ' ॥ गु. खाऊ
'नाश', पं. हिं. खाऊ, का. खाओ
'आधाशी' ॥ सं. खादुक-.-—§९५.

खांक, खाक स्त्री । हिं खाक, लमा.
खक् ॥ कांख याचा वर्णव्यत्यास.—
§९५, १६८.

खाज स्त्री., खाजणें कंड सुटणें' ॥ सिं.
खाजी पं हिं. खाज, लमा खंइ ॥
सं. खर्ज-.-— §३९, ४१, ४८, ९५,
१०६, १९०.

खाजें नपुं. खाऊ', पंचखाजें 'खारीक,
खोबरें, खिसमिस, खडासाखर, खस-
खस हे ख नें आरंभ होणारें पांच
पदार्थ' ॥ गु खज, सिं. खाजु, पं,
खजा, हिं. खाजा 'शिधासामग्री' ॥
सं खाद्य-.-— §४७, ९५, १०६.

खाट स्त्री. 'वज' ॥ गु. खाट, सिं. खत,
पं. हिं. खट खाट ॥ प्रा. खटा ॥
सं. खट्वा-.-— §४८, ९५, १०९.

खाडा, खडा पुं खडा' ॥ गु. खाडो,
सिं. खड स्त्री., पं. खाड खड स्त्री.
का. खोड पुं., लमा. खर् स्त्री. ॥
दे खडो खानिः ॥ सं. खड्-
'मोडणें'.— §७५, ९५, १७०,

खाण स्त्री. ॥ गु. खाण, सिं. खाणि,
हिं. का. खान् खाण', पं. खाणी
'जन्माचें कारण (अंडें, वीर्य इ.)',
सिंह. कॅन् 'समूह' ॥ प्रा. खाणी ॥
सं. खानि-.-— §९५, १३४.

खाणें ॥ गु. सिं. पं. हिं. वं. ओ. खा-
का. खे-, मैया, खा-, खोवर भा.
खो, शीना भा. क-, लमा. ख-, सिंह.
क- ॥ प्रा. खाइ ॥ सं. खादति.—
§४६, ९५, २२९, २३०, २३१.

खांड स्त्री. 'तुकडा, साखर', खांडणें,
खंडणें 'तुकडे करणें' ॥ गु. पं. हिं.

खांड- , खंड- , सिंह. कड्- 'तुकडे करणें', गु. खांड, पं. का. हिं. खंड, स्त्री. 'साखर', सिं. खनु, हिं. खणा, का. खूड् डु; स्त्री., सिंह. कड 'तुकडा', पं. खन्नी अर्धा भागं लमा. खंडी थोडें' ॥ प्रा. सं. खण्ड्- , खण्ड- . — § ३०, ६८, ७५, ९५, १११.

खांडा (खंडा). पुं. 'दुधारी तलवार' ॥ गु. पं. हिं. वं. खांड, खांडा. सिं. खनो, का. खडक्, लमा. खंदो, खन्नो, सिंह. कडुव ॥ या शब्दांत सं. खड्ग यांतील प्रथमार्ध सांपडतो आणि त्याचालें. clades, *gladius आणि केल्टिक clad-yo- यांच्याशीं संबंध आहे (पहा व्हॉट्रिएस्, Me'l. Saussure, पृ. ३०९. ३१०). अनुनासिकत्व खंड्- 'तोडणें' याच्या गोत्रजाच्या संपर्कानें आलें असेल. — § ९५.

खान नपुं. 'खत', खत नपुं. 'जखम' ॥ पं. खात, पुं. 'खड्डा उकिरडा', हिं. खत्ता 'पेव' ॥ प्रा. खत्त- 'खड्डा'; दे. खण्णं तथा खत्तं खातं (९३, १०) ॥ सं. खात्र- . — § ९५.

खाद स्त्री. 'खाणेंपिणें', जु म. खादिला 'खाल्लेला' ॥ गु. खाध नपुं. 'शिधा-सामुग्री', खाधुं 'खाल्लेला'. पं. खाध स्त्री. 'अन्न', खादा 'खाल्लेला', सिं. खाधो 'अन्न, खाल्लेला' ॥ दे खद्धं तथा खरिअं भुक्तम् (९३, १६). — § ८८, ९५, १६९, २२९.

खाद स्त्री 'खाज', खाज याच्या जागीं. — § १०६

खांद पुं. खांदा' ॥ गु. खांद, खांधो' पं. कन्हा, हिं. कांधा, ओ. वं. कांध, सिंह. कंद, सिं. कांधो 'वैलाचें वशिंड', खांदीयो 'खांधावरचें ओझें' ॥ प्रा. पा. खन्ध- ॥ सं. स्कन्ध- . — § ९५, १६९.

खापर नपुं ॥ पं. खप्पर, हिं. खापर ॥ प्रा. खप्पर- ॥ सं कर्पर्- याच्या-मागें स् लावून त्यापासून झालेले जोडरूप (ता. प. जु. High German, scirbi, पहा ऊलेन्वेक्, वरील शब्दाखालीं). — § ४७, ८४, ८५.

खांव पुं. ॥ गु. हिं. खाम, पं. वं. ओ. खंभा ॥ प्रा. खम्भ ॥ सं. वै सं. स्कंभ- . — § ६८, ९५, १२७.

खार पुं. ॥ गु. पं. हिं. खार, सिं. खारि, ता. प. गु. छार पुं. पं. हिं. छार स्त्री, सिं छारु, लमा. शर् 'राख' ॥ प्रा. खार-, छार- ॥ सं. क्षार- . — § ९५, १०४.

खासणें, खांसणें 'खोंकणें' ॥ गु. पं हिं. खांस् खास्-, सिं. खांध-, लमा. खस्-. सिंह. कह्-, ता. प. कॅस्स 'खोकला' ॥ ता. प. का. सास् 'खोकला' ॥ प्रा. खासिअ- ॥ सं. कास्- . — § ४८, ८४.

खाल स्त्री. 'साल, कातडें' ॥ गु. हिं. खाल, सिं का. खल्, पं. खल्ल; ता. प. आर्मे. लमा खर् 'पिशवी' ॥ दे. खल्ला चर्म (९३, १०). — § १०४, १४८.

खिजणें 'चिडणें' ॥ गु. सिं. खिज्-,

पं. हिं. खिञ्- ॥ पा. प्रा. खिज्ज्-,
ता. प. दे. खिज्जिअं उपालम्भः ॥ सं.
दि यते.— §४४, ९५, १०६.
खिडकी स्त्री. ॥ गु. खडकी 'अंगण,
रस्ता', सिं. पं. हिं. वं. खिरकी
'लहान दार, खिडकी' ॥ दे. खडकी
लघुद्वारम्.— §७५.
खिड स्त्री. ॥ गु. खिड 'खिड', हिं.
खिड 'भोक, भंग' ॥ खण्ड या श-
ब्दाचा गोत्रज, बहुधा खिद् याच्या
संपर्काने झालेला.— §३०. ७५, ९५.
खिरणें 'वीर्य किंवा मूत्र) गळणें' ॥ हिं.
खेरना ॥ प्रा. खिरइ ॥ सं. क्षर्-शीं
संबद्ध - — §७५, ९५, १०७.
खिरणी स्त्री. 'एक तन्हेचें झाड' ॥ हिं.
खिरनी ॥ सं. क्षीरिणी.— §९५.
खीर स्त्री. ॥ गु. पं. हिं खीर स्त्री.; ता.
प. सिं. खीरो, का. छिर्, खिर् पं.
'दूध,' लमा, खिल्, 'लोणी, धान्य',
सिंह. किर, किणि, 'दूध' ॥ प्रा. खीरी
॥ सं. क्षीर-'दूध', क्षीरिका 'दुधाचें
पक्वान्न'.— §९५.
खील स्त्री. 'लांब सुई, खिळा' ॥ गु.
खिलो. सिं. किलो, कीरो, पं. कील स्त्री.
किल्ल पुं., का. क्युल् (लु). हिं. कील,
खील ॥ पा. प्रा. खिल- ॥ सं. कील-,
खील (अथर्ववेद, तै. ब्रा.) -.—
§८४, १४५, १४९
खुजा, लो.भा. कौजा, कांझा, वि.
'ठेंगु' ॥ हिं. ओ कूजा, वं. कुज्ज,
सिंह. कुद ॥ प्रा. खुज्ज-, कुज्ज- ॥
सं. कुब्ज-.— §४४, ८४, ८५, १०६.
खुटणें, खुंटणें 'थांबविलें जाणें, कमी

पडणें', खोट स्त्री. 'हरवणें, खोटेपणा';
खुटणें, खुडणें 'तोडणें' ॥ गु. खुटवुं
'संपलें असणें, विश्वासघात करणें',
सिं. खुटणु 'कमी पडणें', पं. खुट्टणा
'संपणें'; गु. पं. हिं. खोट 'हरवणें,
खोटेपणा'; का खोट् (टु). 'बनावट';
गु. हिं. खुंट 'तोडणें' ॥ प्रा. खुट्टइ.
(तुडति) ॥ ता. प. सं. खुण्ड्-,
खुड्- 'मोडणें'.— §६८, ९५, १०७,
१०९.
खुडकणें 'पेट, स्नायुसंकोच होणें', खुडा
वि. 'आखडलेला' ॥ सिं. हिं. खुरक-,
खरक्- 'मोडतांना आवाज करणें' ॥
अप. खुडुकइ 'पीडा करणें'.—
§९४, ९५.
खुबळणें 'हालवळें जाणें' ॥ सिं. खोभु,
छोभु, हिं. छोह 'क्षोभ, राग' ॥ प्रा.
खोहइ, खुब्बइ ॥ सं. क्षुभ्यति.—
§९५, १६९.
खुवा पुं. 'टेंगुळ, एक पाण्यांतील प्राणी,
॥ गु. कुवडुं, सिं. कुबिरो, पं. कुब्बा
'टेंगुळ असलेला'; सिं. कुब्बु, पं. हिं.
वं. कुब्ब, का. कौब् 'टेंगुळ' ॥ ता.
प. सं. कुभ्र 'बैल'.— §८५, ८९.
खुलणें 'उमलणें (लाक्षणिक अर्थी)' ॥
गु. हिं. का. खोल्, सिं. खुल्, खोल्-,
पं. खुल्ह- ॥ सं. क्षुर्-, खुर- 'कापणें',
खुड्- 'मोडणें' यांच्याशीं संबद्ध
दिसतें.— §९५.
खुळा वि 'अपूर्ण वृद्धीचा, थोटा, अपंग'
॥ गु. खोडुं, हिं. खोरा, सिंह. कोर
'अर्धांग झालेला' ॥ प्रा. खोड ॥ सं.
खोड-, हें रूप खोर यापेक्षां कमी

शुद्ध व कमी वेळां आढळते (ता. प. लं. scaurus).— §९५, १४६.

खूर पुं. ॥ गु. पं. हिं. खुर, सिं. खुरु, सिंह. कुरय, का. खोर् पाय', खुर(र) 'टांच' ॥ पा. स खुर.— §९५.

खेंकड पुं. 'खेकडा' ॥ हिं. केंकडा, खेंकडा, सिंह. कांकिरो, वं. ओ. कांकरा, सिंह. ककुळुवा ॥ सं. कर्कट.— §७७, ८४.

खेडे नपुं. ॥ गु. खेड 'शेती खेडे' 'खेडे', पं. खेडा 'खेडे, जीर्ण खेडे', हिं. खेडा 'वहीत जमीन, जीर्ण खेडे', लमा. खेरव 'गांव' ॥ प्रा. खेडय— ॥ सं. खेटक.— §९५.

खेर, खैर पुं. 'एक वन्य झाड' ॥ गु. खेर, पं. हिं. खैर, सिंह 'किहिरि ॥ प्रा. खैर, सं. खदिर.— §९५, १४३.

खेरीज वि. क्रि वि. ॥ अर. फा हिं. खारिज 'बाह्य'.— §७७.

खेवा 'वल्हविणे' ॥ पं. हिं. खेवना 'वल्हविणे', पं. खेवा 'होडीवाला, माल'. हिं. खेवा 'उतार, भाडे, नाव'; का. खेव् 'एक जहाज दुसऱ्याला ओडतांना त्याला जोडणारा दोरखंड' ॥ सं. क्षिप् 'पाठवणे', ता. प. क्षेपणिक 'होडीवाला'.— §७७, ९५.

खेळ पुं, खेळणे ॥ गु. पं. सिं हिं वं. लमा. खेल्—, गु. खेलो 'नट', सिंह. केलि, किड, 'खेळ' ॥ प्रा. कीडा, खेड्डा, अप. खेळण, खेळइ ॥ सं. खेलयति.— §८०, ८४, १४६.

खोड नपुं. 'आंगावहन वारें गेलेला म-

नुष्य', स्त्री 'दोष', खोडा पुं., 'अर्धा-गवायू किंवा पेटका यांमुळे आलेला खुडेपणा' ॥ गु. खोडुं, वं. खोडा सिंह. कोर 'वार गेलेला'; गु. खो, स्त्री 'दोष', हिं. खोरी दोष, नाठाड लपणः', खोड 'शाप, रोग' ॥ प्रा. खोडः; दे. खोडो... खञ्जः (९८.१७); अप. खोडि- (दोष) ॥ सं. खोड- खोर.—

खोड नपुं. 'झाडाचा वुंधा; खोगिरांची चौकट', खोडी स्त्री. 'खुंटी, खोडा' ॥ गु. हिं. खोड 'लाकडाचा तुकडा', हिं. खोरा 'खोडा', सिं. खोरणु 'खुंटी' ठोकणे ॥ दे. खोडो सीमाकाष्ठम् (९८, १७); तन्तुवखोडी वायकतन्त्रोपकरणम् (१५९, ९) ॥ सं. क्षोड- 'हत्ती बांधण्याची खुंटी' — §९५, १११. खोली स्त्री. ॥ गु. खोली ॥ दे. खुल्ल कुटी (९६, ११).— §१४८.

गडगडणे, गडाडणे 'गरजणे' ॥ दे. गडयडी (पाठभेद गडअडी) वज्रनिर्घोषः.— §६२.

गणणे 'गणना करणे' ॥ गु. गणवुं, पं. गिणना, हिं. गिनना का. गांझर्—, लमा. गेन्—, सिंह गण्— ॥ प्रा. गणेइ ॥ सं. गणयति.— §४६, ९७ १३४.

गंड पुं. 'गाल, आंख' ॥ गु. हिं. वं. गंड, सिंह गड 'गाल' ॥ प्रा. सं. गण्ड.— §९७, १११.

गदळ नपुं. 'घाण, कचरा', वि 'घाण' ॥ सिंह. गदाई; गु. गदळुं, हिं. गदला 'घाण' ॥ गद- हा अंश *गृद्- किंवा गर्द्- ह्यापासून आला असावा,*

ता. प. फ़ा. गिल् 'घाण'.— §९७,
१२३.

गधडा पुं. 'गाढव' ॥ गु. गधाडो,
गधेडो, पं. हिं. गधा, गारवि भा. गदा,
कलास भा. गर्दोक, खोबर भा.
गुर्दोख, मैयां भा. घदा, सिंह. गदुबु ॥
प्रा. गद्दह—, पा. गद्दभ— ॥ सं. गर्दभ—
.— §४८, ९७, ११५, १७०.

गंध पुं., गंधा वि. 'दुर्गंधी' ॥ गु. पं.
हिं. गंध, सिंह. गंद; गु. गंधावुं 'घाण
मारणें', हिं. गंधा 'दुर्गंधी', लमा. खन्
'घाण' ॥ दे. गंधिओ दुर्गंधः (९९,
१६) ॥ सं. गन्ध—.— §९७.

गमूत्र नपुं. ॥ सिंह. गोमु ॥ गोमूत्र,
तत्स. याच्याऐवजीं—.— §४५, ७४.
१७१.

गरत घरत 'कुलीन स्त्री' ॥ सं. गृह-
स्था—.— §८७, ८८, १६९.

गरळ, स्त्री. 'सावार्चें विष' ॥ गु.
गरळ, नपुं., पं. गरळ स्त्री., हिं. गरळ
पुं. ॥ सं. गरळ—.— §९७, १४५.

गरोदर वि. ॥ सिं. गरकूटी; ता. प. सिं.
गरो—'जड' ॥ पा. प्रा. गह— ॥ सं.
गुरुदर—.— §६४, ७४, १४३,
१७१.

गर्ता, गर्दा पुं. 'खड्डा' ॥ हिं. गर्त,
गर्दोडा ॥ सं. गर्त—.— §१६४.

गवसणें 'शोध करणें' ॥ पं. गवेरण
'शोधणें, चौरणें' ॥ प्रा. गवेसइ ॥
सं. गवेषयति.— §४६, ५१, ९७,
१५२, १५६,

गवळी पुं. गवळण स्त्री. ॥ सिं, गवारु,
पं. गवाल, हिं. ने. वं. गोआल ॥ सं.

गोपाल—.— §५२, ९७, १७१.

गहिरा, जु. म. गहिर, वि. 'खोल,
तीव्र' ॥ पं. गहीरा 'काळसर', हिं.
गहरा ॥ प्रा. गहीर— ॥ सं. गभीर—
.— §२४, ५०, ९७, १४३, १५९.

गहूं पुं. ॥ गु. गहूं, घउं, सिं. गेहूं, वं.
ओ. गोम, सिंह. गोयम, लमा. गिव्.
॥ सं. गोधूम—.— §४१, ४५, ६४,
७४, ९७, १५३, १५९, १७१.

गळणें 'थेंव थेंव खालीं पडणें' ॥ गु.
गळवुं, सिं. गरणु, पं. गलणा, हिं.
गलना, का. गलुन्, सिंह. गलनवा ॥ प्रा.
पा सं गल्—.— §९७ १४०, १४५.

गळा पुं ॥ गु. गळुं, सिं. गरु,
गिरु 'मानेची मागील बाजू', गलु
'घसा', गलु 'गाल', पं. हिं. गल,
गळा; सिंह. गल; ता. प. लमा. कुर्ली
'मान' ॥ प्रा. पा सं. गल—.— §४६,
९७, १४०, १४५.

गाऊ स्त्री. 'अंगाई गीत' ॥ वै. सं.
गातु—.— §५७, ९७.

गाजणें, गरजणें 'दुमदुमणें, प्रतिध्वनि
होणें' ॥ सिं. गाज 'गर्जना'; गु.
गाजवुं, पं. गज्जणा, गरजणा, हिं.
गाजना गरजना 'गरजणें'; ता. प.
का. गगराय् 'मेघगर्जना' ॥ प्रा.
गज्जु—; ता. प. दे. गज्जणसद्दो मृगवा-
रणध्वनिः ॥ सं. गर्जन—.— §४७,
९७, १०६.

गांजणें, गांजणें 'छळणें' ॥ गु. गांजवुं
'पादाक्रांत करणें, भीति दाखविणें',
हिं. गांजना 'हलविणें, (लोणी) थापणें',
वं. गंजा— 'उपमर्द करणें' ॥ अप.

गंजिदु (पीडितम्; ता. प. दे. गागे-
जिअं तथा गेजं मथितम् (१०१, १६)?
॥ सं. गञ्जन- 'अवहेलना', गद-
'रोग', किंवा गन्धयते 'जखम करणे'?
— §१०६

गांजा 'वाळलेले भांगेचे तुरे' ॥ गु.
गांजे 'भांगेची फुले', पं. गांजा
'ओढायची भांग', सिं. गांजो, हिं.
गांजा 'भांगेची पाने' ॥ सं. गजा.
— §९७, १०६.

गांठ स्त्री., गांठणे 'गांठ देणे' ॥ गु.
हिं. गंठ-, सिं गंध-, पं. गंठ-,
का. गंड-, लमा गेद, वं गांत्-,
सिंह गॅट्- ॥ प्रा. गण्ठ-, पा. गन्थ- ॥
सं. ग्रन्थि-, ग्रथ्- — §९७, ११०.

गाडणे 'पुरणे' ॥ गु हिं वं. गाड्- ॥
प्रा. गड्डु 'खड्डा' ॥ सं. गर्त-; किंवा
गाढ-? — §४८, ८९, ११४

गाडी स्त्री. ॥ गु. हिं इल्या. गाडी,
का गोडि ॥ दे. गड्डी गन्त्री (९९, ३)
— §४७.

गाढव नपुं. ॥ सिं. गड्डु, सिंह. गडुवु
॥ प्रा. गड्डुह- ॥ सं. गर्दभ- —
§४७, ४८, ९७, ११५, १७०, २८३,
२९१.

गाढा वि. 'जाड; ठासून भरलेला' ॥
पं. हिं. गाढा, सिं. गहरु ॥ प्रा सं.
गाढ- — §४६, ९७, ११२

गाण स्त्री डोंगरावरील पाण्याचें डबकें'
॥ गु. गाण स्त्री. 'खाण', पं. गाण
पुं. 'पाणी सांचविण्याकरितां शेतामध्ये
भोवतालीं खंदक असलेला भाग',
सिं. गाण स्त्री. 'खाण, पाणी सांचविण्या-

करितां केलेलें डबकें', का. गान् पुं.
'गुहा' ॥ सं. गहन- — §६२, ९७.
गाणे ॥ गु. गावुं, सिं. गाइणु. पं.
गाउणा हिं. गाना का. गेवुन्, पशै भा.
गे, मैयां भा. गेल 'गाणे', वं गाउन्
'गीत', सिंह. गा; हा शब्द सं.
गै किंवा गाथा यांपासून झालेला
आहे ॥ प्रा. गाण- ॥ सं. गान- —
§९७, २२९, २५२.

गात नपुं. 'खाट, किंवा पलंग यांच्या
चौकटींचे लांकूड' ॥ हिं. गु. गात,
वं. गाइगा. (ता. प. पृ. २१७), सिंह.
गत 'शरीर' ॥ प्रा. गत्त- ॥ सं.
गात्र- — §९७.

गातडी. गाताडी स्त्री 'गव्हाणीचें
लाकूड; देवळाच्या मूर्तीपुढील आडवें
लाकूड' ॥ दे. गताडी तथा गाणी
गवादनी (९९, १०). — §४७.

गाभ पुं. 'गर्भ' ॥ सिं. गभु, पं. गब्भ,
हिं. गाभ, सिंह. गव, ता. प. का.
गविन् स्तन', लमा खबनि 'गर्भिणी'
॥ प्रा. पा. गब्भ- । सं. गर्भ- —
§९७, १२८

गाभार 'देवळांतील जेथे मूर्ति असते
तो भाग' ॥ सं. गर्भागार- — §६१,
१४३.

गाय, गाई, स्त्री., गवळी 'गाईचें लाडकें
नांव' ॥ गु. गाए, गाय, सिं. गांइ,
गउ, पं. गां, गओ, हिं. गाई, गाव,
वं. गावी, का. गाव्, (ता. प. ग्रिअर्सन्
Pis'. Lang. पृ. ६७), सिंह. गव,
गो. गा ॥ प्रा. गाअ-, गउअ-, पा.
गव-, गावी ॥ सं. गो- — §४६,

५७, ९७.

गा-हाणें, ग-हाणें, गरणें 'तकार, विनंति करणें' ॥ पं. गल्ल, गाल्ह, हिं. गाली, सिं. वं. गारि 'शब्द, अपशब्द' ता. प. सिं. गर्हणु 'कळविणें', का. गारुन् 'माहिती मिळविणें, विचारणें', लमा. खर् वोलावणें ? ॥ प्रा. गरिहइ ॥ सं. गर्हण - 'दोष देणें' — § ९७, १४३. गाल पुं. ॥ गु. हिं. गाल, पं. गल्ल्ह, पश्चि. पं. गाल्ह 'गाल'; सिं. गलु 'गाल', गलो गालाखालील गळशाचा भाग' ॥ सं. गल्ल - 'गालाच्या खालचा भाग' (वामनानें हा शब्द ग्राम्य म्हणून सांगितला आहे, पहा—Regnaud, Rhe't. Sansk. पृ ४१) — § ९७, १४८.

गांव, गाव पुं. नपुं. ॥ गु. गाम, सिं. गांड, गामु, पं. गिरां, हिं. गांव, का. गाम्, बद्गली कलश भा. ग्रोम् लमा. गव् सिंह. गम ॥ प्रा. पा. गाम - ॥ सं. ग्राम - — § ९७, १३७, १५२.

गावठा पुं. 'खेडेगांवांत राहणारा' गावठण नपुं., गावथळ नपुं. 'खेडे-गांवाची वसाहतीची जागा' ॥ सं. ग्राम + स्थ - , स्थान - , स्थल - . — § १००, १२२.

गावडा पुं. 'खेडेगांवांतील अधिकारी ॥ दे. गामउडो...ग्रामप्रधान - (१०२, ५) ॥ सं. ग्रामकूट - . — § ११२, १५२.

गिन्हा पुं. 'एक जलस्थ पिशाच, ग्रहण' ॥ सिं. गिरह् 'ग्रह, घास, पं. गिराह 'घास' ता. प. लमा. गेरव् 'झांकणें'

॥ सं. ग्रह - . — § ७५, १६२, १६३. गिळणें ॥ सिं. गिरणु, वं. गिलिते, सिंह. गिलिनवा ॥ प्रा. सं. गिल् - . — § ४४, ९७, १४०, १४५.

गीध, गीद, गिधाड पुं. ॥ गु. गीद, सिं. गिझ, पं. घिद्ध, गिझ, पश्चि. पं. गिरिज्, हिं. गीध, का. ग्रेद्, सिंह. गिदु 'खादाड' ॥ प्रा. गिद्ध - ॥ सं. गृध्र - . — § ४१, ४४, ८८, ९७, १२४

गीम पुं. 'उन्हाळा' ॥ सिंह गिम् 'कढत', गुम, ग्रिम 'उन्हाळा' ॥ प्रा. पा. गिम्ह - ॥ सं. ग्रीष्म - . — § ९७, १३८.

गुगूळ पुं. 'एक तऱ्हेचा धूप औषधी झाडाच्या चिकापासून निघणारा' ॥ गु. गुगळ, सिं. गुगुह, पं. गुगुल, गुगल, हिं. गूगल ॥ सं. गुग्गुलु - . — § ४०, ९७.

गुच्छ पुं. ॥ गु. गुछ, पं. हिं. गुछा ॥ प्रा. स. गुच्छ - . — § १०१.

गुण पुं.; गुणणें गुणाकार करणें, (धडा) पुन्हा सांगणें ॥ गु. पं. हिं. वं. गण, सिं. गुणु, का. गोन्, सिं. पं. हिं. गुण् - 'गुणाकार करणें, मोजणें' ॥ प्रा. गुण - , गुण्, 'शिकणें' ॥ सं. गुण - , गुणन - . — § ९७.

गुंथणें, गुतणें 'एकमेकांत अडकणें', गूथ स्त्री. 'गांठ', गुत्ता पुं. 'मक्ता, वायदा' ॥ गु. गुथवुं गाठवणें, सिं. गुंधणु 'जाळें विणणें', पं. गुन्न्हा (धा. सा. गुद्धा) 'तिंबणें, मळणें, पेड घालणें', हिं. गुंधना 'तिंबणें, मळणें,

एकमेकांत गुंतविणें गांठविणें', गुथना 'ओवणें', सिंह. गोतनवा 'एकमेकाला बांधणें', पं. गुत्त स्त्री, का. गुत् पुं. 'केसांचा गुंता', गु. गुत्तो, सिं. गुत्तो, हिं. गुत्ता 'मक्ता, वायदा' ॥ प्रा. धा. सा. गुत्थ-; दे गुत्ती वन्धनमिच्छा वचनं लता शिरोमाल्यं चेति पञ्चार्था (१०६, १६) ॥ ता. प सं. ग्रन्थ- — §३०, ९७, ११०.

गुंफा, गुफा स्त्री. 'याग्याची अरण्यांतली वृत्तायची जागा, गुहा' ॥ गु सिं. हिं. गुफा स्त्री., का. गोफ् ॥ दे. गुंफो गुप्तिः (१०२, १३) ॥ सं. गुष्- 'एकत्र करणें'; गुफ्- 'पेड घालणें' (ता. प. लमा. खुव्-; म. खोवणें, खोपा), गुप्- 'झांकरणें' ? — §७१, ८६, १२६.

गुरगुरणें, घुरघुरणें 'रागावून वोलणें' ॥ गु गुरवुं, घुरकवुं, सिं. गुरणु, पं. गुरगुरानणा, हिं. गुरीना, घुरघुर ना ॥ ता. प. दे. घ्राघुरी तथा घुघुरी मण्डकः (१०९, ८); ध्वन्यनुकारी शब्द (दसरी व्युत्पत्ति, पिशाल्, B B. III, २३७). — §७६.

गुरूं नपुं. 'गाय, बैल', गुरें नपुं. अने., गुराख्या 'रक्षक' ॥ पं. हिं. गोरू, लमा. गुरूव् ॥ सं. गो- + रूपम्. — §६६, ९७, १७२.

गू पुं. 'विष्टा' ॥ गु. हिं. वं. सिंह. गू, सिं. गोहो, पं. गुहा वाललेलें श्रेण', का. गुह् 'खत' ॥ पा.सं. गूथ- — §९७, १६१.

गूज नपुं. 'गुप्त गोष्ट' ॥ गु. गूज; सिं.

गुझो; पं. गुज्ज, हिं गुझी 'गुप्त गोष्ट,' का. गूज(जि) 'फळांतला गाभा' ॥ प्रा. गुज्ज- ॥ सं. गुह्य — §८८, ९७, १०७.

गूळ, गुड पुं. ॥ गु. गोळ, सिं. गुडु, पं. हिं. गुर ॥ प्रा. गुळ, ॥ सं. गुड- — §९७, १४६.

गेरू स्त्री. 'तांबडी माती' ॥ गु. गेरू, मिं. गेरू, पं. गेरू, गेरी, हिं गेरू, गेरू, वं. गेरी, का. गुरट् (टु, तपकिरी) ॥ प्रा. गेरिअ-, गेरुय- ॥ सं. गौरिक- — §७७, ९७, १४३.

गेला भू. धा. सा. ॥ गु. गओ, पं. गिआ, मै. गेल, वं. गेलो, हिं गया, -गा (भविष्यकाळीं), का. गौव्, गयोव्, लमा. गेलो, सिंह. गिय ॥ प्रा. गअ- ॥ सं. गत- — §६२, ९७, १६५, २००, २२९, २४२, २५६

गेह नपुं. 'घर' ॥ गु. हिं. वं. गेह, सिंह. गे, गेय ॥ प्रा. पा. सं. गेह- — §१५९.

गोकर्ण स्त्री. नपुं. 'गाईचा कान, त्या आकाराचा पदार्थ' ॥ सं. गोकर्ण- — §१६२, १६३.

गोठा पुं. 'जनावर बांधण्याची जागा'; गोठी, गोष्ट स्त्री. 'गोष्ट' ॥ ग गोठो, गोठ 'कानगोष्ट', पं. गोह्थ्, गोष्ट, हिं. गोष्ट, गोष्टी ॥ प्रा. गोठ्-, गोठी ॥ सं. गोष्ट-, गोष्टी. — §७८, ९७, ११०.

गोड वि. ॥ गु. गोडी 'गोडपणा', लमा. गुड्लो गोड, गोड पदार्थ ॥ सं. गौड- — §७८, ९७, ११६, १४६.

- गोण स्त्री. 'पोतै' ॥ गु. बं. गुण, सिं गूणी, हिं गोण, का. गुण. लमा. गोण ॥ सं. गोणी — §७८, ९७, १३४.
- गोत नपुं. 'ज त ॥ ग. नपुं. प. स्त्री., हिं पुं गोत. सिं गोटु सिंह गोत्. मैयां शीना गोत् किंवा गोट् शीना, गोश्-'घर' ॥ प्रा पा. गोत्-॥ सं गोत्र. — §७८ ९७, १२१.
- गोफा 'घोटा, खोपा (वेणीचा)' ॥ सं. गुल्फ .—§८०, ९७.
- गोरा वि. ॥ गु. गोरुं, सिं. गोरु, पं. हिं बं. गोरा, सिंह गोर ॥ सं. गौर— — § ७८, ९७, १४३
- गोवंड पुं. 'जनावरांच्या पावलांच्या खुणा' ॥ दे. गोअण्टा गोचरणाः (१०५, १३).—§ ५५, १११.
- गोवर पुं. 'वाळलेल शेण' ॥ गु. गोर, गोवर, हिं बं. गोवर ॥ दे. गोवरं करीपम् (१०५, १) ॥ सं. गोवर-, गोर्वर-.—§ ९७.
- गोसामी गोसावी पुं. ॥ गु. हिं. गोसाइं ॥ स. गोस्वामिन् .—§०७, १३८, १५२, १५३.
- गोळा पुं. गोळी स्त्री. ॥ गु. गोळ, गोळी; सिं. गोलु गोली; हिं. गेल, गोली, बं. गोल, गुली, का. गूल् लि), 'चेंडु' ॥ सं. गोलक, गुटिका.— §९७, १४५, १४६.
- ग्याज स्त्री नपुं. 'बैलाच्या गळ्यांतली घंटांची माळ' ॥ ता प. सिंह. गिव् 'मान' ॥ सं. ग्रीवा-ज्या?—§९७, १०६.
- घडघडणें 'गडगडाट होणें', घडघड 'आवाज करीत, एकदम' ॥ गु. घर-
- कवुं 'गुरकावणें', सिं. घरकणु ('घंटा) वाजवणें', हिं. घरघराना 'गडगडणें, आवाज करणें', घरकनां 'रागावून बोलणें, धमकी देणें' । अप. घुडुकइ (गर्जति) — §७६
- घडणें 'आकार देणें, शिवणें' ॥ गु सि. पं. हिं घड्- 'आकार देणें, करणें', का. ग- कापणें, करणें', सिंह. गल्वनवा घासणें' ॥ प्रा. घडइ ॥ स. घटते.—§४६, ९९, १११, २५३.
- घडा ॥ गु. घडुं, पं. हिं घरा, का. गड, लमा. खोरो ॥ पा. सं. घट-.—§४६, ९९, १११.
- घडी स्त्री. 'घटका' ॥ गु. सिं. पं. हिं. बं. घडी ॥ सं. घटिका.—§९९, १११.
- घण वि. 'दाट. घट्ट' ॥ गु. घणं, सिं. घणु, पं. घणा हिं घन, बं. घन, सिंह गन; पशइ भा. गण्. कलश भा गोण, मैयां=गो 'उंच' ॥ प्रा. घण ॥ पा सं. घन .—§९९, १३४.
- घर नपु. ॥ गु पं. हिं. बं. घर, सिं. घरु, का. गर्, लमा. खेर्, आर्म. लमा. खर्, सिंह गर ॥ प्रा. पा. घर- ॥ ता प. सं. गृह-.—§ ९९ १४३, १९४, १९७.
- घागर स्त्री. ॥ गु. पं. हिं. गागर स्त्री. ॥ सं गर्गर-.—§८४.
- घाट पुं. 'नदीकांठच्या पायऱ्या' ॥ गु. पं. हिं. बं. घाट, सिंह घाटु, का. गाठ् ॥ सं. घट्ट-.—§ ९९, १०९.
- घांट स्त्री 'घंटा' ॥ गु. घंट, सिं. घंटु, पं हिं घंटा का. गंट, गुर्(ह) ॥ सं. घण्टा.—§९९, १०९.

घांटणें 'चुरडणें', घटणें 'संकुचित होणें'

॥ गु. घटवुं, पं. घटना 'संकुचित होणें',
सिंह. घाटु. पं. घाटा 'तोटा' ॥ प्रा.
घट्ट- ॥ सं. घृष्ट-—§३० ४८, ८९,
९९, ११०, २३१.

घाण स्त्री. ॥ गु. घाण, लमा. खन्, सिंह.
गंहण 'नाक' ॥ प्रा. पा. घाण- ॥ सं.
घ्राण-—§ ९९.

घाम पुं. ॥ गु. हिं. घाम 'सूर्यप्रकाश,
उकाडा, घाम', बं. घामिते 'घाम येणें',
का. गम् 'शोक, दुःख'; लमा. खम्
'सूर्य' ॥ प्रा. घम्म- ॥ सं. घर्म-—
§९९, १३८.

घाय, घाओ, पुं. 'जखम'. एकाघायीं.
'एकदम' ॥ गुं. घा, घाव, सिं. हिं.
घाऊ, पं. वं घा ॥ प्रा. घाअ- ॥ सं.
घात-—§५५, ५७, ९९.

घालणें ॥ गु. हिं. घाल्-, पं. घळ्- ॥
अप. घळइ (क्षिपति) ॥ ता. प. सं.
जिघर्ति आणि गलति.—§९९, २२९.

घास पुं. 'गवत' ॥ गु. हिं. वं. घास,
पं. घाह, का. गास, लमा. खस् ॥
सं. घ्रास-—§९९.

घासणें ॥ गु. घास्-, सिं. घांछ्-, पं.
हिं. वं. घस्-, लमा. खोस्-, सिंह.
गह- ॥ प्रा. घसइ, पा. घंसति ॥ सं.
घर्षति-—§९९, २३१.

घी नपुं. 'तूप' ॥ गु. पं. हिं. घी, पं.
घेओ, सिं. गिहु, वं. घि, सिं. घिअ,
का. घ्यौ, सिंह. गि, गिय ॥ प्रा.
घअ-, घिअ-, पा. घत- ॥ सं. घृत-
—§३०, ३१, ६६, ९९.

घुमणें ॥ गु. घुमवुं 'फुंकर घालणें', सिं.

घुमणु, पं. घुम्मणा, हिं. घुमनां
'इकडेतिकडे फिरणें'; ता. प. ओ.
घुर्- ॥ प्रा. घुम्मइ ॥ सं. घूर्णति-
—§९९, १३८.

घुसळणें ॥ गु. पं. हिं. घुस्-'आंत प्रवेश
करणें', आर्म. लमा. खुसेल् 'पुसणें,
केर काढणें' ॥ दे. घुसलइ मथ्नाति
(१०९, १३) ॥ सं. घृष्-—§३०, ९९.

घेणें, घेपणें, घघ्याची विद्या 'घेण्याची
विद्या',-घे (संख्यावाचक शब्दाला
लावलेला) 'एकत्रित' ॥ सिं गिन्हणु, ओ.
घेन्, हिं. गहना, सिंह. गन्नवा (भू.
धा. सा. गत्ता, धा. सा. अ. गेण);
वायव्य भाषासमूह गि-, लमा. गेलवां
'आणणें' पं. गहा 'घेण्याची क्रिया';
का. हे- 'घेणें' ? ॥ प्रा. गेण्हइ, घेप्पइ
धा.सा.अ. गहिऊण, घेऊण; प्रा.
गेण्हाति ॥ सं. गृह्णाति, वै. गृभायति,
ग्रह-(भा.इरा.धा.*घ्रभ-).—§३०,
३१, ८०, ९९, १६५, १६८, २२९,
२३१.

घोट पुं., घोटणें 'गिळणें', घुटघुट
क्रि. वि. ॥ गु. घोट, पं. घुट्ट, हिं. घौट;
सिं. घुटकणु, हिं. घुटना, घटकना,
ओ. घुटना ॥ दे. घुट्टइ पित्रति (१०९,
१२), अप. 'घुण्टइ, प्रा. घोट्टइ —
§७६, ८०, १०१, १०९.

घोडा पुं. ॥ गु. सिं. घोडो, पं. हिं. वं.
घोरा, का. गुर(रु), वैअला भा. गुर,
गवरवती पशै भा. गोर, गर्वी भा.
गोर, मैयाँ घो, लमा. खुरो, 'तट्टू' ॥
सं. घोटक-—§९९, १११, १९४.
घोव, घोहो. 'नवरा' ॥ दे. गामणी गाम-

उडो गामगोहो गोहो एते चत्वारोपि
ग्रामप्रधानार्थाः गोहो भट इत्यन्ये
(१०२,५).— §७८,९९.
घोस, घोस पुं ॥ सं. गुच्छ-— §८४.
घोळणें 'हलविणें' ॥ गु. घोळवुं; पं हिं
घोलना 'वितळविणें', बं. घोलाइते
'मिसळणें' ॥ प्रा. घुल्- ॥ सं. घूर्ण-
— §९९,१११.
च, जु. म. चि ॥ छत्तिसगन्ही च,
गु.सिं. ज ॥ प्रा. चिअ च्चैअ ॥ सं. चैव.
चक्रा पुं. 'चक्रवाक पक्षी' (पहा Hob-
son-Jobsonयांतीलbrahminy-
duck हे प्रकरण) । गु. चक्रो, सिं.
चकुओ. पं. हिं. चक्रा, पिंह. सक्रा ॥
प्रा. चक्राअ ॥ सं. चक्रवाक-—
§४८,६०,१०१.
चंचरणें 'चाचपडणें', चंचळ वि. ॥ गु.
चंचळ, सिं. चंचलु, पं. हिं. बं. चंचल
'अडखळणारा, चपळ', सिंह सकल,
'अडखळणें, डोळा'; ॥ ता. प. दे.
चंचरिओ भ्रमरः (११३, ६) ॥ सं.
चर्चरीति, चञ्चल-, ता. प. चञ्चरिन्-
'भुंगा'.— §१०१.
चड, चडक स्त्री. 'चपराक' ॥ गु. चड,
बं. चडचडी 'मोठा आवाज,' पं.
चरकणा 'मोठा आवाज करणें', हिं.
चर्चर् 'आवाज करणारा' ॥ अप.
चडक- ॥ सं. चटचटति.— ध्वन्य-
नुकारी शब्द; ता. प. §९४ यैथे सांगि-
तलेलीं द्राविड भाषांतील रूपें.
चढणें ॥ गु. चड्-, चढ्-, सिं. पं. हिं.
ओ. चढ्-; सिंह. सड 'चढण्याची
वाट' ॥ प्रा. चडइ.— §४६,२५२.

चणा पुं. ॥ गु. पं. चणा, सिं. चणो,
हिं. बं. चना, का. चन ॥ सं. चण.—
§४६,१३४.
चतरा वि. ॥ सं. चतुर-— §१६३.
चत्कोर चत्कर, चोत्कोर पुं. स्त्री. ॥ म.
चौत पुं. 'चौथा भाग'+कोर स्त्री. 'कड,
चौथा भाग'.— §४५,१७१.
चरणें ॥ गु. सिं. पं. हिं. बं. कलछा
भा. गर्वी भा. लमा. चर्-, छिना
भा. चेर-, मैयां, सार्; बहुधा, का.
चार- 'गोळा करणें, चोंचा मारणें' ॥
प्रा. पा. सं. चर्-— §४९,१४३.
चरित नपुं. 'कृति, पराक्रम', ॥ हिं. चरित,
पं. हिं. चरितर्, सिंह. सिरित् 'चाली-
रीति' ॥ सं. चरित्र-— §१२१.
चवणें 'अतिरेकाच्या संवयी लागणें,
मूर्ख होणें' ॥ गु. चववुं 'पुनर्जन्म घेणें',
सिंह. हेनवा 'पडणें' ॥ प्रा. चवइ ॥
सं. च्गु-— §४६,१०१,१५२.
चवदा, चव्वीस, पहा चौदा, चौवीस,
चा वि. संबंधी विशेषण (याला षष्ठी
म्हणतात) करण्याच्या उपयोगी.—
§२०२.
चाक नपुं. ॥ गु. हिं. बं. चाक, सिं.
चकु, पं. चक, का. चरख, सिंह. सक् ॥
प्रा. चक- ॥ सं. चक-— §४८,९३.
चाखणें, चाटणें ॥ गु. सिं. हिं. बं. चाख-,
पं. चक्ख- 'चाखणें', का. चह्
'चोखणें', गु. हिं. चाट, सिं. चट-
पं. चट्-, लमा. चर्- 'चाटणें' ॥
प्रा. चक्खइ 'खाणें, चाखणें', चडुइ
'खाणें' ॥ सं. चष् 'खाणें' (वाक्यांत
आले नाहीं), ता. प. फा. चश्त् 'प्रात-

भोजन', चश् 'चाखणें' आणि त्याच्या-
बरोबर चश् 'शिकणें', ता. प. सं.
चष्टे, चक्षते 'पाहणें, बोलणें'.—§४७,
१०९.

चाटू पुं. 'लाकडी पळी, वल्हे' ॥ पं.
चटू 'लाकडी भांडें'; एक वाजूला गु.
चाडुं 'पळी, दिवा, (कुत्सार्थी) तोंड'
यांचें टक्कें, पोकळी', दुसऱ्या वाजूला
सिं. चाडी, पं. चाटी, हिं. चाटी, सिंह.
सल्, सॅलिय 'मार्तीचें भांडें', लमा.
चरो 'वशी', असा ह्या शब्दांन भेद
केला पाहिजे ॥ दे. चटू दारुहस्तः
(१११,४).—§४७, १०९.

चाड स्त्री. 'इच्छा' ॥ गु. चाड स्त्री.
'काळजी', सिं. चाडि 'इच्छा', पं. चाट
'मनाचा कल' ॥ सं. चाटु- 'गोड
भाषण' .—§१११.

चात पुं. स्त्री. नपुं. 'टक्कळी, ज्यावर सूत
गंडाळायचें ती सळई' ॥ गु. चात्री ॥
दे. चत्ता तर्कुः (१११,४) ॥ सं. चत्र-
—§१२१.

चांद 'चंद्र' ॥ गु. हिं. चांद, सिं. चंडु,
पं. चंद, पश्चि. पं. चन्, मै. चांद,
चान, लमा. चोन, सिंह. संद ॥ प्रा.
चन्द- ॥ सं. चन्द्र —§६८, १२३.

चापट चपडा वि. 'सपाट, खालपट' ॥
गु. चापट, चपट, हिं. चपटा, सिं
चपितिरु 'चपटा', का. चपठल्
'फळीच्या आकाराचा', हिं. चापडा,
'सपाट', बं. चपड 'हाताचा तळवा,'
पं. चापर, हिं. चपरी 'गोवरी (शे-
णाची)' ॥ सं. चर्पट-.-§४८, १०९,
१११, १२५.

चांपा. चाफा पुं. ॥ गु. चांपुं, सिं. चंवो.
पं. चंवा, चंपा, का. चंव, हिं चंपा, सिंह.
सपु ॥ सं. चम्पक- -§६८, ७१, १२५.
चाम नपुं. 'कातडें' ॥ गु. हिं. बं. चाम,
सिं. चमु पं. चम्म, आर्मे. लमा.
त्शम्. सिंह. सम ॥ प्रा. चम्म ॥
सं. चर्मन् -.— §१३८

चांभार ॥ गु. हिं. चमार, सिं चमार.
पं. चमार, चमिआर, का. च्रोल् (लु)
चमार, सिंह. सोम्मार ॥ प्रा. चम्मा-
रअ- ॥ सं. चर्मकार -.— §६१,
१३८, १४३, १६१.

चार. च्यार ॥ गु. प. हिं. चार, सिं.
वं ओ. चारि, मै. चार रि), छीन
चार, का. चोर् (ता. प. ग्रिअर्सन
Pis'. Lang., पृ ३७), लमा.
श्तर लमा. आर्मे त्शतर, सिंह.
हतर. हार् ॥ अप. चारि, प्रा. चत्तारि ॥
सं. चत्वारि.— §६१, १४३, २१६.
चार पुं. 'एका झाडाचें नांव' ॥ दे.
चारो पियालवृक्षः (१५९,९) .—
§१०१.

चालणें 'जाणें, पुढें जाणें' ॥ गु. वं.
ओ. चाल, पं. चल्—, सिं. हिं.
चल्-; का. चल् 'पळून जाणें'; प्रयो-
जक लमा. चलव् 'मारणें, हालविणें',
सिंह. सल 'हलविणें, उलथा करणें' ॥
प्रा. चलइ ॥ सं. चलति — §४८,
१४५, २५४.

चावणें ॥ गु. चाव्—, सिं. पं. चव्व्—,
हिं. बं. चाव्—; ता. प. का. चोप्(पु)
'चावलेला तुकडा' ? मिक्कोझिश्
लमा. चम् 'गाल' (सं. जम्भ-) ह्याच

ह्या शब्दार्थी संबन्ध जोडतात पण तो चुकीचा आहे ॥ सं. चर्वयति. — §१५२, २५०, २५३.

चावुण्ड—, वि. नाम.— §१३७, २८१. चाळीस ॥ गु. चाळीस, सिं. चालीह, पं. चाली, हिं. चालीस, बं. चल्लीस, का. चतजिह् सिंह सताळिह, साळीस् ॥ प्रा. चायालीसं, चत्तालीसं, पा. चत्तालीसं, चत्तारीसं ॥ सं. चत्वारिंशत्.— §१४१, २१६, २२३.

चिकण वि. 'चिकटणारी' ॥ गु. चिकोणुं, पं. चिकान, हिं चिकना 'भेदो-युक्त', लमा. चिकेन् 'चरबी', ता प. म. गु. चीक, पं. चिक 'जमीन', हिं. चीक 'काजळीचा सांठा', लमा. चिक 'खत', सिं. चीको 'चिकटणारें', चिकाम 'चिखलानें भरलेला' ॥ सं. चिकण— — §९३.

चिकशा. चिकस्या स्त्री. 'शंका. भीति' ॥ गु. चिकसा ॥ सं. चिकित्सा— — §१६२, १६३.

चिके 'थोड', चिकर वि. 'लहान' ॥ दे. चिक्रा अल्पं वस्तु तन्धारा चेति द्वर्थः (११९, ९) ॥ कानडी चिक 'लहान', चिके 'डाग'. — §९४.

चिखल पुं. ॥ गु. चिकल, पं चिकर्, सिंह. सिकल् ॥ दे. चिक्खल्लो कर्दमः (११५, ५) ॥ सं. चिखल्ल— — §१०१.

चिणणें 'बांधणें, तोंड लिपणें' ॥ गु. चिणवुं 'घडी करणें'; सिं. चुणणु, पं. चिणना 'एकावर एक रचणें, घडी घालणें', हिं. चिनना, चुनना 'जमा

करणें, बांधणें', लमा. चिनव्- 'हल-वणें' ॥ प्रा. चिणइ ॥ सं. चिनोति.— §१०१, २३०.

चितळ पुं. नपुं. ठिपक्यांचा काळवीट' ॥ गु. चीतळ 'ठिपक्यांचा साप', पं. चितला वि 'ठिपके असलेला', हिं. चीतल ॥ दे. चित्तलं मण्डितम्, चितलं रमणीयामत्यन्ये (११२, ८) ॥ सं. चित्र-पासून झालेला.— §१२१.

चिता, चित्ता पुं. ॥ गु. चित्तो, सिं. चीता, चिटो, पं. चित्ता, हिं. चिता; ता. प लमा. चिचय् 'मांजर' ॥ सं. चित्रक.— §४४, १०१, १२१

चितारी पं. 'चित्रकार' ॥ गु. चितारो, पं. चितेरा, सिंह. सितियर ॥ सं. चित्रकार.— §४४, ६१, १२१.

चितणें 'विचार करणें' ॥ गु. चितवुं, चितवुं. सिं. चीतणु, हिं. चितना ॥ सं. चिन्तन.— §७१.

चिपणें चेषणें 'चुरडणें' ॥ गु. चिपवुं 'दाबणें, घडी घालणें'; पं. चिप्पणा, 'दावणें, ठिगळें लावणें'; हिं. चेषना 'डिंकाने चिकटविणें'; सिं. चिपणुं, बं. चिपिते 'चिरडणें', का. चिपुन् 'झाकणें' ॥ सं. धा. चिप् चिरडणें' (पहा शिक्षासमुच्चय, सं. बॅडॉल्, पृ. १८२, टीप १) चिपिट— 'थाप-टकें'. ह्या धातूतील स्वर जुन्या ऋ-पासन आला आहे असें मानावयास हरकत नाही; ता. प. एक पक्षी म. चुप्प, सिं. चिपु, चुपु, हिं. चुप इ. 'गप बसा', उलट पक्षी म. चापणें, हिं. चापना इ. 'दावून बसविणें, छापणें'.

आणि म. चापट, सं चर्पट— 'सपाट'
(पहा ह्या शब्दाखाली). — §८०
चिरकणें 'फुटका आवाज करणें, एकदम
व थोडें थोडें परस कडेस होणें ॥ पं.
चिरकणा, हिं. चिरकना, का. चीर्
'दावून किंवा मुरगळून पाणी काढणें ॥
ता. प. दे. चिरिका ... तनुधाग प्रत्यू-
घश्चेति (११९, १०); मराठी चिर-,
गु सिं. पं. हिं. वं. चीर्— 'फाडणें'
ह्या धातूपासून आलेला; ता. प. म.
इत्या. चीर् फट', भेग', का. चिरन्
'भोक'; सं. चीर्— 'कापडाचा तुकडा,
चिधी, धा. चिरि हिंसायाम् ? —
§५०.
चिरचिर, चिरचिरां, चिरिचिरि क्विवि.
'झिमझिम (पावसाविषयी) ॥ दे चि-
रिचिरा तथा चिरिचिरा जलधारा
(११६, ५) — §१६३.
चिवर चिवर नपुं. 'फणसाच्या गच्या-
भोंवतालचें तंतूचें वेष्टण' ॥ सं. चिकुर
'केस' — §१४३.
चिवडणें 'कुसकरणें', चिवडा पुं. 'फुलें,
फुलें इत्यादि चिवडलेली ॥ हिं. चि-
नडा 'पोहे' ॥ प्रा. चिविठ चिमिठ—
॥ सं. चिपिट —. — §४४, १५२.
चुकटी स्त्री. 'चिमूट' ॥ सिं. चुको 'थो-
डेसे थेंव', हिं. चुकटा 'मूठ' ॥ दे.
चुको मुष्टिः (११५, १३) — §४४.
चुकणें 'भलत्या वाटेनें जाणें, चूक करणें'
॥ गु. सिं. हिं. वं. चुक्—, पं. चुक—
॥ प्रा. चुकइ भ्रश्यति, पहा पिशल् §
५६६ आणि टीप ४; ता. प. सं. चुक्
व्यथने ? — §४४, ९३, २५२.

चुका पुं. 'एक आंवट भाजी' ॥ सिं.
चूको, हिं चूका, वं. चूक; गु. चुको,
पं. चूका, चुका ॥ सं. चुक—
§४४ ९३.
चुंच स्त्री 'एक औषधी वनस्पती' ॥
सं. चुच्चु — §१०१.
चुडा पुं. वांगडी ॥ गु. चूडो, सिं. चूरो,
पं. हिं. चूरा ॥ दे. चूडो वलयावली
(११८, ६), ता. प. वलयवाहू चूड-
काख्यं भुजाभरणं (२५५, ७). — §४४.
चुणी स्त्री. 'कण्या मिसळलेला भरड,
कोंडा' ॥ पं. हिं चूनी 'हिरे वगैरे
रत्नांचे वारीक कण, भरडलेले धान्य' ॥
दे. चुणइओ रेणुविच्छुरित इति तु
चूर्णितशब्दभवः (११७, १८) ॥ सं.
चूर्णिका — §१३५.
चुना पुं. ॥ गु. चुनो, चूनो, पं. हिं.
चूना, का. चून, सिं. हुणु ॥ प्रा. चुण्ण—,
दे. चुणइओ चूर्णाहितः (११७, १८);
चुणओ ... व्यतिकरः (१२१, १४) ॥
सं. चूर्ण. — §४४, १३५
चुंवणें 'मुका घेणें' ॥ गु. सिं. चुम्—, पं.
चुम्म—, हिं चूम—, लमा. चुंब्—, चुम्—,
का. चुमुन् 'विनवणी करणें, स्तुति
करणें' ॥ प्रा. सं. चुम्ब— — §१३८.
चुंबळ, चुंमळ स्त्री. ॥ हिं. चुम्मळ, चुमली;
सिंह. सुंबळ 'मुगुट' ॥ पा. चुम्बट—
— §८६, १३८, १४६.
चुलता पुं. ॥ प्रा. चुलताय— 'सासरा'
॥ ता. प. सं. क्षुल— आणि तात—
— §६०, १०१, १४१.
चुळचुळ स्त्री. 'अधीरता' ॥ पं. हिं.
चुलचुल ॥ दे. चुलुचुलइ स्पन्दति

(११८,*)

चूड स्त्री. 'उजेडाकरितां पेंटाविलेली सण-
काळ्यांची वगैरे जुडी' ॥ ता. प. दे.
चुडुली उल्का (११७,४).

चूण स्त्री. 'कण्या मिसळलेला भरड
कोंडा', चून 'खोव-याचा पाखड' ॥
पं. हिं. चून 'काडा, भूस' ॥ प्रा. चुण्ण-
॥ सं. चूर्ण-— §१३५.

चूल स्त्री. ॥ गु. चुलो, चूल, सिं. चल्हि,
पं. चुल्ह. हिं. चुल्ही ॥ सं. चुली.
— §१४८.

चेला पुं. 'शिष्य' ॥ गु. चेलो, सिं. चेलु,
पं. चेला, शिष्य',—चेरा 'शिष्य दास,'
का. चेल, हिं. वं. चेला ॥ दे. चिल्लो
तथा चेडो बालः (११४,१५) ॥ पं.
चेरा आणि दे. चेड, हें सं. चेट-
'दास' ह्या शब्दापासून आले आहेत
हें खास; मराठी शब्दाचा द्राविडी
मुळाशीं संबंध आहे; कान. चिल्लर,
चिल्लु चिरु 'लहानपण', तामि. शिल
'थोडें' इ.— §१४८.

चेवविणें, चवविणें 'प्रदीप्त करणें, जागृत
करणें' चैणें, चेणें 'जागृत करणें' ॥
गु. चेववुं 'गरम करणें' ॥ प्रा. चेयण- ॥
सं. चेतन-— §५५,७७.

चोख वि. 'खरा, शुद्ध, सुंदर' ॥ गु.
चोक्खुं, पं. चोक्खा, हिं. चोख ॥ सं.
चोक्ष-— ९६.

चोचला पुं. 'लाड करणें, नखरा' ॥ गु.
चोचलां (नपुं. अने.), पं. हिं. चो-
चला ॥ दे. चुंचुलिअं अवधारितं सतृ-
ष्णता च (१२०,१); ध्वन्यनुकरी शब्द;
म. चोचला, गु. चुंची, पं. चूचा, का.

चिच, लमा. चुचि, स चूचुक 'स्त-
नाग्र' यांच्याशीं संबद्ध, उलट पक्षीं
सं. चञ्चु-, म. चोच यांच्याशींहि सं-
बद्ध असावा.— §८०.

चोंच, चूंच, टोंच स्त्री. ॥ गु. चांच;
टोच, सिं. चूजे, पं. चंज, का. चोंट्
(टु) 'हनुवटी', हिं. चोंच, वं. सिं.
चोंट, सिंह. होट ॥ प्रा. चंचू; दे. चुंचुली
चञ्चुशुलुकश्च (१२०,१) ॥ सं.
चञ्चु-— §६८,८०,१०१,१७०.

चोज पुं. नपुं. 'कौतुक, नवल' ॥ हिं.
पं. चोज ॥ दे. चुजं आश्चर्य; ओत्सं-
योगे इति चोजं इत्यपि (११६,१४)
॥ सं. चोद्य-— §८०.

चोर पुं. ॥ गु. पं. हिं. वं. लमा. चेर,
का. चूर्, सिंह होरा ॥ प्रा. चोर- ॥ सं.
चोर-— §२९,७८,१४३,१८६.

चे वीस, चव्वीस, च्यौवीस ॥ गु. चोवीस
सिं. चोवीह, पं. चौवी. का. चोवुह,
हिं. चोवीस, वं. चव्वीस ॥ प्रा.
चव्वीस, चौव्वीस. चौव्विह ॥ सं. चतु-
र्विंशत्.— §५९,२१६

चोळणें ॥ गु. चोळवुं ॥ ता. प. सं.
चूर्ण-— §१४१.

चौक पुं 'मोकळी जागा आणि भोंव-
ताली इमारत,' ॥ गु. चौक, पं. हिं.
वं. चौक, का. चोख् ॥ दे. चउकं
चत्वरं (१११,११) ॥ सं. चतुष्क-
— §५६,९३.

चौथ स्त्री 'चतुर्थी' ॥ गु. पं. हिं.
चौथ, सिं. चौथि, का. चौथ् 'चातुर्थिक
हिंव' ॥ सं. चतुर्थी.— §५६,१०८,
११४,२१६.

चौथा वि. ॥ गु चोथुं सिं. चोथो पं.
हिं. चौथा, वं. चौठा, ओ चौथ ॥
प्रा. चोत्थ- , चउत्थ- ॥ स चतुर्थ-
— § २९, ५६, १०८, ११४ २१६,
२२६.

चौदा, चवदा '१४', चौदस, चावदस
स्त्री 'चतुर्दशी' ॥ गु. वं. ओ. चौद,
सिं. चोडहं पं. चौदाम्, पश्चि. पं.
चोडा, हिं चौदह्, का. चौदाह, सिंह.
तुदुस् 'चौदा', गु. चौदश, पं. चौदस्
'चतुर्दशी' ॥ प्रा चउद्दस - चौद्दस -
(ग्रंथांत), चौद्दह (व्याकरणांत), अप.
चउद्दह ॥ सं चतुर्दश चतुर्दशी, — § ५६,
५७, ११५, १२३, १५६, २१६, २२१
छविला वि. 'सुंदर, गोजिरवाणा' ॥ गु.
छविलो, पं हिं. छवीला ॥ ता. प. दे.
छाइलो प्रदीपः....सुम्पश्चेति (१२४,
१८) ॥ सं. छवि - — § १०१.

छावड नपुं. 'मुलाला लडिवाळपणें वाप-
रलेला शब्द;' छावा पुं. 'हत्तीचें पिल्लूं'
॥ गु. छोहं अर्भक', पं. हिं छौना
'जनावराचें पिल्लू' पं. छोहा 'अर्भक',
हिं. छावा 'हत्तीचें पिल्लूं', वं. छा छां
'जनावराचें पिल्लूं', छावल-छाला 'अ-
र्भक', लमा. चावो अर्भक, मुलगा', ता.
प. गु. छोकरो, सिं, छोकरो, पं. हिं.
वं. छोकरा, का. छकुर 'अर्भक',
आर्मे. लमा. चोकि 'मुलगी', प्रा. छाव-
पा. छाप- ॥ सं. शाव - — § १०१
छावणी, छावनी स्त्री. आश्रय, सैन्याचा
तळ छत' ॥ गु. पं. हिं. छावणी, छावनी,
सिं. छांविणी; ता. प. सिं. छाइणु 'कौ-
लार', गु. हिं. छा-, पं. छाउ- 'झां-

कणें' ॥ सं छादन - — § १०१.
जकला सकल याचे ऐवजीं आशिष्ट
रूप ॥ सं सकल- — § ९०.
जग नपुं. ॥ गु हिं. जग, सिं. जगु,
पं जग, सिंह. दिय ॥ प्रा. जअं,
अप जगु ॥ सं. जगत्- — § ९८.
जट स्त्री. 'यतीच्या केसाची वट', जड
स्त्री. 'मुळी' ॥ गु. हिं. जटा, पं. जट
'केसाची वट, वडाची पारंवी', गु. पं.
हिं. वं जर, सिं जोन्ह 'मुळी' लमा.
जर 'केस' ॥ सं. जटा. — § १०५,
१०९
जड वि. 'भावनारहित, मंद' ॥ गु. हिं.
जड, सिं. जरु ॥ सं जड- —
§ १०५.
जडणें 'चिकटणें, वसविणें' ॥ गु. सिं.
पं. हिं वं. जड-जर- ॥ दे जडिअं
खचितं (११६, ११२) ॥ सं. जट्-झट्
संघाते; ता. प. कान. जडि- चिर-
डणें', तामि. चडेइ- 'खिळा ठोकणें';
कान. जडु, तेलु. जडु 'संयोग'
इत्यादि — § ४६, १०९, १११
जण पुं. स्त्री. नपुं. 'मनुष्य, व्यक्ति' ॥
गु. जण, सिं. जणुं, पं. हिं. वं जन,
लमा. जेनो, सिंह. दन ॥ प्रा. जण-
॥ सं जन- — § १०५ १३४.
जर, जरी, जरीं ॥ सं. यन्हि- — § ३८,
३९, १०५, १४३, २७४.
जर पुं. 'ताप' ॥ सिं जर स्त्री.
'चलीची आंच', हिं जर 'ताप' ॥ प्रा.
जर- ॥ सं. ज्वर- — § १०५,
१४३.
जरडी, जरंडी 'म्हातारी, थकलेली

- बाई' ॥ दे. जरंडो वृद्धः; जरडो इत्यन्ये (१२६, ७) ॥ सं. जर-, जरठ-
— §१०५.
- जव पुं. 'सातु' ॥ गु. सिं. हिं. जव, जउ, लमा. जोव्, ता.प. Iabadiou, पॅलेमीमध्ये यवद्वीपाचें नांव ॥ सं. यव-— §१०५, १२९, १५२.
- जवळ, जवळून 'पासून' ॥ अर. फा. जिवार् 'सान्निध्य'.— §१४९.
- जंव जों; जौ 'अमुकपर्यंत' ॥ गु. जव 'के-हां', पं. जौ 'सारखें किंवा प्रमाणें', हिं. जव 'जेव्हां', सिंह. यव् 'अमुकपर्यंत किंवा जों', ता. प लमा. जि 'अमुकपर्यंत?' ॥ अप. जाउ, जाउं ॥ सं. यावत्. हा शब्द गु. पं. हिं. जो 'जर', सिं. जो 'ज्या अर्थी', सं. यतः ह्यांदून भिन्न आहे. — §१०५, २०६.
- जस नपुं. 'काम तडीस नेणें' ॥ सिं. जसु, गु. पं. हिं. जस, सिंह. यस 'नांव, कीर्ति' ॥ प्रा. जस- ॥ सं. यशः .— §१०५.
- जळ नपुं. 'पाणी' ॥ गु. जळ, सिं. जरु, पं. हिं. जल ॥ प्रा. सं. जल-— §३९, ४१, १०५, १४५.
- जळणें नपुं., जळ पुं, जळणें (प्रयो.) ॥ गु. पं. हिं. बं. जल-, सिं. जर-, ओ जवळ्-, का. झाल्-, सिंह. दल्-; आणि गु. वळ्-, सिं. व्-, हिं. पं. बल्- ॥ प्रा. जलइ, जाला ॥ सं. ज्वलति, ज्वाला, ज्वालयाति.— §१०५, १४५.
- जळू स्त्री. ॥ गु. जळो, सिं. जरु, पं. जलम ॥ पा. जलोगी ॥ सं. जलौका.
- §४६, ६४, १०५, १४५.
- जाई स्त्री. 'एक वेल', जाइफळ नपुं. ॥ गु. जाई, सिं. जा, हिं. जाही, सिंह. दॅ; गु. जायफळ, सिं. जाफुर, पं. जा-फल, हिं. जएफल, सिंह. दॅपल ॥ प्रा. जाइ- ॥ सं. जाति-— §४६, १०५, १४५.
- जाऊ स्त्री. 'दिराची वायको' ॥ सं. यातृ-— §४६, १०५.
- जागणें ॥ गु. सिं. पं. हिं. बं. जाग, लमा. जंग्, का. झाग्- 'सावधान असणें' ॥ प्रा. जगइ ॥ सं. जागर्ति, वर्त. धा. सा. जाग्रत् — §१०५, २३०.
- जांग, जांघ स्त्री. ॥ गु. सिं. पं. जंघ, हिं. बं. जांघ, ने. जाड, लमा. चंग् 'तंगडी', सिंह. दंग 'घोटा' ॥ प्रा. सं. जङ्घा!— §८८, १०५.
- जाणणें जाणौ, जणो-जाणू 'जणू काय' ॥ गु. सिं. पं. ओ. जाण्-, हिं. बं. जान्-, का. झान्-, लमा. जन्- सिंह. दन्- 'जाणणें, विचार करणें' (या शेवटच्या अर्थी हा शब्द खास सं. ध्यान-, पा. झान- ह्यापासून झालेला आहे); गु. प. जाणे, सिं. जणु हिं. जानो-जाने, का. झन् 'जणू काय' ॥ प्रा. जाणइ; अप. जणु, जणि (इव) ॥ सं. जानाति.— §४६, ६०, १०५, १३४, २३०.
- जाणें ॥ लमा. गु. ज-, पं. हिं. बं. जा-, ओ. जि-, रशि. लमा. या-, का. यि-? ग्रिअर्सन, Pis'. Lang., पृ. ११९), सिंह. य-, ॥ प्रा. जाइ ॥ सं. याति.— §४६, १०५, २२९, २३०,

२३२, २६१.
 जानवसा-जानिवसा पुं. ॥ हिं. जन्वास
 'वराचें स्वागत करण्याची जागा' ॥
 सं. जन्य + वास-.- § ५२, ७४, १०५,
 १३५, १७२.
 जानवें, जानू, जान्हवी जान्हवें नपुं. ॥
 गु. जनोइ स्त्री., सिं. जण्यो, पं. हिं.
 जनेउ ॥ प्रा. जण्ण-,-ओवविअ- ॥
 सं. यज्ञोपवीत-.- § ६३, १०५,
 १३५, १३६, १५३.
 जाप, जाव पुं. 'उत्तर, शब्द' ॥ फा.
 जवाव्, बहुधा पुढील शब्दाशीं संकर
 झाला आहे.- § ९९.
 जापणें, जांपणें 'बोलणें' ॥ सिंह. दप्-
 ॥ प्रा. जम्पइ, पा. जप्पति ॥ सं.
 जल्पति -.- § ४७, १०५.
 जांत्र, जांभ, जांवू(भू)ळ पुं. ॥ गु. हिं वं.
 जाम, सिं. आसा. जामु, सिंह. दम्ब,
 सिं. जामून्, पं. हिं. जामुन, सिंह.
 डिंबुल् ॥ सं. जम्बु-, जम्बुल-.-
 § ३९, ८५, ८६, १०५.
 जावाड, जाभाड, नपुं., जांभाड 'गाल' ॥
 लमा. चम्. ॥ सं. जम्भ-आणि म. हाड
 (सं. अस्थि)-.- § ८९, १०५, १२८.
 जावई, जांव(वा)ई पुं. ॥ गु. जंआई,
 सिं. जाटो, पं. जमाई-जावाई, हिं.
 जंवाई, लमा जमुत्रो, पॅले. लमा.
 जत्रो ॥ सं. जामातृ-.- § ४६, १०५.
 जाळ स्त्री. 'जाळी, दाट झुडुप', जाळी,
 जाळे ॥ गु. जाळुं 'जाळें', जारुं
 'कोळ्याचें जाळें', सिं. जारु, पं.
 हिं. जाल, का. झाल्, सिंह. दॅल ॥
 सं. जाल -.- § ४६, १०५, १४५.

जिकणें ॥ सिं. जीत-, का० ज्ञेन्- ॥
 सं. जि-.- § ७०
 जिणें 'जगणें'; नपुं. 'आयुष्य' ॥ गु. पं.
 जीव, सिं. जि-, हिं. जी-, वं. जि-,
 का. झव्-, लमा. जिव- ॥ प्रा.
 जिअइ, जीअन्त- ॥ सं. जीवति.-
 § ४४, ६३, १०५.
 जिरणें 'पचणें' ॥ गु. जीरववुं 'पचणें',
 पं. जीर्णा-, जीउर्णा 'पचणें, आंत
 शिरणें', सिंह. दिरणवा 'जीर्ण होणें,
 कुजणें'; सिंह. दिरिणि 'म्हातारी बाई',
 का. झिरिन् 'म्हातारा', हिं. जीर्नी
 'म्हातारपण, पचन' ॥ प्रा. जीरइ ॥
 सं. जीर्यति.- § ४४, १०५
 जिरें जिरिं जिरुं नपुं. ॥ गु. जीरुं, सिं.
 जीरु, पं. जीरी जीरा, हिं. जीरा-
 सिंह. द्रु ॥ सं. जीरक-.- § १०५.
 जी 'आदरार्थी किंवा संमतिदर्शक उप-
 पद ॥ गु. पं. हिं. जी, सिं. जीउ,
 जी ॥ सं. जीवक-.- § १०५.
 जीभ स्त्री. ॥ गु. पं. हिं. जीभ, सिं.
 जिभ, कलछा छीन भा जिब्, का. ज्ञेव्
 (इराणी ? पहा ग्रिअसन्, Pis'.
 Lang., पृ. ७८), लमा. चिब्-जिब्-
 ॥ प्रा. जिब्भा (जैन) आणि जीहा ॥
 सं. जिह्वा.- § १०५, १२८
 जीव पुं. 'प्राण' ॥ गु. हिं. जीव, सिं.
 पं. जीउ; का. झुव्, ता. प. सिंह. दिवि
 (जीवित-) ॥ प्रा. जीव-जीअ- ॥
 सं. जीव-.- § १०५.
 जीवा स्त्री. 'धनुष्याची दोरी' ॥ हिं.
 जीवा, ज्या; सिंह. दिय ॥ सं. ज्या.
 - § ४४.

जुई स्त्री. ॥ गु. जूई, जुई, हिं. जूही ॥
सं. यूथिका.— §४४, ६४, १०५.

जुजणें, जुंजणें, जुंझणें, झुंजणें ॥ गु.
झुज्-, झुझ्-, पं. जूज-जूझ्-, हिं.
जूझ्-, का. योद्-, आर्म. लमा. जुज्
'युद्ध' ॥ प्रा. जुज्झइ, झुज्झइ ॥
सं. युध्यत.— §६९, ८४, १०७, १६८,
१६९, २३०.

जुना ॥ गु. जुनुं, सिं. झुनो, हिं. जून-
जौन-, सिंह. दुणु ॥ प्रा. जिण्ण-जुण्ण,
सं. जीर्ण-, वै. जूर्ण-.— §४४,
१०५, १३५.

जुंपणें ॥ गु. जुंपवुं ॥ प्रा. जुप्पइ ॥ सं.
धा. युप-, (एकीकरणे, समीकरणे).
— §१०५.

जुंवळ, जूळ नपुं. 'जुळें' ॥ पं. जूला
'जू', सिंह. युवल 'जोडी' ॥ प्रा.
जुवल- ॥ सं. युगल-.— §६४,
१०५.

जुवा पुं. 'फाशांचा खेळ' ॥ गु. जुवुं, सिं.
जुवा, पं. हिं. बं. जुआ, सिंह. दुव-
दू ॥ प्रा. जूअ- ॥ सं. द्यूत-.—
§४४, ५५, १०५.

जुवारी, जुआरी स्त्री. 'जोंधळा' ॥ गु.
जुवार, सिं. जुवारि, हिं. जुवारी, दे.
जोणलिआ जोवारी; धान्यं; जोवारी
शब्दोप देश्य एव (१३०, १०) .—
§६४.

जुं, जुंव नपुं. ॥ हिं. जू; सिंह. यु 'दोन
महिन्यांचा काल' ॥ प्रा. जुव- ॥

स. युग -.— §६४, १०५.

जूग नपुं. 'युग' ॥ सिं. जुगु, हिं. जुग ॥
सं. युग-.— §९८, १०५.

जे 'आदरार्थी संबोधनाचें अव्यय', उ.
जे राजा ॥ गु. जे ॥ सं. आज्ञा.
जय .— §१०५.

जे स्त्री. जो (जो-चें स्त्रीलिंग याचें जुने
रूप) .— §२०३.

जे, जें 'जें, की' (नपुं. आणि उभया.
अ.) ॥ गु० जे, पश्चि. पं. जे, सिं.
पं. जो ॥ जो याचें प्र. द्वि. चें नपुं., हें
सर्वनाम आणि उभ. अ. आहे, ता. प.
सं. यत् .— §२०६, २७७.

जेठवड स्त्री. ज्येष्ठ, जेष्ठ पुं. 'ज्येष्ठ
महिना' ॥ गु. पं. हिं. जेठ, सिं. जेठु,
का. जेठ् ॥ सं. ज्यैष्ठ -.— §१०५,
११०.

जेठा पुं. 'कुसुंब्याचा प्रथम काढलेला
गडद रंग', जेठी पु. 'धंदेवाला पहिल-
वान' ॥ गु. हिं. जेठ 'वडील', सिं.
जेठु, पं. जेठ 'वडील दीर', बं. जेठ
'वडील चुलता', पं. जेठ्या, हिं. जेठा
'वडील, श्रेष्ठ', हिं. जेठी 'पट्टीचा पहील-
वान', का. इयुठ् ठु) 'वडील', सिंह.
देठु 'सर्वात उत्तम' ॥ प्रा. जेठु- ॥
सं. ज्येष्ठ-.— §१०५, ११०.

जेती, जेतुला वि. 'जितका' ॥ गु.
जेटलो, सिं. जेतिरो जेतरो, पं. जिती
जितला जितना, का. यूत्(तु), हिं.
जितना, बं. जत, ओ. जैते ॥ प्रा.
जेत्तिअ-, एत्तिअ याच्या धर्तीवर
बनलेलें (स. इयत्-, पहा म. इतुका
याखालीं).— §२०६.

जेवणें ॥ गु. जमवुं, पं. जेउणा, हिं.
जेओना, जेमना, बं. जेमन् 'जेवण' ॥
सं. धा. जिम्, जेमन-.— §१५२.

जे, जें 'जर, जेव्हां' ॥ गु. सि. पं. जे
'जर' ॥ प्रा. जइ ॥ सं. यदि.—

§२०६.

जो, संव. सर्व. ॥ गु. ओ. जे, सि. पं. हि.

जो, वं. जे जिनि, का. यिह्; सिंह.

यम्—, संबंधी अव्यय ॥ प्रा. जो ॥ सं.

य.— §५८, १०५, २०३.

जोगा वि. 'योग्य' ॥ गु. जोग, सि.

जोगु, पं. जोग जोगा, हिं. जोग जो-

गा, का. योग्य ॥ प्रा. जोग-॥ सं.

योग्य.— §७८, ९८, १०५.

जोट नपुं. 'जू' ॥ गु. पं. जोतर 'खोगीर',

सि. जोटो 'दोरी', हिं. वं. ओ. जोत,

लमा. जुतो, सिंह. योत ॥ सं. योक्त्र—

— §२९, ७८, १०५, १२१.

जोड पुं. स्त्री. 'जोडी, योग', जोडणें

जुटणें ॥ गु. पं. हिं. जोड, सि. जोरु;

गु. सिं. पं. हिं. जोड-॥ प्रा. जोड्-॥

सं. जुट्- जुड् (वन्धने).— §१०९,

१११, ११४, २३०.

जोंधळा पुं. ॥ ता.प.दे. जोण्णालिअं जो-

वारी; धान्यम् (१३०, १०).— §१३६.

जोपावणें 'देखरेख करणें' ॥ या शब्दाचा

प्रथमांश गु. जोवुं, पं. जोहणा, हिं.

जोवना जोहना 'न्याहाळणें' यांत सांप-

डतो ॥ दे. जोअणं लोचनम् (१३०,

९), अप. जोएदि 'पाहणें' ॥ सं. द्यो-

तन.— §१०५.

जोव स्त्री. 'बीज', जोळ नपुं. 'वादळ' ॥

दे. जोई विद्युत् (१३०, ३) ॥ सं. द्योत-

ज्योतिः.— §५५, ५६, १०५.

जोशी, जु. म. जोइसी, पुं. 'ज्योतिषी,

फलज्योतिषी'; जोसकी स्त्री., जोसपणा

पुं. 'जोशीपणाची वृत्ति' ॥ गु. जोशी

दोसी, सि. जोसी, पं. जोसी जोषी,

हिं. जोषी, का. झिछी ॥ सं. ज्योतिषि-

क.— §३८, ५०, ७८, १०५, १५६.

जों, पहा जंव.

झटकणें 'हिसडा देऊन झाडणें', झटका

पुं. 'हिसका' ॥ गु. सिं. हिं. झटक-

पे. झटक झ. क ॥ ता.प.सं. उज्झ-

टित 'वाट चुकलेला'.— §१०७.

झटपट स्त्री. 'त्वरा' ॥ गु. झटापट 'घाई';

सिं. झटपटि, हिं. झटपट 'जलदीनें',

ता. प. झडणें, झडप.

झड स्त्री. 'सारखा लागलेला पाऊस' ॥

गु. सिं. पं. हिं. झडी, वं. झड 'वादळ' ॥

दे. झडी निरन्तरा वृष्टिः (१३१, ११),

आणि झाडझडीषु वडप्पम् (७, ८४)

आणि त्यावरील टीका : वडप्प लता-

गहनं निरन्तरवृष्टिश्च (२६८, १) ॥

कान. जडी जिडी, तेलुगु झडि

'पाऊस, भानगड; (वि.) सतत राह-

णारा'.— §१०७.

झडणें 'निस्तेज होणें' ॥ प्रा. झडइ ॥

सं. शद्-? — §४६.

झडणें 'सतत चालू असणें', झडप स्त्री.

'उडी', झडपड स्त्री. 'धडपड' ॥ गु.

झडप 'उडी, वेग', सिं. झरप 'उन्हाची

तिरीप, वाऱ्याचा जोर किंवा नशिवाचा

फेरा', हिं. झडप 'ज्योत, उष्णता' ॥

दे. जअडइ त्वरते (१२८, ३); अप.

झडप्पडहिं (वेगैः).— §१०७.

झणि झणे 'यदा कदाचित्' पहा जाणू.—

§८४.

झपझप 'जलदी, वेगानें' ॥ गु. पं. हिं.

बं. झपझप, पं. झप्प 'जलदीने', हिं.
झप झपट 'उडी, आवेश', गु. झपला-
ववुं 'एकदम तुटून पडणे' ॥ सं. झम्प-
उडी (ता.प. क्षप्-?). — §१०७.
झरणें 'गळणें' ॥ गु. सिं. हिं. बं. झर-
॥ प्रा. झरइ ॥ सं. क्षरति. — §७५,
१०७.

झळ स्त्री. 'उन्हाची तिरीप'; झळव स्त्री.
'चक्रचकाट', झळकणें 'प्रकाशणें' ॥
ग. सिं. पं. हिं. झलक- ॥ दे. झळा
मृगतृष्णा (१३१, ११); अप. झल-
क्किअ- (दग्ध-). ॥ सं. ज्वल्-? —
§१०७.

झांकण नपुं.; पहा ढांकण.
झांकर नपुं. 'दाट झाडी' ॥ गु. झांखरुं,
हिं. झांकर, प. झांगर ॥ दे. झंखरो
शुष्कतरुः (१३१, १७). — §१०७,
१६९.

झांज, झांजरी स्त्री. ॥ ग. हिं. झांझ
झांज, गु. झांजरी, सिं. झंझु, पं.
झांज 'वाद्याचा आवाज' ॥ सं.
झञ्झा 'वा-याचा आवाज', झर्झरी 'एक
तऱ्हेचें चर्मवाद्य किंवा बांसरी'. —
§६९, १६९.

झांट, ता. प. दे. झंटी लघूर्ध्वकेशः
(१३१, ११). — §१०७.

झाड नपुं. ॥ गु. झाड; सिं. झारु
'झाड'; पं. हिं. बं. झार 'झुडुप' ॥
सं. (कोशांत) झाट- . ताप. जाड. —
§८४.

झालर स्त्री. ॥ गु. सिं. पं. हिं. बं.
झालर ॥ सं. (कोशांत) झळरी . —
§४७, १४८.

झाला जु. म. जाला भू. धा. सा. ॥ सं.
जात - . — §८४, १६१, २०२, २२९,
२६१.

झिजणें ॥ सिं. झिजणु ॥ अप. झिज्ज-
॥ सं. क्षियते. — §१०७.

झिणा वि. 'झिजलेला' ॥ गु. झीणुं 'कि-
रकोळ'; सिं. झीणो, पं. झीणी, हिं.
झीणा 'अशक्त' ॥ प्रा. झीण- ॥ सं.
क्षीण - . — §१०७.

झुजणें, झझणें, झुंजणें ॥ पं. झुझणा,
झुझणा ॥ पहा म. जुजणें.

झूट स्त्री. 'लबाडी' ॥ गु. जुठुं, पं.
झूठ, हिं. झूट ॥ दे. झुठुं अलीकं
(१३३, १३). — §१०७.

झे जोर देण्याकरितां उपयोजिलेलें अव्यय;
याचा उपयोग जो-प्रमाणें होतो; पहा
जें, जो. — §८४.

झेडा पुं. ॥ सिं. झंडो, पं. हिं. झंडा ॥
प्रा. झअ- ॥ सं. ध्वज- . — §९८,
१०७, १३०.

झेडू 'एक फूल, सर्पदंशामळें आलेली
रक्ताची गळणी' ॥ दे. झेडओ कन्दुकः
(१३४, ४). — §१०७.

झोट स्त्री. 'कपाळावर येणाऱ्या केसांच्या
बटा' ॥ गु. झुडो 'खोटे केस', सिं.
झुटु 'शेंडी' ॥ दे. झुटणं प्रवाहः (१३३,
१४). — §१०७.

झोडणें 'कुटणें, ठोकणें' ॥ पं. झौर 'हला',
हिं. झौर्ना ॥ ता.प.दे. झोडिओ व्याधः
(१३४, १०) ? ॥ सं. क्षुद् - . —
§१०७.

झोंपडी स्त्री. ॥ हिं. झोपरा ॥ अप. झु-
पडा (कुटीरक-) — §१०७.

झोंपणें ॥ हा शब्द व्युत्पत्तिदृष्ट्या विलग आहे; दुसऱ्या भाषांत सं. स्वप्-ची रूपें येतात: गु. सुवुं, सि. सुमहण (भा.सा. सुतो), पं. सौणा, हिं.सोना बं. सौ-, का. शौग्-, लमा. सोव्- सिंह. होव्- ॥ कानडी जोंपु-जो 'कैफ, झांपड,' जोंप 'निजलेला'.

§८४.

झोळी स्त्री. 'भिकान्याची चौपदरी' ॥ पं. झोळी ॥ दे. झोलिआइ झलझलिउ (३.५६); टीका : झोलिकाशब्द यदि संस्कृते न हृढस्तदायमपि देश्य (१३३,१); ता.प. झौलं कर्पासफल (१३३,८) ॥ सं. झौलिक-—§१०—१४५.

टंक पुं. 'टांकी लावण्याची छिन्नी' टांक पुं. 'लेखणीचें टोंक, धातूच्या वरील देवतेचा ठसा, एक रूपाय' टांका पुं. 'दोन्यानें शिवणें,' टांकी टांके नपुं. 'जलाशय' ॥ गु. टको टं 'रुपया, पैसा,' टांकणु 'छिन्नी', टांक 'शिवण', टांकी, सिं. टांकू 'दोन्याचा टांका'; पं. टांकणा 'शिवण' हिं. टांका 'सुई, जलाशय', टां 'छिन्नी, भोंक,' टांकणा 'शिवणें'; टांको 'फावडें, टांकी, सुरी, तंगडी, ना टांकिते 'शिवणें' ॥ दे. टांको ख शिखन्नं खातं जड्घा खनित्र भित्तिर टं चेति सप्तार्थाः (१३७,१२).—§११९.

टळणें 'चुकणें' ॥ गु. टळ-, सिं. टि पं. हिं. बं. ओ. टल्-—§११ टार पुं. 'रोडका घोडा' ॥ दे. टारो अध

तुरंगः (१३६,११) ॥ वै. सं. तरु- 'चपळ, वेग' ?—§११९.

टाळी स्त्री. 'दोन हातांनीं केलेला आवाज' ॥ गु. टाळी, सिं. तार, पं. ताली ॥ सं. तालिका स्त्री.—§११९,१४५ टाळू स्त्री. 'तोंडाच्या आंतील वरचा भाग' ॥ गु. तालु, ताळवुं, सिं. तारुं, पं. हिं. तालू, का. ताल् ॥ सं. तालु - नपुं. पुं.—§११९,१४५.

टाळें नपुं. 'पोटमाळा, इमारतीची दशनी वाजू, जोडघाचा तळ' ॥ गु. तळियु, पं. टाला, हिं. ताला ॥ सं. तल- नपुं.—§११९,१४५.

टिकणें 'जगणें, थांबणें' ॥ गु. टक्-, सिं. पं. हिं. बं. टिक्-—§११९. टिका, टिका पुं. 'कपाळावर लावलेला टिका' ॥ गु. टीको-टिको, सिं. टिको, पं. टिका. हिं. टीका, बं. ओ. टिका ॥ दे. टिप्पी तथा टिकं तिलकम् (१३६,१६).—§११९.

टिरटिर स्त्री. 'क्षणभंगुर तेजस्विता', कि. वि. 'विजेसारखें चमकून' ॥ ता.प.प्रा. टिरीटिइ भ्राम्यति, देशीनाममालेच्या टिकेंत दिलेला, १३७,१.—§११९. टिळा पु. 'कपाळावरील पंथदर्शक खूण' ॥ गु. टिलो, पं. तिल् ॥ सं. तिलक - पं.—§११९,१४५.

टीप नपुं. 'थेंब, अश्रु' ॥ गु. टीपुं, सिं. टिपो, पं. टिप्प; हिं. टिपणा 'थेंब थेंब वहायला लावणें', टपका 'सतत ठिवकणें' ॥ सं. धातु टिप्- 'ठिवकणें'.—§११९.

टेकड, टेकाड नपुं. 'उंचवटा' ॥ गु.

टेकरी, हिं. टेकर, पं. हिं. टेकरा.—
 §११९.
 टोळ पुं. 'एक कीटक' ॥ दे. टोलो
 शलभः (१३७,७).— §११९.
 ठक, ठग पुं. ॥ गु. हिं. ठग, पं. ठग
 ठमा; का. ठग्- 'उचलेगिरी करणे' ॥
 प्रा. थग्- ॥ सं. स्थग्- 'लपविणे'.
 — §११०.
 ठाकरणे 'राहणे' ॥ अप. थकेइ (तिष्ठति).
 — §९४, ११०.
 ठाडा वि. 'सरळ' ॥ पं. ठाडा, हिं. बं.
 ठड, सिंह. तद् 'कठीण', का. थोद्(दु)
 'उंच' ॥ प्रा. ठडू-, पा. थद्ध- ॥ सं.
 स्तब्ध-.— §४७, ११०, १६९.
 ठाण नपुं. 'घोड्याचा तबेला, जागा',
 ठाणे नपुं. 'मुक्काम, ठिकाण' ॥ गु.
 ठाण ठाणु, सिं. ठाणु, पं. थान
 थाणा ठाणा, हिं. ठान, बं. थाना,
 सिंह. तन् तैन, लमा. थन् ॥ प्रा.
 ठाण-, थाण- ॥ सं. स्थान-नपुं
 — §११०.
 ठाय पुं. 'जागा' ॥ पं. थाहि, हिं. थाई
 ॥ दे. ठइओ उत्क्षिप्तः; ठइओ अव-
 काश इत्यन्ये (१३७, १७) ॥ सं. स्था-
 — §११०.
 ठार, 'अगदीं एकदम'; ठरणे 'स्थिर
 हाण' ॥ पुं. ठार, सिं. ठरठप 'त-
 क्षणी', पं. ठर 'गार, गोठलेला' ॥
 ता.प.दे.ठरिअं... ऊर्ध्वस्थितं (२३८,
 ६)? ॥ सं. स्थावर-.— §११०.
 ठाव पुं. 'बूड, स्थळ' ॥ हिं. ठाव पुं.
 स्त्री. 'स्थान' ॥ अप. ठाड ॥ सं.
 स्थामन्- नपुं. ? ता. प. म. था. खालीं.

— §११०, १५२,
 ठी स्त्री. 'स्त्री' ॥ का. त्तिय् (ता. प.
 ग्रियर्सन्, Pis'. Lang., पृ ७९),
 हिं. तिरिया, वं. तिरि ॥ सं. स्त्री.—
 §११०, १७४.
 ठुंठण, 'थोटुक, कापलेला हातापायाचा
 भाग, खोड' ॥ गु. ठुंठुं 'थोटा, थोटुक,
 खोड', सिं. ठुठु 'पाने झडलेला, वाळून
 गेलेला', पं. ठोठ 'मूर्ख'. हिं. ठूठ 'खोड,
 वठलेली फांदी, कापलेले हाताचे थो-
 टुक' ॥ दे. टुंटो छिन्नकरः (१३७, २) ॥
 ता. प. सं. प्रस्तुम्पति (गौः, पहा,
 गणपाठ १४०).— §११०.
 ठुली, थुली स्त्री. 'जाडीभरडी कणीक' ॥
 सिं. थुल्हाइ, पं. ठोल्ह 'लठपणा', लमा.
 थुलो 'लठु, जाडाभरडा', आर्मे. लमा.
 थुल्व् 'दही', सिंह. तुल् 'लठु', ॥ प्रा.
 थुल्ल- ॥ सं. स्थूल-.— §११०, १२०.
 ठेणे 'ताठ रहाणे,' ठेपणे, 'टेकणे, आधार
 घेणे,' ठेवणे ॥ पं. थे 'स्थान', थेनी 'सांठ-
 वण,' थेवा 'कोंदणांत बसविलेला खडा'.
 थी थे 'अस् धानूचा भूतकाळ', हिं'
 था, वि. 'असलेला,' मै थिक- 'असणे,
 का. थव् थाव्- 'भरणे'. आर्मे. लमा.
 थेनव् 'स्थान' ॥ प्रा. ठाइ- च्या जो-
 डीने उठेइ, ठिअ- ॥ सं. स्थित-, स्था.
 (तिष्ठति).— §४५, ७७, ११०, २३०.
 ठोब पुं. 'सोट, खोड' ॥ गु. ठोब, था-
 मलो, सिं. थंभु, पं. थम्म, हिं. थंब, सिंह
 टँब ॥ प्रा. ठंभ- ॥ सं. स्तम्भ-
 — §७९, ११०.
 ढंख पुं. 'चावा', ढंखणे 'चावणे' ॥ गु.
 ढंख, सिं. ढंगु, ढंगणु, पं. ढंग, ढंक,

डंमाण, हिं. डंक, ओ. डंकिवा ॥ प्रा.
भू.भा.सा. डक-, ता. प. प्रा. दे. डं.
कुण-, डंकुण-'डेकूण' ॥ सं. दंश-
— §११९.
डब्बा पुं. 'पळी' ॥ पं. हिं. डब्बा, वि.
डावा, दावा ॥ सं. दर्वा.— §११९,
१२७, १५२. ता. प. म. डव.
डंभ, दंभ, पुं. 'दांभिकपणा'; डंभी, दंभी
वि. 'दांभिक' ॥ का. डांवू, दंवी ॥
दे. डंभिओ द्यूतकरः (१३९, ४) ॥ सं.
दम्भ-, दम्भिन्-— §११९.
डर पुं. 'भीति' डरणें 'भिणें' ॥ गु. पं.
हिं. वं. का. डर, सिं. डरु, लमा. दरू
'भीति'; गु. सिं. पं. हिं. वं डर-
'भिणें' ॥ प्रा. डर-डरइ, पा. दरो ॥
सं. दीर्येने, दरति.— §११९.
डव पं. 'सवंध नारळाची पोखरलेली कर-
वंटी' ॥ हिं. डवा डोवा 'डाव', सिंह.
डोवि । सं. दर्वा — §११९, १२७,
१५२ ता. प. म. डोइ आणि डब्बा.
डसणें 'चावणें', डांस पुं. 'डास, चावणें' ॥
गु. डव, पं. डस 'चावा', हिं. डसना
'चावणें' ॥ प्रा. डसइ ॥ सं. दंश-
— §१००, २५३.
डाखीण स्त्री. 'दक्षिणेचा वारा' ॥ सिं.
डाखीणो, पं. दाहना, हिं. दाहिना, वं.
डाईन, ओ. डाण, का. दच्छुन् (नु)
'उजवा', का. दाखिन् 'दक्षिण', सिंह.
दकूण 'उजवा, दक्षिण दिशेकडील' ॥
प्रा. दक्खिण-, दाहिण- ॥ सं. दक्षिण-
— §४७, ५२, ९६, ११९.
डांग पुं. नपुं. 'नाशिकजवळचा रानटी
व डोंगराळ प्रदेश'; डांगी, डांग्या पुं.

'जकातीकडील अधिकारी' ॥ हिं. डांग
'शिखर', वं. डांग 'कोरडी जमीन,
उंचवट्यावरची जमीन', गु. डागळी
'डोकें, मॅदू', का. डोंग् (गु) 'शेता-
तील माळा', द्रग् 'उंचवटा' द्रंग्
'जकातीचें नाकें' ॥ दे. डगलो भवनो-
परि भ्रमितलम् (१६९, ३) ॥ सं. द्रङ्ग
— 'खिडीतील लष्करी आणि जकातीचें
नाकें'. ता. प. म. डोंगर.
डागणें 'डाग देणें' ॥ गु. डाघ 'प्रेत-
यात्रा', सिं. डाघु 'चिता', का. दाग्
'भाजलेला भाग'; मिं. डागणु, पं.
डागणा. हिं. डाघना, 'पेटविणें' ॥ प्रा.
दाघ- ॥ ता. प. सं. दग्ध-— §४९.
डाजणें 'उकडणें' ॥ गु. डाजवुं 'जाळलें
जाणें', सिं. डाजणुं 'मत्सरानें जळणें',
डाजो 'तीव्र इच्छा', पं. डाज 'ताप-
कन्याची तहान', का. दजुन् 'जळणें' ॥
प्रा. डज्जइ ॥ सं. दह्यते.— §४७, ४९,
८९, २३०.
डाल 'एक तऱ्हेची बुरुडी पाटी' ॥ गु.
डालुं, सिं. डाली, पं. डल्ल, हिं. डाल,
डल्ला, वं. ड(डा)ला डाली ॥ दे. डल्लं
पिटिका (१३८, १६).— §११९.
डावा वि ॥ गु. डावुं, डाभुं, सिं. डाहउ,
हिं (पाटभाषा) डावा; ज्या भाषेत हा
शब्द वापरतात तेथील उजवा हा शब्द
सं. दक्षिणपासून झालेला नसतो ॥ दे.
डव्वो तथा डावो वामकरः (१३८, ९).
— §४७.
डाह, डाहो पुं. ॥ गु. पं. का. डाह
'दाह', सिं. डाह. 'क्लेश', हिं. दाह
'संताप' ॥ प्रा. डाह- ॥ सं. दाह-

— §११९.

डाहळ पुं. 'तोडलेल्या फांद्या', डाहळा
'पानाची फांदी रोप' ॥ गु. डाळ, सिं.
डारु, पं. हिं वं. डाल 'फांदी' ॥ दे.
डाली शाखा (१३९, १०) ॥ सं. दल-?

— §१६१.

डाळ पुं. 'रास, ढीग' ॥ गु. डलो, पं.
डला, दला, हिं. डळा ॥ दे. डलो लोष्टः
(१०८, १६) — §११९.

डिंब पुं 'मुलगा' ॥ हिं डिंब 'नुकतेंच
जन्मलेले अर्भक', वं. डिंब 'अंडें, पिल्लू' ॥

प्रा. सं. डिम्भ — §११९.

डुलणें ॥ गु. हिं. डोल-, मिं डोल-
डोर-, का दुल्- ॥ सं. दोलयति —
§११९.

डोई, डोय, डोकी 'डोके' ॥ गु. डोक
स्त्री 'मानगुटी' डोकुं नपु 'डाकें',
डोई 'पळी' डोको 'लिंग. कांहींहि
नाहीं', सिं. पं. डोई 'पळी' हिं. डोई
'पळी वल्हे, डोकें', डोवा डवा डोहरा
'पळी', मं. डोई, लमा रोय चमचा',
का डेक 'कपाळ' ॥ दे. डोओदारुहस्तः
(१४०, ९). — ६४ ९४, १०९. ता.
प. म. डव.

डोंगर ॥ गु. डुंगर सिं. डोंगर, हिं डोंग
दे. डुंगरो शैलः (१४०, ८). — §११९.
म. डोंगरी संबंध आहे काय ?

डोण, डोणी स्त्री. 'लहान तारुं' ॥ हिं.
डोनी सिंह देण ॥ प्रा. पा. दोगे- ॥
सं. द्रोणी 'डोण' — §११९, १२३.

डोंव पुं. 'एक जात श्मशानांतले राखण-
दार' ॥ गु. डुमु. पं. डोमरा 'फिरल्या
वाजंत्र्यांची जात', हिं. वं. डोम, का.

डुंब 'रात्रीचे रखवालदार'; लमा. रोम्,
आर्मे. लमा लोम् पॅले. लमा. दोम्
'लमाणी मनुष्य, मनुष्य' ॥ दे. डुंबो
श्वपचः (१४०, ८). — §११९.

डोहळा. डोहाळा ॥ सिं. दोळ ॥ प्रा.
दोहळ- ॥ सं. दोहद- — §७९११८.
डोळा । गु. डोळो ॥ पं. दोल-'हालणें'.
— §७८, ११९, १४५.

डोळी डूली ॥ सिं. पं. हिं. डोली. का.
डुल(लि). ॥ दे. डोला शिविका; आ. दो-
लनवाचकस्तु दोलाशब्दभवः (१४०,
९) ॥ सं. दोला. — §११९,

ढका, भका पु. भका, नशिवाचा फेरा' ॥
गु. ढक् भक-, सिं. भिको, पं. भका,
का दक हिं ढका भका. वं. ढक,
ओ. भका. — §९४, ११९.

ढांकणें, झांकणें; ढांकण, झांकण ॥ गु.
ढांकवुं. सिं. ढकणू, पं. ढकणा, हिं.
ढकना ढांकना, वं. ढकिते 'झांकणें' ॥
प्रा. ढकइ; दे. ढकणी पिधानिका
(१४१, १२) — §९४, ११०

ढांधुलणें ढुंडालणें काळजीपूर्वक शोषणें'
॥ गु. हिं. ढढ-, सिं. ढूढ्-, पं.
ढुढ्- ढुड्- ॥ दे. ढळइ भ्रमति. ढढो-
ळइ गवेषयति (१४२, २). — §११९.

ढाळा पुं. 'फांदी' — पहा डाहळा.
ढिला वि. । गु. ढीलुं, सिं. ढिलो
ढिरो, पं. ढिला हिं ढीला वं. ओ.
ढिल, सिं. इहिल लिहिल लील;
का. ढील डल् 'मऊपणा' ॥ प्रा.
ढिल्ल; ता. प. दे. ढेल्लो निर्भनः (१४२,
११). — §११९

ढुसणें 'डोकें खालीं करून घुसण' ॥ पं.

धूसणा, हिं. धसना, सिं. धूसु 'जोराने
धुसणें' ॥ प्रा. दुसइ (भ्रमति).—
§११९.

ढेंक स्त्री. 'गर्जना' ॥ सिं. धिकणु
'गरजणें' ॥ दे. ढिक्रइ वृषभो गर्जति
(१४२,७).— §११९.

डेका पुं. 'तेलाच्या घाण्याच्या लाटेवर
आडवा असलेला आखूड लाकडाचा
तुकडा'; डेकी स्त्री. 'डंख' ॥ दे. डेंका
हर्षः कूपतुला चेति द्वयार्था (१४३,
३).— §११९.

डेकूण, ढेंकूण ॥ दे. ढंकुणो तथा ढेंकुणो
मत्कुणः (१४१,१२).— §७७, ११९.

ढेर स्त्री. 'मोठें पोट' ॥ पं. ढेर, का.
देर, 'ढीग' ॥ दे. डहरी अलिञ्जरम्
(१३८, १६).— §११२.

णेर 'दख्खनमधील गांवांच्या नांवांत
(अमळनेर, आमनेर, अटनेर, वडनेरा,
धनेरा, जामनेर, कोन्नेर, पारनेर,
पिंपळनेर, संगमनेर, शिवनेर) आणि
राजस्थानमधील नांवांत (वहानेर,
विकानेर, भातनेर, वुनेर, रानेर, संग-
नेर, संखनेरा, सुसनेर) येत; मराठी
प्रांतांत अपवाद अगदीं थोडे आहेत:—
सिन्नर नाशिकजवळचे, जुन्नर हें अली-
कडील रूप असावें, ही गोष्ट एफ्.
डब्ल्यू. टॉमस यांनीं जी माहिती मेहेर-
वानीनें पाठविली तिच्यावरून दिसते.
निकोलस मनुच्ची (अर्विहन्चे भाषां-
तर, सूची पहा) याच्या Storia do
Mogor यांत जुनेर हें रूप चौदादा
येतें, त्याचप्रमाणें फॉर्स्टर यांच्या
English Factories in India

(१९०६, पृ० ३१५, यामध्ये) १६२१
सालांत जात्रेर असेहि नांव आढळते
आणि ह्याच संग्रहांत १६३६ सालांत
(पृ. २८१) जुनेर असं नांव आढळते.
त्याचप्रमाणें मराठी प्रांतांत णेर, नेरी
आणि नेरें हीं नांवां पुष्कळदा सांपड-
तात. गुजराथेंत चांपानेरसारखें रूप
कमी प्रमाणांत सांपडतें; ता. प. गिर-
नार, नर, नरा; बंगालमध्ये मोहनर
आणि मोहनेर, दिनगर आणि
दिनपर यांच्या जोडीनें दिनरा अशीं
रूपें सांपडतात, आणखी राजस्थान-
मध्ये विजनौर, बिजनौर अशींहि रूपें
आढळतात ॥ सिंह. नुवरु 'शहर' ॥
प्रा. णअरा ॥ सं. नगर.— §६२.
तटतट क्रि. वि. 'आवाज करीत, फुटत',
तटतटणें 'आवाज करीत फुटणें, फु-
टेंतो ताणलेलें असणें' ॥ गु. तडतड,
पं. तरत्राट, हिं तरना 'फुटणें', गु.
तडकवुं, पं. तरतरावणा, हिं. तरकना
'तडकणें,' का. त्रट् 'विजेचा कडक-
डाट' ॥ सं. त्रटत् क्रि. वि.— ह्या
शब्दाहून पं. तरना 'ओढलेलें किंवा
ताणलेलें असणें', लमा. तृद्—'ओढणें',
हे शब्द भिन्न आहेत. ता. प. प्रा.
तड्—, सं. तन्—च्या जागीं— §१४६,
१६३.

तंटा ॥ गु. टंटो, तंटो, सिं. टंट, पं.
टंट, हिं. टंट, तंट ॥ ता. प. दे.
तंटं पृष्टम् (१५७, ४)?— §११९.
तड स्त्री. 'किनारा, परतीर' ॥ गु. प.
हिं तट पुं. वं. तर ॥ प्रा. तड— ॥
सं. तट—, तटी.— §१२१.

तडफड स्त्री. 'धडपड', तडफडणें 'जो-
रानें हालचाल करणें' ॥ सिं. तरफणु,
बं. तरपाइते, गु. पं हिं. तरफः- ॥
अप. तडफडइ उत्ताम्यति, आकुली-
भवति, चपलायते).— §१४६

तण नपुं. 'गवत' ॥ गु. तणखळुं 'वाळ-
लेले गवत', पं. तिण, हिं. तिनका,
सिंह. तण ॥ प्रा. तण- , तिण- ॥ सं.
तृण- .— §३०, ३१, १२१, १३४.

तणारा 'भाताचा पेंढा, गवताची गंज'
॥ सं. तृण-+आकर- .— §५२, ६१.
तत्ता वि. 'अधम, पाजी', तत्तामाल पुं.
'मगज, सार, उत्तम भाग' ॥ पं. तत्त,
हिं. तत् 'तत्त्व' ॥ अप. तत्तु- ॥ सं.
तत्त्व- .— §१२१, १२९.

तन स्त्री नपु. तनु स्त्री. 'शरीर' ॥ गु.
तन, पं. तण, गु. सिं. हिं. बं. तनु,
सिंह. तुनु ॥ प्रा. तणु- ॥ सं. तनु-
स्त्री — §३९, १२१.

तंत. तांत स्त्री. तंतू पुं. 'दोरा, वाद्याची
तांत' ॥ गु. तंत तंतु, सिं. तंदु, पं.
तंद, हिं तंत तांत तंतु, सिंह. तत
ततु ॥ ता प. दे ततुक्खोडी वायक-
तन्त्रोपकरणम् (१५९, ९) ॥ सं. तन्तु-
— §३९, ५८, १२१.

तर, तन्हीं तरीं तर' ॥ सं. तर्हि.—
§३८, ३९, ७०, १२१ १४३
तरणें ॥ गु. सिंह. पं. का. हिं तर- ॥
प्रा. तर- ॥ सं. तृ .— §४६, १२१,
२५२

तरणा ॥ गु. तरुण, पं. तर्न, हिं. तरुन्,
लमा. तेर्नो, सिंह. तरुणु ॥ प्रा. सं.
तरुण- .— §४६, ५०, १२१, १३४.

तरवड, तरोड 'एक झाड' ॥ हिं. तरवर ॥
दे. तरवट्टो प्रपुनाटः, तडवडा आउलि-
वृक्षः (१५८, ११).— §४६.

तरस, तरंस पुं. नपुं. ॥ गु. तरस,
पश्चि० पं. तर्ख, सिंह. तरस ॥ प्रा.
तरच्छ- ॥ सं. तरक्ष- .— §४६,
६९, १०४, १२१

तरसगांड्या पुं. 'भित्रा', तरास पुं.
'त्रास' ॥ सिं. तरसु, हिं. तरस, पं.
तराह तरास, सिंह. तेंती 'भीति',
पश्चि पं. तर्स, कीव; लमा त्रश्-
'भिणें' ॥ अप. प्रयो. तरासइ, प्रा.
तसइ ॥ सं. त्रस्- .— §१६२.

तरळणें, तराळणें 'भटक्या मारणें' ॥
प्रा. तरळ- ॥ सं. तरळ- .— §१२१,
१४५.

तंव 'तोपर्यंत' ॥ सिं. तों 'तेव्हांपासून',
तोंयां- 'होईपर्यंत'; का. तां किंवा
ताज् 'पर्यंत कोर्ण कडून तरी'; गु. ताव,
हिं. तौं, तौं 'अशा तन्हेनें, तर मग'
॥ अप. तांव, ताउं ॥ सं. तावत् —
§१०१, १९८.

तव तंव तवा स्त्री. 'घेरी' ॥ हिं. तं-
वाला; लमा. तम् 'आंधळा' ॥ प्रा.
तमो, तमं ॥ सं. तमस्- , ताम्यति-
— §१२१ १५२.

तवा 'तळण्याचा, भाजण्याचा' ॥ गु.
तवो, पं. हिं. तवा. का. ताओ; ता.
प. सिंह. तव तपश्चर्या' ॥ प्रा. तवओ;
ता. प. दे. तमो शोकः (१५७, ६),
तमणं चुल्ली (१५७, ११) ॥ सं. ताप-
क- .— §४६, १२१, १३७.

तहान, तान्ह स्त्री. ॥ सिंह. तण, पं. तांघ

‘तृष्णा’ ॥ प्रा. तण्हा ॥ सं तृष्णा.—
 दुसन्त्या भाषांत का. त्रेश्ना या-
 सारखे तत्सम तरी किंवा सं. तृषा या-
 वरून वनलेलीं रूपं तरी सांपडतात;
 उदा.सिं.टिह्, पं.तिहा, हिं तिस, का.
 त्रेश्, लमा त्रुश्; किंवा सं. तर्ष-चीं
 रूपं सांपडतात; उदा. गु.तरस, सिं.
 तिरस, हिं. तिरखा.— §३०, ३१,
 ५२, १२१, १३६.
 तळ पुं. ‘खालची बाजू, जमीन’ ॥ गु.
 सिं. तळ, सिं. तरु, पं. हिं वं. तळ,
 सिंह तळ, का. तळ् लि), लमा. तेले
 ‘खालीं, आंत’ ॥ सं. तळ—.— §१२१.
 तळणें ॥ गु. तळवुं, सिं. तरणु, पं. त-
 लणा, हिं. तलना ॥ ता.प.दे. तलिमो
 आष्टुः (१६४, ११).— §४६.
 तळणें ‘प्रकाशणें; परजलेले असणें’ ॥
 पं. तप्पणा तरप्पणा, हिं. तरपना
 ‘उडी मारणें’ ॥ ता. प. म. ताडणें.—
 §१४६.
 तळाव पुं, तळें नपुं. ॥ गु ॥ तळाव, सिं.
 पं.तलाउ, हिं तलाओ तलाव तराव,
 सिंह. तळा ॥ प्रा. तळाअ— ॥ सं.
 तडाग— नपुं— §४६, ५५, १२१,
 १४६.
 ताक नपुं. ॥ गु. ताक, सिंह. तक् ॥ प्रा.
 तक्— ॥ सं. तक्—.— §९३, १२१.
 ताट, ताटी स्त्री. ‘कुंपण’ ॥ गु. ताटी,
 सिं. ट्टी, पं. ट्टी, हिं. ट्टा तट्टा
 ट्टी ॥ दे. तट्टी वृत्तिः (१५७, ५).
 — §४८, ११९.
 ताठ ॥ सिं. टाटु, हिं. वं. टाट ॥ सं.
 तृष्ट—.— §३०, ११०, ११९

ताड, ताल पुं. ‘एक झाड’ ॥ गु. पं.
 हिं. वं. तार, सिं. तारी, ओ. ताळ,
 हिं. वं. ताल, सिंह. तळ् ॥ सं. ताल—
 — §१२१.
 ताडणें ॥ गु. ताड्—, पं. हिं. वं. तार—,
 सिंह. तळ्— ॥ प्रा. सं. ताड्—.— §७६,
 १११, १२१, १४६.
 ताण, ताणणें ॥ गु. तान ताणवुं, सिं.
 ताणणु टाणणु, पं. ताण त(ता)णना,
 हिं. तान टन् तानना, ओ. टनिबा ॥
 प्रा. ताण— ॥ स. तान—.— §१२१,
 १३४.
 तांत स्त्री. ‘दोरा’. पहा तंत.
 तातवणें तातांवणें ‘दमून जाणें, त्रासणें’
 ॥ सिंह. तंत ‘श्रम’; सिं. तति ‘उष्मा’;
 गु. तातुं. पं. तत्ता, हिं. तात, वं. ताता,
 का. तोत्, लमा. ततो ‘उष्ण’ ॥ प्रा.
 तत्— ॥ सं. तत्—.— §४७, १२१.
 ताप पुं. ‘ज्वर’, तापणें ‘गरम होणें,
 प्रकाशित होणें’, तपणें ‘प्रकाशित होणें,
 त्रासणें’ ॥ गु. पं. हिं वं. ताप, सिं. तपु
 स्त्री., का. तप् ‘ज्वर’, ताप् ‘ऊन्ह’,
 लमा. थब् (तब्) ‘कढत’, गु. तप्—
 ‘जाळणें’, ताप्—‘उष्ण होणें’, सिं. तप्—,
 पं. ताप्— टाप्—, पश्चि. पं. तप्—, हिं.
 तप्—, वं. ताप्— ॥ सं. ताप—, तप्यते
 .— §४७, ४८, १२१, २३०.
 तापा पुं. ‘तराफा’, ॥ गु. तापो ताफा,
 हिं. टापा ॥ प्राकृत अनेकव. ग्रीक
 Trappaga (Peri. of the
 Erythr. Sea) — §१२१, १२५.
 तांब स्त्री ‘गंज, तांबरा’, तांबें ॥ गु.
 तंबु, सिं. टामो, पं. तांबा, ताम्ब्रा,

- का. त्राम, हिं. ताम ताबा, व. ताळू स्त्री. 'तोंडाची टाळू' ॥ सिं. तारुं, तामा, सिंह. तंब 'तांबें' ॥ प्रा. तम्- पं. हिं. वं. तालू ॥ सं. तालु -.— §४६, १२१, १४५.
- ॥ सं. ताम्र-.— §१२१, १२७.
- तारा पुं. 'चांदणी' ॥ गु. तारो, हिं. तारु, पं. हिं. वं. तारा, का. तारु, सिंह. तरु तुरु ॥ प्रा. सं. तारा.— §१२१, १४३.
- ताल पुं. '(सांडलेल्या द्रव पदार्थाचे) थारोळें' ॥ पं. हिं. ताल 'तळें' ॥ दे. तळं पत्वलम् (१६४, ७) ॥ सं. तल्ल- (वामनाच्या मतानें हा ग्राम्य शब्द आहे, पहा रेन्जो Rhet. Sanskr. पृ. १४१),— तल्ल आणि तडाग यांचे परस्परसंबंध म. ताड आणि सं. ताल ह्यांच्या उलट आहेत; जु. म. तळा, ताड.
- ताव पुं. 'धातूंना तापवून लाल करणें', तावणें 'तापविणें' ॥ गु. हिं. ताव, सिं. ताउ, पं. ता, ताउ, गु. तावुं, सिं. ताइणु, पं. ताउणा, हिं. तावना, वं. तावाइते, का. तावुन् तोआरुन्, लमा. थव्- (तव्-) शिजविणें' ॥ प्रा. ताव- ॥ सं. ताप-, तापयति.— §४६, १२१, १५२, २३०.
- तासणें ॥ गु. ताछवुं, सिं. तछणुं, पं. तच्छणा, पश्चि. पं. तछण, का. तछुन्, लमा. तख ॥ प्रा. तच्छइ ॥ सं. तक्ष्णोति.— §४७, १०४, १२१.
- ताळीस (समासांत) 'चाळीस' ॥ गु. लिं. पं. हिं. वं.— तालिस, का. -तोजिह् ॥ प्रा. चत्तालिसं ॥ सं. चत्वा- रिंशत्.— §२२३.
- ति- (समासांत) 'तीन' ॥ गु. पं. हिं. सिं. ति-, सिं. टि-, का. त्रे- ते- ॥ प्रा. पा. ति- ॥ सं. त्रि -.— §१२१, २१५.
- तिडें नपुं. 'ढुंगण' ॥ दे. (पाइयलच्छी) तिय- ॥ सं. त्रिक-.— §६३, १२१.
- तितका, तितला वि. 'तितका' ॥ सिं. तेतिरु, हिं. तितना, का. त्यूत्(तु) ॥ प्रा. तेत्तिअ-, तेत्तुल-.— §२०६.
- तीतर पुं. 'एक पक्षी' ॥ गु. हिं. तीतर, सिं. तितिरु, पं. वं. तित्तर; ता. प. सिंह. तित् 'ठिपका', तित्मुवा 'ठिपक्यांचा काळवीट', ॥ प्रा. सं. तित्तिर-.— §४२, ४४, १२१, १४३.
- तिरका वि. तिरसा वि. 'तिरळा (डोळा)' ॥ गु. तिरच्छुं तिरकस, पं. हिं. तिर्छा 'तिरवा'; सिं. तिर्कु 'प्रकाशाचें परावर्तन', सिंह. तिरिसना 'जनावर' (ता. प. सं. तिर्यग्योनि-) ॥ प्रा. ति- रिच्छ- ॥ सं. तिर्यक्-; तिर्यगीक्ष- किंवा × तिर्यगाक्षि- ?.— §१४३.
- तिवण स्त्री. 'तीन पाकळ्या असलेलें पान' ॥ सिं. टिपाणु 'त्रिदळें असलेलें एक झाड' ॥ सं. त्रिपर्ण-.— §४४, १५२.
- तिसरा वि. ॥ हिं. तिसरा, पं. तिसरात्- स्त्री. 'तिन्हार्इत; तिसरी खेप,' सिं. टिहर 'तृतीयांश' — §२२६.
- तिसळ पुं. स्त्री. 'एक कांटेरी झाड' ॥ लमा. त्रुशुल् 'क्रॉस' ॥ सं. त्रिशूल-? — १४५, १५६.

तीख 'तिखट' ॥ गु. तीखूं, पं. तिकखा.
हिं तीखा; सिंह. तिक् 'सूर्याचे जळ-
जळीत किरण,' तियुण 'तिखट',
लमा. तिकनो 'लहान' ? ॥ प्रा. तिकख
—, पा. तिखिण— ॥ सं. तीक्ष्ण—
§९६, १२१

तीज स्त्री. 'तृतीया' ॥ गु. सिं. पं. हिं.
तीज; गु. तीजो, सिं. टीजो, पं. तीजा
'तिसरा'; ता. प. म. अखितीज ॥ प्रा.
तिइज्ज—; अप. तइज्जी ॥ सं. तृतीया.
— §३०, ६३, १०६, २१५, २२६.

तीन ॥ गु. त्रण तण त्रिण तीन,
तिंन तिन्न, हिं. तीन मै. तीन (नि),
सिं. ट्रे ट्रे, बं. तिन तीन. ओ. तिनि,
सिंह तुन् तुण, लमा. त्रिन्; उलट
पक्षीं सिं. टी, का. त्रिह त्रेह ॥ प्रा.
तिणिण ॥ सं. त्रीणि. — §२९, १२१,
२१५.

तीर ॥ गु. हिं. बं. तीर, सिं. तीर सिंह.
तेर; पं. तिर स्त्री. 'नदीचा उतर' ॥
प्रा. सं. तीर— — §१२१, १४३.

तीस ॥ गु. हिं. मै. तीस, सिं. टीह, पं.
तीह. बं. तीह, का. त्रह्. सिंह. तिउ,
तिह ॥ प्रा. तीस तीसा ॥ सं. त्रिशत्—
— §२२३.

तीळ ॥ गु. पं. हिं. बं. तिल, सिं. तिरु,
सिंह. तल ॥ सं. तिल— — §४१,
१२१, १४५.

तुटणें ॥ गु. तुट्—, सिं. टुट्—, पं. टुट्—,
हिं. टुट्— टुट्— ॥ प्रा. तुट्टइ ॥ सं.
त्रुटघाति. — §७६, ८०, १०९, १११,
१२१, २३०.

तुंद 'भेद असलेला' ॥ पं. हिं. बं. तुंद;

ता. प. पं. तुन्नी 'वेंवी' ॥ दे. तुन्दं
उदरम् (१६२, ७) ॥ सं. तुन्द—
— §८०.

तंबडी 'भोपळ्याचें भिक्षापात्र' ॥ तुंबडी,
गु. तुंबी, सिं. तुई, पं. तूंवर तोमरी,
तोरी हिं. तोमरा तुंबरा 'भोपळा' ॥
दे. तुम्बी अलाबू (१६२, ८) ॥ सं. तुम्ब—
— §१२१, १२७.

तुरुत क्रि. वि. 'ताबडतोब' ॥ गु. हिं.
तुरत, सिं. तुर्तु, पं. हिं. तुर्त; सिंह.
तुरु 'पक्षी' ? ॥ प्रा. तुरिअ— ॥ सं.
त्वरितम्. — §१३०.

तुशी 'पिवळट, तांबूस रंगाचें (वस्त्र)' ॥
दे. तुच्छमवशुष्कम् (१६२, ९) —
§१०३.

तुसार पुं. 'पावसाची बुरबुर' ॥ पं.
तुकार, हिं. तुमार 'थंडी'; सिंह. तुसर
'दंव, धुकें' ॥ प्रा. तुसार ॥ सं. तुषार—
— §४४, १२१, १५६.

तुळ स्त्री. 'तराजू' ॥ तुळई स्त्री. 'आडवें
लाकूड, एक तऱ्हेचा तराजू', तुळणें
'वजन करणें' ॥ सिं. तुलु, पुं. 'तूळ
(नक्षत्र)', तोरो 'वजन', तोरणु आणि
तलणु 'वजन करणें'; पं. तुलाई 'वजन
करणें'; पं. हिं. तुलना, का. तुलुन्
'वर उचलणें, अंगावर घेणें'; सिंह.
तलन् 'तुळई' ॥ सं. तुला, तुलयाति
— §४४, १११, १४५.

तुळस, तुलशी ॥ गु. सिं. पं. हिं. बं.
तुलसी, हिं. तला ॥ दे. तुलसी
सुरसलता (१६२, ८) ॥ सं. तुलसी—
§४४, १४५.

तूं, तुझा; तुम्ही ॥ गु. तुं तमे, सिं.

तूं ताउइ, हिं. पं. तूं तुसीन, हिं.
तूं तुम्, वं तूं. तुमि, लमा. तु,
तुमेन्, सिंह तो, तोपि, का. चह तोह्-
(हि) ॥ प्रा. तुमं, तुज्झं, तुम्हे ॥ सं.
त्वम्, तुभ्यम्. — §३९, ५४, ६४,
७०, १०७, २०८, २१०.

तूप ॥ गु. तूप ॥ दे तुप्पो...म्रक्षितः
स्निग्धः कुतुपश्चेति (१६५, १). —
§२८४.

तूर 'कोष्ठ्याची दांडी' ॥ प. धं. तुर,
सिं. तुरि ॥ सं. तुरी— §३९, ४१.
तूस नपुं. पुं. 'भात गहूं यांचा कोंडा' ॥
पं. तोह तुहा, सिं. तहु, का. तोह्,
हिं. तस, सिं. तोहो ॥ सं. तुष—
§१५६.

तें शब्द.अ 'ला'. — §२९९.
तेर, 'गांवाचें नांव' ॥ सं. तगर— §६२.
तेरा '१३' ॥ गु. ओ. तेर; सिं. तेरहं,
प. तेरां, हिं. तेरह, वं. तेरो, सिंह.
तेळेस का. त्रुवह ॥ प्रा. तेरस, तेरह
॥ सं. त्रयोदशी. — §११८, १४३,
२२१.

तेल ॥ गु. पं. हिं. वं. आर्मे. लमा. तेल,
सिंह तेलु, का. तील्, सिंह तेल ॥
प्रा. तेल्ल—, तेल— ॥ सं. तैल—
§२९ ७७, १२१.

तेवणें 'प्रकाशणें, जळणें' ॥ सिंह. तेद
'प्रकाश' ॥ प्रा. तेअ—, तेअवइ (प्रदी-
प्यते) ॥ सं. तेजस्— §५५, ६३,
१२१.

तेवणें 'विरघळणें, पाघळणें' ॥ पं. टेमणा
'भिजणें', सिंह. तेम्— 'ओलें करणें',
लमा. तिंदो 'ओला' ॥ ता. प. दे.

तिमिणं आर्द्रदाह (१६१, ४) ॥ ता.
प. सं. तिमित— §१५२.
तैं 'तेव्हां' ॥ गु. तव, सिं. त 'तेव्हां',
लमा. ते 'जेव्हां' ॥ प्रा. तइअ ॥ सं.
तदा— (का. लमा. त 'आणि'=सं तथा)
— §५६.

तैसा, तसा ॥ गु. तसुं; पं. हिं. तैसा;
ता. प. लमा. असो ॥ प्रा. तादिस—,
अप. तइस— ॥ सं. तादश— §३०,
३१, ५७, ५८, १४३, १५६,
तोटा ॥ गु. सिं. टोटो, गु. तोटो; पं.
टोटा, हिं. टोटा, वं. टोटा, वि. ॥
अप. टुटुड ॥ सं. त्रुटित— §८०,
११९.

तोंड ॥ गु. वं. टुंड, सिंह. तुड 'जना-
वराचें तोंड', तोल 'ओठ' ॥ प्रा.
तोण्ड—; दे. तुंडं आस्यम् (१६२, ७)
॥ सं. तुण्ड— §६८, ८०, १२१.

तोडणें ॥ गु. सिं. पं. हिं. वं. तोर—
॥ प्रा. तोडइ ॥ सं. त्रोटयति—
§७६, ८०, १०९, १११, २३०

तोडी 'एका रागाचें नांव' ॥ गु. सिं. हिं.
तोी ॥ सं. त्रोटकी— §८०, १०९,
१११.

तोंदेल 'लठु' ॥ हिं. तोंदाइल तोंदील ॥
प्रा. तुन्दिल्ल— ॥ सं. तुन्दिल—
§८०.

तोल पुं. 'तोलण्याची क्रिया, तोलण्यांत
आलेलें' ॥ सिं. तोरो तोर, गु. पं. हिं.
तोल; सिं. तोर, का. तोल्— 'वजन
करणें'; सिंह. तुल् सारखा' ॥ प्रा.
तुल्ल— ॥ सं. तुल्य— §७८, १४८.
थकणें, थाकणें 'दमणें, गोंधळणें' ॥ गु.

बं. थाक्- , सिं. का. हिं. थक्- , पं.
थक्क्- ॥ प्रा. थक्कइ 'थांबणें'.—
§४८.११०.१२२.
थंड ॥ गु. टहुं थंडुं, पं. ठंडा ठंडा, हिं.
ठंडा.— §११९
थना पुं. थान नपुं. 'स्तन' ॥ गु. थान,
सिं. थणु, पं. थण, का. तन. हिं. बं.
ओ. थन, सिंह. तन ॥ प्रा. थण - ॥
सं. स्तन .— §१२२.
थरार क्रि. वि. 'कांपत'; थरकणें, थर-
थरणें 'कांपणें' ॥ गु. थरकवु, थरथरवु,
सिं. ठरकणु, थरथिलु 'गोंधळ अ-
व्यवस्था,' प. ठरकणा थरथराउणा,
हिं. थरथरना थलथलना, बं. थुरथु-
रिते, थरथर 'धक्का' ॥ प्रा. थरथरइ;
दे. थरथरिअं 'कम्पितम्' (१६६,
१३) ॥ सं. थरथरायते.— §१२२,
१५८.
थरु पुं. 'मूठ' ॥ पं. थरी; ॥ दे. थरु
त्सरुः (१६५, १०) ॥ सं. त्सरु- .—
§४६, १२२ ता प. म. सरु.
थवा गर्दी, समाज' ॥ प्रा. थवअ- ॥
सं. स्तवक- .— §४६, १२२, १५२.
थळ नपुं. 'वसाहत, स्थान' ॥ गु. ओ.
थळ, बं. हिं. थळ पं. थळ; सिं. थरु
'वाळवट' ॥ प्रा. थळ- ॥ सं. स्थळ-
— §१२२, १४५.
था स्त्री. 'तळ, पाया' ॥ सिं. थाहु, पं.
।ह थाह, बं. था ॥ प्रा. थाह-; दे.
ठाणं स्थानम्; उंइम् गम्भीरजलम्;
पृथु विस्तीर्णः तत्र त्रयेऽपि थाहश-
ब्दः; याहो दीर्घ इत्यन्ये (१६८ ५);
ता. प. थहा-निलयः (१६५, १०);

आणि पहा पिशल्. §८८ । सं. स्थाव
— (ल्युडर्स Bruchstücke,
fragm. १ वरची बाजू. ओळ ३ :
स्थाघं लभते 'बस बसवितो'; स्थानं
अशी शुद्धि करणाची जरूरी नाही;
ता प स्ताघो गाभः, हेम उणादि.
१०९).— §४१.६१, १२२, १६१,
१६९
थांग पुं. नकी जागा, ठाव' ॥ गु. थाग;
हिं थांग ॥ दे. थग्घो गाभः (१६५,
१०१).— §१२२, १६९. ता.प. मागील
शब्द.
थापण 'स्थापना करणें' ॥ गु. सिं. पं.
हिं थाप- ॥ अप. थपि (स्थाप्य) ॥
सं. स्थापयति.— §१२२.
थांबणें, थामणें ॥ हिं थामना, वं थामन्
'शांत करणें': सिंह. तवनवा
'ठेवणें'; सिं थंभणु पं. थम्भणा
'आभार देणें' ॥ स्तम्भते, स्तम्भयत
.— §७०, १२२, १२७ १६९ २३०.
थार पुं. 'स्थान, आश्रय स्थैर्य'. थारणें,
'राहणें', थावरणें 'थांबणें उभें राहणें
पूर्ववत् करणें थांबावणें' ॥ गु. हिं.
थावर ठारा, सिंह तवुर 'कायम'; सिं.
थार 'शांत'; पं. ठौर 'वसतिस्थान';
गु. पं. ठार- 'घट्ट होणें, गोठणें'; सिं.
ठर- 'गारठणें, शांत होणें'; हिं. ठार
'निश्चय गोठणें'; ओ. सेठारे 'तेथें' ॥
प्रा. थावर-; दे थारो घनः (१६६,
१३) ॥ सं. स्थावर- .— §६१, ११०,
१२२.
थाळा 'धातूचें मोटें ताट्ट' ॥ गु. थाळो,
सिं. थालु थाल्ह, पं हिं. थाल, सिंह.

तलि ॥ प्रा. थाल-॥ सं. स्थाल-—

§४६, १२२, १४५.

धीर 'शांत, गंभीर' ॥ गु. पं. हिं. थिर, सिं. थिरु, सिंह. तर' तिर; हिं. थिर 'कठीण' ॥ प्रा. थिर-॥ सं. स्थिर-.

— §१२२.

थे श.अ 'ला'.— §१९९.

थेब्र, थेम ॥ गु. उथेवो; सिंह. तेम् 'आर्द्रता' ॥ ता. प. दे. थेवो विन्दुः (१६७.९); प्रा. थिप्पइ. ॥ सं. स्तिम्यति — §८४, प्रा १२२.

थेर 'खप्पड' ॥ सिं. थेरु थेरु 'उंच बोकड', सिंह. तेर 'भिक्षुक' ॥ दे. थेरो ब्रह्मा (१६७, १०) ॥ प्रा. थेर-॥ सं. स्थाविर — §५८, १२२.

थोंट नपं. 'बुंधा' । सिं. ठूठु, हिं. ठूठ, ओ. थोंट — §११९, १२२.

थोडा ॥ गु. थोडुं, सिं. थोरो, पं. हिं. थोरा; ता. प. सिंह. टिक 'थोडा, लहान' ? ॥ प्रा. थोअ- ॥ सं. स्तोक — §६४, १२२.

थोर ॥ गु. थोर, लमा. थुलो; सिं. थोल्ही, पं. थोल्ह स्त्री. 'स्थूलपणा' ॥ प्रा. थोर- ॥ सं. स्थूर- स्थूल-— §८०, १२२, १४०

दंड. दांड पुं. 'सोटा' ॥ गु. दंड, दांडो; सिं. डंड; पं. दन्ना, डन्न 'शिक्षा'; हिं. दण्ड, दांड, दन्ना; का. दन् 'मूठ', दोन 'मुसळ'; लमा. रन्; सिंह. दड 'शिक्षा, दंड' ॥ प्रा. सं. दण्ड-— §१११, १२३.

दंत, दांत 'दांत, हस्तिदंत' ॥ गु. हिं. दंत दांत, सिं. डंदु, पं. डंद दंद, का.

लमा. दंद, सिंह. दत ॥ प्रा. सं. दन्त-.

— §१२३, १३५.

दंद नपुं. 'भांडण' ॥ प्रा. दंदा- ॥ सं. दंद. — §१३०, १३५.

दबडा पुं. 'कातड्याचा बुधला'.— पहा डब्बा, डव.

दंब, दंभा 'ढोंगी, ढोंग'.— पहा डंब, डंभी.

दखडा, दरोडा ॥ गु. दरोडो ॥ दे. दड- वडो धाटी (१६९, १७).— §७८, १७०.

दंब ॥ दे. दयं जलम् (१६९, १).— §१२३.

दवडणें, दौडणें ॥ सिं. दौर-, प. हिं. दौर-, का. दोर्- ॥ सं. द्रवति.— §५७, ७८, १२३.

दस, दहा ॥ गु. हिं. मै. बं. ओ. दस, सिं. डह डह, पं. दस् दह, का. दह (ता.प. ग्रिअर्सन्, Pis' Lang., पृ. ३७), लमा. देश्, आर्मै. लमा. लस्, सिंह. दस दह ॥ प्रा. दस-, दह ॥ सं. दशन्-— §३९, १५६, १६० २२०.

दसरा ॥ गु. दसरा दसेरा, का. दशे- हार, हिं. दसहरा ॥ सं. दशहरा स्त्री. — §५२, २२०.

दहीं नपुं. ॥ गु. दहीं, पं. दहीं स्त्री; हिं. दही, बं. दई, सिंह. दी ॥ प्रा. दहि- ॥ सं. दधि-— §४६, १२३, १५९.

दळ नपुं. 'सैन्य; पान' गु.ओ. दळ, सिं. दलु, प. का. डल् दल्, सिंह. दल ॥ सं. दल-— §१२३, १४५.

दळणें ॥ गु. हिं. दळ- ॥ सं. दलन-— §१२३, १४५.

दळवइ दळवो 'सेनापति' ॥ सं. दल-
पति-— §१६२.

दाखविणें ॥ गु. दाखवुं; सिंह दकिनवा
'पाहणें' ॥ प्रा. दक्खइ; पा. दक्खति ।
ता. प. सं तृती.भूत अडाक्षीत्, धा
दृश्-—§३०.१२३.

दाट ॥ गु.दाट; सिं. डाटो, पं डट्टा 'लठु';
का. द्रोत् (टु) 'दांडगा', द्रोत् (टु)
'कठीण झालेला' ॥ दे संदट्टय संलम;
क-प्रत्ययाभावे संदट्टमित्यपि. संदट्टं
संघट्ट इत्यन्ये (२८०,२).—§१०९,
११९.

दाढ स्त्री. ॥ गु. दाढ, सिं. डाढ्हि, पं
डाहर्, डार्ह, वं. डार, सिंह. दळ ॥
प्रा. दाढा, पा. दाठा ॥ सं. दप्पा.—
§७६, ११२, ११९.

दाढा वि. 'धाडशी, बलवान्' ॥ प. दडढा,
वं. दड, का. दोर(रु), सिंह. दळ
'लठु', दॅडि 'कठीण' ॥ प्रा. दडु- ॥
सं. दड-— §३०, ३१, १११.

दाढी ॥ गु. दाढी, सिं. पं. डारही, हिं.
डन्ही का. डोर् सिं. डॅलि ॥ सं. दष्ट्रिका
— दाढिका.— §११०, ११९.

दाणिं 'आतां' ॥ सिंह. दॅन् ॥ प्रा. दाणि,
॥ सं. इदानीम्.— §१३४. १७४.

दाद स्त्री 'त्वग्रोग', दादर नपुं. 'एक
त्वग्रोग' ॥ गु. दादर, सिं. डडरु, पं.
दद डधर, वं. दद्रु, सिंह. दद ॥ सं.
दद्रु स्त्री — §११९, १२३.

दावणें ॥ गु. हिं. वं. ओ. दाव-, सिं.
का. दव, प. दव्व 'दाव', लमा.
दव 'ठोसा'— §१२७.

दाभ पुं. 'दर्भ' ॥ गु. डाभ दाभ, सिं.

दभु, पं. दब्भ, हिं. दाभ, का. दर्ब् ॥
प्रा. दब्भ- ॥ सं. दर्भ — §१७८.

दार नपुं. ॥ सिं. दरु, का. दर् दार्,
सिंह. दोर, लमां. वुदर् ॥ प्रा. दार-
॥ सं. द्वार-— §१३०.

दाव 'अरण्य, वणवा लागलेलें अरण्य' ॥
गु. हिं. दाव, वं. दाव, सिंह. दव ॥
पा. सं दाव-— §१५२.

दावण स्त्री 'अनेक दावीं ज्यांत आहेत
असा दार' ॥ गु. दामणी सिं. डावणु,
पं. दउं दाउं डाउं, हिं. दामन
दावन ॥ सं. दावनी — §३९, ४६,
१५०.

दास 'गुलाम' ॥ गु. पं का हिं दस,
सिं. दासु सिंह दस ग्रीक लमा. दस
'वल्गेरियन' ॥ प्रा. सं. दास- —
§१२३, १५६.

दाहणें, दहाणें जाळणें (सकर्म). जळणें
(अकर्म) ॥ गु. सिं. पं. दह-, हिं.
दाह-, डाह-, ओ. दाह-; का. दझ
(अकर्म.) भू. धा. दोद्(दु) = सं.
दग्ध-; सिंह. दहन् 'अग्नि'; गायगरनीं
सिंह दव- 'जाळणें' हा वेगळा मानला
आहे ॥ प्रा. डह- दह- ॥ सं. दहति-
— §४९, ५२, ५४, १२३.

दिवा ॥ गु. दिवो सिं. दीअथु, पं.
दीआ हिं. दिया दिवा सिंह. दिवु ॥
प्रा. दीव- ॥ सं. दीप-— §६१,
१२३ १५२, १७२.

दिसणें ॥ सिंह गु. हिं ओ. दिस- सिं.
डिय पं डिस्स-दिस्स-; का डेश्-
'पाहणें' ॥ प्रा. दीसइ ॥ सं. दश्यते-
— §३०, १५७, २३०.

दी 'दिवस' ॥ गु. दी, सिं. दीओ ॥
 प्रा. दिअह-; दे. दिओ दिवस' (१७१,
 ७ ॥ सं. दिवस.— §६३, १६०.
 दीठ स्त्री. 'दृष्टिः' ॥ सिं. डीठि, हिं. दीठ
 का. द्रेठ, सिंह. दिट्टु 'दृष्टि'; ता. प.
 गु. दीठुं, सिं. डिठु पाहिलेला ॥ प्रा.
 दिठि- ॥ सं. दृष्टि- — §३०, ११०.
 दीड, डीड 'एक आणि अर्धा', ॥ गु.
 दोढ, सिं. देदु. पं. डेढ डिढ डेउढ
 डूढ, हिं. डेढ, मै. डेओरहा वं. डेड,
 ओ देढ, का डोड् ॥ प्रा दिवड्ड ॥
 सं. द्वि + अर्ध- — §६३, ८८, ८९,
 ११५, २१४, २२५.

दीर पहा देर.

दीस 'दिवस' ॥ ग. दीस दहाडो, सिं.
 डीहं. पं. देह हिं, का. दोह, लमा.
 दिवेस्, सिंह. दवस ॥ प्रा. दिअस-
 दिवस ॥ सं. दिवस- — §६३, १५६,
 १६०.

दुकाम नपुं. 'दुहेरी काम' ॥ सं. द्वि-
 कर्मन्- — §१७२.

दुकळ, दुकाळ पं. 'दुष्काल' ॥ ग. दु-
 काल, हिं. दुकाल ॥ सं. दुष्काल- —
 §४४. ७८, ८९, ९०.

दुजा 'दुसरा' ॥ गु. बीजा सिं. बीजो
 बीआं, पा. बिय, पं. दूजा, हिं.
 दूजला दुजा ॥ प्रा. दुअ-दच्च विश-
 अ-विइज- ॥ ता. प. सं. द्वितीय
 — §१०६, १३० २ ० २२५

दुणा नि 'दुहेरी' ॥ सिं. दुणु. पं. दूणा,
 हिं. दना दूना, वं. दुणा सिंह.
 दिगुण ॥ प्रा. दिउण दुण ॥ सं.
 द्विगुण — §६३, १३०, २१४.

दुधी, दुधीण 'दुध्या भोपळ्याचा वेल' ॥
 गु. दुधी. ॥ दे. दुद्धिणी ... तुम्बी
 (१७७, २). — §४०.

दुबळा 'गरीब' ॥ गु. दुबळ, सिं. दु-
 विरो-डोबलो. पं. हिं. दुबला 'दुर्बल,'
 सिंह. दुंबुळ 'म्हातारा' ॥ सं. दुर्बल-
 — १२७, १४५.

दुभणें 'दूध देणें (गाईविषयी)' ॥ सिं.
 पं. दुभ- ॥ प्रा. दुब्भइ ॥ सं. दुब्भते.
 — §२०, २३०.

रा ॥ हिं. दुसरा. — §२२६.

दुही, दुई 'भांडण' ॥ सिं. डुहिल, पं.
 डहेली कठाण', पं. हिं. दहाई त-
 कार' ॥ प्रा. दुह- (स. सुख-पासून
 झालेल्या प्रा. सुह-च्या चालीवर); दे.
 दुहं असुखम् (१७२, ४) ता. प. दू-
 हलो ... दुर्ग- (१७२, १६ ॥ सं.
 दुःख- — ५, ६.

दूध ॥ गु. हिं. दूध, सिं. डोधु, पं. दुद्ध-
 दूध, वं. ओ. दुध, का. दोद्, लमा.
 धुद अर्धो. लमा. लुथ्, सिंह. दुदु ॥
 प्रा. दुद्ध ॥ सं. दुध- — §१२३,
 १२४.

दूर ॥ ग पं का. हिं. वं. दूर. सिं.
 डूर, दूर लमा. दूर, सिंह. दुरं ॥
 प्रा. सं. दूर — §२२३, १४३

देऊ नपुं. पहा देवळ.

देखणें पा. णें ॥ गु. हिं. वं. ओ. देख-
 सिं. डेख पं. देख डेख- लमा.
 दिख्, अर्धो. लमा. लेख्-, प्रा.
 देख् ॥ सं. दृश् — §३०, २५२,
 २५३.

देज नपुं. 'वर वधूच्या बापाला जो पैसा

देतो तो' ॥ गु. देज; सि. देजु 'हुंडा'; हि. दाएजा देजा दाहेझ, का. दाज 'हुंडा'; हे शब्द वरील शब्दार्शी फारसी जहेझ ह्याच्याशी संपर्क होऊन झालेले आहेत ॥ प्रा. देज्ज ॥ सं. देय-— १०६.

देणें ॥ सिंह. गु. हिं. वं. दे-, सिं. दे डिअ-, पं. दे-, देव-, का. दि-, लमा. दा- ॥ प्रा. देइ ॥ सं. दा- दाति.— §६२, १३६, १८३, २२९, २३१, २५२.

देनलेन पुं. 'देवधेव' ॥ डेण देण, का. देन्, हिं. देन, वं. देना 'कर्ज'; म. दिन्नला, सिंह. दुणना, लमा. दिनो 'दिलेला' ॥ प्रा. दिणा-— §८०, २३९, २३१.

देर, दीर पुं. 'नवऱ्याच्या भाकटा भाऊ' ॥ गु. देवर, दियर, सिं. डेर, पं. देउर, का. द्युय्(यु), ओ. देयुर ॥ प्रा. दिअरा-, देवर- ॥ सं. देवृ ॥ — §६३, १२३, १४३, १५३.

देर स्त्री. 'विलंब' ॥ गु. हिं. वं. देर, सिं. देरी, पं. डेर. देर ॥ प्रा. दीहर ॥ फारसी देर 'लांब'.— §१६७.

देव ॥ गु. देव, सिं. पं. देउ, हिं. देओ, वं. ओ. देव (आडनांव), का. दिव् ॥ प्रा. सं. देव-— §७७, १५२, १७७, १८६. देवळ-देउळ ॥ सिं. देवली, पं. देवाला, हिं. देवल, वं. देउल; लमा. देवेल 'देव, स्वर्ग', आर्मे. लमा. लेवल 'देव' ॥ प्रा. देवउल-, देउल- ॥ सं. देव-कुल-— § ५९, ७७, १४५, १५२, २८०.

देस 'देश' ॥ सिं. डेसु- देसु, पं. हिं. देस, का. दीश, आर्मे. लमा. लेशि-लेखव् 'खेडेगांव,' सिंह. देस ॥ प्रा. देस- ॥ सं. देश-— §२५, ७७, १५६. देह ॥ गु. वं. देह, सिं. डेहि देहि, पं. हिं. देह. स्त्री.— ॥ प्रा. देह- पुं. नपुं.— §७७, १५९.

देन पुं. 'देना' ॥ हि. देन, का. दान् ॥ प्रा. देन- ॥ सं. दैन्य- नपुं.— §५६.

दोण स्त्री. 'डोण, पाणी सांठविण्याचे लाकडी किंवा दगडी पात्र' ॥ गु. दोणी दोहणी, वं. दुनी; सिंह. देण 'होडी'; पं. दूण 'दरी', का. दन् स्त्री. 'दलदलीचा भाग, जेथें मनुष्य बुडण्याची भीति असते?' ॥ पा. दोणि ॥ सं. द्रोणी स्त्री.— §१२०, १२३, १३४. ता. प. म. डोन 'लहान तारू'. डोन '२' ॥ कों. दोनि, मै. दुन् (नु); पं. डो. दो, हिं. दो; अवधी दोइ दूइ, मै. ओ. वं. लमा. दुइ; का. झह्, सा. वि. दोन्; सिंह. दे-; गु. वे. सिं. व ॥ प्रा. दोणि वेणि 'दो याचे नपुं. अनेक. दुवे, वे; अप. दुइ, वि, तृ. दोहिं ॥ सं. द्रौ.— §१३०, १९३, २१४.

दोर पुं. ॥ गु. दोर, सिं. डोरि, पं. हिं. डोर, का. दूर (र), लमा. दोरि (सर्व स्त्री.) ॥ दे. दवरो तन्तुः (१६९, १५), दारो तथा दोरो कटिसूत्रम् (१७०, १७).— §१५३.

दोहणें, दुहणें 'धार काढणें' ॥ पं. डोह-, सिं. दुह-, हिं. वं. दोह-, का. दोय्-, सिंह. दोव्- ॥ सं. दोग्धि.—

१२३, १५९.
 द्यावा, देणें- पासून कृत्यार्थी धा. सा.-
 §५२, १५२, १५४.
 धज नपुं. स्त्री. धजा स्त्री., 'पताका' ॥ गु.
 सिं. पं. धज स्त्री. पं. धजा स्त्री., हिं.
 धजा पुं, सिंह. दद, का. दोङ् ॥ सं.
 ध्वज-.- §१३०.
 धट, धट्ट 'भैर्यवान्' ॥ पं. ढट्ट, ढट्टा
 'जाड', सं. दढ - , जु. म. दाढा आणि
 म. दाट यांचा यथे अर्थसंकर झा-
 लेला दिसतो) ॥ पा. धट्ट- ॥ सं धृष्ट
 -.- §३०, १६९.
 धण स्त्री. 'श्रीमंती, नशीब' ॥ गु. पं.
 धण, सिं. धनु, हिं. ढन, का. दन. बं. धन
 (सर्व पुं.) ॥ प्रा. धण- ॥ सं. धन-नपुं.
 - §१२४, १३४.
 धणी स्त्री 'इच्छा, तृप्ति' ॥ दे. धणी
 भार्या (ता. प. धणिया प्रिया (१७८,
 ३) पर्याप्तिर् ... (१७९, १५).-
 §१३४.
 धरणें ॥ गु. सिं. पं. हिं. बं. धर-, का.
 सिंह. दर-, आर्मे. लमा. थर्- ॥ प्रा.
 धरइ ॥ ता. प. सं. धारयति.- §४६.
 १२४, १४३.
 धवलार नपुं. 'चुन्याने पांढऱ्या केलेल्या
 गच्चीचें घर' ॥ पं. धौलर 'राजवाडा' ॥
 सं. धवल + अगार-.- §६१, १६३.
 धवल 'पांढरा' ॥ गु. ढौळुं, सिं. धौरो,
 पं. हिं. धौला; बं.ओ. धौला; सं.
 धवल-.- §१६५.
 धाड स्त्री. 'हल्ला' ॥ गु. सिं. हिं. धार ॥
 सं. धाटी.- §१११.
 धान नपुं. 'धान्य, तांदूळ' ॥ गु. हिं.

बं. धान पं. धाण, का. दाजे, सिंह.
 दन् ॥ प्रा. धण्ण- ॥ सं. धान्य-.-
 §१३५.
 धामगंड, धामा 'माध्यंदिन किंवा यजु-
 वेदी ह्यांच्या संबंधीं शिवीचा शब्द' ॥
 सिं. धाम स्त्री. पं. धाम्मा- धामांहु
 'उत्सव'; हिं. धामीयां 'एका पंथाचें
 नांव' ता. प. सिंह. दम् 'धर्म', दामितु
 'चांगला' ॥ सं. धर्म- - §१३८.
 धावणें, धांवणें, धा. सा, धाव स्त्री.
 'पळणें' ॥ गु. धावुं, पं. धावणा, हिं.
 धावना धाना, का. दवुन्, लमा.
 थवू- ॥ प्रा. धावइ, धाइ ॥ सं.
 धावति.- §१५२.
 धांसळणें धासळणें 'गडगडून खालीं पडणें'
 ॥ पं. हिं. धस-; गु. धस-, धस्स-
 'ढकलणें' ॥ सं. धस्-.- §१३०.
 धीट ॥ गु. धीट, सिं. दिरही, पं. हिं.
 धीठ ॥ प्रा. धिट्ट- ॥ सं. धृष्ट.- §
 ३०, १६६.
 धीर 'सहनशीलता, मनोनिग्रह' ॥ गु.
 सिं. पं. धीर स्त्री., हिं. धीर, का.
 दीरी- दोरी, सिंह. दिरि ॥ सं धैर्य-
 - §१४३.
 धुई स्त्री 'धुकें' ॥ ता. प. सिं. दुंहा,
 पं. धूं, पं. हिं. ओ. धुआं, बं. धुयां,
 का. दह्. सिंह. दुम्, 'धुर'; लमा.
 धुव् 'तंबाखू' ॥ सं. धूमिका-.- §
 ६४, १५३.
 धुकधुकणें 'धडधडणें' ॥ सिं. धकिधकि
 'धडधड', पं. धुकधुका, बं. धुक-
 धुकनि 'धुकधुक, काळजी' ॥ प्रा.
 धुकाधुकइ.- §१६४.

धुणें, धुवणें; धुवण 'गहू धुतलेलें पाणी' ॥
गु. पं. हिं. धो-, सिं. धुअ-, वं धो-
धु-, सिंह. दोव-, लमा. थोव्-;
का डुव- केर काढणें? ॥ प्रा.
धुअइ । सं. धनोति.— §६४, १७२,
२२९, २३०.

धुतारा पुं तोतया' ॥ गु धून सं; ना.
प. सिं. धुत् धुटो पं. दुटा, हिं. धुता,
सिंह. दुत् ॥ प्रा. धुत् ॥ सं. धूर्त-
कार-.— §४४, १४४, ११९.

धून स्त्री. 'अनुरणनात्मक स्वर' ॥ सं.
धुण धुन, हिं. धुनी, सिंह. दनि ॥ प्रा.
धुनि-॥ सं. धनि-.— §७६, १३०

धूप पुं. धुपांगरा 'धूप जाळण्याकरितां
निखारा' ॥ पं. हिं. धूप, का. दूप् ॥ सं.
धूप-, अङ्गर-.— §४४

धूव स्त्री. 'मुलगी' ॥ सिंह. दू दुव,
बशगली भा, वाद्यला भा. जू.,
गवरवती भा. झू, गावीं दूड; प. पं.
हिं धी ॥ धीया. सिं. विड धिय,
ब. झी, ओ. झिय रौं धी, शिन
भा. दी ॥ प्रा धूआ धीआ ॥ सं.
दुहितृ - — §६४, २२४

न, ना न् - 'नकार' साहासिक शब्दांत :
नणे नये नळगे 'यत्ता न हीं'. नव्हे
'नाहीं', नसणें 'न असणें' नाहीं 'न
आहे'; नको 'न हवें, निषेधात्मक
आज्ञा'; नमजणें 'न समजणें' नेणें,
नाळखणें 'न जाणणें, न ओळखणें',
नेदणें 'न देणें' इत्या. गु. इत्या.
न, न् ॥ प्रा. पा. सं. न.— §५१,
५७, ७०, १३५, २३७ २३७, २७४.
नई नही स्त्री. 'नदी' ॥ सिं. नाई, पं.

नह, चंची. नेइ, सिंह. नी ॥ प्रा. णई ॥
सं. नदी.— §४६, ५७, १३५, १६१.
नकटा 'नाक वसले' ॥ गु. नकटुं आणि
नाकटुं, हिं. नकटा ॥ नाक+काट
यापासून अक्षरलोपान.— §४८, १७२.
नख पुं. नपुं. ग हिं. वं. नप पुं. पं नख स्त्री;
यांपासून ललेले नख हिं. नह पं.
नहुं नहि पुं. लमा. नइ 'नख', गु.
नहियुं 'नखा शेजारचें कातडें' ॥ प्रा.
णख- ता. प. दे. १४३, १०, ॥ सं.
नख-पुं. नपुं.— §४८-९६.

नठारा विं. 'निहपयोगी वाईट' ॥ गु.
नठारुं, ॥ प्रा. णठ- । सं. नट-.—
§४८. म. नट हा शब्दहि पहा.

नडणें 'कठीण पडणें, अडचणी सांप-
डणें' ॥ गु. नडवुं 'विघ्न आणणें' ॥ प्रा.
नडइ, नाडजइ; दे णडियां वचितः
(ता. प. म नडणें 'नगविणें') खे-
डित इत्यन्ये (१४३, २२ ॥ सं. नट्-
ता. प. उन्नट्-.— §४८, १००.

नथ स्त्री 'नाकाराल दागिना, नाकांतून
घालायचें औषध' ॥ ग. सिं. वं नथ.
गु. वं नाथ, पथि. पं नथ ॥ दे.
णथा नासारज्जुः (१४३, १० ॥ सं.
नस्तक पं नस्ता स्त्री.— §४८, १२२.
नंतर ॥ ता. प. सिंह. नोत्. प्रा धन-
'अनंत' सं. अनन्त ॥ सं. अनन्त-
रम्.— §४७४.

नरोटी स्त्री 'कनळाची कवटी. नार-
ळाची कवटी, नगरीं याचें दूध देणारां
गाय' ॥ ता. प. दे. नरोटी विलम्
(१४१, १०).— §४८

नवरा, नौरा पुं. वर, लमाच्या वयाचा

मुलगा, नवरा' ॥ सं. नव-वरक-
— §४६, ५७, १७२.

नवस ॥ दे नंअसियं उपयाचितकम्;
नवसिअं इत्यन्ये (१४५, ३) ॥ ता-
प. सं. नमस्यति 'नमस्कार करतो .
नमः 'नमस्कार' या शब्दाच्या अर्था-
वर इराणी भाषांचा परिणाम झालेला
आहे; फ्रा. नमाझ, बलुचि नमाश्-
नवाश् 'प्रार्थना' — § ५२.

नव, नउ '९' ॥ गु. हिं. मै. नउ, पं.
नउं, सिं नउं. वं. नय, का. नव नउ,
सिंह. नव नग ॥ प्रा. सं. नवन्- —
§१५२, २१९.

नव्वद ९०' ॥ गु. नेवुं, सिं नवे, पं.
हिं. नव्वे मै. वं. नव्वइ, ओ नवे,
का. नयत्; सिंह. अन् अम् '८०'
च्या संस्कारने ॥ प्रा. नउई, -ण ।
सं. नवति- — §२२३

नवा ॥ गु. नवुं, मिं. नइउं, पं. नवां,
हिं नवा; वं. नई, सिंह नव, का.
नोव वु लमा नेवो ॥ प्रा. सं
नव- — §४६, १५२.

नहाण, न्हाण, नपुं. 'स्नान', नाहणं ॥
ग. नाहणुं 'धूचे स्नान'; पं न्हाउणा,
हिं. न्हाना लमा. नंद, नय मिह.
नानवा न्हाणं का श्रान् हा विकृत
तत्सम आहे ॥ प्रा. न्हाण- ॥ सं.
स्नान- — §१५ ३६.

नळ, नळा पुं दळी स्त्री. 'नळ, कम-
ळाचा नळ' ॥ गु. नळ, सिं. नरु, प. हिं.
वं. नळ सं. नड-, नळ- नलिका
स्त्री — ४५

नाऊ, नाहु, न्हावी, नाहावी, जु. म.

नावी 'न्हावी' ॥ गु. सिं. पं हिं. वं.
नाई का. नायिद्, शिवाय हिं. वं.
नाऊ ॥ प्रा. माग, शौ. णाविद्-, माहा.
ण्हाविअ- । सं. नापित- — §४६,
४७, ६२ १३६, १५२, २८०.

नाक नपुं ॥ गु हिं वं नाक, सिं. नकु, पं, नक,
लमा. नख आर्मे. लमा. लंक् (नस्क;
प्राचीन रूप फक्त मिह. नहय यांत
नंकुप, नून ॥ प्रा. नक- ता. प. दे.
नको घ्राणं रुक्थ १५. ५) ॥ सं.
नस्- नास् वृद्धीनें राहिलें आहे. —
§४८, ९४.

नाक महार आर्षिपरयाशी यांच्या नां-
वापुढें दिलेलें आदरार्थां उपपद, उदा.
रामनाक ॥ सं नायक- — §६१.

नागवा, नागा वि. ॥ गु नागुं सिं.
नगा, पं. हिं नंगा, ओ. नगळा, का.
नंग, लमा. नंगो. आर्मे. लमा न्ग-
लेल् 'नागवें करणें'; हिं. व. नागा
'भिका' । सिंह. नंगा नंगा 'धाकटी
बर्हाण' लाडकें नांव आहे ॥ प्रा. नग्ग
॥ सं. नम- — §४७, ५५, ९८.

नांगडा, नांगोडा 'विचवाची नांगी' ॥ गु.
लंगुर लंगुल सिंह नगळ, नगुट 'शे-
पटी' ॥ प्रा. नंगाल- नंगल- ॥ सं.
लाङ्गल- — §१४६, १७०.

नांगर नांगार, नांगर, नागो ॥ हिं.
नांगर नांगल लंगर, वं. नांगल, सिंह.
नगल नगल; सिं लंगरु, गु. पं. का.
लंगर 'नां.र', लमा. नगरि 'फणी' ॥
प्रा. नंगल- लंगल- ॥ सं. लङ्गल-
लाङ्गल. नपुं. — §९८, १४२, १७०.
नांगळी 'वेल' ॥ सं लङ्गलिका. —

§१८, १४२, १४५, १४६, १७०.
 नाचणें ॥ गु. हिं. वं. नाच-, सिं. का.
 नच-, प. नच्च- ॥ प्रा. नच्चई ॥ सं.
 नृत्यति.— §४७, ११, २३०.
 नाट वि. 'दिवाळखोर' नाटा नाठा
 'दुष्ट' ॥ पं. नाटा, हिं. नठ 'नष्ट'
 नाट 'दुष्ट', सिंह. नट 'नष्ट', ता.प.म.
 नाथारा ॥ प्रा. णट्ट- ॥ सं. नष्ट-—
 §४७, ४८, ८८.
 नाड स्त्री. 'नाडी' ॥ गु. पं. हिं. नाड,
 सिं. नारि ॥ सं. नाडी.— §१११,
 १४६.
 नाणें ॥ गु. नाणुं, सिं. नाणु ॥ सं.
 नाणक-— §४६.
 नातु ॥ हिं. वं. ओ. नाती, सिंह. नतु ॥
 प्रा. नत्तुअ- नत्तिअ- ॥ सं. नप्तृ-
 -— §४७, १२१.
 नातें ॥ गु. नातुं, गु. सिं. नातो, पं.
 नात्ता, हिं. नाता; ता. प. सिंह नाँ,
 (पा. जाति) ॥ सं. ज्ञातित्व -—
 १३०, १३५, १७२.
 नाथि 'नाहीं' ॥ गु. नथी. सिंह. नॅति,
 आर्मै लमा नथ् ॥ प्रा. णत्थि ॥ सं.
 नास्ति.— §१२२, १३५.
 नाना 'आदरार्थी टोपणनांव' ॥ पं. नात्रा,
 सिं. नानो, हिं. वं. नाना 'आईचे
 वडील' ॥ दे. नण्णो...ज्येष्ठो भ्राता
 (१५५, ५).— §१३५.
 नांद स्त्री. 'रुंद तोंडाचें मोठें भांडें' ॥
 सिं. नादी, पं. नांद पुं., हिं. नंद स्त्री.
 ॥ दे. णन्दं इक्षुनिपडिनकाण्डं
 कुण्डारुयो भाण्डविशेषश्चेति द्वर्थम्
 (१५४, १७).

नांदणें ॥ हिं. नांदना 'सुखानें राहणें',
 सिंह. नदन् 'आनंद'; गु. नंदवुं
 'मोडणें, फुटणें' (पवित्र वस्तूवद्दल वा-
 रतात) ॥ सं. नन्दन-— §१२३,
 १३५.
 नार स्त्री ॥ गु. पं. हिं. नार नारी,
 सिंह. नारि, वं. नारी, सिंह. नरा पुं ॥
 प्रा. नारिओ नपुं. अने. ॥ सं. नारी-
 — §३९.
 नारळ, नारेळ ॥ गु. नारियळ, सिं. नरेळु
 नाइरु पं. नरेल नलेर, हिं. नारियल,
 सिंह. नेरळु ॥ प्रा. णारिअेल-, णालि-
 अर- ॥ सं. नारिकेल-— §४२,
 ४६ ६३, १४५.
 नांव, नौ, नौका ॥ गु. नाउ नपुं, सिं.
 नाउका, पं. हिं. नाओ, का नाव्, वं.
 ना, सिंह. नाव ॥ प्रा. नावा ॥ सं.
 नौ-, नावा -— §१३५ १५२.
 नांव ॥ गु. नाम, सिं. नामुं. पं. नाउं,
 हिं. नांव, का. नाव् लमा नव्, सिंह.
 नम ॥ प्रा. नाम-, अप. णाउं ॥ सं.
 नामन्-— §३९, १५२.
 नास पुं, नासणें ॥ गु. वं. नाश, पुं.
 नास स्त्री, सिं. नासु, हिं. नास पुं.:
 सिंह. नहनवा 'नाश करणें'; हिं. (न)
 नासना 'नाश पावणें, पळून जाणें';
 गु. मध्येहि नासवुं 'पळून जाणें', पं.
 नसाउणा 'हाकळून लावणें' लमा,
 नश् (आर्मै. नस्-) पळून जाणें ॥ प्रा-
 णासण, णस्मइ ॥ सं. नाश-, नाश-
 न-, नश्यति.— §४६, १५६.
 नाह, नाथ, स्वीमा ॥ हिं. नाह; पण
 सर्वत्र नाथ प्रचारांत आहे ॥ प्रा. णाह

—॥ सं. नाथ— §२४.
 नाळ नपुं. 'कमळाचा देठ', स्त्री. 'तान्ह्या मुंलाची नाळ' ॥ गु. नाळ, पं. हिं. बं. नाल ॥ सं. नाल— §१४५.
 निकामी ॥ सिं. निकमां, पं. निकम्मा, हिं. निकां, निकाई, सिंह. निकम् ॥ सं. निष्कर्मन्— §४४, ८९, १३८.
 निकाल 'वाहेर पडण्याचा मार्ग' ॥ गु. निकळवुं, सिं. निकिरणु, पं. निकलणा, हिं. निकलना, लमा. निकल् निक- 'वाहेर पडणे' ॥ अप. धा. सा. निकल्लिउ ॥ स. निष्काल्य 'हाकलून देऊन', निष्कालन— (गुरें) 'राखणीला नेणे'.— §८९, १४१.
 निखारडा वि. 'अनाथ' ॥ हिं. निखो- (ऱ)रा ॥ दे. णिक्खुरिअं अदृढम् (१५२, ३) ॥ सं. निखुर्यप 'अनाथांचा रक्षक' (एकदाच आलेला, पहा तै. सं. भाषां. कीथ्, पृ. ५९५, टीप ७).— §८०.
 निचल वि. 'निश्चल' ॥ पं. निचल्ल, हिं. निचला, सिंह. निसल् ॥ प्रा. णिच्चल— ॥ सं. निश्चल— §१०१, १४५.
 निचिन्त 'निश्चिन्त' ॥ गु. पं. हिं. निचिन्त; अप. णिच्चिन्तइ ॥ सं. निश्चिन्त; — §७१, १०१.
 निझरणे 'पाझरणे' ॥ हिं. निझर 'झरा, धत्रधत्रा' ॥ प्रा. णिज्झरइ ॥ सं. *निक्ष- रति.— §३०, १०७.
 निझूर 'निःशक्त (मनष्य निकस् (जमीन)', दे. णिज्झरं जीर्णम्; णिज्झूरं इत्यन्ये (१४६, ११).— §३०.
 निठूर 'निष्ठूर' ॥ हिं. बं. निठुर; सिं.

निठर; 'आडमुठा' ? ॥ णिट्ठुर— ॥ सं. निष्ठूर— §४०, ११०.
 निठळ निठाळ निडाळ 'कपाळ' ॥ सिं. निराः निरः, हिं. लिलार, सिंह. नळल ॥ प्रा. नलाड निलाड निडाल, ता. प. दे. नेडालो पट्टवासिता शिरो- भूषणभेदः (१५३, १८); पा. नलाट— ॥ सं. ललाट—, निटाल—, निटल—, निटिल— नपुं.— §८६, १६७, १७०, १७१.
 निन्दणे 'तण काढणे' ॥ गु. नीद्वुं, का. निंदा ॥ दे. णिन्दिणी...कुतृणोद्धारणम् (१५०, ४).
 निपजणे 'उत्पन्न होणे, बनणे' ॥ गु. सिं. निपज; ता. प. सिंह. निपन् निपुत् 'जन्म' ॥ प्रा. णिपज्जइ ॥ सं. निष्प- यते.— §१०६, २३०.
 निपट 'अतिशय, सर्वस्वी' ॥ गु. पं. हिं. बं. निप्ट ॥ णिप्पट्टो अधिकः (१४८, १०).
 निफल वि. 'फलरहित (लाक्षणिक अर्थी)' ॥ प्रा. णिप्फल— ॥ सं. निष्फ- ल— §१२६, १४५.
 निभरणे 'तडकणे' ॥ प्रा. *निब्भग्ग—, ता. प. दे. णिब्भुग्गो भग्गः (१४९, १) सं. निर्भुग्ग-पासून ॥ सं. निर्भग्ग— §१२८.
 निभणे 'पार पडणे' ॥ गु. निभवुं 'सहन करणे', पं. निभाउणा निबाहुणा 'तडीस नेणे', हिं. निभ्ना यशस्वी होणे, टिकणे', प्रयो. निबाहना 'करणे, देखरेख ठेवणे', का. निबाव 'मार्गदर्शी होणे, वेळ काढणे' ॥ सं. निर्वाहण— §१२८ येथे

दिलेली व्युत्पत्ति निरनिराळ्या भाषांना
 चांगलीशी लागू पडत नाही; पण
 त्यावरून मराठीत आणि गुजराठीत हा
 शब्द आगंतुक आहे हे सिद्ध होते; उदा.
 ता. प. म. चावणे आणि §१५२, २.
 निव 'लिव' (हॉव्सन जॉव्सन. नीम-
 खाली). सि. निमु स्त्री., पं. निम्म, हिं.
 नीम ॥ प्रा. सं. निम्व .— §४८.
 निरखणे निरेखणे ॥ गु. पं. हि. निरख-
 हिं मध्यं निरेखहि आहे ॥ प्रा. नि-
 रिक्खण-॥ सं. निरीक्षते.— §५०,
 निरुता निरुते (काव्य.) 'खास' ॥ दे.
 निरुतं निश्चितम् (१४८, ३) ॥ सं.
 निरुक्त -.— §५०, १२१.
 निरु वि. 'स्वच्छ' ॥ गु. निरुं, सि. निरु,
 पं. हिं. निरा, प्रत्ययव्यत्यासानें; सिंह.
 निरोः'निरोगी' सं. नीरोग- पासून आलेला
 आहे' ॥ सं. निरुज-.— §६४.
 निवटणे 'नाश करणे' (काव्य.) ॥ हिं.
 निवटना 'खलास होणे', पं. निविरणु
 'संपविणे', बं. निवडिते 'संपविणे',
 सिंह. नवत्- 'थांबविणे' ॥ प्रा. निवत्त-
 इ ॥ सं. निवर्तयति.— §११४, १५२.
 निवटणे, निवडणे 'उमगणे, फळ पक्व
 होणे, शोधणे, सरकी काढणे' ॥ गु.
 निवडवुं 'उत्पन्न होणे', पं. निव्वडना,
 हिं. निवटना निवडना 'निश्चित होणे',
 ता. प. सिंह. निवत् 'उगम, जन्म'
 (सं. निर्वृत्ति-) ॥ प्रा. निव्वडइ ॥ सं.
 निवर्तयति.— §५२, १०९, ११४ ता.
 प. म. वाटणे.
 निवणे 'थंड, शांत होणे' ॥ सिंह. निम-
 नवा निवेनवा 'निवणे; विझणे' ॥ प्रा.

निव्वाइ ॥ सं. निर्वति.— §५२,
 १५२. ता. प. पुढील शब्द.
 निवाणे 'नाश' ॥ ता. प. दे. निव्वाणं
 दुःखकथनम् (१४९, ८) ॥ सं. निवाण-
 — §५२.
 निसटणे ॥ सं. निसृष्ट-.— §३०, ८९,
 २३१.
 निसण, निशीण स्त्री. 'शिडी' ॥ हिं.
 निसेनी नसेनी निसेनी नसेनी, सिंह.
 निसिणि ॥ प्रा. णीसणिआ निस्सेणी ॥
 सं. निश्रेणी.— §४२, ४४, ५२, १५७.
 निसणा 'धार लावण्याचा दगड' ॥ सिंह.
 निहुनुगा 'निसणा'; निहुनु 'धार लावणे'
 ॥ सं. निशान- नपुं.— §५२, १५६.
 नीड नपुं. 'घरटे' ॥ हिं. बं. नीड ॥
 तत्स.; सं. नीड-.— § १०८
 नीद स्त्री. 'झोप' ॥ गु. निद्रा निदार,
 का. नैदर्, हिं. नीद नीद, सिंह. निदि
 निदु, लमा. लिद्र् ॥ प्रा. पा. निदा ॥
 सं. निद्रा.— §१२३.
 नीम पुं. 'भुतांखेतांस द्यावयाचा निय-
 मित बलि', नेम नियम ॥ गु. नीम
 नेम, म. प्रमाणें; सिं. नेमु, हिं.
 नीम, पं. नेम, का. नेम 'नियम', सिं.
 नेमी 'नियमीत' ॥ तत्स.; सं. नियम-
 — §७५.
 नेटी क्रिवि. श. अ. 'जवळ' ॥ गु.
 सिं. हिं. पं. नेडे ॥ सं. निकटे.—
 §६३, १०९.
 नेणे ॥ पं. नेणा; का. नि, -आर्मे. लमा.
 नेनेल्; ता. प. गु. नेण-, सिं., नेणु,
 हिं. नैन, सिंह. नुवन 'डोळा' ॥ प्रा.
 नअण-॥ सं. नयति, नयन-.— §६२.

नेर 'खानदेशांतील एक गांव' ॥ प्रा.
णअर- ॥ सं. नगर-— §६२. णेर
खालीं पहा.

नेसणें ॥ सं. निवसन, निवस्ते.—§६३.
न्याव, जु. म. न्यावों 'न्याय' ॥ सिं.
हिं. निआउ, गु. वं. का. न्याय,
सिंह. नियाव नियाय ॥ प्रा. णाअ-
पा.जियाय- ॥ सं. न्याय-—§५७.

पखाल स्त्री. ॥ गु. पं. हिं. पखाल ॥ सं.
पयः+खल- पुं. खाल पहा.—§१४८.

पंचावन्न । गु. हिं. पंचावन, बं. पंचान्न,
ता प. मै. पचपन, त्या जोडीनें सिं.
पंजोंजाह, पं. पच्वंज, का. पोंचवंझाह
॥ द. पंचावण्णा तथा पणवण्णा पञ्चा-

धिकपञ्चाशत्(१९१,७)-—§२२३.

पंछी पुं. 'पक्षी' ॥ पं. हिं पंछी; पण
गु. पंखी, सिं. पखी, बं. पाखी, सिंह.

पक् ॥ प्रा. पच्छि- पक्खि- ॥ सं.
पक्षिन्- हा शब्द मराठींत आगं-

तुक आहे. नेहमींचा पाखरुं आहे.
— §१०१.

पठार नपुं. ता प. पाथर ॥ सं. प्रस्तार-
— §४८, ११०, १२२, १२५.

पड उपसर्ग ॥ गुं. हिं. इत्या. पड-,
सिंह पिळि- ॥ प्रा. पडि- ॥ सं. प्रति-

— §३९ १११, १२५, १७०.

पडकय स्त्री. 'शेतकऱ्यांच्यांतील देवघेव
(कों)' ॥ दे. पडिक्कओ प्रतिक्रिया

(१८८,९); ता. प पा. कतिका
'ठराव' ॥ सं. प्रतिकृति. स्त्री —
§३०, ५७, १५४.

पडखर वि. 'रोखठोक' ॥ दे. पडिक्खरो
कूरः (१९०, १२) ॥ सं. प्रति+

क्षार-?— §४२.

पडणें ॥ गु. पडवुं, हिं. पडना, बं. प-
डिते, लमा. पेर्-, आर्म. लमा. पर्-;
उलट सिं. पवणु, पं. पैणा पौणा, का.

पे-, प्रयो. पाव्- ॥ प्रा. पडइ ॥ सं.
पतति — §४६, ४८; ७९, ११८,
१२५, २३२, २५१, २५३.

पडसाद पुं. 'प्रतिशब्द' ॥ सं. प्रतिशब्द-
— §४९, १२३. ता. प. म. साद.

पडळ नपु. 'डोळ्यांवरील सारा, (मा-
शांचा) थवा (काव्य.)' ॥ गु. पडळ ॥
प्रा. पडळ- ॥ सं. पटळ-— §१११,
१४५.

पडोस क्रि. वि. 'जवळ', पडोसा. पुं.
'शेजार, जुळतेपणा, पडताळा', पडोशी

पुं. 'शेजारी' ॥ गु. सिं. पं. हिं. पडोसी,
बं पडसी, ओ पडिसा ॥ सं. प्रतिवास-,
प्रतिवासिन्-— §४९, ५०, ७८.

पढणें ॥ गु. पढवुं, सिं. पडहणु, पं. प-
ढणा, हिं. पढना, बं. पडिते, आसा.

पन्ह-, ओ. पढीबा, का. परुन् ॥ प्रा.
पडइ ॥ स. पठति.— §४६, ११२,
२३०, २५२.

पण उभ., ज म पणि ॥ गु. पण, सिं.
पुणि पिणि; हिं. फुन् फिन् पुन् पुनि,
बं. पनि, ने. 'पनि, सिंह. पन पुन ॥

प्रा. पुण. पुणो, उण (पादपूरण), पा.
पन, पुना ॥ सं पुनः-— §३९, ४१,
२७४.

पणत स्त्री., पणतु पुं. 'नातवंडांचीं मुलें'
हिं. पनाती स्त्री. ॥ शिला. प्रा. प्रनतिक,
पणतिक (अशो.) ॥ सं. प्रनप्तृ-
— §४६, १२१, १२५.

पथवर पुं. सं. प्रथमवर— §१७२.

पथारी 'आंथरूण' ॥ गु. पथारी, सिं. पथरु, हिं. पत्थर, हिं. पतर 'पसर-लेली वस्तु' ॥ दे. पथारी निकरः प्रस्तरश्च (२०६, १५) ॥ सं. प्रस्तार—

— §४८, ६४, ११०, १२२, १२५.

पंत 'बहुमानार्थक उपपद' ॥ सं. पण्डित—

— §१६२. पहा म. पांज्या.

पंथ, पांथ 'रस्ता' ॥ गुं. सिं. हिं. पं.

पंथ. शिवाय सिं. पं. पंभ, बं. पंथा,

आर्मे. लमा. पंथ् ॥ प्रा. पंथ— ॥ सं.

पथिन्-पन्थन्— §१२२.

पंधरा ॥ गु. पंदर, सिं. पंधरां. पंद्रहं,

पं. पांद्रां, हिं. पंद्रह, बं. पोनेर, का.

पंदह् ; सिंह. पसळोस ॥ प्रा. पण्णरस—,

अप. पण्णरह— ॥ सं. पञ्चदशन्—

— §११८, १२४, १४३, १६४, २२१.

पन्नास ॥ गु. हिं. पचास्, पं. सिं. पंजाह,

बं. पंचास्, ओ. पचाश्, का.

पंचाह्, सिंह. पणस् ॥ प्रा. पण्णसं

पण्णसा ॥ सं. पंचाशत्— §२१७,

२२३.

परणणें 'लग्न करणें' ॥ गु. परणवुं, सिं.

परणणु, पं. पर्नाहु 'लग्न', हिं. परना ॥

सं. परिणयति— §४९, ५०, ५१,

१३४.

परवत पुं. 'व्यापार भंदा', परतणें, प-

रवटणें, 'परत येणें, बदलणें' ॥ प्रा.

परियत्त— ॥ सं. परिवर्त— §४९,

५१ ११४.

परवां, परव्हां क्रि. वि. ॥ गु. परां 'द्र-

अंतरावर'; सिं. परिहं, पं. परसों, हिं.

परसों, परहों, परों ॥ सं. परश्वः—

§१५२ १५७.

परळ परेळ पुं. 'मातीचें पात्र' ॥ दे.

परिअली स्थालम्; भोजनभाण्डम्

इति यावत् (८५, ६).— §४२, ६३.

परसणें, पर्येसणें, परिसणें 'ऐकणें' ॥

सं. पर्येष 'शोध करणें'— §४९,

५१, ६३, १४३, २५३.

पराया, परावां. वि. 'परस्थ, परका' ॥

गु. परायुं; सिं. परायो, पराओ, पराई;

हिं. पराया ॥ स. परागत—

— §५४, ५५.

परीट ॥ सिं. परीटु ॥ दे. परिअट्टो रजकः

(१८६, १८).— §६३.

परीस 'स्पर्शमणि', ता. प. परस परीस

'पेक्षां' ॥ ता. प. सं. परीक्षा—

— §४२, ४९.

पर्यंत श. यो. अ. ॥ सं. पर्यन्त पुं—

— §६८.

पलंग ॥ गु. पं. हिं. बं. पलंग, सिं.

पलंगु, सिंह. पलंग ॥ प्रा. पलंग्क— ॥ सं.

पर्यङ्क— §४८, ८२, १४१. ता. प.

पालक.

पलाटन पलेटण नपुं. 'भ्रमण' ॥ प्रा.

परिअट्टइ; दे. अलट्टपलट्टं पार्श्वपरि-

वर्तनम् (२३, ६) ॥ सं. पर्यटन—

— §४८, ५१, ७७, १०९, १४१.

पलाण, पालाण नपुं. 'खोगीर' ॥ गु. ओ.

पलाण, सिं. पलाणु, पं. पलाण, हिं.

बं. पालाण ॥ प्रा. पलाण— ॥ सं. पर्याण—

— §४८, १२५, १४१.

पंवाडा पोवाडा ॥ गु. पवाडो, हिं.

पोआडा; सिं. पवाडो 'गडबड'—डा-

डो हा प्रत्यय आहे) सं. प्रवाद—

§६१, ७०, ७९, १२५.
 पवळें पोवळें ॥ गु. परवाळुं, सिं. पवळ ॥
 प्रा. पवाल-॥ सं. प्रवाड-, प्रवाल- पुं.
 नपुं.— §७०, ७९, १२५.
 पसरपुं. 'विस्तार', पसरणें ॥ गु. पं. हिं.
 बं. पसर-, सिं. पसार-॥ प्रा. पसरइ ॥
 सं. प्रसर-, प्रसरति.— §५२, ६५,
 १२५.
 पसाय पुं. ॥ सं. प्रसाद-— §१६४.
 पस्ताव ॥ गु. पस्तावुं, सिं. पछुताओ,
 हिं. पछ्ताओ, बं. पस्तान, सिंह. पसु-
 त्तव् ; ता. प. गु. ओ. पछे; हिं. पाछे,
 सिंह. पस्, सिं. पोअे पुआं 'नंतर' ॥
 प्रा. शौ. पच्छादाव-; ता. प. प्रा.
 पच्छा ॥ सं. पश्चात्ताप-— §१०३,
 १५२.
 पस्तीस. '३५' पांसष्ट '६५'.— §२५२.
 पहार पार 'तीन तासांचा काळ' ॥ गु.
 पोर, पं. पहिर, हिं. पहर पहिरा, बं.
 पहर ॥ सं. प्रहर-— §४०, १२५,
 १६१.
 पहिला वि ॥ गु. पेहलुं, पं. ओ. बं.
 प हिला, हिं. पहला पैला;- सिं. पहर्यो,
 आसा. पोन, सिं. पळमु ॥ अप. पहिल-;
 प्रा. पढम- (ता. प. सिंहली रूप) ॥
 सं. प्रथम-— §४६. १२५, २२६,
 २५६.
 पळणें ॥ गु. पळवुं, बं. पलाइते; सिंह.
 आज्ञा. पल ॥ प्रा. पलाइ ॥ सं. पला-
 यते.— §४६, ५२, १४५.
 पळस ॥ सिं. पलासु, पं. पलाह, सिंह.
 पलस् ॥ सं. पलाश-— §४२, ४६,
 १४५.

पळहें पळें 'कापसाचें झाड, शेत' ॥ गु.
 पेल 'पेळु' ॥ दे. पलही कर्पासः
 (१८२, ७), फलही कर्पासः (२१०,
 १५).— §४६, १६९.
 पां निरर्थक अव्यय ॥ अप. पाउ ॥ सं.
 प्रायः.— §६०, १२५.
 पाईक 'सैनिक, दूत' ॥ पं. हिं. पैक,
 बं. पाईक ॥ प्रा. पाइक-॥ फा. पैग्, पे.
 हलवी पैक; सं. पदाति-, पादिक-,
 यांदून भिन्न.
 पाऊण '३' ॥ गु. पोणो, सिं. पौणो, पं.
 पौणा, हिं. पौने, बं. ओ. पौने, का.
 दून(नु) ॥ सं. पादोन-— §४६,
 ५७, २२५.
 पाऊस ॥ गु. हिं. पावस ॥ प्रा. पाउस-;
 पा. पावस-॥ सं. प्रावृष्-स्त्री.— §३०,
 ४६, १२५, २५३.
 पाकळी पांकळी पाकोळी 'फुलाची
 पाकळी' ॥ गु. पांखडी, हिं. पख (खु)
 डी ॥ प्रा. पम्ह-, पम्हल-, ह्यांत निरा-
 ळीच विकृति आहे ॥ ता. प. सं. प-
 क्ष्मन्-— §४७, ६९, ७९, ८९.
 पाख पांख 'पंख, पाखें, पंधरवडा' ॥ गु.
 हिं. बं. पाख, पं. हिं पख्, सिं. पखु,
 पंधो, पंगु, ओ. पक्ष (उच्चार पखो),
 का पच्छ, सिंह. पक् 'भाग', लमा.
 फक् पक् ॥ प्रा. पक्ख-॥ सं. पक्ष-
 — §९६.
 पाखर स्त्री. 'हत्ती इत्यादिकांकरितां
 चिलखत किंवा झूल' ॥ गु. पं. हिं.
 पाखर सिं. पाखिरु 'उंटाचें खोगीर' ।
 दे. पक्खरा तुरगसन्नाहः (१४४, १०)
 ॥ सं. उपस्कर-— §४०, ४७,

१२५, १७४.
 पाखरुं ॥ सं. *पाक्षि-रूप-— §४७, ५०,
 ६६, ९६.
 पाखळणं 'मूर्तीला पंचामृत स्नान घालणें'
 ॥ गु. पखालवुं. पं. पखलणा पखरणा,
 हिं. पखालना ॥ सं. प्रक्षालयति.—
 §१२५, १४५.
 पांगळा पांगा पंगू 'लंगडा, लुला' ॥ गु.
 पांगळुं. पं. पांगुला, हिं. पंगु पंगा पंगला,
 सिं. पंगो 'अशक्त', बं. पंगरी, लमा.
 पंगो (? पहा मिक्कोझिश्, फग्-खालीं)
 ॥ प्रा. सं. पङ्गु— §३९, ६८, ९८.
 पांच 'प' ॥ हिं. गु. बं. ओ. का. पांच
 सिं. पं. पञ्ज, लमा. पंच्, सिंह. पस् ॥
 प्रा. पञ्च— ॥ सं. पञ्चन्— §३९,
 १०१, २१७.
 पाज स्त्री. 'डोंगरांतील पाडलवाट' ॥ गु.
 पज स्त्री. 'धक्का, पूल' ॥ दे. पजा
 अधिरोहिणी... मार्ग वाचकस्तु पद्या-
 शब्दभवः (१८१, ५, ६) ॥ सं. पद्या.—
 — §१०६.
 पाझरणें ॥ प्रा. पझरइ ॥ सं. प्रक्षरति.
 — §१२५.
 पांजरा 'पिंजरा' ॥ गु. पांजरुं, हिं. बं.
 का. पंजर ॥ सं. पञ्जर— §७५,
 १०६. ता. प. पिंजर.
 पाट पुं 'फळीचें आसन', पाटा पुं. 'घड-
 लेला वाटण्याचा दगड' ॥ गु. पटो
 'कंबरवंद', गु. पं. पाट 'फळी, आसन'
 सिं. पाटी, हिं. पाट, बं. पाटा पाटी
 सिंह. पट, पटी, का. पुट(टु), पोट(टु)
 'रेशीम' लमा. फर्, 'रेशीम' ॥ सं. पट-
 प. पअ—) — §१०९.

पाटण 'गांवाचें नांव' ॥ सं. पटन—
 §१९४, २८४.
 पाटील, पाटेल जु. म. पाटैलु ॥ गु.
 पटेल, सिं. पटेलु ॥ सं. पटलिक—,
 पटकिल— §३८.
 पाठ स्त्री. ॥ गु. पीठ पूठ, सिं. पुठि, पं.
 पिठि, पुठ, हिं. बं. पीठ, ओ. पिठि,
 सिंह. पिट, आशियांतोल लमा. पुस्तो
 (पहा मिक्कोझिश् फिको-खाली); का.
 पुस्त 'खुर्चीची पाठ', पेठि 'वर, आंत',
 पेठ 'वरचा, पासून' ॥ प्रा. पठ—,
 पिठ—, पुठ— ॥ सं. पृष्ठ— §३०,
 ३१, ११०, १९७.
 पाठविणें ॥ गु. पाठाववुं, सिं. पठणु, पं.
 पठाना, बं. पाठैते, ओ. पाठाईवा,
 प्रा. पठ(ा)वइ ॥ सं. प्रस्थापयति
 (ता. प. सिंह. पटन् 'आरंभ', सं.
 प्रस्थान— पासून). — §४७, ४८,
 ११०, १२५.
 पाडणें ॥ ग. पाडवुं, हिं. पाडना, ब.
 पाडिते 'पसरणें' ॥ प्रा. पाडेइ ॥ सं.
 पातयति.— §४८
 पाडवा 'वर्षप्रतिपदा' ॥ गु. पडवो, हिं.
 परिवा, पडवा, बं. परब ॥ प्रा. पाडि-
 वआ ॥ सं. प्रातिपद वि.— §६०,
 १५२.
 पाडशी 'वांझोटी गाय' । दे. पडिच्छिआ
 चिरप्रसूता महिषी (१८६, ४). —
 §४९.
 पाडा 'खोंड' ॥ गु. पाडुं, सिं. पाडो
 हिं. पाडा ॥ दे. पडोओ बालः (१८४, ३).
 पड्डी प्रथमप्रसूता (१८१, ३). — §४७;
 पाणी ॥ गु. सिं. पाणी, पं. पणि, हिं.

वं. पानी. का. पोञ्(जु), लमा. पानि,
सिंह. पॅन् ॥ प्रा. पाणिअ- ॥ सं. पा-
नीय-— §४६, ६६, १३४, १५२.
पांज्या विशे. ना. ॥ हिं. पांडे 'पांडित',
पं.पां)डा 'देवळांतील उपाध्याय' ॥
सं. पण्डित-— §६५, १११ १५४.
पांढर स्त्री. 'पांढरी जमीन, वसाहतीची
जागा' ॥ गु. हिं. वं. पांडुर 'फिका',
हिं. पांडरी 'पांडुरकी जमीन', सिंह.
पंडर 'पांढरा, पिवळा' ॥ सं. पाण्डुर-'
— §८६.
पात 'पान' ॥ गु. पत्तुं पात्रं, पं. पत्त,
हिं. पत्ता, पाता, वं. पात, सिंह. पत्,
लमा. पत्र ॥ प्रा. पत्त-॥ सं. पत्र-
— §१२१.
पातळ वि. ॥ गु. पातळुं, सिं. पतिरु,
पं. हिं. पतला, वं. पातल, पातला ॥
दे. पत्तलं कृशम् (१८६, ३); पत्र-पासून.
— §४७.
पाथर स्त्री 'साफ दगड' ॥ गु. पथरो,
सिं. पथरु, पं. पत्थर, हिं. वं. पाथर,
का. पाथुर् 'जमीन' पथर 'तळमजला',
सिंह. पतर 'पसरणे' ॥ दे. पथारी
निकरः प्रस्तरश्च (२०६, १५) ॥ सं.
प्रस्तर-— §४८, ५२ ८४, ११०,
१२२, १२५.
पादणें ॥ गु. हिं. वं. पाद्-, सिं. सिंह.
पड्- ॥ सं. पर्दते-— §४७, ११५, १२३.
पान ॥ गु. हिं. पान, सिं. पनु, का.
सिंह. पन्, वं ओ. पाण ॥ सं. पर्ण-
— §३९, १३५.
पांत स्त्री. 'आळ' ॥ गुं. हिं. पान्त,
सिं. पंगति, सिंह. पेत् ॥ प्रा. पान्ति-॥

सं. पाङ्क्त-— §१२१.
पान्हा ॥ गु. फावो; वं. पानाइते 'गाय
पान्हविण्याकरितां वांसरु सोडणें' ॥ दे.
पण्हो स्तनभारा (१८२, १) ॥ सं. प्र-
स्नव-— §६०, १२५, १३६.
पापणी ॥ सं. पक्ष्मन्-पासून व्युत्पत्ति
संशयित आहे; तथापि ता. प. सं.
रुक्म->प्रा. रूप-आणि महाप्राण
गेला त्याबद्दल ता. प. म. पाकळी.—
§८९.
पाफुडणें 'खवले पडणें' ॥ प्रा. पफोडइ ॥
सं. प्रस्फुटति.— §१२५, १२६.
पाय । 'पाय, पाव (काचित् येतो)' ॥
हिंदीवरून घेतला आहे हें नक्की. पाव-
खालीं पहा.— §५७.
पायरी ॥ गु. पायरी, सिं. पैरो, हिं. पैर
पैरा, सिंह. पियवर पावलाची खूण' ॥
सं. *पादाकार-— ता. प. §५२, ६२.
पार 'शेवट'; क्रि. वि. 'परतीराला' ॥
गु. पं. हिं वं. पार; पाह 'मर्यादा',
पारि 'परतीरास' ॥ सं. पार- नपुं.,
पारे.— §३९.
पारखणें ॥ गु. पारखवुं, सिं. पं. हिं.
परख-, वं. पर्ख ॥ सं. परीक्षते.—
§४९.
पारका, पारखा 'परका, दुसरा' ॥ गु.
पारकुं, उलट पं. पराई ॥ प्रा. पारक-
॥ ता. प सं. पारकीय-— §८६,
९३.
पारद(ध) स्त्री. ॥ गु. परध ॥ प्रा. पारद्धि-
ता. प. दे. परद्धं... आखेटकः (२०९,
७) ॥ जुना अर्धतत्सम; सं. पापार्द्धि-
— §४६, ८८.

पारवडा 'खेडेगांवांतील एक भाग' ॥
सिं. पारो, हिं. वं. पाडा ॥ प्रा.
पाआर-पांराअ-, पार-। सं प्राकार-
— §४६, ६१.

पारवा पुं. ॥ गु. हिं. परेवो, सिं. परेलो,
सिंह परविय ॥ पा. परेवत-, प्रा. पारा-
वअ ॥ सं. पारावत.— §४६, ५२,
१५२.

पारस परीस पुं. 'ह्या दगडाच्या स्पर्शाने
लाखंडाचे सोने होते अशी समजूत
आहे' ॥ सिं. पारसु; गु. पं. हिं. पारव,
वं. परस परेसपाथर परीस ॥ सं. परीक्षा
ह्यापासून जर हा शब्द आला असेल
तर मराठीत आणि सिंधीत लिंगभेद
कां झाला ते कळत नाही; कोठे तरी
सं. स्पृश- (गु. हिं. वं. परस्-) ता.
प. स्पर्शमणि- (कोशांतील शब्द
'परीस') आणि बहुधा पर्येष-ह्यांचा
घोटाळा झाला आहे. म. परसणे-
खाली पहा. — §४२, ४९.

पारा ॥ गु. सिं. पारो, पं. हिं. वं. पारा ॥
सं. पारत-पारद-— §४६, ६०.

पारुसणे 'शिळें होणे', पारवसा वि. 'शिळा',
पारोसा 'स्नान न केलेला' ॥ गु. पा-
रोठ 'कुजलेला', पं. परोस्सा 'उशिरां
येणाऱ्या पाहुण्याकरितां ठेवलेला भाग',
सिं. पारुथु 'शिळा' ॥ सं. पर्युषित-,
पर्युष्ट-— §४९, ५०, ५१, ६३, ६५.

पालक, पालख पुं. 'पाळणा', पालखी,
पालकी ॥ सिं. पालिकी, पं. हिं. पालकी,
सिंह. पळक ॥ प्रा. पळक- ॥ सं.
पर्यङ्क-— §८२, ८६, १४१.— ता.
प. म. पलंग.

पालट पुं. 'बदल'; पालटणे 'बदलणे,
परत येणे'; पालथा ॥ पं. हिं. पलटा
'उलटलेला'; गु. पलटवुं, पालटवुं,
सिं. पलटणु, हिं. पलटना, वं. पाल-
टिते 'उलटवणे' ॥ दे. पळत्थो पळट्टो
पर्यस्त इति पर्यस्तशब्दभवम् (१८६,
८); पळट्टइ पळहत्थइ पर्यस्यति (१९२,
११) ॥ सं. पर्यस्त-— §४८, ८८,
१९०, १२२, १४१, १४८.

पाला, पालव ॥ गु. पालो, पलाव; सिंह.
पळु 'हांड, सांभा' ॥ सं. पळव-—
§४७, ४८, ६०, १४८, १५२.

पाव 'चतुर्थांश' ॥ गु. पाव, सिं. पं. हिं.
पाओ, वं. पोआ, सिंह. पा, आर्म.
लमा. पव्-, उलट म. गु. पाय, हिं.
ओ. पाए, पा, का पूर् (र), सिंह.
पय ॥ प्रा. पाअ- ॥ सं. पाद्-—
§५५, १२५, २२५.

पावणा पुं. 'नावाडी' ॥ ता.प. वं. पानसी
'होडी' ॥ ता.प. प्रा. पविउं तुमन्त ॥
स *प्लावनक.— §४९, १२५, १५२.
पावणे 'पोहोचणे' (भू. धा. सा. पातला,
पावला) ॥ ग. पांवुं, सिं. पायिणु, पं.
पाउणा, हिं. पाना पाउना, वं. पाइते,
ओ. पाइवा, सिंह. पॅमिनेनवा, का.
प्रावुन् ॥ प्रा. पावइ ॥ सं. प्राप्-—
§४६, १२५, १५२, २२९, २३०
२३७ २५६.

पास, पारो ॥ गु. पासुं 'वरगडी, वाजू',
सिं. पासु 'बाजू', पं. पास पाह, हिं.
वं. पास 'जवळ', सिंह. पस् 'बाजू.
सांनिध्य', लमा. पश 'अर्धा भाग', पशो
'जवळ', कदाचित का. पास 'पुस्तकाचे'

पान' ॥ सं. पार्श्व-— §८४, १५७,
१९४, १९५.
पासोळी, फासळी 'वरगडी' ॥ सिं. पासिरी,
हिं पसली पसुली; पं. पासला
'वाजूचा', ॥ पा. फासुलिका ॥ सं.
पार्श्व-पासून.— §६९, ८४, १५७
पाहणें, पाहिजे 'अवश्य आहे' ॥ सिं.
पहणु 'विचार करणें', त्याखेरीज पसणु
पाहणें' ॥ M'el. Vendrye's पहा.
हा शब्द प्रा. पास-, स पश्यति ह्या-
पासून भिन्न आहे. ता. प. अप्पाहइ
संदिशति (दे. १, ३७). — §५२,
१६०, २३२, २३७.
पाहुणा, पाहोणा ॥ गु. पोणो. पं. पाहुणा,
हिं. पाहुना 'अतिथि जांवई' ॥ पा
पाहुणेय्य 'आतिथ्यादाखल दिलेली
वस्तु' ॥ सं. प्राघूर्ण-, प्राघुण-—
§१२५, १५९.
पाळ स्त्री. 'कानाचें टोंक. तटावरील
गच्ची, एका वस्तुभोवतीं वर्तुळाकार
पसरलेल्या दुसऱ्या वस्तु' ॥ गु. पाळ
'टोंक, कंगोरा'. सिं. पालु 'फळाच्या
अर्दीतील गवताचे थर', पं. पाल
'ओळ, माला', हिं. पाल 'धक्का', सिंह.
पेल 'ओळ, ग्रंथांतील अवतरण', का.
पल्या(लिआर 'लांकडी कुंपण' ॥
प्रा. पा. स. पालि-— §१४५.
पाळणें ॥ गु. पाळवुं, सिं हिं. बं. सिंह.
पाल्- ॥ प्रा. पाळ् पाल्- ॥ सं.
पालयति.— §४६, १४५.
पिका 'पिकलेला' ॥ पुढील शब्दांहून हा
विलग आहे: हिं. पक्का (सर्व भाषांत
घेतलेला आहे), का. पप् 'पिकणें';

लमा. पेक् 'पचणें' ह्याविषयीं शंका
आहे ॥ प्रा. पक्क्या जोडीनें पिक-॥
सं. पक्व-— §७५, ९३.
पिंजर नपुं., पिंजरा पुं. ॥ सिं. पिडिरो. पं.
पिंजरी, हिं बं. पिंजर, ओ. पिंजिरा ॥
सं. पिंजर-— §७५. ता. प. म. पांजर.
पिटणें 'चाप देणें' ॥ गु. सिं. पं. हि.
बं. ओ. पिट्- ॥ प्रा. पिट्ट- ॥ सं.
पिष्ट-— §८९, २३१. ता. प. म.
पीठ.
पिठें ॥ गु. पीठियुं 'तक्तपोशीखालील
तुळई;' सिं. पीन्ही, पं. पिह्या, सिंह.
पिळ 'सिंहासन', का. पीरु
'पाट, आसन' ॥ प्रा. पीठ- ॥ सं.
पीठ-— §८०, ११२.
पिणें ॥ गु. पं. हिं पी-, सिं. बं. लमा.
पि-, सिंह. बो- (धा.सा. बीवा), प्रयो.
पोव- (धासा पेव्वा) ॥ प्रा. पिअइ,
पिएइ ॥ सं. पिवति.— §६३, २२९,
२३०, २३१, २५२
पिंड पुं., पिंडी स्त्री. ॥ गु. पिंडलो पश्चि.
पं. पिन्- 'भीक मागणें', सिं. पिन
'भिक्षा', पिनु गाठोडें', हिं. पेड,
पिंडी, बं. पिंड, सिंह. पिंड ॥ सं.
पिण्ड-— §१११.
पिंपळ ॥ गु. पिंपळो, पिंपळ, सिं. पिंपिह,
पं. बं. पिंपल, ओ. पिंपल ॥ सं.
पिंपल-— §९६, १२५, १४५.
पिंपळनेर 'गांवाचें नांव' ॥ सं. पिंपल-
नगर-— §६२. णेर नेर पहा.
पिंपळी ॥ गु. पिंपर, सिं. पिंपिरी, हिं.
पिंपली, बं. पिंपूल पिंपूल. पिंपली ॥
सं. पिंपली.— §१४०

पियो, पिहू 'प्रिय' ॥ गु. पियं, पं. सिं.
पियु, पं. पीआ, हिं. पिया, सिंह.
पिय; ता.प. लमा. पिर्यव्- 'चैनवाजी
करणे' ॥ प्रा. पिअ- ॥ सं. प्रिय-.-
§३९, १२५ १६१.

पिल्लु. पिल्लु ॥ गु. पीलो 'कळी', हिं.
पिल्लु, पिल्ला 'लहान कुत्रे', वं. पिल,
सिंह. पिलवा ॥ पा पिल्लक- (ता. प.
तामि. पिल्लेइ 'मुलगा'?) .—§१४९.

पिवळा ॥ गु. पीळुं, सिं. पीलो; पं. हिं.
पीला; हिं. पीयूडी पेवडी 'पिवडी' ॥
दे. पावलं पीतमिति तु पीतशब्दभवम्
(२००, १३) ॥ सं. पीतल-.-§४४,
१४५.

पिसणे 'दळणे' ॥ गु. पिस्- पीस्-, सिं.
पीह्-, पं. पीह्-पीस्, हिं. पीस्-, वं.
पिष्-, का. पिह्-, लमा. पिश- ॥
प्रा. पीसइ ॥ सं. पिनाष्टि-.-§४४.

पिसा 'वेडा', पिसें, पिसाळें 'वेड' ॥
प्रा. पिसाअ-, पिसळ- ॥ सं. पिशाच-
— §५२, ६०, ६१, १५६.

पिळणे ॥ पं. पेलना, हिं. पेलना; सिंह.
पेलेनवा 'पीडित होणे', पिळ 'दुःख'
॥ प्रा. पीळण- पीडण- ॥ सं. पीड्-
— §४४, १४६; तां.प.म. पीडणे.

पी. पियहा, पीहा ॥ हिं. पील्हा पिल्हा,
वं. पिला, ओ. पिल्हाई ॥ सं. पीहन्
पुं., पीहा स्त्री. (कोशांत).— §६४,
१५४, १६१.

पीठ ॥ गु. पं. पीठ स्त्री., हिं. पीठा
'तांदुळाच्या पिठाचें खाद्य, सिंह. पिटि
॥ प्रा. पा. पिट्ट- ॥ सं. पिष्ट-.-
§४१, ११०.

पीडणे ॥ गु. सिं. वं. पीड्, पं. पिह्,
हिं. पेइ, ता.प.म. पिळणे.— §४४,
१११, १४६.

पीह ॥ गु. पीछ ॥ प्रा. सं. पिच्छ-.-
§१०३.

पुडा ॥ गु. नि. पुडो, हिं. पुडा ॥ दे.
पुडइअं पुण्डइअं पिण्डीकृतम् (२०१,
१५), ता. प. अभिण्णपुडो रिक्तपुटः
(२१, १) ॥ सं. पट-.-§१११.

पुतळा, पुतळी ॥ गु. पुतळी, पुतळुं. सिं वं.
पुतिलि, पं. हिं. पुतळी, वं. पुतुल ॥
सं. पुत्रक-, पुत्रिका.— §४४.

पुनव पुं. 'एक झाड' ॥ पं. पुन्ना ॥ प्रा.
पुण्णाअ-, पुण्णाम- ॥ सं. पुंनाग-
— §४४, ५५, १३५.

पुनव स्त्री. 'पूर्णिमा' ॥ ता. प. सिंह.
पुणु 'पूर्ण' ॥ स. पूर्णिमा.— §३९,
४२, ४४, १३५.

पुरा वि. ॥ गु. पुरो, सिं. पुरो, पं. हिं.
वं. ओ. पूरा, सिंह. पिरि, का. पुर्(रु),
सं. पूरति-, पूर-(बौ. सं)-.-§४४.

पुला पुं. 'गवताची पेंडी' ॥ गु. हिं. पुला,
पं. पूला ॥ प्रा. पोल्लअ- ॥ सं. पूल-
— §४४.

पुवा पुं. 'खाद्य' ॥ हिं. पूआ पू, सिंह.
पुव पू ॥ सं. पूप-, अपूप-.-§
४४, ६४, १२५, १७४.

पुशी 'पिसू' ॥ वै.सं. प्लुषि-.

पुसणे 'स्वच्छ करणे' ॥ गु. हिं. पुंच्छ-,
पं. पूंश्-, वं. पुच्छ-, पाँछ्- सिंह ॥
पिस-पिह्- ॥ दे. पुञ्छइ पुंसाइ पुसइ
मार्ष्टि (२०१, ११) ॥ स. प्रोज्छ-,
पोञ्छ्- (बौ. सं).— §४४, ७१,

१०३.१२५.

पुसणें 'विचारणें' ॥ गु. सिं. हिं. वं. लम
पुछ्-, पं. पुच्छ्- ॥ प्रा. पुच्छइ ॥ सं
पृच्छति.— §३१, ७१, १०३, २३०
२५३.

पुळण नपुं. नदीचें वाळवंट ॥ सं. पुलि
पुं. नपुं.— §४२, १३४, १४५.

पू ॥ सिं. पूनी स्त्री., वं. पूया, पूज ॥ सं
पूय-.— §६४.

पूत पुं. 'मुलगा', पोती 'मुलगी' ॥ गु
पं. पूत, सिं. पुटु, हिं. वं. पुत, ओ
पुआ, सिंह. पित्, पुत्; का. पूत(तु
'कोंवडीचें पिल्लू ॥ प्रा. पुत्त- ॥ सं
पुत्र-.— §२९, १२१.

पूळ ॥ गु. पूळ, पं. हिं. पुल, सिं. पुलि-
स्त्री. ॥ फ़ा. पुल्.— §४१, १४९.

पूस 'पौष' ॥ गु. पोस, पोष, सिं. पेहु=
पं. पोह, हिं. पुस, ओ. पूष ॥ सं. पौष-
— §१५७.

पेखणें, पेकणें 'वाट पाहणें' ॥ गु. पेखवुं
'पाहणें', पं. पेखणा 'पाहणें', हिं.
पेखना 'इच्छिणें'; सिंह. पेकणिय
'बेंवी' ('दृश्यभाग') ॥ प्रा. पेक्खइ ॥
सं. प्रेक्षते.— §३०, ७७, ८९, ९६,
१२५, २३०.

पेज स्त्री.; पेजें नपुं, 'दूध' ॥ सिं. हिं.
पेज ॥ प्रा. पेज्ज- ॥ सं. पेय-पेय्य-
(बौ. सं.).— §७७, १०६, १२५.

पेटी ॥ गु. सिं. पं. हिं. पेटी, पं. पेटिया,
पेडा 'प्रवासाची टोपली', सिंह. पेलि ॥
प्रा. पेडा ॥ सं. पिटक- नपुं, पेटी
स्त्री.— §१०९.

पेठ स्त्री. 'गांव, बाजार' ॥ हिं. पेठ

पेंठ ॥ सं. प्रतिष्ठा.— §१२५.

पेठी स्त्री. 'आसन' ॥ गु. पेठी ॥ प्रा.
पेढ- ॥ सं. पीठ-.— §८०.

पेंड. पुं. 'जोड्याला लागलेला चिखल',
स्त्री गळिताचे भान्यांतून तेल काढून
राहिलेला भाग'; पेठी 'लहान गट्टा' ॥
गु. पेंडो 'मातीचा गोळा', हिं. पेड,
पेंड 'गोळा' ॥ प्रा.— पेण्ड; ता. प.
दे. पेंडवालं पेंडलियं पिण्डीकृतम्
(२०१, १५) ॥ सं. पिण्ड-.—
§७७, ८६.

पेर पुं. 'भाताची खळ्यांत मळण्या-
करितां केलेली पसरण'; पेरणें ॥ ता.प.
दे. पयरो शरः प्रदरशब्दभव-
(१८६, ८) ॥ सं. प्रदर-.— §६२.
पेलणें ॥ हिं. पेलना ॥ प्रा. पेळइ, पे-
ह्न- ॥ सं. प्रेरयति.— §१४१,
२३०, २३१.

पेसणें 'पिशाच्च घालणे' ॥ सं. प्रेषयति.
— §७७, १२५.

पेहरण पेरण 'मुलाचें आंगडें' ॥ गु.
पहेरण सिं. पहिराण ॥ दे. परिहणं परि-
धानम् (१८९, ३) ॥ सं. परिधान-;
किंवा यापेक्षां बरी व्युत्पत्तिः फ़ा.
पेराहन् (आधु. पीराहन्). सं. परिधा-
पासून झालेले शब्दः म. पेहराव, गु.
पहेरवुं, सिं. पहरण (प्रयो. परहाइणु),
पं. पहिणना (प्रयो. पहिराउणा), हिं.
पहिनना, का. पैर्- 'परिधान करणें'
— §८०, १६७.

पै 'एक उपसर्ग' ॥ सं. प्रति-.—
§२९, १२५, १७०.

पैं 'खास, 'सामान्यतः' ॥ गु. पं. हिं. पै

‘परंतु’ ॥ अप. प्राइव ॥ सं. प्रायेण.
— §५७, १२५.
पैकणें पैखणें ‘वाट पाहणें’ ॥ सं. प्रती-
क्षते; किंवा पैखणें आणि ऐकणें यांचा
संपर्क होऊन झालेले रूप ?— §५६,
८९.
पैज ॥ सिं. पैज पुं. ‘पत’, पं. हिं. पैज
‘प्रतिज्ञा, वचन’; लमा. प्रिजन्— ‘ओ-
ळखणें’ ॥ स. प्रतिज्ञा— §५६,
१०६, १३५.
पैठण ‘गांवाचें नांव’ ॥ दे. पइठानं नग-
रम् (१९२, ३) ॥ सं. प्रतिष्ठान—
§४२, ५६.
पैठा पुं. ‘प्रवेश’ ॥ हिं. पैठ, बं. पैठा
‘शिडी, जिना’, सिंह. पिविटु ‘प्रवेश’;
गु. पेठुं (पेसवुं चें भू धा. सा.) ‘प्रविष्ट’;
ता. प. गु. पेसवुं, सिं. पेहणु, हिं.
पैठना पैसना आर्मै. लमा. पेसेल् प्रवेश
करणें’ ॥ दे. पइठो ज्ञातरसो विरलं
मार्गश्चेति त्र्यर्थः (२१६, ३) ॥ सं.
प्रविष्ट— व-लोपावद्दल ता. प. पैसणें
(सं. उपविश—).— §५६, १२५.
पैण स्त्री. ‘पैज, करार’ ॥ सं. प्रतिज्ञा,
ता. प. पैज.— §५६, १०६, १३५.
पैल (काव्य.) ‘समोरचा’, पैला ‘पली-
कडील तीरावरचा’ ॥ गु. पैलुं; हिं.
पैलार किं वि ‘पलीकडे’ ॥ प्रा. पइ-
+ प्रा. इल्ल—पासून (ता. प. §२५६).
— §५६.
पैस पुं. ‘मोकळी जागा’ ॥ सिंह. पिएस ॥
प्रा. पएस— ॥ सं. प्रदेश— §५६,
१२५, १५६.
पैसाव वि. ‘पसरलेला’, पुं. ‘दाटी कमी

होणें’ ॥ सं. प्रतिस्त्राव— §१५२,
१५७.
पोंख नपु. ‘(रांगेचा गांवाचा) शेवट’ ॥
सं. पुङ्ख ?— §८०.
पोखर नपु. ‘तळें’ ॥ पं. हिं. पोखर, बं.
पूकर, ओ. पोखुरि; सिंह. पोकर
‘कमळ’ ॥ पा. प्रा. पोवखर— ॥ सं.
पुष्कर— §८०, ८९, ९६.
पोट नपु. ॥ गु. सिं. बं. पं. हिं. पेट,
हिं. पटली ‘गुद’, पट ‘वैलाच्या शे-
टीचें हाड’ ॥ दे. पोट्ट उदरम् (२०४,
५) ॥ सं. पुष्ट— §८०, १६३
पोटळा पुं., पोटळी स्त्री. ‘फडक्याच्या
टोकांत बांधलेल्या वस्तु’ ॥ गु. पोट,
पोटळो, सिं. पोटी, पं. हिं. पोट, पो-
टली, बं. पुंटली ॥ दे. कुण्टी पोडलं;
वस्त्रनिबद्धं द्रव्यम् (८२, १६)—
§१४५.
पोत पुं. स्त्री. ‘काचेचे किंवा सोन्याचे
मणि’ ॥ गु. पं. पोत, स्त्री. सिं. पुति
स्त्री.. हिं. पोत पुं., बं. पोत ॥ दे.
पोत्ती काचः (२०४, ५).
पोथी स्त्री. ॥ गु. पोथी सिं. पोथी, पो-
थ, पं. हिं. पोथी, पोथा, बं. पुथी,
सिंह. पोत, का. पुथ थि) ॥ प्रा.
पोत्थ—, पोत्थिआ, पा. पोत्थक— ॥ सं.
पुस्तक— नपु.— §८०, १२२, १२५,
२५२.
पोफळ स्त्री. ‘सुपारीचें झाड’, नपुं.
‘त्याचें फळ’ ॥ गु. फौफळ ॥ प्रा.
पोफळ— ॥ सं. पूगफळें— §६४,
१२६, १४५.
पोल नपुं. ‘पोचट्दाणा’ ॥ गु. पोलुं, सिं.

पोरो, प. पोल, हिं. पोला 'पोकळ' ॥
 प्रा. पोळ (रिक्त-; ता ग. माय्यर,
 Hindu Tales, पृ. १२९, टीप ५-
 ॥ सं. पूल्य- (एकदाच आलेला; व्हिट्!
 नेनी Atharvaveda Transl.
 पृ. ७६५ येथे 'shrivelled grains'
 असो भाषांतर केले आहे) — §८४.
 पोहंचणे ॥ गु. पोचवु, सिं. पहुचणु, पं
 पहुंचणा, हिं. पहुचना, बं. पहुंचन,
 ओ. पहुंचीवा. व्युत्पत्ति अज्ञात, ता.प.
 म पाहुणा, सं. प्राघूर्ण — § २५२.
 पोहा पुं. 'थवा' ॥ प्रा पूह-॥ सं.
 अप्यह-पासूनची पिशल् यांची व्युत्पत्ति
 (§२८६) निराधार आहे.
 पोहा पुं. ॥ सं. पृथुक-—§३०, १५९.
 पोळ 'देवाला वाहिलेला बैल' ॥ प्रा.
 पोअल-, ता प.दे. पोआलो वृषभः
 (२०४, १७) ॥ सं. पोतलिक- (पोत-
 पासून; ता. प. सिंह. पो, हिं. पूआ
 'वासळ') — § ६४, १४५.
 पोळ, पौळ स्त्री. 'नुसत्या दगडांची कच्ची
 भित' ॥ गु. पोळ स्त्री. 'रस्ता', हिं.
 पोल, पौल, पौर, पुं. 'दार, अंगण,
 दार असलेला चौक', हिमालयाकडील
 लो. भा. प्रोळ ॥ सं. प्रतोली —
 §५६ ५९, १२५, १४५.
 पोळणे, पोळी स्त्री ॥ गु. पोळी, पं.
 पोली, पोळी, सिं. पोरी, बं. पुलि,
 'पोळी', बं. पोडाइते पुडिते 'भाजणे'
 ॥ दे. पउलइ पचति (१९२, ११).
 — §१५२.
 प्यार वि. 'प्रिय' ॥ गु. प्यारं, सिं.
 प्यारो, पं. पिआरा, हिं. प्यार ॥ सं.

प्रियकार-— § ६३, १५४.
 प्यास स्त्री. 'तहान' ॥ गु. सिं. पं. हिं.
 बं. पियास ॥ प्रा. पिवास-पिआस-
 (वि.) ॥ सं. पिपासा — §६३, १२५,
 १५४, १५६.
 प्रगट वि ॥ गु. हिं. प्रगट, सिं. पर्घटु,
 पं हिं. पर्गट; पण सिंह. पहळ ॥ सं.
 प्रकट — §९८.
 प्रमाणे ॥ सं. प्रमाण-— § १९३.
 फट स्त्री. 'भेग', फटकणे 'झुकांडी देणे,
 पाखडणे' ॥ गु. पं. हिं. फटक-, सिं.
 फडक-, का. फ्यार-॥ सं. स्फट्-
 — ४८, ८४, ता प म. फाटणे.
 फडा स्त्री. 'नागाची फणी', पुं. 'खजुरीच्या
 झावळीचे टोक' ॥ हिं. फडा 'डहाळीचे
 टोक, मक्याचे कणीस', बं. फडकि
 'लहान फांदी' ॥ दे. फडं सर्पस्य
 सर्वशरीरं फणश्च (२१२, १३) ॥ सं.
 फटा. — §१११.
 फण पुं. 'नागाची फणी' ॥ गु. फणा
 फणी फेण, सिं. फणि स्त्री., पं. फण
 स्त्री., हिं. बं. ओ. फणा, सिंह. पण ॥
 सं. फण-— §१३४.
 फणस, पणस पु. ॥ गु. फणस, हिं. पनस
 फनस, बं. पणस ॥ प्रा. पणस-
 फणस- ॥ सं. पनस-— §८४.
 फत्तर पुं 'दगड (लाक्षणिक अर्थी)' ॥
 हिं. फत्तर-— पहा म. पत्थर-
 §१६८.
 फरस पुं. 'कुन्हाडीसारखे शस्त्र' ॥ गु.
 फरसी फरशी, हिं. फरसा, बं. फरसा
 फलसा ॥ प्रा. परसु-, प्रा. पा.
 फरसु-॥ सं. परशु-— §८४.

फरा 'खांयाचें हाड' ॥ पं. फर ॥ दे.
 फरओ फलकः (२१०, १५) ॥ सं.
 फलक .— §१२५, १४२.
 फळ ॥ गु. पं. हिं. बं. का. फल, सिं.
 फरु फलु, सिंह. पल ॥ सं. फल—
 §१२६.
 फळा ॥ सिं. फरुहो, हिं. फडी, सिंह पलिह,
 लमा. फल ॥ प्रा. फलग— ॥ सं
 फलक.—§४६, १२६, १४२, १४५.
 फळार, फराळ पुं. ॥ गु. फळार फराळ,
 हिं. फलार फल्यार, बं. फलार ॥ सं.
 फलाहार— §१२६, १४५, १६१,
 १६७.
 फाग पुं 'होळीच्या सणांत म्हणावयाचीं
 कृष्णाचीं गाणीं' ॥ गु. फाग फगवो
 'होळीनिमित्त देणगी', फागन 'फा-
 ल्गुन महिना'; सिं. फागु 'महिन्याचें
 नांव, होळींतील मजा, गुलाल फेकणें';
 पं. फाग 'होळी', फगू 'महिन्याचें
 नांव', हिं. फाग, बं. फागू 'गुलाल' ॥
 दे. फगू वसन्तोत्सवः (२१०, ५) ॥
 सं. फल्गु—, फल्गुन— §३८,
 ३९, १२६.
 फाटणें ॥ गु. सिं. पं. बं. हिं. का. फाट्-
 फट्-, फड्-, लमा. फर्, सिंह.
 पळ्— ॥ सं. स्फटति.—§४८, १२६,
 १४६.
 फाडणें, पहा म. फाळणें.
 फानूस, फाणस पुं. नपुं. 'कंदील' ॥ गु.
 फानस, सिं. फानोसु, फानूस, पं. हिं.
 फानूस ॥ अर. फा. फानूस.—§४२,
 ४६, १३४.
 फांदणें '(जनावर) उधळणें' हिं. बं.

फांद्—॥ सं. स्पन्द् — §१२६.
 फार वि., क्रि.वि. ॥ गु. फार क्रि. वि.
 ॥ प्रा. फार— ॥ सं. स्फार— §१२६.
 फावडा पुं. 'लाकडी फावडें' ॥ हिं.
 फाओरा, फौरा 'टिकाव, खोरें', वि.
 फौरा, बं. फाओडा 'राख भरायचें
 फावडें' ॥ सं. स्फ्य-? — §१२६.
 फांस पुं. 'जाळें' ॥ गु. फांसो, सिं. फासी,
 फासीणी 'जाळें, सांपळा', फासणु
 'पकडलें जाणें, अडकणें', बं. पं.
 फासना, सिंह. पस ॥ प्रा. फंस— ॥
 सं. पाश— §८४.
 फांसा (हस्तिदंती, खेळण्याचा) ॥ गु
 पासो, पं. हिं. पासा ॥ सं. पाशक.—
 §८४, १५६.
 फाळ (नांगराचा) ॥ सिं. फाल, पं.
 फाला, हिं. बं. फाल ॥ सं. फाल—
 §१२६, १४५.
 फाळणें 'फाडणें', फाळा 'चिंधी,
 धांदोटी' ॥ गु. फाळवबुं 'वांटणी
 करणें', फाळो 'भाग'; गु. सिं. हिं. बं.
 फाड- 'फाडणें', ओ. फाळा, फाला
 'फाडलेला' ॥ सं. स्फटति.— §१२६,
 १४६.
 फिटणें ॥ गु. सिं. फिट्— ॥ प्रा. फिट्ट्.
 — § ८०, १२६, ३३०; ता. प. म.
 फेडणें.
 फिरणें ॥ गु. फेर—, फर—, सिं. हिं. बं.
 का. लमा. फिर् ॥ व्युत्पत्ति माहीत
 नाहीं.
 फुकट फुका क्रि. वि. ॥ गु. फोक
 'रिकामा, फुकट', सिं. फोकटु 'कारणा-
 वांचून, फुकट', पं. फोक फोग 'नकार'

फोका 'आढ्यताखोर, पाणचट,' हिं.
 फोकट 'कुचकामाचा, फुकट', वं.
 फुकार 'मोकळी जागा, भगदाड' ॥
 दे फुका मिथ्या (२११, १०).
 फुटणें, फोडणें ॥ गु. सिं. हिं. फुट्-,
 फोड-, वं. फुटिते, फोलन 'सूज' ॥
 प्रा. फुट्इ, फुड्इ ॥ सं. स्फुट्, स्फुट-
 यति.— § १२६.
 फुरणें 'वेग, आंचके येणें' ॥ गु. पं.
 सिं. फुर्-, सिंह. पुपुर 'ठिणगी' ॥
 प्रा. फुरन्त-, फुरफुरन्त- 'कांपणारा' ॥
 सं. स्फुरति.— § १२६.
 फूलेल 'तिळाचें सुवासिक तेल' ॥ म.
 फूल आणि तेल यांपासून.— § ४४.
 फेल पुं. 'फोलकट' ॥ दे. फेल्लो दरिद्रः
 (२११, १७).
 फूल नपुं. ॥ गु. हिं. वं. फूल, सिं.
 फलु, पं. फुल्ल, सिंह. पिल, पुल् ॥
 पा. सं. फुल्ल- वि.— § १२६, १४८.
 फेडणें, फिटणें-चें प्रयो. ॥ गु. फेडवुं,
 वं. फेलिते, फेलाइते ॥ अप. फेडइ
 ॥ — § ८०, १२६.
 फेण पुं., फेणी स्त्री. फेस' ॥ हिं. फेन,
 फेना पुं., सिं. फेणु पुं., फेणी स्त्री., वं.
 फेन, फेणि 'उसाचा रस' ॥ सं. फेन.—
 — § १२६, १३४.
 फोड पुं. ॥ हिं. वं. फोडा, सिंह. पोळ ॥
 पा. फोट- ॥ सं. स्फोट-.— § १११,
 १२६.
 फोडणी स्त्री. ॥ गु. फोडणी ॥ दे. फोडि-
 अयं राजिका, धूमितम् (२१३, १).
 फोडणें ॥ गु. हिं. फोड्-, सिं. फोर् ,
 फोरि 'भेग', वं. फोलन 'सूज', फोला-

इते 'उत्तेजित करणें' ॥ सं. स्फोटति.
 — § १२६; ता.प.म. फुटणें.
 बक, बगळा पुं. ॥ गु. बक, बग, बगलो,
 सिं. बगु, बगुलो, पं. हिं. बगला,
 बगला, बगला ॥ प्रा. बक- ॥ सं. बक-.
 — § ९८, १२७, १६५.
 बकरा पुं. ॥ गु. बकरो, सिं. बकिरो,
 पं. बकरा, हिं. वं. ओ. बकरा, का.
 बकर्, लमा. बक्रो ॥ सं. बर्कर-.—
 § ९३, १२७ १६३.
 बडबडणें, बटबटणें ॥ गु. सिं. पं. हिं.
 बडवड्- ॥ प्रा. बडवाडइ, दे. बड-
 बडइ विलपति (२१४, १२).— §
 १५०, २५२.
 बंद पुं. 'बांधण्याचें साधन, धक्का' ॥
 फा. बंद.— § ८८.
 बरू, बोरू ॥ गु. सिं. पं. हिं. बरू ॥
 दे. बरुअं इक्षुसदृशतृणम्; ... अत्र
 बरुअ-बलवट्टि-शब्दौ दन्तौष्ठ्यादी
 कैश्चिन्निबद्धौ (२१४, ३-५).— § ४६,
 १५०.
 बरा वि., बरें (को. बोरें) ॥ सं. वर-? .
 — § ७९.
 बहिरा वि. ॥ गु. बेहेरो, बेरो, हिं. बहिरा,
 बहरा, वं. बहेरा, ओ. बहिरा, सिंह.
 बिहिरि, बिहिरा ॥ सं. बधिर-.—
 § ५०, १२८, १५९.
 बहीण स्त्री. (कों. बोइण) ॥ गु. बेहेन,
 बेन, सिं. भेणु, पं. बैन्ह, भण, वं.
 बहिन, बननी, बैन, ओ. भौणी, का.
 बेजे, सिंह. बिहिनि, बहुन् 'वडील
 बहीण', लमा. फेन् ॥ प्रा. बहिनि-
 ॥ सं. भगिनी.— § ४६, ७९, १३४,

१६७.

बळ स्त्री. 'बळी, यज्ञ' ॥ गु. बळी, पं. बळी, सिं. वं. बलि, हिं. का. बल्, सिंह. विलि, बिल्ल ॥ सं. बलि-—
§१४५.

बळ नपुं. ॥ गु. बळ, सिं. बलु, पं. हिं. वं. का. बल्, सिंह. बल ॥ प्रा. सं. बल-— §१४५.

बळो वि. ॥ गु. बळी, सिं. पं. हिं. वं. बळी ॥ दे. बलिओ पीनः (२१३,३) ॥ सं. बलिन्-.

बाज पं. 'भीति' ॥ प्रा. बजइ, दे. बजइ त्रस्यति (२५१,६).—§१५०.
बांधणें ॥ गु. बांधावुं, सिं. बांध्-, हिं. बांध पं. वन्हणा, वं. ओ बांध, सिंह. बांदि-
नवा (भू. धा. सा. वाद), आर्मे. लमा. बांधेल् ॥ प्रा. सं. बांध् (बन्ध्)-—
§१२४, २३०.

बाप पुं. ॥ गु. पं. हिं. वं. आर्मे. लमा. बाप, सिं. बाबू ॥ प्रा. बाप्प-, अप. बाप्पीकी, दे. बाप्पो सुभटः, पितेत्यन्ये (२१३,३).— §१५०.

बापुडा वि. ॥ गु. बापडुं, हिं. बापडा, बापरा ॥ अप. बाप्पुडा (= वराकः).—
§१६५.

बावर स्त्री. 'झिज, विसकटलेले वेस' ॥ गु. बाव्री 'जटा मोडणें', हिं. बावर 'दोर वळण्याचें गवत', पं. हिं. बाव्रियां 'लांठ, विखरलेले केस' ॥ दे. बावरी केशरचना (२१३,१५) ॥ सं. बावर-
— §४७, २७.

बाभूळ स्त्री. ॥ गु. बावळ, सिं. बावुरु, पं. हिं. बावूल, हिं. बावर, बावुल ॥

स. बावूल-, बावर-(कोशांतच), बावुर-—§८६.

बांभुर्डा (शिबीवजा), बाभण ॥ गु. हिं. वं. बाभण, सिं. बांभणु, पं. बाभण, सिंह. बांभ ॥ प्रा. बाभण-, बाभण-॥ सं. बाभण-— §१२७, १२८, १३८.
बायको, जु. म. तृ. बायकें ॥ गु. हि. बाई, का. बाय् ॥ व्युत्पत्ति अज्ञात.
— §६४, १९३.

बारा ॥ गु. ओ. बार, सिं. बारहं, पं. बारां, हिं. बारह, बारा, बारो, सिंह. बार, दोळस, दोलह, का. बाह् ॥ प्रा. बारस, बारह, दुवालस ॥ सं. द्वाद-
शन्-—§११८, १४३, २१४, २२१
बारी स्त्री. 'खिडकी' ॥ सिं. बारी. गु. बारी, वरुं ('दार'), का. आर्मे. लमा. बर् ॥ सं. द्वार .— §१३०

बावडी स्त्री. ॥ गु. बाओ. बाई. सिं. बाई, हिं. बावडी बावली बावरी बाई, सिंह. बाव (जु. सिंह. बाविय, मालदीवा वेन्) ॥ सं. बापी, बापिका-—
§१५०.

बावन ॥ गु. हिं. बावन, पं. बावजा, सिं. बावजाह, वं. बायन, ओ. बाअन्, का. बावनझाह ॥ प्रा. बावणं ॥ सं. द्वापञ्चाशत्-— §२२३.

बावीस, बेवीस ॥ गु. बावीस, सिं. बावीह, पं. बाई, हिं. मै बाईस, वं. ओ बाईश ॥ प्रा. बावीसं, अप. बाइस ॥ सं. द्वाविंशति-— §२१४.
बाहणें 'बोलावणें' ॥ सं. बाहति 'बृद्धौ शब्दे च (भातुपाठ)'-— §३०, ५२, १६०.

वाहत्तर ॥ गु. वाहोतेर, सिं. वाहतरि,
पं. बहत्तर, हिं. बं. वाहत्तर, भै. बह-
त्तरि, का. दुसतत् ॥ प्रा. वावत्तरि ॥
सं. द्वासप्तति-— § १६०, २२३.

वाही स्त्री. ॥ सिं. बांहान, पं. हिं. बांह,
सिंह वा, का. वाऊ (बाहि 'कडे'),
लमा. वय् ॥ बौ. प्रा. बाहा ॥ सं. वाहु-
— § ७०, १५९.

बाहुला वावला (लो. भा. बाहोला) ॥ गु.
वावलुं ॥ दे. बाउली पञ्चालिका; अत्र
बप्फाउल- बाउली- शब्दौ केषांचिद्
दन्यौष्ठ्यादी (२१४, १३).— § ४६,
५०, ५७, १५०, १६१.

बाहेर, बाहिरिळा (१२०६ चा शिला-
लेख). ॥ गु. बहार, बाहेर, सिंह. बाहिरि
बाहरु, हिं. बाहीर, पं. हिं. बाहर, बं.
बाहिर, सिंह. बॅपर, लमा. अत्री ॥ पा.
प्रा. बाहिर- ॥ सं. बहिः-— § ४६,
८०, १५९.

बाळ ॥ गु. पं. हिं. वं. का. बाल, सिं.
बारु, बालु, सिंह. वल्, लमा. बलो,
'डुकर' ? ॥ पा. प्रा. सं. बाल-—
§ १४५.

विजली 'बीज' ॥ गु. विजळी, पं. हिं.
वं. विजली, ओ. विजुली, सिंह. विदु-
लिय ॥ प्रा. विज्जुलिआ ॥ सं.
विद्युत्-— हिंदीवरून आलेला.—
§ २५०.

बिटी 'मल' ॥ सिंह. बेट्ट, का. बोठ
(ठु) 'गोवरी' ॥ हिं. बीठ, सं. विष्ठा
ह्या शब्दाच्या गोत्रविस्ताराहून भिन्न
दिसतो; ता. प. म. विटाळ.— §
१५०.

विंद पुं., विंदें नपुं. 'रेतोविंदु' ॥ गु. सिं.
हिं. बं. विंदु, हिं. का. विंद, सिंह. विंद
'थेंव' ॥ प्रा. सं. विन्दु-— § ७६,
१६६.

बीं, नपुं., वी स्त्री. ॥ गु. वी बीज, सिं.
बीहणु, पं. बीं, हिं. बीहन्, बीज,
विया, बं. बीज, बीच, ओ. बीहन्,
का. ब्योल्(लु) ॥ सं. बीज-—
§ ४१, १२७, १५०, १९१.

बी 'हि' ॥ गु. सिं. बी, पं. हिं. बी भी,
लमा. वि. ॥ प्रा. पि, वि ॥ सं. अपि
— § १२७.

बीज स्त्री. 'द्वितीया' ॥ गु. सिं. बीया;
गु. सिं. विजो, पं. विआ 'दुसरा',
का. विय 'दुसरा' ॥ प्रा. विइज्ज-
बीअ-च्या जोडीने ॥ सं. द्वितीय-
— § १३०, २१४, २२६.

बीळ नपुं. ॥ सिं. बिरु, हिं. बं. बिल,
सिंह. बल ॥ पा. प्रा. सं. बिल-
— § १४५, १५०.

बुजणें ॥ दे. वोज्जारं अतीतं भीतं च;
वोज्जइ त्रस्यति (२७१, ८).— §
८६, १५०.

बुझणें 'ध्यानांत घेणें' ॥ गु. आसा.
बुज्-, सिं. हिं. बं. ओ. बुझ्-, पं.
बुज्झ्-, का. बोझ्- ॥ प्रा. बुज्झइ ॥
स. बुध्यते.— § ४४, ८५, १०७,
१२७, २३०.

बुडणें ॥ गु. सिं. बं. बुड्-, हिं. बूड्-,
का. बोड्-, लमा. बोल्- ॥ प्रा.
बुड्डइ.— § १५०.

बुध स्त्री. 'बुद्धि', ॥ सिं. बुधि, पं. बुद्ध,
हिं. बुध्, का. बोद्, ता. प. सिंह.

बुद्दु 'भगवान बुद्ध' ॥ सं. बुद्धि-—
§१२४.

बुंद पु. 'थेंव' ॥ गु. . हिं. बुंद, सिं.
बुंदो, बुंद ॥ सं. बिन्दु-— §३९, ७६,
१६६, १८८.

बे 'दोन, पाठ्यांत किंवा सामासिक
शब्दांत (वे त्रिक सहा, बेचाळीस)' ॥
गु. बे बेन्, सिं. बा, सिंह. दे ॥ प्रा.
बे ॥ सं. द्वे.—§७७, १३०, २१४.

बेडा पुं. 'तराफा' ॥ गु. बेडो, सिं. बेरी,
पं. हिं. बेडा, लमा. बेरो ॥ दे. बेडो
नौ: (२१६, ६).—§१५०.

बेल 'एक झाड' ॥ गु. बीली, हिं. बेल,
सिंह. बेल, का. बेल् बिल् ॥ प्रा.
बेल- ॥ सं. बिल्व-— §७७, ८०,
१२७, १४८.

बेळकें 'झाडाचें दुबेळकें. दोन फाट्यांचें
दांडकें' ॥ हिं. का. बेल 'फावडें' । दे.
बेळी स्थूणा (२१६, ६).— §१५०.
बैसणें, वसणें ॥ . बेसवुं, सिं. बिहणु,
पं. बेसना, हिं. बैसना का. बेहुन्,
लमा. बेश- , आर्मे. लमा. वेस्- ॥
सं. उपविशति — §४६, ५६ १२७,
१७४, २३०, २३२.

बोकड पुं ॥ गु. बोकडो, पं. बोक,
हिं. बोक्रा, सिं. बोक स्त्री. 'बोकडाचें
ओरडणें' ॥ दे. बोकडो छाग (२१६,
१३) ॥ सं. बुक्क-—§८०, १२७.

बोंड नपुं. ॥ दे. बोंडं चूचुकम् (२१६,
१२). हा शब्द द्राविड आहे काय ?
ता. प. कानडी बुड्डे 'फुगवटा', तेलगू,
बोड्डु 'पुढें आलेली बेंबी.'—§७०.
बोर स्त्री. 'एक झाड', 'फळ' नपुं., ॥ गु.

बोर पं. हिं. बेर, सिं. बेरु, बं. बैर,
का. ब्रय ॥ प्रा. बोर-, बोरी ॥ सं.
बदर बदरी.— §५५.

बोलणें ॥ गु. सिं. पं. हिं. वं. का. बोल- ॥
प्रा. बोल्लइ; ता. प. बौ. सं. बहुबोलक-
'बडवड्या'.— §२५२.

भंगणें 'मोडणें, नाश पावणें ॥ गु. पं.
भंग, सिं. भांगो 'वाळलेली डाहळी.
भंगो 'विघ्न', पं. भांग्गा 'नासधूस',
बं. भांगिते 'मोडणें', लमा. फग्-
(बंग्-) 'मोडणें' ॥ सं. भङ्ग-, ता. प.
भनाक्ति, भञ्जयति.— २३०

भटकणें ॥ गु. सिं. पं. हिं. भटक्-,
सिंह. वट 'बुडालेला, अस्ताला गेलेला
(सूर्य)' ॥ प्रा. भट्ट- ॥ सं. भ्रष्ट-—
§४८, ८९, १६९.

भट्टा पुं. 'विस्तव असलेलें भांडें', भट्टी
स्त्री. ॥ गु. भट्टी, प. भट्ट, हिं. भट्टा.
भट्टी, भट्टी, बं. भाट्टी 'दारू गाळा-
यची भट्टी' ॥ सं. भ्राष्ट्र.— §१२८,
१६९.

भला वि. ॥ गु. भलुं, सिं. भलो, पं. हिं.
भला, हिं. भाल; पं. हिं. भद्दा 'सूर्ख',
सिंह. बद कळ 'धन्य' ॥ सं. भल्ल-
(वामनानें 'ग्राम्य' म्हणून निर्दे-
शिलेला. पहा रेन्जो, Rhét.
Sansk. पृ. १४१); भद्र-— §
४८, १४१.

भर, भार पुं. 'वजेन', भरणें 'वाहून नेणें'
॥ गु. भरवुं, भार, सिं. भर शब्दयोगी
'वर', हिं. भार पुं., भरना 'धारणें
करणें', सिंह. वर 'वजन, जड', का.
बोर्(रु), लमा. फरो 'जड' ॥ पा.

प्रा. सं. भार-, भर-— §१२८.
भंवई स्त्री. 'भुंवई' ॥ गु. भवुं, हिं. भउं,
पं. भउंह, बं. भोमा, सिंह. बॅम, का.
बुम्, लमा. फोव् ॥ पा. भमुक-, प्रा.
भुमआ भमुहा ॥ सं. भू-—§१२८.

भाई भाऊ ॥ सिं. पं. भाऊ; गु. पं. सिं. (समा-
सांत) हिं. बं. भाई, का. वोय्(यु). सिंह.
बए वा; भाई शब्दाचा भौगोलिक
विस्तार आणि मराठीचे वर्णप्रक्रियेचे
नियम (पहा §३१) ह्यावरून तो शब्द
आगंतुक दिसतो. ह्याखेरीज आणखी
एक भाषाविभाग राहिला. तो म्हणजे
आर्मे. लमा. फल, युरो. लमा. फ्रल्.
पहा §१८ ॥ प्रा. भाया; ता. प. दे.
भाओ ज्येष्ठभगिनीपतिः (२१६,५);
पा. भातिक-भाता ॥ सं. भ्रातृ-—
§१२८.

भाज स्त्री. ॥ का. बोर(रि) या, सिंह.
बॅरि ॥ प्रा. भज्जा ॥ सं. भार्या.—
§१०६.

भागणें 'दमणें, देणें' ॥ गु. हिं. बं. आसा.
भाग् 'पळून जाणें', ओ. भांग ॥ सं.
भग्-— §२३०.

भाजणें ॥ गु. भाज्युं 'तुपांत परतलेली
पोळी', सिं. हिं. भाज्-, बं. भज्-,
का. बझ्-, सिंह. वद्- 'पचविणें' ॥
पा. भज्जति ॥ सं. भृज्जति.— §
४७, १०६, १२८.

भांजणें 'वांटणी करणें' ॥ गु. हिं. भांज्-,
पं. भांजी 'भाग' ॥ प्रा. भज्जइ ॥ सं.
भज्जयनि.— §१०६, २३०.

भाड स्त्री. 'स्त्रियांच्या देहविक्रयाचा
पैसा' ॥ गु. सिं. हिं. भाड, पं. बं. भाडा

'भाडें', सिंह. बॅल 'पगार' ॥ सं.
भाटि-— §१११.

भांड 'विदूषक, जातीचे नांव' ॥ गु. पं.
हिं. बं. भांड, सिं. भंडु, का. वांड् ॥
भंडो... मागधो (२२१, १६) ॥ सं.
भण्ड-— §१११.

भांड नपुं. 'भाडें' ॥ गु. भंडु, सिं. भांडो,
पं. हिं. भांडा, हिं. बं. भांड, सिंह.
बड् 'पोट', का. बार 'भाडें, वाजू' ॥
प्रा. भण्ड- ॥ सं. भाण्ड-— §६८,
१११, १५९.

भांडण, भांडणें, भांड 'भांडणारा' ॥ गु.
भांडवुं 'शिव्या देणें, भांडणें', भांडण.
सिं. भंडणु 'ओरडणें', हिं. भंडना 'दोष
किंवा शिवी देणें' ॥ दे. भंडणं कलहः
(२१८, १५).— §१११.

भांडार नपुं. ॥ गु. पं. भांडार, सिं.
भं भां)डारु, हिं. भं(भां)डार, बं.
भांडार ॥ प्रा. भण्डार- ॥ सं.
भाण्डागार-— §६१, १११, १४३.

भात पुं. ॥ गु. हिं. बं. ओ. भात, सिं.
भतु, पं. भत्त, का. बत, सिंह. बत् ॥
प्रा. भत्त- ॥ सं. भक्त .— §१२१,
१२८.

भादरणें ॥ ता.प. पं. भदन 'हजामत',
भदन करवाउणा 'सतकानिमित्त क्षौर
करणें' ॥ सं. भद्राकरण- (ता.प. म.
भला आणि पुढील शब्द).— §४७
६१, १२३.

भादवा 'एक महिना' ॥ गु. भादरवो,
पश्चि. पं. बध्द्रो, भद्रुं, भदुं. हिं.
भादवा, पं. हिं. भादो, का. बादरपेथ्
॥ सं. भाद्रपद-— §४७, ६०,

१२३, १५२.

भांभळ वि. 'विसराळू' ॥ सिं. भंभुलि-
जणु 'व्यग्र, गर्विष्ठ होणे' ॥ दे. भंभलो
मुखी (२२२, ३) ॥ सं. भर्भ- (हिंसा
याम्). — §६९, १२८.

भाल स्त्री. 'भाला' ॥ गु. भालुं, गु. सिं.
भालो, पं. भाला, हिं. भाल, का. बाल ॥
सं. भल- , भली. — §४८, २८३.

भाव पुं. ॥ हिं. वं. भाव, भाओ, का.
बाव्. सिंह. बव ॥ सं. भाव- . — §१४२.

भावजई स्त्री. ॥ गु. भोजाई, सिं.
भाजाई, पं. भर्जाई, पश्चि. पं. भिजाई,
हिं. वं. ओ. भाउज्, हिं. भौजी,
भौजाई ॥ दे. भाउज्जा भ्रातृजाया
(२१६, ११) ॥ सं. भ्रातृजाया. —
§६१.

भावणे (काव्य) 'विचार करणे, इच्छिणे'
॥ गु. भाववुं 'इच्छिणे', सिं. भांइणु,
पं. भाउणा 'पसंत करणे', हिं. भावना,
भओना पुं. 'विचार', वं. भावीते,
का. बावुन् 'खुलासा करणे, सांगणे' ॥
सं. भावन- — §१५२.

भालू स्त्री. 'अस्वल. नरावांचून राह-
णारी कोल्ही' ॥ हिं. ओ. भालू पुं.,
भोजपुरी भा. भाउल, वं. भालूक
'अस्वल', सिंह. बला बळु 'कुत्रा' ॥
दे. भळू ऋक्षः (२१८, २) ॥ सं. भळू-
(ळु)क-, ता. प. अच्छभळ-, म.
अस्वल. — §१४८.

भाल नपुं. 'कपाल' ॥ गु. भाल, हिं. वं.
भाल, का. बाल् ॥ सं. भाल- . — §
१४५. खरा शब्द माथा आहे.
भिंमूटी स्त्री. रातकिडा' ॥ सिंह. विंग,

विंगु 'मधमाशी, गांभिलमाशी' ॥ दे.
भिंगारी चीरी, मशक इत्यन्ये (२२०, ६)
॥ पा. प्रा. भिङ्ग ॥ सं. मृङ्ग- . —
§३०, ५२.

भिजणे ॥ गु. भिजवुं, भिजवुं, सिंह.
भिजणु, पं. भिजणा, हिं. भोजना, वं.
भिजिते ॥ प्रा. भीजइ ॥ सं. अभ्यञ्जन-
— §७१, ७५, १०६, १२८.

भिणे, विहिणे, भेणे ॥ गु. विहवुं, विवुं,
आर्मे. लमा. विएल् ॥ प्रा. वीहेइ
विहेइ, दे. वीहइ (२१५, ८) ॥ सं.
बिभेति. — §१२८, २२९, २३०.

भितर (काव्य.) 'आंत' ॥ गु. भितर,
हिं. वं. भीतर ॥ प्रा. आभिन्तर- ॥
सं. अभ्यन्तर- . — §४४, ७१, ७५,
१२१, १२८, १७४.

भिनणे, भिदणे ॥ सिंह. विदिनवा 'फोडणे',
का. बेनुन्, बेनुन् 'फुटणे', बेज्(जे)-
रुन् 'फोडणे', ॥ सं. भिद्-, भिन्न- .
— §२२९.

भित भीत स्त्री. ॥ गु. भीत स्त्री, सिं.
भिति, हिं. भीत, वं. भित, सिंह. वित,
वितु ॥ प्रा सं. भित्ति- . — §६९, १९०.
भिसै नपुं. 'कमळाचा देंठ' ॥ हिं. भिस
पुं. 'कमळकन्द (खाद्य)', सिंह. बिसि
'चटई' ॥ प्रा. पा. भिस- ॥ सं. विस- .
— §८४.

भीस स्त्री. 'राठ केंस' ॥ सिंह. विसी
'(पाय पुसायची) चटई, (तपस्व्याचें)
आसन' ॥ प्रा. भिसी ॥ सं. वृसी. —
§८४.

भीक स्त्री. ॥ गु. हिं. भीख, सिं. बीख,
पं. भिक्ख, हिं. वं. भीक, का. बीख्

वेछ, सिंह. विक् ॥ प्रा. भिक्खा ॥
 सं. भिक्षा.— §८८, १६९.
 भुई भुई ॥ गु. भौ भौय, सिं. भुई भूं,
 पं. भूं, हिं. भूई भूई भूं, बं. भू भूई,
 सिंह. विम, का. वुम्, लमा. फुव् ॥
 हेमचन्द्राने दे. भूमिपिसाओ तालः
 (२२१,३) येत्रे सानुनासिकहि पाठ
 सांगितला आहे ॥ पा.प्रा.सं. भूमि—
 — §६४, ७१, १५३.
 भुकणें ॥ गु. भोकवुं भुकवुं, सिं. भौ-
 कणु, हिं. भौकना भुकना भोकना, का.
 बकन् लमा. फुकव्-‘बोलणें, नावें
 ठेवणें’? ॥ प्रा. भुकइ, ता.प.दे. भुकणो
 श्वा (२२३,३).— §४४, ८०, ८४.
 भुलणें ‘विसरणें, चुकणें’ ॥ गु. सिं. हिं.
 बं. भुल्-, पं. भुल्ल-, का. बुल्- ॥
 प्रा. भुल्लइ.— §२५२.
 भूक स्त्री. भुकणें ‘भूक लागणें’ ॥ गु.
 सिं. भुख, पं. भुक्ख, हिं. भूख, हिं.
 बं. भूक, लमा. बोख्; का. बुख,
 आर्मे. लमा. बुखव् ‘भुकेला’ ॥ दे.
 भुक्खा क्षुत् (२२०,१३) ॥ सं. बु-
 भुक्षा— §८८, ८९, १२८, १६९.
 भूंम नपुं. ॥ गु. भूंसुं, हिं. भुस् भूंसं
 भूंसा, बं. भूसी, का. बोस्(सु), लमा.
 फुस् ‘वाळलेलें गवत’ ॥ सं. बुस—
 §३४.
 भें नपुं. ‘भय’ ॥ गु. ओ. भे, सिं. भै
 भौ; पं. भै भए, बं. भय भी, सिंह.
 बय, -बा, का. बय् ॥ सं. भय—
 §६२, १२८.
 भेजूड भेजूड वि. ‘भिन्ना’ ॥ दे. भेडो भेडो
 भेज्जलओ त्रयोऽप्येते भीरुवाचकाः

(२२१,४) ॥ सं. भेय-?—§१०६.
 भेड वि. (काव्य.) ‘भिन्ना’.— सागील
 शब्द पहा.
 भेतणें ‘उभ्या वांटण्या करणें’, भेत नपुं.
 स्त्री. ‘छेद’ ॥ सिं. भेतु ‘भेद, रहस्य’,
 पं. भेत ‘रहस्य’ ॥ सं. तुमन्त भेतुम्.
 — §२३०.
 भेर स्त्री. ‘बोर’ ॥ हिं. वं. बेर ॥ सं.
 बदर— §८४. म. बोर पहा.
 भेर स्त्री. ‘वाद्याविशेष’ ॥ गु. हिं. भेर
 भेरी, सिं. भेरि, सिंह. बेरय ॥ सं. भेरी.
 — §१२८.
 भोज पुं. ‘भूर्ज’ ॥ गु. पं. हिं. भोज,
 सिं. भोज-, का. बुर्ज ॥ दे. भुअं
 (२२०,१३) ह्या रूपाला ग्रंथाचा
 आधार नाही ॥ सं. भूर्ज— §८०,
 ११६.
 भोर्पी, भोरूप ॥ हिं. बहूरूप ॥ सं.
 बहुरूप— §१२८.
 भौवडणें ‘भौवरा करणें’ ॥ हिं. भौरि-
 याना ॥ प्रा. दे. भंमडइ, भामाडइ,
 भमडइ (२१९,४) ॥ सं. भ्रमति—
 §७९, १२८.
 भौवणें ‘फिरणें’ ॥ गु. भ्रम्वुं भम्वुं सिं.
 भंवणु, पं. भरमना भौना, हिं. भमना
 भओना, का. ब्रमुन्, सिंह. बमण
 ‘गिरकी, वर्तुळ’ ॥ प्रा. भमइ ॥ सं.
 भ्रमति— §७९, १२८, १५२.
 भौवर पुं. ‘काळा भुंगा’, भौर वि. ‘काळा’
 ॥ सिं. भौर, हिं. भंवर, भौरा,
 बं. भोमार, सिं. भंवर, सिंह. बंवर-रा
 ॥ प्रा. पा. भमर— ॥ सं. भ्रमर—
 §७९, १२८, १५२, १५३.

भोंवरा 'घोज्याच्या अंगावरील वर्तुळा-
कार केशरचना' ॥ सिं. पं. हिं. भोंरी,
सिंह. वंयुरकेस् ॥ सं. भ्रमरक-—
§१२८.

भोडी 'पक्षीविशेष' ॥ दे. भोरुडो भारुण्ड-
पक्षी (२२१, १०).

भोंस, भोंशाऊस 'ऊंत', भोंस 'एक
तन्हेचा बोरु' ॥ दे. भमासो
इक्षुसदृशतृणम्; भमसो इति भनपालः
(२१८, ३).— §७९. १५५.

मड. मौ, वि. ॥ गु. मड ॥ प्रा. मडअ-
मिड-; ता. प. दे. माईली, माउच्छो,
नपुं. माउकं (२२८, १८) ॥ सं. मृदु-
— §३०, ३१, ४६, ५६, १३८.

मग कि. वि. मागिलु वि. 'मार्गातला' ॥
गु. मग 'रस्ता', कि. वि. 'कडे' ॥
दे. मगा पश्चात् (३, ८), मगो पश्चात्
(२२२, ९) ॥ सं. मार्ग- म. माग
पहा.— §२८०.

मंगळ पुं. नपुं., मगळवार ॥ गु. मंगळ,
सिं. मंगलु, पं. मंगल हिं. वं. मंगल,
सिंह. मगुल ॥ प्रा. सं. मङ्गल-—
§९८, १४५.

मचणें 'फुगणें, माजणें' ॥ गु. सिं. हिं.
मच्- ॥ प्रा. मच्चइ, त्याखेरीज मज्जइ ॥
सं. माद्यति.— §४८, ९०.

मच्चा वि 'मधला', मच्-चा यावद्दल.
— §१०१, १६४.

मंजिरी स्त्री 'मोहोर, टाळ' ॥ गु. मंजरी
'तुरा', मंजिरा अनेक. पुं. 'टाळ',
हिं. मंजरी 'तुरा, फूल, मोती', मंजीर
'पायाचें भूषण', मंजिरा पुं. 'टाळ',
वं. मंजीर पुं. 'पायाचें भूषण', मंजरी

'तुरा' इत्या. ॥ प्रा. सं. मञ्जरी.—
§७५, १६६.

मटगा वि. 'फार आखूड', मटकुला
'आखूड' ॥ गु. माटुं 'अपूर्ण, वाईट',
सिं. मठो, वं. माट 'वाईट' ॥ दे. मटो
शृङ्गविहीनः, मटो तथा मरालो अलसः
(२२२, १४) या शब्दाचा मृणाति
'चिरडणें' या धातूशीं संबंध दिसतो.
ता.प. सं. मुटाति 'चिरडणें', म. मुट-
कळें 'कणकीचा लहान गोळा', मुट-
कणें 'बुक्क्या मारणें'; भा. यु. धातु
मेर्- ह्याच्यांत त् लागून झालेल्या
अक्षरवृद्धीविषयीं ता.प. ल. morta-
rium (पहा वालडे, दु. आवृ., पृ.
४६४).— §४८, १०९.

मठा, मट्टा ॥ गु. मठो, मट्टो, सिं. मठो,
पं. हिं. मठा, वं. माठा, का. मंथ
'ताक' ॥ सं. मस्तु- नपुं.— §४८,
११०.

मड पुं. 'द्वेषार्ह मनुष्य, पीडा', मडें नपुं.
'प्रेत' ॥ गु. मडुं, वं. मडा, सिंह.
मळ, का. मोडु 'देह' ॥ दे. मडो कण्ठो
मृतश्च (२३३, ९); मडवोज्ञा शिविका
(२२६, ५); मडिया समाहता (२२३,
९) ॥ सं. मृत-— §३०, ३१, १०८,
११५.

मडणें 'आच्छादणें' ॥ गु. सिं. हिं. मड्-
वं. माड्- 'चिरडणें', पं. मड 'कातडी,
सोनेरी वखांचें) आच्छादन' ॥ प्रा.
मडइ ॥ सं. मठति हा धातु मागाहून
कृत्रिम बनवला आहे; ह्यांत सं. मर्दति
(प्रा. मडुइ, त्यावरून सिंह. मड्
'चेपणें') आणि सं. मृष्ट- ह्यांचा घाटा-

ळा झाञा आहे. ह्याविषयीं मूळ ग्रंथांत जें लिहिलें आहे त्यांत दुरुस्ती करावयास पाहिजे.— §४६, ११२, २३१.

मढी 'मठी', जु. म. मढ, मढा ॥ गु. मढी 'झोपडी', सिं. मढु 'मकाण', मढी 'मठी', पं. मढ 'समाधि', हिं. मढी, मढा 'चालचलाऊ बांधलेलें घर', का.— मर् ॥ सं. मठ— — §११२, १८३, १९३, १९८.

मद्ध वि. 'गोड (फळ वगैरे)' ॥ सं. मृदु-मधु-यांच्या संकरानें.— §४६, ११८. मण 'एक वजन आणि माप' ॥ गु. सिं. पं. मण, हिं. मन ॥ फा. अर. मन् 'वजन'. हॉवसन्—जॅ वसन्—ह्या ग्रंथांत maund ह्या शब्दाखालीं पहा — §१३४.

माणे, मणी, मण्यार, माणेर, मणेरी 'जवा-हिन्या, एका जातीचें नांव' ॥ गु. माणे नपुं., सिं. माणे स्त्री.. पं. मणी स्त्री., हिं. मन, मण पुं., मणि, मणी, पुं. स्त्री., सिंह. मिण, मॅण ॥ सं. माणि— — §६२, १३४, १५४.

मंड पुं. 'पेज, उकळणाऱ्या किंवा आंब-लेल्या पदार्थाची साय किंवा फेस', मांडा पुं. 'एक पक्वान्न' ॥ पं. मञ 'पक्वान्न', मांड 'पेज', हिं. मांड 'पेज', मांडा, बं. मंड, सिंह. मड, लमा. मनरो 'भाकरी' ॥ प्रा. मण्ड— ॥ सं. मण्ड—, मण्डक— — §१११.

मंडळ नपु. 'वर्तुळ', मांडळ स्त्री. 'मायणी', ॥ पं. बं. ओ. मंडळ, सिं. मडळु, का. मण्डूज(जु), सिंह. मडुळ (अनेक.

मडुळ), मॅडिळा 'साप' ॥ सं. मण्डळ — — §१११.

मथणें, मंथणें 'घुसळणें' ॥ गु. मथवुं, सिं. मथणु, प. मंथणा मद्धणा, हिं. मथना, माहना बं. मथिते, का. मथुन् ॥ सं. मथति, मन्थति — §७१, १२२.

मंद वि. ॥ गु. पं हिं. बं. मंद, सिं. मंदो, का. मंदू, सिंह. मद 'लहान. अशक्त' (म. पं. हिं. मांदा, सिंह. मांदो दंम-लेला, आजारी' हा फारसीतून आला आहे) ॥ प्रा. सं. मन्द— — §१२३.

मधभाग, मधीं मधें, मध्ये ॥ गु. मध्-रात 'मध्यरात्र', मधभाग, हिं. मध, मद्ध, मधि, बं. मध्य (उच्चार मोद्ध) ॥ सं. मध्य— — §१२४, १९७.

मनाविणें 'मन वळविणें' ॥ गु. मनावुं, सिं. मनाईणु, पं. मनावणा, हिं. मनाना, बं. मानाइते ॥ प्रा. मनावइ ॥ मानणें ह्याचें प्रयोजक रूप.— §४८.

मफ्त. मुफ्त क्रि. वि. 'फुकट' ॥ ग. मफ्त, मुफलस, सिं. मुफ्तु, पं. हिं. मुफ्त, आसा. मुफिलस ॥ फा. मु-फ्त.— §७४.

मर्कळ, मर्गळ, मरळ वि. 'दमल्याचें ढोंग करून बसून राहणारा (बैल, मनुष्य)'; मर्गळ, मरळ स्त्री. 'थकवा' । बं. हिं. मराल ॥ दे. मरालो अलसः (२२२, १३); मृ. धातूचा प्रा. विस्तार.

मरणें ॥ गु. सिं. पं. हिं. का. मर्—, सिंह. मॅर्—, लमा. मेर्— ॥ प्रा. मरइ ॥ सं. म्रियते.— §४६, ४८, २२९.

मरवा 'एक सवासिक वनस्वति' ॥ पं. मरुआ, हिं. मारुआ, मरुवा ॥ सं. म-

ह्वक-.-— §१५२.
 मराठा ॥ गु. मराठा ॥ प्रा. मरहट्ट,
 शिलालेखांतील प्रा. महारठि-, पा.
 महारट्ट- ॥ सं. महाराष्ट-.-— §५२,
 ६२, १६१, १६७
 मराळ 'तांज्या चोंचीचें आणि पायाचें
 बंदक' ॥ गु. मराळ, हिं. बं. मराल ॥
 दे. मरालो हंस इति सातवाहनः
 (२२२, १४) ॥ सं. मराल-.-—
 §१४५.
 मलई स्त्री. 'दांडगाई' ॥ ता. प. पं.
 इत्या. मल्ल 'कुस्ती खेळणारा', सिंह.
 मल 'रानवट' ॥ सं. मल्ल-.-— §१४१.
 मल्हार 'एक राग' ॥ गु. पं. मल्हार,
 सिं. मलारु, हिं. मलार, मल्लार, मल्हार
 ॥ सं. मल्लारी स्त्री.-— §१४८.
 मशी 'काजळी' ॥ गु. मसी मेस मेंस,
 सिं. मसु 'शाई', पं. मस मस्सु, हिं.
 मसी मषी, सिंह. मसिदा 'काळा
 औषधी पदार्थ' ॥ प्रा. मसि- ॥ सं.
 मषी.
 मशीद मसीद ॥ गु. हिं. मसीद, सिं.
 मसीति, पं. हिं. मसीत, बं. मसिद ॥
 अर. मसजिद्.-— §१६२.
 मसण, म्हसण 'श्मशान' ॥ गु. मसाण,
 सिं. मसाणु, पं. मसाण, हिं. मसान,
 बं. मशान, ओ. मशाण, निह. सोन,
 साहोन होन् ॥ प्रा. मसाण-सुसाण- ॥
 स. श्मशान-.-— §४२, ४६, १५६,
 १५७
 महा-म्हा- ॥ ता. प. सिंह. मह-
 मा-, इत्या. ॥ सं. महा-.-— §१६८.
 महाग, म्हाग वि. ॥ गु. मोंघु मोघं,

निं. महंगो, हिं. महंग (गा), पं. महिंगा ॥
 सं. महार्घ-.-— §४६, ६९, ७९, ८८,
 १६८.
 महात, महावत, माऊत ॥ गु. महावत,
 महात, पं. हिं. महौत ॥ सं. महा-
 मात्र-; राजत (सं. राजपुत्र-)च्या
 धर्तीवर नवा वनविलेला असें थी. ब्लोक्
 यांचें मत (ZDMG, १९०८. पृ.
 ३७२).-— §१२१, १३८, १५२, १६८.
 महाळ पुं. 'भाद्रपद वद्य पक्षांतील श्राद्ध'
 ॥ ता.प. हिं. महारी 'राजवाडा,
 मंदिर', बहुधा सिंह. महल् 'वाडा'
 (कदाचित् ह्या सर्व शब्दांचें अरबी मूळ
 आहे) ॥ सं. महालय -.-— §४६,
 १४५.
 महिना ॥ गु. सिं. महिनो, पं. हिं. म.
 महीना ॥ फा महीन्.-— §५०.
 मळ पुं., मळीण वि. ॥ गु. मळ, सिं.
 मरु, पं. हिं. बं. मल, लमा. मेल्, सिंह.
 मल, मिलिन 'मलिन' ॥ प्रा. मल-;
 ता.प. दे. मलो खेदः (२२२, ९) ॥
 सं. मल-.-— §४६, १४५.
 मळणें 'गहू इत्यादि झोडणें, तुडविणें'
 ॥ गु.पं. मळ्-, सिं. हिं. बं. ओ. मल्-,
 लमा. मल्व्- ॥ प्रा. मलइ ॥ ता.प.
 सं. मर्दन-? (पहा पिशल्, §२४४,
 २९४).-— §१४५.
 मळा ॥ ता.प. सिंह. मळुव 'घरांतील
 अंगण' (गायगर ह्या शब्दाचा पा.
 मालक-शीं संबंध जोडतात) ॥ दे.
 मलओ गिर्येकदेश उपवनं च (२३४,
 ४).-— §१४५.
 मळी, मळई 'नदीकांठचें बागाईत' ॥ दे.

मलिअं लघुक्षेत्रं कुण्डं चेति द्वयर्थम्
(२३.,४).— §१४५.

माई 'आई' ॥ गु. मा, माई. सिं. माई,
माउ, पं. माऊ, हिं. मा, माई. माऊ,
बं. मा (माई 'स्तन', सिंह मव्. मा
॥ प्रा माआ (ष. अनेक. माईणं) ॥
सं. मातृ.— §२८३.

माकड पुं. नपुं. ॥ गु. माकडुं, सिं.
मकोर 'मुंगी', पं. मकर 'कोळी,
टोळ', पश्चि पं. माकोरा 'मुंगळा',
हिं. माकडा. बं. माकड 'कोळी', सिंह.
मकुल् माकड, कोळी' ॥ दे. मकडो
जालकरकृमिः ; मकडो ऊर्णा पिपी-
लिका(६,१४२) ॥ प्रा.मकड— ॥ सं.
मर्कट—.— §९३, १११.

माखणं '(तेल) लावणं', माखण नपुं. ॥
ग. माखण 'लोणी', सिं. मखणु 'तेल,
लोणी लावणं', पं. मक्खन, हिं. माखन,
मक्खन, बं. माखण 'लोणी', माखिते
'तेल लावणं', सिंह. मकनवा 'उपटणं,
गडबड करणं', लमा. मख्—॥ प्रा.
मक्खेइ, पा. मक्खेति ॥ सं. म्रक्षयति,
म्रक्षण—.— §४७, ९६, २३०.

माग 'पावलांचीं चिन्हें, तपास, वाट' ॥
गु. माग, सिं. मागु 'ठिकाण', हिं.
मांग, मग, पं. मग्ग, सिंह. मग ॥ प्रा.
मग्ग— ॥ सं. मार्ग—.— §६९, ९८,
१०७. ताप. म. मग.

मागणें ॥ गु. मागवुं, सिं. मडणु, पं.
मंगणा, हिं. मांगना, बं. मागिते,
मांगिते, ओ मागन, सिं. मंगुम् 'दृष्टि,
प्रत्यक्ष', का. मंगुन्, लमा.मंग्—॥ प्रा.
मग्गइ ॥ सं. मार्गयति — §४७,

८९, २२९, २३०.

मागुता, मागौतें क्रि. वि. 'पुन्हा'.—
§५९.

मागें, माग 'रस्ता-'ची तृ.; ता. प. दे.
मगा पश्चात् (३,८), मग्गो पश्चात्
(२२२,९) ॥ सं. मार्ग—.— §१९७.

मांग 'एक जात' ॥ गु. मांग 'पितळी-
वर काजळीनें भंग्याच्या कुटुंबाचें चित्र
काढून त्याची पूजा करितात तें' ॥ प्रा.
मायङ्ग—॥ सं. मातङ्ग—.— §६१.

माच पुं. '(खाटेची) चौकट, पाया',
मांची 'कुंभाराची चौकट', माची
'डांब्यांचें कुंपण. उच्चासन' ॥ गु. माची
'तिवई', माचडो 'लाकडी चौकट',
माचो 'सोंगट्यांचा लाकडी पट', सिं.
मंजी 'तिवई, चौकट', मांजणु 'चौकट,
आधार', पं. मंजा 'खाटेची चौकट',
हिं. माची 'तिवई', माचा 'उच्चासन',
बि. मचिया 'खुर्ची', मांच मचान
'माळा, उच्चासन', सिंह मॅस्स 'माळा',
राखणदाराची झोपडी' ॥ सं. मच्च.—
§७१, १०१.

माज, माजणें, माजीरा 'मूर्खपणा' ॥ हिं.
मांज, माजा. मंझा 'पहिल्या पावसा
च्या पाण्यांतिल गदळ', सिंह. मद
'पोफळीची दारू' ॥ प्रा. मज्ज—॥ सं.
मद्य— — §१०६. १९३.

माज पुं. 'मध्य', मार्जी. माजी 'मध्ये' ॥
सिं मंझि, पं. मंझ, हिं. माझ, मांझ,
बं. माझामाझीं, माझ, ओ. मझि,
सिंह. मॅद 'मध्ये'. का. मंझ 'मध्य,
मध्ये' आर्मे. लमा. मंझ 'मध्य, कं-
बर', यु. लमा. मस्करे 'मध्ये' ॥ प्रा.

मज्झ- ॥ सं. मध्य- — §६९, ७२,
८८, ८९, १०७, १९७.

माझा वि., मजला, मला ॥ सा. वि. चें
रूप. गु. मज मुज, पं. हिं. मुझ; ह्या-
उलट सिं. मूंमों; वि. बं. ओ. मो,
इत्या. ॥ प्रा. मज्झं 'माझें' ॥ सं. म-
ह्यम्. — §१०७, १८३, २०८, २१०.
माझारी 'मध्यें' ॥ गु. मोजार, सिं. मं-
झार, हिं. मझारे (क्रि.वि.), बं.
माझार 'मध्य', ता.प. पं. मझेरु
'आंस' ॥ दे. मज्झारं मध्यम्
(२२५, १७) ॥ सं. मध्य- — §८९,
१०७.

मांजणें 'तेल इत्यादि लावणें' ॥ गु.
मांजवुं, सिं. माजणु 'घासून चकाकी
आणणें', पं. मांजणा, हिं. मंजना, बं.
माजिते, ओ. माजीबा, सिंह. मदिनवा
'घासणें, टोंक करणें', मट 'चक-
चकीत' ॥ प्रा. मज्झइ ॥ सं. मार्जति. —
§४७, ६९, १०६, २३१.

मांजर, माजर ॥ गु. मांजर, हिं. मंजार,
मंजाड, सिंह. मंदिर ॥ प्रा. मजार-
मज्झ(र)- ॥ सं. मार्जार- — §४७,
६९, ७७, १०६.

माठणें 'टाक्रीनें साफ करणें, (दागिने)
गुळगुळीत करणें' ॥ गु. मठारवुं, मठे-
रवुं, पं. माठण, हिं. मट्टा 'घासून
गुळगुळीत झालेला', मांडना 'घासणें,
कुटणें', सिंह. मट 'चकचकीत', मदि-
नवा 'चकचकीत करणें' ॥ प्रा. मट्ट-
पा. मट्ट-मट्ट- ॥ सं. मृष्ट- — §३०,
३१, ४८, ८९, १००, २३१.

मांडणें ॥ गु. मंडवुं, सिं. मंडणु, हिं.

मंडना, बं. मंडण 'आच्छादन', सिंह.
मड 'शोभा' ॥ सं. मण्डन- — §६८.

मांडव पुं. मांडवी 'मूर्तीवरील सुशोभित
चौकट' ॥ गु. मांडवी, सिं. मंडपु, हिं.
मंडुआ, मंडवा, सिंह. मडुवें 'झापडी'
॥ प्रा. मण्डव - ॥ सं. मण्डप - —
§१११, १५२.

माडी ॥ सिं. पं. मारी ॥ दे. माडिअं
गृहम् (२२८, १२). ता. प. माळा
शब्दाखालीं. — §४६, १४६.

माणूस, माणस ॥ गु. पं. माणस, सिं.
माणू, हिं. मानूस, मानुस, मानस,
सिंह. मिनिसा 'मनुष्य', मिनी 'प्रेत',
आर्मे. लमा. मनुस्, यु. लमा. मनुश्
॥ सं. मानुष- , मानुष्य- — §४०,
४६, ५०, १३४

माती ॥ गु. पं. माटी, मिट्टी, हिं. मध्यें
जास्त मट्टी, सिं. मिट्टी, सिंह. मॅटि,
का. मेच(चु) ॥ प्रा. मट्टिआ, पा.
मत्तिका ॥ सं. मृत्तिका. — §३०, ३१,
४७, ११४.

माथण, माथणी 'ताक घुसळण्याचा डेरा'
॥ गु. मथनी, हिं. मंथनी ॥ ता.प. म.
मथणें. — §७१, १२२.

माथा पुं. ॥ गु. माथुं, सिं. मथो, पं.
मत्था, हिं. बं. माथा, ओ. मथा, सिंह.
मत् ॥ प्रा. मत्थअ - ॥ सं. मस्तक-
— §४७, ४८, १२२.

मांदणें 'चोपडणें' ॥ मोल्सवर्थ यांच्या
मत्तें नेहर्मीचा शब्द माजणें आहे, त्याचें
हें जोडरूप तर नाही (मांजणें हा शब्द
पहा) ? पण ता.प. सिंह. मडिनवा
'घासणें, दाबणें' आणि प्रा. मड्डइ, सं.

मद्- , पा. मद्दति, सं. मर्दते. — §४७.
मांदूस स्त्री. 'मोठी पेट्टी (काव्य.)' ॥ सिंह.
मदोस् ॥ प्रा. पा. मञ्जूसा ॥ सं.
मञ्जूषा — §१०६.

मान स्त्री. ॥ लमा. मेन् ॥ सं. मन्या. —
§१३५.

मानणें ॥ गु. हिं. बं. का. मान्-, पं.
मन्- ॥ प्रा. मण्णइ ॥ सं. मन्यते.
— §४७ ४८, १३५, २३०

मानभाव 'एक पंथ' ॥ सं. महानुभाव-
— §१५२, १६१.

मांपणें, माप ॥ गु. सिं. पं. हिं. बं.
माप्-; ता. प. का. मेन्-, सिंह.
मन्- (सं. मान-) 'मांपणें', मवन्-
(मापय-) 'तयार करणें' ॥ सं. माप-
यति-पासन तत्सम. मा- भातूच्या
प्राकृत रूपान्तरांबद्दल पिशल् §४८७
पहा. — §१९३. ता.प. म. मावणें.

मामा ॥ गु. सिं. मामो. हिं. माम, पं.
बं. मामा, सिं. मामु ॥ ता. प. दे.
मम्मि मल्लाणी मामा त्रयोऽप्यमी
मातुलानीवाचकाः; मामीशब्दोऽपि
(हा हेमचन्द्रानें प्राकृत श्लोकांत वाप-
रला आहे) देश्यः. पर्यायभङ्ग्या तू-
पात्तः (२२२, १५). ता. प. म.
मावळा.

मारणें ॥ गु. सिं. पं. हिं. बं. का. मार्-,
सिंह. लमा. मर्- ॥ प्रा. मारेइ,
मारण- ॥ सं. मारयति, मारण- —
§४८, २५१.

माव स्त्री. 'लबाडी, गौडबंगाल' ॥ सिंह.
मा, मँ ॥ सं. माया. — §५५.

मावणें ॥ गु. मावुं, सिं. माइण, मांइ-

जणु, हिं. माना ॥ प्रा. माअइ ॥ सं.
माति अर्थदृष्ट्या मूळ; मापयति रूप-
दृष्ट्या; ता. प. मापणें, येथें अर्थहि
बदलला आहे. — §५१, ५५, २३२.

मावळा 'मामा', मावळण 'मामी, आत्या',
हिं. मावली 'आई', सिंह. मइल्
'मामा, सासरा' ॥ दे. माअलिआ
मातृष्वसा (२२९, ११); प्रा. माउ-
लग- ॥ सं. मातुलक-, मातुलानी.
— §४२, ४८, ५७, १४५.

मावशी, माउसा 'तिचा नवरा' ॥ गु.
सिं. पं. बं. मासी (गु. मास पुं., सिं.
मासरु पुं.). हिं. मौसी, मासी ॥ प्रा.
माउस्सिआ, माउच्छा ॥ सं. मातृष्व-
सृका. — §५७, ६३, १०२, १५७.

मास 'महिना' ॥ गु. हिं. बं. मास, सिं.
पाश्चि. पं. मांह, सिंह. मस्, लमा.
मसेक् ॥ सं. मास- — §१५६.

मास, मांस नपुं ॥ गु. मांस, निं. मा-
(मांस, माहु, पं. मास, हिं. मा(मां)-
स, का. माझ्, सिंह. लमा. मस ॥
प्रा. मंस- ॥ सं. मांस- — §७१,
१५६.

मासा, मासळी (अल्पार्थक, समूहार्थक) ॥
गु. माछली, हिं. मच्छ, मछली,
पं. मच्छ, सिं. माछु मछडी, बं. ओ.
माछ, गु. लमा. मचो, आर्ये लमा.
मंथ्सव्, सिंह. मस् ॥ प्रा. मच्छ-,
मश्चली ॥ सं. मत्स्य- — §१०३.

माशी ॥ गु. माख, सिं. मखि, हिं.
माखी, माछी, मांखी, मांछी, पं.
मक्खी, बं. माछी, का. मछ्(छि),
सिंह. मँस्सा, मँका, लमा. मखि, ॥ प्रा.

मच्छिआ, मखिआ ॥ सं. मक्षिका.

— §४६.

माहेर, माहेरघर ॥ सं. मातृगृह—
§१५९.

माही, माहो 'माघ महिना' ॥ गु. माहो,
पं. माह ॥ सं. माघ— §३९, ४६,
७८, १५९.

माळ स्त्री. ॥ गु. माळ, सिं. माला, हिं.
माल, बं. माला, सिंह. मल 'फूल' ॥
सं. माला — §१४५.

माळ पुं., माळा ॥ गु. माळ 'मजला',
माळो 'मजला घर, घरटें' ॥ दे. मालो
मञ्चः (२३४, १४६).— §४६, १४३.
ता. प. म. माडी.

मिचकणें (डोळे, ओठ) ॥ गु. मीचवुं,
पं. मीचणा, हिं. मिचना ॥ प्रा. मि-
चण— (= चक्षुःस्थगन—, पहा देशी—
नाममाला, १२१, १२).— ता.प. लं.
micāre चा विस्तार, बलुची मिचच्
'डोळे मिचकावणें', जर्मन micken;
दुसऱ्या वाजूस कान. मिच् 'बीज पा-
डणें', मिटकिसु 'मिचकावणें', तेलुगु
मिकि 'मिचकावणें', मिच् 'मेघगर्जना'
— §७१, ९४.

मिटणें ॥ गु. मिट 'सोशीकपणा, नजर
भिडविणें', सिं. मीटणु 'बहाण्याकरितां
नेत्रसंकोच करणें' ॥ प्रा. मिट्ट ॥ सं.
मृष्ट—, मृष्टि—, मृश्—पासून. पण ता.
प. कान. मिटकिसु 'मिचकावणें' आणि
मागील शब्द.

मिटणें 'नाहींसें होणें' । गु. सिं. हिं.पं.
बं. ओ. का. मिट्— ॥ प्रा. मट्ट— ॥
सं. मृष्ट—मृज्—पासून.— §३०, ३१,

२३१.

मिठा 'गोड' ॥ गु. मिठडुं, मिठुं, सिं.
मीठु 'गोडी', मिठो 'गोड', हिं. मीठा,
मिठ, बं. मिठ, का. म्यूठ (ठु) 'गोड',
लमा. मिरतो 'चांगलें' ॥ सं. मिष्ट—
— §११०.

मिरी स्त्री. ॥ गु. मरी नपुं., सिं. मिरी,
मिरई, पं. मिरिच, मिर्च, हिं. मरिच,
मिरी, मिर्च, सिंह. मिरिस ॥ प्रा.
मिरिय— ॥ सं. मरिच— §७५,
१६६.

मिसणें 'मिसळणें', मिस्सी 'दांतवण' ॥
गु.सिं हिं. मिसी, प हिं. मिसा, सिंह.
मुसु, मुहु 'मिसळलेलें' ॥ प्रा. मिस्स—,
मीस— ॥ सं. मिश्र—, मिश्रित—
— §१५७.

मिसळ वि. स्त्री. ॥ बं. मिशाल 'मिश्रण'
मसाला 'मिश्रित द्रव्यें' ॥ दे. मिसा-
लिअं मिश्रितं इति तु मिश्रशब्दभवम्
(२३०.५), प्रा. मीस—, मिस्स— ॥
सं. मिश्र— §१४५, १५७.

मिळणें, धा. सा. मिळा, मिनला ॥ गु.
मेळववुं, सिं. मिलणुं, पं. हिं. मिलना,
मेलना, बं. मिलिते, मिलाइते ॥ प्रा.
मेलवइ ॥ स. मिलति — §१४५,
२२९.

मी, मीं ॥ प्रा. मइ, मे ॥ सं. मयि —
— §२०८.

मीस ॥ हिं. मिस, सं. मिष—, हा शब्द
हिं. बं. मिछा, सिंह. मिस खोटें,
सं. मिथ्या ह्यांहून भिन्न आहे.—
— §१५६.

मुकटा, मुगूट पुं. 'तुरा'; सिं. मोडु ॥ सं.

मुकुट-— §९८.

मुकणें ॥ गु. मुकवुं, सिं. मुकु, मुंजणुं
'पाठविणें' चें भा. सा., पं. मुक्कणा,
लमा. मुक्-, सिं. मुक् 'देहांतुन
मुक्त झालेलें) पिशाच'; ता. प. सिं. ह.
मुद्-, का. मुचर्- 'सोडणें' ॥ प्रा.
मुक्- ॥ सं. मुञ्चति, मुक्त-— §९४,
२३१, २५२.

मुका वि ॥ गु. मुंगुं, हिं. वं. मूक,
सिं. ह. मुक् ॥ प्रा. मुख, मूअ-; हें
दुसरें रूप दे. मूअलो मूअलो मूकः
(२३१, १६) असें निर्दिष्ट असूनहि
त्याचे तद्भव दिसत नाहींत ॥ सं.
मूक-— §९४.

मुख, मुखी 'तोंडपाठ', मुखें 'मिषानें,
॥ सं. मुख- . नेहमींचा शब्द तोंड
आहे; बहुतेक सर्व भाषांत मुख-चे
तद्भव आहेत, ता.प. म. मोहळ-
§९६.

मुंगूस, मंगूस, मुंगस ॥ हिं. मुंगूस, मं-
गूस ॥ दे. मंगूसो मुंगूस मूंगसो त्र-
योप्येते नकुलवाचका (२२४, १५).
हयाचें प्रांतिक रूपान्तर तेलुगु मंगीसु,
मुंगीसु; पण गु. नोळियो, सिं. नोरि-
अरु, हिं. नेओला, नेवल इत्यादि सं.
नकुलपासून.— §७४.

मुंड नपुं., मुंडी, मुंडी 'डोकें' ॥ गु.पं.
हिं. वं. मुंड, मुंडी (हिं. मुंडासा 'पागोटें'),
सिं. मुंडी ॥ प्रा. मुण्ड- ॥ सं. मूर्धन्-
— §८५, ८९.

मुंडणें 'हजामत करणें', मुंडा, मुडा
'टकल्या, हजामत केलेला, डोकें नस-
लेला' ॥ गु. मुंडवुं, सिं. मुंडणु, पं.

मुनणा, हिं. मुंडना 'हजामत करणें',
हिं. मुंड 'संन्यासी', मुंडो 'विधवा',
सिं. ह. मडु 'टकल्या', मिडि 'स्त्री,
दासी', का. मोंड 'विधवा', लमा.
मुर्- 'हजामत करणें' ॥ प्रा. सं.
मुण्ड- — §८५, १११.

मुदी 'वळें' ॥ सिं. मुंदी 'वळें', मुडा
मुद्रा 'कानांतील सुंकळें', सिं. ह. मुदुव,
मुद् ॥ प्रा. मुद्दा- ॥ सं. मुद्रिका.—
§४४, १२३.

मुसळ ॥ गु. मुसळुं, सिं. मुहुरी, मुहु-
लिरु, पं. मोहला, हिं. मूसल, वि.
मूसर, सिं. ह. मोहोल्, मोल् ॥ प्रा.
मूसल-मुसल- ॥ सं. मुसल-—
§१४५.

मुग 'एक धान्य' ॥ सिं. मुडु, पं. मुग्ग,
हिं. वि. मंग, ओ. वं. मुग्, सिं. ह.
मुड् ॥ प्रा. मुग्ग- ॥ सं. मुद्ग-
— §६९.

मुठ स्त्री. ॥ गु. मुट्टी, सिं. मुठि, पं. मुठ्ठ,
हिं. मूठ, हिं. वं. मुठा, सिं. ह. मिट,
का. मोठ्, 'मूठ, मूठभर', लमा.
मुशि ॥ पा. प्रा. मुट्टि- ॥ सं. मुष्टि-
— §११०.

मूत, मूतणें ॥ गु. मुतरवुं, मूत्र, मूतर;
सिं. मुटणु, मुटु, पं. मुताई, मुताला,
'लघवी लागलेला'; हिं. वं. मूत, सिं. ह.
मू; आर्मे. लमा. मुर्ल्, मुर्ल्, 'लघवी
करणें' यु. लमा. मुतेर्, मुत् 'मूत्र' ॥
प्रा. मुत्त- ॥ सं. मूत्र-— §१२१.

मूस स्त्री. (लो.भा. मोस) 'धातूचा रस
करण्याचें पात्र' ॥ हिं. मूस, वं. मूषी,

सिंह मुसा ॥ सं. मूष-, मूषा.—
§८०.

मूळ, मुळें । गु. मूळ, सिं. मूलु, पं.
हिं. बं. का. मूल, सिंह. मुळ,
मुल ॥ प्रा. पा. सं. मूल-—§१४५,
१९३, १९७, २७६.

मेड, मेढ, मेढी, मेढा पुं. ॥ बं. मेइ,
मेभि, मेड 'देवाच्या मूर्तीभोवता-
लची कळकाची चौकट', बि. मेहं
'डांबा' (पहा Bih Peas. Life,
§८८९) ॥ प्रा. मेढी ॥ सं. मेथि-
— §८८, ११८.

मॅडूकमुख 'अशुभ लक्षणाचा घोडा' ॥
गु. हिं. मॅडक, सिंह. मॅडिया 'बेडूक'
ता. प. स्कॅडिनाव्हियांतील लमा.
मरोक्क 'बेडूक' ॥ सं. मण्डूक .—
§७७.

मॅडा एक जनावर, वाकलेलें टोंक' ॥ गु.
मॅडो, भेड, पं. मेडा, हिं. मेढा, भेंडा,
बं. ओ. मेडा, मेढा, भेला, आसा.
मेर, सिंह. मॅड ॥ पा. प्रा. मेण्ड- ॥
सं. मेद्र-, मेण्ड-— §११२.

मेण, मेना ॥ फा. म्यान.— §६३,
१३४.

मेर 'मर्यादा' ॥ गु. मेर, हिं. मडी, मॅड,
सिंह. मॅर ॥ दे. मजा तथा मेरा
मर्यादा (२२३, ३).— §७७, १४३,
१६६.

मेला धा. सा. वि. ॥ इतर भाषांशीं विलग
गु. मुओ, मुएलो, पं. मोआ, हिं.
मुआ, का. मुद् (दु), सिंह. मळ, यू.
लमा. मुर्दल्, आर्म. लमा. मुल्- ॥
प्रा. मअ-, मुअ-, मड- ॥ सं. मृत-.

— §३०, ३१, ६२, २२९.

मेहतर, मेहेतर, म्हेतर 'झाडूवाला' ॥
गु. बं. मेहतर, मेतर ॥ फा. मिहतर.
— §८०, १६८.

मेहुडा '(काव्य.) ढग' ॥ ग. मेह, मे-
हुलो, सिं. मीहु, पं. हिं. मेंह, सिंह. मे
॥ प्रा. मेह ॥ सं. मेघ-— §३९,
५१, ७७, १५९.

मेहुणा, मेवणा, मेहुणी, मेहूण ॥ सिंह.
मेवुन् 'जोडपें' ॥ दे. मेहुणिआ पत्न्या
भगिनी मातलात्मजा च (मेहुणओ
पितृष्वसुसुत इति (२३१, ५) ॥ सं.
मैथुन-— द्राविडी विस्तांतहि
हधाचप्रमाणें अर्थभेद झाले आहेत;
उदा. कान. मय्दुन 'नवरा, मेहुणा',
ता. मैत्तणण्, मच्चिणण्, 'मेहुणा'.—
§५५, ७७, १५९, १६१.

मेळ पुं. मेळा पुं. (काव्य.) मेळावा ॥
गु. मेळ, मेळो 'जत्रा, गर्दी', सिं. मेलु
'मैत्री, संगत', मेलो 'जत्रा', पं. हिं. बं.
मेल, मेला, का. मेल्, सिंह. मेल ॥
पा. प्रा. सं. मेल-— §१४५.

मैद वि. 'जड, मूर्ख' ॥ बं. मैद 'माकड' ॥
सं. मन्द-— §५८.

मैल वि. 'घाण' ॥ गु. मेलुं, सिं. मैल
स्त्री., मैलु पुं. 'घाण', मेरो वि., पं. हिं.
मैला ॥ प्रा. मैल-; पहा झाखारिए,
Nach. Gott., Ph. - H. Kl.,
१८९६, पृ. २६५ आ.पु.; ता.प.
पिशल् §५५९, टीप १ ॥ सं. मलिन-
ही व्युत्पत्ति नीट जुळत नाही; दन्त्य
ल-मुळें मराठीतील रूपहि आगतुकच
असलें पाहिजे; ता.प. म. मळ.

मोकळ स्त्री. 'अस्ताव्यस्त स्थिति, कर्ज-
फेड, सुटका', मोकळा, मोकळ(ल)-
णें ॥ गु. मोकळुं मोकळा', सिं. मो-
कळ परवानगी', मोकळणु 'पाठविणें',
पं. मुकलावा 'वधूनें घरीं वागण्याची
रीत', पं.हिं. मोकळा 'अफाट', का.
मोकळ 'मुक्त असणें, संपणें', मोकळ-
(लु) 'रिकामा' ॥ ता.प. अप. मोकळ-
लड- 'उदार'. ता.प. मुकणें या
शब्दाखालीं. — §९४, १४५

मोगर पुं. 'ठोकणी' ॥ गु. मोगर, मद्रल,
मग्दल; सिं. मुडिरो, हिं. वं. मूग्रा,
मोग्रा, मुग्दर, पं.ओ. मुग्दर, वं. मुगर,
मग्दर, सिंह मुगुरु ॥ पा. प्रा. मोगर-
मुग्गर- ॥ सं. मुद्गर- — §८०, ९८.

मोचा पुं. 'एक प्रकारचा बूट' ॥ ग.सिं.
पं.हिं. मोची 'चांभार', सिं. मोचरु
'जोडा; मारण्याच्या अर्थी वापरतात';
वं. मुची 'ठिगळ लावणारा चांभार' ॥
दे. मोचं अर्धाजड्घी (२३२, ११) ॥
पेहेलवी मोचक् (फा.मोझे). — §८०.

मोट स्त्री., मूठ 'बैलाचें खेगीर', मुडी
'धान्याची वाटोळी मोटळी' ॥ गु.
मोटियुं 'धान्याचें पोतें', सिं. मोरि
'लहान गांठोडें', मूरो 'चेंडू', पं.
मोटा 'मोठा', हिं. मोट(ठ) स्त्री.,
मोटा, वं. मोट मोटा, सिंह. मिटिय
'गांठोडे, ओझे', का. मोट(टु) 'मोठा,
लठु' ॥ सं. मोट- पुं. नपुं — §८०,
१०९.

मोडणें ॥ गु. सिं. हिं. वं. मोड- ॥ प्रा.
मोडेइ ॥ सं. मोटति. — §१८१.

मोती नपुं. ॥ गु. सिं. पं. हिं. मोती,

वं. ओ. मोति, सिंह. मुतु, का. मोस्त
॥ सं. मौत्तिक- — §७८.

मोथ स्त्री. 'नागरमोथा' ॥ गु. सिं.
मोथ, पं. हिं. मोथा, व. ओ. आसा.
मुथा ॥ प्रा. मोत्था ॥ सं. मुस्ता. —
§८०.

मोप वि. 'फार (अमोप-चें अशिष्ट रूप)
॥ सं. मा-(प्रयो.). — §१७४.

मोर ॥ गु. पं. हिं. मोर, सिं. मोर,
सिंह. मियुरु ॥ प्रा. मोर- ॥ सं. मयूर-
— §५६.

मोरांवा, मुरब्बा ॥ अर. मुरब्बा. — §८०

मोल नपुं. 'किंमत' ॥ गु. हिं. वं. मोल,
सिं. मुल्हु, पं. मुल्ल, ओ. मूल, सिंह.
मिल, का. मोल्, लमा. मोल् 'योग्य'
॥ प्रा. मोल्ल, मुल्ल- ॥ सं. मूल्य-
मौल्य- — §७८, ८०, १४८.

मोह, मोहो ॥ गु. हिं. वं. मोह, पं. सिं.
मोहु, सिंह. मो, का. मुहुन् 'फसविणें',
॥ प्रा. सं. मोह- — §३९, ७८, १५९,
१६८, १९३, २५२.

मोह मोहो नपुं. पुं. 'मधमाशांचें पोळें' ॥
हिं. मउ 'मध', सिंह. मी 'मध', ता.
प. लमा. मोल् मध' ॥ सं. मधु-
नपुं. — §१८८.

मोह, मोहा. म्होंव पुं. 'एक झाड' ॥
गु. मुहुडुं, पं. हिं. म्हूआ, म्हवा, सिंह.
मिहिंग, मीगह ॥ सं. मधु, पिधू, क-
— §५५, ५९, १५९, १८८, १९०.

मोहर स्त्री. 'अग्रभाग, विनी', मोहरा
'वि. 'कोणत्याहि गुणानें उत्कृष्ट मनुष्य',
मोहरे 'पढें', ता.प. समोर ॥ गु.
मोर 'पुढें', मोहडूं नपुं. 'तोंड', पं.

मोहर, हिं. मोहरा 'विनी', सिं. मोरु.
 'मुख्य' मुहरु मोहरि 'पुढील वाजू,
 मूळ', महरु 'तोंड, नावेचा अग्रभाग
 ॥ रूपदृष्ट्या ता. प सं. मुखर - 'बड-
 बड्या'.— §६४, ७९, १६१. पुढील
 शब्द पहा.
 मोहळ मोहळ 'वासराचें मुसकें' ॥ सिंह,
 मुहुल् मुहुन 'चेहरा' ॥ प्रा. मुहुळ-
 दे. महलं मुखम् (२३०, १२) ॥ सं.
 मुख- 'चेहरा हा साधा अर्थ गु. मोह-
 सिं. मुहं, पं. मूह, मूहं, हिं. मुंह,
 सिंह मुव, यु. लमा. मुय्, आशि.
 लमा. मोह्, आर्मै. लमा. मुस, ह्यांत
 राहिला आहे. — §६४, १४५, १६१.
 मोळी ॥ सं. मुलीका. — §८०, १४५,
 म्हणणें (भा. सा. म्हटला). म्हणिजे, म्हणजे,
 म्हणून ॥ व्युत्पत्तिदृष्ट्या विलग; वर्ण-
 प्रक्रियादृष्टीने पुढील प्रा. पा. सं.
 भण् पासून झालेल्या शब्दांशी त्याचा
 संबंध अशक्य आहे : गु. भणवुं, हिं.
 भनना, सिंह. बणिनवा, यु. लमा.
 फेन्-, आर्मै. लमा. फन्-, — §७९,
 २२९, २३२, २५२, २५३, २७६.
 म्हातारा ॥ प्रा. सं. महत्तर. — §१६८.
 म्हैस स्त्री. म्हैसा पुं. ॥ गु. भैस, सिं.
 मेंहि, मंझ, पं. मैह, मेंह, मज्झ, हिं.
 वि. भैस भैसा, बं. भैस. ओ. भयेष,
 सिंह. मियु मिवु, मी ॥ प्रा. महिस-
 ॥ सं. महिष-, महिषी. — §४६,
 ५६, ७०, १५६, १६८.
 येक, येणें, येर; एक, एणे, एर यांच्या
 जागीं. — §१७४.
 येणें एणें, कृतार्थी यावा ॥ का. यिनु

(अपूर्ण रूपाचा) 'येणें' ? ता. प. ग्रिअ-
 र्सन, Pis.' Lang पृ. ६६ ॥ सं.
 एति. — §२४, २९, ७७, १५४,
 १७४, २२९, २३०, २५३.
 रंग ॥ गु. पं. हिं. बं. का रंग, सिं.
 रंगु, हिं. रंग ॥ पा. सं. रङ्ग- —
 §९८, १४३.
 रडणें ॥ गु. सिं. रड्-, हिं. रट-, बं.
 रटाइने 'बोलणें' ॥ अप. रडंतड ॥ सं.
 रटाति. — §४६, १११.
 रती स्त्री. 'एक वजन, समारें दीड
 गुंज' ॥ गु. सिं. रती. पं. हिं. बं.
 रत्ती, रती ॥ सं. रक्तिका 'गुंज'. —
 §४८, १२१, १४३.
 रवी 'घुसळण्याचें साधन' ॥ दे. रवओ
 मंथानः (२३७, ४).
 रस, रसा 'रस्सा' पुं. ॥ गु. हिं. वि. बं.
 रस, सिं. रसु, पं. रस, रसा 'भांसरस',
 रहा 'तोंडीलावणें', सिंह. राह, रा
 'चव. मादक पेय' ॥ प्रा. सं. रस-
 — §१५६.
 रसाल रसाळ वि. ॥ गु. रसाल रसाळ,
 हिं. बं. रसाल ॥ प्रा. रसाल- ॥ सं.
 रसाल- 'ऊंस, शर्करायुक्त खाद्य'. —
 §४६, १४५.
 रस्सा पुं. 'दोर', रस्सी 'दोरी' ॥ गु.
 रसी, रसो, रास स्त्री., सिं. रसि 'गल-
 वत ओढायचा दोरखंड', पं. रस्सा,
 रस्सी, हिं. रास 'लगाम', रस्सी 'दोर',
 बं. रसा रसी, आसा. रशि, का रझ,
 सिंह. रॅस् 'प्रकाशकिरण' ॥ प्रा.
 रस्सि-, सं. रश्मि-. — §१५७.
 रहंवर (काव्य.) 'उत्कृष्ट रथ' ॥ सं. रथ-

(रथवर-, रथानां वर-?) व्युत्पत्तिदृष्ट्या विलग; फ़ा. रह् 'मार्ग' ह्या शब्दा-
मळे साध्या शब्दाची हकालपट्टी झाली
आहे हे खचीत. सिं. रिय 'गाडी'
ह्यांत तो सांपडतो — §४६, १५९.
रहस नपुं. 'गुप्त गोष्ट' ॥ हिं. रहस, बं.
रहस 'गुप्तपणे' ॥ प्रा. रहस्स- ॥ सं.
रहस्य- — §४६, १५७, १५९.
रहाट ॥ गु. हिं. रॅट, सिं. अरटु, पं.
रट्ट रट, हिं. रहट अर्हट ॥ प्रा. रहट्ट
॥ सं. अरघट्ट- — §४०, ४६, १५९,
१७४.
रहाणे, राहणे ॥ गु. रहेवुं, सिं. रहण,
पं. रहिणा, हिं. रहना. बं. रहिते ॥
जैन प्रा. रहए 'तो राहिला', ता.प.
दे. राहो...नि(न्तरः (१४२, २). —
§५२.
राई 'मोहरी' ॥ गु. सिं. पं. हिं. बं.
राई ॥ सं. राजिका §४६, ५७.
राउळ 'राजवाडा, देऊळ' ॥ हिं. राउळ,
रावल क्षत्रिय राजा', राउर राऊळ
'राजवाडा' ॥ प्रा. राउळ- ॥ सं. राज-
कुल- — §४६, ५७, ५९, ६१, १४५.
राओ, रावो, राय 'राजा' ॥ गु. सिं. पं.
हिं. राओ, राय किंवा राई, बं. लमा.
राय्, का. राज्ञ, सिंह. रद ॥ प्रा. राआ,
राअ- ॥ सं. राजन्- — §३८, ३९,
५५, १९३, १९८, २८२.
राख स्त्री. 'रक्षा', राखी स्त्री. 'नारळी-
पौर्णिमेदिवशी बांधतात ते रक्षासूत्र'
॥ गु. पं. हिं. राख स्त्री., सिं. रक्ष्या
'रक्षण, रक्षार्थ कंकण किंवा गळसूत्र'
॥ सं. रक्षा- — §९६, १०४.

राखणे ॥ गु. बं. राख्-, सिं. हिं. ओ.
लमा. रख्-, सिंह. रक्-, का. रछ्-
॥ प्रा. रक्खइ ॥ सं. रक्षति- —
§.४७, ९६.
राखीसमख स्त्री. नपुं. 'दक्षिण दिशा',
राखेसमोहरा 'दक्षिणेकडे' ॥ गु. पं.
हिं. राखस, सिं. र खसु राखासु, वि.
राकस, सिंह. रकुम् ॥ पा. प्रा. रक्खस-
॥ सं. राक्षस- — §९६.
रांजण पुं. ॥ दे. रंजणो घटः; रंजण कुण्डं
इति केचित् (२३७, ३).
राजा ॥ तत्सम; ताप. राओ, राउत,
राउळ- — §१००, १५५.
रांड स्त्री. 'विभवा' ॥ हिं. गु. ओ. बं.
रांड, सिं. रन्, रंडी, पं. रन्न 'बायको'
॥ सं. रण्डा- — §१११.
राणी ॥ सिं. पं. हिं. राणी, सिं. राणो
'राजा' ॥ सं. राज्ञी- — §४७, १३५.
रात 'रात्र' ॥ गु. पं. हिं. का. रात, सिं.
बं. ओ. राति लमा. रत्. सिंह. रॅ, रॅय
॥ प्रा. रात्ति-, राई ॥ सं. रात्री —
§१२१, १९०.
राता वि. 'तांबडा', रात पुं 'डोळ्यांचा
रक्तिमा' ॥ हिं. राता, गु. रातुं, सिं.
रतो, पं. रत्ता, सिंह. रत् 'तांबडा, रक्त,'
का. लमा. रत् 'रक्त' ॥ प्रा. रत्त- ॥
सं. रक्त - — §४७, ४८, १२१.
रांधणे 'स्वयंपाक करणे' (रांधते घर
'स्वयंपाकघर' इत्या.) ॥ गु. रांधवुं,
सिं. रं(रां) धणु, हिं. रांधना, बं. रा-
ंधिते, का. रनुन्, आर्मे. लमा. अरन्थेल्,
सिंह. रिद्धनवा 'नाश करणे' ॥ सं.
रान्धयति- — §१३५.

रान, राण ॥ गु. रान, सिं. रिणु रज
रिज, पं. हिं. रंज, हिं. रन, सिंह. रण रन्
॥ प्रा. अरण्ण-रण्ण-॥ सं. अरण्य-
— §७२, १३५, १७४.

रापणें, रांपणें 'काळें पडणें, रंगपालट
होणें' ॥ प्रा. रावेइ (रञ्जयति, हेमचंद्र,
४, ४९; ता. प. राविअं राजितम्, दे.
२३८, १) ह्या प्रयोजकभेदी रूपाचा
कर्मणि प्रयोग संस्कृतावस्थंत *राप्य
असा व्हावयास पाहिजे.

रांपा पुं 'चामडें कापण्याचें हत्यार',
रांपी 'ढोरानें किंवा चांभाराचें हत्यार' ॥
गु. रांप स्त्री., सिं. रंबु, पं. रंबा, गु.
हिं. वि. रांपी ॥ प्रा. रंपइ रंपइ (त-
क्ष्णोति, पहा दे. २३७, ४), रम्प-रम्प-
'ढलपी'.— §८२.

राव पुं. 'वारंवार जाणेंयेणें'. रावणें
'नित्य जा-ये ठेवणें, जन्म घालविणें,
श्रम करणें' ॥ दे. रम्भइ गच्छति
(२३७, ४).— §४७.

राम्. रामा, रामू ॥ सं. राम-— §
३९, २७६.

रास 'मेषादि राशीपैकीं एक, ढीग' ॥ गु.
पं. हिं. रास, सिं. रासि 'मेषादि राशी,
युक्तता', सिंह. रँस 'समूह' ॥ पा.
प्रा. रासि- ॥ सं. राशी.— §१५६.

राही 'कुणव्यांत नेहमीं आढळणारें स्त्री-
नाम' ॥ सं. राधा.— §४६, १५९.

राळ ॥ गु. सिं. राळ, पं. हिं. बं. राल ॥
सं. राल- , रालि-पुं.— §१४५.

रिकामा, रिकामटी 'रिकामपण' ॥ सिं.
रीकमु 'निरुपयोगी' ॥ दे. रिक्कं स्तो-
कम् (२३८, ८); प्रा. रिक्त- , रिक्क- ॥

सं. रिक्तकर्मन्-— §४४, १३८,
१७२.

रिघणें 'प्रवेश करणें' ॥ प्रा. रिग्गइ,
दे. रिग्गो प्रवेशः (२३८, २). पुढील
गोत्रविस्ताराशीं या शब्दाचा संबंध
दुर्वाध आहे : गु. रिघवुं, बं. रिघन.
सं. रिङ्ख्, रिङ्ग् 'रांगणें'.

रिठा पुं., रिठी, 'एक फळ' ॥ गु. रीठ,
पं. रैठा, हिं. रीठा, बं. रिठा, सिंह.
रिटि ॥ प्रा. अरिट्ट- ॥ सं. अरिष्टक-
— §४४, ११०, १७४.

रिता 'मोकळा' ॥ पं. रीती, हिं. रीता,
सिंह. रिट् ॥ प्रा. रिक्त- ॥ सं. रिक्त .
— §४४, १२१.

रीण 'ऋण' ॥ पं. हिं. रिण ॥ प्रा.
रिण- ॥ सं. ऋण-— §३०, १३४.
रीस, रींस पुं. 'अस्वल' ॥ गु. रींछ,
सिं. रिच्छ, पं. रिच्छ, हिं. रीछ,
लमा. रिच (स्त्री. रिचिनि), पण का.
इछ् ॥ पा. रिच्छ- , रिक्ख- ॥ सं.
ऋक्ष-— §३०, ६९, १०४.

रीस स्त्री. 'अपराध, तिटकारा' ॥ गु.
रीस, पं. हिं. रिस, सिं. रीस 'स्पर्धा' ॥
सं. रिष् स्त्री., रिष्यति.— §१५६.
रई 'एक झाड' ॥ दे. रूवी अर्कद्रुमः
(२३९, १०).— §४४, ६४.

रुखा 'रूक्ष' ॥ सिं. रुख, पं. रुक्खा,
हिं. रुखा, सिंह. रुक् 'छळ, रोग' ॥
प्रा. रुक्ख- , लुक्ख- , लूह (हिं. रूहै
'आडदांडपणा', पहा यूबेर, BEEFO,
६, पृ. ९, टीप २; पिशल्, §२५७,
॥ सं. रूक्ष-— §९६.

रुचणें 'आवडणें, गोड लागणें' ॥ गु. सिं.

पं. हिं. बं. रुच्-, सिंह. रिसि 'इच्छा करणारा, इच्छा', रुस्सनवा '-ला आवडणे', का. रुच् '-पेक्षां अधिक आवडणे' ॥ प्रा. रुच्चइ ॥ सं. रुच्यते.

— §१०१.

रुजणे, रुझणे, रुधणे 'कोंब येणे' ॥ प्रा.

रुह- ॥ स. रोहति, ल्यबन्त-रुह्य, ता.

प. वै. रोधति आणि रोधन-— §

८९, १०७, २३०, २३१.

रुधणे, रुधवणे, रुंधणे 'अडथळा येणे',

रोधणे 'अडथळा आणणे' ॥ गु रुंधवुं,

सिं. रुधणु-धातूचें धा. सा. रुधो,

हिं रोधना रुंधना, कर्मणि रुझना, बं.

रोधिते, का. रोझुन् ॥ सं. रुद्ध-—

§२३०, २३१.

रुंदा, रुंध, रुंधा 'रुंद' ॥ दे. रुन्दो वि-

पुलो (२४१, ६) ॥ सं. (कोशांतील)

रुन्द्र 'विपुल'.

रुपें ॥ गु. रुपुं, सिं. रुपु, पं. रुप्पा, हिं.

रूप. बं. रूपा, का. रोप्, लमा. रुप्;

ह्यातं सं. रजतपासून फक्त सिंह.

मध्ये रिदी हें रूप सांपडतें ॥ सं.

रूप्य-— §१२५.

रुसणें ॥ गु. पं. सिं. बं. रुस् (पं. रोह

'राग'), हिं. रुस-, रोस्-, लमा.

रुश्- ॥ प्रा. रुसइ ॥ सं. रुष्यति.

— §१५६.

-रुं, अल्पार्थक किंवा कुत्सार्थक प्रत्यय.

विशेषतः पशुनामांना लागतो; उदा.

गुरुं, पाखरुं, वासरु (हे शब्द व्युत्पत्ति-

सूचीत पहा. ता. प. नवलकर, पृ.

६८; जोशी, पृ. २९०), हत्तू 'हत्ती'

कुत्सार्थी, इत्या. नुसता प्रत्यय हिंदु-

स्थानांत शब्दरूपानें नाहीं (पण सिंह.

रुअ,रु) मराठीतील शब्द प्राकृतावरून

आला आहे. (पहा याकोबी Erzä-

lungenची सूचि, आणि माइय्यर्

Hindu Tales पृ. १२७, टीप ६;

उदा. दासरुव-'दास', डिकरुव-(म.

लेकरुं) 'मूल' आणि पार्लीतसुद्धां

गोरूप-'बैल' हा शब्द मिलिन्दपन्ह-

मध्ये सांपडतो ॥ सं.रूप-—§३९.

रु पुं., रुई स्त्री. 'सरकी काढलेला

कापूस' ॥ गु. रु नपुं., सिं. रुई, पं.

रुं, रुई, हिं. रु(रु)ई, बि. रु, रुई.

ता. प. बं. साजारु 'सायाळ' ॥ दे,

रुअं तुलम् (२३९, १०).

रुख पुं. 'झाड' ॥ गु हिं.रुख,पं.रुख,

सिंह. रिक् रुक्, लमा. रुक् ॥ प्रा.

रुख ॥ सं.वृक्ष-, वै. रुक्ष-—§९६.

रेघ ॥ गु. हिं. रेख, सिं. रेघी 'अशुभ

लक्षणें', सिंह. ले ॥ सं. रेखा-—

§ ९९.

रेंजणें 'मान देणें, भिणें' ॥ दे. रेवमं

प्रणामः (२३९, ११) हा शब्द प्रयो-

जकभेदी असून मराठीतील रूप य-

प्रत्ययावरून बनलें आहे,पण मूळ शब्द

माहीत नाहीं.

रेणें नपुं. 'गवत न खाणाऱ्या वासराचें

शेण' ॥ सिं. रेणी 'शेताला पाणी देणे',

बं. रीण घाम येणें', सिंह. रेणघा

मलोच्चार करणें' ॥ दे. रेणी पङ्कः

(२३९, १०) ॥ सं. रीयते 'वाहणें',

ता.प. रय- 'प्रवाह'; गायगर या

शब्दाच्या अर्थाशीं फा. रीतन्चें

साम्य दाखिवतात.

रेवणें 'होरणें, भरणें' ॥ गु. रेवुं, 'चुन्यानें) भकम करणें' ॥ दे. अहिरे-मइ पूरयति (२३,२).— §१५२.
 रोचणें 'खुपसणें' ॥ प्रा. रोचइ=पिनष्टि ॥ ता.प. सं. रोटते '-वर ताडन करणें'. पुढील शब्द पहा.— §१०१.
 रोट, रोटा, रोटी ॥ गु. रोटली, रोटी, सिं. रोट्टु रोटलु, पं. हिं. रोट रोटा रोटी, बं. रुटी ॥ दे. रोट्टं तण्डुलपिष्टम् (२४०,५); जैन प्रा. रोट्टग- मागील शब्द पहा — १६४.
 रोव, रोह पुं. 'रुजून वर आलेले बीं' ॥ बं. रोआ '(हिवाळ्यांत) लावलेले (भा-त) ॥' सं. रोह- 'वाढ'.— §५५, १५९.
 रौवंथ, रवंथ, रौंथ, रौंत, रोहंत पुं. ॥ हिं. रौंथ ॥ सं. रोमन्थ-— §८८, १५२.
 रोवणें '(झाड) लावणें' ॥ गु. रोपवुं, बं. रुडते ॥ सं. रोपयति.— §५५, १५२.
 रोही स्त्री., रोहें नपुं. 'एका जातीचे हरिण' ॥ सं. रोहि- पुं.— ह्याच जनावराला गु. सिं. पं. हिं. मध्यें रोझ हें नांव आहे. ता. प. दे. ईसओ रोज्जाख्यो मृगः (३५, १७).— §१५९.
 रोही स्त्री. 'गोज्या पाण्यांतील एक मासा' ॥ हिं. रोहू, रुई, रोही. बं. रुई, सिंह. रेहेमस्, रेमस् ॥ सं. रोहित- — §१४०, १५९.
 लकडा, लाकड, लाकूड ॥ गु. लाकडी 'काठी', लाकड 'लाकडी', सिं. लाकु-ज्यो 'लाकडी', पं. लकड, हिं. लक-डा, बं. लगुड 'काठी', लगी 'वेळूची होडी खेचायची काठी', लगा 'पक्षी

वसावयची काठी', लगड स्त्री. 'लगड' ॥ दे. लक्कुडो लकुटः (२४३,१); पा. लगुळ- ॥ सं. लकुट-, लगुड- पुं. — §४०, ४९, ५०, ९४.
 लकारी 'लाखेचें काम करणारा', लाख+ कार- पासून.— §४८, १७२.
 लंग 'उपासानें किंवा रोगानें क्षीण', लंगडा ॥ गु. लंगड, सिं. लडु, पं. हिं. लंगा लंगडा, का. लौंग(गु), लमा. लंग् ॥ सं. लङ्ग-— §९८.
 लंघणे 'उपासानें वगैरे क्षीण होणें, ओलांडणें' ॥ सिं. लंघण 'वरून उडी मारणें, उपास', पं. लंघण, हिं. लंघन 'उपास', बं. लंघिते 'वरून जाणें, ओलांडणें' ॥ प्रा. सं. लङ्घ-— §९९.
 लट्, लट्ट पुं. 'सोटा' ॥ गु. लाठी, लाट स्त्री., लठ पुं., सिं. लठी, पं. लट्टी, हिं. लाठ, लाठी, बं. ओ. लाठी लडी, सिंह. लट् एका वेलाचें नांव' ॥ प्रा. लट्टि, लट्ट-— §४८, ८८, १४८.
 लवंग स्त्री. ॥ गु. लवंग नपुं., सिं. लौंगु, पं. लौंग, हिं. लवंग लौंग लौंग, बं. ओ. लंग (लौंगो), ॥ सं. लवङ्ग- — §४६, १५२.
 X X X ॥ पं. लौकी, हिं. लावू, बं. लाउ, सिंह. लब्ब (अने. लबु) 'भोपळा' ॥ प्रा. लाऊ ॥ सं. अलाबु-— §४८, ५७, १५२, १७४.
 लवणें (नवणें- चें अशिष्ट जोडरूप) ॥ सं. नमति.— §१७०.
 लवा, लांव पुं. 'एक पक्षी, लांवा' ॥ पं. लवा, हिं. लावा, बं. लव ॥ सं. लाव-

लावक-— §१५२.
लस स्त्री. 'शेंब, पू' ॥ सिं. लसो 'एक-
त्रित, चक्रचकीत', सिं. पं. लस स्त्री.,
हिं. लस, लस्सा पुं. 'शेंब' ॥ दे.
लसुअं तैलम् (२४२, ११) ॥ सं.
लश- 'राळ'.— १४१, १५६.
लसण नपुं. स्त्री., लसूण पुं. स्त्री. ॥ गु.
पं. लसण, हिं. लसुन लसन, बं. लषु-
(षु)न, सिंह. लून 'कांदा' ॥ प्रा.
लसुण- ॥ सं. लशुन- पुं. नपुं.—
§६०, ४२, ४६, १४८, १५६.
लहर स्त्री. 'लाट, झटका' ॥ गु. लेहेर
लेर स्त्री., सिं लहरि, पं. लहिर, हिं.
लहर, बं. लहरि(री) ॥ सं. लहरि-
— §४६, १५९.
लहान ॥ प्रा *लहह-च्या जागी लणह ॥
सं. श्लक्ष्ण- (पहा वाकरनागेल्, पृ.
२५५), ता.प. म. सहान.— §५२,
१३६.
लहुलहान 'लहान व देखणा' ॥ पं.
लहुडा 'तरुण', का. लोट्(टु), सिंह.
लुहु 'हलका, लहान' ॥ प्रा. लहु- ॥
सं. लघु-— §४६, १४८, १५९.
ता.प. म. हळू आणि लहान.
ला, चतुर्थ्यर्थक शब्दयोगी अव्यय-—
§१८०, १९५, १९७ २००.
लाख स्त्री. 'एक तांबडा रंग' ॥ गु.
सिं. पं. लाख, हिं. लाख लाह पुं, बं.
लाहा ला, सिंह. ला, का. लाच्छ ॥ सं.
लाक्षा.— §४८, ९६, १७२.
लाख पुं. '१०००००' ॥ गु. पं. हिं.
लाख, सिं. पं. लख, बं. लाक, का.
लच्छ; सिंह. लहू 'खूण' ॥ प्रा. लक्ख-

॥ सं. लक्ष- पुं.— §९६, २२४.
लाखणें 'उद्दिष्ट निश्चित करणें' ॥ गु.
सिं. पं. हिं. बं. लख- 'पाहणें, सम-
जणें' ॥ दे. अहिलंखइ अहिलंघइ
काङ्क्षति (२३, ३) ॥ सं. लक्षयति.
— ९६.
लागणें ॥ गु. बं. हिं. (लोभा.) लाग्-,
सिं. हिं. लग्-, पं. लग्-, का. लागुन्
(सकर्म.; लगुन् अकर्म.). सिंह. लगे-
नवा 'विश्रांति घेणें, वास करणें' ॥ प्रा.
लग्गइ ॥ सं. लग्न- लग्य-— §४७,
९८, २३१.
लागीं 'जवळ, कडे' ॥ गु. लागु 'जवळ',
सिं. लागे 'मुळें', पं. लग्गे, हिं. जु. बं.
लागी, सिंह. लग 'जवळ, संबंधी' ॥ प्रा.
प्रा. लग्न- ॥ सं. लग्न-— §९८,
१९७, २००.
लांच स्त्री. ॥ गु. सिं. हिं. लांच, सिंह.
लस ॥ प्रा. पा. लच्च- ॥ सं. लच्चा.
— §१०१.
लाज ॥ गु. ओ. बं. लाज, सिं. लज,
पं. लज्ज, सिंह. लद, लमा. लज् ॥
प्रा. सं. लज्जा.— §१०६, १४८.
लाट उद्गार. 'भले, वाहवा' ॥ पं. लटी
'ठेवलेली बाई' ॥ दे. लट्टो अन्यास-
क्तो मनोहरः प्रियंवादश्चेति त्र्यर्थः
(२४५, १६); प्रा. लट्ट-— हा शब्द
सिं. लाडलो, हिं. लाडा 'लाडका', सिं.
लाड, पं. लाडा 'निश्चित वर', पं.
लाड 'प्रेम', हिं. लाडिया 'स्तुतिपाठक'
ह्यांदून भिन्नगोतीय आहे. हे शब्द
म. लाडू, पं. हिं. लड्डू, सिंह. लड्डू,

इत्या. प्रा. सं. लड्डु या गोदांतले
आहेत ॥ सं. लषित-(*लष्ट).—§८८.
लाड स्त्री. 'उकिरडा, राड' ॥ सिं.
लिडि, बं. लाडी लड्डी 'लीद, शेण
इत्या.' ॥ सं. (दिव्याव. लड्डी.—§१११.
लादणें 'ओझें चढविणें' ॥ गु. लादवुं
लाधवुं, सिं. लडणु, पं. लडणा, हिं.
लाडना लादना. का. लडुन्, लमा.
लदव्- ॥ सं. लर्दयति.—§४७, ११५,
१२३.

लाधणें 'प्राप्त होणें, मिळविणें' ॥ गु.
लाधवुं 'वाढणें, सांपडणें', सिं. लधु
लधि 'लाभ', पं. लड्डणा 'सांपडणें,
शोधणें', जु हिं. लद्धिया (चालू लाया)
'घेतलेला', सिंह. लद 'प्राप्त झालेला,
संपलेला' ॥ प्रा. लद्ध- ॥ सं. लब्ध-
— §४७, ४९, १२४, २३१.

लांब ॥ गु. लंबुं, सिं. लंबु, पं. लम्मा,
हिं. लांब; सिं. पं. लाम स्त्री. 'लांबी'
॥ सं. लम्ब-— §१२७.

लाभणें, लाभ ॥ गु. लाभवुं, सिं. लभणु,
सिंह. लबनवा, का. लबुन् ॥ प्रा.
लुब्भइ ॥ सं. लभ्यते.— §४९,
१२८, २३०, २३१, २५२.

लांब स्त्री 'राक्षसी, लांस, दुष्ट स्त्री' ॥
दे. लामा डाकिनी (२४३, १४) ॥ सं.
रामा-चें जोडरूप?— §१४१, १५२.
लावणें ॥ गु. लाववुं 'आणणें, झांकणें',
पं. लाउणा, हिं. लावना लाना, सिंह.
लनवा (धा. सा. लँवा), का. लाय्
'ताडन करणें' ॥ सं. लागयति, ह्याचा
जवळजवळ लगति-सारखा अर्थ आहे,

पण तो संस्कृतमध्यें आढळांत नाहीं
— §५५, २०० २४२.

लाहणें 'मिळविणें, घेणें, प्राप्त होणें',
लाणी, लाहणी 'कापणी', लाहो 'लाभ'
॥ गु. लहण नपुं. 'लाभ', बहुधा लहेवुं
'लक्षपूर्वक ऐकणें', सिं. लहणु 'मिळणें',
सिं. लाहो, पं. लाह, हिं. लाओसाओ,
लाहना 'मिळणें, वाढणें, बरें चालणें',
नाम 'लाभ', सिंह. लबनवा 'मिळणें' ॥
प्रा. लहई. पा. लभति ॥ स. लभते,
लाभ-— §३९, ४९, १५९, १६१,
१८६, २३०, २३१, २५२.

लाळ स्त्री ॥ गु. लाळ, हिं. लाल लाला
लार राल ॥ सं. लाला.— §१४५.

लिकणें 'दडणें' ॥ सिं. लिकणु लुकणु,
हिं. लुकना, पं. लुकण, बं. लुकिते ॥
दे. लिकइ लिहकइ निलीयते (२४४, ७);
शिवाय प्रा. लुकइ.— §९४.

लिपणें ॥ गु. लिपवुं, सिं. लिबणु, पं.
लिम्मणा, हिं. लीपना लेपना (कर्मणि
लिपना) ॥ सं. लिप्यति— §७०,
१२५, १३८.

लिंब 'एक झाड' ॥ गु. लिमडो, सिं.
लिमु ॥ प्रा. लिम्ब- ॥ स. निम्ब-—
§१२७, १३८, १४८, १७०. ता. प.
म. निंब.

लीख स्त्री. ॥ गु. सिं. पं. हिं. लीख,
बं. लीखा, सिंह. लिक्का, लमा. लिख्
॥ सं. लिक्षा, लीक्षा.— §९६.

लुकसान, लसकान नपुं. स्त्री. 'तोटा'
वि. 'अशक्त' ॥ हिं. लुकसान ॥ अर.
नुवधान्.— §१६७, १७०.

लुटणें, लूट स्त्री. ॥ गु. लुट्- लुट्-

पं. सिं. हिं. वं. लुट्-, लुट्-. का.
लूर्-, लमा. लुर्- (लुर्दो 'शिपाई')
॥ सं. लुष्टति. — §१०९.
लुला ॥ गु. लूलुं, सिं. लूलो, पं. हिं.
लूला ॥ प्रा. लुअ + अल्ल हा प्रत्यय
॥ सं. लूत - (एकदाच आला आहे;
= विच्छिन्न), लून-. — §६४.
लेक, लेकरुं ॥ दे. लिको तथा लीवो
बालः (२४४, ३); जैन प्रा डिकरुव -
डेकरुव-. — §१४८. ता.प. म -रुं.
लेख पं. ॥ गु. प. लेख, गु. लेखुं 'हि-
शेव'. हा शब्द सिं हिं. वं. लेख
स्त्री. 'ओळ', सं. लेखा-चा तत्स.,
ह्याहून भिन्न आहे. त्या शब्दाचें तद्भव
गु. लीह, सिं. ले 'ओळ' आहेत ॥ सं.
लेख्य . — §९६. ता.प. म. लेहणे.
लेटणे 'आडवे होणे' ॥ गु. सिं. पं. हिं.
लेट्- ॥ धा. ली-. — §८०.
लेंड 'विष्टा', लेंडूक नपुं. ॥ सिं. लेंडु,
लेडुणो, हिं. लेंड लेंडी ॥ दे. लेडुक्को
लम्पटो लोष्टच (२४६, ११), लेहुडो
लेडुक्को लेडुओ त्रयोप्येते लोष्टवाचकाः
(२४५, ३), लेहडो . लम्पटः (२४५,
८) ॥ सं. लेण्ड - नपुं. — §१११.
लेण 'घालणे, लावणे, धारण करणे' ॥
गु. लेवुं, हिं. लेना, वं. लेइते, आर्मे.
लमा. लिएल् 'घेणे', सिं. लेती 'ग्रहण'
॥ दे. लइअं परिहितम्; लइअं अङ्गे
पिनद्धमित्यन्ये (२४२, १०); अप.
आज्ञा. लेहि, धा. सा. अ. लइ-च्या
जोडीनें लेवि ॥ सं. ला- चें प्रा. देइ-
च्या भर्तावर रूपान्तर (ता.प. यु.
लमा. ल- 'घेणे') ता.प. म. लेण-

देण, लेवदेव 'देवघेव'. — §७७, २००,
२२९, २५२.
लेहणे, लिहिणे ॥ सिं. लियनवा; पण
गु. लख्-, सिं. पं. हिं वं. लिख्-,
का. लीख्- ॥ प्रा. लिहइ ॥ सं.
लिखति. ता.प. म. लेख. — §८०.
लो, लोव, लंव स्त्री. ॥ गु. रुंउं, सिं. पं.
लूं, पं हिं. रोआं, वं. रोआं, हिं. सिं. ह.
लोम् ॥ सं. लोमन्-, रोमन्-, नपुं.
— §७८, १४०, १५३.
लोक ॥ तत्स; हेच रूप सर्वत्र; हिं. लोग
हेहि सांपडते ॥ सं. लोक-. — §४५,
१९७.
लोखंड, लोहार ॥ गु. हिं. लोखंड, सिं.
लोहु, प. हिं. लोहा, वं. लोह, सिं. ह.
लोहो लो, गु. लोहुं; — गु. पं. हिं.
वं. लोहार, सिं. लुहरु लुहार, सिं. ह.
लोवरु; ता.प. लमा. लोवो 'पैसा,
धन' ॥ प्रा. सं. लोह-, सं. लोहकार-.
ता.प. सं. लोहित-पासून झालेले, पं.
लोही, लमा. लोलो 'तांबडा', पं. लोहु
'रक्त'. ह्या शब्दाच्या उत्तरार्धाकरितां
म. खांड शब्द पहा — §७८, १४३,
१४८, १५९, १६१, १६९.
लोटणे 'ढकलणे' ॥ गु. पं. हिं. वं. लोट्-,
सिं. लोटिको 'इतस्ततः पसरलेला,
भटकणारा' ॥ प्रा. लोट्टइ ॥ सं. लु-
ट्यति. — §१०९.
लोण स्त्री. 'जमिनीचा क्षार, समुद्रकांठचें
किंवा खाडीच्या कांठचें एक झाड' ॥
गु. लूण नपुं, सिं. लूणु, पं. लूण, हिं.
नोण नूण लूण लोण, वं. नून (लोना
'खारट'), ओ. नूण, सिं. ह. लूणु, का.

नून, लमा. लोन् 'मीठ' (मराठतिलि शब्द मीठ आहे) ॥ प्रा. लोण- ॥ सं.

लवण- — §७८, १३४.

लोणी नपुं. ॥ हिं लूनी लोनी, वं. लनी ननी, आर्मे. लमा. नोल इरा. लमा. नुल् ॥ सं. नवनीत- —

§६६, ७८, १३४, १४८, १७०.

लौवणें ॥ सिं. लमणु 'टांगणें, उंच चढणें'; हिं. लुमना 'टांगणें (ढग इ.), खाली येणें' ॥ सं. लम्बते- — §७९.

लौवट, लौवड स्त्री. 'घड', लौवण स्त्री. 'घड, पुंजका' ॥ गु. लूम 'घड', वं. लूम 'शेपूट' ॥ दे. लुम्बी स्तवको लता च (२४६, ७) ॥ सं. लम्ब- — §७९.

लोहो पुं. 'प्रेम' (देवीच्या गोभळाविषयी आणि म्हणित येतो) ॥ सिं. लोव 'इच्छा', सं. लोभ- — §३९, ७८, ७९, १५९, १८६.

लोळ पुं. 'श्रांत स्थिति, व्याप', लोळणें, लोळा 'घड्याळाचा लंबक, पडजीभ ॥

गु. लोळो जीभ', सिं. रोलु रोलाकु रोलो 'भामट्या', हलणु 'भटकणें', पं.

लुळ 'शिश्न', हिं. लोल 'चंचल, कांपरा', लोला 'डूल शिश्न', लोलना 'हलवणें', वं. लोल 'लौवणाग,

अस्थिर', लोल दाइते 'लौवणें', सिं. लेल अस्थिर', लेलवना 'इकडून तिकडे जाणें, हलवणें' ॥ पा. प्रा. लोल्- ॥

सं. लेलति, लोल- — §८०, १४५.

वंडळ, वघळ, वंजळ. वणवणें, वपणें,

वसवा, वळ, वळंगणें, — पहा ओडळ,

ओघळ इत्यां. — §७८

वखार ॥ गु. सिं. वखार, हिं. वं. वाखार

॥ ता. प. दे. वखारयं रतिगृहं, अन्तः- पुरमित्यन्ये (२५२, १३) ॥ सं. उपस्कर 'गृहोपकरण'. — §१५१, १५२.

वगर (नेहमींचा शब्द वगर) 'खेरीज' ॥

गु. वग, प. वगार, वं. वेगर ॥ अर.

फा. विघैर्, बघैर्. — §१५०.

वट स्त्री. 'कच्चें रेशीम धुऊन निघणारा, गाळ' ॥ दे. वाट्टिमं अतिरिक्तम् (२४८, ९).

वटणें 'कापूस लोखंडी दांड्यानें लाटणें

॥ गु. वाटवुं, सिं. वटणु हिं. वटना,

वं. वाटिते, ता. प. गु. वाटणे 'मुसळ'

॥ सं. (एकदाच आलेला) वट्यन्ते

'लाटले जातात'. — §४८ ७८, ११४,

१५१.

वठाण नपुं. 'खोली, गाळा' ॥ सिं. वाठानु

'गुरांना रात्री कोंडावयाचें कुंपण,

ठिकाण'; पं. वटन, का. वतन् 'देश,

स्थान'; हिं. वथान 'जंगलांतील झो-

पडी', वठान 'कुरण' ॥ सं. उपस्थान-

किंवा अवस्थान- — §४८, ११०,

१५१, १५२, १७४.

वड ॥ गु. वड, सिं. वरु, पं. वड बड,

हिं. वं. बड ॥ प्रा. वड- ॥ सं. वट-

— §१५१.

वढणें, ओढणें ॥ गु. ओडवु ॥ प्रा.

वडूइ (= कडूइ, हेम., ४, १८७). —

§७८.

वण ॥ सिं. वण 'जखम, गळू' ॥ प्रा.

वण- ॥ सं. व्रण- — §१३४, १५१.

वण- वणी (समासांत). पाणी- पासून.

— §१५२.

वणज स्त्री. 'व्यापारी फेरी', वणजार

‘एक जात’, हें लोक धान्य गुरें वगैरे विकतात ॥ गु. वणज पुं., सिं. वणिज, पं. बंज, का. बंज् ‘व्यापार’; गु. वणजर स्त्री. ‘तांडा’, सिं. वणिजरो, पं. वणजारा ‘व्यापारी’, हिं. बंजारा ‘एक जात, धान्याचे व्यापारी’ ॥ सं. (व)वाणिज्या, वाणिज्य— §४२, ४८, १०६.

वणवा । दे. वणवो दवाग्निः (२४९, १०) ॥ सं. वनवात— §४३.

वती ‘-च्या बाजूस मुळं, -च्या नांवानें’ ॥ ग. वती ‘-च्या बाजूस, -च्या स्थानीं, कडून’, वते तर्फें, मार्गें’, सिं. वटि ‘जवळ, बद्दल, शीं’, वटून ‘कडून पासून’, सिंह वत्, का. बुथ्- (थु) ‘चेहरा’ ॥ पा. वत्त— ॥ सं. वक्त्र— ॥ हा शब्द सं. वार्ता— पासून झालेल्या पं. वात, हिं. बात, का. बाथ् ह्यांपासून भिन्न आहे — §४८, ७८, १५१.

वंथ पं. ‘वडिलार्जित मिळकतीचा वांटा’ ॥ सिं. वथु, सिंह. वत् ‘वस्तु, पैसा, गोष्ट’ ॥ प्रा. वत्थ— ॥ सं. वस्तु— ? — §१२२, १५१.

वमणें ‘ओकणें’ ॥ हिं. बमना, बं. वांइत ‘ओकारी’ ॥ सं. वमति— §१३८.

वर ‘नवरा मुलगा’ ॥ गु. पं. वर, सिं. वरईती ‘सुवासिनी’, वरणु ‘लग्न करणें’, हिं. बं. वर ‘नवरा मुलगा’ ॥ सं. वर— — §१५१.

वरई, वराई, एक सोन्याचें नाणें (हद्या-वर वराहाचें चित्र असतें) ॥ ता.प. सिंह. वरा ‘रानडुकर’ ॥ सं. वराह—

— §४६, ५७, १६१.

वर, वरी, शब्द. अव्यय, वरता वि. ‘वरील’, वरला, वरील ॥ गु. पर सिं. परि, हिं. उपर पर(रि), बं. ओ. परे ॥ सं. उपरि — §१५१, १५२, १६६, १७४, १९७.

वरंड स्त्री, वरंडा पुं., वरंडी स्त्री. ‘कठडा, कडेची भित’ ॥ दे. वरंडो प्राकारः कपोतपाली चेति द्वयर्थः (२६८.११). ह्या शब्दांतील अर्थांत बरेंच साम्य आहे हें लक्षांत येईल. उलट पक्षीं पं. बरांडा, हिं. बरंडा, बं. बारांडा, का. ब्रांद् यांचा फ्रें. veranda प्रमाणें स्तंभयुक्त आगाशी हा होतो. हा शब्द निश्चितपणें भिन्न असून बहुधा युरोपीय असावा; उदा. Hobson-Jobson मध्ये verandah किंवा डालगंडो, Influncia do Vocabulário português... veranda हा शब्द. कांहीं झालें तरी कोणत्याहि रोमान्स भाषेच्या संपर्कापूर्वीचा मराठीतील शब्द आहे — §४८.

वरसणें ‘(पाऊस) पडणें’ ॥ गु. वरसवुं, वरस ‘पाऊस’, सिं. वरसारु पावसाळा’, वरसण आणि वसण ‘पाऊस पडणें’, वर्हु ‘वर्ष’, वस ‘पाऊस, हिरवळ’, पं. वर्हणा ‘पाऊस पडणें’, वरह वर्हा ‘वर्ष’, हिं. बं. वरस्—, वर्स्—, का. वुहर(र) ‘-वर्षाचा’, लमा. बेश् (आशि. वेस् वेस्) ‘वर्ष’, सिंह. वस् ‘पाऊस’, वस्-बह— ‘पाऊस पडणें’ ॥ प्रा. वरिस—, पा. वस्स— ॥ सं. वर्ष—, वर्षति— §१५७.

वरात, वार्ती स्त्री. 'दोर' ॥ गु. वरोत
नपुं., गु. सिं. वरत, हिं. वरत स्त्री. ॥

सं. वस्त्राः— §४६, १२१.

वरात स्त्री. 'लंग्रांतील' ॥ गु. पं. वरात,
हिं. वरात, वि. बराधित ॥ सं. वर-
यात्रा.— §६१, १२१.

वसणे ॥ गु. वासवुं, सिं. विहणु हा
शब्द*विह् - 'वसणे' याचा संपर्क होऊन
*वह् - पागून झाला आहे हे खास, पहा
म. वसणे खाली), पं. वस्सणा, हिं.
बसना, सिंह. वसनवा ॥ प्रा वसइ ॥
सं. वसति.— §४६, १५६.

वसने शब्द. अ. 'मते, कडून' ॥ सिं.
वसु 'शक्ति', वसि 'गरीब, आज्ञाधारक',
का. वश् 'वशात्', लमा. वश् 'मुळें',
सिंह. वसिन् विसिन् 'मुळें' ॥ प्रा.
वस- ॥ सं. वश-— §१५६, १९३.

वस्त्रा, ओस्त्रा छाया' ॥ गु. ओच्छिनो
'उन्हाकरितां आच्छादन, रक्षण',
ओच्छायो 'छाया' ॥ सं. अवच्छद-
— §७८, १५२.

वहाण, वाहाण ॥ पं. पाहण, ओ. पनाई,
सिंह. वहन् ॥ प्रा. उवाणह-वाहण-
पा. उपाहना ॥ सं. उपानह्.— §
४०, ५२, ५९, १६७, १७४.

वहिला (काव्य.) 'पृथक्, जलद, खास'
॥ गु. वहेलं, सिं. वहलु ॥ प्रा. वहिल्ल-
भा. वह-— §५०.

वहू 'नवरी मुलर्गी, सून', वहूमाइ वोम इ
'सासू' ॥ गु. वहु, सिं. वहू, पं. बोहू,
हिं. वहू, बं. वउ, ओ. बहु ॥ वे.
बहुव्वा कनिष्ठश्चः (२५०, १२),
प्रा. वहू ॥ सं. वधू.— ४६, ७८,

१५९, १६१.

वह्वर, ववर, ओवर नपुं. 'जोडपें' ॥
गु. वहुवर ॥ सं. वधुवर-— §७८,
१६१, १६३.

वळणे, वळ पुं. 'गांठ, घण' ॥ गु. वं-
लवुं, सिं. वरणु, पं. वेलणा, हिं वल-
ना, का. वलुन् ॥ सं. वलयति.— §
४६, ५२, ७८, १४५

वळें ॥ सिं. वरु, पं. वाला, हिं. बला,
ओ. बलि, का. वोज(जु), हिं. वला.
॥ प्रा. वलअं- ॥ सं. वलय-— §
४६, ७७, १४५.

वांक पुं. नपुं. 'वांक', स्त्री. 'एक बाहू-
भूषण', वांका वि. 'वाकडा' ॥ गु.
वांकु, सिं. विंगो, पं. वंग्ग, हिं वांक.
बं. वांका, सिंह. वक् ॥ प्रा. वङ्क-
पा. वक्क- ॥ सं. वक्क- (ता. प. वै.
वङ्कु).— §९२.

वांकड स्त्री. 'पावसाची झड', वांकडी
'कडक थंडी' ॥ दे. वहलं तथा वक्कडं
दुर्दिनम्; वक्कडं निरन्तरवृष्टिरित्येके
(२.८, १६). मागील शब्दाप्रमाणें
हाहि सं. वक्क-पासून झाला आहे; ता.
प. म. वांकडा 'विरुद्ध'.

वाक, वाख 'अंबाडीचे तंतु', वाख वाखळ
वाकळ स्त्री. 'विंध्या जोडून केलेलें
पांघरूण' ॥ गु. वाख वाक, सिंह.
वक्क; हिं. वकल् बं. वाकला 'साल' ॥
सं. वल्क-— §८५.

वाखाण स्त्री. 'स्तुति' ॥ गु. वखाण नपुं.;
पं. सिं. वखाण स्त्री., हिं. वखान, बं.
वाखान 'शिव्या', का वखुन् नु) 'भडा,
पाठविषय' ॥ प्रा वक्खाण-॥ सं. व्या-

ख्यान— §४७, ४८, २६, १५१.
वांग पुं. कातडीवरील डाग, पुटकुळ्या,
बधिरता' ॥ सिं. विंग छी व्यंग',
का. गोंगु(गु) 'लंगडा', सिंह वंगि
'वेडावाकडा, कुबडा' ॥ सं. व्यङ्ग.
— §१५१.

वांगी स्त्री. 'झाड', वांगें 'फळ' ॥ पं.
वंगा, बं. वंग ॥ दे. वंगं वृन्ताकम्
(२४३, १३). वांग्याच्या वाचक बहु-
तेक शब्दांत स्पष्ट पण अनिर्वाच्य
सादृश्य असते; उदा. गु. वेंगण, सिं.
वाङ्गु, पं. वेंगण, हिं. बि. वेंगन, बं.
बेंगन आणि वागुन; ह्यांवरून फा. बदिन्-
जान्ची आठवण हाते. खेरीज ता.प.
कान. बदिनि. (तामि. वळुदलेइ,
मल्या. वळुदिनि ?).

वागुळ स्त्री. 'चर्वण' ॥ गु. वागोळवु ॥
दे. वग्गोलइ रोमन्थयति (२५४, ४).
— §४७.

वाघ ॥ गु. वघ, सिं. वाघ, बाघ, पं. हिं
बं. बाघ ॥ प्रा वग्घ— ॥ सं. व्याघ्र—
— §९९, १५१.

वाचणें गु वांच्—, सिं. पं. वाच्—, हिं.
बं. वाच— ॥ तत्स, सं. वाचयति —
१०१.

वांचून (वांचणें, 'बचावणें' ह्याचें भा.
सा. अ.) ॥ सं. वञ्चयति.— §१९७.
वाजणें 'आवाज करणें' ॥ गु. वाजणुं,
सिं. वाजु 'वाद्य', वजणु 'आवाज करणें'
पं. वजना, हिं. बाजना, बं. बाजिते ॥
सं. वाद्य— §४७, १०६, २३२.

वांझा, वांजा बि. वांझ स्त्री. ॥ गु. सिं.
वांझ, हिं. बांझ, बं. बांझा, सिंह. वंझ,

का. वन्जर् 'वाळवंट' ॥ सं. वन्ध्य—
— §८८, १०७.

वांटणें 'विभागणें' ॥ गु. वांटवुं, पं. वंडन,
सिं वांटणु. हिं. वंटना, बं वंटिते; बि.
वांट वांट्यानें जमीन करणें' ॥ सं.
वण्टति.— §६८, १०९.

वाट स्त्री. ॥ गु. सिं. पं. वाट, हिं. बं.
बाट, सिंह. वत्, का. वात् ॥ दे. वट्टा
पन्थाः (२४७, ८); प्रा. वट्टा ॥ सं.
वर्त्मन्— §३९, ११४, १९७.

वाटण मनांत येणें (ता. प. निवटणें)
॥ बं वटे 'होय', ओ. अटे, अटे
'तो आहे'; बं. वटि, बि. वाटी 'मी
आहे'; सिंह. वटिनवा 'योग्यता असणें'.
वॅटेनवा 'पडणें', का. वातुन् 'येणें,
घडणें' ॥ प्रा. वट्टइ ॥ सं. वर्तते.—
§४७, ११४, १६३.

वाटला 'भोंवतीं', वाटषा 'बटवा. थैली'
॥ गु. वाट स्त्री., वाटो 'चाकाची
धाव', हिं. बटवा, सिंह. वट 'वर्तुळ',
वॅट 'कुंपण' ॥ पा. प्रा. वट्ट-वट्टि- ॥
सं. वृत्त— §४७, ११४.

वाटी 'लहान भांडें' ॥ गु. सिं. वाटी,
बि. बाटी, बट्टा ॥ प्रा. वट्टिय—
§११४.

वाड (काव्य) 'मोठा, अफाट' ॥ गु.
वडुं, सिं. वडो, पं. वड्डा, हिं. बं. वडा,
सिंह. वॅडे, का. बोडु, लमा. बरो ॥
दे. वड्डो महान् (२४६, १३) ॥ सं.
वड्— §१११.

वाडा 'आळी', वाडी 'कुंपण, लहान
गांव',—वाडें (विशे. ना.च्या समासांत,
उदा. ऐतवाडें, विल्ववाडें इत्या.) ॥

गु. वाडी वाडो, सिं. वाडी 'भाजीचें शेत', वाड स्त्री. 'कुंपण घातलेली वाग', वाडो 'कळपाकारितां कुंपण', पं. वाडा 'कुंपण', हिं. वाड, बार स्त्री., वाडा, वं. वाटी च्या जोडीने वाडी, सिंह. वॅट 'कुंपण' ॥ दे. वाडी... वृत्ति— (२५१, १६) सं. वाट— — §४६, ५१, १११.

वाढणें ॥ गु. वढवुं, हिं. वढाना (ता.प. बुढा 'म्हातारा') वं. वाडिते, सिंह. वडिनवा, का. वाडुन्, लमा. फुरो 'म्हातारा'; पुढील शब्दांत दन्त्य आहे: सिं. वधणु पं. वधणा आणि वढन—च्या जोडीने वधन ॥ प्रा. वडुइ ॥ सं. वर्धते.— §४८, ११५.

वढाया 'सुतार' ॥ हिं. वं ओ. वढई, सिंह. वडवा; ता.प. गु. वाढवुं, पं. वडुणा, सिं. वढणु 'कांपणें'; गु. वढ, सिं. वडु, सिंह. वड 'कापणें, कापलेला भाग' ॥ प्रा. वडुइअ— ॥ सं. वर्धक—, वर्धयति.— §४७, ११५.

वाण फळ, वस्त्र इत्यादींचें दान' ॥ हिं. वायन, बैना ॥ दे. वायणं भोज्योपायनम् (२५७, ३) ॥ सं. वायन— — §६१.

वाण, वान 'रंग', वाणी 'प्रमाणें' ॥ गु. वान, सिं. वनकु पुं., वनिक् स्त्री, हिं. वान 'गणधर्म', वाना 'चेहरा, वर्ण', सिंह. वण 'रंग'. वन् 'सारखा' ॥ प्रा. वण्ण— ॥ सं. वर्ण— — §१३५.

वाणणें, वानिणें (काव्य.) 'स्तुति करणें' ॥ सिंह. वणनवा 'स्तुति करणें, बोलणें', का वनुन् 'बोलणें'; उलट पक्षीं हिं.

वनना 'भूषित किंवा तयार होणें', वं. वनाइते 'करणें'; ता.प. पं. वन्नोवन्नी 'विविध', वन्की वन्नमी 'नमुना, खूण' ॥ प्रा. वण्णिउं (तुमन्त), पा. वण्णेति ॥ सं. वर्णयति.— §५१, १३५.

वाणी ॥ गु. वाणियो, वाणीउ, हिं. वनिया, वं. वाणिया, सिंह. वेणंद; ता.प. का. वान् 'दुकान' ॥ प्रा. वाणिअ— ॥ सं. वाणिज— — §४६, ४८, ६१, ६३. वात स्त्री. 'दिव्याची' ॥ गु. वाट, सिं. वटि, पं. हिं. वत्ती, हिं. वं वाति, ओ. वति, सिंह. वॅटिय ॥ प्रा. वट्टि—, वत्ति—, पा. वट्टिका ॥ सं. वर्तिका.— §११४.

वादळ पुं. स्त्री. नपुं. ॥ गु. वादळ, सिं. बदलु, पं. वदल, हिं. वं. ओ. बादल ॥ दे. वदलं तथा वक्कडं दुर्दिनम्; वक्कडं निरन्तरवृष्टिरित्येके (२४८, १६); पा. वदलिका ॥ सं. वर्दलिका.— §४७, ११५, १२३, १४५.

वादी, वाधी 'चामड्याची' ॥ गु. वाधर स्त्री., सिं. वढि, वद्धी, सिंह. वद ॥ प्रा. वद्ध— ॥ सं. वर्ध— — §४७.

वानर, वांदर, पुं, नपुं. ॥ गु. वांदर, सिं. वानरु, पं. हिं. वं. वं(वां)दर, वानर, सिंह. वंदुर, का. वाँदुर ॥ सं. वानर— — यांत दजुन्या कार्ळीच होता. पण मराठींत हा शब्द आगंतुक असावा असें वाटतें, पहा माकड-खालीं.— §१२३, १३६, १६४.

वाप पुं. 'पेरणी' स्त्री. 'नुकतें पेरलेलें शेत'; वाफणें 'पेरणें', वाफा ॥ गु. वाफो, सिंह. वप्, का. ववुन्— च्या जोडीने वपुन् 'पेरणें' ॥ प्रा. वप्प—

(पहा. दे. ना. २६७, १४; ता.प.—
वप्पिणो २६८, ७ वप्पीडिअं २५३,
१५) ॥ सं. वप्र— ता.पं गु. वववुं,
हिं बोना, का. ववुन्, सिंह. ववनवा
'पेरणे', सं. वपयति—पासून; म. वावर
'शेत' *वापकार—पासून किंवा वप्र—
पासून अर्धतत्सम — §८६, ८९.
वाफ, बाफ, भाफ स्त्री. ॥ गु. वाफ, गु.
सिं. हिं. बाफ; सिंह. वप 'आंसवे' ॥
प्रा. पा. वप्फ—वप्प— ॥ सं. वाष्प—
— §८४, ८९, १२६.
वाम 'डावा' ॥ गु. वाम, पं. वाइआं,
हिं. बावां, बायां, बं. ओ. बां, सिंह.
वम् 'डावा', वमि 'वायको' ॥ सं.
वाम— हा तत्सम आहे; नेहमींचा
शब्द डावा आहे.— §१३८.
वार 'दिवस, वेळां' ॥ गु. पं. वार, सिं.
वारु, हिं. बं. का. वार, सिंह. लमा.
वर् ॥ सं. वार—
वारणे 'पुकारणे' ॥ गु. व्हार वार स्त्री.
'अर्ज, दावा' हा बहुधा भिन्न आहे.
ता.प. सिं. वाहुरु 'रक्षक', पं. वाहर
'रक्षण' ॥ प्रा. भा. सा. वाहरिअ— ॥
सं. व्याहरति.— §४६, १५१, १६१.
वारा ॥ गु. वायरो, हिं. बं. वयार; सिं.
वाराइणु 'वारा देणे' ॥ दे. वायारो
शिशिरवातः (२५६, १४) ॥ सं. वात—
पासून.— §४६, ६१, १९३.
वारि(री)क (लो.भा.) 'न्हावी' ॥ हिं.
वारी 'एक जात. ह्यांचा धंदा मशाली
विकणे आणि क्वचित् न्हाव्याचे काम
करण्याचा असतो' ॥ दे. वच्छीउत्तो
तथा वरिओ नापितः (२५३, १०) ॥

सं.*वापकारिन्— (ता.प. कृतवाप—,
वापन).— §४६.
वारु (काव्य.) 'लढाऊ घोडा' ॥ गु.
वारी ॥ सं. वारु— §४६.
वांन स्त्री. नपुं, वोवा पुं. 'दोन हात
पसरून होईल तें परिमाण' ॥ गु. वाम
स्त्री. पुं., हिं. वाम पुं., ब्यानु, बं.
वांऊ, सिंह. बंबय, वंम ॥ सं. व्याम—
— §७८, १३८, १५१, १५२.
वाव (पुं.) 'हवा' ॥ गु. वा वाई, सिं.
पं. वाउ, हिं. बाव, बाई, बं. बाओ
बाई, ओ. बाओ, का. वाव्, सिंह.
वा, लमा. वल्वल् वल्वल्, पॅले. लमा.
वै ॥ प्रा. वाअ— ॥ सं. वात—
§५५, ६१.
वावर 'कामधाम' ॥ गु. ववरवुं, वापरवुं
'वापरणे, उपयोगांत आणणे, जगणे',
वोस्वुं 'विकत घेणे, जमाकरण, भीक
मागणे', सिं. वपारु 'व्यापार', वपिरी
'व्यापारी', हिं. बेपर ब्योपार बेपारी,
का. वेवहार ॥ प्रा. वावार— ॥ सं.
व्यापार— — §४६, १५१, १५२.
वावसाव, विवसा, वेवसा 'धंदा' ॥ प्रा.
ववसाअ— ॥ सं. व्यवसाय— — §७५,
१५१, १५६.
वास 'घाण' ॥ गु. वास स्त्री., सिं. वासु,
हिं. बं. बास ॥ सं. वास— — §१५६.
वास 'राहण्याची जागा', वसणे ॥ गु.पं.
वास, सिं. वासो, हिं. बं. बास, सिंह.
वस; गु. वासवुं, पं. वस्सणा वासना,
हिं वसना ॥ सं. वास—, वसति.—
§१५६.
वांसा, वासा पुं. 'आडवे लाकूड', वसेवीं

नपुं. 'कळकाचें बी' (बीं-खालीं पहा) ॥

गु. वांस, वंसडो, सिं. वंसु, पं. वंझ, हिं. बं. वांस, सिंह. वस् ॥ सं. वंश-

— §७१, १५६.

वासरुं, वांसरुं ॥ गु. वच्छरुं वछ, सिं.

वछि पं. वछ स्त्री., वं वच्चा, बाछा 'तान्हे मूल', बाछुर 'वासरुं', का.

वोछ(छु), सिंह. वसु, वस्सा ॥ प्रा.

वच्छ- ॥ सं. वत्स-, वत्सरूप-. ता.

प. म.-रुं. — §४७, ६६, ६९.

वाहणें, वाहण स्त्री. प्रवाह' ॥ गु. वहेवुं

'वाहणें, फसणें', वाहवुं फसणें', वाहण

'होडी', पं. वहिणा 'तरंगणें', हिं

बहना 'वाहणें, तरंगणें', वं. बाहिते

'बल्हविणें, बहिते 'वाहणें' सिंह. वहन

'तराफा' ॥ प्रा. वहण- ॥ सं. वहति,

व(वा)हन-. — §५२.

वाहळी स्त्री. 'ओढा' ॥ गु. वेहडो, वहडो,

सिं. वाहुरु 'कालवा, नदीचा फांटा',

सिंह. वहल ॥ दे. वहोलो वाहली

विरओ त्रयोपि लघुजलप्रवाहवाचकाः

(२५०, ५). — §७८.

वाळा 'खस' ॥ गु. वाळो, सिं. वारो,

वं. बाला; ता. प. पं. का. वाल्,

सिंह. वल, लमा. बल् 'केस' ॥ सं.

वाल-. — §४६, १४५.

वाळू ॥ गु. वाळु वेळु, सिं. वारी, हिं.

बाल्वा बालू, वं. बाली, ओ. बालि,

सिंह. वॉलि, प्रा. वालुआ ॥ सं. वालुका.

— §४६, १४५.

विकणें ॥ गु. वेचवुं, सिं. विकिणु, पं.

वेचणा, 'विकणें', विकणा 'विक्रीला

असणें', हिं. वेचना विकना, वं. बेचिते

विकाइते, सिंह. विकुणवा, आमें.

लमा. विग्नेल्, यु. लमा. बिक्नवा;

जेथें उपसर्गहीन शब्द आहे त्या

ठिकाणीं संस्कृत शब्दाप्रमाणेंच त्याचा

अर्थ विकत घेण असा आहे; उदा. हिं.

किनना, लमा. किनवा, वं केना; का.

करुन् 'विकणें' हा अपवादात्मक आहे.

पण हे- 'घेणें' ह्यानें मराठींतलें घेणें

या शब्दाप्रमाणें कार्यभाग होतो; मरा-

ठींत केणें ह्याला विशिष्ट अर्थ आला

आहे. (घेणें, केणें पहा) ॥ प्रा. विकिणइ,

विकेइ; ता. प. दे. विके णुअं विक्रेयम्

(२६१, १५) ॥ सं. विक्रीणीते, विक्रय-

— §५१, ७१.

विख, वीख 'विष' ॥ गु. पं. विख, सिं.

विखु विहु (विसिहरु 'विषारी'), पं.

वेह, पश्चि. पं. विस्स, हिं. बिस, हिं.

वं. विख, का. वेह्, सिंह. विस वह ॥

प्रा. विस- ॥ सं. विष.- हा आगंतुक

आहे. — §९५.

विखणें, विखरणें ॥ गु. विखेरवुं (सक.)

विखरवुं (अक.), सिं. विखिराणु

'निरालें करणें, विभागणें', विखिरु

'भाग, निरालेपणा', पं. विखाउणा

'पसरणें', हिं. बिखरना, बिखेरना ॥

प्रा. विकिखरइ, विकिरइ ॥ सं. वि-

किरति,*विष्किरति, ता. प. विष्किर-

— §५०, ८९, ९६, १०७.

विघडणें 'नाश करणें' ॥ गु. वगडवुं.

सिं. बिगिरणु, पं. विगडणा, हिं. बि-

घडना 'नासणें', वं. बिगडिते ॥ सं.

विघटयति — §९९.

विचणी 'भांड्याला पडलेलें बारीक भांडें

(विंचवाच्या दंशानें पडतें अशी सम-
जुत)' ॥ दे. विंचिणिअं पाटितं धारा च
(२७०,८).— §४३,५०,१०१. पु-
ढोल शब्द पहा.

विंच ॥ ग. विंची, वीछु, वीछी, सिं.
विछूं, हिं. विछु, विछुआ, बं. विछा,
का. व्युच ॥ प्रा. विंचिअ विच्छुअ-
पां. विंचिअक- ॥ सं. वृश्चिक-
— §३०,६९,१०१.

विजणा, विजना पुं. 'पंखा' ॥ गु. विं-
जणो, सिं. वीजुण, हिं. विजना बेना,
सिंह विदिनि ॥ ता.प. प्रा. वीअण ॥
सं. वीजन-नपुं. हा तत्स. आहे. ग्रं-
थांत मूळ शब्द व्यञ्जन म्हणून चुकीनें
सांगितला आहे (§ ७१, ७६, १०६),
पण त्याला कोशांचा आधार आहे आ-
णि सिंधी आणि गुजराथी शब्दामुळे
दुजोरा मिळतो.

विजू वीज स्त्री. ॥ सिं. विजुं, पं. विज्ज,
विज, हिं. विज्जाग, सिंह. विदु ॥ प्रा.
विज्जु- ॥ सं. विद्युत्-— §३९,
१०६, १५०, १९०.

विज्ञण नपुं, विज्ञणें ॥ सिं. विजाइणु
'नाश करणें,' हिं. बुझना '(दिवा)जाणें,
(तहान) भागणें', सिंह. विदवंनवा
'नाश करणें' ॥ प्रा. विज्जावइ ॥ सं.
विक्षिणाति.— §१०७.

विटा, विसाड, वीट; पहा इटा, इसाड,
ईट.— §१५३.

विटाळ ॥ गु. वटाळ, सिं. विटारणु, बं.
विटाल ॥ अप. विटाल, प्रा. धा.
सा. विटालिय, म. वीट 'कंटाळा',
विटणें 'विघडणें', सं. विष्ठा या गोत्र-

विस्तारांतील हा शब्द आहे; आणि
हयांतील नाम सिं. विठि, पं. विट्टु,
हिं. बीठ हयांत राहिलें आहे; शिवाय
ता.प. म. विटी — §१०९, १५०.
विट्टू, विठोबा, विठूल 'पंढरपूरचा, ज्या-
च्यावर नामदेव आणि तुकाराम यांनीं
अभंग रचिले आहेत (मोल्फवर्थ, पृ.
XXV, XXVII); कृष्णाशीं त्याचें
ऐक्य मानिलें आहे' या शब्दांत मूळ
प्रातिपदिक अकारान्त होतें; विठो-
बा आणि विट्टू हयांची कान्हो-बा
आणि कान्हू हे शब्द पहा) यांप्रमाणें
उपपत्ति लागते. सं. विष्णु शीं त्याचा
व्युत्पत्तिसंबंध फार जुन्या काळीं कबूल
केलेला आहे पा. वेठदीप- हया देश-
नामाचें एका शिलालेखांत विष्णुद्वीप
असें संस्कृतीकरण आहे; त्याचप्रमाणें
एक विट्टू नांवाचा कानडी गृहस्थ स्वतः-
ला विष्णुवर्धन म्हणवितो, पहा J R A S,
१९०७, पृ. १०४९-१०५१, १९०८,
पृ. १६४ वरील फोगेल्, स्टेन को-
नाउ, फ्लोट आणि ग्रिअर्सन यांच्या
टीपा), पण वेठं-, विट्टू- आणि विष्णु
यांच्यांत वर्णप्रक्रियादृष्ट्या संबध
नाहीं; §११० मध्यें हा शब्द मराठींत
एका प्राच्य भाषेतून आला असावा
अशी कल्पना सुचविली आहे, पण ती
ग्राह्य नाहीं; कारण बं. विष्टु हें अली-
कडील रूप आहे, आणि प्राकृतांत ष्ट-
चें ट्ट हें रूपान्तर होण्याच्या फार मागा-
हूनचें आहे. आणखी शिवाय विठो-
बाचा भक्तिसंप्रदाय स्थानविशिष्ट
आणि अलीकडचा आहे. मराठींत

विष्णु-चै रूप सामान्यतः विन् व्हा-
वयास पाहिजे आणि तेंच अपेक्षित
रूप आहे (१३६, १२७६, खंड ३
पं. ४ यांतील उदाहरण पहा); ता.प.

सिंह. वेणु वेन्.

विडी ॥ हिं. बीडी ॥ सं. वीटिका.—

१११.

विणणें ॥ गु. वणवुं, पं. वुनणा, हिं.

बिनना, सिंह. वियनवा (धा. सा.

विष्वा; वियन्ना 'कोष्ठी'), का. वोनुन् ॥

पा. वीनाति.— १२३०.

विणं, विण, विना 'खेरीज' ॥ गु. विण

विना, सिं. विनु, विना. हिं. विन

विना, बं. बिणा, सिंह. विना, लमा.

बीअन् ॥ सं. विना.— ११८३.

विणें ॥ गु. विआवुं, पश्चि. पं. विआवण,

सिं. व्याऊ 'तान्हे मूल', वीआट् 'फार

मुलें होणारी.' हिं. ब्याना, बं. वियनि

'वीण', सिंह. वदनवा ॥ ता.प. प्रा.

जाअह जाइ, जाणिअ— ॥ सं. विजनन—

विजायते.— १६३, २२९.

विथर पुं. 'पांगापांग, पडीक घर', वि.

'असंबद्ध, गैराशिस्त' ॥ सिं. विथीरो

'दूर असलेला', हिं. बिथारना, का.

वथरावुन् 'पसरणें', वथरुन्(नु)

'अंथरण', सिंह. वतिरेणवा 'पसरणें,

वाहून जाणें,' वतुर 'पाणी वाढणें',

वितर— 'रुंदी' ॥ ता.प. प्रा. विथरइ ॥

सं. विस्तर— विस्तार— ११२२.

विनती विनंती ॥ गु. विनति विनंति,

सिं. वीनति, हिं. विनती, बं. विनति

॥ सं. विज्ञप्ति— १७०.

विनविणें ॥ गु. विनवुं, हिं. विनौना

'पूज्य मानणें, मान देणें' ॥ प्रा. वि-
णवेइ ॥ सं. विज्ञापयति.— १३५,
१५२.

विद्रं विध्रं 'भोंक' ॥ सं. विद्र— नपुं.,
ह्याला ग्रंथांत आधार नाहीं, + म.

रुं? ता.प. गु. विधुं 'भोंक', सिं

विध 'भोत्यांना वेज पाडणे'. हिं. वेध

बीध 'भोंक'; या सवाचा पुढील श-

ब्दाशीं संबंध आहे.— १८९, १२३.

विधणें 'भोंक पाडणें' ॥ गु. विधवुं, सिं,

विधणु, पं. विद्रहणा, हिं. वेधना वेधना.

बं. विधिते ॥ प्रा. वेहइ-च्या जोडीनें

विधइ (ता.प.पं. वेह, हिं. वेह 'भोंक')

॥ सं. विध्यति.— १८२, १२४, २३०.

विपारा 'आडमुठा, मूर्ख, पायाळू' ॥ गु.

बं. विपरीत ॥ सं. विपर्यय—, विपरीत—

— १६५, १४३.

विरणें 'विरघळणें, झिजणें' ॥ गु. वरवुं

'दमून जाणें', सिंह. विरीयनवा 'वि-

तळणें, वाहूं लागणें' आणि त्याच्या

जोडीनें विलिन् 'द्रव', लमा. विल्-

'वितळणें' ॥ प्रा. विराइ ॥ ता.प. सं.

विलीयते—च्या जोडीनें वै. निरिणीते.

— १४२.

विन्हा पुं. 'ओढा' ॥ हिं. बन्हा ॥ दे.

वहोलो वाहली विरओ त्रयोप्येते लघु-

जलप्रवाहवाचकाः (२५०, ५). मा-

गील शब्दाशीं ह्याचा संबंध आहे;

हेमचंद्रपठित इतर शब्दांच्यामुळे

महाप्राण आला आहे आणि तो म.

वाहणें, व्हाळ, ह्या विस्तारांतीलच

आहे असें तर नव्हे?

विवळणें ॥ दे. विमलिअं मत्सरभणितं

लशब्दं चेति द्वयर्थम् (२७०,३).—
 §१३७, १५२. विवळणें (विलपन-)
 ह्याच्या अर्थाशीं ह्या शब्दाचा अर्थ
 विलक्षण रीतीनें जुळतो; हा जन्या
 काळचाच वर्णव्यत्यास तर नमेल ?
 विवाह, व्याही ॥ गु. विवाह, सिं. वि-
 हाईउ, पं. विआह, हिं. विवाह व्याह,
 सिंह. विवा, लमा. बिअव् ॥ सं.
 विवाह.— §६३, १५९.
 विसरणें ॥ गु. विसरवुं सिं. विसारणु, पं.
 विसारना. हिं. विसारना, लमा. बिस्त्रावा
 ॥ प्रा. वीसरइ ॥ सं. विस्मरति.—
 §१५७, २५२.
 विस(स)वणें 'थांत्रणें, विश्रांति घेणें' ॥
 गु. विसामो 'विसावा', सिं. विसामणु,
 पं. विसमणा 'विज्ञणें' ॥ प्रा. विसम्—,
 विस्सम्— ॥ सं. विश्राम्यति.— §४९,
 ५२, १५२, १५७.
 विसळणें, विसुळणें ॥ गु. विछळवुं ॥ सं.
 धा. सा. विक्षालित—, — §७७, १०४,
 १४५.
 विहू ॥ प्रा. वूह— ॥ सं. व्यूह—.—
 § १५१.
 विळवणें 'दोषारोप करणें' ॥ पं. विल-
 पणा, हिं. बिलापना, बिलाना ॥ सं.
 विलपति.— §१४५, १४९, १५०.
 ता. प. विवळणें.
 वीत, वीथ ॥ गु. वेंत, हिं. बीता वित्ता,
 सिंह. वियत् ॥ अल्विहनि ह्यानें विय-
 त्त (त्तु) असें रूप दिलें आहे ॥ प्रा.
 विहत्थि— ॥ सं. वित्ति— ॥ ता.प.
 का. व्येथ्. पश्चि. पं. वेहत 'वितस्ता
 नदी'.— §६३, ८८, १२२.

वीर विरी स्त्री. 'सामर्थ्य' ॥ हिं. बीर्ज,
 पुं., सिंह. वेर ॥ पा. प्रा. वीरिअ-वीरिय-॥
 सं. वीर्य.— §१४३.
 वीस '२०' ॥ गु. वीस, सिं. पं. वीह,
 हिं. बीस, बं. बिस, सिंह. विसि विस्स,
 का. वुह्, लमा. बिस् बिश् ॥ प्रा.
 वीसं ॥ सं. विंशति—; या शब्दांतील
 अनुनासिक हा अखिल भारत-युरो-
 पीय भाषेत विलग आहे (फक्त ऑ-
 स्सेटिक भाषेप इन्साइ असें रूप आहे;
 पहा ब्रुम्मान, Grundriss, दुसरी
 आ. २, २, पृ. ३१ टीप)—
 §१५०, १५३, २२३.
 वीळ 'भरती-ओहटी' ॥ गु. वील, वीळ,
 सिं. वीरि ॥ दे. वीली तरङ्गः (२६३,
 ९).
 वेचणें 'खर्च होणें' ॥ गु. पं. वेच्—, हिं.
 बं. वेच्— 'विकणें' ह्यापेक्षां हा शब्द
 भिन्न आहे. पहा म. विकणें खाली ॥
 अप. वेच्चइ (प्रयच्छति) ॥ सं. व्य-
 यति.— §१५१.
 वेजित 'जिकलेला' ॥ सं. विजित—;
 येथें तत्समांत असवर्णापासि झाली
 आहे.— §१७१.
 वेठ स्त्री. 'जुलमाची बिगारी. ओझे' ॥
 गु. वेठ, सिंह. वीठ 'मूल्य, पगार' ॥
 प्रा. विट्टि—, वेट्टि— ॥ सं. विष्टि—.—
 §७७.८०.
 वेढणें, वेढ नपुं. स्त्री. 'वळें, वर्तळ' ॥
 गु. वीटवुं (वेढ 'अंगठी'), सिं. वेढणु,
 हिं. बेढना, बं. बेडिते, सिंह. वेळनवा
 ॥ पा. वेठति, प्रा. वेढइ, दे. वेढिअ-
 प्रा. वेढिअच्या जागीं (२६४, ११, १३)

- ॥ सं. वेष्टयति.— §११२. ११८, १७१.
वेण स्त्री. ॥ प्रा. वीअणा, वेयणा ॥ सं. वेळ स्त्री. 'समुद्रकांठ' ॥ सिं. पं. वेर,
वेदना.— §६३. पं. हिं. वेला, त्याच्या जोडीने हिं.
वेत पुं. ॥ पं. हिं बं. बेत, सिंह. वेत वेर. का. वेल 'वेळ'; सिंह. वेल्
प्रा. वेत्त— ॥ सं. वेत्र— §७७ 'तीर' ॥ सं. वेला.— §३९, १४२,
१२१. १४५, १५३, १५४, १९४.
वैधळा ॥ दे. वेइद्धो ऊर्ध्वीकृतो विसंस्थुट वेवहार ॥ सिं. ववहार; पं. बेओरा, हिं.
आविद्धः शिथिलतां गतश्चेति चतुरथं ब्योरा, का. वेवहार, सिंह. वहर 'रीति-
(२७१, १)— §६३. भाती' ॥ सं. व्यंवहार— हा अर्ध-
वेरीं श. अ. 'पर्यंत' ॥ गु. वेरें 'र' तत्सम आहे; ता.प. व्यापार— पासून
(लग्न करणे) ॥ सं. उपरि, पण त्या म. वावर.— §१५८.
पासून सामान्यतः वर, वरी हीं रू वेळू ॥ व्युत्पत्तिदृष्ट्या विलग; ता.प.
होतात.— §१४२, १६६. वांसा ॥ पा. प्रा. वेळु— ॥ सं. वेणु—
§१४७.
वेल पुं. स्त्री ॥ गु. पं. वेल, पं. वल्ह = वै, वई, वही, वय 'कुंपण' ॥ प्रा. वइ,
अभिक, सिं. वलि, हिं. बेल, सिंह. ता. प. दे. वत्ती तथा वइवेला द्वावेतौ
वॅल ॥ दे. वेळा वल्ली (२७०, १३), प्र. सीमवाचकौ (२४७, ९) ॥ सं. वृति—
वेल्लि— ॥ सं. वल्ली.— §१४८, १६६. — §५७, १५४, १६१.
वेल्लाळ पुं. 'प्रिय', स्त्री. 'प्रिय पात्र' वैर ॥ सिं. वेरु ॥ प्रा. सं. वैर—
दे. वेळहलो कोमलो विलासी च (२७७) — §५७.
७).— §१४८. व्हण्से, व्हण्जे, होण्से, होण्जे, वैन्सें,
वेवसा, वेवसाय, वेवसाव 'भंदा'. वाव वन्सें नपुं. आणि स्त्री. अनेक. 'नणंद' ॥
साव शब्द पहा. म वहिनी 'वडील भावाची बायको', पं.
वेवे 'भीतीचा उद्गार' ॥ सिं. पं. वे वर्नी 'बायको' ह्यापासून समासांतील
प्रा. दे. वेव्वे (भयवारणाविषादामन्त्र पहिलें पद होतें. दुसऱ्याकरितां ता.प.
णार्थेषु, २७०, १४). प्रा.— स्सिआ (सं. स्वसृका), पण त्या-
वैसवा 'व्यभिचारिणी' ॥ पं. वैसवा पुं च्यापासून मराठींत सामान्यतः— शी,
हिं. बेसवा स्त्री., सिंह. वेस्— (समा उदा मावशी, हे रूप होतें.— §६३.
सांत) ॥ प्रा. वेसा ॥ सं. वेइया.— व्हाळ पुं. स्त्री. 'ओढा' ॥ सिंह. वहन-
§७७, १५७. च्या जोडीनें वहल ॥ दे. वहोलो वाह-
वैहळा, व्हेळा 'बेहेडा' ॥ हिं. बहेडा का. वुलेल (फ़ा. बलील्, अर. बल्-
लिज्) हा वेगळा शब्द आहे ॥ सं. ला विरओ त्रयोपि लघुजलप्रवाहवाच-
विभीतिका, विभीदक— §८०. काः (२५०, ५). ता.प. म. विन्हा.
-स, सि, श.अ.— §१९७, १९८.

-स, नात्याचा वाचकप्रत्यय, उदा. आजस, आजीस, आतेस, वापूस, भाऊस, सासूस; त्याचप्रमाणे लांस, तो शब्द पहा ॥ सं. श्री— — §३८, १५७.

सई सय स्त्री. ॥ गु. सई, सईयर सिं. सही पुं., सिं. पं. हिं. सहेली, सिंह. सह 'मित्र' ॥ प्रा. सही ॥ सं. सखी. — §४६, ५७, १५६, १६१.

सई, सय ॥ सिंह. सिहिय सिहि ॥ पा. साति— ॥ सं. स्मृति— — §५७, १५६.

सक 'पाठ्यांत, सहापट' ॥ पं. छका, का. शक ॥ प्रा. छक— ॥ सं. षट्क— — §४८, ९३, १५६.

सकर्णे ॥ गु. शकवं, सिं. सघणु, पं. सकणा, हिं. सकना, का. हेकुन्, लमा. शय्-? सिंह सँकि हँकि 'समर्थ' ॥ प्रा. सक्केइ, सक्कइ ॥ सं. शक्नोति, शक्यते.— §४८, ९३, १५६, २३०.

सकार पुं 'हुंडी पत्करणे' ॥ गु. सकार, सिं. सकारणु, हिं. सकारा ॥ प्रा. सकार— ॥ सं. सत्कार — §१५६.

सगा 'स्वकीय, नातलग' ॥ सिं. सगो, हिं. सगा, पं. सग्ग, सिंह. सिय सियौ ॥ सं. स्वक— — §९८, १५७.

सगळा ॥ गु. सघळुं, पं. सगल सग्रा, हिं. सगर सग्रा, सगल सगळा; सिंह. सियल सियल— 'एकत्र संख्या' ॥ प्रा. सअल—, अप. सगल— ॥ सं. सकल— — §९८, १५६.

संगे 'बरोबर' ॥ गु. हिं. ओ. संगे, पं.

हिं. संग, पं. सग्ग; पं. सने, हिं. सन्, का सान् (संग् 'संगत'), सिं. साडि. '-कडे लक्ष देऊन' (सडु. विवाहसंबंधाने आप्त' ॥ सं. संगत— — §९८, १५६, १९३.

संचरणे 'प्रवेश (पिशाचाचा), संचार होणे' ॥ गु. पं. हिं. संचर्— ॥ अप. भा सा. अ. संचारि ॥ सं. संचराते. — §४९, १०१, १५६.

सट सठ षष्ठी'; सट सठ सठी 'सटवाई, 'षष्ठी; तिची मुलाच्या जन्माच्या सहाव्या दिवशीची पूजा' ॥ गु. छठ, सिं. छठि, पं. हिं. छठ छट 'षष्ठी'; गु. छट्टी, सिं. हिं. छठी 'दुर्गापूजा'; हिं. छठा छटा 'सहावा' ॥ सं. षष्ठी. — §८८, ११०, २१८. ता. प.साठ.

सडणे ॥ गु. सिं. पं. हिं. बं. सड्— ॥ सं. शटति.— §४६, १११, १५६.

सढळ ॥ प्रा. सिढिल—, पा. सिथिलो— ॥ सं. शिथिल; ता. प. म. ढिला.— §३०, ३१, ४२, ११२, १५६.

सण 'आनंदाचा दिवस' ॥ गु. खण स्त्री, पं. खण पुं., छिन स्त्री. 'क्षण', सिं. खुणु 'अवाधि'; हिं. छन छिन, खण खण क्षण, पंथरवड्यांतील कांहीं एक दिवस'; बं. ए-खन, त-खन 'त्या वेळीं', का. वृञ्-केन् 'त्या वेळीं'; सिंह. सन, सन 'क्षण, सण', संद 'करीत असतांना', केणेहि 'तत्क्षणी' ॥ दे. छणो उत्सव: (१२०, ८; प्रा. छण—, खण—, पा. छण— 'उत्सव प्रसंग', खण— 'क्षण' ॥ सं. क्षण— — §१०४, १३४.

सण 'बंगाली ताग' ॥ गु. पं. सण, सिं.

सिणु 'एका वनस्पतीचें नांव', हिं. सन

॥ सं. शण-— §१३४, १५६.

सत नपुं. 'सत्व, सद्गुण, बल' ॥ गु.

सिं. हिं. सत, पं. सति पुं. 'सार',

सिंह. सत 'प्राणी' ॥ प्रा. सत्त-॥ सं.

सत्त्व-— §१३०, १५६.

संत ॥ गु. पं. हिं. संत, सिं. संतु ॥

प्रा. सन्त-॥ स. सत्त-, किंवा शान्त?

मेग्रे मजजवळ असे म्हणाले की ज्ञेद

स्पंतो ह्याला जर भारतीय प्रतिशब्द

असेल तर तो सतच होईल. त्यापेक्षां हि

युरोपीय saint चें इंट. पोर्चु. रूप

santo आहे. त्याचा हि येथें संबंध

जोडणें शक्य आहे.— §१२१, १५६.

सेत 'शांत, संथ' ॥ पं. संत स्त्री., सिंह.

सेत् 'शांतता', ता. प. सिंह. सति

'निर्वाण' ॥ पा. प्रा. सन्त-(सन्ति-)

॥ सं. शान्त-(शान्ति)-— §१२१,

१५६.

सत्तर '७०' ॥ गु. सित्तर, सिं. सतरि,

पं. हिं. वं. सत्तर, ओ. सत्तोरि, मै.

सत्तरि; सिंह. सत्तैव), का. सताथ ॥

प्रा. सत्तरि; पा. सत्तलि, सत्तरि ॥ सं.

सप्तति-— §११८, १२१, १४३,

१६०, २१९, २२३.

सतरा '१७' ॥ गु. ओ. सतर, पं. स.

तारां, सिं. सत्रहं, हिं. सत्रह्, वं. सतेर,

मै. सत्रह; सिंह. सतळोस्, का. सदह्

॥ प्रा. सत्तरस-॥ सं. सप्तदशन्-—

§११८, १२१, १४३, २२१.

संधेची 'संदेही-च्या जागी' ॥ गु. संधे

'संदेह', सिं. संदेहु, पं. हिं. संदेह ॥

सं. संदेह-— §५५, १२४.

संपत स्त्री. ॥ गु. हिं. संपत, सिंह. सपत्

संपत् ॥ प्रा. सं. संपत्ति-— §१२१,

१५६.

सपन नपुं. ॥ तत्सम. सं. स्वप्न-पुं.

ता. प. म. झोपणें-खालीं निद्रार्थक

शब्द.— §१६२.

सफांशी 'टांगण्याकरितां फांसा असलेलें

(पदक वगैरे)'. स-फांस (सं. पाश-)

घापासून; फांस पहा. ह्यावरून स-चा

समास जिवंत दिसतो.— §८४.

शंभर ॥ सं. शतम् + भर किंवा भार ?

— §२२४. ता.प. शं.

समजणें ॥ गु. समज्-, सिं. पं. समझ-

हिं. समुझ- (ता.प. सं. महयम्-

पासूनचा हिं. मुझ); ता.प. पं. सोहज

स्त्री. 'बुद्धि दृष्टि, दिमाख' ॥ सं.

संबुध्यते. ही व्युत्पत्ति मानली तर

ह्या शब्दांतील प्रथमार्थ तत्सम मानला

पाहिजे; सं. संमन्यते संमन्त्रयते

इत्यादि शब्दांच्या प्राकृत रूपांचा हि

परिणाम झाला असेल.— §८९,

१०७, २५२.

समोर ॥ गु. सामुं सर्मो, पं. सौहें

'समोर'; सिंह. हमुव, ता.प. का.

मोर ॥ सं. मुख-— §६४, १३८,

१६१. ता.प. म. मोहर.

सर पुं. ॥ सिं. सर स्त्री. ॥ दे. सरा

माला (२७२, १२).— §१५६.

सरडा सरढा ॥ गु. सरडो, पश्चि. पं.

सड्डुर, हिं. सरट ॥ दे. सरड-(२७६,

१) ॥ सं. सरट-— §१११.

सरणें ॥ गु. सिं. पं. हिं. सर्-; का.

हर्- 'वाढणे' ? ॥ प्रा. सरइ ॥ सं.
सरति.— §४६, १५६.
सरम शरम स्त्री. 'लाज' ॥ गु. सरम,
शरम, सिं. शरमु, पं. शर्म, हिं. सर्म,
शर्म ॥ फा. शर्म.— §१५५.
सरवा पुं. 'पावसाची सर' ॥ गु. सरवा
अने. ॥ दे. सरिवाओ तथा सीहरओ
आसारः (२७६, ९) — §४६, ५०
सरळ ॥ गुं सरळ, सिं. सरळो, पं. हिं.
सरळ ॥ प्रा. सं. सरळ— — §१४५.
सरसा 'सारखा, जवळ', सरशीं जवळ,
बरोबर' ॥ गुं. सरसं 'सह, विरुद्ध',
हिं. सरस 'सारखा, प्रमाणे', पं. सर्रीह
'समोर', सिं. सरि 'साम्य, -शीं', ता.
प. लमा. सर 'प्रमाणे, कारण', सिं.
सारु 'प्रमाणे' (किंवा सं. सृ.-च्या
विस्तारांत हा शब्द घालावा. ता. प.
अनुसारेण. दीर्घ आ-मुळें कोण-
तीहि नड येत नाही, ता.प.सरसा-च्या
जोडीचा म. सारखा) ॥ प्रा. सरिस-
(ता. प. दे. सरिसाहुलो, १७५, ५).
सं. तावृश-पासूनचा शौ. प्रा. तादिस
(म. तैसा) हा प्रा. पा. तारिस. = ग्री.
telikos यापासून जर भिन्न असेल,
आणि तो भिन्न आहे याबद्दल बिल-
कूल खात्री नाही, तर मग हा द, र,
यांचा घोटाळा फार प्राचीन आहे हे
कबूल केलें पाहिजे. कारण तारिस-
च्या धर्तीवर अशोकलेखांत आणि
पार्लींत (ईदिस-कीदिस-च्या जोडीनें)
एतारिस-यारिस-हीं रूपें, हालाच्या
सप्तशतींत एरिस.-सरिस- अम्हारिस-
आणि त्याच ग्रंथांत सदृश- सदृक्ष

ह्या जोडीप्रमाणे सारिच्छ-, सारिच्छ-
ही जोडी सांपडते; पिशल्, §२४५,
येथे दिलेलीं सर्व प्राकृत रूपें पहा.—
§ १४३.
सरा पुं. 'ताडीची दारु, मद्य' ॥ सिं. हिं.
सरो ॥ सं. सुरा स्त्री. आणि सार- पुं.
नपुं. यांचा संकर असेल काय ?—
§७४.
सरु पुं. 'मूठ ॥ गु. छरो, छरी 'सुरी',
सिंह. सरु 'तलवारीची मूठ' ॥ प्रा.
छर- ॥ सं. त्सरु-— ता.प. म.
थरु.— §४६, १०३.
सल स्त्री. 'तत्रि वेदना', सल पुं. नपुं.
'शल्य' ॥ गु. सळक स्त्री., सलंको पुं.,
पं. सल्ल 'वेदना', हिं. सल 'कांटा,
त्रास', सिंह सल 'सायाळीचा काटा'
॥ सं. शल्य- पुं. नपुं.— — §१४८.
सलग ॥ गु. हिं. सलग ॥ सं. संलग्न-
— §७१, ९८, १४८, १५६.
सव स्त्री. 'उत्तर दिशा' ॥ सं. सव्य-
'डावी'.— §१५२, १५६.
सव स्त्री. 'रुचि, चव, आनंद' ॥ सिं.
सह 'प्रणय', पं. सह 'मद, कुलुली' ॥
वै. सै.- सपति 'शाशने, प्रेम करणे',
सप- पुं. 'शिशु' ?— §१५६.
सवंग ॥ गु. सोंघुं, सिं. सहांगो ॥ सं.
समर्ध-— §४६, ६९, ८८, १५२.
सवड, सवडे, सवड्यां 'समक्ष' ॥ दे.
सवडंमुहो अभिमुखः (२८१, ७):—
§४६.
सवत स्त्री. ॥ हिं. सवत, सौत; पं. सौत
'पुष्कळ मुलांची आई' (सपुत्रा) हा
शब्द भिन्न आहे ॥ प्रा. सवत्ती ॥ सं.

सपत्नी.— §४०, ४६, १२१, १५२, १५६.
 सवा 'ऋपाव' ॥ गु. सि. पं. हिं. बं. सवा, मै.सवैया, ओ.सौयार्ई ॥ सं. सपाद—
 — §४६, ६०, ६१, १५२ १५६.
 सवाशा 'ब्राह्मणाच्या एका पोटाजार्ती-
 तील मनुष्य' ॥ गु. सवासो, हिं. स-
 वासन् ॥ दे. सवासो ब्राह्मणः (२७३,
 १७) यावरून हे रूप जुने ठरते ॥ सं.
 सपादशतक .—§१५५ १५६, २२४
 सवे 'सह' ॥ बहुभा सं. सहितम्.—
 §१९८. ता.प. म. शीं.
 सवेच 'लागलीच, आपण होऊन'; सवे
 (सांज-चा) '(संध्याकाळच्या) वेळीं' ॥
 गु. हिं. समो. पं. हिं. सिंह. समा
 'वेळ' ॥ सं. समय-(समयेन, समये).
 — §४६, ५८, १५२, १५६, १९३.
 संवथळ 'सपाट जागा' ॥ सं.सम-स्थल—
 — §४६, १२२, १५२, १५६.
 सवेर 'योग्य वेळीं' ॥ गु. सवेरा सवेळा,
 सिं. सवेरे, सवेले, सवेरो (वि., क्रि.
 वि.) 'लवकर', हिं सवेर सवेळ सवेरा
 'सकाळ'; सिं. पं. मध्ये वेर, हिं.मध्ये
 बेर, पं. हिं मध्ये वेला हे शब्द
 आहेत, उलट पक्षीं मराठींत एकटा
 वेळ शब्द आहे आणि त्याचा अर्थ
 'समुद्रकिनारा' आहे; त्यावरून म.
 सवेर आगंतुक मानण्यास जागा आहे.
 — §१४२.
 ससा ॥ गु. ससो, पं. हिं. ससा, सिंह.
 सावा हावा, सा हा, लमा. शोशोय् ॥
 सं. शश— §४६, १५६.
 संसार ॥ गु. हिं. संसार, सिं. संसार,

सिंह. ससर ॥ प्रा. सं. संसार—
 §१५६.
 सहा, साय साई स्त्री. 'साय' ॥ दे.
 स हो ... दभिसरः ... दभिसरो दघ्न
 उपरि सारम् (२९१, १५).— §४६,
 ५२, १६१.
 सहा 'द', सहावा ॥ गु. छ, सिं. छ
 (ह), पं. छे, हिं. छ, छे, बं छय,
 ओ. छोह, मै. छौ, सिंह. स सय, ह
 हय, का. शिह, लमा शो, शोव् ॥
 प्रा. छ—, अप.छह ॥ सं. षष्— (भा.—
 इरा.*कशकश्).—§३९, ४१, १०४,
 १५६, २१८, २२६.
 सळ 'छळणूक' ॥ गु. सिं. छळ, पं.
 हिं. छल, सिंह. सळ सळ 'डूल' ॥
 सं. छल— §१०३, १४५.
 साई 'आदरार्थी उपपद; मूळचा अर्थ :
 भनी' ॥ गु.साई 'फकीर', सिं. साई,
 पं. हिं. साई, बं. ओ. साईम्, सिंह.
 सॅमि, हिमि, हिमिना ॥ प्रा. सामि—
 सं. स्वामिन् .— §१५३, १५७.
 साई ॥ गु. साई, पं. सिआही, हिं.
 साही, स्याही ॥ फा. स्याही.—
 § १५५.
 सांकळ, साकळ,सांखळ,स्त्री. 'साखळी' ॥
 गु. सांकळ, सिं. सांघर, पं. संगल,
 हिं. सांकल, सांकर, सीकड; बं.
 सिखल, का. होन्कल्, सिंह. सॅकिल्ल
 हॅकिल्ल ॥ प्रा. संखला सिखला ॥ सं.
 शृङ्खला.— §३०, ३१, ७१, ८९, ९६,
 १५६.
 साक स्त्री. 'शोध, पहारा यांसाठी पाठ-
 विलेला मनुष्य, पत, नांव' ॥ सिं. पं.

साखी, का. सोक्षी 'साक्षी', हिं. साख
'पत, साक्ष ॥ सं. साक्षिन्—

§ १५६.

सांकड नपुं. 'अडचण' ॥ गु. सांकडुं,
सिं. संकटु 'त्रास, कमनशीब', संगटु
'व्यत्यय', का सखटह 'कठीण', सिंह.
सकुळ, सँकुळु 'कठीण, घट' । प्रा.
संकड— ॥ सं. संकट — § ८२,
९३, १११.

सांकू 'चालचलाऊ पूल' ॥ हिं. सांखू ॥

सं. शङ्कु— § १५६.

सांखणें साखळणें' ॥ पं. संघणा वि.
'घट' ॥ दे. संखाइ संस्त्यायते (२७६,
२).— § ८९.

साखर, साकर ॥ गु. साकर, पं. हिं.
सकर, सिंह हकुरु 'ताडीची साखर' ।
प्रा. सकर—, ग्री. Sakkhari (Peri-
plus of the Eryth. Sea), पा.
सक्खरा ॥ सं. शर्करा — § ४७,
८९, ९३

सांगड पुं स्त्री. 'दोन होड्या जोडून के-
लेला तराफा' ॥ ग. सघाडो 'मनोरा',
सिंह. संगल 'जोडी', हंगुलु 'तराफा';
—ता.प. तामि. शंगडम्. तुलु जंगल
'तराफा' ॥ दे. संघाडी युगलम् (१७४,
१२); Periplus of the Ery.
Sea प्रमाणें Sangarai हें लिमुरि-
के (द्राविड देशा ?) मध्ये तराफ्याचें
नांव आहे; ता.प. पा. नावासंघाट— ॥
सं. संघट—, संघाट— § ८९.

सांगडणें 'धरणें, जोडणें', सांगुळणें 'सा-
खळणें' ॥ दे. संगलइ संघटते (२८०,
१३).— § ७९, ८९, १४६.

सांगणें ॥ प्रा. संघाइ साहइ, ता.प. यु-
त्रय द् हँ पोर्थीतील तृ. पु. अनेक.
प्रशज्ञाति ? ॥ स. संसति. ह्या शब्दा-
ला दुसऱ्या अर्वाचीन भाषांत प्रति-
शब्द नाही, पण तो प्राचीन दिसतो;
शब्दमध्यभागांतील स-च्या विकृती-
ची उदाहरणें प्राकृतांत देखील आहेत
आणि त्याबद्दल § १६० पहा; मागील
स्वराच्या अनुनासिकत्वामुळे कंठ्य उ-
च्चार झाला आहे, आणि तोहि त्याच
काळापर्यंत जाऊन पोहोचतो; ता.प.सं.
सिंह-पासून प्रा. सिंघ— § ८९,
' ५६, २२९, २३९, २५३.

साच, संचा 'खरा' ॥ गु. साच नपुं.
'खरें', सासुं वि., साचे क्रि वि., सिं.
सचु, सचो, पं. सच्च, सांचा, हिं. सच,
सांच, बं. ओ. साचा, सिंह. सस्र
'सत्य', लमा. चचो ॥ सच्च— ॥ सं.
सत्य— § ६९, १०१, १५६.

सांच पुं. 'जागा, समावेश', सांचा
'ओतकामाचा वगैरे', सं(सां)चणें 'जमा
होणें', गु. सांचवुं 'जमा करणें', सं-
(सां)चो 'सांचा, यंत्र', सिं. साचणु
'देखरेख ठेवणें', हिं संचना 'जमा
होणें', पं. हिं. सांचा, का. सन्चेत्
'जमाव' ॥ प्रा. संचिनइ ॥ सं.
संचय— § ६०, १०१, २३०.

साजणें 'भूषविणें, शोभणें' ॥ गु.सजवुं,
सिं. सिजिलाइणु, पं. साजणा, हिं.
साजना, सिंह. सदेनवा ॥ प्रा. सजेइ
॥ सं.सज्जयति.— § ४७, १०६, १५६.
सांज, सांझ 'संध्याकाळ' ॥ गु. सांज,
सिं. सांझी संझो, पं. हिं. बं. ओ.संझ,

हिं. संज, सिंह. सँदी, संद ॥ प्रा.
संज्ञा ॥ सं. संध्या-— §८८, १०७,
१५६.

सांजें 'व्रत, शपथ' ॥ दुसऱ्या भाषांत
'खूण, इषारा' असा अर्थ आहे: गु.
सान, हिं. सान, सैन. सिंह. सन् ॥
प्रा. सण्णा ॥ सं. संज्ञा-— §१०६,
१३५.

साठ '६०' ॥ गु. हिं. साठ, सिं. सठि,
पं. सट्ठ, बं. षाड्ठ, ओ. साठिए,
का. शैठ्, शेठ्, सिंह हॅट सॅट ॥ प्रा.
सट्टि-॥ सं. षष्टि-— §११०, २१८,
२२३.

सांठणें ॥ हिं. सांठना, सिंह. सटहन्
'खूण, रूप' ॥ प्रा.संठाण-। सं.संस्थान-,
संस्थापयति.— §८९.११०.

साठीं, साठीं ॥ गु. साटे 'बदली', साठीं
'कारण, कां, कसें', सिं. ष्टो विनि-
मय', सठाइतो 'अनुकूल क्षण', सठा-
इणु, सिंह. टा 'करितां' ॥ सं.सार्थ-
— § ८९, ११४, १९७, १९८. साथ
पहा.

सांडणें ॥ गु. छंडवुं, सिं. छंडणु, पं.
छडढणा, छंडणा, हिं छांडना, बं.
छाडिते का. छडुन्, सिंह. हेळनवा,
लमा. चत् 'ओकणें' ॥ प्रा. छडुइ
छडुइ ॥ सं. छर्दयति.— §४७, ६९,
७०, १०३, ११५, २३०.

सांड 'सोडलेला बैल' ॥ गु. हि. सांड,
सिं. सानु, पं. सान्ह ॥ सं. षण्ड-
— §१११, १५६.

साडी, साडा ॥ गु. हिं. साडी, सिं. पं.
साडी, सिंह. सळुव, हळुव- ॥ प्रा.

साळक- ॥ सं. शाट-— §१५६.
साडे(तीनपासन पुढें + अर्धा) ॥ गु. साडा,
सिं. साढा, पं. हिं. साडे (पं. साड
स्त्री. 'अर्धा भाग'), व. साडे ॥ प्रा.
सअडू-॥ सं. सार्ध-— §४६, ८९,
११५, १५६, २२५.

साडू 'मेव्हणीचा नवरा' ॥ गु. साडू,
सिं. संदू, पं. सादू संदू, हिं. साडू
साडू ॥ मं. श्यालिवोदू -— §८९,
११२, १५७, १६४.

साण स्त्री. 'होळीच्या पालखीची जागा,
होळीचा कोनाडा' ॥ गु. छावं, सिं.
छांविणी 'छावणी,' हिं. छाना 'झांक-
णें', पं. छन्न, हिं. छान 'पाचटीचें
छप्पर', छावनी 'सैन्याचा तळ, छत',
सिंह. हिवनवा 'झांकणें, आश्रय देणें'
॥ प्रा.छाअण-॥ सं.छादयति, छादन-
— §६१.

साण, सहाण स्त्री. ॥ पं. साण, सिं. सण
हण, लमा. असन् ॥ दे छाण- (१२४,
१४) ॥ सं. शाण-— §५२, १५६,
१६१.

सात '७' ॥ गु. हिं. वि. सात, सिं.
सत, पं. सत्त, बं. ओ. सातो, सिंह.
सत् हत्, का. सथ्, पॅले. लमा. होट्
॥ प्रा. सत्त ॥ सं. सप्तन्-— §
१२१, १५६, २१९.

सातवण नपुं, सातवीण पुं. नपुं. स्त्री.
'सात पानांच्या फांदीचें एक झाड',
ता. प. सिंह. सत्पात् सत्दल ॥
प्रा. सत्तवण- ॥ सं. सप्तपर्ण-
— §४७, १२१, १३५, १५२.

साता, सांता 'असणारा' ॥ पं. संदा,

सि. हंडो, का. सौंद(दु) होंद(दु)
(संबंधी विशेषण करम्याकडे ह्यांचा
उपयोग होतो) ॥ प्रा. सन्त- ॥ सं.
सत्-— §७१ १५६, २०२.
सातू, सत्तू ॥ गु. सातु, पं. सत्तू. हि.
सातू सत्तू 'भाजलेल्या गव्हाची
कणक' ॥ सं. सत्तू-— §४७,
१२१, १५९
साथ स्त्री. 'जोड जोडीदार', साथी
साती पुं 'जोडीदार' ॥ गु. पं. हि.
साथ साथी. सिं. साथु साथी का.
साथी, ता.प. सिंह. सत्वा 'व्यापारी'
॥ प्रा. सत्थ- ॥ सं. सार्थ-—
§११४, १५६. ता.प. म. सार्थी.
साद पुं स्त्री 'आवाज बोलावणें' ॥ गु.
हिं साद, पं. सद, सिं. सडो, का.
सिंह. सद । प्रा. सद- ॥ सं. शब्द-
— §१२३, १५६
सादळणें 'ओलसर होणें' ॥ प्रा. सदळ-
॥ सं. शादळ-— §४७, १३०, १४५,
१५६.
सांभ. सांद स्त्री. 'जोड चीर' ॥ गु.
सांभ स्त्री., सांभवुं 'जोडणें', सिं. संधु
'सांभा', संधि स्त्री. 'चोरानें पाडलेलें
भोंक', सेंधी, सेंधो 'स्नेह' पं. सन्ध,
हि. सेंध 'चोरानें पाडलेलें भोंक', बं.
ओ. सिंध; सिंह संद 'हाडांचे संधि',
हंदिय 'गांठ, जोड' ॥ प्रा. संधइ ॥
सं. संधि-— §८८, १२४, १५६.
साप ॥ गु. बं ओ. साप, सिं सपु, पं.
सप्प, हिं. सांप. सिंह. सपु हपु, लमा.
सप् ॥ पा. प्रा. सप्प- ॥ सं. सर्प-
— §६९, १२५, १५६.

सांपडणें ॥ गु. सांपडणें 'मिळणें, शोधून
काढणें' ॥ दे. संपडिअं लब्धम् (२७७,
१५) ॥ सं. संपतति 'भेटणें' । ता.
प. म. पडणें.
सांपें 'आतां. अलीकडे', सांपेंचा 'आज-
चा, प्रत्यक्ष' ॥ प्रा. संपयं ॥ सं. सांप्र-
तम् — §६२, ७१, १५६.
सांबर पुं नुं ॥ ग. साबर, सिं. सांबर
सांबर. हिं सावर सांबर ॥ सं. शम्बर-
— §१२७.
सावण सावूण पुं. नपुं. ॥ गु. साब, पं.
सावूण सावण, हिं. साबून, का.
साबन् ॥ अर. फ़ा. षाबून्.— §४२,
१३४.
सामाशी 'सहा महिन्यांची दरसाल सहा
महिने दूध देणारी (गाय)', सामाशें
सामासें 'षाण्मासिक श्राद्ध' ॥ सहा +
माम (मास).— §१३८, १६१.
साय, सावा, साग पुं 'सागवान' ॥ गु.
हिं. साग, सिं. सागु ॥ सं. शाक-—
§९८, १५६.
सायर जु.म. सागर' ॥ सिंह सयुरु ॥ सं.
सागर.— §४६, ५४, १५६, २८२.
सार नपुं. ॥ गु. पं. हिं. सार सिं. सारु,
सिंह. सर 'सत्त्व, साय इ.', का. सार
॥ सं. सार.— §१५६.
सारा 'सगळा', सारणें आटोपणें, संप-
विणें' यापासून भा. सा. ॥ गु. सारुं,
सिं. सारो, पं. बं. सारा, का. सोरुम्-
'सर्व, संपूर्ण' (पं. सारा ह्याचा अर्थ
'प्रत्येक' असाहि आहे). उलट हिं पं.
सारना, बं. सारिते 'संपविणें, दुरुस्त
करणें' ॥ हा शब्द सं. सर्व, प्रा. सव्व- ,

पा. सब्ब—, गु. सवि, सिं. सब्बु, पं. सब्ब हब्ब, हिं. सब, सिंह सव् हव, आर्मे. लमा. सव्, यु. लमा. सवोरो सरो 'सर्व', यांचा अगदीं तंतोतंत जोड-शब्द नव्हे, तथापि ज्या मोठ्या गोत्रांत स. सर्व—, आणि विशेषतः अर्थभेद असूनहि लॅ. solus, गॉथिक sel 'चांगला, योग्य', हे शब्द पडतात त्यांत म. सारा घालावयास बहुधा जागा आहे; ता.प. व्हाल्डे salvus खालीं.

सारखा सारिखा ॥ गु. सरखुं, सिं. सरखो, हिं. सरीखा सारखा सारका ॥ प्रा. सारख—.—§१४३. ता.प.म.सरसा. सारी 'साळुंखी' ॥ हिं. सार, सिंह. सॅल हॅल ॥ प्रा. सरिई ॥ सं. सारिका.— §४६, १४०.

साल स्त्री. ॥ गु. छाल 'साल, आच्छादन', सिं. छिल(लु), पं. छल स्त्री. 'साल, सालपट', हिं. छाल स्त्री., छाला पुं, का छल् 'तुकडा' ॥ दे. छली त्वक् (१२०,८) — §१०४ १४८.

साव, साऊ 'सावकार, सन्मान्य गृहस्थ' ॥ गु. साहु, साउ, सिं. साहू, पं. साऊ, हिं. साहू 'सन्मान्य, सावकार', साऊ 'गरीब', का सोव्(वु) 'श्रीमंत' ॥ प्रा. साहु— ॥ सं. साधु—.— §४६, ५५, १५६, १६१.

सांव स्त्री. 'सायु' ॥ प्रा. ण्हारु—, ण्हाउ—, पा. नहार— आणि सिंह. नहरय— ह्यांत दुसऱ्या तऱ्हेनें वर्णविकृति झालेली आहे ॥ सं. सायु—स्त्री. नपुं.— १५७. सांवर स्त्री. 'शवरी' ॥ गु. सामर, पं.

संभल ॥ दे. सामरी शल्मली (२८२, २) शेंवरी— खालीं पहा — §४६, ७७, १४२, १५२

सावंतु जु. म. ॥ पं. सवांद्री 'शेजारी', सं. सामन्त—.— §३८, ४६, १२१, १५२, १५६.

सावली सावट ॥ मूळ शब्द साव— या-पासून मराठींत कांहीं थोडेच साभित शब्द राहिले आहेत, पण तो गु. छाई, सिं. छां छांव, पं. हिं. छां, सिंह. से (सुव.से दैवयोगानें', ए-से 'हया तऱ्हेनें', अशीं सामासिक अव्ययें करण्याकडे हयाचा उपयोग होतो) ह्यांत सांपडतो ॥ सं. छाया.— §४६, ९०, १०३.

सावळ नपुं स्त्री. 'ताडाची मोठी झाप', सावळी 'नारळीची किंवा ताडाची लहान किंवा मध्यम झाप' ॥ दे. साहुली... शाखा (२९२ १) ॥ बहुधा सं.शाखा-पासून.— §४६, ५५.

सांवळा ॥ सर्वत्र एकच अर्थः गु. शाम-कु, सिं. सांविलो सांविरो, पं. हिं. सावला; ता.प. पं. सावा 'हिरवा, करडा', सिंह. सम् 'काळा' ॥ सं. श्यामल— (शाम).— §४६, १५२, १५७.

सावा सांवा पुं. 'एक धान्य' ॥ सं. श्यामाक—.— §१५२, १५७.

सासरा ॥ गु. ससुरो (समासांत सासर—) सिं. सहुरो, पं. सहरा सौहरा, हिं. बं. ओ. ससर, लमा. सस्रो सशत्रो, ता.प. सिंह. हूरा 'मेहुणा' ॥ सं. श्वशुर— — §५०, १५७.

सासू ॥ गु. सासु, सिं. ससु, पं.

सस्सु सस्स, हिं. वं. ओ. सास, सिंह.
सुहुल, ग्री. लमा. ससूय् ॥ पा. प्रा.
सस्सु ॥ सं. श्वश्रू-— §४७, ५०,
१५७.

साहणें 'सोसणें' ॥ गु. सिं. पं. हिं. का.
सह- ॥ प्रा. सं. सह-— §५२,
१५६, १५९.

साहन, सान 'लहान' ॥ सिं. सण्हो,
सिंह. सुंग, लमा. सनो ॥ प्रा. सण्ह-
॥ सं. श्लक्ष्ण- — §१३६, १६७.

साळ स्त्री. 'भात न कांडलेलें' ॥ ग.
साळियुं शाळ, हिं. साली, सिंह. हॅल
अॅल 'उभें भात' ॥ पा. प्रा. सालि- ॥
सं. शालि- -- §१४५, १५६.

साळ स्त्री. 'शाळा' ॥ गु. शाळ, पं.
साला स्त्री., हिं. वं. ओ. साल, मै.
सार, का. हाल् 'दिवाणखाना, घर',
सिंह. सल् हल 'बाजार' ॥ प्रा. साला ॥
सं. शाला — §१४५, १५६.

साळा 'मेहुणा' ॥ गु. साळो, सिं. सालो,
पं. हिं. वं. साला, लमा सलो ॥ सं.
श्याल-— §४६, १४५, १५७.

साळी स्त्री. 'सायाळ' ॥ पं. सल्ला
'गोदणें', गु. सळियो, सिंह. सल
'सायाळीचा कांटा' ॥ सं. शल्य-,
शल्लक-, हे शब्द साक्षात् मूळशब्द
नव्हेत हें मूर्धन्य ल-नें सिद्ध होतं.
— §१५६.

शिकणें, शिखणें ॥ गु. शिखवुं, सिं. सिख
णु, पं. सिक्खणा, हिं. सिखना, का.
हेछुन्, लमा. सिक्-; सिंह. हिक्
'अभ्यास' ॥ प्रा. सिक्खइ, सं. शिक्ष-
ति-— §८९, ९६, १५६, २५२, २५४.

शिकें, शिकें ॥ गु. शिकुं, हिं. छिका ॥
वै. सं. शिक्य-— §९३, १५६.

शिग, शींग ॥ गु. शिग, सिं. सिडु, पं.
सिमा, हिं. सींग, का. हेंग्, सिंह. सिंगु
सिगु अंग, लमा. शिग् ॥ प्रा. सिङ्ग
- ॥ सं. शृङ्ग-— §३०, ३१, १५६.
शिगा 'तट्टूं' ॥ दे. सिंगओ तरुणः
(२८४, १५).

सिंचणें 'शिंपडणें' ॥ गु. सिंचवुं, पं.
सिंजणा, हिं. सीचना सीचना ॥ सं.
सिञ्चति — §१०१.

शिगाडा 'गोड्या पाण्यांतील एक मासा,
एक फळ' ॥ गु. शिगोडुं, पं. हिं.
शिगाडा सिंघाडा ॥ प्रा. सिंघाडग- ॥
सं. शृङ्गाटक-.

शिजणें शिझणें ॥ गु. सिं. हिं. शिझ्-,
पं. शिज्झ-; सिंह. इद् 'पिकणें' ॥
प्रा. सिज्झइ ॥ सं. सिध्यति-ते.—
§८९, १५६.

शिद 'एक रानटी वनस्पति' ॥ दे. सिन्दी
तथा सिन्दोली खर्जूरी (२८४, ३).

शिदळ शिन्नळ शिनळ ॥ गु. पं. हिं.
छिनाल ॥ दे. छिणो तथा छिनालो
जारः; ... छिणा छिणाली स्त्रीत्यपि
(१२१, १२) ॥ सं. छिन्न- ता. प.
पुढील शब्द. दन्त्य विकृतीविषयीं
ता. प. म. शेंदणें.— §१०३, १२३,
१३६ १४५.

शिना 'वेगळा' ॥ गु. सिं. छिन्-, पं.
छिन्न-, हिं. छीन्-, का. छेन्-, लमा.
चिन्-'विदारण करणें, ओहून काढणें';
सिंह. धा. सा. सुन् ॥ सं. छिन्न-
— §१३५.

शिमगा 'होळीचा सण किंवा महिना' ॥

दे. अत्र सुगिम्हओ फाल्गुनोत्सव इति
सुग्रीष्मशब्दभवः; दृश्यते चायं सं-
स्कृते; यद्ग्रामहः सुग्रीष्मको न दृष्ट इति
(२८७, १७) ॥ सं. सुग्रीष्म-— §
१३८, १६७.

शिपी ॥ सिंह. सिप 'कला, काम', सिपि
'कलावंत' ॥ प्रा. सिप्पिनो, षष्ठी ॥ सं.
शिल्पिन्-, शिल्पिक-— §१२५,
१५६.

शिरस पुं. ॥ पं. सिरिस, सिरीह, हिं.
सिरिस सिरस सिरसा ॥ प्रा.सिरीस-॥
सं. शिरीष-— §४२, १५६.

शिवणें ॥ गु. हिं. छू -, सिं. पं. छुह-,
व. छु- ॥ प्रा. छिवइ छिहइ ॥ पा. सं.
छुपति-— §२५३.

शिवणें 'टांके घालणें' ॥ गु. सिधवुं, सिं.
सिबणुं. पं. सीमणा (प्रयो. सिवा-
उणा), हिं. सीना, वं. सिआइते, का.
सुवुन् लमा. सिवाव ॥ ता. प. दे.
सिब्बी तथा सिब्बिणी सूची (२८४, ३)
॥ सं. सीव्यति-— §१५२, १५६.

शिवरा 'थोडें पाणी शिपडणें' ॥ दे.
सरिवाओ (ता. प. म. सरवा 'पूर')
तथा सीहरओ आसारः (२७६, ९).
'किंवा सं. क्षिप?— §५५.

शिसव 'एक झाड' ॥ गु. सिसं, पं.
सिस्तू सीसम; हिं. सीसो ॥ सं. शिं-
शपा-— §१५२, १५६.

शिसं, सिसें ॥ गु. सीसुं, सि. शीहु, हिं.
सीस सीसा ॥ सं. सीस-— §१५६.

शिळा वि. ॥ गु. शीलुं, हिं. पं. सीला,
सि. सीयु, लमा. शिल्लो, बहुधा सिंह.

शील हॅल ॥ सं. शतिल-— §६३,
१४५, १५६.

शीं श. अ. ॥ पृ. §१९८ मध्ये दिलेले
शब्द पहा ॥ सं. सहित-— §६५,
६६, १५६, १८३, १९३, १९८.

शींक, शिक स्त्री. ॥ गु. हिं. छींक, सिं.
छिक, पे छिक, लमा. चिक्, ता.प.
का. छीहू ॥ दे. छिकं स्पृष्टं श्रुतं च
(१२५, ४); ता.प. प्रा.भा.सा. छीय-
माण- ॥ सं. छिका — §९३, १०३.

शीट स्त्री. 'पक्षाची' ॥ पं. सिट्ट 'बाहेर
टाकणें, उचलणें', हिं. सीठ 'मल,
विज्याची थुंकी', सिंह. हॅतिय 'प्रकार,
लक्षण' ॥ प्रा. सिट्टि- ॥ सं. सृष्टि-
— हा शब्द सं. शिष्ट पासूनचे पं. सेठ
'उंसाचा चोथा', हिं. सीठ 'निळीचा
गाळ', ह्यांहून निराळा आहे.— §३०,
३१, ८८, १५६.

शीण, शिणणें, ॥ सिंह. सुन् 'निर्वाण' हा
शब्द येथें घालावा काय? पण तो
सुन् 'काप, तुकडा', याप्रमाणें छिन्न-
पासून असेल हें खास (म.शिना पहा).
ता. प. सिंह. हुणु 'चुना' सं. चूर्ण-
पासून (म.चुना पहा) ॥ सं. शीर्ण-—
§१३५, १५६.

शीत नपुं. ॥ हिं. सीथ ॥ सं. सिक्थ-
— §८८, १५६.

शीत नपुं. 'भनुष्याची दोरी' ॥ दे.सित्था
लाला जीवा च (२९२, ६).— §८८.

शीर शिर नपुं. ॥ गु. पं. हिं. सिर, सिं.
सिरु पुं., लमा. शैरो ॥ प्रा. सिर- ॥
सं. शिरस्-— §१५६.

शील नपुं. 'खिंडार, नदीवर धरणांस

योग्य जागा' ॥ पं. छिल्ल 'कातडी, साल' (ता.प. छल्ल); पं. छिल्लणा, हि. छीलणा 'साल काढणे, तूस काढणे' ॥ दे. छिल्लं छिद्रं कुटी च (१२४, १८). — §१४१.

शीव ॥ गु. सीम 'अंत', सेडो सेडो 'मर्यादा', पं. सीं, सिं. सीम सींअ, हिं. सींव, सिंह. सिम् हिम इम ॥ प्रा. सं. सीमा.— §१५६. हा शब्द शेव पुं. पासून भिन्न आहे. तो शब्द पहा. शीस पुं. 'डोके' ॥ गु. शीश, सिं. सीसु, पं. हिं. सीस, सिंह. सिस् हिस्, आमै. लमा. सिस्-॥ प्रा. सिस्स-, ससि- ॥ सं. शीर्ष-.— §१५६.

शीस 'काकडी, भोपळा वगैरे वेलावरचे फुलाबरोबर येणारे लहान फळ' ॥ दे. केचिच् छिच्छयं शलाटुफलमाहुः (१२५, ५) ॥ सं. शीर्ष-.— §१५६.

शीळ स्त्री. '(धुण्याचा वगैरे) सपाट दगड' ॥ पं. सिल, सिं. सिर आणि का. सीर 'वीट', पं. हिं. सिल, बं. ओ. शिल, सिंह. सल् सल सेल् सेल हेल हल् 'डोंगर, खडक' ॥ पा. प्रा. सिला ॥ सं. शिला.— §१५६.

शीळ नपुं ॥ गु. शीळ, सिं. सीलुं सीरु, पं. हिं. सील, सिंह. सिल् ॥ पा. प्रा. सील-॥ सं. शील-.— §१४५, १५६.

सुइ सू ॥ गु. सोय, सिं. पं. हिं. मै. सई, सिंह. हिंद इदि-?, लमा. सुब् ॥ प्रा. सई ॥ सं. सूची.— §४४, ६४ १५६.

सुआ, सुवा पुं. 'राघू' ॥ गु. शुडो, हिं. पं. सूआ, सिंह. सुव ॥ सं. शुक.—

§५५, १५६.

सुआर पुं. 'आचारी' ॥ हिं. सुआरा, सिंह. सुवरु ॥ सं. सूपकार.— §४४, ६१, ६४, १५६, २५८.

सुका सुखा ॥ गु. सूकुं, सिं. सुको, पं. सुका, हिं. सुखा, सुका, का. होख्- (खु), लमा. शुको, सिंह. सिकु ॥ प्रा. सुक्ख- सुक्क- ॥ सं. शुष्क-.— §४४, ८९, ९३, १५६, २३१.

सुगी 'पिकाचा हंगाम, समृद्धि' ॥ दे. सुगं आत्मकुशलं निर्विघ्नम्... (२९२, १६) ॥ प्रा. दुगा-, सं. दुर्ग-, हया- च्या चालीवर झालेले.— §४४, ९८, १५६.

सुगम, सुगम ॥ सं. सुगम-.— §७६. सुंगणें, हुंगणें 'वास घेणें' ॥ गु. सुंघवु, पं. संघणा, हिं. सुंघना सुंगना, लमा. शुंग-॥ दे. सुंघिअं घ्रातम् (२८७, १) ॥ सं. (धातुपाठ) शिङ्घति.— §८९.

सुटणें ॥ गु. छुटुवुं, सिं. छुटणु, पं. छुट्टणा, हिं. छुटना ॥ प्रा. छुट्ट-, छोडेह-चें धा सा. ॥ धा. छुट्ट-(छेदने). — §१०३.

सुडावणें 'पुढें सरसावणें' ॥ प्रा. छूठ- ॥ सं. क्षुब्ध-.— §२३१.

सुणें 'कुत्रें' ॥ हिं. सूना, का. हुन्(नु) ॥ प्रा. शुणह-, सुणअ-; पा. सुनक्क- ॥ सं. शुनक-.— §१५६.

सुतार ॥ सं. सूतधार-.— §१५६. सुंदणें 'पायाखालीं चिरडणें' ॥ गु. छुंदवुं ॥ प्रा. छुंदइ ॥ सं. क्षोदति क्षुणाति. — §१०४, २३०.

सुदा सुधा 'सरळ, चांगला' ॥ गु. सूधुं,

- सिं सुभि, पं. सद्धा, हिं. सुभ, सिंह.
सुदु बुदु, का. शोद्; लमा. शुल्ब-
'स्वच्छ करणे' ॥ सं. शुद्ध-— §
८९. १५६.
- सुना वि. ॥ गु. सूनं, सिं. सुन स्त्री.
'सुभपणा, शैथिल्य', सुजो, सिंह सुन
हुन् ॥ पा. प्रा. सुन्न- सुण्ण -, पा.
सुब्ज- ॥ सं. शून्य-— §४४,
१३५, १५६.
- सुव नपुं. पुं. 'काथ्याची वगैरे दोरी' ॥
पं. सुब्ज 'तंवाखूची सरळी', लमा,
शेलो 'दोर' ह्या शब्दांचा येथें संबंध
नाहीं ॥ प्रा. सुब्ज- ॥ सं. शुल्ब-
— §१२७, १०६.
- सुरंग 'दाह्या स्फोट' ॥ हिं. वि. सुरंग,
बं. सुडंग, सिं. सिर्विच ॥ म. सुरङ्गा,
गुरुङ्गा. — §१५६.
- सुरण सुरण पुं. 'गृक कंद' ॥ गु. सुरण
नपं., सुरणु, हिं. सुरन, सोरन ॥ दे.
सुरणो कन्दः (२८८, ९) ॥ सं. सुरण-
— §१५६.
- सुरा पुं. ॥ गु. छरो गु. सिं. हिं. छुरी, पं. हिं.
छुरा, बं. छारा, लमा. छरि; का. खूर्-
(रु) 'वस्तरा' हा व्युत्पत्तिदृष्ट्या विलग
असून §१०४ मधील मताविरुद्ध आहे ॥
प्रा छुर- ॥ सं. क्षुर-— §१०४.
- सुसर ॥ पिं. सेसाह, पं. सिसार, पाश्चि.
पं. सिसार. हिं. सुसमार सूस ॥ प्रा.
सुसुमार-, सौसुमार- ॥ सं. शिशुमार-
— §१५६, १६६.
- सुक पुं. 'शकाची चांदणी' ॥ पं. सुक,
हिं सक ॥ सं. शुक्र .— §९३, १५६.
सुंठ 'सुंठ' ॥ हिं. गु. सुंठ सुंठ, सिं.
- सुंठि, पं. सुंठ, हिं. सौंठ, बं. ओ. सुंठ,
का. शौंठ ॥ सं. शुण्ठि-— §११०,
१५६.
- सूत नपुं. ॥ गु. सुतर, सिं. सुटु, पं. हिं.
बं. ओ. सूत, सिंह. सुत ॥ प्रा. सुत्त-
॥ सं. सूत्र-— §१२१, १५६, १८७.
सून स्त्री. ॥ हिं. सूनू (बहू, सं. वधू-
याच्या भर्ताविर खास दीर्घत्व आलें
आहे), पण सिं. नुहुं नुहुं, पं. न्हूं ॥
प्रा. न्हुसा ससा यांच्या जोडीने सुण्हा
॥ सं. स्नुषा — §१३६, १६७.
- सूप नपुं 'पाखडण्याचें साधन' ॥ हिं.
सूप, गु. सुपडुं, सिं. सुपु ॥ सं. शूर्प-
— §१२५, १५६.
- सुर ॥ गु. हिं. सूर, सिं. सूरु, पं. सुर,
का. सौ. 'श्राम' । सिं. खर. — §१३६,
१५७.
- सुर स्त्री. ॥ सं. सुरा-— §१५६.
- सूळ 'टोक असलेला लोहस्तंभ' ॥ गु.
सूळ शूळ, पं. हिं. सूळ, सिंह. सुल्
हुल उल्; का होल्(लु) 'टोक अस-
लेला' ॥ पा. प्रा. सूळ- ॥ सं. शूळ-
— §१४५, १५६.
- शं. 'शंभर ॥ गु. शो सें, सिं सौ, पं.
हिं. सौ, सै; बं. शये, ओ. शअ, मै.
सै, सिंह. सिय, का. हत्, लमा. शेल्
॥ प्रा. सअ-, सय- ॥ सं. शत-—
§३९, ६२, ६६, १५५, १५६, २२४.
- शेगट शेवगा ॥ सं. शिग्रु-— §३९,
१५६.
- शेज 'शय्या' ॥ गु. शेज सज्ज, सिं.
पं. हिं. सेज, हिं. ओ. सज्या, सिंह.
अंद? ॥ प्रा. सेजा ॥ सं. शय्या-—

§७७, १०६, १५६, १६६.
 शेजी स्त्री. 'शेजारीण, शेजार. शेजार पुं.
 ॥ दे. सइज्जो प्रातिवेशिकः; सइ-
 जिअं तु प्रातिवेश्यम् (१७५, ११).
 शेट, शेठ, शेठी, शेटी, 'सावकार, व्या-
 पारी यांचें उपपद' ॥ गु शेठ, सिं.
 सेठि, पं. हिं. सेठ, सिंह हिट्टु ॥ प्रा
 सेट्टि-; दे. सेट्टी ग्रामेशः (२८८, १७)
 ॥ सं. श्रेष्ठिन्- *का. सेठाह 'पुष्कळ'
 आणि सिंह सेट्टु 'उच्चवर्णीय' सं.
 श्रेष्ठ-पासून आले आहेत.— §७७,
 ८९, ११०, १५७.
 शेडा 'डोकें' शेडी ॥ दे. छिंड चूडा...
 छेंड इत्यपि (१२४, १९) छेंडा शिखा
 ... (१२६, १) ॥ सं. शिखण्ड-—
 §६३, १११ १५६, १६१.
 शेण ॥ सिं. छेणु छेणो ॥ सं. छगण-
 — §१०३.
 शेणवै शेणवी शेणै 'एक ब्राह्मणांची पोट-
 जात', जु. म. सेनवइ 'सेनापति' ॥
 ता. प. प्रा. वाणरवइ- ॥ सं. सेन-
 पति- ता. प. म. दळवी (दलपति-);
 त्या शब्दाखालीं पहा; सुर्वे (सुरपति-).
 — §५८. ७७, १५२, १५६, १९३.
 शेत नपुं. ॥ सिं. खेती, पं हिं. बं. ओ.
 खेत, का. खीत्(ति), सिंह. केतु; उलट
 पक्षीं गु. खेड, सिं. खेटु, हिं खेडा;
 शिवाय म. खेडें-शब्दाखालीं पहा ॥
 प्रा. छेत्त- खेत्त- ॥ सं. क्षेत्र-
 — §७७, १०४, १९४.
 शेदणें (फणसाला वगैरे) 'लहान चिरा
 पाडणें' ॥ सिंह. सिंदिनवा 'उपटणें' ॥
 प्रा. छिन्दइ ॥ सं. छिनात्ति. ता. प. म.

शिना शिदळ — §८० १०३, २३०.
 शेंदूर पुं. शेंदरा वि. ॥ सिं. सिंधुरु. हिं.
 सेंदूर, वि. सेनुर, आसा. सेंदुर सिंदुर
 ॥ प्रा. सिन्दूर-; ॥ सं. सिन्दूर सेन्दूर-
 — §८०, १५६.
 शेष, शैप पुं. 'शैपूट' ॥ प्रा. छेप्प-;
 प्रा. दे. (१२५, ४; ता. प. १२२, ८)
 छिप्प- ॥ सं. शेष-— §१०२.
 शेंबा पुं. शेंब, शेम स्त्री. 'घोड्याच्या
 नाकांतून लाव होणें' ॥ हिं सेंभा,
 सिंह. सेम्, सेम ॥ प्रा. सिम्भ-; सेम्भ,
 पा सिलेसुम-; सेम्ह- ॥ सं. श्लेष्मन्-
 — §८८, १२७, १५७.
 शेरा 'शेवट' ॥ पं हिं. निहरा 'मुगुट';
 का. ह्योर ह) 'टोकावर, वर' ॥ प्रा.
 सिहर- ॥ सं. शिखर-— §६३, १५६,
 १६१.
 शेव म. गु. ताडाच्या झाडांत नीरे-
 करितां घेतलेला छेद' ॥ हिं. छेव
 छेओ, सिं. छेहु ॥ प्रा. छेअ- ॥ सं.
 छेद-— §५५ ६३, ७७, १०३.
 शेव पुं. 'टांक. सीमा', शेवट पुं. नपुं.
 ॥ गु. शेवट छेवट छेक स्त्री. 'शेवट',
 कि. वि. 'अगदीं, फार'; सिं छेहु;
 जु. हिं. छेअे 'शेवटीं', हिं. शेवट हा
 आगंतुक असला पाहिजे ॥ दे. छेओ
 अन्तो (१२५, १४), हा शब्द आणि
 मागील शब्द हे मूळचे एकच आहेत
 आणि म. शीव-हून भिन्न आहेत.
 शेंवती 'एक फूल' ॥ गु. सेवती, पं.
 हिं सेओती ॥ दे. सीमन्तयं सीमन्ते
 भूषणभेदः (२८६, ८) ॥ सं. सीम-
 न्तिका.— §७१, १२१, १५२, १५६.

शैवरी ॥ गु. सिमळो, पं. सिंवल, हिं.

सेमल सिंवल, वं. ओ. शिमूल, सिंह.

इंबुल ॥ प्रा. सिम्बली ॥ सं. शाल्मली.

— §७७, १४२. ता.प. म. सांवर.

शेळडू, शेरडू, शेळी ॥ हिं. छेला छेरा

॥ दे. छेलओ छाग; कप्रत्ययाभावे

छेलो इत्यपि (१२३, १०); प्रा. छाल-

सं. छगल-— §६२, १०३, १४५.

सैर क्रि. वि. 'स्वच्छंदाने' ॥ प्रा. सैर-

ता.प. दे. सैरवसहो धर्माय त्यक्तो

वृषभः (२८२, ९) ॥ सं. स्वैर-—

§५७, १५७.

सौंड स्त्री. ॥ गु. सुंड सुंड, सिं. सुंडि,

पं. वं. सुंड. हिं. सुंड, सिंह. सौंड,

हौंडय ॥ पा. सोण्डा ॥ सं. शुण्डा.—

§ ८०, १११, १५६.

सोडणें ॥ गु. सिं. हिं. छोड्, पं. छुड्-

लमा. चोर्- 'ओतणें' ॥ प्रा. छोडेइ

॥ सं. छोटयति.— §१०३.

सोनें नपुं., सोनवणी 'सोन्याचें पाणी

(औषध)', सोना वि. 'सोनेरी (मुलांचें

नांव)' ॥ गु. सोनुं, सिं. सोनु, पं. हिं.

सोना, वं. सोणा, ओ. सुना, सिंह.

सुवन्, का. सोन्, लमा. सोवन-सो-

रन- ॥ सं. सुवर्ण-— §७८, १५६

सौंपणें सौंपणें ॥ गु. सौंपवुं, हिं. सौंप-

ना ॥ प्रा. समोप्पिअ भा सा. ॥ सं.

समर्पयति — §१२५, १५३, १५६.

सोनण ॥ गु. हिं. छोल्-, लमा. चोल्- ॥

प्रा. छोल्लइ 'चोळणें, घासणें'. ता.प.

म. चोळणें? — §१०३.

सोदरा पं. 'विवाहासंबधानें नातलग,

प्रियकर' ॥ सं. सहोदर-, सोदर-?

— §५४, १५६.

सौंवल, सोमळ 'नाजूक, क्षणभंगुर' ॥

सिंह. सिवुमॅलि 'नाजूक' ॥ दे. सोमालं-

सुकुमारम्, सोअमळं सौकुमार्यम्;

एतौ शब्दभवौ (२९०, ३); प्रा. सु-

उमार- ॥ सं. सुकुमार. सकोमल च्या

संपर्कानें; कांहींहि व्युत्पत्ति केली तरी

ओ नडतो, पहा §६४.— §१३८,

१४०, १४५, १५२, १५६.

सोस 'हव्यास' ॥ गु. सोस 'तीव्र तहान,

इच्छा', सिं. सोसु. 'काळजी', पं. सोस

'कोरडा' ॥ सं. शोष-— §७८, १५६.

सोळा '१६' ॥ गु. सोळ, सिं. सोरंहं,

पं. सोळां, हिं. मै. सोलह, वं. सोल,

ओ. सोहळ, सिंह. सोळोस, का.

का. शुराह ॥ प्रा. सोळस-, अप. सोळह

सोळा ॥ सं. षोडशन्-— §७८,

१४६, १५६, २२१.

स्त. तव (श. अ.) 'मुळें. करितां', पहा

§१९८, ता. प. §२७६.

हकारणें 'बोलावणें', हकार पुं. 'ओरडणें

हांक' ॥ गु. हाकारवुं, हाकलवुं, हिं.

हंकारना, हकारना, वं. हांकिते, पं.

हाक हकल 'हांक', गु. हकार, स्त्री.

'जनावराचें ओरडणें' ॥ प्रा. हकारइ ॥

ता. प. सं. हकयति.— §९३.

हगणें ॥ गु. हगवुं, सिं. हंगणु, पं.

हगणा, हिं. हगना ॥ ता.प. सं.

हदति.— §२०२.

हजार ॥ फा. हज़ार. हा शब्द जवळ

जवळ हिंदुस्थानभर सर्वत्र घेतला आहे.

पहा §२२४.

हट हाट पुं. 'बाजार, जत्रा' ॥ गु. हाट

स्त्री. नपुं, सिं. हट, पं. हट्ट हाट स्त्री.,
हिं. वं. हट्ट हट्ट स्त्री., का. अठ् पुं ॥
प्रा सं. हट्ट-— §४८.

हडकणें '(मागावरील कापड वगैरे) अटस
होण्यासाठीं झटकणें, ठोकणें', हडसणें
'जोराने ओढणें' ॥ गु. हडसेलवुं 'जो-
राने ढकलणें' ॥ सं. भा. हट्ट-, हठ-
— §४६ १६९.

हडदा पुं, हडदें नपुं. 'पायखोडा, त्रास' ॥
॥ वं. हडि ॥ बौ. सं. हडि- पुं.—
§४६, १११.

हणणें 'प्रहार करणें' ॥ गु. हणवुं, सिं.
हणणु, हिं. हनना ॥ प्रा हणइ ॥ सं.
हन्ति, हनन-— §४६, १५९, २२९.

हंडी 'भांडें' ॥ सिं. हिं. हंडी, गु पं. हिं.
ओ.हांडी, वं.हांडि । हिउएन-त्संग,
उतकिय- हंछु'अ म्हणजे *उदक-
हाण्ड, वैहंद पहा, स्टाइन् राज-
तरंगिणी २, ३३८) ॥ सं. हण्डिका,
हाडिका, ता. प. भाण्ड — §१५९.
हंवरणें, हवरडा ॥ सं. हम्भा — §८९,
१३८, १६९.

हरण पुं. नपुं. ॥ गु. हरण नपुं., सिं.
हरणु, पं. हर्न, हिं. हरिन, हरिण,
हरण, हिरन, वं हरिण ॥ सं. हरिण-
— §४२, ४६, १५९.

हरणें हारणें 'पळवून नेणें, घालविणें',
॥ गु. सिं पं. हिं. वं. सिंह. का. (येथें
अर्थ 'वाढणें' आहे) हर्- ॥ प्रा. सं.
ह-— §४६, ४९.

हर्याळ पुं. स्त्री. 'लहान हिरवा साप' ॥
गु हरवं, हरुं, हरियलुं 'हिरवा', सिं.
'हरियालि हरियाई हरियाणि 'हिर-

वळ', हरियो 'हिरवा, ताजा', पं. हार
हरीआ 'हिरवा, ताजा, राघू', हरि-
आला 'हिरवा होणारा', हिं. हरिया
हरीला 'हिरवा होणारा', हिं. हरियल
'हिरवें कबूतर', वं. हलिदा 'एफ जातीचें
कबूतर' ॥ प्रा हरिआल- हलिआर-
॥ सं. हरिताल- 'हिरवें कबूतर, हर-
ताळ', हरित 'हिरवा': — §४६,
६३, ७५, १४१, १४५

हसणें हंसणें ॥ गु. हस्-, सिं. हास्, पं.
हस्स्, हिं. हस्- हंस्, हांस हास्. सिंह.
हस्-, का य. लमा. अस्-, आर्मै. लमा.
खस्- ॥ प्रा. हास, हसइ ॥ सं. हंस्-
— §४६, ७१, १५६.

हळद ॥ गु. हळद, हळदर, पं. हळधी
हलदर, हिं. वं ओ हलदी, वं. हलुद,
सिंह. हलदु; ता. प. का. लेदोर् रु)
'पिवळा' ॥ प्रा. हलिदा हलदा ॥ सं.
हरिद्रा.— §४२, ४६, ५२, ७५, १२३,
१४१.

हळ पुं. 'नांगर' ॥ गु. हळ, सिं. हरु,
पं. हल, हिं. हर हल हाल, का. अल
॥ सं. हळ-— §१४५

हळहाळ 'हळहळ' ॥ गु. हळमळ 'क्षु-
ब्ध' ॥ दे. हलहलं तुमुलः कौतुकं च
(२९९, १०). ता. प. म. हालणें- खालीं.
— §४८.

हळीस पुं. नपुं., हळस पुं स्त्री. 'नांगरा-
चा दांडा' ॥ सिं. हल स्त्री; हिं. हलस,
हरिस स्त्री. ॥ सं. हलेशा, हलीषा.
— §४०, १४५.

हळू, हलका ॥ गु. हळु हळवे, हिं. हळू
'हलक्यानें'; गु. हळकुं, सिं हळको,

पं. वं., हिं. हलका ॥ प्रा. हलुअ-॥
 सं. लघु-— §४६, १४५, १६७.
 ता. .प. म. लहुलहान.
 हा दर्शकसर्व. वि. ॥ दे. अह असौ
 (४, १९). आद्याक्षराविषयीं ता.प. गु.
 अहे (अहियां 'येथें'). सिं. हू, हिं.
 वुह, लमा. ओव्, ह्याच्याशीं ह्या
 शब्दाचा संबंध नीटसा क३त नाही.
 कांहीं झालें तरी हिं. वं. का. यिह्,
 आर्मे. लमा. हेव्,—कदाचित् गु. अहे
 हे शब्द प्रा. एहु, सं. एष, ह्यांहून
 भिन्न आहेत हें कबूल केलेच पाहिजे.
 हा यांतील महाप्राणावरून पा. हेवं
 (ह्' एवं) आणि अशोकलेखांतील ह्'
 एदिस ह्यांची आठवण होते.— §५८,
 १६०, २०३, २७६.
 हांकणें हाकणें हकणें ॥ गु. हिं. वं. हांकू-
 पं. हक्क-। प्रा. हक्कइ 'परतवणें,
 धुडकाविणें'.— §४८, ६९.
 हाटणें 'फोडणें, तुकडे करणें' ॥ प्रा.
 परिहडइ.— §४७.
 हाड नपुं. ॥ गु. हिं. हाड, सिं. हडु,
 पं. वं. हाड हडु, का. अडिज् (जु),
 सिंह. अंट, पॅले. लमा. हर् ॥ दे.
 हडुं अस्थि (१९३, १३) ॥ प्रा. अट्टि
 -॥ सं. अस्थि-, अष्टि 'अठळी'-
 — §११०, ११२, १६८, १८८.
 हाण स्त्री. 'हानि' ॥ गु. पं. हाण, सिं.
 हाणि, हिं. हानि हान, का. होनि ॥
 सं. हानि-— §१३४.
 हात ॥ गु. हिं. हाथ, सिं. हथु. पं. हत्थ
 हाथ, ने. वि. वं. ओ. हान, सिंह. अत
 अत्, का. अथ, आर्मे. लमा. अथ्

हथ्, पॅले. लमा. हस्त, यु. लमा.
 वस्त ॥ प्रा. हत्थ- ॥ सं. हस्त-—
 §८८, १२२, १६९.
 हत्ती हत्तीण ॥ गु. सिं. पं. हिं. हाथी,
 हिं. वं. ओ. हाती, का. होस्त, स्तु),
 सिंह. अंता पुं., अंतिनि स्त्री. ॥ प्रा.
 हत्थी ॥ सं. हस्तिन्-, हस्तिनी.—
 §४०, १२२, १६९.
 हालणें, हलहलणें, ह३हालणें 'प्रक्षुब्ध
 होणें, रागानें थरकांप होणें' ॥ गु.
 हालवुं 'हालणें, काम करणें', सिं.
 हलणुं 'चालणें', पं. हल्लणा, हिं. हालना
 'हलविणें'; गु. हलफलवुं 'क्षुब्ध होणें',
 सिं. हलहलि 'अस्थैर्य', पं. हल हल-
 हलाट 'भक्ता', हिं. हलफल 'गडबड',
 का. अल्रावुन् 'हलविणें' ॥ दे. हल्लिअं
 चलितम् (१९४, १६); हल्लप्फलिअं
 शीघ्रार्थम् (२९३, १३). ता. प. म.
 हळहाळ.— §४७.
 हिंग ॥ गु. पं. हिंग, सिं. हिङु, हिं.
 हींग हींगू, वं. हिं ॥ सं. हिङ्गु.—
 — §३९.
 हिंगूल ॥ गु. हिंगळो, सिं. हिंगुळ, हिं.
 हिंगुल, वं. हिंगूल, सिंह. इंगुल् । प्रा.
 सं. हिङ्गुल-— §४०, ५०.
 हिंडुळा हिंडोळा 'पाळणा, झोपाळा' ॥
 गु. हिंदोळो, सिं. हिंदोरो, हिं. हिंदुला,
 वं. हेदला, सिंह. इदोल ॥ सं. हिन्दोल.—
 — §१४५.
 हिण्या 'भैर्य, अवसान,' जु. म. हिंयें
 (काव्य.) 'हृदय, छाती' ॥ गु. हैयुं,
 सिं. हिंआंड, पं. हां हियां । हयूं. हिं.
 वं. ओ. हिया, लमा. यिलो; सिंह.

ल (प्रा.* हडअ-) ॥ प्रा. हिअअ- ॥ सं.
हृदय .— §३०, ३१.
हिरडा ॥ सिं. हरीर हरीर. पं. हरड
हरीड. हिं. हरी हर हरई हर्ला
हर्डा ॥ सं. हरीतकी.— §७५, १४१.
हिलगणें 'लौत्रणें' ॥ हिं. हिलगना ॥ सं.
अभिलग्न— §१४९, १५९, १७४.
हिंव ॥ पं. हिंउं स्त्री. 'वर्फ'; इतरत्र
पुढीलप्रमाणें तत्सम : गु. वं. हिम, हिं
हीम, हीमा, लमा. इव् ॥ सं. हिम—
— §१५२.
हिसणें हिसणें ॥ सिं. हिकणु, हिं. हींसना,
पं. हींगना 'गाढवाचें) ओरडणें',
हिकना 'हिसणें' ॥ दे. हिक्किअं तथा
हीसमणं हेषारवः (२९७, ७) ॥ सं.
हेषते. ता.प.म. हेसणें.— §७०, ८०.
हुकूम ॥ पं. हुकम् इत्या. ॥ अर. हुकम्.
— ७६. १०२.
हेट क्रि. वि. 'दक्षिण दिशेकडे, खालच्या
प्रांतांत' ॥ गु. पं. हिं. हेठ, सिं. हेठि,
वं. हेंट, निह. यट ॥ प्रा. हेट्टा ॥
बौ. सं. हेष्टा हेष्टा; सं. अभस्तात्.—
§३९, ८८, ११०.
हेंसणें ॥ प्रा. हेसिअ- ॥ सं. हेषते.—

§७०, ८०. ता.प. म. हिंसणें.
हेळा क्रि. वि. 'सहर्जी' ॥ गु. हेलामां,
हेली जरूरीचा' ॥ दे. हेला वेगः
(२९८, ९); प्रा. तृती. हेलाअ ॥ सं.
हेलया — §६१, १९३.
हेळणें 'अवहेलना करणें' ॥ वं. हेलिते ॥
सं. हेलन— §१४२, १४५.
होट हॉट 'ओठ' ॥ गु. होठ, सिं. हूठु,
पं. हिं हौठ, वं ठौट ॥ प्रा. हुट्ट- ॥
सं. ओष्ठ .— §१६८, १७०. म.
ओठ-खालीं पहा.
होड स्त्री. 'पैज' ॥ गु. सिं. हिं. होड ॥
दे. हुड्डा पणः (२९८, ३).
होणें, होऊन-हून 'पासून' ॥ गु. होवुं,
सिं. हुअणु हूणु, पं होणा, हिं. होना,
वं. होइते, सिं. होइबा, निह. वेनवा,
धा सा वू, लमा. उव्-; उलट पक्षां
का. वोवुन् ॥ प्रा. होइ हुवइ हवइ
॥ सं. भवति. हो हा भातु वैदिक
कार्ळीहि बोधि 'हो' ह्या रूपांत अ-
प्रत्यक्षपणें आढळतो, पहा वाकरनागेल,
§१०८, पृ. १२८.— §७१, १५९,
१९५, १९७, २०२, २२९, २३०,
२३२, २३७.

शुद्धिपत्र

[दशांशचिन्हांपुढील आंकडे ओळींचे आहेत; स्वल्पविरामानंतर दशांशचिन्हां-
खरीज येणारे आंकडेहि पूर्वनिर्दिष्ट पानांवरील ओळींचे समजावे; उदा. '६२.१३
वढण, २१ पौरस्त्य' येथे पौरस्त्य शब्द पान ६२ ओळ २१ मधील समजावा.
शुद्ध शब्द व काचित् खुणेकरितां आधींचे किंवा पुढचे एकेक शब्द दिले आहेत.]

५०.२९ स्वतःच्या; ५१.३ दृष्टिकोणांनी; ६२.१३ वढण, २१ पौरस्त्य;
६३.७ घिद; १९ शिखल; ६८.६ §३९; ७०.२ §५४७, §५२०, ४
§५८१; त्वा- प्रत्य०, ८ §८३, १० §८५, १२ §४५२, १५-१६ 'आणि
नेपाळी' काढणें; ७१.२६ आणि अं; ७२.६ ई-चाहि, २२ वं. शये;
७४.५ 'आस', ९ राओ, ११ लोहो - लोभ, १२ डोह डोहो; ७६.१९
पिशल् §११९, २३ §२०-२३; ७८-२२ 'खुजा(कुब्ज)' गाळणें; ७९.२७
एकारह; ८१.१३ गाऊ (गातु), १८ पारवडा; ८२.१२ पादणें; ८३ १
वक्त्र, २ *वात-, ३ पठार, ११ अरबी, २४ पाला; ८५.१ परणणें; ८६.६
अर्गल-, २८ (दे. चिरिखा), निरखणें निरेखणें (निरीक्ष्यते); ९२.८ ओळ गाळणें;
९५.५ पडकय, १७ अ(अ० असें नको), २५ खदिर; ९६.७ चा आनि; ९७.१९
प्रस्नव, २० आचो; ९८.२ पूर्वीची, १४ भ्रातृजाया, २५ चतारोच्या; १०१.९ म०-
ई; १०२.१६ जलौका, २५ जु. म.; १०९.७ शेवती, २० मराठीशीं सजातीय
असलेल्या; ११२.१८ इ (इ०नको); ११६.१७ कोण (कोण); ११७.१२ वर्ती
(वक्त्र-), २४ वळी, २९ दुचकोळ; ११९.४ संवृत; १२०.८ अहेरा, १७ कुद्दाल;
१२४.२१ झालेले, २४ कस; १२६.१ वाष्प; १२८.१० इडा, १४ हेट, २४
महाप्राणत्व०, २७ सुदा(भा); १३०.१० सांठणें सांठणें, २५ सुदा(भा); १३१.
१९ जवाब; १३२.६ कुष्ठ. १८ क् (क् ऐवजी), २६ *कुर्कम; १३३ १ मुकणें,
२३ फटक; १३४.१५ खुडा; १३५.५ उक्कड्; १३६.२६ मुकटा, मूगूट, मुगटा
(मुकुट); १३७ १६ घडकणें; १३८.१३ कर्कु ही मुंड, १४ पृ. १६९, ४७९; १४४.
१९ सदश; १४९.१९ सं. चाटु, २७ हा तद्भव आहे; १५७.१० *मउ, १८२.२४
प्राकृतापर्यंत आणि; १९१.२४ वावर; १९१.२७, १९२.८ उपस्कर; १९३.१४

अमोस अवस, आंव; १९४.२९ वृत्ति; १९५.६ सुद्धां तालव्य होतो यावद्दल शंका नाहीं; २०४.१४ पूर्वसवर्णत्व; २०६.१७ मराठा; २०८.१२ झुंझणे (युध्य); २०९.१९ पळ्हे; २१०.२८ कपूत; २१२.११५९, ६३; २५ १५३; २०१.२० नाहीं; हे खरे की गायगरनी, रूपांचेच; २२३.२३.नि.; २२७.५ अक्खी; १४ मुख्यत्वे अंत्यस्वर-लोपाने व्यंजनान्त झालेल्या नामांच्या, २४ अयांइ; २२९.७ पृ. ९३-१०७, नवलकर, १० -ऊं, एं; २३०.१७ वोजा; २३१.१० मढीचेन; २३३ २६ पुढील अधिक: 'लमा. -अल् प्रा. आए-वरून आला आहे, तो पंचमीप्रत्यय नव्हे;' २३७.१८ चतुर्थी आणि तृतीया; २३९ १७ राज. सइं, सुं; २४१.१५ बि. ते; २४६.९ हेतु; २५२.८ जौ (यावत); २५४.१० पाश्चात्य भाषांच्या; २५७.८ (मै. वं. दुइ, अवधी द्वि दूई); २५९.२५ *पनराहं; २६१.२८ तीं वर आलीं आहेतच; २६३.१४ का. वुह, गु. हिं. वं; २६५.१४ सिंह. दहस; २६८.१२ तिडतांशीं; २७०-८ विकल्पाने ट; २७२.२६ १९५८; २७३.४ मढणे, ९ कृष्ट, घृष्ट; २७४.१३ मुख्य आणि प्रयोजक; २७५.७ 'आलीं आहेत' गाळणे, २१ १९१२, पृ. २७ -ईअ-; २७७.१६ *एं, *एं हीं रूपे; २७९.२२ JAS, १९१२; २८२.१ एक. १. ऊं, २ अनेक. १. ऊं, १२ ११, पृ. ४३, २६ आज्ञार्थाची; २८३.२७ इशील, २८ अतील; २८४.२० निदूतोलो; २८६.१७ 'या . वरूनच' गाळणे, १८ आहे ह्या-वरून तेथेहि भा. सा. वरूनच तो काळ आला आहे हे; २८७.१ झालें (उ. नि. पृ. ५८, ८५); दुसरीं; २८८.६ सरूप आणि अन्वर्थक, ८ सर्वनामांप्रमाणे लिंग असलेल्या; २८९.१० १६२२; २९१.२८ जोशी, पृ. १८८), तृ. पु.; २९२.१७ पाहतोसि; २९३.२२ बोलींतहि, २९ पश्चि. पंजाबींत; २९४.१६ क्रियाप-दाला जोडून तीं येत नाहींत; २९५.७ १७६७; २९६.२५ जोशी १४६६b; २९८.१० 'शुद्ध असून'च्या पुढे पुढील घालणे: ता. प. झुल् ब्लोक, MSL, १४, पृ. ५८, ६०, ८६, ९०); ३०२.७ लिखणहारु; ३०४.२ 'पहा' गाळण.

विषयानुक्रमणिका

	पृ.
अर्पणपत्रिका	३
भाषांतरकाराचें प्रास्ताविक निवेदन	४
ग्रंथकर्त्यांची प्रस्तावना	४-६
शब्दसंक्षेप	७-८
उपोद्घात :	९-५१
संस्कृत भाषा, §१-३; प्राकृत-शिलालेख, §४-५; पालि, जैन ग्रंथ, औत्तराह बौद्धग्रंथ, §६-८; काव्यनाटकांतील प्राकृत (हिंदुस्थानीशीं तुलना), §९-११; प्राकृताचें सामान्यस्वरूप, ✓ §१२-१७; चालू आर्यभारतीय भाषा, §१८-१९; त्यांचा प्राकृ- तांच्या स्कन्धभाषेशीं संबंध, §२०-२१; अपभ्रंश, §२२, मराठी, §२३-२६.	
ग्रंथसूचि §२७	५२-५६
वर्णप्रक्रिया	५७-२१३
स्थूल विवेचन, §२८ ✓	५७-५८
स्वर, §२९; सं.क्र-चीं रूपांतरें, §३०-३१	५९-६४
स्थाननियत स्वरांतरें.	६५-९१
स्वराघात, §३२-३६; अंत्य स्वर, §३७-३९; उपांत्य अक्षरांतील स्वर, §४०-४२; उपांत्य अक्षरापूर्वी, §४३; आद्याक्षरांत, §४४- ४९; आद्याक्षराखेरीज इतर अक्षरांत, §५०-५२, ✓ प्राकृतांमधील संयोगांत आलेले स्वर, §५३; यश्रुति आणि वश्रुति; §५४-५५; संयुक्त स्वर, §५६-५७; स्वरसंक्षेप, §५८-६५,	९२-१०३
स्वरांचें अनुनासिकत्व, §६६-७२	१०४-१११
मराठी स्वरांतरप्रक्रियेची रूपरेषा, §७३-८०	११२-१२०

व्यंजनविकृति.— स्पर्शविकृति, §८१; अनुनासिकानंतर येणारे स्पर्श, §८२; महाप्राणत्व, §८६ महाप्राणत्वलौप, §८७-८९; इतर विकृति, §९०; मराठी स्पर्श आणि त्यांचे मूलवर्ण, §९१ आं. पु. : कंठघ. §९२-९९; तालव्य आणि छ किंवा क्ष मूळ असलेला स, §१००-१०७; मूर्धन्य : जुने मूर्धन्य, §१०८-११२; सं. र.+दंत्य यांची वर्णांतरे, §११३-११६; सहजगत्या होणारी नति, §११७-११९; दंत्य, §१२०-१२४; ओष्ठघ, §१२५-१२८; सं. दंत्य+ व यांची वर्णांतरे, §१२९-१३०; अनुनासिक : ण आणि न §१३१-१३६; म, §१३७-१३८; अंतःस्थ, §१३९-१४२; र, §१४३; ङ, §१४४-१४७; ल, §१४८-१४९; व, §१५०-१५३; य-वर एक टीप, §१५४; ऊष्म-वर्ण, §१५५-१५७; महाप्राण, §१५८-१६१; १२१-२०२

शब्दांतर्गत वर्णप्रक्रिया.— अक्षरसंयोग, §१६२-१६५; भिन्न अक्षरावर होणारे परिणामः स्वरांतर, §१६६; वर्णव्यत्यास, §१६७; पूर्वाक्षरावरील महाप्राणत्व, §१६८; असवर्णापत्ति, §१६९-१७१; अक्षरव्यापत्ति, §१७२; शब्दांचे आद्यंत, §१७३-१७५

२०३-२१३

रूपसिद्धि : २१४-३०८

सामान्य विचार, द्विवचनलोप, §१७६-१७७..... २१४-२१५

नामरूपे : प्रातिपदिके, §१७८-१७९; लिंग, §१८०; विभक्ति, §१८१-१८४; साक्षात् आणि परोक्ष विभक्तींची प्रत्ययमाला, §१८५-१९०; स्वरान्त नामे, §१९१; इतर जुन्या प्रत्ययांचे अवशेष, §१९२; तृतीया, सप्तमी, पंचमी, §१९२-१९६; शब्दयोगी अव्यये; §१९७ चतुर्थ्यर्थक स, सि (शीं, सांठीं, स्तव), §१९८; ते, §१९९; ला, लागीं, §२००; तृतीयार्थक ने, नीं, §२०१; संबंधदर्शक षष्ठीनामधारी विशेषण, §२०२; संबंधी, दर्शक, प्रश्नार्थक इ. सर्वनामं, २०३-२०६; पुरुषवाचक सर्वनामं २०७-२१०; संख्यावाचक शब्द, §२११-२२६;

२१६-२६६.

क्रियापदरूपे, §२२७. प्रत्ययापूर्वीची अंगे, §२२८-२२९; वर्तमान अंगे, §२३०; भूत अंगे, २३१; प्रयोजक, विध्यर्थक, कर्मणि अंगे, §२३२; क्रियापदप्रत्यय, §२३३-२३४; रीतिभूत (जुना वर्तमानकाळ), §२३५-२३८; आज्ञार्थ, §२३९; अलीकडे निर्माण झालेले काळ: भविष्यकाळ, §२४०-२४२; धातुसाधितोद्भव काळ, २४३; वर्त. धा. सा. पासून झालेले : वर्तमान आणि संकेतार्थ, §२४४-२४९; भूतकाळ, §२५०-२५२; कृत्यार्थक धा. सा. पासूनचे काळ, §२५३-२५४;	२६७-२९९
पुरुषवाचक नसलेली धातुरूपे: धातुसाधिते, §२५५-२६१, अव्यये, §२६२-२६४, णे- प्रत्ययान्त नामे आणि तुमन्ते §२६५.	२९९-३०८
वाक्यरचना : §२६६	
नामाविधेय आणि क्रियापदविधेय वाक्ये, §२६७-२६८; अक्षर-वृद्धियुक्त विशेषणांचे लिंगवचनसारूप्य, §२६९-२७१; विभक्ति-सारूप्य, §२७२; वाक्यांत शब्दांचा क्रम §२७३-२७५; गौण वाक्य §२७६-२७७.	३०९-३२०
उपसंहार :	३२१-३२३
मराठीचे आर्यभारतीय भाषाविभागांत स्थान, §२७८-२७९	
पुरवणी १	३२४-३२६
जुन्या मराठीतील कांहीं लेखांबद्दल टिप्पण, §२८०-२८५.	
पुरवणी २ : (भाषांतरकाराची)	३२५-३२५
प्रो. ब्लोक यांच्या ग्रंथाची योग्यता; भाषांतराची उपयुक्तता; प्रस्तुत भाषांतरकाराच्या अडचणी; भाषांतराच्या लेखन-पद्धतीतील आणि शब्दयोजनेतील विसंगति; लेखनसंकेत; इतर गोष्टी; ग्रंथावर टीपा; परिभाषाकारांचा ग्रंथकारसूचि.	३२७-३५२
व्युत्पत्तिसूचि :	३५३-४९१
सूचिपत्र	४९२-४९३

